

DEPARTAMENT D'HISTÒRIA DE LA CIÈNCIA I DOCUMENTACIÓ
FACULTAT DE MEDICINA I ODONTOLOGIA

LA SANITAT VALENCIANA

EN L'ÈPOCA DE MADOZ

A TRAVÉS DEL

*DICCIONARIO GEOGRÁFICO-ESTADÍSTICO-
HISTÓRICO DE ESPAÑA
Y SUS POSESIONES DE ULTRAMAR
1845-1850*

TESI DOCTORAL

Presentada per
Dirigida per

Amparo Marco i Torres
Dr. Josep Lluís Barona i Vilar

València 2011

JOSEP LLUÍS BARONA I VILAR, Doctor en Medicina i Cirurgia, catedràtic d'Història de la Ciència del Departament d'Història de la Ciència i Documentació, de la Facultat de Medicina i Odontologia, de la Universitat de València.

CERTIFICA que la present tesi doctoral presentada per la llicenciada en Medicina i Cirurgia, Amparo Marco Torres, que porta per títol "La sanitat valenciana en l'època de Madoz a través del *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar* (1845-1850)" ha estat realitzada sota la meua direcció.

I per així conste, i en compliment de la legislació vigent, presente aquesta memòria i signe aquest certificat.

A Vicent Sanz Persiva
i als meus fills Empar i Vicent

Agraïments:

Aquest treball ha sigut possible realitzar-lo gràcies a la incondicional ajuda i suport del meu marit Vicent Sanz, no sols per la seua comprensió i paciència al llarg dels anys que ha durat el treball, sinó també per la gran quantitat d'hores que li ha dedicat a llegir, corregir i polir la redacció en valencià, temps dedicat al meu treball que s'ha llevat d'altres activitats pròpies i que jo en cap moment he deixat d'agrair-li-ho.

Als meus fills per les hores que no els he pogut dedicar i sobretot per la gran ajuda que he tingut d'ells, especialmet pel que fa a la part formal del tractament informàtic de la tesi.

A Josep Lluís Barona per donar-me la possibilitat de realitzar la tesi doctoral que era una feina pendent de molts anys enrere, per la seua paciència, ajuda i orientació en la realització del treball i per donar-me a conèixer un personatge històric de la categoria de Pascual Madoz que fins aleshores no havia conegut i que m'ha fascinat.

A Juan Antonio Micó per la orientació que m'ha donat sobre els balnearis valencians i que d'alguna manera m'ha obert la porta a la hidroteràpia del segle XIX.

"Aunque en Alicante y la gente más acomodada de las demás ciudades, se habla el castellano, no han abandonado por esto la lengua común del país llamada valenciana que es el antiguo langüedoc, llevado allí por los catalanes que concurrieron a su reconquista bajo las banderas de los reyes de Aragón: la conserva casi en toda su pureza; sus terminaciones, sus finales, su pronunciación muy dura en boca de los catalanes, son muy dulces en los valencianos, especialmente en las mujeres".¹

"Solo el que conoce los obstáculos, que presentan el desconocimiento de la verdad y las investigaciones necesarias para saber la situación de un país, su riqueza, su población, sus necesidades, su bienestar, sus virtudes y sus crímenes, puede formarse una idea de los esfuerzos que se han hecho y se están haciendo para mejorar, para perfeccionar esta parte importante de la ciencia administrativa".²

"En els temps d'esplendor de la literatura comuna dins la Confederació catalano-valenciano-aragonesa, la nostra llengua escrita, afaiçonada per segles d'oficialitat i conreu, tenia una rigorosa uniformitat, aleshores ni tan sols aconseguida pel castellà[...]"³

"Pocs valencians hi deu haver - valencians amb un mínim de consciència d'ésser-ho - que no s'hagin plantejat alguna vegada: què som, i per què som com som".⁴

---

¹ Madoz, P. *Diccionario*, Ed. facsímil, Alfons el Magnànim, 1987, València, Tom I, p 73.

² *Ibíd.*

³ Valor, E. *Paraula de la terra*, Universitat de València, col·lecció "honoris causa", 14, 1998.

⁴ Fuster, J. *Nosaltres els valencians*, Barcelona, edicions 62, 2^a ed. 1964, p 14.

1. OBJECTIU DEL TREBALL

Aquest treball té com a finalitat investigar i oferir una visió general de la salut, les malalties, els recursos i l'assistència sanitària, que disposaven les poblacions rurals i els nuclis urbans valencians en la primera meitat del segle XIX, a través del testimoni d'una font històrica de gran importància, com és l'obra de Pascual Madoz: el *Diccionario Geográfico, Estadístico, Histórico de España y sus posesiones de Ultramar (1845-1850)*, complementat i contrastat amb les fonts de l'època. El treball pretén ser una aproximació sobre l'assistència sanitària que havia en els municipis valencians, en l'època de Madoz, una reflexió sobre els establiments benèfic-assistencials i hidrotermals. Ho volem analitzar a través de l'obra d'un liberal com és Pascual Madoz, perquè aporta una mirada ampla i reformista de l'Antic Règim que no sols es centra en els establiments sinó, a més a més, en altres factors que van a influir en els canvis que van a succeir-se a través del segle XIX. El fonament del canvi que hi ha en aquesta època, l'hem de buscar en la política decimonònica de caire liberal, resultat de la revolució burgesa que ocorre durant el nou-cents, i du com a resultat el canvi de l'assistència basada en la caritat individual, per a pal·liar les misèries i desgràcies d'una població paupèrrima, a una major intervenció estatal per controlar o intervenir en la greu problemàtica social que hi havia.

Madoz, fou un intel·lectual a la vegada que polític liberal i des de la seua joventut, molt compromès amb les seues idees, per la qual cosa hagué d'exiliar-se a França durant uns anys; açò fou un fet decisiu per a madurar i consolidar el seu pensament. Influït per l'obra i el pensament de Moreau Jonnés, quan torna a Espanya inicia l'obra del Diccionari, amb la intenció de sistematitzar i enregistrar tota la població espanyola, tant des del punt de vista demogràfic, com econòmic i social, com ell mateix ens ho diu en el pròleg del Diccionari:

"Era indispensable publicar un Diccionario Español, siguiendo los adelantos de la época, y dando a la parte estadística toda la importancia que esta ciencia reclama en los tiempos modernos.... los datos estadísticos, útiles en otra época, servían poco en el tiempo en que esta obra se trabaja: las vicisitudes porque ha pasado España, habían cambiado completamente el aspecto de puntos importantes de nuestra nación. En vano se buscaría hoy muchas, muy ricas y populosas ciudades y villas descritas con tino y maestría por los geógrafos de otros siglos: gran número de pueblos han desaparecido, sin que ni de su importancia, ni de su riqueza, ni de su inmenso gentío quede en el día otra cosa que algunos pequeños y separados caseríos, montones de ruinas y escombros....otras villas, hace poco desconocidas y que desde luego sobrepujan en riqueza y en población a los vecinos pueblos que en las guerras desaparecieron".⁵

És a dir, el Diccionari és un projecte enciclopèdic, però amb projecció política, no debades uns anys després de publicar el Diccionari, en 1855 quan és ministre d'Hisenda, Madoz serà entre d'altres l'artífex de la Desamortització que du el seu nom.

El Diccionari és un producte típic del liberalisme decimonònic, que incorpora els projectes demogràfics, polítics i d'intervenció social de la Il·lustració. Encara que com a font el Diccionari està farcit de contradiccions, com ja pogueren assenyalar J.L. Barona, J. Bernabeu i J. Moncho en 1999⁶ perquè la informació enregistrada depenia en moltes ocasions del col·laborador que la escriguera, malgrat tot això, com a font és un document importat, perquè és habitual en el Diccionari la referència a l'estat sanitari i a

---

⁵ Madoz P.(1845-50) Tom I, pp VII, VIII.

⁶ Barona, J.L., Bernabeu J., Moncho J., *Els recursos benefico-assistencials al País Valencià contemporani: una perspectiva espacial*. Trobades, tom IV, p 202.

les infraestructures socials, tot això fa que hi haja un consens historiogràfic per a considerar-lo una de les fonts més importants, que descriu i recull els recursos benèfics i assistencials a l'Espanya del segle XIX.⁷

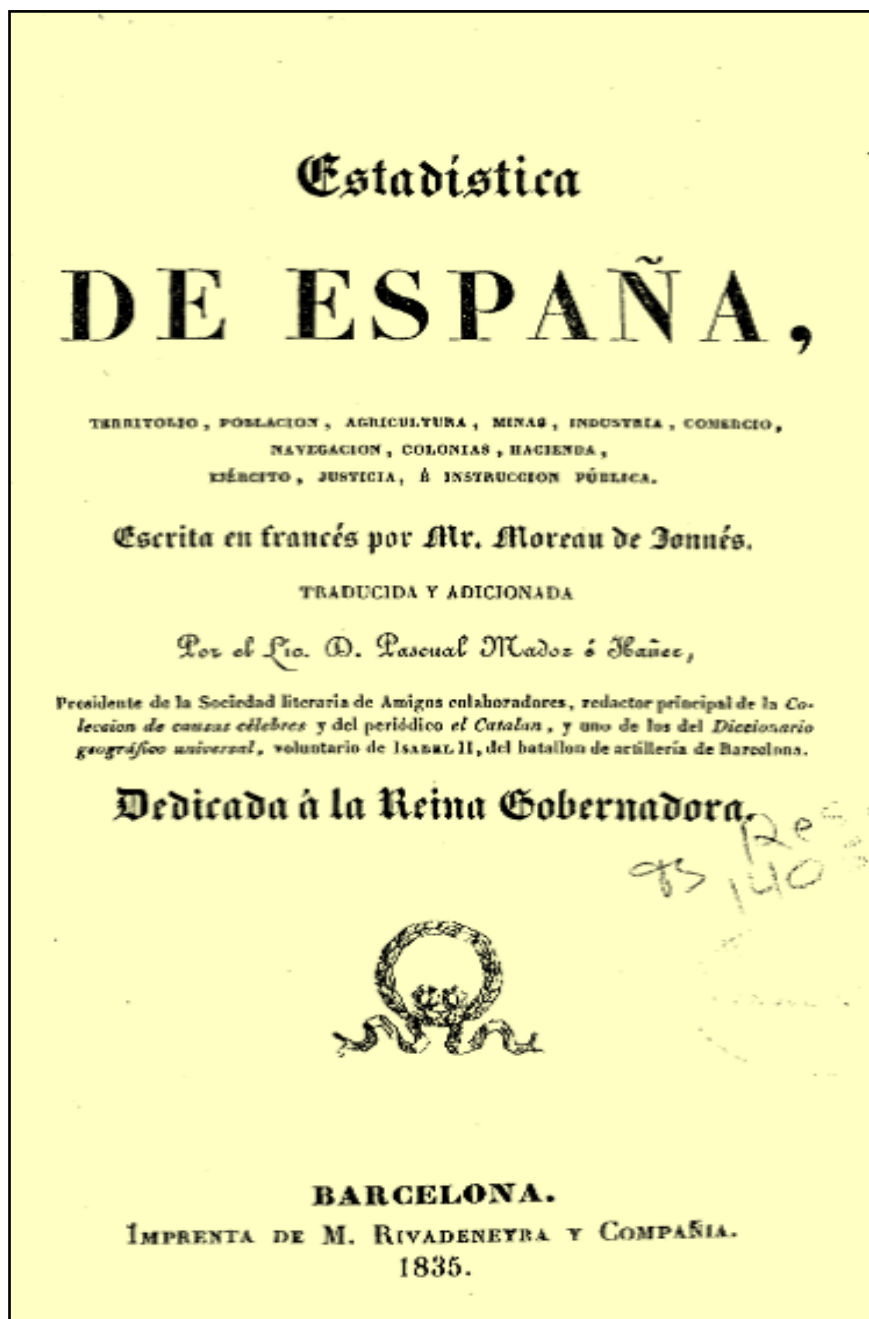

Fig. 1- Frontispici de l'obra de Moreau de Jonnés, traduïda per Madoz

Madoz en la gran majoria dels pobles, ens va a indicar les malalties més freqüents que pateixen els veïns i si hi ha hospital de caritat o de beneficència entre altres institucions. Per altra banda, ens parlarà de la ubicació dels cementeris, si són o no nocius a la salut, de l'existència d'escorxadors, de la qualitat de les aigües, de l'existència de brolladors, en resum ens dóna una idea global i comparativa, de com era

⁷ Carasa Soto, Pedro (1985) pp 34-35.

sanitàriament la societat espanyola en la primera meitat del segle XIX, així com les grans diferències que hi havia entre el món rural i les ciutats. En el capítol següent faré una descripció més minuciosa de l'obra.

El treball s'insereix en el context de les línies de recerca que es duen a terme en el Departament d'Història de la Ciència i Documentació, relacionades amb la història de la salut pública al País Valencià durant el període contemporani, sobretot el segle XIX i el primer terç del segle XX. Un exemple d'aquestes investigacions són els projectes d'investigació sobre la salut pública valenciana i les publicacions següents:

- J. Lluís Barona, en *Salud, enfermedad y muerte, la sociedad valenciana entre 1833 y 1939*,⁸ on l'autor parla de la transició demogràfica i sanitària, de les condicions socials i culturals així com de l'organització assistencial i de les polítiques de salut entre d'altres, ocorregut durant aquests 100 anys.
- El grup de recerca que formen J. Lluís Barona, junt amb M. José Báguena, Joan Micó, Joan Lloret, Carmen Barona^{9,10} i Joaquim Guillem on cal que esmentem els diversos treballs sobre salut i malaltia, institucions benèfico-assistencials, estudi de malalties, d'epidèmies i mortalitat. Entre les publicacions d'aquest grup: *Polítiques de salut en l'àmbit municipal valencià (1850-1936)*. València, PUV-SEC, 2000.
- Fruit d'aquesta línia de recerca i de l'interès per la salut pública valenciana contemporània han estat també els congressos sobre, Salut i malaltia en els municipis valencians,¹¹ promoguts pel Seminari d'Estudis sobre la Ciència, en col·laboració amb les tres universitats valencianes de València, Alacant i Miguel Hernández, i els ajuntaments de Forcall, Benissa,¹² Alcoi,¹³ Sueca¹⁴ i Ontinyent. Els treballs d'higiene i salubritat en els municipis valencians (1813-1939) del grup del Departament de Salut Pública (Divisió d'Història de la Ciència) de la Universitat d'Alacant de J. Bernabeu, J. Esplugues i E. Robles¹⁵ on es parla de la situació sanitària en diversos pobles com Dénia, Nàquera, Sueca, Alcàsser, Alcoi o Alacant entre d'altres. Aquestes reunions han donat lloc a la sèrie *Trobades*, que inclou a hores d'ara 7 volums dedicats a analitzar la salut en les comarques valencianes.

Seguint aquestes directrius, treballem l'assistència benèfico-assistencial amb l'estudi de les institucions assistencials que hi havia, i la balneoteràpia que començava a

---

⁸ Barona, J.L. (2002).

⁹ Barona, C., Báguena, M.J., Barona, J.L., Lloret, J., Díaz, J.A. *Polítiques de salut en l'àmbit municipal valencià (1850-1936)*, Seminari d'estudis sobre la ciència, València, 2000.

¹⁰ Barona Vilar, C. (2006): *Las políticas de la salud: la sanidad valenciana entre 1855 y 1936*, Universitat de València, València.

¹¹ Barona, J.L., Micó, J. (1996): *Salut i malaltia en els municipis valencians*. Seminari d'Estudis sobre la Ciència, *Trobades*, Tom 2, València.

¹² Bernabeu, J., Esplugues, J., Robles, E. (1997): *Higiene i salubritat en els municipis valencians (1813-1939)*, Seminari d'Estudis sobre la Ciència, *Trobades*, Tom 3, Benissa.

¹³ Beneito, A., Blay, F., Lloret, F. (1999): *Beneficència i sanitat en els municipis valencians*, Seminari d'Estudis sobre la Ciència, *Trobades*, Tom 4, Alcoi.

¹⁴ Barona, J.L., Cortell, J., Perdiguero, E. (2002): *Medi ambient i salut en els municipis valencians. Una perspectiva històrica*. Seminari d'Estudis sobre la Ciència, *Trobades*, Tom 5, Sueca.

¹⁵ Bernabeu, J., Esplugues, J., Robles, E., *Trobades*, Tom 3, Benissa, 1997.

estar en boga en aquella època, així com una valoració de les malalties que Madoz anomena en el Diccionari i la demografia que hi arreplega.

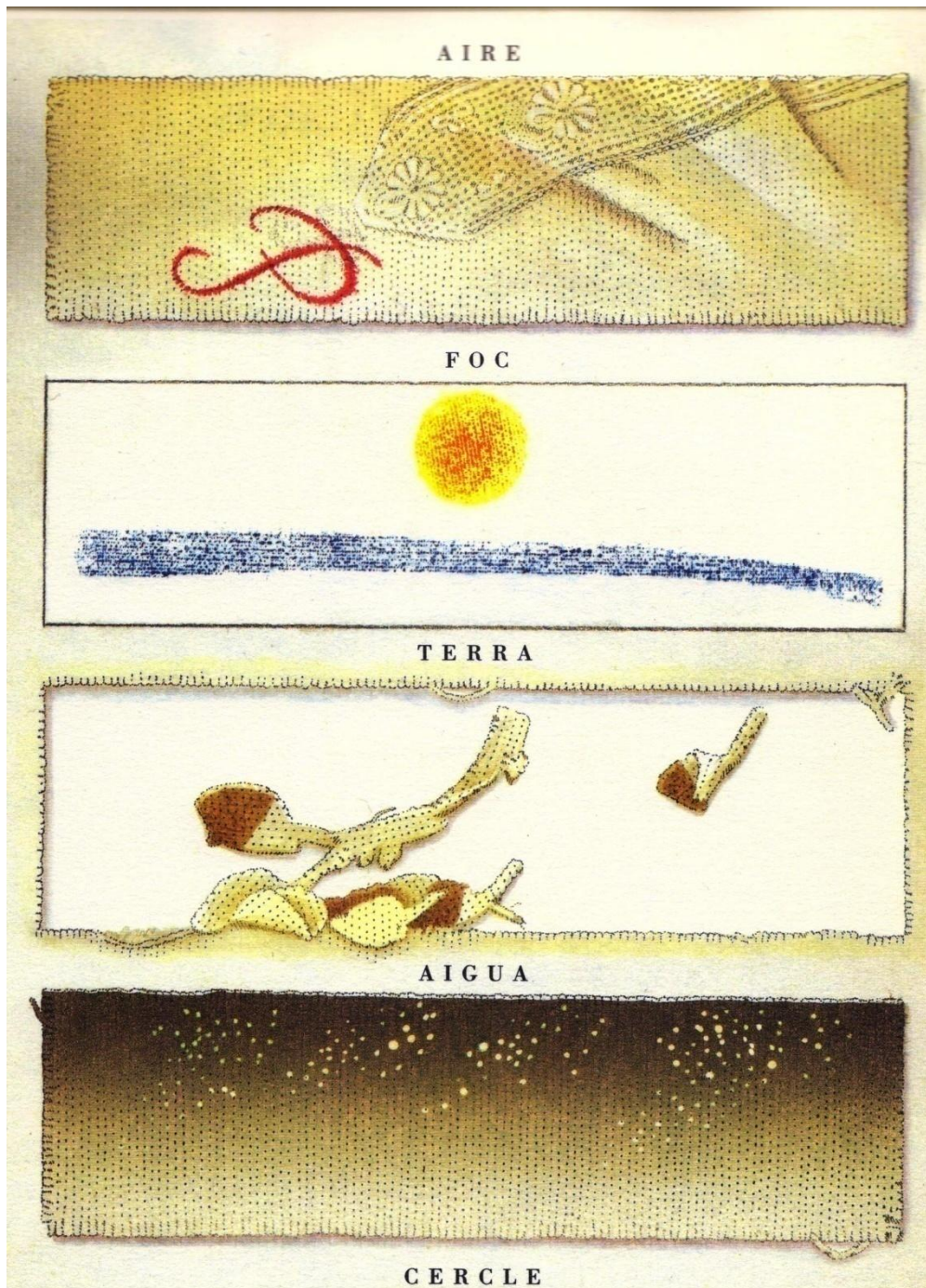

Fig. 2- Il·lustració de M. Boix; *Les quatre estacions* (1992) de J. Palàcios

2. MATERIALS I MÈTODE

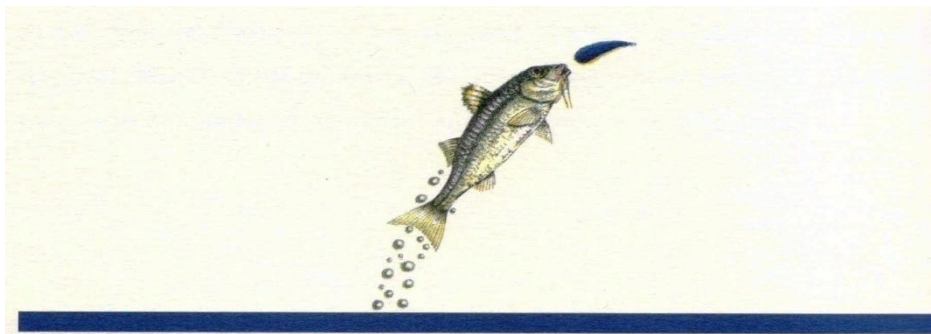
2.1 MATERIALS

El material principal utilitzat és el *Diccionario Geográfico, Estadístico, Histórico de España y sus Posesiones de Ultramar*, del que farem una descripció més minuciosa en un capítol posterior. Nosaltres concretament anem a estudiar, només la part que correspon a Castelló, València i Alacant, que està distribuïda al llarg de 16 toms que consta el Diccionari. Encara que el Diccionari de Madoz com a font té un biaix derivat de la discrecionalitat informativa dels corresponents, es tracta d'una de les poques fonts històriques que permet establir un panorama general de la sanitat valenciana en la primera meitat del segle XIX, la qual cosa la fa interessant per al seu estudi i investigació.

També, hem utilitzat l'edició facsímil, realitzada per Rafael Aracil i Mario García Bonafé,¹⁶ publicada en edicions Alfons el Magnànim en 1987, on s'ha recollit íntegrament, amb una edició facsimilar, en dos toms, tot el que Madoz diu del País Valencià.

Per altra banda, hem barallat les fonts pròpies de l'època, llibres sobre els diversos temes sanitaris, hidrotermals i demogràfics que abordem en el treball, i que varen ser publicats els segles XVII, XVIII i XIX. Sobre les institucions assistencials encara que Madoz dona molta informació, hem utilitzat per a completar-lo altres fonts del segle XIX. En l'apartat de balneoteràpia hem consultat les memòries que varen realitzar els Directors en els diversos establiments hidrotermals que hi hagueren al llarg del segle XIX, així com altres documents de l'època relacionats amb els balnearis, com els diversos tractats d'Hidroteràpia, del segle XVIII i XIX. Pel que fa a la part corresponent a la demografia hem consultat els diversos censos que es varen fer el segle XVIII i XIX, així com el cens actual de l'any 2009. En el cas de les malalties, sobretot hem consultat l'obra del botànic Cavanilles, contrastant-la amb la de Madoz, així com altres textos, diccionaris i documents del segle XIX relacionats amb el tema.

Finalment s'ha utilitzat una bibliografia secundària, que està seguint les línies de recerca i investigació que estan realitzant-se en el Departament d'Història de la Ciència i Documentació, a càrrec de J. L. Barona, M. J. Báguena, J. Micó, J. Lloret, C. Barona i J. Guillem, relacionades amb la història de la salut pública al País Valencià durant el període contemporani, com són els treballs recollits en la col·lecció *Trobades*, on estan publicats treballs de recerca i investigació sobre *Salut i malaltia en els municipis valencians*, *Medi ambient i salut en els municipis valencians*, *Higiene i salubritat en els municipis valencians*, *Beneficència i sanitat en els municipis valencians*.¹⁷

¹⁶ Madoz, P. (edició facsímil, 1987) dos toms.

¹⁷ La referència de la col·lecció *Trobades*. En: les notes 10, 11, 12 i 13.

2.2 MÈTODE

El mètode que hem seguit per a fer l'estudi adient al treball, és el mètode analític-descriptiu, de tal manera que a través de l'estudi i lectura crítica de les diverses fonts consultades, hem tret les conclusions del treball.

La principal font consultada és el Diccionari de Madoz. És la font vertebradora i fonamental del treball, en el seu estudi, hem dut a terme, la següent sistemàtica:

1. Províncies. Resum dels apartats generals de cada província, i dels partits judicials on Madoz descriu la beneficència i les institucions sanitàries que hi havia.

2. Pobles. Pel que fa als pobles, Madoz en recull 580. Hem fet diverses fitxes i fulls Excel, arreplegant les dades que Madoz ens dona de cada poble, seguint aquestes directrius:

- Una fitxa de cada poble, on hem tingut en compte els següents elements informatius:

1. Ciutat. Nom del poble.
2. Província. On està ubicat el poble.
3. Comarca. L'hem afegida nosaltres.
4. Població. Expressada en termes de Madoz, que eren propis en l'època, veïns per a indicar els homes actius i ànimes per a indicar la població total.
5. Població actual. Segons el cens 2009.
6. Població escolar separats en xiquets i xiquetes.
7. Assistència mèdica.
8. Clima.
9. Hospitals i beneficència.
10. Epidemiologia i malalties més comunes.
11. Observacions. Ubicació dels cementeris, escorxador, aigües de beguda etc.

- Les fitxes de cada poble, les hem recollides, emprant el programa Microsoft Excel; ordenant els pobles per ordre alfabètic, d'acord amb la nomenclatura valenciana, que no és la que segueix Madoz que està en castellà. De tota aquesta informació hem extractat en altres fulls Excel, la informació que ens ha paregut més rellevant des del punt de vista sanitari, com ara, institucions benèfiques, malalties anomenades pels informadors i zones a les quals les assignen, balnearis i tipus d'aigües emprades per beure a les poblacions.

- Fitxes, per a les descripcions benèfico-assistencials que hi havia a les grans ciutats, València, Alcoi, Alacant, Elx, Oriola, Castelló de la Plana, Xàtiva, Alzira, Sogorb, Ontinyent i Gandia.

- Fitxes on s'arreplega la informació general de tipus sanitari, de cada una de les províncies, Alacant, Castelló i València. Fitxes dels hospitals més importants que hi havia en cada província.

- Fitxes del diversos termes mèdics que apareixen en el Diccionari, amb l'explicació que donen tres diccionaris mèdics de l'època: Hurtado de Mendoza, Cuesta Ckerner i Littré. Com a diccionari mèdic actual, hem emprat el Diccionari mèdic de l'enciclopèdia catalana.

- Full Excel on s'arreglen tots els partits judicials per províncies, Alacant (14 partits judicials), Castelló (10 partits judicials), València (18 partits judicials). Dins de cada partit, hem recollit: les ciutats que pertanyen a cadascun, indret, població (veïns i ànimes), clima, hospital, epidemiologia, malalties i observacions sanitàries.

- Full Excel de tots els Balnearis i aigües termals que Madoz recull. Fitxes de cada Balneari o font minero-medicinal, amb la informació que hi ha en el Diccionari, en les memòries dels Directors dels centres termals i els Tractats d'Hidrologia.

- Full Excel on s'han inclòs, les poblacions que pertanyen a Conca i que actualment formen part de la Plana d'Utiel, que són: Requena, Utiel, Venta del Moro, i Villargordo del Cabriol. Aquestes poblacions les hem incloses en el llistat de tots els pobles valencians que descriu Madoz en el seu Diccionari.

- Per altra banda hem afegit les dades corresponents a la població actual, per tal de comparar les dades demogràfiques que Madoz dona en el Diccionari, consultant en tot moment les dades donades per l'Institut Nacional d'Estadística.^{18,19}

- Tota la informació recollida i analitzada, ha estat contrastada amb altres estudis històrics adients, per tal d'aportar una lectura històrica consistent de la font i de la informació que proporciona, aquests estudis provenen de textos de l'època i de la bibliografia secundària.

- Per fer la recerca bibliogràfica, ha sigut d'especial ajuda, el catàleg bibliogràfic de les diverses biblioteques consultades que pertanyen a la Universitat de València: la biblioteca d'Humanitats "Joan Reglà", la de Ciències de la Salut "Peregrino Casanova" de la Facultat de Medicina, la de Ciències Socials "Gregori Maians", la Biblioteca Històrica, la Cartoteca, la Biblioteca històrico-mèdica "Vicente Peset Llorca", l'Institut d'Història de la Medicina i de la Ciència López Piñero.

- Finalment cal assenyalar que ens ha servit de molta ajuda les consultes realitzades per Internet a les diverses biblioteques digitals per aconseguir molts dels textos històrics consultats, tant tractats i llibres publicats els segles XVIII i XIX com les memòries dels metges directors dels diversos balnearis, la majoria de les quals estan digitalitzades. Principalment hem consultat les següents biblioteques digitals:

Bivaldi. Biblioteca Valenciana Digital.

Boletín Instituto Médico Valenciano. Instituto de la Historia de la Medicina y la Ciencia López Piñero (Universitat de València-CSIC).

---

¹⁸ www.wikipedia.org

¹⁹ www.ine.es

Biblioteca Virtual de la Universitat de València. Colecció de fons antics de la Universitat de València. Somni.

BNE. Biblioteca Nacional de España. Biblioteca Digital Hispànica.

BUCM. Biblioteca Universidad Complutense de Madrid. Biblioteca Digital. Dioscórides (Balnearios).

Biblioteca Virtual de Andalucía.

Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes.

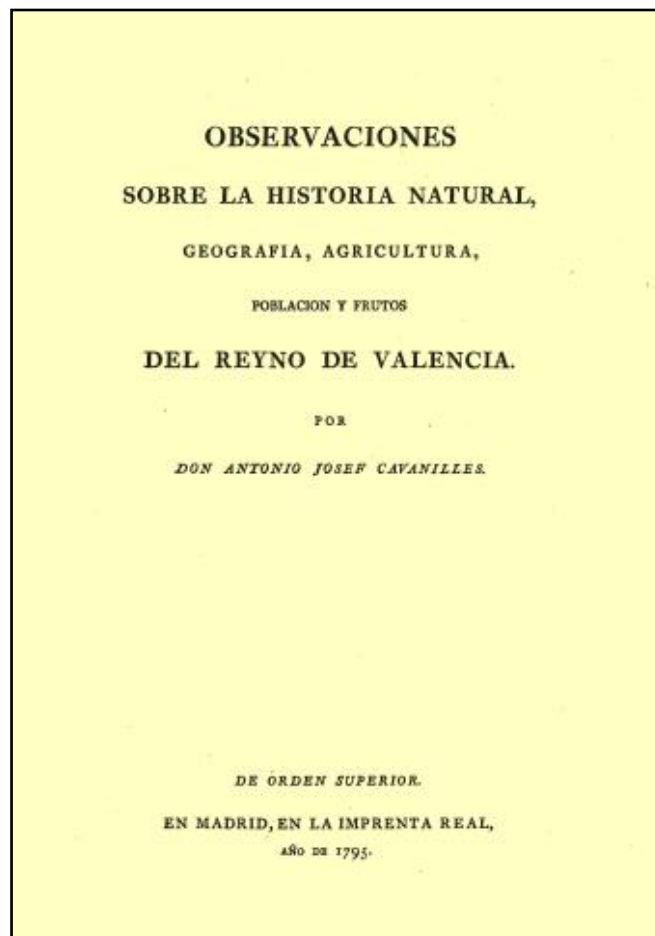
Bidicam. Biblioteca Digital de Castilla la Mancha.

Institut Cartogràfic de Catalunya.

Biblioteca Digital de la Universitat Jaume I de Castelló.

Bibliothèque Nationale de France. Gallica.bnf.fr.

Books-google.es.

Fig. 3- Frontispici del llibre «Observaciones» Tom I de Cavanilles (1795)

2.3 ESTRUCTURA DE LA INVESTIGACIÓ

La investigació ha quedat dividida en 7 capítols:

El primer dels quals és una introducció on es discuteixen els objectius del treball i els materials i mètode emprats.

Al segon capítol, fem una presentació de la personalitat històrica de Pascual Madoz i de la seua principal obra: el Diccionari. En aquest apartat contextualitzem a Madoz en la seua època, al mateix temps que donem unes pinzellades de la seua vasta biografia com a polític liberal del segle XIX espanyol. Per altra banda també parlem de la seua obra, així presentem els antecedents, i l'estructuració del Diccionari per poblacions, partits judicials, províncies i finalment els béns del clero.

A continuació, el treball realitzat està dividit principalment en quatre blocs que corresponen al nucli central de la investigació, es tracta de quatre capítols que ens permeten aportar una visió descriptiva sobre l'estat socio sanitari i assistencial que hi havia en els municipis valencians durant l'època en que Madoz va escriure el Diccionari. Els capítols queden estructurats de la següent manera:

Al tercer capítol, *Institucions sanitàries*, pretenem fer una descripció minuciosa de les Institucions sanitàries valencianes que hi havia a l'època, en tots els pobles valencians, parlem del sistema benèfic-assistencial amb les quatre vessants: dement, expòsits i vídues, malalts i pobres. Arrepleguem tot tipus d'establiments relacionats en cert sentit amb aquesta assistència sanitària, com són hospitals, incloses, cases de beneficència, d'acolliment, de pobres, vídues i xiquets etc. Donem una visió dels canvis que suposen, per aquestes institucions, els esdeveniments polítics que ocorren en la primera meitat del segle XIX, sobretot amb l'aplicació de la Llei de Beneficència i les desamortitzacions que hi ha en aquesta època. Dividim l'apartat en tres parts, una per cada província, referint-nos als establiments de cadascuna, de tal manera que parlem de les institucions sanitàries que hi havia a les tres províncies, recollint en subapartats en cada província, les institucions sanitàries de les ciutats més importants a l'època de Madoz. En la província d'Alacant, descrivim les que hi havia a: Alacant, Alcoi, Callosa d'En Sarrià, Dénia, Elda, Elx, Oriola, i els pobles restants. A Castelló, fem el mateix per a: Castelló, Morella, Sagorba, Vinaròs i els pobles restants. Finalment a València, presentem en primer lloc les institucions que hi havia a la ciutat de València per la seua importància com capital del regne i després arrepleguem les institucions dels pobles següents: Alberic, Gandia, Llíria, Sagunt, Xàtiva i els pobles restants.

El capítol quart, correspon als *Balnearis i aigües medicinals*. Arrepleguem tots els balnearis que hi havia. Partint de l'estudi de Madoz, contrastem i ampliem la informació que l'autor ens dona a través d'altres fonts de l'època, especialment de les memòries dels directors dels balnearis i dels Tractats d'Hidroteràpia, del segle XVIII i XIX. Descrivim els balnearis fent una exposició exhaustiva d'alguns centres, parlem de la seua trajectòria, les qualitats de les aigües i la seua aplicació mèdica, així com de les malalties sobre les que poden tindre efectes curatius, abordem la part econòmica, establint uns llistats de concurrència anual als centres, així com les despeses que hi feien els aigüers, i els directors que estigueren a càrrec dels diversos centres. Pretenem fer una cartografia i uns mapes d'ús dels balnearis en els territoris del País Valencià, amb una descripció de les aplicacions específiques de cadascun. Igual que en l'apartat

anterior subdividirem aquest en tres subapartats referents a les províncies. En la província d'Alacant descrivim els balnearis de: Benimarfull, Busot, Calp, Monòver, Novelda, Penàguila i Teulada; en la de Castelló: Benassal, Catí, Montanejos, Navaixes, Toga i Vilavella; i finalment en la de València: Bellús, Cofrents, Estivella, Requena, Santa Ana, Set Aigües i Xulilla. Metodològicament cada balneari consta dels mateixos apartats, per poder fer una contrastació de dades, aquests apartats són:

1. *Introducció*: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari. Xicoteta introducció històrica del balneari i la seua situació geogràfica.
2. *Edifici i estructura del balneari*. Descripció de les edificacions que hi havia en els brolladors, de les condicions arquitectòniques i de les tècniques dels diversos balnearis.
3. *Característiques i propietats de les aigües*. Classificació de les aigües mineromedicinals, tenint en compte la temperatura i els mineralitzadors, d'acord amb les diverses classificacions de l'època. Descripció de les propietats físiques, químiques i medicinals. Dissertació de les diverses propietats de les aigües, amb un estudi de les diferents anàlisis químiques que es varen fer durant el segle XIX, i una exposició de les virtuts medicinals que eren utilitzades normalment en la praxi mèdica.
4. *El funcionament del balneari i l'ús medicinal de les aigües*. Contraindicacions. Posologia i explicació de les diferents formes de subministrar les aigües en els balnearis. Temporades i distintes dates d'obertura dels diversos establiments. La concurrència als banys i el registre del nombre de malalts que anaven a les dues temporades dels balnearis. Els diferents tipus de transports per aplegar als establiments.
5. *Activitat econòmica*. Estudi de l'activitat econòmica al voltant dels balnearis. Preus d'hostalatge i dels tractaments termals.
6. *Directors mèdics del balneari*. Enumeració i contextualització dels diversos directors que estigueren a càrrec dels balnearis.

Aquests apartats hem procurat seguir-los en la major part dels balnearis però en el cas d'alguns establiments, no hem trobat la informació referent a algun apartat, així l'hem omès per tal d'evitar una redacció desmanegada, presentant una estructura del treball lleugerament diferent i molt més curta. Al final de la bibliografia, donem un llistat de memòries de directors mèdics que hi ha arxivades en la Universidad Complutense de Madrid, per a qui vullga ampliar la informació dels establiments.

Al capítol cinquè abordem les *Malalties*, parlem de l'Epidemiologia, ací recollim totes les malalties que segons els informadors de Madoz, pateixen, d'una forma general la població, als diversos municipis. Però, fem un apartat especial dedicat a les febres tercianes i el conreu de l'arròs en les tres províncies, vist a través del prisma de Madoz, sempre contrastat amb Cavanilles. Hem elaborat una taula dividida per províncies, on s'arreglen totes les referències que Madoz fa respecte de les malalties que hi havia en els pobles i especialment les tercianes. Dins de cada província hem agrupat les poblacions per comarques, per tal de demarcar geogràficament les malalties esmentades en els pobles valencians. També hem elaborat un glossari amb tots els termes mèdics que apareixen en l'obra de Madoz i els hem descrit d'acord amb els diccionaris i vocabularis mèdics de l'època. Concretament hem emprat les obres del segle XIX: de Manuel Hurtado de Mendoza, de Juan Cuesta i Ckerner i la d'Emile Littré. Aquests termes mèdics descrits segons el nomenclator del segle XIX els hem

identificat amb la descripció que recull el diccionari mèdic de l'Enciclopedia Catalana de l'any 2000.

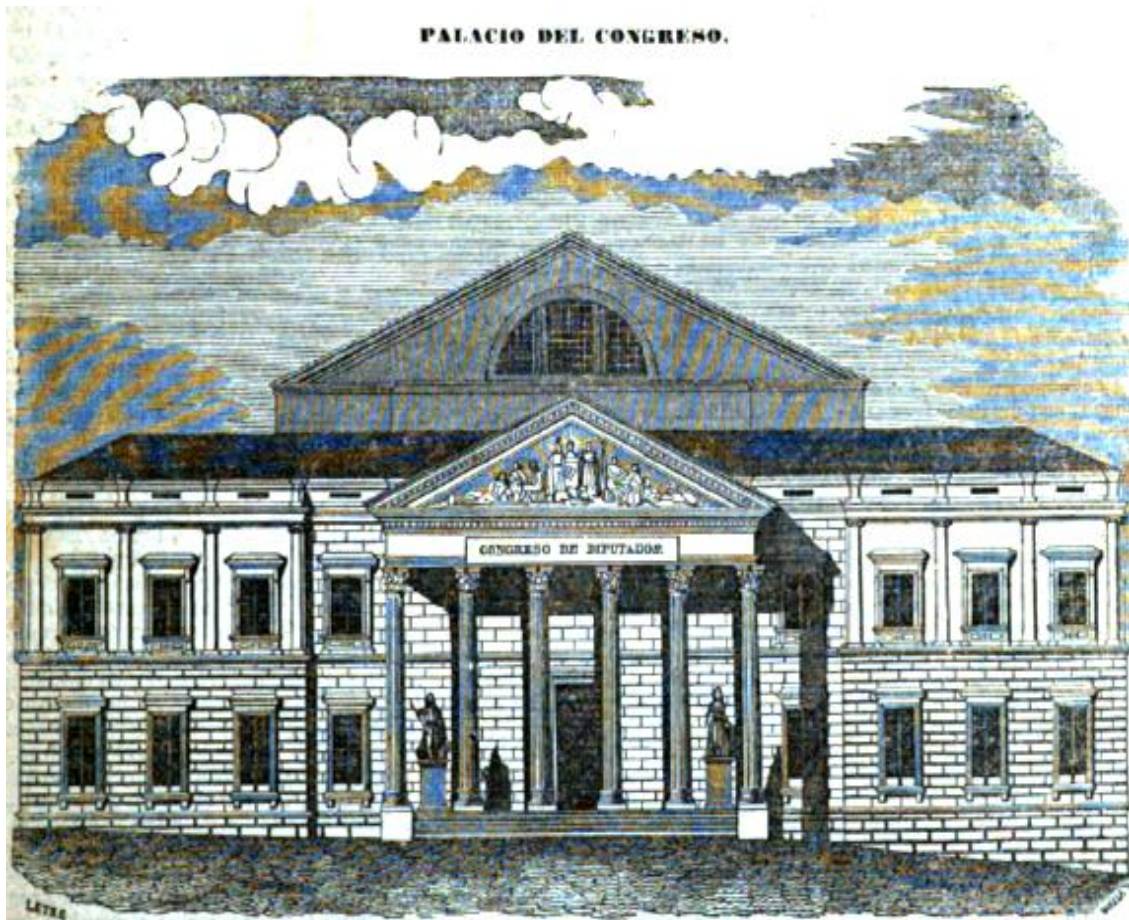

Fig. 4- Dibuix de l'edifici del Congrés de Diputats que apareix en el Tom que Madoz dedica a Madrid, i que va freqüentar durant tota la seua etapa de diputat

Al sisè capítol descrivim els *Indicadors demogràfics* que apareixen en l'obra de Madoz. A través de diversos apartats, valorem la demografia utilitzant les dades que Madoz dóna en el Diccionari i les comparem amb els censos que hi ha abans i després de Madoz, és a dir al segle XVIII i a finals del segle XIX, finalment la contrastem amb la demografia actual mitjançant el cens de l'any 2009. Anàlitzem l'evolució demogràfica que hi ha als pobles valencians des del segle XIX a l'actualitat. Aquest és un dels temes més importants tractats per Madoz; per a ell és molt important per a que un país progresse, conèixer la població que hi ha, i tindre ben diferenciada la població activa, que és la que treballa i aporta riquesa, de la resta. Així tenim dades de tots els pobles, perquè els informadors arreglegen, sense oblidar-se'n cap el nombre de veïns, referint-se als homes que treballen, i ànimes la resta, quantificant d'aquesta manera la població total. Amb aquesta obra, es fa el primer cens total d'Espanya i les seues possessions d'Ultramar, perquè encara que s'havia intentat fer amb anterioritat, es tracta de treballs que no són tant exhaustius i sistemàtics, com en el cas del Diccionari de Madoz. Finalment hem confeccionat unes taules, on hem recollit tots els pobles que apareixen descrits en l'obra, ordenats alfabèticament, amb la població que hi havia en

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

---

l'època de Madoz i la població actual segons el cens de 2009, ubicant cada municipi en la seua comarca actual geogràfica.

Al capítol setè parlem de les conclusions del treball, conclusions que extraiem de l'estudi d'investigació sobre les diverses vessants socials, sanitàries i benèfico-assistencials partint de l'obra de Pascual Madoz en la primera meitat del segle XIX. Les hem dividit en els diversos apartats que consta el treball.

El capítol vuitè correspon a un annex, que consta de dos apartats, el primer és una taula, on hem recollit els 50 municipis amb major població el 1848 i la seua situació benèfico-assistencial, i en el segon, anomenem els pobles on Madoz declara de forma explícita en el Diccionari que hi ha constància de l'existència d'un metge.

Finalment l'apartat novè correspon a les fonts històriques i la bibliografia secundària emprada en el treball.

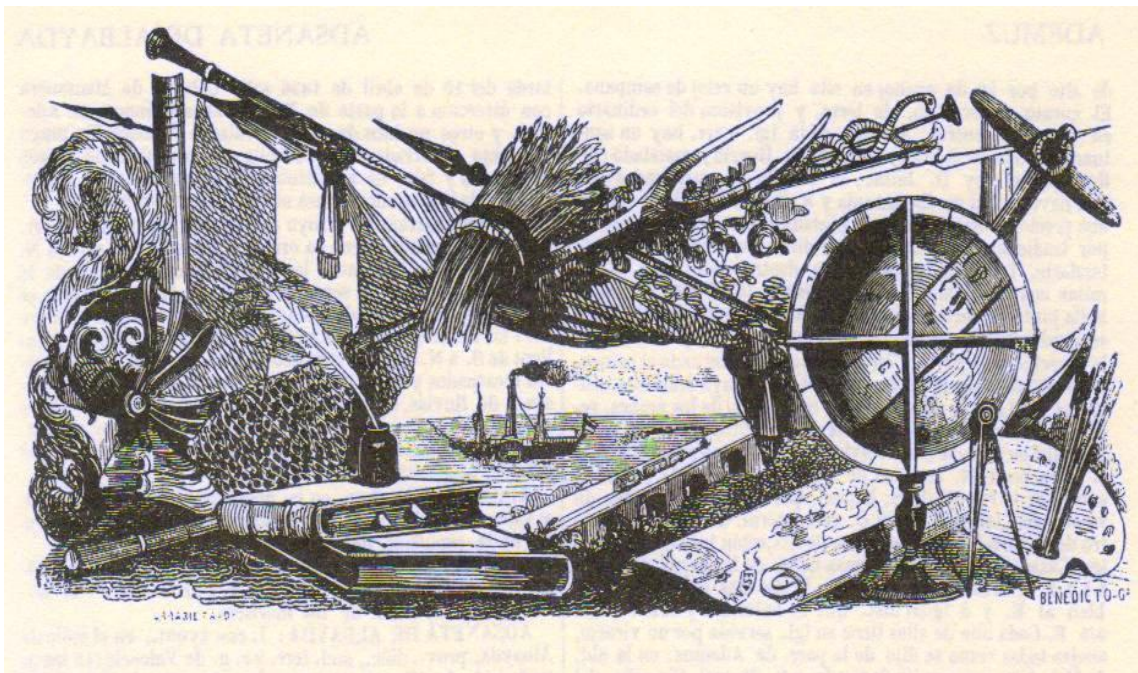

Fig. 5- Fragment del frontispici dels Toms I a l'XI del Diccionari de Madoz, aquest apareix en la pàgina 3 del Tom I de l'edició facsimil, que correspon a Alacant, Castelló i València

MADOZ.

2. PASCUAL MADOZ I EL DICCIONARI

1. PASCUAL MADOZ

Pascual Madoz Ibáñez²⁰ va nèixer a Pamplona el 17 de maig de 1805 i va morir a Gènova en desembre de 1870. Fill d'una família pobra i humil,²¹ de pares d'origen navarrès Juan Francisco Madoz i Didancoa i d'Antonia Ibáñez de Iriarte. Va rebre la primera educació als escolapis de Barbastre i va estudiar Dret en la Universitat de Saragossa, on va formar part de la *Tertulia Patriótica* de caire liberal. Actiu i decidit liberal des de la seua joventut, en tan sols catorze anys, participa activament en el moviment liberal; en 1823 els Cent Mil Fills de Sant Lluís van entrar a Espanya, aleshores va combatre com a soldat front al francès, va prendre el fusell i va haver de lluitar a Saragossa i en el castell de Monzón, on el feren, amb tan sols 17 anys, presoner durant algun temps.²² Aquestes vicissituds patriòtiques van interrompre els seus estudis, però en el mes de desembre de 1825, aprovà l'examen a grau de Batxiller, l'any següent aconseguirà l'altre grau de Batxiller de *canones* "su carrera predilecta" que va acabar l'estiu de 1828. A causa dels successos polítics que havia pres part, hagué de traslladar-se, com refugiat polític, a França. Durant la seua forçosa emigració de 1831 a 1833, va viure a Tulle, París i Tours, sofrint moltes penalitats i greus problemes econòmics. Durant el primer any en la seua estada a París després d'un discurs polític públic, que no va agradar al govern espanyol, li varen confiscar totes les seues propietats a Espanya i també les de la seua família, deixant de rebre diners de la família, i passant a rebre les ajudes que el govern francès donava als immigrants exiliats. Posteriorment va intervenir en diverses intrigues i activitats polítiques que desagradaren al govern francès, motiu pel qual li restringiren el subsidi extraordinari i l'enviaren al lloc apartat del "depósito" de Tours, la qual cosa va ser la causa de l'abandonament de la intriga política que tants mals de cap li havia reportat, tornant a rebre certa ajuda de l'Estat francès. A partir d'aleshores endavant, es va dedicar a París i a Tours, a l'estudi de la geografia i de l'estadística. Va poder tornar a Espanya després de l'amnistia²³ decretada per Maria Cristina, fixant la seua residència a Barcelona. Al principi de 1833, ja estava al capdavant de les oficines del *Diccionario Geográfico Universal*²⁴ (Barcelona, 1829-1834) iniciat per Bergnes²⁵ i que es publicava en aquella ciutat, es va fer càrrec a partir de la lletra R, de tal manera que dels 10 toms que consta l'obra, Madoz es fa càrrec dels 3 últims. Aquest va ser el primer treball de Madoz que al mateix temps que l'introdueix en el món liberal espanyol li dóna la idea de fer un Diccionari d'Espanya, tal com ho expressen les paraules de Madoz, dites anys després en les Corts:

²⁰ P. Madoz (edició facsímil, 1987) Tom 1, pp VII, VIII.

²¹ Paraules expressades per Pascual Madoz en el Diccionari Tom XVI, al final del llibre sense paginar.

²² Segons testimoni de Madoz en una intervenció en les Corts "Soy miliciano nacional desde el día en que vi a los franceses enfrente de mí en el año 1823. Hasta que no vi a los franceses no lo fui, porque era muy joven; pero cuando vi el regimiento número 33 en las márgenes del Cinca, me alisté, cogí un fusil, seguí al ejército y me costó tres meses de sitio, diez y siete meses de prisión y ocho años de presidio".

²³ El decret d'amnistia de la Reina Regent va ser promulgat el 15 d'octubre de 1832 i publicat 5 dies després en la *Gaceta de Madrid*.

²⁴ L'obra és una recopilació de diferents diccionaris europeus i recull per ordre alfabètic ciutats, rius i muntanyes tot descrit segons la moda de l'època, es a dir, arreplega el clima, la política, la situació geogràfica, l'economia, la història etc.

²⁵ Antonio Bergnes de las Casas, és el fundador d'una casa editorial vinculada a Antonio Brusi que era el editor del *Diario de Barcelona* i a Ignacio Estivill que era l'impressor i administrador de *El Catalán*, on Madoz era el redactor principal. La primera obra publicada en 1828 va ser *Biblioteca de Conocimientos Humanos*, i la segon en 1829 és el *Diccionario Geográfico Universal*.

"En 1834 creí yo que faltaba a mi país un Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico, y en 1834 en el día 3 de enero principié el trabajo. Empleado con una fe ardiente, obteniendo cuantos documentos podía obtener de los empleados del Gobierno como amigos particulares y de los infinitos corresponsales de toda España..."²⁶

És a partir del 4 de juny de 1834, quan difondrà el seu pla d'un Diccionari geogràfic d'Espanya que aconseguiria veure culminat en 1850. Fins a 1834 no va rebre el títol de llicenciat en Dret, i des de 1835 va exercir l'advocacia a Barcelona, és a partir d'aquell moment quan va quedar lligat als interessos industrials catalans, és nomenat President de la Societat Literària d'Amics Col·laboradors; i aquest mateix any va traduir, va addicionar moltes notes esclaridores i va publicar l'obra d'Alex Moreau de Jonnés, *Estadística de España: territorio, población, agricultura, minas, industria, comercio, navegación, colonias, hacienda, ejército, justicia y instrucción pública* (Barcelona 1835) de la que es varen distribuir diversos milers d'exemplars. En aquesta obra, Madoz²⁷ introdueix moltes dades corresponents a Espanya, ajudat pels seus amics de la Societat Literària, als quals relaciona i fa constar el seu agraïment al final del llibre. Per altra banda va fer una interessant *Reseña sobre el clero español y examen de la naturaleza de los bienes eclesiásticos* que dedicà als procuradors a les Corts, possiblement en vista a una futura desamortització, al final de l'obra fa un resum que és molt eloqüent:

"Dedúcese de esta reseña relativa al clero de España, que está en el interés del clero, de la religión y del estado el adoptar las siguientes medidas:

- 1ª. Suprimir desde luego todos los conventos.
- 2ª. Proceder a una mejor división territorial religiosa.
- 3ª. Combinar mejor el número de obispados que debe componer un arzobispado; el número de parroquias de que ha de constar un obispado; y el número de feligreses que ha de tener toda parroquia.
- 4ª. Dotar completamente a los obispos y párrocos, y ofrecerles como premio del buen desempeño de su ministerio un ascenso en su carrera que mejore sus intereses y posición.
- 5ª. Suprimir el diezmo en su totalidad.
- 6ª. Y última. A medida que queden libres las fincas pertenecientes hoy al dominio eclesiástico, y contra las que no hubiere reclamación de tercero, proceder al arriendo nacional en beneficio de la clase proletaria".²⁸

També va dirigir durant alguns mesos el periòdic d'oposició, independent *El Catalán*,²⁹ de tendència liberal exaltada, en aquest periòdic, expressarà a través dels escrits tota la seua ideologia liberal, ideologia a la que va seguir fidel al llarg de la seua vida, i que no abandonaria mai. En el mes de maig de 1835 va dimitir, al parèixer per estar disconforme amb l'orientació política del periòdic, tal com ell diu en la carta de dimissió, on es declara:

"entusiasta por la causa de Isabel II, enemigo de toda asociación secreta, sincero amante de la libertad, amigo del orden, independiente por carácter, nunca escribí, ni bajo la inspiración de sociedades, ni bajo la influencia de persona alguna. En mis escritos,

---

²⁶ Paredes (1991) p 67, extret del diari de sessions de les Corts.

²⁷ Moreau de Jonnés amb la intencionalitat de parlar de tot fa una obra que de vegades és un poc superficial, Madoz va introduir moltes notes addicionals per a completar-lo fins al punt que al final de la traducció pareix un llibre diferent, però molt més complet, és un clar precedent dels 16 volums del seu futur Diccionari.

²⁸ Madoz. *Reseña sobre el clero español y examen de la naturaleza de los bienes eclesiásticos*, pp 79, 80.

²⁹ El diari *El Català* es va començar a publicar l'1 d'octubre de 1834, Madoz va ser el seu director fins al 3 de maig de 1835, data en la que abandona el periòdic.

leídos sin prevención, se encontrará la doctrina enunciada en mi profesión de fe política, consignada en los nueve primeros números del *Catalán*, yo responderé a los tribunales de cuantos artículos existen en el periódico; y el hombre que invoca la ley, tiene la convicción de la rectitud de sus intenciones"³⁰.

En 1835 el nomenen, jutge interí de primera instància de Barcelona i alcalde major d'aquesta ciutat, càrrec que representa l'ingrés de Madoz, per primera vegada en un organisme oficial, essent un trampolí que el durà directament a les Corts. En novembre³¹ del mateix any és governador de la Vall d'Aran, en aquesta vall dels Pirineus va romandre un any on va defensar la causa liberal que era fidel a Isabel II front als

Fig. 6- Retrat de Madoz realitzat per Esquivel

carlistes fidels a Carlos María Isidro, germà del rei Ferran VII, antiliberals i partidaris de l'Antic Règim absolutista.

Aleshores, Madoz perseguirà a diverses partides carlistes, i es va a distingir, de manera molt particular per la lluita com cap d'un batalló de voluntaris i milicians. L'èxit de l'empresa acomesa, li va a reportar com a premi el nomenament de jutge de primera instància de la ciutat de Barcelona, en propietat. El 26 de novembre de 1836, essent jutge de Tremp, va aconseguir un escó, com a diputat a les Corts per la província de Lleida, iniciant una llarga carrera política en el partit liberal progressista, del que fou quasi sempre diputat exceptuant uns curts espais de temps. Fou a la capital d'Espanya on va a continuar la seua activa labor editorial i política: en els seus discursos va manifestar idees

molt avançades i va ser assessor

d'Hisenda, com a secretari de la comissió d'Hisenda de les Corts, on va defensar un projecte de construcció del canal d'Urgell. En 1840, Madoz va intervenir en la Revolució que desembocà en la renúncia de María Cristina com a Reina Regent, i després en el nomenament del general Espartero, Duc de la Victòria, com a Regent de la futura Reina Isabel II. Inicialment Madoz va donar el seu suport a Espartero, però més tard davant les aferrissades posicions polítiques d'Espartero i els tractes de favor dispensats per aquest, als unitaris que proposaven la Regència única, front a la triple defensada per Madoz i els trinitaris, provocà l'enfrontament entre Madoz i Espartero. Aquest any, va aparèixer a Madrid la seua Col·lecció universal de *Causes Cèlebres*. En

³⁰ Paredes (1991) p 83.

³¹ El 19 de novembre de 1835 també és nomenat comissari regi amb caràcter de governador militar, jutge de primera instància, subdelegat de rendes i cap de les forces que operaven en el Vall d'Aran.

octubre de 1841, en ple conflicte cotoner, en el qual es dirimia el lliurecanvisme defensat per Espartero, front al proteccionisme del comerç del que Madoz era un feroç defensor, fou enviat pel Govern, amb Cortés Burriel a Catalunya per a visitar les fàbriques tèxtils. En aquella ocasió ens dirà: "brillante porvenir de la industria si alcanza la protección que con justicia desea". Espartero era un lliurecanvista convençut, pensava que rebaixant els aranzels estimulava l'economia nacional, era recolzat pels anglesos, la qual cosa, evidentment els afavoria. Per altra banda Madoz, pensava que el lliurecanvisme perjudicava en gran manera als interessos de Catalunya, molt il·lustradores són les seues paraules:

"y no se diga, señores, que es opinión más liberal la de los que sostienen la libertad de comercio; la opinión más liberal para mí es la que puede proporcionar mayores ventajas; la duda está en si la proporciona el comercio libre o un sistema protector, conciliador. Pero, señores, la cuestión que se agita aquí no es cuestión de principios..."³².

La llibertat de comerç per als lliurecanvistes uniria als pobles que, segons deien "han nacido para ser hermanos y no para destruirse", però Madoz contestava "estas expresiones son muy buenas, muy bonitas en bocas de extranjeros, pero muy malas en bocas de los Representantes de la Nación". Tornarà de forma ràpida a les Corts, a conseqüència dels successos ocorreguts a Madrid en el mes d'octubre, contra el Govern, amb un colp i intent de reposició de la Reina María Cristina, que té com a resultat el processament i mort del famós capitost Diego de León, comte de Belascoain. En 1843 es va posar al front de la coalició d'alguns progressistes que van fer viva oposició a Espartero, sobretot després dels successos ocorreguts a Barcelona. El 13 de novembre de 1842 havia tingut lloc la revolta de la Porta de l'Àngel i l'alçament de Barcelona, instigat pel descontent tan gran que hi havia en el tractament del govern respecte a la qüestió tèxtil, Espartero va respondre bombardejant la ciutat el 3 de desembre de 1842. A partir d'aquell moment, hi hagué una conspiració per enderrocar a Espartero i Madoz³³ estigué entre els conspiradors. El posterior exili d'Espartero i la inexistència de Regent, va precipitar la majoria d'edat d'Isabel II. Durant 1844, després dels resultats favorables en les eleccions de Madrid, Madoz junt a Manuel Cortina es varen dedicar a unificar i relançar el partit progressista que estava molt desmembrat, sobretot perquè Espartero i posteriorment Olózaga estaven en l'exili, per açò el lema que tindran serà "unió i legalitat". Però el 31 de gener de 1844, Madoz, Cortina i López foren detinguts, acusats de fomentar els alçaments d'Alacant i Cartagena. Detingueren molts progressistes però les detencions més sonades foren les de Madoz i Cortina, perquè eren els caps del partit progressista. Madoz va ser detingut de matinada en la seua casa davant de la seua família, fet que el va afectar molt com es desprèn de les paraules que anys més tard diria:

"Señores, yo recuerdo que cuando fui preso no me acordaba de mí, me acordaba de mi esposa y de mis hijos que dejaba en el mayor desconsuelo; por mí, soltero, vengan toda clase de persecuciones, las arrostraría con gusto; en otro estado las soportaré con dignidad, pero con sentimiento".³⁴

---

³² Cita del diari de sessions del congrés del 8 d'abril de 1842, en Paredes (1991) p 131.

³³ Madoz va organitzar la sublevació de la província de Lleida des d'on va passar a Huesca, obligant a retirar-se als governamentalistes a Saragossa, Espartero va ser arraconat al sud i va vindre de l'estranger Narváez, de forma triomfal, mentre Espartero eixia cap a l'exili.

³⁴ Paredes (1991) p 140.

En la vista Madoz també va dir que el fet que més li havia afectat en la presó fou la negativa a la petició de poder conversar amb la seua esposa Matilde, el dia de Santa Matilde que coincidía a més a més en el natalici de la dona, i no sols per la significació de la data, sinó perquè corria perill d'interrupció la publicació del seu Diccionari, al no poder donar-li instruccions adients. Madoz com advocat va intervenir junt als seus advocats tant en la seua defensa, com en la dels seus companys de presó i amics, als qui, a pesar de la presumpció d'innocència, els tractaren com a bandits, finalment va ser absolt de la pena de deportació per un període de 10 anys. Tot pareix ser una maniobra del govern presidit per González Bravo, per a posar a ratlla al nou partit progressista reorganitzat per Madoz i Cortina, quedant d'aquesta manera fora de combat. Aquest fet li va colpejar de tal manera que ho deixa de manifest en el pròleg del mateix Diccionari:

"El día 1.º de febrero de 1844 en que, aunque presidente de la comisión de Estadística y vicepresidente del congreso de Diputados, fui conducido á un calabozo de la cárcel de Corte de esta Villa por acuerdo del consejo de ministros, en que figuró el mismo Sr. Carrasco, puso término á mis trabajos estadísticos en aquella comisión".³⁵

Fig. 7- Litografia de Madoz. Corts de 1847
Obra de J.Vallejo

Després del judici, en Setembre de 1844, va anar de nou a l'estranger, concretament a París, quedant apartat de la vida política durant un període de tres anys.

Encara que vivia feliç amb la seua família en la capital del Sena, amb tota classe de consideracions entre, amics espanyols i estrangers, no obstant això, Madoz vol tornar a Espanya, la qual cosa la durà a terme l'any següent, de tal manera que tornarà a Espanya per a iniciar la impressió del Diccionari. Durant l'estiu de 1846 es va retirar a Zarauz,³⁶ on va estar allunyat de la ciutat sorollosa, i va reprendre el treball, continuant en l'escriptura de l'obra que ja estava prou avançada, obra gegantina que només podia dur a terme un caràcter emprenedor i tenaç, present sempre en un home com Pascual Madoz.

El primer volum es va publicar a Madrid en 1845 i el volum 16 en

1850, testimoni són les seues pròpies paraules "Principió en 27 de mayo de 1845, y ha concluido en 11 del mismo mes del año 1850. Acaso no haya ejemplar de una impresión tan rápida, de obra tan voluminosa y de letra tan reducida".³⁷ Mentrestant, en 1848, es fa soci honorari del recent fundat *Instituto industrial de Cataluña*, i figura com un dels

³⁵ Madoz (1845-1850) Tom I, pròleg p XIX.

³⁶ Madoz (1845-1850) Tom XVI, p 653.

³⁷ Madoz (1845-1850) Tom I, p 24.

fundadors de l'Institut industrial d'Espanya amb Vilaregut, Tous, Subirachs i B. C. Aribau. Amb Aribau formarà part de la primera Junta de Govern de la *España Industrial*, va publicar *Madrid: Audiencia, provincia, intendencia, vicaria, partido y ciudad*, i en 1850, Madoz va a presidir les primeres operacions d'estampació de l'empresa. Convé ressaltar que Madoz, per poder culminar obres tan ambicioses, va haver d'assumir el paper tant d'editor literari com d'impressor, organitzant una impremta pròpia.

La revolució³⁸ de juliol de 1854, va representar el termini de la dècada moderada i l'inici del Bienni Progressista. Mentrestant Madoz, el 8 d'agost fou nomenat governador civil de Barcelona,³⁹ quan encara estava per resoldre el conflicte obrer. Barcelona era una ciutat on comptava amb moltes simpaties per part de la burgesia industrial catalana, perquè Madoz des de feia temps venia defensant els seus interessos, però en aquesta època, Catalunya estava travessant una situació molt delicada, a causa del conflicte anomenat de "las selfactinas",⁴⁰ els obrers de moltes fàbriques es varen declarar en vaga, demanaven la prohibició de les selfactines, perquè consideraven que les màquines eren la causa de l'atur obrer, la qual cosa va desembocar en el ban prohibitiu, de l'ús de les màquines, per tal d'apaivagar als obrers, promulgat pel capità general Ramón de la Rocha. Quan apleguen Madoz i Dulce a Barcelona duen una Reial Ordre molt conflictiva, perquè

permetia l'ús de les màquines, anul·lant el ban que havia fet de la Rocha; aquesta és una qüestió que Madoz haurà de gestionar amb molta cura. Madoz estava a Lleida quan rep la notícia del seu nomenament, i encara que es dirigia a Madrid, decideix anar directament a Barcelona per a prendre possessió d'un càrrec que segons les seues paraules, arreglades pel Diari de Barcelona, era "cargó difícil siempre, delicado en estas circunstancias, y en todas superior a mis fuerzas", no s'equivocava Madoz quan deia aquestes paraules, va estar només dos mesos en el càrrec, però va tindre tota mena

Fig. 8- Il·lustració de Pascual Madoz, realitzada per J. Vallejo en 1854. Lit. de J. Donón. Corts Constituents

³⁸ Després de 10 anys de mandat moderat, durant l'estiu de 1854 hi hagué una revolució amb dos temps, el primer, amb el pronunciament d'O'Donnell el 28 de Juny, que va acabar en el manifest de Manzanares i el segon temps s'inicia el 17 de juliol i acaba amb el triomf d'Espartero de caire francament progressista.

³⁹ La *Gaceta de Madrid* de 1854 publicava el seu nomenament el dia 8 d'agost, el 10 d'agost, Madoz estava a Barcelona i va estar fins el 22 d'octubre del mateix any, és a dir uns dos mesos, va romandre unes dues setmanes després de ser anomenat el seu substitut, Cirilo Franquet.

⁴⁰ La paraula selfactina és un anglicisme que es refereix al problema obrer plantejat a Catalunya, relacionat amb la implantació del telar mecànic (*self-acting*). El capità general Ramón de la Rocha, havia ordenat afusellar a tres obrers acusats de voler incendiar les fàbriques i organitzador de les revoltes, però finalment va cedir al fer un ban mitjançant el qual prohibia l'ús de les màquines selfactines, la qual cosa va representar la repulsa i desaprovació per part dels patrons.

de preocupacions i mals de cap, com la situació conflictiva entre obrers i patrons, i l'epidèmia de colera, dos dels problemes més importants als quals hagué de fer front. Entre les seues tasques cal ressaltar algunes com renovar l'Ajuntament i la Diputació d'acord amb el nou règim, contant amb la col·laboració total del nou Capità General Domingo Dulce; va organitzar la Milícia Nacional i va afavorir el diàleg entre les associacions obreres i els patrons, endegant els primers contractes col·lectius del bienni,⁴¹ cal assenyalar el gest de Madoz, el mateix dia que va prendre possessió va renunciar al sou de governador civil en favor de les classes més necessitades de Barcelona⁴² i quan va cessar de governador, perquè volia tornar a la vida política de Madrid, se li va concedir "la gran Cruz de Isabel la Católica", pels serveis donats a Espanya, però va renunciar per considerar que "esa no debe ser la paga por sus servicios". Hem de ressaltar la manera tan efectiva d'abordar el problema de l'epidèmia de colera l'estiu de 1854, només va aplegar a Barcelona va comprendre la por incontrolada que tenia la gent front a l'epidèmia, així que immediatament va establir una sèrie de disposicions per a combatre-la i al mateix temps donar confiança a la gent, hi havent d'actuar en algunes ocasions de manera molt contundent, com per exemple al assabentar-se per l'alcalde d'Horta que l'únic farmacèutic que hi havia, José Adroer, se'n havia anat, tancant la farmàcia i deixant als veïns, sense els remeis necessaris per a combatre la malaltia, va disposar que es procedira a la seua detenció, exigint-li responsabilitats, perquè la seua conducta constituïa un delictes contra la salut pública.⁴³ Després d'acabada l'epidèmia el 30 de setembre, la ciutat de Barcelona declara a Madoz fill de la ciutat.⁴⁴

Conclou aquesta etapa catalana, va tornar al seu escó de diputat, on va ser elegit president de l'Assemblea Constituent pràcticament per unanimitat, presidint les Corts des del 5 de desembre, càrrec que ell va considerar en aquell moment, el zenit de la seua carrera política, però Madoz estava molt equivocada perquè només un mes després, el 21 de gener de 1855 el consell de ministres acceptava la dimissió de Sevillano i decidia confiar-li la cartera d'Hisenda. Madoz va acceptar la cartera que li havia ofert Espartero, amb una sèrie de condicions, entre les quals estava la desamortització sense l'aprovació de Roma, el coneixement de l'Estat del Tresor, l'organització del Senat i la Llei Fonamental. En aquesta ocasió, va presentar el famós projecte de llei de Desamortització, que va aconseguir veure aprovat sense dificultats, a pesar de la feroç oposició del clero catòlic, que veia lesionats els privilegis que continuava tenint l'Església de Roma pel Concordat de 1851.

Aquesta llei va inaugurar una nova etapa, donat el seu abast polític i econòmic. La desamortització donava suport legal a l'objectiu d'alliberar i donar a l'adquisició pública les propietats i els immobles de les entitats que no amortitzaven els seus béns, és a dir les mans mortes, tal com era l'església i els municipis. Les paraules de Madoz dites en aquell moment són prou esclaridores "La desamortización civil y eclesiástica

---

⁴¹ Madoz després de les conversacions entre obrers i patrons va disposar dos articles: "1º: Que todas las fábricas continúen abiertas, para que la clase obrera tenga medios de subsistencia nunca más necesarios que en el día por el estado sanitario de la población. 2º: que ningún fabricante pueda suspender los trabajos ni menos cerrar los establecimientos fabriles, sin darme cuenta por escrito de las razones que para ello tenga y haber obtenido mi aprobación", ambdues parts, varen quedar de moment, satisfetes.

⁴² *Gaceta de Madrid*, 16 d'agost de 1854, p 4.

⁴³ Butlletí oficial de la província de Barcelona, nº 121, 28 VIII-1854, p 2. En el mateix Butlletí, dona ordres d'actuació front a les desercions de metges i farmacèutics i així com també el comportament desaprensiu i abusiu d'alguns metges amb la població.

⁴⁴ Segons Paredes, Madoz va ser el primer home del segle XIX que va aconseguir aquest guardó, que va acceptar amb molt agraïment.

era una medida no solamente econòmica sino de política y de conveniencia pública" o aquestes altres expressades en els discursos que va fer en les Corts per defensar el seu projecte "Cuando yo veo a la propiedad con ese grillo a los pies que no le permite andar, creo que dando libertad a la propiedad hago un servicio a la libertad política de mi país" o "Esta cuestión debe considerarse en el terreno político, nuestro objeto debe ser hacer muchos propietarios, es decir, muchos defensores de Isabel II, muchos enemigos de la reacción". Per a Madoz, liberal convençut i amb una gran coherència ideològica, hi havia una relació entre desamortització i augment de riquesa, perquè ell considerava que per a dur a terme aquest augment, era necessari que la propietat tinguera unes certes qualitats fonamentals, aquestes qualitats eren sobretot tres: llibertat, comunicabilitat i

Fig. 9- Retrat de Pascual Madoz pintat en 1873 per José Nin i Tudo. El quadre es troba en el Congrés dels Diputats.

transmissibilitat. Encara que aquesta llei, per ell promoguda va ser sancionada el primer de maig de 1855, al mes següent, el 5 de juny, presentà la dimissió, precipitada pel conflicte ocasionat amb la Milícia Nacional⁴⁵ i també al observar que la corona li mostrava alguna desviació. Va passar a l'oposició, encapçalant junt a Olózaga, el progressisme pur, que es negava a l'enteniment amb qualsevol grup polític situat a la seua dreta. Fou un dels diputats a Corts que va resistir front al canvi de govern que, pel juliol de 1856 porta al poder a Leopoldo O'Donnell, duc de Tetuan i comte de Lucena, començant a Espanya l'anomenat bienni moderat, i el desmembrament del partit progressista.⁴⁶ Madoz s'oposà al colp d'Estat d'O'Donnell, rebutjant l'aliança que aquest proposava i que fou acceptada per Espartero. Així doncs, Madoz es va posar al capdavant del 5e Batalló de milicians nacionals, però una vegada vençuts pel govern va haver de fugir de nou a l'estranger.

Tornava novament a França, on va sofrir

la pèrdua⁴⁷ de l'únic fill baró que tenia, tot seguit, després de dos mesos sofria també la pèrdua d'una filla. Aquestes foren unes hores molt baixes per a Madoz tant des del punt de vista polític com personal.

⁴⁵ Pel decret del 3 de juny, s'establien normes de règim i alistament de la Milícia Nacional. Però l'article 6e era molt conflictiu, per alguns era altament impolític i inacceptable perquè concedia als governadors la facultat d'excloure del cos de las Milícia Nacional als que no inspiraren plena confiança. El decret finalment es va saldar amb la dimissió de 5 ministres: el ministre d'Estat, el de la Governació, el d'Hisenda (Madoz), el de Gracia i Justícia i finalment el de Foment, quedant-hi el president Espartero el ministre de la Guerra que era el general O'Donnell i el ministre de la Marina, Antonio SantaCruz. Ministres Luzuriaga, Aguirre, Francisco Santa Cruz i Luján.

⁴⁶ En 1856 es quedaren sota la direcció del partit progressista només Olózaga, Aguirre i Madoz, anant-se personatges de pes com Infante, Luzurriaga o Laserna.

⁴⁷ El 12 de febrer de 1857 moria el fill de Madoz, i dos mesos després moria a Zarauz una filla ofegada.

En 1853, després de 5 anys en el govern, acabava l'hegemonia de la Unió Liberal d'O'Donnell. L'aliança entre els industrials catalans i Madoz es va trencar al no donar-li suport en les eleccions de mars de 1857.⁴⁸

Tampoc va aconseguir ser elegit diputat en les següents eleccions. Però, finalment en 1858 malgrat l'oposició de la Junta de Fàbriques, tornava a ser elegit diputat per Barcelona i Tremp. Però a partir de 1860, Madoz es dedicà de ple al món dels negocis, així va fundar i ser director de l'empresa de segurs *la Peninsular* amb Lezcano, Guimerá, Pérez i Gutiérrez; aquesta empresa encara que en els primers anys funcionava amb molts guanys, va representar per als últims anys de vida de Madoz una veritable cabòria, portant-lo a la total bancarrota econòmica, fallida que no va poder solucionar.

En 1863 fou elegit president de *La Societat Matritense*. També en aquest any va ser elegit diputat per Barcelona, recolzat pels progressistes catalans que eren partidaris de la lluita, Madoz encara que no compartia la política de retraïment, va ser sempre fidel a l'estratègia del partit progressista,⁴⁹ i per tant va renunciar a l'escó que li varen oferir.

En novembre de 1867 moria O'Donnell i amb la seua desaparició desapareixia la barrera principal que impedia l'apropament entre els diversos grups: els unionistes, els progressistes i els demòcrates, aquest apropament va desembocar en la revolució *La Gloriosa* que acabarà amb el regnat d'Isabel II. Però al mateix temps, també representarà el final del partit progressista.⁵⁰ Durant la Revolució de l'any 1868, el 30 de setembre, Madoz va ser elegit President⁵¹ de la Junta Provisional Revolucionària, quedant enregistrat com president d'Espanya. Després de la revolució Gloriosa de 1868, va ser governador de Madrid, càrrec al qual també va renunciar al poc de temps,

Fig. 10- Pascual Madoz en la maduresa

al·legant motius de salut, encara que no sols es tractava d'aquest motiu sinó que a més a més, una altra raó era la situació tan delicada que estava travessant la seua situació financera, pel mal funcionament dels seus negocis, motiu pel qual hi hagué de fer cert retraïment polític.

Quan els progressistes de Cádiz anuncien el seu suport al lliurecanvisme, en plena Revolució de setembre del 68, Madoz dirà "preferiría romper todas sus relaciones

⁴⁸ Pareix que hi hagué un pacte entre els representants de la Junta de Fàbriques, Francesc Solernou i Joan Jaumandreu amb el capità general de Catalunya en contra de Madoz.

⁴⁹ El partit progressista per tal de mantenir la seua identitat va decidir una política de retraïment i no col·laboració amb altres formacions polítiques.

⁵⁰ Segons Paredes, en paraules d'Azcarate, el partit progressista va morir políticament en la revolució de 1868.

⁵¹ Madoz és el 56 president, la seua presidència va durar tres dies, en plena convulsió revolucionària que havia destronat a Isabel II, des del 30 de setembre al 3 d'octubre de 1868, és substituït per Joaquín Aguirre de la Peña del partit progressista i Francisco Serrano i Domínguez del partit unionista.

con el partido antes que abandonar la defensa de la industria nacional". Però el lliurecanvistes anaven guanyant terreny, la junta de Cadis i després altres disminuïren els aranzels. Aquest triomf dels lliurecanvistes va fer que es creara una nova societat pels proteccionistes com a resposta als lliurecanvistes, es tractava de la societat catalana de *Fomento de la Producción Nacional*, Madoz no va tardar en adherir-se a aquesta societat.

El 21 de març de 1869 després de la fundació del *Fomento de la Producción Nacional*, va intervenir junt amb Valentí Almirall en la primera gran manifestació proteccionista, realitzada a Barcelona i preparada per Pere Bosch i Labrús, el dirigent obrer Roca i Galés, el president del *Círculo de Dependientes del Comercio* F. M. Simal i els fabricants Puig y Llagostera. L'abraçada pública entre Almirall i Madoz representà la unió entre el catalanisme polític i el proteccionisme econòmic. Malgrat els esforços de Madoz, el 19 d'abril de 1869 entrava en les corts el projecte de pressuposts de caire lliurecanvista, amb una important reforma aranzelària. En juny de 1869 fou elegit de nou Diputat a Corts, en aquest cas per la ciutat d'Alcoi, substituint a Antonio Romero Ortíz.

L'elecció del nou rei, va suposar un període d'interinitat en la comandància de l'Estat, provocat per la pressió internacional i les disputes internes dels partits polítics. Finalment, després de moltes disputes i polèmiques, sembla que aplegaren a un acord sobre l'elecció del rei, el 16 de novembre de 1870 els progressistes als quals pertanyia Madoz, varen aconseguir que la seua candidatura del duc d'Aosta, Amadeu de Saboya, fora la guanyadora. Madoz va ser elegit membre de la comissió que havia d'anar a Florència a oferir la corona d'Espanya a Amadeu I, però en el viatge a Gènova, va caure malalt de manera tan greu que li va provocar la mort el 13 de desembre de 1870. Barcelona va reclamar el cos de Madoz per a rendir-li un últim homenatge al seu fill predilecte, el 31 de desembre de 1870 es va celebrar el soterrament⁵² amb molta pompa fúnebre, tal com calia fer amb un home que havia tingut una trajectòria exemplar i fidel a Catalunya.

---

⁵² En el soterrament de Madoz, l'alcalde primer de Barcelona, Francesc Soler, al mateix temps que lloava el seu nom recordava a un altre fill adoptiu de la ciutat, era el seu amic i company del partit progressista el general Prim, 59 president d'Espanya, marquès de los Castillejos, que havia mort el dia anterior, a causa de les ferides produïdes en un atemptat.

2. EL DICCIONARIO GEOGRÁFICO, ESTADÍSTICO, HISTÓRICO DE ESPAÑA Y SUS POSESIONES DE ULTRAMAR (1845 – 1850)

El Diccionario Geográfico, Estadístico, Histórico de España y sus Posesiones de Ultramar, va ser editat en 16 volums des de 1845 a 1850, a Madrid. És una obra monumental i enciclopèdica que arreplega en ordre alfabètic tots els ajuntaments i llocs, amb els seus paisatges naturals, la seua història i les informacions econòmiques, demogràfiques, sanitàries i socials respectives, de tal manera que l'obra dóna informació detallada de la instrucció pública, de la beneficència, de la criminalitat, de la indústria, del comerç, de la navegació, de l'extensió del territori, de la població, de la riquesa territorial i de les contribucions. Podem dir que el Diccionari és una font geohistòrica amb la intencionalitat de retratar l'Espanya del seu temps perquè tracta temes que interessaven molt en l'època, com eren la instrucció pública, o l'activitat criminal i l'activitat industrial així com també els nombrosos béns del clero i els edificis i l'estat de les ciutats.

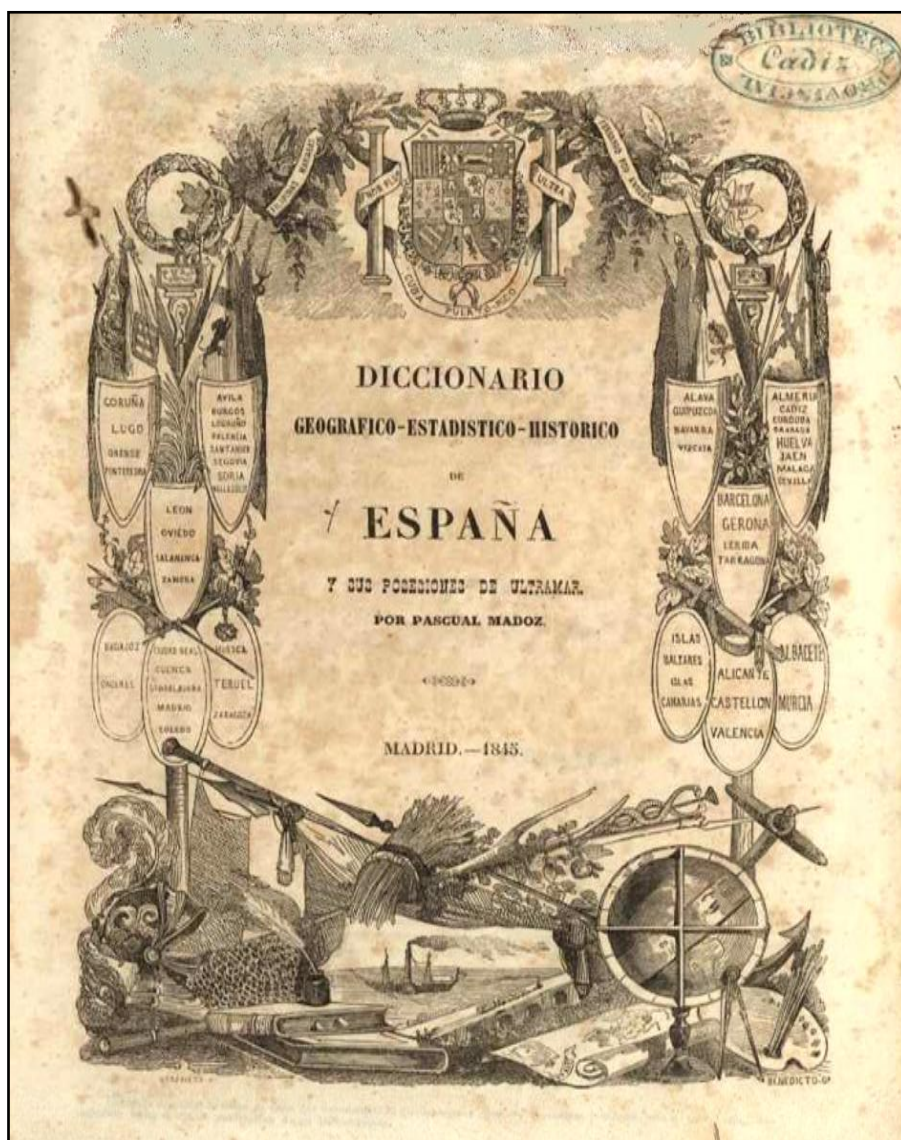

Fig. 11- Portada del primer Tom del Diccionari publicat en 1845

El Diccionari va ser molt ben acceptat i va tindre molta difusió en l'època. Va ser ben acollit, des del principi per la premsa liberal, tant pels periòdics progressistes com pels moderats.⁵³ Per altra banda també va ser reconegut a nivell institucional, la seua compra va rebre un fort impuls mitjançant diverses Reials Ordres, de manera que mentre Madoz estava escrivint el Diccionari, es va facilitar les subscripcions a les diverses administracions de l'Estat, la qual cosa li va donar estabilitat econòmica i va assegurar la conclusió de l'obra. Així ja en 1843, abans de concloure el Diccionari, per una Ordre del Govern Provisional del 26 octubre de 1843, es recomanava la subscripció al *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico* de Espanya. En 1846 per R.O. de 28 de març,⁵⁴ també es manava als caps polítics que se subscrigueren per un exemplar al *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico* de Pascual Madoz, per a l'ús dels establiments d'ensenyament, però al mateix temps els caps havien d'informar als ajuntaments, que si aquests es subscrivien voluntàriament, els seria abonat el seu cost, com despesa legítima en els comptes municipals. Tant que hi havia demanda, es va determinar en 1847 un augment d'exemplars del Diccionari, de tal manera que per R.O. del 5 de maig de 1847 s'augmentà la publicació a 1.500 exemplars.

Per la R.O. del 2 de juny de 1847, es va manar que la Secretaria de la Guerra i totes les dependències que s'anomenaven en l'Ordre, es subscrigueren al Diccionari. Posteriorment una vegada conclòs el Diccionari, es van emetre unes subscripcions mensuals de 5 pessetes⁵⁵ als ajuntaments, finançades com despesa voluntària del pressupost municipal, per R. O. de 3 de setembre de 1848. Les dependències militars que volgueren, també varen poder fer la citada subscripció, segons R.O. del 17 de juny de 1850. Amb totes aquestes ajudes va ser possible l'èxit de la publicació d'una obra de gran extensió i diversitat, que tractava temes de gran importància, que eren crucials pel desenvolupament de l'Espanya del segle XIX.

2.1 ANTECEDENTS

Pascual Madoz, quan fa el Diccionari (1845-1850) té uns antecedents molt clars, que van a influir en la seua elaboració, cal citar almenys:

- Les Relacions topogràfiques d'Espanya (1575).
- El cadastre d'Ensenada (1750-1753), realitzat per a establir una contribució única.
- El Cens de Fruites i Manufactures d'Espanya i illes adjacents (Madrid, 1803) realitzat en 1799 pel Departament del Foment General d'Espanya.
- Els intents de Martín de Garay (1817) per fer una estadística general d'Espanya.
- Les mesures legislatives del Trienni Constitucional.
- Les Matrícules Cadastrals de Ramón Calatrava, recolzades per Manuel Cortina en 1841.

---

⁵³ Paredes (1991) p 221, ens diu que *El Eco del comercio*, del dia 5 de maig de 1846, transcriu íntegrament la crítica publicada dies anteriors per *El Heraldo*: "El diccionario geográfico-estadístico-histórico llena completamente un vacío vergonzoso para nuestras ciencias, porque no creemos que supliesen a nuestra necesidad que de él había, los imperfectos ensayos que le han precedido; ensayos hechos unas veces sin inteligencia otras con descuido increíble y generalmente con falta absoluta de datos. Por cualquier parte que abramos el diccionario del señor Madoz encontraremos abundantes pruebas de las cualidades contrarias a esos defectos".

⁵⁴ José Indalecio Caso, *Guía legislativa H-V*. Madrid. 1860, p 283.

⁵⁵ Pérez, F. (1927) pp 115, 116.

- Els treballs de la Comissió d'estadística, anomenada pel ministre d'Hisenda Ayllón en 1843 i que fou presidida pel propi Madoz fins al seu empresonament, l'1 de febrer de 1844.⁵⁶

Per altra banda, hi ha tota una sèrie d'obres que són clarament directrius per a l'empresa que realitzà Pascual Madoz, i que estaven dins del corrent de la il·lustració europea, com són:

- *El Diccionario Geográfico-Histórico de España* (1802) de l'Acadèmia de la Història, interromput en la guerra napoleònica.
- *El Diccionario Geográfico-Estadístico de España y Portugal* (1826-1829) de Sebastian Miñano.
- *La España Geográfica, Histórica, Estadística y Pintoresca* (1845) de Francisco de Paula Mellado.⁵⁷

Finalment cal anomenar algunes de les obres de lectura de joventut, prohibides i que varen ser motiu de diversos escorcollaments en sa casa, però que tant varen calar en l'ideari social i polític de Madoz.⁵⁸

- *Teoría de las Cortes y el Ensayo histórico-crítico de la antigua legislación de España*, de Marina.
- *Tratado de amortización* de Campomanes.
- *Informe sobre la ley agraria* de Jovellanos.
- *Las Observaciones de la potestad eclesiástica* per Amat.
- *La Historia crítica* de Masdeu.
- *El Ensayo sobre la situación política de España* de Bentham.
- *La Moral Universal* d'Holbach.
- *Fray Gerundio de Campazas* del Padre Isla.
- *Memorial ajustado del Obispo de Cuenca*.
- *Las cartas del abad de Mably*, les de *Cabarrús*, les obres de *Montesquieu*, *Filangier* i moltes altres.

Pascual Madoz començà a escriure el Diccionari en 1834, però és en la Dècada Moderada quan el Diccionari és realment dut a terme. Per a realitzar-lo tingué al principi, uns vint corresponsals per tota Espanya, encara que després, va tindre més de mil col·laboradors, els buscava en totes les províncies d'Espanya, aplegaren a sumar una xifra de 1484 repartits per la Península, Cuba, Puerto Rico i Filipines, l'elecció va ser sense tindre en compte la filiació política, segons ell afirmarà en el Congrés, on deia que per cada col·laborador progressista en tenia quatre de moderats. Al principi de l'obra, ens conta com es desenvolupa l'empresa de la realització del Diccionari, i quina fou la seua trajectòria. Pel que fa a la informació que rep, probablement va ser molt important que el nomenaren president de la Comissió d'Estadística,⁵⁹ aquest càrrec, probablement

---

⁵⁶ Madoz P. (1845-1850) Tom I, p IX.

⁵⁷ *Ibidem*, p IX.

⁵⁸ Paredes (1991).

⁵⁹ La comissió d'Estadística va ser creada el dia 21 d'agost de 1843, immediatament Madoz va ser nomenat president de la Comissió, càrrec que va ostentar fins el 8 de febrer de 1844, en aquesta data està sota la inspecció judicial, com a conseqüència de les acusacions de conspiració que li havien fet.

va ser vital pel Diccionari, perquè feu possible que la seua publicació tinguera l'ajuda d'organismes oficials. Aquestes foren les seues paraules:

"Muchos de mis amigos me han manifestado que debía publicar al fin del Diccionario la historia de esta obra.

Diré sobre ello breves palabras. Durante mi emigración de 1830 a 1832, me dediqué en París y en Tours al estudio de la geografía y de la estadística: publicado el decreto de amnistía, llegué a Barcelona y a principios de 1833 me puse al frente de las oficinas del Diccionario Geográfico Universal que en aquella ciudad se publicaba. Entonces adicione e imprimí la obra titulada Estadística de España, que había escrito en francés mi amigo el Sr. Moreau de Jonnes. La buena acogida que tuvo este mi primer ensayo así en Madrid como en Barcelona, y la venta instantánea de los 2.000 ejemplares de aquella tirada, me decidieron a emprender un Diccionario de España, mejorando o al menos pretendiendo mejorar la publicación del Sr. Miñano, que había prestado con su obra, y a pesar de los defectos que pueda contener, un verdadero servicio a su patria.

La primera instrucción y circular dirigida después de un detenido examen sobre el plan de mi obra y los medios de llevarla a término, tiene la fecha de 4 de junio de 1834; pero como la guerra civil se extendía por muchas provincias, y yo mismo hube de tomar una parte muy activa en ella, nombrado en el año de 1835 gobernador militar y juez de primera instancia del valle de Arán, reuní muy pocas noticias, y acaso no pasaban de 20 los colaboradores que en aquella época tenía yo en toda España. Desde las montañas de Cataluña vine a Madrid en el año de 1836, diputado de las Cortes constituyentes por la provincia de Lérida. Extendí desde luego mis relaciones, adquirí algunos datos, constando sin embargo el personal de la redacción de solo dos escribientes. La noticia de los fusilamientos de Estella me hizo creer, al concluir el mes de febrero de 1839, que estaba muy cercano el término de la guerra civil, y desde aquel instante, y sin vacilar, monté ya en grande escala mis oficinas: busqué colaboradores en todos los partidos de España, y los encontré tan entendidos como desinteresados. No soy yo el autor del Diccionario Geográfico, Estadístico e Histórico: esta gloria corresponde a tantos y tan distinguidos colaboradores que he tenido en todas las provincias y a los buenos amigos que han trabajado en las oficinas de mi redacción, cuyos nombres, los de aquellos y los de estos, figurarán con los de los corresponsales de Cuba, Puerto Rico y Filipinas en lugar oportuno; corresponde a todos los Gobiernos que se han sucedido desde 1836 hasta el día, porque todos sin distinción de colores políticos, han secundado noble y lealmente mis esfuerzos.

La impresión del Diccionario, principió en 27 de mayo de 1845, y ha concluido en 11 del mismo mes del año 1850. Acaso no haya ejemplar de una impresión tan rápida, de obra tan voluminosa y de letra tan reducida; y reducida ha debido ser forzosamente, para poder utilizar todos los materiales que había reunido.

Hijo de humilde y pobre familia, sin más bienes de fortuna que los que me ha proporcionado mi aplicación, después de 15 años, 11 meses y 7 días de trabajos literarios he conseguido dar cima a una obra, que todos consideraban difícil, que más de uno reputaba imposible. Miñano trazó el camino que yo he seguido: toda mi ambición se reduce hoy a ver todavía otro trabajo que oscurezca el mío, emprendido por algún joven estudioso, que haga conocer mejor que yo todo lo que puede, todo lo que vale la muy noble, la muy generosa Nación Española.

Madrid 11 de mayo de 1850.

PASCUAL MADOZ.⁶⁰

Les dades enviades des de les províncies s'arreglaven en la redacció de Madrid, on s'organitzava tot de seguida. Per fer la impressió del Diccionari, Madoz va muntar la seua pròpia impremta, de manera que els 11 primers volums foren impresos a Madrid en el carrer de la Madera que era on estava situada la impremta, Madoz, la va vendre el 31 de desembre de 1846 a la societat la Il·lustració, els últims volums varen

---

⁶⁰ Madoz (1845-1850) Tom XVI, p 675.

ser editats en la nova impremta de Madoz, situada en el carrer de Jesús i María nº 28,⁶¹ que també va ser venuda, una vegada estigué conclòs el Diccionari, a Francisco García Padrós qui va pagar la quantitat de 85.000 rs.

De l'envergadura en la inversió econòmica que va representar la publicació del Diccionari, ens podem fer una idea pel testimoni que Madoz donarà en les Corts, "Emprendido con una fe ardiente, hice gastos de tal consideración, que el día que empezó a publicarse el Diccionario en la impresión y demás se habían gastado ... 1.088.000 reales" la xifra parla per sí mateix, Madoz a més a més de fer una inversió pròpia, per a poder publicar el Diccionari també va rebre ajuda econòmica de diversa procedència, així va tindre el suport des de les mateixes esferes del govern i d'erudits particulars que estaven entusiasmats en l'obra.⁶²

Madoz en un principi era molt més ambiciós en l'empresa, perquè després d'acabar el Diccionari, tenia la intenció de publicar tots els anys un estudi estadístic que donaria informació de les províncies, a manera d'actualització de dades, i per altra banda pretenia fer un estudi de tots els treballs d'aquest tipus que s'havien fet des de Felip II. Aquesta tasca, malaguanyadament no la va dur a terme mai.

2.2 L'ESTRUCTURA INTERNA DEL DICCIONARI DE MADDOZ

El Diccionari comença amb els agraïments i dedicatòria a S.M. la Reina Isabel II,⁶³ continua, amb el comentari de Pascual Madoz, explicant la cronologia de la formació del Diccionari, i la influència que exerciren en ell tant Moreau de Jonnés com Miñano; exposa les dificultats que es va trobar i les ajudes que va tindre per la seua execució. A continuació ens dona un catàleg molt extens de la bibliografia consultada per a la redacció de l'obra, i després presenta una pàgina on fa l'explicació de les 98 abreviatures que utilitza en els llibres al llarg de l'obra. Finalment començarà amb el Diccionari, descrivint els pobles per ordre alfabètic.

El llenguatge utilitzat no és retòric, més bé és un llenguatge senzill amb finalitat informadora i sistematitzadora, seguint una uniformitat, que ell va a considerar necessària per a complir els fins de l'obra, que seran els informatius, de manera que quan el lector accedeix al Diccionari, aconseguirà la informació de forma ràpida i clara. Seguint una idea enciclopèdica, Madoz recull tots els pobles, llocs i accidents geogràfics, riquesa, història etc. d'Espanya i les seues possessions d'Ultramar. En el pròleg Madoz explica les seues idees sobre l'estructuració del Diccionari:

⁶¹ Madoz en el tom X, p 969, quan parla de Madrid, fa una descripció de l'establiment de gravat i estampació, que està situat en el carrer Jesús i María nº 28 i carrer del Niño nº 7. On el qualifica d'únic en la seua classe i muntat exclusivament per a la publicació de l'Atlas del Diccionari, dotat de tots els avançaments "máquinas de nueva invención, no usadas aún en España ni en el extranjero, permite no solo hacerlo por un precio muy módico, sino también con toda perfección y prontitud".

⁶² R. del Castillo i R. Faura, en la introducció del *Diccionario geográfico, estadístico, histórico, biográfico, postal, municipal, militar, marítimo y eclesiástico de España y sus posesiones de Ultramar publicado bajo la dirección de D. Pablo Riera y Sans con la colaboración de varios y distinguidos colaboradores*. (Barcelona, 1881) Tom I, p 5, parlen de la protecció extraordinària que va prestar el govern a Pascual Madoz en la publicació del Diccionari, des de tots els punts de vista, tant econòmics com humans.

⁶³ Les paraules de Madoz són molt explícites de la seua intencionalitat "Hoy para felicidad de la España, principia V. M. a regir los destinos de un gran pueblo, no conocido acaso bastante por los naturales, ni estudiado cual sería de desear por los extranjeros. Por eso hoy también, sin otra ambición que la de merecer de V.M. una prueba de que le son gratos mis esfuerzos literarios, he creído que debía solicitar de V. M. el permiso para dedicar a mi Reina el Diccionario geográfico-estadístico-histórico que voy a publicar, con el objeto de que se conozca lo que vale y lo que puede la magnánima nación Española. Madrid 10 de noviembre de 1843".

"Volviendo de nuevo á la esplicacion de los puntos que comprenderá mi Diccionario, deberé decir, que presentará el estado de la instrucción pública, de la beneficencia, de la criminalidad, de los negocios contenciosos civiles, de la industria, del comercio, de la navegacion, de la estension del territorio, de la poblacion, de la riqueza territorial, y de las contribuciones".⁶⁴

En el Diccionari, tots els pobles van a estar ordenats alfabèticament, la qual cosa facilita molt l'accés a la informació que dóna en l'obra. Després del nom, el primer que diu sobre aquest és si es tracta d'un poble o d'un lloc, d'un accident geogràfic, d'un cap de partit o d'un despoblat. Dins de cada poble segueix sempre la mateixa estructura, tot depenent de la grandària del poble i de la informació que li envia el col·laborador de la zona. La mètrica que Madoz segueix, ens ho diu en el pròleg:

"Convencido de que los artículos de un Diccionario, se necesita un método rigurosamente seguido... he procurado dividir los artículos de alguna importancia en el orden siguiente: 1º nombre del pueblo, sus dependencias y distancias; 2º Situación y clima; 3º Interior de la población y sus afueras; 4º Término; 5º Calidad del terreno; 6º Caminos; 7º Correos y diligencias; 8º Como dato estadístico, producciones; 9º Idem industria; 10º Id., comercio; 11º Id., población, riqueza y contribuciones; 12º Historia".⁶⁵

Els col·laboradors de Madoz, varen ser prou fidels a les directrius que Madoz encomanà, així, hi ha una sèrie de paràmetres que van a aparèixer de forma general i de manera molt sistemàtica, tot seguint una seqüència, la que havia ordenat Madoz i que inclús ell mateix dóna en el pròleg del Diccionari, aquesta seqüència serà la columna vertebradora que marca el camí en tota l'obra. En el Diccionari, Madoz considerarà molt important seguir una plantilla amb l'ordenació que apareix a continuació:

a. Poblacions

Per a cada població específica a més a més del nom, la ubicació o pertinença a la província, l'audiència, el territori, la diòcesi i finalment la capitania general; a continuació presenta la informació en diversos apartats, de tal manera que en cadascun dóna les dades adients que han enviat els col·laboradors:

1. SITUACIÓ. Situació geogràfica i orogràfica.
2. CLIMA. Climatologia i vents que bufen. Es dintre d'aquest apartat on inclourà, segons els seus informadors, les malalties més freqüents que es pateixen en la zona.
3. CASES. Nombre de cases, així com la descripció, i la seua distribució en carrers i places, fent relació de la bona o mala qualitat de la construcció, particularment de l'ajuntament i indicant si hi ha presó. Enumeració dels serveis que hi ha al poble. Pòsit, escorxador, carnisseria, hospital. Detallada descripció de les esglésies parroquials, convents i ermites, amb la seua ubicació. Escoles i nombre de xiquets que hi van, així com les rendes anuals que reben els mestres. Subministrament d'aigües que té el poble, per a beure i per a usos domèstics. Ubicació del cementeri. Festivitats del poble.
4. TERME. Delimitació del terme i especificació dels límits, N, S, E i O, grandària i extensió.

---

⁶⁴ Madoz (1845-1850) Tom I. Pròleg, pp XIX i XX.

⁶⁵ *Ibidem*, Tom I, p XXIV.

5. TERRENY. Tipus de terreny i orografia, accidents geogràfics, rius, coves, mines etc.
6. CAMINS. Vies de comunicació amb els pobles veïns i a través del terme del municipi. També indica la qualitat i el mode en que es troben.
7. CORREU. Dies de l'eixida i de l'arribada del correu, indicant en ocasions, el lloc principal de la procedència del correu.
8. PRODUCTES. Productes obtinguts mitjançant l'agricultura sobretot i en menor cas la ramaderia.
9. INDÚSTRIA. Tipus d'indústria i descripció de la mateixa.
10. COMERÇ. Descripció del comerç que hi ha amb els diversos pobles i la relació dels productes que tenen, i que es venen mitjançant mercats setmanals i fires anuals que solen fer-se durant les festes locals. En el cas de població costera, indica si hi ha port i el trànsit mercantil nacional i estranger, així com les mercaderies introduïdes per l'esmentat port i les que s'han exportat, productes d'alimentació per a persones i animals, teixits, productes químics, efectes per a consum de fàbriques etc. Tots ells ordenats alfabèticament. També hi fa una relació comparativa de les mercaderies importades i exportades en diferents anys.
11. POBLACIÓ. Recull el nombre que hi ha de veïns i el nombre d'ànimes. Aquesta dada és fonamental en el Diccionari, perquè va a recollir de forma estructurada i sistemàtica tota la població d'Espanya i Ultramar, va a representar el punt de partida i suport important per al primer cens oficial ordenat per la Reina Isabel II, és a dir el cens de 1857.
12. CAPITAL PRODUCTIU. Expressat en rals.
13. RIQUESA IMPOSABLE.
14. CONTRIBUCIÓ.
15. PRESSUPOST MUNICIPAL.
16. HISTÒRIA. Documents històrics que en algunes ocasions són francament exhaustius.

b. Partits Judicials

Per a cada partit judicial, parla de: la diòcesi a la qual pertany, les vil·les, les poblacions, i els ajuntaments que hi pertanyen; el nom de cada poble i la distància d'aquest a Madrid en hores de viatge. A més a més descriu el següents apartats:

1. SITUACIÓ GEOGRÀFICA I CLIMA.
2. DESCRIPCIÓ DEL TERRITORI. Amb la descripció del seu paisatge. Parla dels barrancs, rius, conreus, muntanyes i els seus tipus (amb arbres o penya-segats).
3. TERRENY I MUNTANYES. Distingeix si és muntanyenc o pla, de bona o mala qualitat per al conreu; si hi ha fruiters o altres arbres de regadiu, zona de secans amb oliveres vinyes etc., i zona no manipulada per l'home amb pi, carrasques i plantes d'us medicinals etc.
4. TERRENY I RIUS. Fa la descripció dels brolladors d'aigua que hi ha als diversos termes, així com dels rius que hi passen.
5. CAMINS. Parla de la seua qualitat i els pobles que transiten i carreteres en projecte.
6. PRODUCCIONS. Descriu les produccions agrícoles i ramaderes predominants en cada partit judicial.
7. INDÚSTRIA. Recull les fabricacions més importants: aiguardents, espartenyas, sabó, teules, vidre, mines, peroleres, fàbriques de carros, teixits, molins fariners, molins d'oli etc.

8. **COMERÇ.** Relaciona l'exportació dels productes sobrants, agrícoles, ramaders o industrials, així com de la forma de transport.
9. **ESTADÍSTICA CRIMINAL.** Elabora una sèrie de taules on queden reflectits el nombre d'acusats, absolts, penats, reincidents. Les proporcions en trams d'edat; nombre d'homes i dones; casats i fadrins, lletrats o analfabets. La professió dels delinqüents, científica, liberal o mecànica etc. Delictes d'homicidi i ferides, ocorreguts en el període que ressenya.

Madoz, fa uns quadres sinòptics on arreplega: l'Ajuntament, la Diòcesi i la població distribuïda entre veïns i ànimes,⁶⁶ també fa una Estadística municipal, on arreplega els electors (contribuents per capacitat i total) elegibles, els alcaldes, els tinents, els regidors, els síndics i els suplents. Recull el reemplaçament de l'exèrcit, amb els joves barons llistat per series, de la 1^a a la 5^a i el total; calcula la quota de soldats corresponents a una quinta de 25.000 homes. Respecte de la Riquesa imposable, reporta la riquesa territorial i pecuària; tant la urbana com la industrial i la comercial, i finalment la total. Anota les Contribucions, per partit, per veí, per habitant, i percentatge de la riquesa.

c. Província

Madoz quan parla de les províncies, ho fa presentant gran part de la informació que rep, en quadres sinòptics on apareixen les dades de forma molt didàctica, els quadres confeccionats, són de gran claredat:

- Quadre sinòptic: per partits judicials, per població provincial, la seua estadística municipal i la que fa referència al reemplaçament de l'exèrcit, riquesa imposable i les contribucions que se paguen. Relació de distàncies que hi ha entre sí de tots els pobles que són caps de partit, així com la distància que hi ha de tots i cadascun d'ells a la capital de la província, a l'audiència territorial, a la capitania general, a les respectives seus episcopals i a la Cort (Madrid).
- Quadre sinòptic: d'instrucció pública, beneficència pública, pressupost i despeses dels establiments de beneficència, estat eclesiàstic, estat de criminalitat, quadre percentual comparatiu d'edats, homicidis i ferides.
- Quadre resum de la riquesa: territorial, pecuària, mineral i fabril.
- Quadre estat dels productes agrícoles, resum de la població.

Per altra banda també segueix un esquema similar al que fa quan parla dels partits judicials i dels pobles. Així que després del nom de la província, els apartats que presenta són els següents:

1. **SITUACIÓ I CLIMA.** En aquest apartat, Madoz parla del clima i la seua influència en les malalties que hi ha en la província, insistint en la distribució geogràfica de les tercianes o febres intermitents.
2. **CONFINS I LÍMITS.** Explica les diverses divisions territorials que han patit les províncies durant el segle XVIII i XIX.

---

⁶⁶ Madoz, quan parla de la població, amb el terme veïns es refereix als homes en edat productiva i per ànimes es refereix a la població total.

3. TERRITORI, MUNTANYES I ACCIDENTS. Descripció geogràfica de la província, amb tots els accidents físics adients, és a dir muntanyes, penyals, tossals, monticles etc.
4. RIUS I RIUETS. Madoz enumera i explica de forma detallada els rius que hi ha en cada província, on naixen i on desemboquen. En aquest apartat enumera i descriu de forma esquemàtica les fonts i els brolladors més importants.
5. CAMINS. Els camins que uneixen la capital amb els diversos pobles que hi ha en la província.
6. CORREUS. Ubicació de les administracions més importants així com el sou del personal.
7. PRODUCCIONS, ARTS, INDÚSTRIA I COMERÇ. Descripció de la indústria que hi ha. Aborda el comerç i la producció dels caps de partit, així com els preus dels articles de primera necessitat. Minería.
8. MONEDES, PESOS, MESURES. Descripció de les diverses monedes de l'època que existien en ús (lliures, sous, diners, moneda imaginària etc), aquestes monedes convivia totes i de vegades feia difícil l'equivalència. També descriu les diverses unitats de pes, longitud i capacitat que s'empraven, aquestes no estaven normalitzades a Espanya i eren distintes segons la província, Madoz les descriu presentant l'equivalència de les més freqüents.
9. CARÀCTER, ÚS I COSTUMS. Descripció dels costums i de la llengua que parla la gent que és segons Madoz la *llemosina*.
10. BENEFICÈNCIA PÚBLICA. Descripció dels centres assistencials que hi havia en tota la província, especificant en els pobles tant les rendes com les despeses en quadres sinòptics.
11. INSTRUCCIÓ PÚBLICA. Recull en quadres sinòptics les dades de les escoles que hi havia en els partits judicials.
12. ESTAT ECLESIASTIC. Presenta en un quadre sinòptic per: clericat, càtedra i parròquies de cada província, així com el nombre de convents, personal i sous d'aquests.
13. ESTADÍSTICA CRIMINAL. A través de diversos quadres sinòptics Madoz presenta un resum de l'estadística criminal per partits i subdelegacions.

d. Béns del clericat

Relaciona la procedència del bé, número de finca, valor capital de la finca, columna de totals i de renda anual calculada al 3% de la taxació.

2.3 ALGUNES CONSIDERACIONS SOBRE EL *DICCIONARIO GEOGRÁFICO, ESTADÍSTICO, HISTÓRICO DE ESPAÑA Y SUS POSESIONES DE ULTRAMAR (1845-1850)*

D'entrada cal fer algunes consideracions prèvies sobre el Diccionari com a font d'informació. Madoz en el pròleg expressa el motiu pel qual ha elegit el títol de la seua obra, que segons ell pot parèixer un poc ressonant i vanitós:

"Titúlase mi obra, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*; y ese título que pudiera parecer vano y pomposo, corresponde sin embargo fielmente á la intención, á la idea que tengo formada de mi libro; cuyo objeto principal debe ser, según yo entiendo, el dar á conocer con la estension posible lo que es, lo que en su día podrá ser, y lo que fue en otro tiempo el país que se describe, cosa que no puede conseguirse sino por medio de la geografía, de la estadística y de la historia".⁶⁷

El Diccionari es va editar entre l'any 1845 i 1850, havent encetat la recollida de dades des de juny de 1834, interromput per la guerra, es va reprendre en febrer de 1839. Aquest període tant dilatat complica a l'hora de fer una cronologia de les informacions recollides per cada informant que no sempre estan datades i sovint són contradictòries, bé amb la informació donada pels organismes oficials dependents del govern, bé amb la informació recollida per altres informadors en les dades provincials i/o per partits judicials. De la dificultat trobada per Madoz respecte la recollida de dades i la col·laboració de les autoritats oficials, ens ho recorda la veu, quan parla d'Alacant:

"Nuestros lectores han podido observar, que prescindiendo de opiniones políticas, ya en el fondo de nuestra obra, ya en las notas de la misma, hemos hecho justicia a los ministros y altos empleados, que nos han facilitado las noticias que les hemos pedido para enriquecer el Diccionario. Al consignar los nombres de estos ciudadanos, hemos cumplido un deber ciertamente grato. No podemos hacer otro tanto con las autoridades de Alicante, las que a pesar de estar mandado por el Gobierno, que se nos faciliten los datos que reclamemos no se han dignado ni aún contestar a las atentas comunicaciones que les hemos dirigido. Debemos, sin embargo, declarar que no está comprendido en esta amarga y merecida censura el comandante general de la provincia D. Manuel González del Campillo, quien nos respondió en los términos más amistosos; bien que negándose a facilitar la noticia que reclamábamos, por razones muy plausibles, cuya fuerza reconocimos desde luego. Nada más decimos de este desagradable incidente, porque nada más es necesario decir para calificar la conducta de los que, ni como particulares debieron dejar de contestar, ni como empleados pudieron prescindir de cumplir una Real orden, hace muchos años dada, y recientemente reproducida".⁶⁸

En relació a les dades de beneficència pot observar-se diverses mancances i/o contradiccions entre la informació recollida en cada poble i la que apareix en la corresponent taula de la província. Així per exemple, no apareixen reflectits en les taules-resum municipis que tenien organitzacions benèfico-assistencials, com ara Almoradí, Cullera etc. o hi apareixen Hospitals no relacionats per l'informador del poble, com l'Hospital de Ntra. Sra. dels Desemparats d'Alcoi que la veu diu de pobres, o com Oriola on relaciona dues cases de xiquets expòsits que no apareixen en la informació del poble, o per contra no relaciona la casa de Maternitat que sí apareix en el poble. Potser que en alguns casos es tracte d'edificacions noves i que no són recollides per problemes de cronologia en la informació, però no sempre és així perquè en altres

---

⁶⁷ Madoz (1845-1850) Tom I, Pròleg IX.

⁶⁸ Madoz (edició facsímil, 1987) Tom I, p 81.

ocasions, es tracta d'edificis antics. Un altre problema és la varietat de denominacions emprades per anomenar les diferents institucions. Pel que fa a les dades de tipus sanitari que recull, que són les que ens interessin, hem de dir que no hi ha sistemàtica, cal ressaltar la gran varietat de noms que s'utilitzen, no hi havent unificació de criteris, no obstant això, és una font interessant per a donar-nos una idea de la sanitat en la societat rural de l'època. Madoz en el pròleg del Diccionari ens explica com va a presentar les dades relatives a la Beneficència:

"Beneficencia No son menos curiosas é interesantes las noticias que contendrá mi Diccionario relativas á la estadística de beneficencia. Divididos estos establecimientos en hospitales, de convalecientes, de locos, de maternidad, de refugio, de inclusa, juntas parroquiales de beneficencia, hospicios y colegios de huérfanos, procuraré con el mayor esmero presentar el número que hay en cada provincia, espresando si son nacionales, provinciales ó municipales, el tiempo de su fundación y el nombre del fundador, describiendo ademas todos cuantos pormenores puedan interesar al hombre curioso que desea saber cuanto pueda tener relación con la suerte que sufren en sus diferentes vicisitudes los desgraciados que apelan á la beneficencia pública. Con los datos que presenta el Diccionario á la par que se recuerda el espíritu católico y filantrópico, virtudes de nuestros mayores, se hará conocer que, si este ramo tan privilegiado de la administración de un estado, aparece mas desatendido de lo que pudiera esperarse de una nación eminentemente religiosa y benéfica, no es por falta de medios con que poder cubrir sus cargas, aunque mayores fueran, sino por falta de una buena estadística que haga conocer al Gobierno los grandes recursos á este objeto destinados".⁶⁹

L'obra, encara que som conscients de les mancances que hi té, hem de tenir en compte, com hem dit anteriorment, que hi ha un consens historiogràfic per a considerar-la com a font d'informació. Moltes vegades la precisió de la informació depèn del col·laborador, encara que sembla que segueix unes instruccions mínimes donades per Madoz, aquí es veu una forta influència de Moreau de Jonnés qui en el seu diccionari, arreplega diversos apartats com: territori, població, agricultura, mines, indústria, comerç interior i exterior, navegació, colònies, administració pública, hisenda, forces militars, marina, justícia, cultes i instrucció pública.

Així Madoz, estructurarà el seu Diccionari mitjançant uns punts que apareixen sistemàticament, com són en el cas de les poblacions, la situació, el clima, les cases, el terme, el terreny, els camins, el correu, la indústria, la població, la riquesa productiva, el capital imposable i la contribució, aquestes instruccions són estrictament seguides pels seus col·laboradors que en la gran majoria dels casos les recullen i anoten; totes aquestes dades, Madoz les considerava molt importants per conèixer els problemes del seu país, i d'aquesta manera poder abordar-los, no obstant això, conscient de les grans mancances que hi havia a Espanya, encara se sorprenia davant tota la informació que li aplega, com ell ens diu, quan parla de València ciutat, Madoz⁷⁰ a través dels seus informadors quan parla dels barris antics d'aquesta ciutat ens diu, que hi ha un amuntegament confús, de cases de mal aspecte i carrers torts i humits on difícilment penetra el sol. Li semblava una estora vella i foradada que cal renovar com més prompte millor. De les aigües potables diu que quasi totes les cases tenen pous d'aigua dura de mal sabor, de vegades nauseabund que fa difícils les digestions. Arriba fins i tot a suposar que hi ha contaminació de les aigües per mercuri i també per filtracions del clavegueram. En conseqüència alaba al Sr. Mariano Liñan qui ha llegat 28.000 duros per constituir la Societat de conducció d'aigües potables que al seu temps ha estat aprovada pel cos municipal i els Amics del País. Aquesta societat conduirà l'aigua des

---

⁶⁹ Madoz (1845-1850) Tom I, Pròleg XX.

⁷⁰ Madoz (edició facsímil, 1987) Tom II, pp 243, 246, 247.

de la part superior de l'assut de Montcada del riu Túria fins a la ciutat, on es distribuirà per 34 fonts públiques.

Per altra banda, descriurà en cada poble totes les esglésies, convents i ermites, amb el clero que en cada poble s'ocupava de la seua direcció, i a més a més, arplegarà minuciosament, amb taules molt clares, tant de: Alacant,⁷¹ Castelló⁷² i València,⁷³ tots els béns del clero, especificant les finques rústiques i urbanes, el valor taxat dels edificis venuts i per vendre, tot per saber el capital i la renda de tots els béns que posseïen el clero, de manera que poguera tindre una informació adient i adequada per a fer una desamortització. Al llarg de l'obra va a incloure tota mena d'informacions socioeconòmiques de l'època així com moltes referències històriques, que en alguns casos venen a estar molt desenvolupades, siguent una eina de treball important per als historiadors. Per altra banda, també arplegarà la informació dels mossos en edat militar i de l'estadística criminal que hi existeix, tan important per a l'estabilitat del país. Finalment, no podem deixar passar de costat la part de demografia i estadística, amb totes les dades que aporta l'obra, i els estudis crítics que hi fa i que tanta importància li va a donar Madoz

"Ocupado en los años 1833, 34 y parte del 35 en redactar el *Diccionario geográfico universal* que se publicaba en Barcelona; hube de conocer, por las noticias que remitían los pocos pero ilustrados corresponsales que aquella empresa tenia en algunos puntos de España, que era indispensable publicar un *Diccionario Español*, siguiendo los adelantos de la época y dando á la parte estadística toda la importancia que esta ciencia reclama en los tiempos modernos".⁷⁴

Madoz com estadístic i home d'estat lliberal, al llarg del Diccionari, va a tractar amb molta cura totes les dades estadístiques, perquè ell considerava que el seu coneixement aportava molts beneficis als Estats i en general a tot tipus de societat. La importància de les dades demogràfiques estriba en que va a donar-les dividint la població en ànimes (població total) i veïns (homes en edat de treballar), la qual cosa facilita la comparació de la població en les diverses àrees geogràfiques, comarques, províncies i poblacions, facilitant el poder traure conclusions respecte dels recursos que té cadascuna.

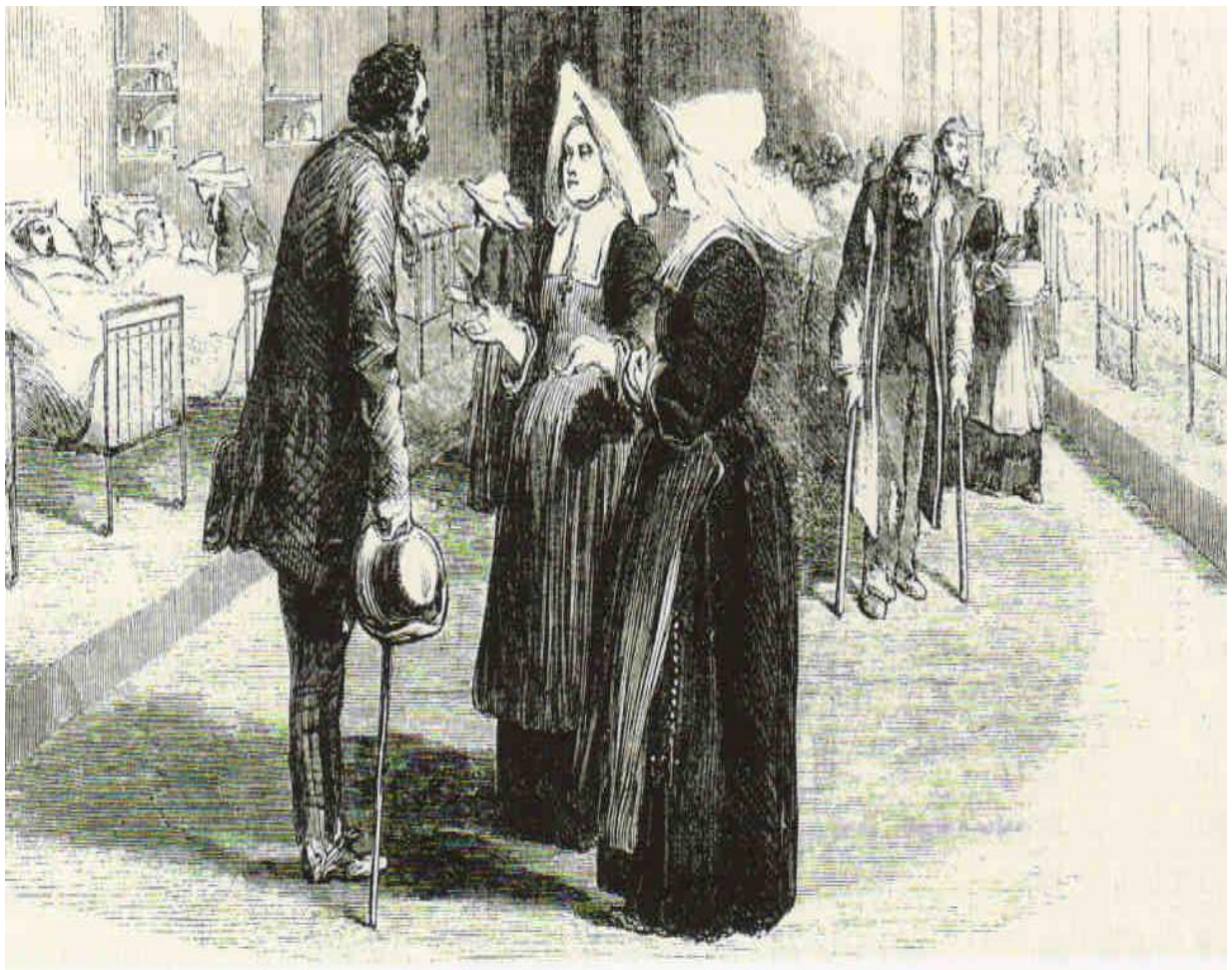
⁷¹ Madoz (edició facsímil, 1987) Tom I, pp 77, 95.

⁷² *Ibidem*, p 248.

⁷³ *Ibidem*, p 236.

⁷⁴ Madoz (1845-1850) Tom I, Pròleg VII.

3. INSTITUCIONS SANITÀRIES

1. INTRODUCCIÓ. BENEFICÈNCIA PÚBLICA

Al llarg del segle XIX la transició de l'Antic Règim a les societats liberals va comportar a tota Europa un seguit de reformes que afectaren també de manera molt especial l'assistència social i sanitària. La transició d'una societat de senyors i súbdits cap a una altra de ciutadans, va estar farcida de tensions i a Espanya el reformisme liberal va patir el pes de l'absolutisme. Les lleis de pobres, *Poor Acts*, plantejaven en molts països europeus institucions públiques per atenuar la pobresa i la marginalitat. A l'època que Madoz va publicar el seu *Diccionari (1845-1850)* és quan es promulga la *Ley de Beneficencia (1849-1850)*, iniciadora d'un procés lent de construcció d'institucions assistencials, una mena de transició des del model de caritat al de beneficència pública, com a primer pas cap a la construcció d'un Estat providencial anterior a la construcció de l'Estat de benestar. Òbviament, la beneficència pública durant el segle XIX estigué en mans d'institucions de l'Església Catòlica.

El problema principal de la societat de l'època fou la pobresa extrema i les grans fams que varen passar. L'economia valenciana durant el segle XVIII, passava per tres moments crítics, segons Díez⁷⁵ eren: 1) La crisi laboral de 1771-72, provocada per la pujada del preu de la seda, per les males collites desproveïnt els telers. 2) La crisi urbana de 1781-82 també provocada per un desproveïment de forment i arròs a causa de les males collites que hi hagueren. 3) El problema laboral a causa de la crisi de subsistència de 1790-1808. Tot açò va a provocar un empobriment general de la població amb el resultat conseqüent d'una forta demanda sobre la casa de la Misericòrdia que es va veure desbordada per la gran quantitat de pobres, que varen demanar auxili.

Per poder fer-nos una idea de la situació que hi havia de la Beneficència, durant el segle XIX, és important recalcar els canvis que hi hagueren en la normativa que va modificar la manera d'abordar als pobres per part de l'Estat, l'anomenat problema dels pobres. Així és important assenyalar les diverses lleis de beneficència i normes, que hi hagueren al llarg del temps, i les actuacions adients per part de les autoritats amb la finalitat de solucionar les greus deficiències tant econòmiques com organitzatives, destinades finalment més a pal·liar les grans desigualtats socials existents que a resoldre-les.

Els centres assistencials al llarg del segle XVIII estaven dedicats a acollir els pobres, sobre tot per a solucionar els risc social que comportava el que hi estigueren deambulants per les ciutats. El problema dels pobres, va ser abordat seguint el projecte il·lustrat, que considerava el treball com element integrador en la societat i solució a la ociositat implícita que hi havia en la pobresa, els pobres eren considerats un perill desestabilitzador de l'ordre públic, açò va a comportar la doble vessant que van a presentar aquests establiments en el vuit-cents, per una banda el caràcter acollidor i educador i per l'altra el caràcter repressiu. Els tres punts principals de la política de pobres que es varen finançar al llarg del segle XVIII i que va heretar el segle XIX seran: ordre públic, moralització i treball.

La política de pobres ja comença a dirimir-se a meitat del segle XVI en plena Contrareforma⁷⁶ on hi havia molta polèmica sobre la conveniència o no dels captaires, i sobre la classe de pobres que existien, és a dir si eren o no vertaders pobres, perquè en el grup de pobres estaven inclosos tant els ancians i els incapacitats per al treball, com els

---

⁷⁵ Díez (1990) pp 130, 131.

⁷⁶ Ruíz (1995).

anomenats pobres fingits, que eren aquells que si que estaven capacitats per al treball i no feien res, el que diríem malfeiners; en el cas dels primers la societat es va posicionar en procurar-los auxili a través de l'almoïna i la caritat cristiana, però en el segon cas va ser francament demolidora, amb persecució i càstigs de tots els fingiments. Domingo de Soto⁷⁷ de l'Escola de Salamanca abordava el problema de la conveniència o no de captar per part dels pobres, el 1545 en *Deliberación de la causa de pobres*, i junt amb Lorenzo de Villavicencio es va oposar a l'organització pública de l'assistència social, no debades el Pare Vitoria fundador de l'Escola de Salamanca defenia que l'ordre natural es basava en la llibertat de circulació de persones, béns i idees, d'aquesta manera els homes augmentaven les possibilitats de conèixer-se i agermanar-se. Tant Soto com Villavicencio, defenien unes idees tradicionals d'assistència, perquè entre altres coses, seguint al Pare Vitoria defenien la llibertat en l'exercici de la caritat, al·legant i defenent la llibertat del pobre a captar; la pobresa era considerada com un estat de santedat herència dels segles anteriors, tant si era voluntària, com era el cas de les ordes mendicants per a les quals era un element bàsic de les seues regles com via per aproximar-se a Jesucrist, com si era obligada, en aquest cas si era assumida es considerava com una manera d'aconseguir la salvació eterna. Però en el segle XVI es va produir una valoració negativa de la pobresa, com a conseqüència de les transformacions econòmiques i socials que es varen succeir, i que la varen associar a les revoltes polítiques i socials. En contraposició al pensament de Soto, existia la idea que defenia la intervenció del poder civil en matèria de beneficència. Aquesta idea tenia el seu precedent en el pensament de Joan Lluís Vives, per a l'humanista valencià, encara que admetia l'almoïna, la relegava a un segon pla, Vives defèn la inserció social i econòmica dels pobres que devia fer-se seguint un doble camí, per una banda les actuacions assistencials i educatives del poder polític, màxim responsable del benestar dels membres de la comunitat i per un altra complementant l'anterior, aplicant polítiques de foment del treball amb una major demanda laboral. En resum Vives plantejava una secularització de la beneficència i un control de la mendicitat, amb la repressió dels falsos pobres i la recollida dels veritablement desvalguts. Aquest pensament va influir en el benedictí Juan Robles, alies Medina, abat del monestir de Sant Vicent de Salamanca, autor de *De la orden que en algunos pueblos de España se ha puesto en la limosna, para remedio de los verdaderos pobres*, qui va mantindre una polèmica sonada amb Domingo de Soto.⁷⁸ Medina defenia la tesi de justícia social front a la caritat i misericòrdia cristiana.

El Concili de Trent es va posicionar al costat de les teories més tradicionalistes i conservadores, entrebantant qualsevol canvi. No obstant això, hi hagueren veus dintre de l'església com el canonge d'Elna, Miguel de Giginta, defensor del treball dels pobres com a mitjà integrador social, aquest canonge va proposar crear les Cases de Misericòrdia, on els pobres tingueren casa on ser acollits i treball per sobreviure. Giginta considerava que si els pobres tenien tot el que necessitaven per a tindre les seues necessitats mínimes bàsiques cobertes en centres especialitzats, no tenia cap sentit que anaren captant pels carrers. En la mateixa línia van les idees de Cristóbal Pérez de Herrera, qui defenia un major control de la mendicitat, amb persecució dels vagabunds, i creació d'albergs per acollir-los i adoctrinar-los en la fe cristiana. El pla d'actuació

---

⁷⁷ L'actitud de Soto front a la nova valoració dels pobres, va ser, tal com l'anomena Garrán Martínez immobilista, no va donar cap solució només va reforçar amb els seus arguments la necessitat d'una pràctica cristiana de l'almoïna per a socórrer als pobres.

⁷⁸ Per a més informació, sobre la disputa entre Domingo de Soto i Juan de Robles, es pot consultar el llibre *La prohibición de la mendicidad. Controversia entre Domingo de Soto y Juan de Robles en Salamanca (1545)* de José María Garrán Martínez.

social de les cases de Misericòrdia, no s'oposava a la llibertat de moviment dels pobres, idea que havia sigut defensada inflexiblement per Domingo de Soto. No obstant això, aquestes veus foren completament desateses i la política de pobres que hi hagué es va centrar en l'iniciativa privada abanderada per l'Església Catòlica.

Amb les cases de Misericòrdia es pretenia descarregar als Hospitals dels mendicants, adjudicant-li una triple funció: la primera era una funció assistencial, seguida d'una altra moralitzadora i educadora, allunyant als pobres de la vida viciosa i finalment la tercera funció estava relacionada en la protecció de la societat dels captaires, que eren identificats amb els malfactors, i que es realitzava mitjançant la repressió. En 1673 es va crear la casa de Misericòrdia de València, tenint com a base, l'educació i el treball que eren considerats els pilars de la reinserció social. Les cases de Misericòrdia foren potenciades durant el segle XVIII, amb l'obligació de donar informació sobre els acollits i el treball que hi realitzaven, varen estar entroncades dins de les polítiques socials destinades a la regeneració pública. Però no és fins a 1777 quan Carles III emet una Reial Ordre per la qual es manava que s'atengueren als veritables pobres en els hospicis.

El segle XVIII havia acabat amb la promulgació de la llei de setembre de 1798 que ordenava la venda d'hospitals, hospicis, cases de misericòrdia, confraries, patronats laics, memòries i obres pies, la qual cosa va ser molt nefasta per la beneficència. Si la llei s'haguera complert, que era fer un pagament del 3% dels rèdits del total dels béns venuts, no haguera hagut cap problema, però no va ser així, i els establiments hagueren de passar per un veritable calvari de penúries, totalment abandonats a la caritat cristiana. Les paraules de Concepción Arenal en *La beneficencia, la filantropía y la caridad* són molt il·lustradores de la situació de la beneficència "Los medios de la sociedad antigua no existen; los de la nueva no están organizados, y la humanidad doliente y desvalida sufre cruelmente en este fatal interregno". No obstant això, el segle XVIII havia suposat un canvi en el concepte de beneficència, amb una major involucració de la població i un inici en el deslligament i separació entre l'assistència mèdica i l'acció benèfica que hi havia cap a la població més desvalguda, és a dir, pobres, vídues, expòsits i orfes. Seguint aquest pensament, al llarg del set-cents s'havien fundat les Cases de Misericòrdia, que tenien una doble finalitat, al mateix temps que es combatia la vagància i l'ociositat mitjançant el treball i l'ocupació, també es recloïa als pobres, donant-los allotjament i assistència sanitària si calia.

El segle XIX va representar un gran canvi en la societat espanyola al implantar-se l'Estat Liberal, deixant arrere l'Antic Règim, poc a poc va instaurant-se la secularització i l'estatalització de la tradicional beneficència eclesiàstica en el context de la Revolució burgesa i el naixement de l'Estat liberal a Espanya. Però la implantació d'aquest Estat va estar entrebancat i ple de dificultats, sobretot la primera meitat del segle, on els vaivens polítics, centrats en l'Antic Règim (conservadors) i Liberal (progressistes i moderats) van marcar la política sanitària i no és fins la mort de Ferran VII, una vegada acabat l'Estat Absolutista, quan comencen els canvis importants en la Beneficència. La constitució de 1812 advocava per una assistència social assumida per l'Estat, però l'arribada de Ferran VII amb el seu absolutisme i conservadorisme polític escurçà tot canvi. Durant el trienni liberal (1821-23) es tornava a reprendre el tema amb la *Llei sobre l'establiment general de la Beneficència de 1822*, amb aquesta llei es pretenia abordar la beneficència com un servei públic, però la caiguda dels liberals i la tornada a l'absolutisme que va imperar durant la *dècada ominosa*, va fer que no s'hi aplicara, la qual cosa va representar un veritable retrocés en qualsevol avanç aconseguit sobre el tema benèfic-assistencial. Solament després de mort Ferran VII serà quan els

liberals reprenen la transformació de la beneficència amb la formulació de diverses lleis. El plantejament era moralitzador i pragmàtic, es considerava que els pobres al mateix temps que treballaven per a sí treballaven i feien un bon servei a la comunitat. Per tant, podem considerar una fita important en l'esdeveniment de la beneficència del vuit-cents, la promulgació de *la Llei de 23 de gener de 1822*, aprovada per les Corts Generals (decret de les corts del 27 de desembre de 1821) durant el trienni Liberal (1820-1823). Aquesta Llei va ser realment innovadora i li va donar molt de protagonisme als ajuntaments, però no fou aplicada fins que no acaba el regnat de Ferran VII, aplicant-se a la Beneficència un model francament municipalitzador. Hi havia en cada poble, una Junta Municipal encarregada d'atendre tots els problemes relacionats amb la beneficència, tant des del punt de vista sanitari-assistencial com de gestió, i estava obligada a informar als ajuntaments, sobre el funcionament dels centres de la beneficència, de controlar els comptes i proposaven el nomenament dels directors i administradors dels centres benèfic-assistencials. Els fons que servien per a sostenir la Beneficència tenien diversa procedència, hi havia uns fons generals que provenien de les assignacions per part de les Corts i altres municipals que provenien dels drets, cens, accions, arbitris particulars que tenien els establiments de beneficència, i de les almoines que s'arreglaven dels veïns del poble on estava l'establiment de beneficència. Les juntes municipals de Beneficència enviaven els comptes a l'ajuntament, qui ho examinava i donava el vistiplau o la disconformitat, enviant-ho a la Diputació Provincial, que ho examinava i ho passava al cap polític. Per tant en cada poble hi havia una junta municipal, però en la capital de la província estava la Junta Municipal de Beneficència de la Capital o Junta Superior de Beneficència Pública de la Província. Aquesta Junta Superior,⁷⁹ va ser creada per a evitar el excessos i malversacions de cabals que hi s'havia fet, fins al moment en l'administració dels establiments de beneficència. En 1845 es publicava la llei per la que les juntes municipals deixaven d'estar encarregades de la direcció dels establiments com auxiliars dels ajuntaments i eren els alcaldes els que a partir d'aleshores seran els encarregats de gestionar i dirigir tots els establiments relacionats en la Beneficència. Serà a partir de la Reial Ordre de 3 d'abril de 1846 quan se classifiquen els establiments en provincials i municipals, i les cases d'expòsits seran considerades com establiments provincials, passant les incluses dels pobles a dependre de la principal.

Posteriorment amb *La Llei de Beneficència del 20 de Juny de 1849* i el seu *Reglament de 1852* tenim els textos legals bàsics que van a configurar el sistema benèfic-assistencial espanyol. La Beneficència serà reorganitzada segons aquesta Llei de 1849.

La Llei establia una diferència molt clara entre beneficència pública i privada,⁸⁰ de tal manera que tots els establiments de beneficència eren públics a excepció dels que es finançaven amb fons propis, donats o llegats per particulars que eren de beneficència privada. Els establiments públics els classificaven en generals, provincials i municipals⁸¹ per la qual cosa es va a presentar de forma clara una classificació jerarquitzada, la direcció de la beneficència corresponia al Govern,⁸² que seria auxiliat per una junta general a Madrid, en cada capital de província per la Junta Provincial i

---

⁷⁹ La Junta Superior la constituïen: el cap polític, el prelat diocesà, un membre de la Diputació provincial, dos de l'ajuntament i quatre vocals elegits per la corporació provincial, respecte d'aquests últims, dos havien de ser «vecinos ilustrados de probidad» i els altres dos, professors un de medicina i l'altre de cirurgia.

⁸⁰ Llei Beneficència 1849, Article 1.

⁸¹ Llei Beneficència 1849, Article 2.

⁸² Llei Beneficència 1849, Article 4.

finalment en cada poble per la Junta Municipal. Açò va implicar que la Junta Municipal de Beneficència de la capital fora reemplaçada per la Junta Provincial de Beneficència, essent el Governador de la Província el delegat del Govern i president de la Junta Provincial. Els establiments generals⁸³ estaven encarregats de invalideses permanents o casos especials com ceccs, bojós, sordmuts etc. Eren establiments provincials: Les cases de maternitat i expòsits, les d'orfes i desemparats, d'aquesta manera la llei⁸⁴ establia que les institucions de règim tancat pertanyien a la jurisdicció provincial, encara que no es prohibia als municipis poder disposar d'aquests tipus d'establiments, però la llei deixava clar que els municipis estaven a càrrec de la beneficència municipal basada en atendre de manera passatgera als pobres en forma d'albergs o cases per a pobres vianants i sobretot l'assistència domiciliaria "La más importante obligación de los Ayuntamientos respecto de la Beneficencia, consiste, según el espíritu de la Ley y las disposiciones del Reglamento [...] en los socorros y hospitalidad domiciliaria. Este es el verdadero y esencial objeto de la Beneficencia municipal".⁸⁵ Segons el Reglament General de la Beneficència,⁸⁶ en cada província devia d'haver com a mínim una casa de Maternitat i Expòsits, una casa de Socors i Misericòrdia (asil), una casa d'orfes i desemparats i un Hospital públic, a banda de una gran diversitat de centres assistencials anomenats de moltes maneres, fins al punt que en aquest cas de les institucions sanitàries, podem trobar diversos noms com: hospital, hospital general, casa-hospital, per a pobres transeünts, hospital per a pobres transeünts i malalts del poble, hospital de refugi per a pobres transeünts, hospital per a malalts pobres, hospital de beneficència, hospital de caritat, hospital per a vianants pobres, casa de socors, casa per a pobres, casa per a malalts pobres, casa de beneficència, casa de misericòrdia, casa de xiquets expòsits, col·legi d'orfes, casa de maternitat, hospici per a transeünts pobres, etc.

La llei de 1849 deixava ben clara la relació de la Diputació amb els centres de Beneficència, mitjançant la qual la Diputació no sols estava encarregada del finançament, a més a més, havia d'exercir una supervisió i control en l'organització i bon funcionament dels establiments, per tal motiu tenia l'obligació de fer auditories dels centres,⁸⁷ a través de visites periòdiques, que es realitzarien amb el governador civil.

Tots els canvis d'aquesta primera meitat de segle, varen culminar amb el text legislatiu de rang superior, *la Llei de Sanitat del 28 de novembre de 1855*, durant el bienni progressista. En 1813 s'havia establert *la Instrucció per al Govern Econòmic i Polític de les províncies*, dedicat a garantir les mesures d'higiene, tal com aliments, cementeris, aigües, higiene urbana. Posteriorment en el *Reial Decret Orgànic del 17 de març de 1847* s'acabava amb les estructures sanitàries heretades de l'Antic Règim. La Llei de Sanitat espanyola de 1855 es va inspirar en la Llei de Sanitat anglesa de 1848. La Llei de 1855 establia una Direcció General de Sanitat per atendre els problemes sanitaris, sota el Ministeri de la Governació per considerar-ne assumpte d'ordre públic, es basava en un model organitzatiu centralista que a nivell provincial estava representada pels governadors civils amb capacitat per a prendre decisions polítiques en matèria de sanitat, encara que l'última paraula la tenia sempre el Govern Central, a nivell municipal no hi havia cap capacitat decisòria en quant a actuacions sanitàries. La llei va plantejar la responsabilitat per part de l'Estat no solament de combatre i controlar les epidèmies que hi varen haver, sinó que a més a més en el terreny de l'assistència

---

⁸³ Díez (1990) p 38, aquest tipus de beneficència a penes va ser desenvolupada al llarg del segle XIX.

⁸⁴ Llei de Beneficència de 1849, article 3.

⁸⁵ Reglament de 1852, Article 90.

⁸⁶ Reglament de 1852, Article 6.

⁸⁷ Controlar els comptes, fer pagaments, contractar subministres etc.

sanitària, va fer que assumira el control i l'organització d'un règim de beneficència per atendre als orfes, pobres etc. Es va passar d'una societat estamental a una societat de classes, amb l'espenta de la burgesia en la capçalera i amb el suport de la ideologia liberal.

Respecte de les competències en el tema sanitari, la primera meitat del vuit-cents es va caracteritzar pels intents en delimitar les competències públiques i privades, de tal manera que les públiques passaren a la potestat de les diverses administracions, tant locals, provincials com centrals. Durant el segle XIX hi hauria un control dels recursos benèfico-assistencials per a millorar i disminuir la mendicitat. A partir de la segona meitat del segle XVIII començava a haver una millor racionalització dels recursos, respecte del segle anterior, així com una millor organització i major participació estatal i municipal. En aquest segle, hi ha una voluntat de regularitzar la caritat particular, implantant una política centralitzadora del sistema benèfico-assistencial.

Durant aquesta època, varen ser creades mitjançant la Reial Cèl·lula del 30 de març de 1778 les Junes Centrals, amb la finalitat de millorar l'atenció benèfico-assistencial, una vegada s'havien extingit les Confraries no sacramentals. A València en 1780 apareixia la Junta General de Caritat, i les Diputacions de Barriada, encarregades de valorar la situació dels pobres i conseqüentment d'atendre'ls. Varen aparèixer els *quarteles* sota la direcció dels alcaldes de Barriada. A finals del segle XVIII hi havia 4 *quarteles* intramurs amb 32 barriades: *cuartel* del Mar (D. Jose Negrete i D. José Vallejo) de Sant Vicent (D. Manuel Mahamut), del Mercantil (D. Manuel de Villasanes) i de Serrans (D. José Villa i Torres) amb 8 alcaldes de barriada per cada *cuartel*. Quatre *quarteles* extramurs de l'Horta. Açò va a permetre un millor coneixement de la situació dels pobres, amb armes per a poder combatre la mendicitat, passant de la caritat individual a un abordatge col·lectiu del problema.

Durant el segle XVIII l'òrgan rector de totes les actuacions sanitàries era la Junta Superior de Sanitat, que depenia del Consell de Castella, les seues competències se centraven en exclusiva en impedir la propagació de les malalties infeccioses i poder controlar les epidèmies, no comptava amb pressupost i els seus membres no apercebi cap emolument o remuneració. L'actuació de la Junta es centrava en detectar, establir quarantenes, aïllar i eliminar focus infecciosos, els seus membres no eren metges i recorrien a l'assessorament del Protomedicat.

Un altre factor que va influir molt en la beneficència, durant el segle XIX va ser el provocat per les successives desamortitzacions que hi succeïren, a partir de la de Godoy de 1798 i la del quinquenni de 1808 a 1813, en 1836-37 tingué lloc la de Mendizábal, després la de Espartero de 1841 i finalment la de Madoz de 1855 coneguda com Llei General de Desamortització. La desamortització va consistir en una subhasta pública, que provocà un canvi de propietat de terres i béns que estaven en les anomenades mans mortes cap a la burgesia la qual cosa va afavorir el seu ressorgiment. Les mans mortes es referien a aquelles propietats improductives com les propietats comunals i públiques o com les que posseïa l'Església i les Ordes religioses principalment, que havien acumulat gran quantitat de possessions a través de donacions, abintestats i llegats dels feligresos, seguint el costum de redimir les penes mundanes a través d'aquestes obres pies, però aquests processos de desamortització també havien afectat a la beneficència.

Al llarg del segle XVIII les finances de la monarquia espanyola anaven de mal en pitjor, passant per situacions francament dramàtiques i de bancarrota de l'Estat,

enmig d'aquesta situació, els membres de la Companya de Jesús,⁸⁸ varen ser expulsats d'Espanya en 1767 i els seus béns requisats, en 1798 Carles IV després de diversos intents va obtenir permís del Papat per expropiar béns eclesiàstics i d'altres obres pies, açò va representar una part important de bens, que consistiren pricipalment en hospitals, cases de misericòrdia, hospicis i cases d'expòsits, aquesta expropiació es coneix com l'expropiació de Godoy que es va continuar amb la de 1808 duta a terme pel seu ministre Miguel Cayetano Soler. Al llarg del trienni liberal (1820–1823) hi hagueren diversos intents, però no és fins a 1836 en què Juan Álvarez Mendizábal ministre de la reina regent Maria Cristina de Borbón du a terme una desamortització fonamentalment de béns eclesiàstics en desús, es tracta de la venda de béns del clero regular i posteriorment per la llei de 1841 els béns (finques, drets i accions) del clero secular, aquesta desamortització va ser paralitzada el 1845, però més endavant el 1855, durant el bienni progressista és quan Pascual Madoz, ministre d'Hisenda, és artífex de la desamortització⁸⁹ que va tindre per a Espanya conseqüències econòmiques i socials transcendents, perquè amb aquesta desamortització hi hagué una gran mobilització de béns improductius que canviaren de mans, no sols els que pertanyien als eclesiàstics i les propietats de les Ordes Militars,⁹⁰ confraries i obres pies, sinó també es declararen en venda totes les terres comunes dels pobles, de la beneficència y de la instrucció pública, en resum tots els béns que hi estaven en mans mortes, estigueren o no afectats per anteriors desamortitzacions. La desamortització de 1836 va tindre conseqüències importants en la beneficència, al minvar el protagonisme que hi tenien les ordes religioses augmentant la intervenció de l'Estat, i sobretot la gran disminució d'ingressos que varen sofrir aquests establiments que es nodrien fonamentalment de rendes que provenien de béns que s'havien amortitzat, i que no varen ser compensats per cap tipus d'ingrés. Finalment pel decret de 17 de desembre de 1868 es suprimiren les juntes de beneficència, passant la beneficència a estar a càrrec de les Diputacions i dels Ajuntaments.

El sistema benèfic-assistencial del segle XIX es va caracteritzar per la diferenciació entre públic i privat així com la seua organització i competències, que en el cas de les públiques representava cert conflicte, en quant a l'adjudicació de dependències de les diverses administracions, és a dir, locals (municipals i provincials) i centrals (ministeris i juntes centrals). Durant la primera meitat del segle XIX va haver una dura competència entre les dues faccions, qui volia una major municipalització amb un protagonisme total de les administracions locals, front als que recolzaven una major estatalització. Les Lleis de Beneficència que es varen formular vingueren a clarificar la situació dels centres benèfic-assistencials. Encara que al llarg del segle XIX l'assistència pública es va a diferenciar en assistència d'establiments de règim tancat i assistència domiciliària, aquesta última pràcticament no va tindre cap repercussió. L'assistència sanitària valenciana tenia com referent a l'Hospital General, resultat de la

---

⁸⁸ Els jesuïtes varen ser expulsats d'Espanya per Carles III a través de la Pragmàtica Sanció de 1767, en 1773 el Papa Clemente XIV amb la breu *Dominus ac Redemptor* va ordenar la supressió de l'orde.

⁸⁹ La desamortització es va publicar el 3 de maig de 1855 en *La Gaceta de Madrid* y el 31 la Instrucció per a la seua execució. Va ser la més ambiciosa que hi hagué a Espanya no sols per la quantitat de béns mobilitzats sinó també per la seua durada, la Llei General de Desamortització amb alt i baixos va durar fins a 1924, que José Calvo Sotelo va derogar les lleis de desamortització dels pobles mitjançant l'Estatut Municipal. En conjunt, es calcula la desamortització, el 30% pertanyent a l'Església, el 20% a beneficència i un 50 % a les propietats municipals, pricipalment dels pobles.

⁹⁰ Les ordes militars afectades varen ser: Montesa, Calatrava, Alcántara, Santiago i Sant Joan de Jerusalem, en canvi la de l'Hospital de Sant Joan de Déu i les Escoles Pies, dedicades la primera a l'assistència sanitària i la segona a l'ensenyament no es varen veure afectades.

reunificació de diversos Hospitals. Fins a la segona meitat del segle XIX no es van a produir canvis, que venen donats per la fundació de la Casa de Socors Municipal, amb la finalitat d'atendre els accidents de la població sense mitjans econòmics així com dur a terme les campanyes de vacunació i reorganitzar l'assistència sanitària pública que tenia greus carències.

A més a més, hem de tindre en compte dins de la beneficència les institucions asilars, els asils que acollien a tot tipus de desvalguts, pobres, captaires, ancians, vídues i expòsits, la majoria havien començat a funcionar en el segle XVI però és en el segle XVIII quan reben un fort impuls, i és al llarg del segle XIX quan es constitueixen com una branca important en l'assistència benèfico-assistencial. Les paraules de Díez expliquen molt bé l'essència dels asils:

"el asilo de pobres se plantea desde sus comienzos, como un instrumento inexcusable para una correcta aplicación de la política de pobres diseñada en los círculos de filiación humanista antes y después de la Contrarreforma. Un asilo que en la práctica mezclará asistencia y represión y que funciona como un complemento necesario para realizar el ideal de la erradicación de la mendicidad incontrolada y la efectiva persecución penal de la pobreza considerada perversa".⁹¹

Respecte de les cases d'expòsits,⁹² és a partir de la Reial Ordre de Carles III del 2 de juny de 1788, quan comencen a experimentar un canvi, en l'ordre s'instava als rectors i als administradors de totes les cases de xiquets expòsits del regne a que posaren especial cura en "se les de la debida educación y enseñanza para que sean vasallos útiles". Posteriorment per la Reial Cèdula de Carles IV de desembre de 1796 s'establia el reglament que calia seguir i pel qual es regirien "las casas de expósitos, crianza y educación", establia que els xiquets expòsits hi estigueren fins l'edat de sis anys, després si no havien trobat persones que s'ocuparen d'ells o que els adoptaren, serien portats a l'hospici o a la casa de misericòrdia, o d'orfes o de xiquets desemparats que els corresponguera per diòcesi, aquí havien de romandre fins que aprengueren un ofici o que es feren útils per sí o per al públic en general, durant aquest temps també podien ser adoptats per una família honesta i de bons costums que permetia que l'expòsit fora ben educat.⁹³

En l'article 74 de la Llei de 1822 sobre les cases de Socors, s'establia que s'acollien als orfes desemparats i xiquets de la Casa de Maternitat majors de 6 anys, per altra banda hi havia l'obligació d'ensenyar a les xiquetes y als xiquets conforme a l'article 11, 12 i 120 del Reglament General d'Instrucció pública, i només després d'haver rebut la instrucció se'ls destinaria a la professió, ofici o art, que més disposició presentaren o volgueren elegir.

Dintre d'aquest context històric, en aquest treball presentem les institucions assistencials que hi havia al País Valencià en la primera meitat del segle XIX a través de les dades arreplegades per Madoz en el seu Diccionari. En primer lloc fem una comparació entre la Beneficència que hi havia en les tres províncies, des del punt de vista econòmic. Després abordarem les dades econòmiques de la beneficència que hi havia en cada província a través de les dades que apareixen reflectides en el Diccionari. Finalment descriurem tots els establiments benèfico-assistencials que hi havia en la meitat del segle XIX en cadascuna de les províncies valencianes.

---

⁹¹ Díez (1993) p 17.

⁹² Feijoo (1769), Murcia (1798).

⁹³ Novísima recopilación de las leyes de España, libro VII, ley V, título XXXVII "de los expósitos, y de las casas para su crianza, educación y destino".

2. COMPARACIÓ DE LA BENEFICÈNCIA DE LES TRES PROVÍNCIES

A través del Diccionari podem veure l'estat econòmic i fer una comparació de la Beneficència que hi havia en les tres províncies valencianes cap a la meitat del segle XIX. Madoz en el Diccionari dóna en una taula, les dades econòmiques que corresponen a la Beneficència,⁹⁴ per una banda dóna els ingressos amb que comptaven, i per altra banda presenta les despeses que tenien, de manera que podem fer una comparació de les dades en les tres províncies, en els tres casos podem veure que hi havia un dèficit important, que els ingressos no cobrien ni de lluny les despeses. Les dades econòmiques en valors absoluts eren molt baixes, indicatives de l'estat tan lamentable que presentaven les institucions assistencials.

Fig. 12- *Escut de la Casa de la Beneficència de València*

La província de València era la que en valors absoluts més dèficit tenia (650.609 rs) seguida per la d'Alacant (136.693 rs) i després estava la província de Castelló (54.912) açò no volia dir que Castelló tinguera una millor atenció sanitària, més bé era tot el contrari, perquè si veiem les despeses i els ingressos de cadascuna, la província que tenia xifres més altes en valors absoluts era València, seguida d'Alacant i finalment Castelló.

⁹⁴ Les dades econòmiques de la província d'Alacant corresponen a l'any 1842, en les altres dues províncies, Madoz no comenta l'any, simplement les exposa en la taula econòmica de la Beneficència de la província, sense anomenar l'any que corresponen, hem utilitzat les dades comparant-les perquè pràcticament no hi havia diferències. Aquestes dades venen donades en la moneda oficial de l'època que era el Real de Billó (en castellà Real de Vellon) en tot el treball anem a utilitzar l'abreviatura estàndard de RsVn o rs.vn. que s'empra tant en el Diccionari com en els textos de l'època, encara que de vegades per tal d'abreviar, només emprarem Rs o rs.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

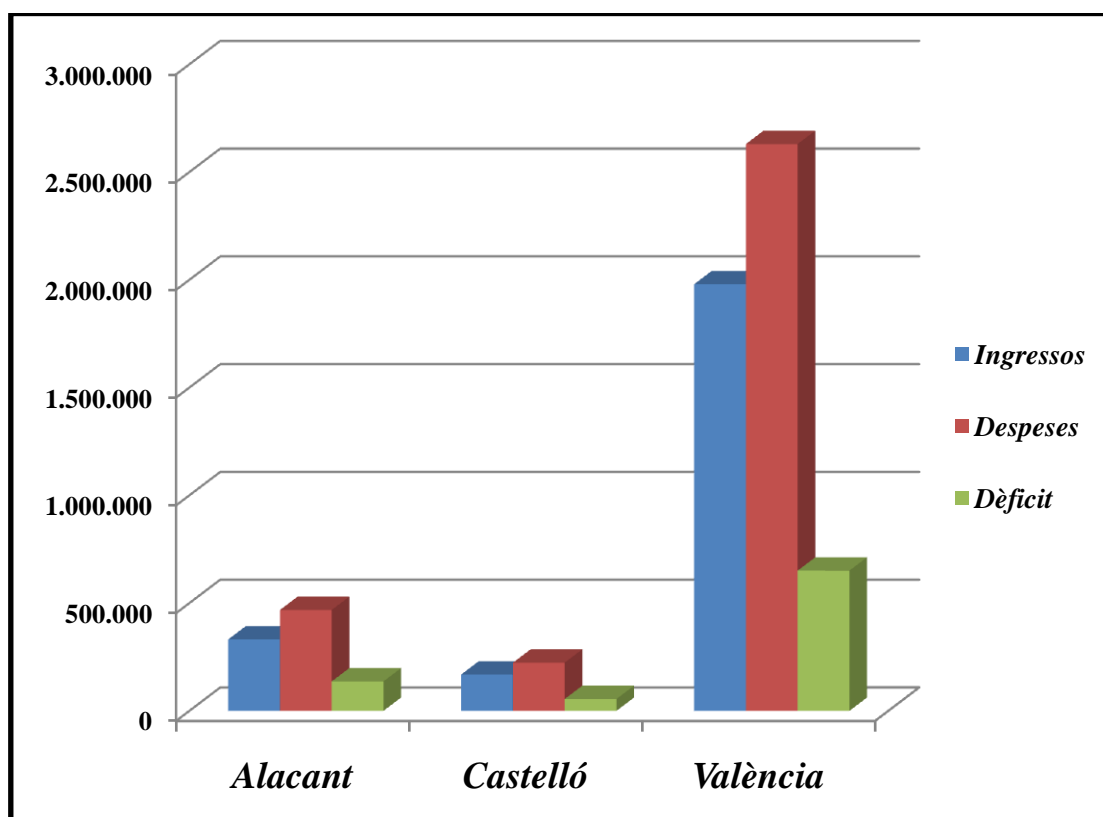
	Alacant	Castelló	València
Ingressos	331.416	168.502	1.979.515
Despeses	468.109	223.414	2.630.124
Dèficit	136.693	54.912	650.609

Taula 1- Comparació de les dades econòmiques de les tres províncies en rs (elaboració pròpia)

A continuació aquesta taula la representem en un gràfic de barres, on apareixen les tres províncies amb les despeses i els ingressos així com els dèficits, d'aquesta manera podem visualitzar millor la gran diferència que hi havia en les tres províncies, on València era la província que comptava amb majors ingressos en valors absoluts amb molta diferència respecte de les altres dues, no obstant això les despeses superaven als ingressos que tenia, produint un dèficit important del 32,86 % dels ingressos, en les altres dues províncies quasi no hi havia ingressos.

A Castelló la Beneficència era pràcticament inexistent, l'assistència es mantenia de les almoines, malgrat això presentava un dèficit de 32,58% respecte dels ingressos i en la província d'Alacant encara que hi havia uns ingressos superiors als de la província de Castelló el dèficit era del 41,24 % respecte dels ingressos i estava prou allunyada de València en valors absoluts.

Més endavant analitzarem de forma més detallada els ingressos i les despeses que hi havia en cada província, ara representem les dades econòmiques, comparatives de la Beneficència en les tres províncies en valors absoluts, donats en Rs Vn:

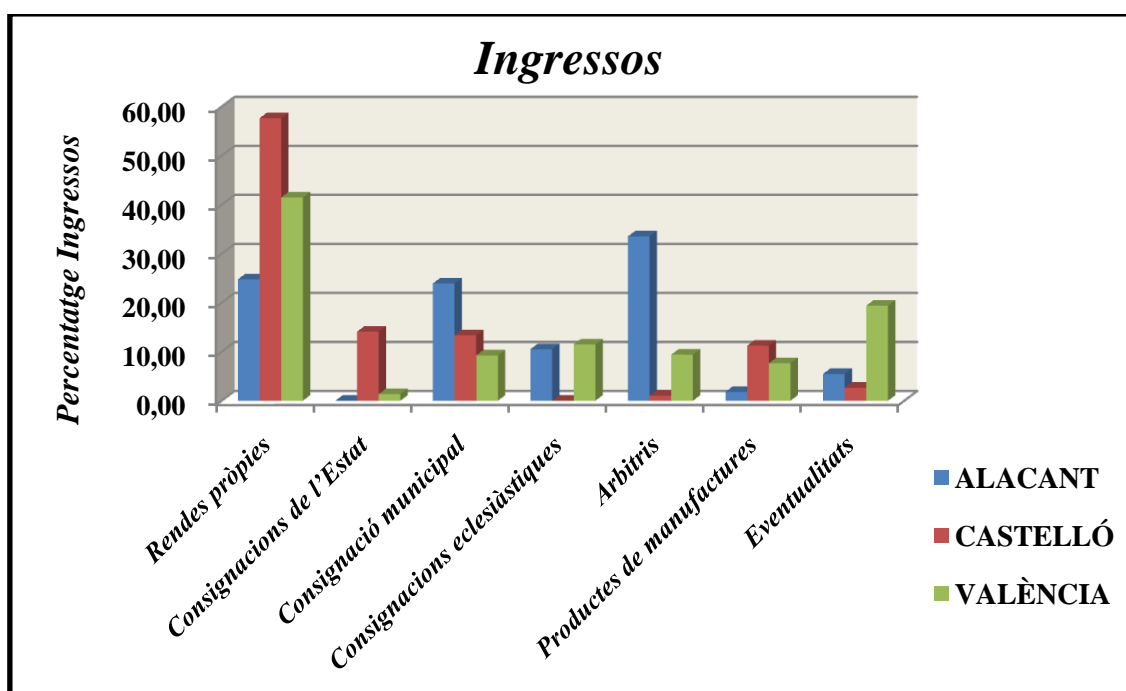
Gràfic 1- Representació en un gràfic de barres, de les dades econòmiques, en valors absoluts, corresponents a la Beneficència de les tres províncies

2.1 INGRESSOS

Els ingressos que tenien les tres províncies en matèria de Beneficència, Madoz els presenta desglossats segons diversos conceptes, Madoz considerava que provenien de les aportacions produïdes per les rendes pròpies que cada establiment tenia, els ingressos també provenien de les diverses consignacions que donava l'Estat, així com d'altres municipals i eclesiàstiques; una altra partida provenia dels arbitris i dels beneficis produïts pels diversos productes de manufactures que es realitzaven pels acollits en alguns centres benèfics. Hem elaborat aquestes dades del Diccionari, passant-les a percentatges i les representem en un gràfic de barres. Les rendes pròpies eren els ingressos més importants en el cas de València i Castelló, mentre en la província d'Alacant eren els arbitris. Hi havia les mateixes partides d'ingressos en totes les institucions però, hi havia una gran diferència en les tres províncies, motivat per la falta de regulació i control en els ingressos per a mantindre la Beneficència.

% INGRESSOS	ALACANT	CASTELLÓ	VALÈNCIA
Rendes pròpies	24,76	57,63	41,46
Consignacions de l'Estat	0,00	14,09	1,34
Consignació municipal	23,93	13,36	9,24
Consignacions eclesiàstiques	10,50	0,00	11,50
Arbitris	33,53	1,03	9,40
Productes de manufactures	1,81	11,22	7,64
Eventualitats	5,46	2,66	19,41

Taula 2- Taula d'ingressos que tenia la Beneficència, en les tres províncies, expressada en percentatges (elaboració pròpia)

Gràfic 2- Representació de la procedència dels diversos ingressos que tenia la Beneficència, en les tres províncies, les dades econòmiques estan expressades en percentatges

2.2 DESPESES

Les despeses que tenien les tres províncies en matèria de Beneficència, Madoz les presenta en una taula, en valors absoluts, en aquesta taula apareixen desglossades segons diversos conceptes.

En el treball, les hem passades a percentatges per al seu estudi i comparació. Madoz considerava que les despeses de la Beneficència eren produïdes principalment, pels queviures, utensilis i combustible que es consumien en els establiments, així com per les despeses que representava la farmàcia, els llits, la roba, el vestuari i els utilitatges de cuina. Per altra banda, estaven les despeses dels sous que es donaven als facultatius, als infermers i als servents, així com els sous i les despeses de càtedra, també hi havia altres despeses produïdes per les despeses reproductives, les càrregues de l'establiment, els emoluments del culte i clero, i finalment una partida dedicada a despeses generals.

Les despeses principals en les tres províncies eren produïdes pels queviures, utensilis i combustible, seguides pels sous que es destinaven a pagar els serveis dels infermers i els servents que estaven a càrrec del manteniment dels centres assistencials.

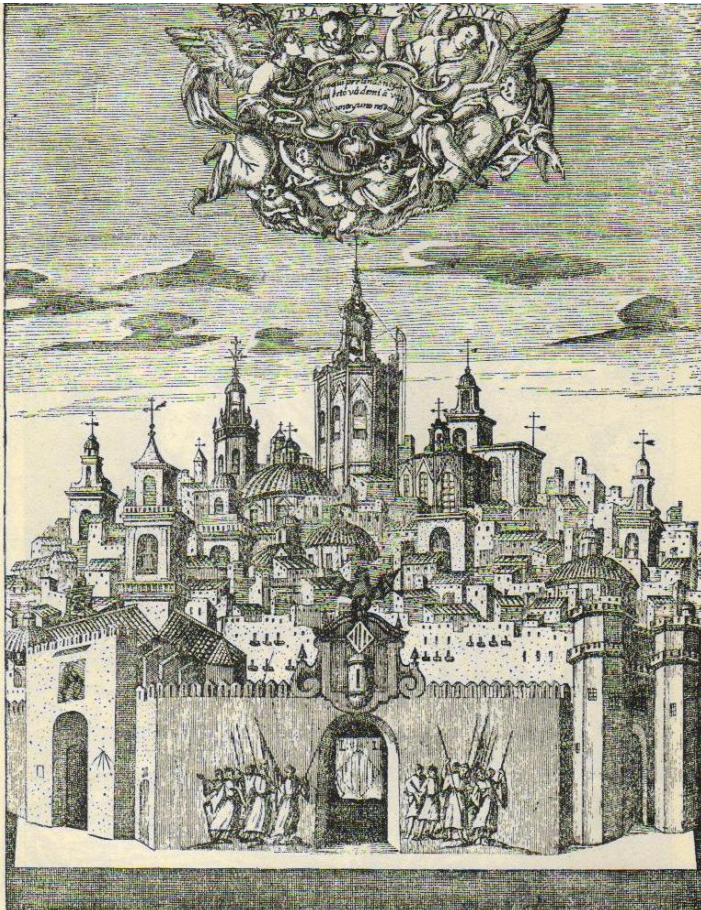

Fig. 13- Alegoria de la ciutat de València de Rafael Gayano Lluch (Font: Gayano, 1948)

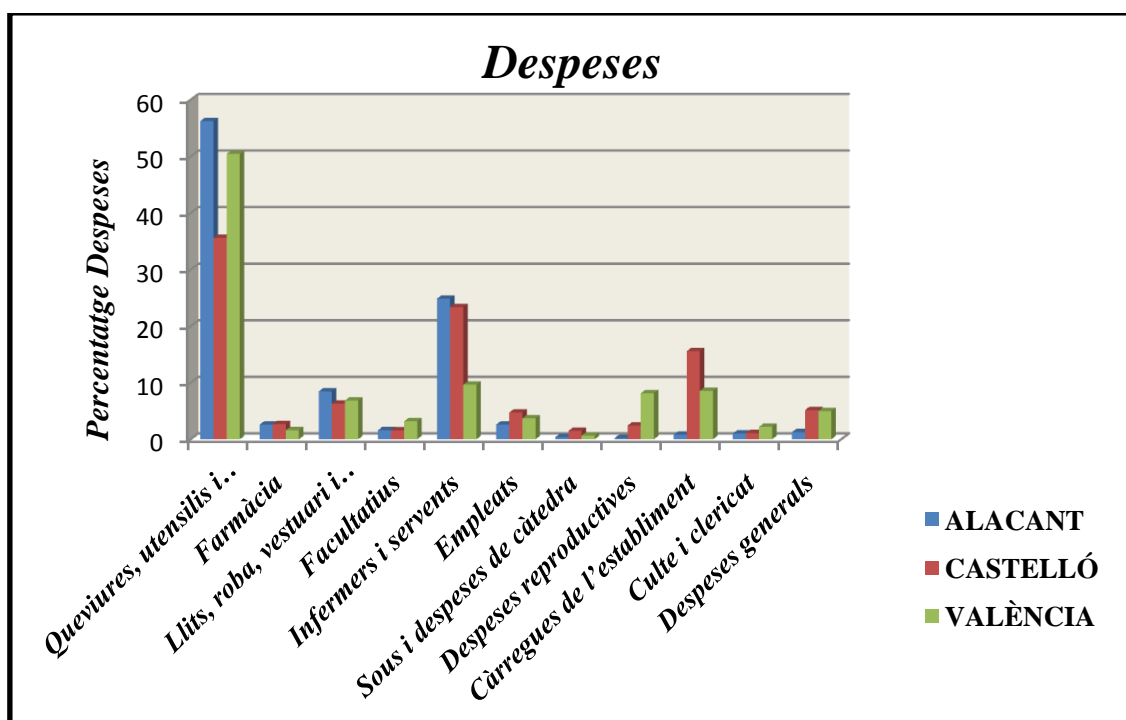
Les altres despeses representaven un percentatge prou inferior respecte dels anomenats abans, essent el de farmàcia un dels més baixos en les tres províncies, crida l'atenció a Castelló el percentatge de les càrregues de l'establiment amb un 15,57 % a diferència d'Alacant amb un 0,8% i València amb un 8,13 %. Essent la resta de despeses en percentatges, similars en les tres províncies.

3. Institucions sanitàries

Les despeses originades pels sous dels facultatius eren molt baixes, indicatives que la gran majoria dels centres no comptaven amb assistència sanitària, es tractava més bé de centres d'acolliment.

% DESPESES	ALACANT	CASTELLÓ	VALÈNCIA
Queviures, utensilis i combustible	56,26	35,61	50,46
Farmàcia	2,58	2,68	1,60
Llits, roba, vestuari i utillatges de cuina	8,45	6,29	6,86
Facultatius	1,60	1,56	3,18
Infermers i servents	24,86	23,37	9,65
Empleats	2,60	4,73	3,69
Sous i despeses de càtedra	0,37	1,49	0,66
Despeses reproductives	0,20	2,44	8,13
Càrregues de l'establiment	0,80	15,57	8,57
Culte i clericat	1,01	1,09	2,20
Despeses generals	1,26	5,16	4,99

Taula 3- Taula de despeses que tenia la Beneficència, en les tres províncies, expressada en percentatges (elaboració pròpia)

Gràfic 3- Representació de la procedència de les diverses despeses que tenia la Beneficència, en les tres províncies, les dades econòmiques estan expressades en percentatges

Fig. 14- Pobres deambulant per la ciutat (Font: *Historia del pueblo valenciano*, Tom II, p 629)

3. PROVÍNCIA D'ALACANT

Madoz, quan parla de la província d'Alacant dóna constància de l'estat que es trobava la Beneficència, molt il·lustradores són les seues paraules, expressades com una conclusió, però francament esclaridores de les grans mancances que hi havia en les institucions assistencials de la seua època:

"De las casas de caridad, hospitales y de maternidad que aparecen, los tres de Alicante, el de Alcoy, el de Elche y los de Orihuela, son los únicos que tienen rentas bastantes, no para llenar cumplidamente el objeto de su institución, sino para prestar algún beneficio a la humanidad doliente, al anciano y al huérfano. Los demás resultan puramente nominales pues los ingresos que se les suponen son insignificantes y no pocos de ellos de los incobrables. A primera vista no dejara de extrañarse el que una provincia colocada por su agricultura, por su industria y comercio entre las más ricas y que cuenta como caracteres distintivos de sus habitantes la caridad y compasión, se hallen tan mal dotados los establecimientos de beneficencia; pero cesará esta extrañeza si se considera que en gran parte los miran allí como innecesario: primero, porque los que habitan en terrenos menos favorecidos de la naturaleza, encuentran en los diferentes ramos de la industria y en la mayor feracidad de otros terrenos de la misma provincia y de las colindantes, Valencia y Murcia, medios decorosos de subsistencia, haciendo que apenas se conozca la mendicidad, fuera quizás de la capital; segundo, porque los alicantinos son muy sobrios y como casi nunca falta el jornal ni aún a los niños y ancianos, hacen pequeños ahorros para estos casos y cuando las dolencias se prolongan mucho tiempo hallan en la caridad de sus convecinos los recursos que el estado de su salud reclama".⁹⁵

Madoz presentava les dades de l'estat de la Beneficència en la província d'Alacant en dos taules,⁹⁶ ho feia en termes econòmics, en una taula presentava els ingressos amb que comptava la Beneficència per atendre les seues necessitats i en l'altra les despeses, que havia de fer front. En aquestes taules, es pot veure l'estat de la Beneficència pública en l'any 1842, segons les notícies oficials que el Govern posseïa, aquí Madoz deixava ben clar, que encara que havia passat un temps, no hi havia diferències importants que motivaren una alteració en el resultat de les dades que hi es donaven. No obstant això, Madoz posava una nota esclaridora a peu de pàgina, mitjançant la qual informava que les dades dels pressupostos i despeses foren enviades pel Cap Polític de la província, amb data 4 de novembre de 1843, motiu pel que podia haver-hi una diferència en les dades donades pels informadors quan parlaven d'Alacant ciutat, perquè es tractava de dades arreplegades més recientment, però que no eren qüestionables, segons recalcava, perquè els informadors eren persones il·lustrades, ben coneixedores del país i res qüestionables.

Els pressupostos i les despeses dels establiments de Beneficència que hi havia en la província d'Alacant, que apareixien anomenats per Madoz en el Diccionari, quan parlava de la província, són els que presentem en la taula que hem elaborat amb totes les dades, expressades en la moneda de l'època, rs vn. En aquesta taula posem en la primera columna tots els pobles on segons els informadors hi havia alguna mena d'obra pia o d'hospital, i en les dos últimes columnes, posem els ingressos i les despeses que hi havia en cada municipi que enregistren:

---

⁹⁵ Madoz (edició facsímil, 1987) Tom I, p 76.

⁹⁶ Madoz (1845-50) Tom I, pp 631,632. En l'edició facsímil, Tom I, pp 75,76.

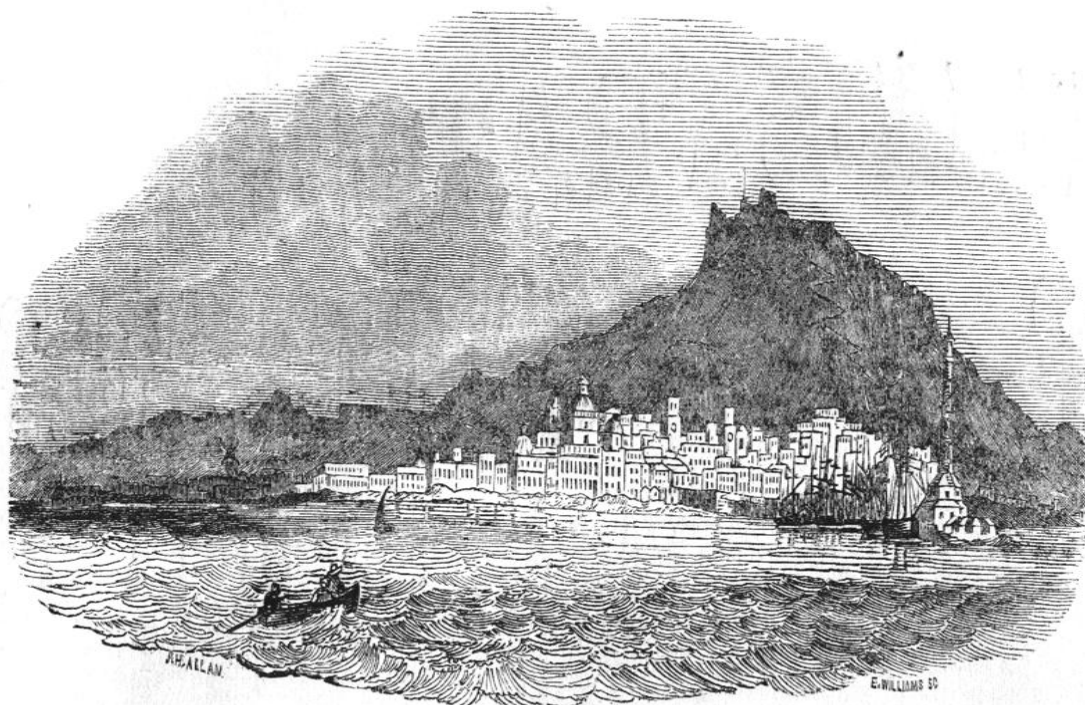
La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Municipis d'Alacant	Comarca	Obres pies	Hospital	Ingressos	Despeses
ALACANT	Alacantí	1	2	65.244	131.683
ALCOI	Alcoià	-	1	79.950	100.990
BANYERES DE MARIOLA	Alcoià	-	1	200	150
CALLOSA D'ENSARRIÀ	Marina Baixa	1	-	300	6.810
CATRAL	Baix Segura	1	-	1.206	1.206
DÈNIA	Marina Alta	1	1	1.397	660
ELX	Baix Vinalopó	1	-	36.825	71.205
ELDA	Vinalopó Mitjà	1	-	2.631	2.630
XIXONA	Alacantí	1	-	90	19.595
XALÓ	Marina Alta	1	-	535	96
NOVELDA	Vinalopó Mitjà	-	1	-	360
ORIOLA	Baix Segura	3	2	134.813	103.047
OLIVA	Safor	-	1	1.905	15.640
PEGO	Marina Alta	-	1	3.042	540
TEULADA	Marina Alta	-	1	96	96
VILLENA	Alt Vinalopó	-	1	3.080	13.470
TOTAL		11	13	331.416	468.109

Taula 4- Ingressos i despeses de la Beneficència en els diversos pobles de la província d'Alacant, on Madoz dona constància que hi havia alguna mena d'establiment benèfic (elaboració pròpia)

3. Institucions sanitàries

Com podem veure en la taula, hi ha un pressupost d'ingressos total de 331.416 rs i un pressupost total de despeses de 468.109 rs, observant-hi un dèficit important de 136.693 rs. Dels 150 pobles que hi havia a Alacant, només apareixien reflectits en el quadre anterior, de la província d'Alacant, 16 pobles que tenien obres pies o Hospital, els que tenien més rendes eren, tal i com ho havia comentat Madoz: Alacant, Alcoi, Elx i Oriola. Però dels 4 pobles era Oriola amb un ingrés de 134.813 rs, el poble que més ingressos tenia, seguit d'Alcoi amb 79.950 rs, després era la capital de la província, Alacant que només presentava un ingrés de 65.244 rs i Elx amb 36.825 rs. Pel que fa a la resta de pobles els ingressos eren prou baixos, aplegant en ocasions a ser simbòlics com Xixona amb 90 rs, en tot cas no superaven els 3.100 rs. Però si mirem la columna de les despeses, veurem que dels quatre pobles que presentaven més ingressos, només Oriola presentava superàvit, pel que fa als altres tres pobles, tant la capital Alacant, que era la que més dèficit tenia, com Alcoi i Elx eren francament deficitàries. Una cosa similar ocorria amb els pobles restant, exceptuant Dènia i Xaló que no presentaven dèficits. Aquestes dades estaven molt en consonància amb la línia de mancances que hi havia en la primera meitat del segle XIX. A diferència de la informació que apareix a Castelló i a València, que veurem més endavant, la veu no informa del tipus d'obra pia que hi havia als pobles alacantins, simplement ens diu si hi havia o no una obra pia o un hospital, altra cosa que hem de fer notar és l'escassetat de pobles que anomena, només 16 pobles tenien alguna classe de Beneficència, front als 32 pobles de Castelló que en tenien, o els 36 de València. Madoz presentava les dades econòmiques, tant ingressos com despeses de la Beneficència, estructurades de la mateixa manera en les tres províncies, seguint una sistemàtica en diverses columnes, la qual cosa ens permet extraure dades comparatives dins de la província d'Alacant i amb les altres províncies.

ALICANT, FROM THE BAY.

Fig. 15- Gravats de la ciutat d'Alacant, publicats en el periòdic THE ILLUSTRATED LONDON NEWS en l'edició del dissabte 19 d'octubre de 1844 (Font: Alicantevivo.org)

3.1 INGRESSOS

Els ingressos que permetien en cert sentit, el manteniment de la Beneficència, tenien diverses procedències, com eren les rendes pròpies o les consignacions estatals, municipals i eclesiàstiques, així com els productes que elaboraven les persones que estaven acollides en els centres benèfics.

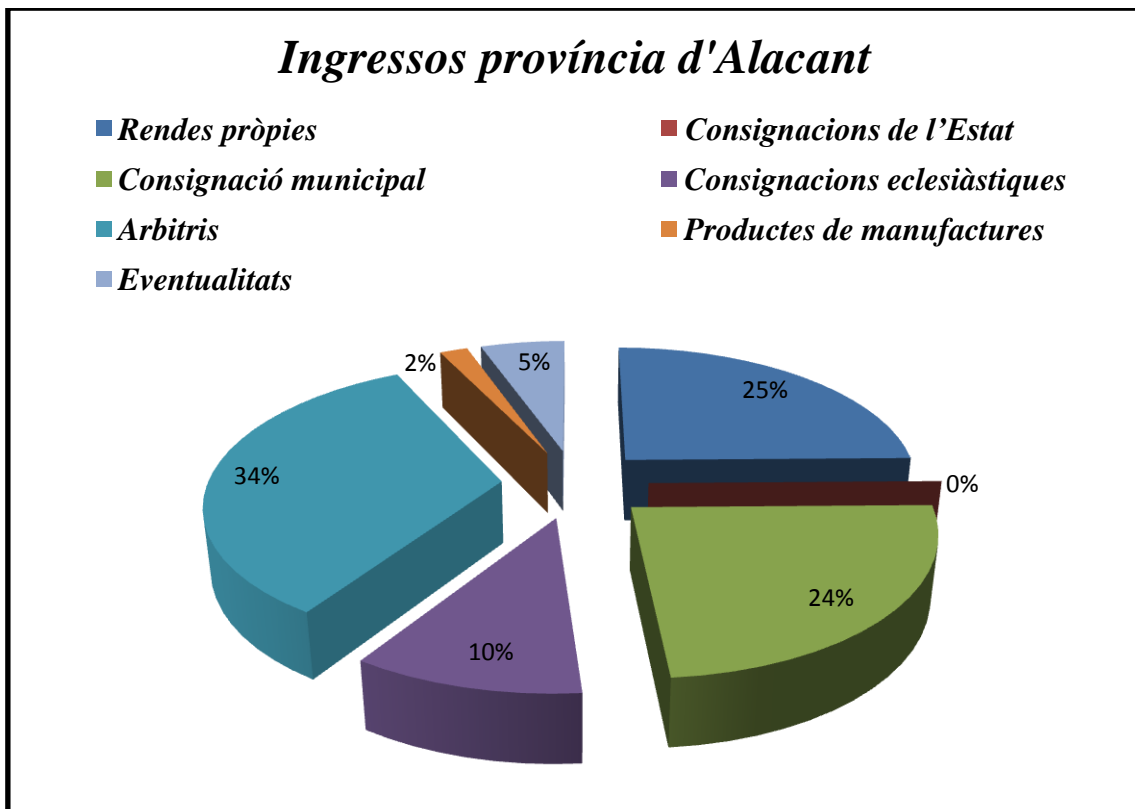
Madoz presentava les dades en valors absoluts, en el treball les hem passades a valors percentuals, especificant les poblacions on hi havia ingressos, aquests procedien de forma desglossada:

- *Rendes pròpies.* Representava un total de 82.078 rs, amb un percentatge sobre el total d'ingressos, del 24,76%. Tots els pobles, a excepció de Novelda, tenien certa quantitat d'ingrés com a rendes pròpies.
- *Consignacions de l'Estat.* En la taula, no apareix reflectit cap ingrés com consignacions estatals, a diferència amb les altres dues províncies, de Castelló i València.
- *Consignació municipal.* La consignació municipal que no es cobrava només hi era a Alacant amb 3.000 rs no hi havent en la capital altra consignació municipal. La resta de consignacions estatals eren efectives però només n'hi havia a Alcoi que era prou alta de 60.000 rs, a Elx de 16.000 rs i a Oriola de 316 rs. Representava el 23,93%.
- *Consignacions eclesiàstiques.* Eren uns 34.800 rs, i representaven un percentatge del 10,50%. Només hi havia consignació eclesiàstica en l'Hospital de Ntra. Senyora dels Desemparats d'Alcoi amb 8.800 rs i en dues cases d'expòsits d'Oriola amb 26.000 rs.
- *Arbitris.* Aquest era l'apartat que en el cas de la província d'Alacant, representava més ingressos, en valor absoluts era de 111.121 rs, és a dir un 33,53%, estava present en nou establiments: en els tres centres d'Alacant, en el d'Alcoi, en el d'Elx, en els tres centres d'Oriola i en el de Pego.
- *Productes de manufactures.* Només hi havia constància d'aquest ingrés en la Casa de la Misericòrdia d'Oriola, amb 6.000 rs i amb un percentatge de 1,81% era l'ingrés més baix de tots, si no considerem les consignacions de l'Estat.
- *Eventualitats.* Es tractava d'un ingrés de 18.100 rs, és a dir un percentatge del 5,46%, que corresponia únicament a cinc establiments: els tres establiments d'Alacant, el que hi havia a Alcoi i el d'Elx.

Aquestes dades expressades en percentatges, per a cada apartat, les recollim en una taula i després les representem en un gràfic del tipus formatge, per a poder visualitzar les diferències que hi havia entre elles, i la importància i el pes que tenien en el manteniment dels establiments de Beneficència de la província d'Alacant.

Ingressos província d'Alacant	%
Rendes pròpies	24,76
Consignacions de l'Estat	0,00
Consignació municipal	23,93
Consignacions eclesiàstiques	10,50
Arbitris	33,53
Productes de manufactures	1,81
Eventualitats	5,46

Taula 5- *Ingressos de la Beneficència de la província d'Alacant en % (elaboració pròpia)*

Gràfic 4- *Ingressos de la Beneficència de la província d'Alacant en %*

3.2 DESPESES

Les despeses que apareixen en el Diccionari, representaven un total general de 468.109 rs, estaven agrupades en quatre grups, el primer corresponia als efectes que incloïen, els queviures, els utensilis i el combustible, així com la farmàcia i les despeses dels llits, la roba, el vestuari i els utilitats de cuina; el segon corresponia al personal, incloïa les despeses dels facultatius, dels infermers dels servents i dels empleats; el tercer grup arrellegava les despeses que corresponien als sous de càtedra i educació i finalment un quart grup d'altres despeses que representava la càrrega que presentava l'assistència reproductiva, el culte i clericat, les càrregues de l'establiment i les despeses generals. Aquestes eren les despeses que Madoz informa que hi havia a Alacant:

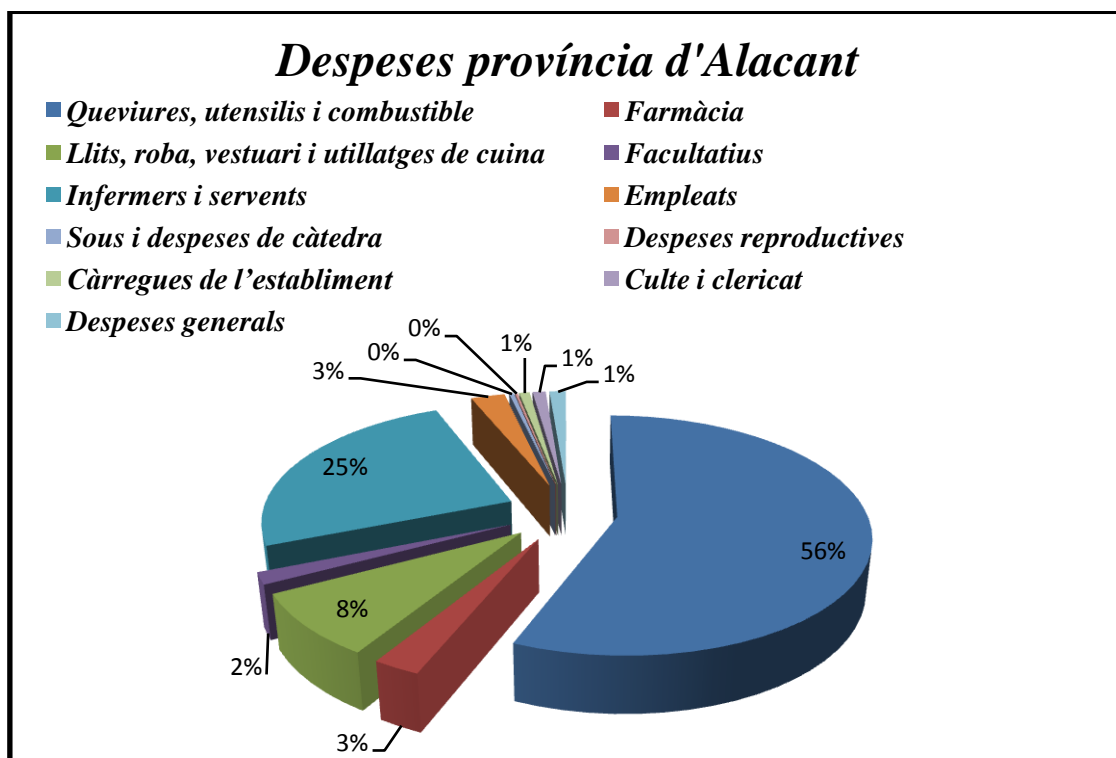
- *Queviures, utensilis i combustible.* Representava una despesa de 263.609 rs, amb un percentatge de 56,26% . Era la despesa més alta, però només hi era en 11 pobles, havent pobles que tenien hospitals de caritat sense aquesta despesa, com Banyeres, Dènia, Xixona, Novelda i Pego, la qual cosa fa pensar que no eren establiments d'assistència continua de malalts sinó que eren altres obres pies. La despesa més alta en aquest apartat, corresponia a l'Hospital de la Ntra. Senyora dels Desemparats d'Alcoi, amb 81.548 (0,94%) seguit del d'Oriola.
- *Farmàcia.* Es tractava d'una despesa baixa de 12.070 rs, amb un percentatge del 2,58%, coincidint en els mateixos pobles que tenien subministrament de queviures, utensilis i combustible.
- *Llits, roba, vestuari i utilitats de cuina.* Aquest grup tampoc era molt alt, representava 39.582 rs i un percentatge de 8,45%, coincidint també en aquells pobles on hi havia farmàcia, queviures i combustible.
- *Facultatius.* Era una despesa molt baixa de 7.520 rs, i un 1,60%, com veiem un pressupost quasi inexistent, indicatiu de la poca assistència facultativa que hi havia als centres benèfic-assistencials. Només hi havia facultatius a Alacant, Alcoi, Callosa d'En Sarrià, Elda, Novelda, Oriola i Oliva, encara que en aquests pobles eren despeses quasi simbòliques que oscil·laven de 300 a 800 rs, exceptuant a Alacant en l'Hospital de Sant Joan amb 1.560 rs i l'Hospital d'Alcoi amb 3.000 rs.
- *Infermers i servents.* Aquesta despesa era la segona més important, ascendia a 116.477 rs, amb un 24,86%, essent important a Alacant en la Casa de Maternitat (51.790 rs), a Elx (12.525 rs) i a Oriola en la Casa de xiquets expòsits (31.720 rs).
- *Empleats.* La despesa en valors absoluts era de 12.183 rs, que corresponia a 2,60%.
- *Sous i despeses de càtedra.* Ascendia a 1.744 rs, el 0,37 % del total de les despeses, és a dir, era la despesa més baixa junt amb les despeses reproductives, estant present a Alacant amb 1.600 rs, i unes quantitats molt inferiors de 20 rs a Elx i un altra menyspreable de 24 rs a Xixona.
- *Despeses reproductives.* Només ascendien a 950 rs, representaven un 0,20%, quantitat més que simbòlica, i que corresponia única i exclusivament a la casa de Beneficència de Xixona.
- *Càrregues de l'establiment.* Apareixien reflectides a Elda, Elx, Novelda, Oriola i Villena, representava 3.767 rs que corresponien a un més que insignificant 0,80%. No estant present en la resta dels pobles.

3. Institucions sanitàries

- *Culte i cleroat.* Eren de 4.730 rs, un 1,01% a Alacant, Callosa d'En Sarrià, Elx, Elda i Oriola.
- *Despeses generals.* Es tractava d'unes despeses no ubicades en els anterior apartats, de 5.926 rs que representaven un percentatge baix de 1,26%. Apareixien en la majoria dels pobles, però amb una quantia molt baixa, essent les més altes Alcoi amb 1.500 rs i Alacant amb 2.653 rs, la resta eren inferiors a 300 rs.

Despeses província d'Alacant	%
Queviures, utensilis i combustible	56,26
Farmàcia	2,58
Llits, roba, vestuari i utilitatges de cuina	8,45
Facultatius	1,60
Infermers i servents	24,86
Empleats	2,60
Sous i despeses de càtedra	0,37
Despeses reproductives	0,20
Càrregues de l'establiment	0,80
Culte i cleroat	1,01
Despeses generals	1,26

Taula 6- *Despeses de la Beneficència de la província d'Alacant en % (elaboració pròpia)*

Gràfic 5- *Despeses de la Beneficència de la província d'Alacant en %*

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Les despeses de la província d'Alacant, les presentem en un gràfic del tipus formatge, de la mateixa manera que hem fet en els ingressos. En el gràfic de tipus formatge, venen les despeses expressades en percentatges respecte del total, d'aquesta manera podem visualitzar les diferències que hi havia entre elles, i la càrrega econòmica que suposaven dins de la Beneficència en la província d'Alacant.

Fig. 16- Gravats de F.G. Sargent que mostra el port d'Alacant en 1844 (Font: Alicantevivo.org)

Per altra banda creiem que resulta interessant poder veure el document original del Diccionari, que ens ha servit de base, per poder extraure totes les dades que hem treballat anteriorment. En aquestes dues pàgines, Madoz presenta les dues taules relatives a les dades econòmiques, una es refereix als pressupostos d'ingressos, tant les rendes com els productes dels establiments, i l'altra arreplega les despeses que corresponien als establiments de la Beneficència de la província d'Alacant, en ambdós casos corresponen a l'any 1842. En aquestes dues pàgines podem apreciar la manera de processar les dades, pròpia del segle XIX.

Tot seguit, després dels dos fulls del Diccionari, farem una breu descripció dels Hospitals que hi havia en la província d'Alacant. Els establiments més importants en l'època de Madoz, i que són arreplegats pel Diccionari, estaven a Alacant, Callosa d'En Sarrià, Dènia, Elda, Elx i Oriola. Madoz dona bona constància d'aquests establiments en el Diccionari, i ho fa de forma més detallada, per la qual cosa nosaltres també els tractarem de forma més extensa. En el treball, parlarem en primer lloc de la ciutat d'Alacant, i a continuació seguint un ordre alfabètic, ho farem dels establiments d'aquests pobles, finalment presentarem en una taula la resta de pobles de la província d'Alacant, on Madoz anomena l'existència d'algun establiment que es anomenat pels informadors com Hospital.

BENEFICENCIA. Los estados que siguen, sacados de las noticias oficiales mas recientes (la época se han espíriometrado pocas alteraciones favorables en este ramo, como puede verse que el Gobierno posee, demuestran cual sea en esta prov. el estado de la beneficencia pública, pues es lazo los datos que contienen son relativos al año 1812, despues de aque-

BENEFICENCIA PUBLICA.

Presupuesto de las rentas y productos de los establecimientos de esta provincia para el año pasado de 1812 (1).

PUEBLOS.	CLASE DE LAS ESTABLECIMIENTOS QUE EN ELLOS EXISTEN.	RENTAS PROPIAS.	CONSERVACIONES MUNICIPALES.		ARRENDOS.		Productos de su industria.	Renta de rentas.	TOTALES PARCIALES.		TOTAL GENERAL.
			Queros	Requisitos	Queros	Requisitos			De la que se cobra.	De donativos.	
Alicante	Casa de Maternidad.....	3,938	3000	..	..	19,701	..	3,476	3,030	27,009	30,009
	Id. de Socorro.....	200	..	..	..	4,478	..	4,478	..	9,172	9,172
	Hospital de San Juan de Dios.....	5,132	..	..	..	1,940	..	8,870	10,750	15,312	26,072
	Id. de Ntra. Sra. de los Descampados.....	16,500	..	60,000	..	2,700	..	750	..	70,050	70,050
	Id. para menudigos forasteros.....	200	..	..	..	..	..	..	..	300	300
	Casa para enfermos pobres.....	340	..	..	..	..	..	..	..	300	300
	Id. de Beneficencia.....	1,260	..	..	..	..	..	..	..	1,200	1,200
	Id. de la Caridad.....	1,061	..	..	..	..	..	..	..	1,061	1,061
	Casa llamada de Vives.....	336 26	..	..	..	1,800	..	1,119	..	336 26	336 26
	Id. de Beneficencia.....	17,915	..	16,000	..	..	..	..	..	35,825	36,825
	Id. de la Concepcion.....	2,625	..	..	..	..	..	..	..	231	2,625
	Id. de Beneficencia.....	90	..	..	..	..	..	..	..	90	90
	Establecimiento para pobres.....	335 14	..	..	..	..	..	..	..	535 14	535 14
	Hospital de Caridad.....	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..
	Casa de Misericordia.....	480	..	..	..	30,000	..	..	..	30,160	30,160
	Hospitales de San Juan de Dios y Caridad.....	8,185	..	..	..	10,202 17	..	..	..	18,687 17	18,687 17
	Id. de Ntra. Sra. de los Descampados.....	15,259 37	..	316 18 26,000	..	37,870	..	..	..	39,932 18	79,932 18
	Id. para enfermos pobres.....	1,935 18	..	..	..	..	..	..	..	1,601 22	1,935 18
	Id. de San Martin obispo.....	2,952 17	..	..	..	..	..	..	..	4,012 17	4,012 17
	Id. de Caridad.....	96 13	..	..	..	..	..	..	..	96 13	96 13
	Id. de Caridad.....	3,080 4	..	..	..	..	..	..	..	2,593	3,080 4
	TOTALES.....	82,078 22	3000	76,316 18	34,800	109,471 17	6,000	16,100	157,012 32	271,373 26	331,416 23

(1) Este presupuesto y el que le sigue de gastos, fueron remitidos al Gobierno por el Gefe político de la provincia, con fecha 5 de noviembre de 1813; y no se estraba la diferencia que se advierte entre estos datos y los presentados por nosotros en el artículo que sigue de la c. de Alicante, por cuanto la fecha de unos y otros es muy distinta, y nosotros para adquirir las noticias mas recientes nos hemos valido de personas ilustradas del pais que conocen bien todos los ramos de su administracion.

Fig. 17- Pàgina 631 del Tom I del Diccionari, corresponent a les Rendes de la Beneficència dels diversos establiments que hi havia en la província d'Alacant

PRENSUPUESTO de los gastos de los establecimientos de Beneficencia de esta provincia en el mismo año

PUEBLOS.	CLASE DE LOS ESTABLECIMIENTOS QUE EN ELLOS EXISTEN.	EFECTOS.		PERSONAL.		GASTOS.			TOTALES PARCIALES.		TOTAL GENERAL.	
		Alivos, sustrata y comestible	Para gastos de in- teresa y de in- teresa	Gastos, ropas, medicinas y útiles de uso.	Facultades	Enfermas y curaciones.	Expensas.	Salidas y gastos de enfermas y de otros.	Reparaciones	Cargas de in- teresa		Comercent.
Alicante.	Casa de Maternidad.	10,800	250	5,300	3,560	1,600	893	72,453	72,453			
	Casa de Socorro.	15,150	150	1,610	1,580			21,580	21,580			
	Hospital de S. Juan de Dios.	27,200	1,800	2,150	2,430			37,650	37,650			
Alcoy.	Id. de Ntra. Sra. de los Desamparados.	51,548	4,000	6,000	3,442			100,990	100,990			
Baharas.	Id. para médicos forasteros.	"	100	50	"			150	150			
Callosa de Enasarria.	Casa para enfermos pobres.	3,000	200	1,300	300			6,300	6,300			
Catral.	Casa de beneficencia.	800	300	100	"			1,200	1,200			
Dénia.	Hospital de Caridad.	"	"	"	"			"	"			
Eliche.	Casa llamada de Vives.	43,800	1,200	9,400	12,825	120	650	71,805	71,805			
Elda.	Id. de beneficencia.	1,500	100	90	360			2,030	2,030			
Hijona.	Id. de beneficencia.	12,375	500	1,300	4,380	24	950	16,645	16,645			
Jalon.	Establecimiento para pobres.	"	"	"	53 14			43	43			
Novreda.	Hospital de Caridad.	32,920	220	3,000	360			360	360			
Orihuela.	Hospitales de San Juan de Dios y Caridad.	18,250	1,100	700	1,080			600	600			
	Casa de niños espasmos.	"	250	6,200	81,720			720	720			
Oliva.	Hospital de Ntra. Sra. de los Desamparados.	11,680	1,500	950	800			80	80			
Pego.	Id. para enfermos pobres.	"	"	"	550			"	"			
Penlañada.	Id. de S. Martia obispo.	96 13	"	"	"			"	"			
Villena.	Id. de Caridad.	4,400	400	300	7,840 12			140	140			
TOTALES.		253,609 12	12,070	39,382	7,520	12,183 14	1,744	950	3,767	5,730	50,486	417,622 27
												468,109 5

De las cosas de caridad, hospitales, y de maternidad que aparecen, los tres de Alicante, y de Alcoy, el de Eliche, y los de Orihuela, son los únicos que tienen rentas bastantes, no para llenar completamente el objeto de su institucion, sino para prestar algun beneficio a la humanidad doliente, al anciano y al huérfano. Los demas resultan poco a poco nominales, pues los ingresos que se les suponen son insignificantes, y no pocos de ellos de los inencontrables. A primera vista no dejará de extrañarse el que en una provincia como la de Alicante, por su ind. y comercio entre las mas ricas, y que cuenta con tantos caracteres distintivos de sus hab., la caridad y compasion, se hallen tan mal dotados los establecimientos de beneficencia; pero cesará esta estraneza, si se considera que en gran parte los miran allí como innecesarios: primero, porque los que habitan en tierra menos favorecidos de la naturaleza, encuentran en las diferentes ramas de la ind. y en la mayor facultad de otros terrenos de la misma prov., y de las colindantes Valencia y Murcia, medios decorosos de subsistencia, haciendo que apenas se comencen a mendigar, fueren quizas de la rap.; segundo, porque los albratinos son muy sobrios, y como casi nunca falta el jornal ni aun a los años y meses, hacen pequeños ahorros para estos casos, y cuando las dolencias se prolongan mucho tiempo, hallan en la caridad de sus convecinos los recursos que el estado de su salud reclama.

Fig. 18- Pàgina 632 del Tom I del Diccionari, corresponent a les Despeses de la Beneficència dels diversos establiments que hi havia en la provincia d'Alacant

3.3 ALACANT⁹⁷

Fig. 19- Vista oriental de la ciutat d'Alacant, dibuix realitzat per Juan Fernando Palomino en 1784 per al llibre «Atlante español o descripción general de todo el Reyno de España, Tomo VIII. Descripción del Reyno de Valencia. Parte I» (Font: BNE)

Els hospitals de la ciutat d'Alacant, en la primera meitat del segle XIX estaven a càrrec de la Junta Municipal de Beneficència, eren els següents:

- Hospital de Sant Joan de Déu
- Hospital de Caritat
- Casa de Misericòrdia
- Hospitalitat domiciliaria

D'aquests establiments, pel que fa a l'assistència sanitària de l'època, els tres primers eren els més importants i de més pes que hi havia a Alacant. De la situació tant econòmica com assistencial o d'infraestructura ens informa Madoz quan parla de la ciutat d'Alacant.

⁹⁷ En la pàgina 75 del Tom I, del llibre de P. Madoz, Diccionario (edició facsímil, 1987) en la taula de la Beneficència de les pàgines anteriors, apareixen tres hospitals per Alacant, un d'ells és l'Hospital de Socors que no apareix al text on descriu els hospitals que hi ha a Alacant ciutat.

Hospital de Sant Joan de Déu

Introducció

Va ser fundat per Bernat Gomir⁹⁸ per testament atorgat el 25 d'abril de 1333.⁹⁹ Des del 14 de febrer de 1652, foren els frares d'aquesta orde els que estigueren encarregats de donar l'assistència sanitària fins que estigueren exclaustrats.

Francesc Figueras Pacheco¹⁰⁰ ens relata la història de l'Hospital, que va ser possible gràcies com ja ens diu Madoz a la generositat d'un mercader barceloní, Bernat Gomir, casat amb Na Dolsa, que es va establir a Alacant. Gomir, sense descendència, va donar tota la seua hisenda a obres benèfiques, de tal manera que una de ella va ser la construcció i sosteniment d'un Hospital per a pobres malalts i pelegrins. L'Hospital va ser instal·lat en la seua casa, que després d'una adequada adaptació, es varen destinar els pisos alts per als malalts i la planta baixa com església i altres dependències. Tant que Gomir era molt devot de Sant Joan Baptista, la capella estigué sota l'advocació d'aquest Sant i l'Hospital s'anomenava Hospital de Sant Joan Baptista. En un principi administrava els recursos a títol de Majordom un bon Home, un text ens ho clarifica un poc "Cuidaba del Hospital un Mayordomo, nombrado por la Ciudad, por el Vicario foráneo y por los curas, y para la administración de Sacramentos y cuidado de los pobres enfermos, había un Sacerdote, que nombraba el Ordinario con gajes de Rector, y 20 escudos cada un año"¹⁰¹ El Majordom, cada dos anys donava compte a Pere Gomir germà de Bernat. Aquest règim continuarà sense quasi variacions fins que l'establiment passà a mans dels religiosos de Sant Joan de Déu.¹⁰² Aquests religiosos, famosos per la seua caritat amb els malalts pobres, foren els que canviaren el nom de l'Hospital, passant a anomenar-se Hospital de Sant Joan de Déu.

El Consell de la ciutat, que estava encarregat de l'Hospital de Sant Joan Baptista, front a les conseqüències devastadores que hi hagueren després de les epidèmies de pesta de 1647 i 1648, varen decidir que els religiosos es feren càrrec de l'Hospital. Fra Joan Santos en la seua obra *Cronología Hospitalaria* de 1716, capítol LXIV parla de l'arribada dels monjos a Alacant:

"...En esta ciudad entró nuestra Religión por los años 1652, a tomar posesión de un Hospital (la fecha concreta fue el 14 de Febrero de 1652)...eran patronos suyos los jurados de la Ciudad, y lo gobernaban los curas de las parroquias. Como su fundación era tan antigua, que pasaba de trescientos y más años, estaba muy menoscabado y deteriorado el Hospital, con que uno y otro cabildo de mancomún arbitraron que se entregase a nuestra Religión. Había muchos que lo deseaban, y no se había podido poner en ejecución, por haberse atravesado algunos inconvenientes. Finalmente acordaron proseguir el intento que tenían, y escribieron al general que era entonces el P. Fray Bartolomé Carrillo, para que enviase Religiosos que se entregasen al gobierno de aquel Hospital, y quedasen adelante por su cuenta. Envió nuestro General al P. Fray

---

⁹⁸ Rafael Martínez San Pedro en *Historia de los Hospitales en Alicante*, p 32, ens diu que el cognom de Bernat no és Gomir sinó Gomis, l'errada és deguda que els historiadors antics canvien la «r» per la «s», al transcriure paleogràficament la lletra «r» per la «s» a causa de la similitud de ambdues lletres en cursiva gòtica. Nosaltres continuarem usant Gomir que és el cognom que dona Madoz.

⁹⁹ Rafael Viravens i Pastor diu que el testament fou el 23 d'agost de 1333 en la pag 33 del seu llibre, *Crónica de la muy ilustre y siempre fiel ciudad de Alicante, 1876*.

¹⁰⁰ Figueras Pacheco (1951).

¹⁰¹ Martínez San Pedro (1974) p 38.

¹⁰² L'Hospital fou entregat als religiosos de Sant Joan de Déu a través de la Real Cèdula de 8 de maig de 1653 (AMA 14, L. 5, Fol. 128), els honoraris dels metges continuaren a càrrec de la ciutat. Martínez San Pedro (1974) p 41.

Marcos Gastón, Provincial de la provincia de Castilla, a que ajustase las circunstancias de la entrega, y de la hacienda. Entregóse de todo y dejó por prior a P. Fray Diego Torralbo, acompañado del P. Fray Juan de Sotomayor, sacerdote, para que administrase los Santos Sacramentos. Luego fueron más Religiosos, y se formó bastante Comunidad para la asistencia de los enfermos, que siempre son muchos, por la ocasión de ser Puerto de Mar. Curánse en este Hospital de todo linaje de enfermedades. Tiene sala aparte para hospedaje de pasajeros y peregrinos. La enfermería es nueva y muy hermosa y alegre. La Iglesia es pequeña, pero acomodada. Tiene en el Altar Mayor como patrón al Divino Precursor San Juan Bautista, y en otros dos Altares a San Alejo Confesor, y a Nuestro Glorioso Padre San Juan de Dios.

Ha tenido muchos bienhechores este Hospital y los que más se han esmerado en socorrer sus necesidades han sido los dos Cabildos y en particular los primados que continuamente le han suministrado copiosas limosnas. Hoy pueden poco y el Hospital padece mucho por las invasiones que ha padecido la Ciudad en los finales del siglo pasado y en los principios de éste, de que le ha tocado gran parte al pobre Hospital".¹⁰³

Segons ens diu Viravens i Pastor,¹⁰⁴ les sales destinades als malalts hagueren de fer-se més menudes amb l'objectiu de construir habitacions per als religiosos, i al mateix temps es va construir un teatre en una casa contigua, els guanys d'aquest es destinaren a l'Hospital, les representacions continuaren fent-se fins al segle XX. Les despeses de l'Hospital degueren ser quantioses per la gran quantitat de malalts que hi ateniien, el memorial del Prior Joan Baptista Albelda presentat a l'Ajuntament el 18 de Gener de 1772¹⁰⁵ dóna constància que l'any 1771 es varen rebre i curar 418 malalts, la qual cosa obligava que s'augmentaren els ingressos per a poder pagar tots els deutes. Els religiosos motivats per les elevades despeses de l'Hospital també organitzaren altres esdeveniments per recaptar diners i alleugerir els dèficits que hi havia, així doncs, s'organitzaren corregudes de bous i es va construir un trinquet, per tal d'aconseguir més ingressos per a pagar les despeses de l'Hospital.

Edificació

Sobre l'edifici de l'Hospital de Sant Joan de Déu, només sabem que tenia una capacitat per a 20 malalts.

Rendes i despeses

L'Hospital comptava amb una assignació de 26 rs per dia i amb rendes totals de uns 5.000 rs per any procedents del cens, lloguers de cases i de la lluita de galls i corregudes de bous.

La gestió econòmica estava a càrrec d'un majordom. Sabem pels informadors de Madoz que els pressupostos totals de les rendes de l'Hospital eren d'uns 26.072 rs, que provenien de les rendes pròpies, uns 8.800 rs, de consignacions eclesiàstiques que no es cobraven, i 3.870 rs, d'arbitris, 1.950 dels que no es cobraven i 1.920 rs, dels efectius. Finalment hi havia un altra partida de 8.270 rs d'eventualitats.

Pel que fa a les despeses, la veu informa per a l'any 1842 que ascendien a 37.600 rs. Les dades en rs, de les rendes i les depeses de l'Hospital de Sant Joan de Déu, les representem en les taules següents:

---

¹⁰³ Martínez San Pedro (1974) p 40.

¹⁰⁴ Viravens i Pastor (1876) p 33.

¹⁰⁵ Martínez San Pedro (1974) p 50, Consta en l'arxiu municipal (AMA 9, L. 66, Fol. 38).

Rendes	Rs
Rendes pròpies	5.132
Consignacions municipals	-
Consignacions estatal	-
Consignacions eclesiàstiques	8.800
Arbitris	3.870
Producte de manufactures	-
Eventualitats	8.270
Total	26.072

Taula 7- *Rendes de l'Hospital de Sant Joan de Déu d'Alacant, que corresponen a l'any 1842 (elaboració pròpia)*

Despeses	Rs
Queviures, utensilis i combustible	27.290
Apotecaria	1.800
Llits , roba i útils de cuina	2.120
Sous de facultatius	1.560
Infermers i servents	1.140
Empleats	2.430
Culte i clercat	-
Despeses generals	1.260
Total	37.600 ¹⁰⁶

Taula 8- *Despeses de l'Hospital de Sant Joan de Déu d'Alacant, que corresponen a l'any 1842 (elaboració pròpia)*

Organització

Per a l'assistència de malalts hi havia en 1842, un metge, un cirurgià, un farmacèutic, diversos practicants, un capellà i segons la veu diu, suficient nombre d'infermers. Segons Martínez San Pedro¹⁰⁷ hi havia dos metges, pagats per la caritat, que assistien als malalts pobres, havent-hi un document de 1648 en el que es diu que varen morir a conseqüència d'uns contagis infecciosos que «en patit estos mesos propasats». El que no se sap és si aquests metges eren de la plantilla de l'Hospital o eren designats puntualment de forma periòdica per atendre als malalts de l'Hospital.

En 1767 es va crear el cos facultatiu hospitalari, mitjançant el qual, dos metges titulars assistien per torns als pobres malalts de l'Hospital, aquests torns eren organitzats pel Regidor Executor. Els frares també assistien als malats inclús anant als domicilis sempre que no estigueren extramurs. Havia un Infermer Major i un cos d'infermers tots estaven sota l'ordre d'un Prior. D'aquesta època és la creació d'una "Botica" amb porta

---

¹⁰⁶ La veu dona com a total 37.650 rs, és una errada en la suma.

¹⁰⁷ Martínez San Pedro (1974). Consta en l'arxiu municipal (AMA 1, L. 22, Fol. 159).

al carrer per a poder subministrar medicines tant als malats pobres com als empresonats i d'altres. També es va crear una policlínica per atendre als malalts de forma ambulatoria. El 23 de Juliol de 1834 es va constituir la Junta Provincial de Beneficència, amb la participació dels 50 primers contribuents de la ciutat, la constitució de la Junta va quedar de la següent manera:

President:	Bernardo de Borja Tarrius
Vicepresident:	Jorge T. Westzinthius
Tresorer:	Melchor Astiz
Contable:	Esteban Die
Vocals:	Juan Noboa, Pascual Vasallo i Jorge Williams
Secretari:	Arturo Mac-Culloch.

Després de la desamortització de Mendizábal, el 1837 els religiosos abandonen l'establiment i s'encarrega de l'Hospital una Junta de Beneficència anomenada per l'Ajuntament.

Aquest Hospital per Reial Decret de 20 de juny de 1849 serà declarat Hospital Provincial d'Alacant, a partir d'aquest moment l'Hospital no solament haurà d'atendre als malalts de la ciutat d'Alacant sinó que també ho haurà de fer sobre tota la població de la província, d'aquesta manera comencen a canviar les circumstàncies tant econòmiques com estructurals de l'Hospital. Es va decidir construir un altre edifici més adient al moment, sota la direcció de l'arquitecte Emili Jover i la bona diligència del Governador Civil Manuel Cano Manrique (1852-53).

Nicasio Camilo Jover en *Reseña Histórica de Alicante* ens dóna molts detalls al respecte "Con un celo incansable, logró en menos de ocho meses dejar casi terminada su obra, construyendo un edificio de pequeñas dimensiones, pero de agradable aspecto, perfectamente distribuido y cuyas condiciones higiénicas nada dejaban que desear" es tractava d'un edifici nou, sense humitats amb bona ventilació situat en una zona ampla que no tenia res a veure amb l'antic i vetust edifici de Gomir situat en el centre de la ciutat enmig de carrerons estrets i obscurs. En 1924 començava a construir-se en el Pla de Bon-Repòs el nou Hospital Provincial de Sant Joan de Déu.

Hospital de Caritat

Introducció

D'aquest Hospital, Madoz quasi no parla, només donava la informació que existia un Hospital de caritat per a malalts pobres, però pel testimoni de Viravens i Pastor¹⁰⁸ sabem que aquest Hospital es va instal·lar en el Convent dels Caputxins al ser expulsats els religiosos l'any 1821, Ferran VII va accedir que s'instal·lara un hospici per Reial Ordre de 23 de Novembre de 1821, encara que els religiosos tornaren el 1823 al guanyar el poder absolutista i estigueren fins el 1836, en aquesta data va ser quan es va fer l'exclaustració definitiva, fent-se càrrec la Junta de Beneficència, transformant-se l'antic convent de caputxins en l'Hospital de Caritat per atendre a tots els malalts pobres que hi havia.

---

¹⁰⁸ Viravens i Pastor (1876) p 195. Viravens quan escriu la Crònica d'Alacant era Director de la casa de la Beneficència.

Edificació

L'Hospital de Caritat ubicat en l'antic convent de caputxins, era insuficient per acollir als pobres malalts, de tal manera que el 1850 hi hagué un projecte per ampliar l'edifici mitjançant el qual s'annexionaren l'edifici continu que pertanyia a la Tercera Orde, però sembla que encara era insuficient per atendre a la gran quantitat de desvalguts que hi anaven, novament l'edifici fou ampliat el 1853 gràcies a la intervenció de Manuel Cano Manrique, Governador Civil qui va fer totes les gestions en la Diputació de la província per a aconseguir els diners i dur a terme l'ampliació, quedant de la següent manera segons escriu Viravens:

"La forma en que ha quedado este edificio después de las variaciones que en él se hicieron, hace olvidar su origen: la fachada es de regular aspecto; su ventanaje presenta un orden simétrico; la puerta de entrada, en cuyo frontón hay un busto que representa la Caridad, luce una elegante verja de hierro, la iglesia aunque muy mejorada es la misma que tuvieron los frailes y los departamentos de los acogidos, espaciosos y ventilados, observan una distribución conveniente para asilar por sexos y edades a los pobres que encuentran albergue en este establecimiento"¹⁰⁹.

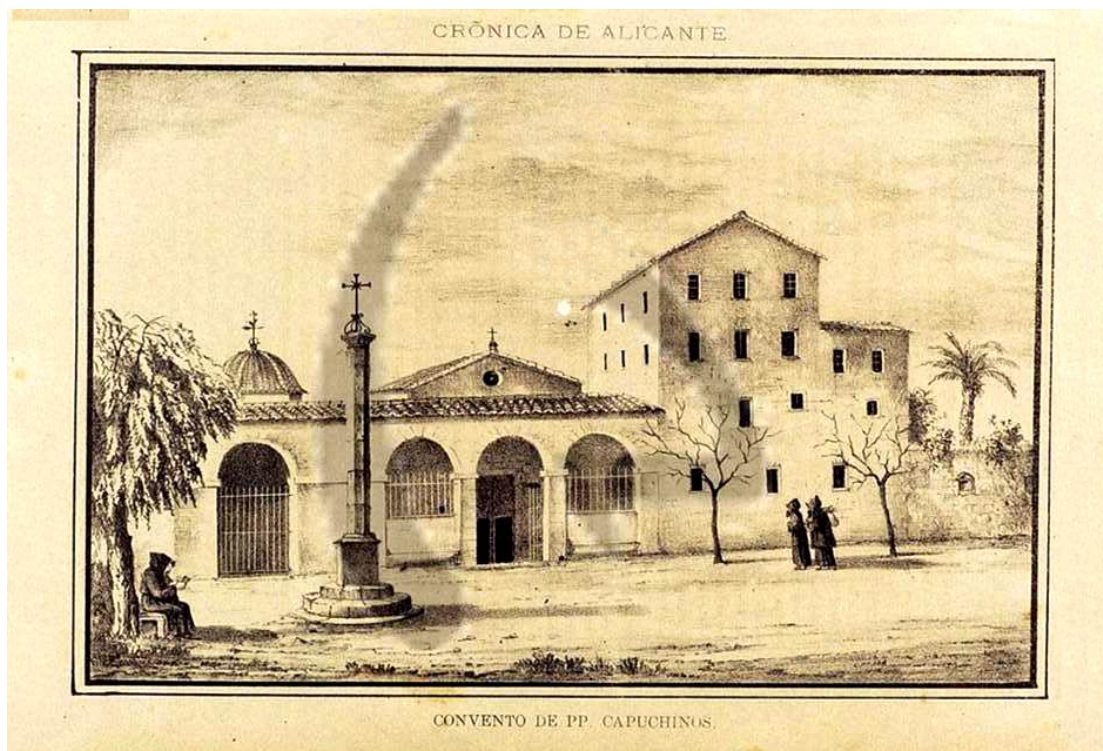

Fig. 20- Hospital de Caritat d'Alacant. Convent del PP Caputxins dins de l'obra de Viravens, «Crònica de Alicante» (Font: Biblioteca Valenciana Digital)

Organització

La Casa de la Caritat o de Beneficència tenia el caràcter de provincial i es varen fer càrrec de l'assistència les monges Germanes de Sant Vicent de Paul, encarregades en tota la província d'Alacant de l'assistència als pobres acollits. Més endavant en 1878 es va construir en l'hort adicional a la casa de Caritat un Asil de xiquets pobres.

¹⁰⁹ Viravens i Pastor (1876) p 196.

Casa de la Misericòrdia

Introducció

La casa de la Misericòrdia va ser creada pel bisbe Joan Elies Gómez de Terán el 1743. Les primeres bases per a constituir la casa de la Misericòrdia¹¹⁰ encara que Madoz no ho diu, es varen estipular entre l'Ajuntament i el bisbe d'Oriola José Florez en 1735, però va ser posteriorment, en 1738, el bisbe Joan Elies Gómez qui va reprendre el tema de la construcció d'aquesta casa. L'edifici es va construir no solament per als vagabunds i pobres sinó que a més a més tenia previst construir habitacions per als bisbes d'Oriola quan visitaren Alacant, també pensava fer una albergueria per al pelegrins que passaven per la ciutat i acollir a les dones descarrilades. Amb aquestes perspectives el 4 de gener de 1741, començà la construcció de la Casa de la Misericòrdia, els directors de l'edifici foren Nicolás Pérez de Sarrió, senyor de Formentera i Nicolás Pascual del Pobil, Baró de Finestrat.

Fig. 21- Casa de la Misericòrdia i Palau Episcopal d'Alacant segons l'obra de Viravens, «Crònica de Alicante» (Font: Biblioteca Valenciana Digital)

Edificació

La casa de la Misericòrdia segons Viravens va ser concloua sobre el 1751 o 1752, construïda sobre una planta rectangular que tenia en el centre dos patis per a separar a la gent acollida en la casa, per sexes, aquesta era la descripció que feia de l'edifici:

"El edificio consta de tres cuerpos de obra y se erigió sobre un perímetro de 3.166 metros cuadrados con 61 decímetros; el frontispicio, que mira a O., mide una longitud

¹¹⁰ Viravens i Pastor (1876) pp 310, 311 i 312. El 5 de novembre de 1735, va conferir l'Ajuntament d'Alacant al Bisbe d'Oriola el patronat de la casa de la Misericòrdia, al mateix temps, Pedro Borgunyó va oferir 1.000 lliures per a la seua edificació.

de 58 metros 36 centímetros, igual extensión tiene la fachada del E., y la longitud de las laterales, o sea las de N., y S., media respectivamente 54 metros 26 centímetros.

La casa está circundada por un foso y delante del edificio se extiende una plazuela, en la que estaban las caballerizas del mismo, una cochera para los carruajes de los Obispos de Orihuela con habitaciones para los lacayos y un hermoso jardín que se extendía en la parte opuesta de aquellas.

El frontispicio principal que presenta el aspecto de un palacio, tenía en su primer cuerpo diez ventanas con rejas y una gran puerta en el centro que daba entrada a todo el edificio".¹¹¹

Encara que Viravens, continua fent una descripció arquitectònica de l'edifici, aquest és un tema que a nosaltres ens interessa menys, no forma part de l'estudi propi del treball, per la qual cosa ho eludim.

Rendes i despeses

Normalment estava ocupada per uns 35 pobres per dia, que segons la veu diu, eren mantinguts amb els productes d'un terreny donat en arrendament i dels següents arbitris que procedien de l'escorxador: 15 rs vn per cada vaca, 10 rs vn per jò nec o vedella, 2,5 rs vn per cada xai que es matava per a consum, en total ascendia a la quantitat de 6.000 rs vn per any, havent d'afegir-ne les rendes corresponents als treballs duts a terme pels acollits, aquestes últimes rendes depenien molt de les persones que hi estaven acollides, segons l'edat, el sexe i les demés circumstàncies de capacitat.

Rendes	Rs
Rendes pròpies	200
Consignacions municipals	-
Consignacions estatal	-
Consignacions eclesiàstiques	-
Arbitris	4.478
Producte de manufactures	-
Eventualitats	4.494
Total	9.172

Taula 9- Rendes de la Casa de la Misericòrdia, que corresponen a l'any 1842, procedents de la taula de la Beneficència provincial d'Alacant (elaboració pròpia)

Segons Madoz, l'establiment comptava l'any 1842, amb un pressupost de 9.172 rs i unes despeses de 21.580 rs. En el Diccionari s'exposen de forma explícita, les dades econòmiques de l'establiment en la taula de les dades econòmiques de la Beneficència de la província d'Alacant. Hem vist que les rendes tenien diverses procedències, unes procedien dels arbitris de les rendes pròpies, i altres d'eventualitats, en canvi no hi havia cap ingrés per les consignacions estatals o les consignacions municipals ni tampoc per les consignacions eclesiàstiques.

---

¹¹¹ *Ibíd.*

Despeses	Rs
Queviures, utensilis i combustible	15.150
Apotecaria	150
Llits , roba i útils de cuina	2.640
Sous de facultatius	360
Infermers i servents	-
Empleats	1.580
Culte i clercat	1.200
Despeses generals	500
Total	21.580

Taula 10- *Despeses de la Casa de la Misericòrdia, que corresponen a l'any 1842, procedents de la taula de la Beneficència provincial d'Alacant (elaboració pròpia)*

Organització

L'ordre intern de la casa estava a càrrec d'un administrador; l'educació infantil corresponia en el cas dels xiquets a un educador mestre o director, per a les xiquetes hi havia una mestra anomenada rectora. Si continuem amb el testimoni de Viravens dóna prou informació en quant a la distribució de les dependències i l'organització de l'establiment. Així veiem, que pel que relata, la Casa de la Misericòrdia estava organitzada de la següent manera:

"Penetrando en el edificio... se encuentra en primer término un atrio, en cuyas paredes había cuatro puertas: las del lado izquierdo daban paso, la primera a una gran escalera que subía a las habitaciones del señor Obispo, consistentes en una antesala, dos salones adornados con boceles a la romana, Oratorio, departamentos para la secretaria de S. Ilma., muchos dormitorios para sus familiares, comedor, cocina y despensa, y por la segunda puerta se entraba a la estancia de las pobres mujeres acogidas en esta gran casa, y a otras habitaciones que estaban destinadas para ocuparlas las señoras de distinción que, por haber llegado a la indigencia, acababan su vida en este asilo de misericordia. Había también en esta parte del edificio un claustro cerrado con verjas que tenía una fuente y un pozo, una sala para depositar a las doncellas que salían de sus casas por no asentir los padres o tutores a sus contratos matrimoniales; otra habitación para las peregrinas que pasaban por esta Ciudad; once cuartos para matrimonios pobres que buscaban albergue en esta casa; una sala para las mujeres escandalosas, a quienes se encerraba en ella por vivir en pública mancebía; salones para las labores de las acogidas; una pieza que tenía seis encierros para castigar a estas si se desmandaban en alguna desvergüenza; un refectorio muy espacioso y un patio en donde había un gran lavadero para limpiar la ropa de las asiladas. Por la puerta practicada en el lado derecho del atrio se entraba al cuarto del portero que tenía dos dormitorios, y se comunicaba por otra puerta con el local destinado para hospedar a los peregrinos y viandantes y con las cuadras que habitaban los acogidos, quienes tenían junto a sus departamentos un claustro muy anchuroso para esparcirse, en cuyo centro se abrió una fuente para la limpieza de aquellos".¹¹²

Tant que al costat de l'edifici s'havia construït una església, també hi havia unes habitacions destinades al retor encarregat de l'església i unes dependències que eren on els homes acollits feien algun treball. En tota la casa els homes i les dones

¹¹² *Ibíd*em, pp 312, 313.

estaven separats tant en les habitacions com en el refectori, i les habitacions de treball, tot destinat a no alterar la moralitat pública. En 1801 el Bisbe Francisco Cebrián i Valda, va donar unes dependències que hi havia destinades a un col·legi de monges Saleses, que s'havia fet uns anys abans i part de les habitacions destinades als familiars dels bisbes, per a que se fera la fàbrica de tabac. Com a conseqüència del gran desenvolupament de la fàbrica de tabac, en 1838 l'Estat va dedicar totes les dependències de l'edifici per aquesta fàbrica, de tal manera que les habitacions de treball dels pobres es varen dedicar a tallers de la fàbrica de tabac. No obstant això, en un principi es varen conservar les habitacions destinades als bisbes i els seus familiars, però finalment es va expropiar tot i es va dedicar a la fàbrica, exceptuant l'església de la Misericòrdia i les dependències del retor d'aquesta església. L'edifici va sofrir un incendi el 20 de maig de 1844, però de seguida es va restaurar sota la direcció de l'arquitecte Emili Jover. Actualment (2010) no té cap us.

Hospitalitat domiciliaria

L'hospitalitat domiciliaria d'Alacant atenia els malalts pobres. Les rendes eren de 5.000 rs per any i procedien del lloguer dels llocs de venda del peix, dels lloguers del rentador públic i d'un impost de 4 mrs¹¹³ per cada entrada del teatre.

Borderia o Casa de Maternitat

Introducció

La Casa de Maternitat o borderia va ser organitzada el 1786, per acollir als xiquets expòsits desvalguts, on es donaven de menjar i allotjament. En aquesta Casa romanien els xiquets expòsits fins a l'edat de 6 anys, on rebien la instrucció primària d'acord el seu gènere; després de superada aquesta edat, els xiquets eren destinats a diversos oficis o formes de vida.

Rendes i despeses

La borderia es mantenia amb unes rendes de 72.000 rs vn per any, procedents del prorrateig que es feia entre els pobles del partit judicial d'acord com ho disposà el 1841 la Diputació Provincial. Alacant tenia destinada tradicionalment com a quota 22.000 rs, procedents de diversos arbitris municipals, com per exemple: 8 mrs per càntir de vi consumit, la mateixa quantitat per cada lloc de venda de queviures, i pel lloguer d'ombrel·les del mercat, també es comptava amb 3.000 rs que procedien dels fons de l'Ajuntament. En la taula de Beneficència Pública de la província d'Alacant, Madoz donava per a la Casa de Maternitat d'Alacant el pressupost de les rendes i els productes que tenia l'establiment, on constava que el pressupost total ascendia a 30.099 rs. Les rendes totals, tenien diversa procedència, així la veu les desglossa per apartats de la següent manera: 19.701 rs procedien dels arbitris efectius, 3.928 rs de les rendes pròpies que tenia l'establiment, 3.000 rs eren de les consignacions municipals, però que eren de les que no es cobraven i 3.470 rs procedien d'altres eventualitats. Aquestes dades les exposem en una taula:

---

¹¹³ Amb «mrs» representem l'abreviatura de *Maravedis*, moneda del segle XIX, escrita en llengua castellana, que en valencià era coneguda com Morabatí.

3. Institucions sanitàries

Rendes	Rs
Rendes pròpies	3.928
Consignacions municipals	3.000
Consignacions estatal	-
Consignacions eclesiàstiques	-
Arbitris	19.701
Producte de manufactures	-
Eventualitats	3.470
Total	30.099

Taula 11- *Rendes de la Casa de Maternitat, que corresponen a l'any 1842, procedents de la taula de la Beneficència provincial d'Alacant (elaboració pròpia)*

Les despeses que presentava l'establiment l'any 1842, en la taula de Beneficència Pública de la província d'Alacant, eren segons Madoz, les següent :

Despeses	Rs
Queviures, utensilis i combustible	10.800
Apotecaria	250
Llits , roba i útils de cuina	5.360
Sous de facultatius	-
Infermers i servents	51.790
Empleats	3.560
Sous de càtedra	1.600
Culte i clercat	-
Despeses generals	893
Total	72.453

Taula 12- *Despeses de la Casa de Maternitat, que corresponen a l'any 1842, procedents de la taula de la Beneficència provincial d'Alacant (elaboració pròpia)*

Organització

La Casa estava dirigida per una associació de dones amb una presidenta, una secretària i diversos vocals. El seu règim interior depenia d'un majordom, l'assistència de les xiquetes d'una rectora o monja de la caritat, i per altra banda, també hi havia: un capellà, un metge, un cirurgià, un farmacèutic i diversos servents.

Hospital Militar

Introducció

L'Hospital Militar es tractava d'un Hospital que estava destinat a atendre a castrenses. Aquesta era la informació que donava Madoz, com es veu era molt concisa i

quasi telegràfica, com en la majoria dels establiments d'Alacant. Però pel testimoni de Viravens sabem l'origen i les transformacions que va sofrir aquest establiment fins al segle XIX. El 4 de maig de 1683, l'Ajuntament va decidir ampliar l'Hospital de Sant Joan de Déu perquè era insuficient per assistir a tots els malalts que hi havia, motiu pel qual va projectar la construcció d'un nou edifici¹¹⁴, situat als afores de la ciutat, pròxim a les últimes cases del raval de Sant Anton.¹¹⁵ Per a finançar-lo, l'Ajuntament va proposar vendre l'edifici de l'Hospital de Sant Joan de Déu on estaven els monjos d'aquesta orde, però en 1699 Fr. Joan Carrasco, prior del convent i Hospital de Sant Joan de Déu, recolzat pel bisbe d'Oriola Antonio Sánchez Castellar, es va negar a acceptar les condicions que hi havia per a canviar d'edifici, sobretot perquè estaven molt allunyats de la ciutat.¹¹⁶ La Guerra de Successió entre Felip V i Carles d'Àustria va motivar una gran aflluència de soldats a Alacant, i per a poder assistir a tots els ferits de guerra, l'Estat va llogar el nou Hospital per 145 lliures anuals, anomenant-se Hospital de San Fernando, encara que després es va canviar el nom passant a anomenar-se com Hospital de San Bernardo de Sena, per a finalment tornar a anomenar-se en el segle XIX Hospital de S.an Fernando.¹¹⁷

Fig. 22- Hospital Militar del Rey, segons Viravens en «Crónica de la ciudad de Alicante» (Font: Biblioteca Valenciana Digital)

Edificació

Fins a 1807, l'Hospital va ser un híbrid entre civil i militar, però en aquesta data l'Estat el va alienar, gastant-se 10.500 rs de billó, entaulellant els salons i obrint finestres per augmentar la ventilació. Tot l'edifici estava molt ben ventilat per les grans

¹¹⁴ Els plànols varen ser dibuixats per Joan Violat.

¹¹⁵ Es va construir en uns terrenys que eren de la vídua i hereus de Baltasar Just.

¹¹⁶ L'orde no permetia l'establiment dels convents extramurs.

¹¹⁷ Ferran VII per Reial Ordre de 6 de Març de 1824 va ordenar el canvi del quadre de San Bernardo de Sena per la de San Fernando, el poble alacantí tenia molta devoció a aquest sant, que era rei i pare de Alfons el Savi.

finestres que hi havia, tant en la cara de la façana que donava al carrer, com la que donava a un pati interior que era molt espaiós. Viravens fa una descripció de l'Hospital prou esclaridora:

"En la fachada principal, que mira al S., está la puerta de ingreso, que luce una sencilla portada de piedra, y sobre su cornisamiento se pusieron los escudos de las Armas Reales, pintados en losetas de Manises. Estos escudos permanecieron allí hasta el 29 de septiembre de 1868, en que fueron destruidos por el movimiento político que ocurrió en esta fecha. Delante de la referida puerta aparece un atrio de forma rectangular, en cuyo lado izquierdo existe un cobertizo, adornando su exterior una columnata de piedra labrada. Este departamento se utiliza para los soldados que custodian el Hospital, teniendo en su frente una garita para resguardo del centinela. La fachada principal, como las del N. y O., tiene un orden de ventanas abiertas con simetría, constituyendo el frontispicio que mira al E. unas tapias con puerta de entrada a un extenso patio, unido al edificio, donde el s. XVIII existió un jardín botánico. El interior del Hospital de San Fernando consta de planta baja y dos pisos: en la planta baja se encuentran habitaciones para escritorio del jefe y empleados del establecimiento, dos salas que se titulan de San Juan de Dios y de San Carlos con destino a los soldados atacados de enfermedades variolosas, departamentos para botica, cocina, despensa y demás oficinas y la iglesia que era una capilla muy reducida que se ha agrandado en nuestros días" prosseguint amb la descripció que Viravens ens fa de l'Hospital Militar "El hospital tiene en su primer piso un pabellón para el Capellán párroco, y además una sala que se titula de San Hermenegildo, donde está la sección de Medicina; otra llamada San Francisco de Sales, para la sección de Cirugía, y un departamento denominado Santa Isabel de Hungría, que está dividido en calabozo y sala de oftálmicos. En el piso segundo y último hay otros salones que se llaman de San Juan Bautista, Santa Bárbara y San Antonio de Padua, y en ellos se da asilo a los soldados que sufren enfermedades contagiosas y se utilizan además según las necesidades del establecimiento. Existen también en este piso cuatro salas que se nombran de San José, San Diego de Alcalá, San Jaime y San Eduardo y están destinadas para los jefes y oficiales del ejército y Armada que acuden a este hospital para curar sus dolencias".¹¹⁸

Organització

L'Hospital militar presentava la següent organització del personal: un inspector, un subinspector, dos ajudants, diversos practicants, un controlador i diversos infermers; els sous i les despeses generals es cobrien del pressupost de guerra. L'administració de l'Hospital estava a càrrec d'un director, que només es dedicava a l'administració i el manteniment, no tenia cap activitat assistencial. L'Hospital es calculava que tenia una afluència de 14.000 a 15.000 malalts per any, atesos per un Cos de Sanitat Militar que era pagat per l'Estat. Aquest Cos en 1870 estava compost per metges i cirurgians, amb un nombre de cinc. En 1880 va haver una proposta de supressió de l'Hospital però la ciutat d'Alacant va protestar, aconseguint que l'Hospital del Rei continuara-hi funcionant. Novament en 1912 es va proposar enderrocar-lo, però tampoc va prosperar aquesta proposta, així que es va procedir a reformar-lo i millorar-lo. Actualment és l'edifici de la 321ª Comandància de la Guardia Civil.

Establiment públic de banys

La veu només diu que són per als que no poden o no volen anar a la mar, no obstant això, són els preferits pels veïns.

---

¹¹⁸ Viravens i Pastor (1876) pp 362, 363.

3.4 ALCOI

Hospital per als pobres veïns i naturals¹¹⁹

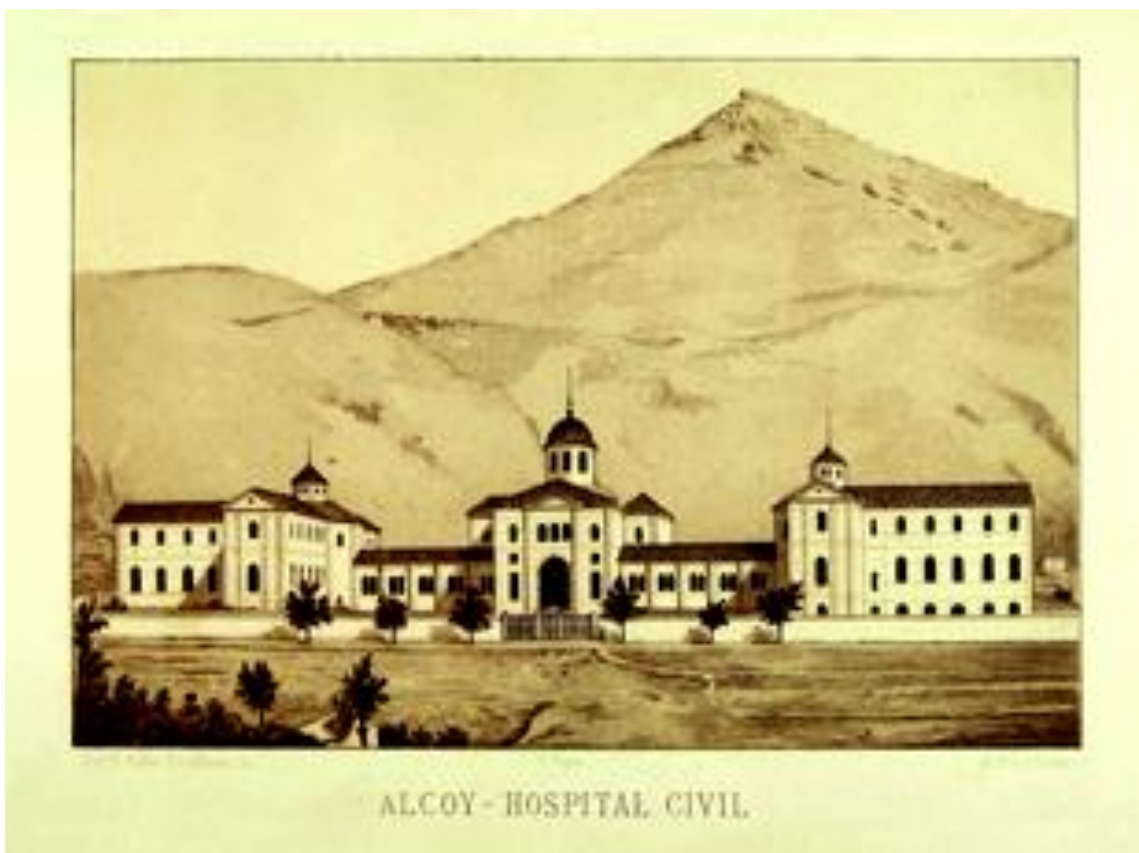

Fig. 23- Hospital Civil d'Oliver en la ciutat d'Alcoi. Cromolitografia de 1879 (Font: Història de València, grabadoantiguo.com)

Introducció

Madoz en el Diccionari, no donava quasi informació d'aquest establiment, però del cronista de la ciutat d'Alcoi, José Vilaplana, i a través del seu llibre *Historia Religiosa de Alcoi*, sabem que va ser Mossèn Ignaci Semper qui en un principi amb rendes pròpies va fundar una Casa de Caritat, situada al costat de l'Hospital de la Vila que estava en runes i que només atenia a pobres transeünts, la nova Casa de Caritat va ser fundada per atendre als pobres malalts, aplegant a tindre 13 llits.

És en l'any 1765, quan el sacerdot Semper li va demanar a l'ajuntament que s'uniren la Casa de Caritat i l'Hospital de la Vila que hi estava al costat de la citada casa, de manera que va passar a anomenar-se Hospital de la Nostra Senyora dels Desemparats, tal i com podem veure en la taula d'establiments de la Beneficència, quan Madoz parla de la província d'Alacant

---

¹¹⁹ Madoz (facsimil, 1987) tom I, en la taula de la pàgina 75 de la referència anterior hi apareix el nom de l'Hospital com a Ntra. Sra. dels Desemparats.

Edificació

Madoz no fa cap comentari de l'edificació, perquè la construcció de l'Hospital és posterior.

Rendes i despeses

Les rendes segons la veu, eren en un principi de 60.000 rs anuals d'arbitris, que posteriorment havien estat suprimits, malgrat això l'ajuntament posteriorment havia consignat altres arbitris sobre la venda i llocs públics que resultaren ser inferiors, i a més a més rebien uns 30.000 rs d'almoines del veïnat, però el total de les rendes encara eren molt deficitàries per al manteniment de l'establiment.

Rendes	Rs
Rendes pròpies	16.500
Consignacions municipals	60.000
Consignacions estatal	-
Consignacions eclesiàstiques	-
Arbitris	2.700
Producte de manufactures	-
Eventualitats	750
Total	79.950

Taula 13- *Rendes de l'Hospital de la Ntra. Senyora dels Desemparats d'Alcoi de l'any 1842, segons Madoz (elaboració pròpia)*

Despeses	Rs
Queviures, utensilis i combustible	81.548
Apotecaria	4.000
Llits , roba i útils de cuina	6.000
Sous de facultatiu	3.000
Infermers i servents	3.442
Empleats	1.500
Sous de càtedra	-
Culte i clercat	-
Despeses generals	1.500
Total	100.990

Taula 14- *Despeses de l'Hospital de la Ntra. Senyora dels Desemparats d'Alcoi de l'any 1842, segons Madoz (elaboració pròpia)*

En la taula de la Beneficència d'Alacant, Madoz donava per a l'Hospital de la Ntra. Senyora dels Desemparats, per a l'any 1842, un total general de rendes de 79.950 rs que provenien uns 16.500 rs de les rendes pròpies de l'establiment, 60.000 rs de consignacions municipals efectives, 2.700 rs d'arbitris efectius i finalment 750 rs d'eventualitats. Les despeses totals que hi havia en l'Hospital de la Ntra. Senyora dels Desemparats, ascendien a 100.990 rs, com es pot veure en la taula, aquestes despeses eren superiors a les rendes com en la majoria dels establiments de Beneficència, en el cas de l'Hospital d'Alcoi el dèficit que hi havia, segons Madoz era de 21.040 rs.

Organització

Segons la veu rebien una assistència i manutenció acurada. Continuava dient-nos, que estava a càrrec de la Junta de Beneficència, sota la direcció d'un capellà, amb els servents necessaris. Més endavant, començarà a construir-se en 1868¹²⁰ l'Hospital Provincial d'Alcoi que s'inaugurarà en l'any 1877, anomenant-se Hospital d'Oliver. L'Hospital de la Ntra. Sra. dels Desemparats a partir de 1877 va tindre diversos usos, com caserna de la guàrdia civil, posteriorment va ser escola de xiquet, també escola d'arts i oficis. Actualment l'Hospital d'Oliver (2010) és una residència geriàtrica.

3. 5 CALLOSA D'EN SARRIÀ

Casa-Hospital de Beneficència¹²¹

Introducció

La Casa-Hospital de Beneficència de Callosa d'En Sarrià era un establiment que estava destinat a atendre les necessitats de tots els pobres, estava a càrrec de l'Ajuntament.

Rendes i despeses

Madoz informava que el total d'ingressos de la Beneficència era de 300 rs, que provenien exclusivament de les rendes que eren les pròpies, perquè les rendes restants, com les que procedien de les consignacions municipals, de les estatals i de les eclesiàstiques, no existien, així com tampoc rebia ingressos per arbitris ni per productes manufacturats.

Front a aquest ingrés únic de 300 rs, que eren unes rendes insignificants, hi havia en la Casa-Hospital de Callosa d'En Sarrià, una despesa total de 6.360 rs. Com es veu, era un establiment molt deficitari econòmicament.

L'establiment benèfic, tenia unes despeses fixes en queviures per als pobres, així com en utensilis i combustible, per altra banda hi havien unes despeses en farmàcia i en la dotació que estava destinada per pagar als facultatius, els sous d'infermers i els de servents, en el manteniment dels llits, de la roba, del vestuari i dels útils de cuina, també hi havia un altra partida per al culte i clero, i unes despeses generals.

---

¹²⁰ Després del Reial Decret de 24 de maig de 1852 pel qual s'estableixen els Hospitals de Districte.

¹²¹ Madoz (facsimil, 1987) Tom I, en la taula de la pàgina 75, apareix com a nom de l'Hospital el de Casa per a malalts pobres.

3. Institucions sanitàries

Rendes	Rs
Rendes pròpies	300
Consignacions municipals	-
Consignacions estatal	-
Consignacions eclesiàstiques	-
Arbitris	-
Producte de manufactures	-
Eventualitats	-
Total	300

Taula 15- *Rendes de la Casa-Hospital de Beneficència de Callosa d'En Sarrià, l'any 1842, segons Madoz (elaboració pròpia)*

Despeses	Rs
Queviures, utensilis i combustible	3.000
Apotecaria	200
Llits , roba i útils de cuina	1.300
Sous de facultatiu	360
Infermers i servents	200
Culte i clericat	1.200
Despeses generals	100
Total	6.360

Taula 16- *Despeses que hi havia en la Casa-Hospital de Beneficència de Callosa d'En Sarrià, l'any 1842, segons Madoz (elaboració pròpia)*

La veu continuava relatant l'estat tant lamentable en què es trobava la Beneficència a Callosa d'en Sarrià, fins a tal punt tenia problemes econòmics, que els 6.360 rs de despeses fixes que hi havia en l'establiment, deixaven de cobrir-se per falta de fons, i només 450 quedaven coberts, que eren distribuïts: 300 per a manteniment i 150 en reparació de finques, però solia succeir amb freqüència que els 300 rs que hi havia d'ingressos no cobrien les despeses que hi havia, en aquest cas l'Ajuntament en l'època de la collita demanava almoines pel poble, amb la qual cosa recaptava el suficient per mantenir-lo.

3.6 DÉNIA

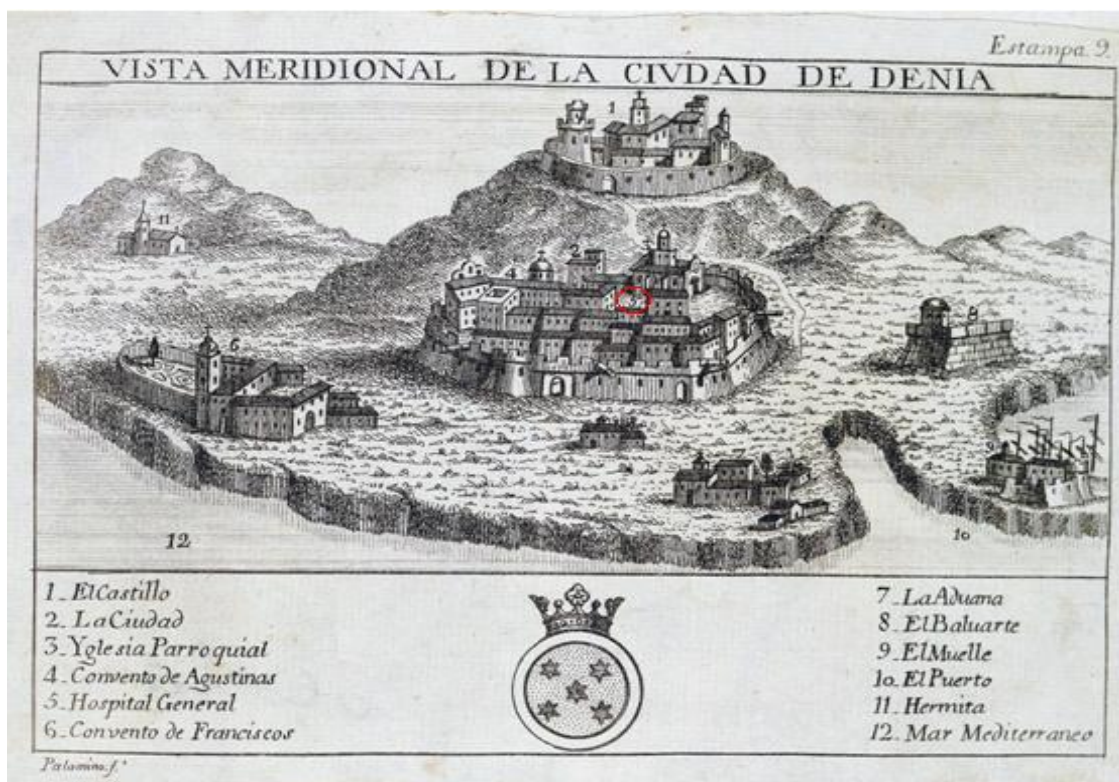

Fig. 24- Vista meridional de la ciutat de Dènia, dibuix realitzat per Juan Fernando Palomino en 1786 per al llibre «Atlante español o descripción general de todo el Reyno de España». L'Hospital General de Dénia, és el nº 5, està indicat per un cercle roig (Font: BNE)

Hospital de Caritat

L' Hospital de Caritat va ser fundat en temps remots, per assistir als malalts pobres, la seua direcció i administració estava a càrrec de la Junta de Beneficència, en virtut del reglament vigent del ram, Madoz deia que no tenia cap despesa, els ingressos eren 1.061 rs, procedien: 150 de finques pròpies i 911 d'un solar propi de l'establiment, que havia sigut alienat en virtut de l'autorització de l'Excma. Diputació Provincial

Casa de Vives

La Casa anomenada de Vives, va ser fundada el 29 de maig de 1630, pel llaurador Miguel Vives, amb l'objecte de dotar a xiquetes orfes de la seua família. L'administració i direcció estava a càrrec del rector parroquial Joaquín Ortiz amb la pertinent autorització eclesiàstica. Els ingressos amb que disposava la casa ascendien a 336 rs 26 mrs, que eren el producte del cens que corresponia a 11.224 rs 24 mrs, en diferents capitals hipotecats en predis rústics. Les despeses eren de 120 rs, per drets d'administrador i 540 que eren per la xiqueta orfe que acomplira, mitjançant la pertinent acreditació, les condicions de la fundació. Segons Madoz, encara que semblava que les despeses, eren el doble que els ingressos, mai era deficitària perquè no hi havia orfes tots els anys, motiu pel qual els ingressos anaven acumulant-se a un fons de pensions. La veu en 1843 informava que l'última pensionada ho havia sigut l'any 1835.

3.7 ELDA

Hospital de pobres malalts*Introducció*

L'Hospital de pobres malalts, va ser fundat el 1634 per Beatriu de Corella, Madoz el descrivia com un establiment còmode que estava ben proveït de llits i utensilis, amb una dotació anuals que havia sigut concedida per la fundadora. La veu l'anomenava en la taula provincial de Beneficència com Casa de la Concepció.

Rendes i despeses

L'Hospital de pobres malalts comptava amb unes rendes pròpies que procedien de la dotació anual de 2.400 rs, que eren les rendes pròpies de la designació de la fundadora Beatriu de Corella i de 225 rs que provenien del producte de finques pròpies, a més s'afegien 6 rs que procedien de llegats i altres. Les rendes totals amb que comptava l'establiment ascendien a uns 2.631 rs. Les despeses totals que hi havia en l'Hospital de pobres d'Elda ascendien a 2.360 rs, que coincidien en les despeses, no hi havia cap dèficit, les despeses feien front a les necessitats en aliments, farmàcia i manteniment de l'establiment.

Rendes	Rs
Rendes pròpies	2.625
Consignacions municipals	-
Consignacions estatal	-
Consignacions eclesiàstiques	-
Arbitris	-
Producte de manufactures	-
Eventualitats	6
Total	2.631

Taula 17- *Rendes de l'any 1842 de l'Hospital d'Elda, segons Madoz (elaboració pròpia)*

Despeses	Rs
Queviures, utensilis i combustible	1.500
Apotecaria	100
Llits , roba i útils de cuina	90
Sous de facultatiu	240
Infermers i servents	360
Empleats	-
Sous de càtedra	-
Culte i clercat	60
Despeses generals	280
Total	2.630

Taula 18- *Despeses de l'any 1842 de l'Hospital d'Elda, segons Madoz (elaboració pròpia)*

Casa pels pobres transeünts

Hi havia una casa on s'albergaven els pobres transeünts, en 1845 l'Ajuntament estava construint una casa de Beneficència, on hi havia previst arreplegar als pobres que pogueren treballar per tal d'evitar la vagància.

3.8 ELX

Casa de Beneficència

Introducció

La Casa de Beneficència d'Elx, ocupava a principi del segle XIX un edifici del carrer de la Corredera que encara es coneixia com Hospital, on s'havien traslladat les oficines dels jutjats, però en 1842 s'havia utilitzat el convent dels pares franciscans, on s'havien fet obres necessàries i indispensables per a la seua adaptació.

Rendes i despeses

Els ingressos¹²² segons la veu, ascendien a 36.825 rs, segons la taula de la província d'Alacant en el Diccionari, els ingressos apareixien desglossats de distinta manera, a continuació presentem les dues taules que apareixen en el Diccionari:

Ingressos	Rs
Finques pròpies	17.915
Fons municipals	16.000
Arbitris diversos:	
Almoines dels dies de dol..... 300	1.800
Revestir als cadàvers..... 1.500	
Llegats	1.110
Total	36.825

Taula 19- *Rendes de la Casa de Beneficència d'Elx, reflectides en la descripció de la ciutat d'Elx (elaboració pròpia)*

Rendes	Rs
Rendes pròpies	17.915
Consignacions municipals	16.000
Consignacions estatal	-
Consignacions eclesiàstiques	-
Arbitris	1.800
Producte de manufactures	-
Eventualitats	1.110
Total	36.825

Taula 20- *Rendes de la Casa de Beneficència d'Elx, reflectides en la taula de la Beneficència de la província d'Alacant, en el Diccionari (elaboració pròpia)*

Les rendes totals ascendien a 36.825 rs, eren obtingudes de diverses maneres, principalment de finques pròpies, i fons municipals, però a més a més, ens deia que hi havia diversos arbitris que s'havien concedit a l'establiment, com eren el proporcionar una taula coberta d'una tela negra, que servia per a dipositar el taüt dels difunts mentre es feia el funeral, facilitar una baieta negra per a la porta de les cases durant les primeres dies de dol i de proporcionar hàbits o túniques per a revestir als cadàvers, finalment també comptava amb alguns llegats. Les despeses totals que tenia la Casa de Beneficència eren de 71.205 rs, corresponien principalment a la manutenció anual de les

¹²² Les dades totals que l'informador dona respecte els ingressos i les despeses no coincideixen exactament amb la informació que a continuació fa d'una forma detallada i que hem representat en les dues taules, no obstant això ho hem reflectit tal i com la font ho dona, encara que som conscients d'aquesta vacil·lació.

3. Institucions sanitàries

estades i acollides, així com mantindre els llits, la roba el vestuari i l'utillatge, un altra despesa important era la que es destinava a pagar als infermers i servents, i a més a més calia pagar el culte i el clero junt amb altres contribucions que hi havia sobre l'establiment. Com podem veure, en l'establiment hi havia un dèficit que ascendia a uns 34.380 rs, i es cobrien per l'auxili de persones caritatives dels tres pobles del partit judicial.

Despeses	Rs
Queviures, utensilis i combustible	43.800
Apotecaria	1.200
Llits , roba i útils de cuina	9.400
Sous De Facultatius	-
Infermers I Servents	12.525
Empleats	-
Sous De Càtedra	120
Càrregues De L'establiment	1.250
Culte I Clericat	1.910
Despeses Generals	1.000
Total	71.205

Taula 21- Despeses de la Casa de Beneficència d'Elx, l'any 1842, segons Madoz (elaboració pròpia)

Organització

La direcció i l'administració de la Casa de la Beneficència, estava a càrrec de l'Ajuntament i de la Junta municipal de Beneficència, en virtut de la seua fundació i de la llei de Beneficència.

Hospital de Caritat

Va ser fundat abans del 1400 per l'Ajuntament, per curar als pobres malalts.

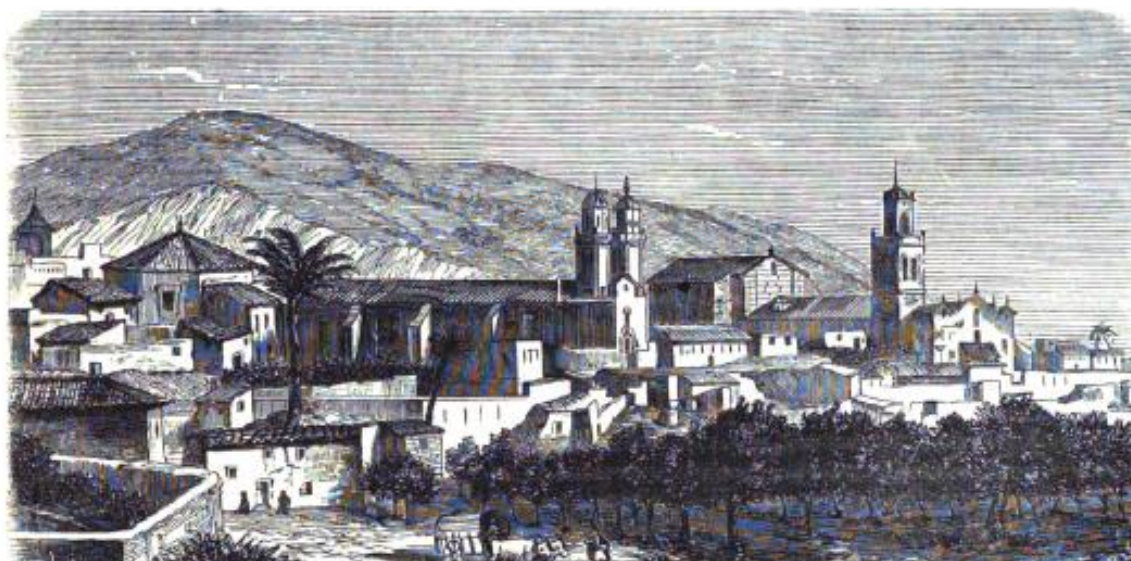

Fig. 25- Dibuix d'Oriola en «Crónica de la provincia de Alicante» de Vte Boix dins de l'obra Crónica general de España. Madrid. Ed. Rubio, Grilo y Vitturi (Font: Boix 1868, p 25)

3. 9 ORIOLA¹²³

Fig. 26- Vista meridional de la ciutat d'Oriola, dibuix realitzat per Juan Fernando Palomino en 1784 per al llibre «Atlante español o descripción general de todo el Reyno de España, Tomo VIII. Descripción del Reyno de Valencia. Parte I»(Font: BNE)

Hospital de Caritat Sant Joan de Déu

Introducció

Per Madoz sabem que a Oriola hi havia dos hospitals. L'anomenat de Caritat i el de Sant Joan de Déu, però per l'escassetesa de les rendes que hi havia, i que eren insuficients per mantindre els dos establiments, es varen reunir en un únic, que es va anomenar l'Hospital de Sant Joan de Déu. L'Hospital fou fundat en el segle XIV per Ginés Martí,¹²⁴ amb el nom d'Hospital del Salvador, després va passar a estar sota la direcció del capítol eclesiàstic i de l'ajuntament, passant a anomenar-se Hospital de San Bartolomé i Corpus Cristi. El 29 de maig de 1624 fou donat a l'orde de Sant Joan de Déu, a partir d'aleshores seran els monjos els que duran la gestió, però després de la desamortització, al suprimir el convent el 1835, es va quedar com Hospital junt amb el de la Caritat.

¹²³ En la taula de la mateixa pàgina 75 apareix la Casa de Misericòrdia amb 180 rs vn, de rendes pròpies; 30 rs vn d'arbitris, 6 rs vn de productes manufacturats, que no hi està registrada quan parla de la ciutat d'Oriola.

¹²⁴ En 1384 l'administració la duia la Confraria del Santíssim Sagrament fins a l'any 1624.

Rendes i despeses

El total dels ingressos era de 18.687 rs 17 mrs, obtinguts del producte que provenia de les rendes pròpies i de diversos arbitris; per altra banda, les despeses anaven de 25 a 35.000 rs i eren produïdes per a mantindre l'establiment. L'informador de Madoz, feia una relació de la procedència de les despeses que hi havia en l'Hospital, entre les que estaven la manutenció anual de les estades i els que gaudien del benefici, les despeses pròpies de l'assistència com eren els sous de facultatius, els dels infermers i els servents, els empleats i els de l'apotecaria, així com despeses de culte i clercat i finalment càrregues i despeses generals.

Ingressos	Rs
Rendes pròpies	8.485
Arbitris municipals	10.202
Total	18.687

Taula 22- *Rendes de l'Hospital de Caritat Sant Joan de Déu d'Oriola, l'any 1842, segons Madoz (elaboració pròpia)*

Les despeses oscil·laven entre 25 i 35.000 rs, Madoz parla d'aquestes dades quan descriu la Beneficència pública de la ciutat d'Oriola, però també les presenta quan parla de la Beneficència en la província d'Alacant, on afegeix que no hi ha despeses corresponents a sous de càtedra.

Despeses	Rs
Manutenció anual ¹²⁵	14.600
Beneficiaris	3.650
Apotecaria	1.100
Llits , roba i útils de cuina	700
Sous de facultatius	400
Infermers i servents	1.680
Empleats	600
Contribucions	1.645
Culte i clercat	360
Despeses generals	300
Total	25.035

Taula 23- *Despeses de l'Hospital de Caritat Sant Joan de Déu d'Oriola, l'any 1842, segons Madoz (elaboració pròpia)*

Organització

L'Hospital de Sant Joan de Déu, assistia i curava als malalts dels dos sexes. La direcció i l'administració estava a càrrec de la Junta de Beneficència, segons la llei vigent.

¹²⁵ Dins de la manutenció anual estaven inclosos els queviures, els utensilis i el combustible.

Casa de Misericòrdia

Introducció

La Casa de Misericòrdia d'Oriola va ser fundada pel bisbe Juan Elias Gómez de Teran, el 24 de gener de 1743, amb la finalitat d'acollir als xiquets orfes i pobres de la ciutat. L'obra havia sigut ampliada en 1818 pel bisbe Simón López. La direcció i administració de l'establiment estava a càrrec de la Junta de Beneficència.

Edificació

L'edifici era prou sòlid i amb gran capacitat, estava situat en el carrer Santiago en el raval anomenat Roig. Constava de diverses dependències amb departaments separats per a les dones i hospici per als transeünts. També hi havia una escola on rebien instrucció els xiquets hi acollits. L'informador continua dient-nos que en 1842, tenia una capacitat de 100 individus dels dos sexes.

Rendes i despeses

El ingressos ascendien a 36.180 rs, que provenien de diverses rendes pròpies i arbitris així com de la venda dels productes que hi s'elaboraven.

Ingressos	Rs
Rendes pròpies	180
Arbitris municipals	30.000
Manufactures	6.000
Total	36.180

Taula 24- *Rendes de la Casa de la Misericòrdia d'Oriola, l'any 1842, segons Madoz (elaboració pròpia)*

Les despeses estaven al voltant de 38.522 rs i feien front al cost de la manutenció anual dels recollits i dels beneficiaris, així com de les despeses de l'apotecaria, del manteniment dels llits, la roba, el vestuari i l'utilatge de cuina. L'establiment també es feia càrrec dels sous dels facultatius, dels empleats i despeses generals.

Despeses	Rs
Manutenció anual	30.000
Beneficiaris	2.920
Apotecaria	220
Llits, roba i útils de cuina	3.000
Sous de facultatius	400
Empleats	1.610
Càrregues	72
Despeses generals	300
Total	38.522

Taula 25- *Despeses de la Casa de la Misericòrdia d'Oriola, l'any 1842, segons Madoz (elaboració pròpia)*

Segons la taula de la Beneficència de la província, la manutenció anual i els beneficiaris constituïen els queviures, els utensilis i el combustible (32.920 rs), no hi havia despeses de: Infermers i servents, sous de càtedra ni de culte i clericat.

Casa de Maternitat

Introducció

La Casa de Maternitat d'Oriola, va ser fundada per Carles III el 1764, amb l'objecte de la criança d'expòsits. La direcció i l'administració estava a càrrec de la Junta de Beneficència.

Edificació

L'edificació és de la mateixa època que la Casa de Misericòrdia i estava situada justament enfront d'aquesta. Era un edifici de bones proporcions i amb molta capacitat.

Rendes i despeses

El ingressos totals eren de 79.946 rs 47 mrs, però només eren cobrables 39.933 rs amb 18 mrs, aquests provenien de les rendes pròpies, de diverses consignacions municipals, i d'arbitris que es destinaven a l'establiment; la resta que ascendia a 40.012 rs amb 32, eren no cobrables i corresponien a 14.012 rs amb 32 mrs, a rèdits i 26.000 rs de consignació sobre fons pius beneficials. Les despeses que presentava la Casa de Maternitat ascendien a un total de 39.490 rs, i corresponien al consum en farmaciola, al manteniment dels llits, robes, vestuari i útils de cuina, així com per a pagar les despeses originades pels sous dels facultatius i empleats. Però la despesa més important era la destinada a les ames de llet que era de 31.720 rs.

Ingressos	Rs Mrs
Rendes pròpies	1.747 00
Consignacions municipals	316 18
Arbitris municipals	37.870 00
Total	39.933 18

Taula 26- *Rendes de la Casa de la Maternitat d'Oriola, l'any 1842, segons Madoz (elaboració pròpia)*

Despeses	Rs
Ames de lactància	31.720
Apotecaria	250
Llits , roba i útils de cuina	6.200
Sous de facultatius	400
Empleats	720
Despeses generals	200
Total	39.490

Taula 27- *Despeses de la Casa de la Maternitat d'Oriola, l'any 1842, segons Madoz (elaboració pròpia)*

Les despeses que corresponien a les ames de lactància de la Casa de Maternitat d'Oriola en la taula provincial d'Alacant corresponent a la Beneficència, apareixen recollides com infermers i servents, en la mateixa taula, Madoz informa que no hi havia despeses de sous de càtedra i tampoc de culte i clericat.

Fig. 27- Portada de l'obra «la Beneficencia en España» de Fermín Hernández Iglesias, cap de la Secció de la Beneficència en el ministeri de la governació. Any 1876

3. 10 POBLES RESTANTS

A més a més dels pobles adés descrits, la taula de la Beneficència Pública corresponent a la província d'Alacant, recollia uns altres 11 pobles on hi havia constància d'ingressos i despeses d'assistència beneficional, aquests eren: Banyeres, Catral, Dénia, Elda, Novelda, Oliva, Pego, Teulada, Villena, Xaló i Xixona.¹²⁶

Els col·laboradors quan descriuen els 168 pobles que hi havia a la província d'Alacant, donen constància de l'existència d'Hospitals de caritat, en uns altres 16 pobles, que són diferents als que hi havia en la taula de la Beneficència de la província, exceptuant Novelda. Aquest pobles són: Almoradí, Benissa, Biar, Busot, Callosa de Segura, Castalla, Castells, Cocentaina, Garrofera, Ibi, Monòver, Muro, Novelda, Onil, Salines i Xàbia. Per altra banda, els pobles de Catral i Oliva, Madoz els presenta com pertanyents a Alacant, actualment pertanyen a la província de València, i els hem recollit en la seua situació actual.

A continuació presentem la relació de pobles (per ordre alfabètic) que hem elaborat a partir de les informacions recollides per a cada poble pels informadors de Madoz. En aquesta taula podem observar algunes divergències amb la informació que hi ha en la taula de la Beneficència Pública corresponent a la província d'Alacant:

---

¹²⁶ *Ibidem*, p 75.

3. Institucions sanitàries

ALMORADÍ	Baix Segura	Hospital de caritat amb prou rendes per a l'auxili i curació de 4 malalts pobres, qualsevol que siga la malaltia a que estiguen sotmesos.
BANYERES DE MARIOLA	Alcoià	Hospital per a mendicants forasters, fundat en època remota per l'Ajuntament, a càrrec del mateix, les rendes anuals eren de 200 rs s'invertien 100 rs en medecines i 50 rs per a llits.
BENISSA	Marina Alta	Hospital per a pobres i transeünts.
BIAR	Alt Vinalopó	Hospital i casa de Beneficència per als pobres.
CALLOSA DE SEGURA	Baix Segura	Hospital per als pobres transeünts.
CASTALLA	Alcoià	Casa-Hospital per a pobres transeünts, sense pressupost.
CASTELL DE CASTELLS	Marina Baixa	Hospital.
CATRAL	Baix Segura	Un establiment de beneficència pública, que temia com a missió arreplegar i atendre als pobres, amb una despesa de 1.206 rs, que coincideix amb els ingressos.
COCENTAINA	Comtat	Hospital que se sostenia d'alguns donatius pius i almoines. Un xicotet teatre, que era propietat de l'Hospital, el benefici de les funcions era per a l'Hospital. El convent de franciscans a les afores de la població servien d'ermitori públic i la resta de l'edifici estava en mal estat i es destinava a Hospital.
GARROFERA	Marina Alta	Hospital per a pobres transeünts.
GATA	Marina Alta	Hospital prou capaç, que servia per albergar als forasters transeünts.
IBI	Alcoià	Hospital sense rendes.
MONÒVER	Vinalopó Mitjà	Hospital de transeünts sense dotació, una ermita de Sant Josep, servia com dipòsit de cadàvers, ferits i altres desgracies casuals.
MURO	Comtat	Hospital xicotet.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

NOVELDA	Vinalopó Mitjà	Hospital per a pobres malalts, socorreguts per la caritat pública. Sense cap tipus de rendes.
ONIL	Alcoià	Casa Hospital, contigua a l'Ajuntament per albergar a pobres vianants.
PEGO	Marina Alta	Hospital per a pobres, fundat antigament, la direcció i l'administració a càrrec d'un majordom nomenat per l'Ajuntament, les rendes eren de 3.042 rs 17 mrs que eren suficients per a les estades anuals que tenia, provenien 2.542 rs. 17 mrs de rendes pròpies i 500 rs d'arbitris efectius.
RELLEU	Marina Baixa	Un Hospital en enrunes.
SALINES	Alt Vinalopó	Hospital per a pobres malalts.
TEULADA	Marina Alta	Antic Hospital de Sant Martí Bisbe. La direcció i l'administració estava a càrrec de l'Ajuntament. Comptava amb uns ingressos de 96 rs 13 mrs.
VILLENA	Alt Vinalopó	Hospital del segle XVI fundat per Sancho de Medina, per socórrer als pobres malalts. La Junta de Beneficència estava a càrrec de la direcció i l'administració de l'Hospital que tenia uns ingressos de 3.080 rs i 4 mrs: 1.970 de rendes pròpies, 624 de diverses procedències no cobrades, 468 de rèdits de renda pública de la qual era beneficiari l'Hospital. El dèficit total pujava 10.876 rs. Tenia ames de lactància, infermers i farmaciola.
XÀBIA	Marina Alta	Hospital de Sta. Anna, amb poques rendes per socórrer els pobres que hi acudien per curar-se.
XALÓ	Marina Alta	Establiment de pobres, fundat el 18 de setembre de 1745 per Francisco Armengol, a càrrec del rector de la parròquia, ténia la finalitat de donar almoines. Comptava amb unes rendes totals de 535 rs, producte de finques pròpies, i unes despeses de 96 rs 14 mrs, dels quals 53 rs eren els honoraris del administrador i 43 rs 14 mrs es destinaven a les despeses generals.
XIXONA	Alacantí	Hospital d'antiga fundació per a pobres malalts, administrat pel rector per decret del govern, comptava amb unes rendes de 90 rs que provenien del producte de rendes pròpies. Presentava unes despeses de 19.525 rs dels quals 2.880 eren honoraris d'ames de lactància.

Taula 28- Relació de pobles de la província d'Alacant on hi ha constància en el Diccionari, de l'existència d'algun establiment anomenat per la veu Hospital (elaboració pròpia)

4. PROVÍNCIA DE CASTELLÓ

Madoz parlava de la Beneficència Pública a Castelló i denunciava que estava en un estat molt lamentable, dels 154¹²⁷ pobles que hi havia a la província, els desvalguts només tenien alguna assistència de caràcter benèfic en 32 pobles, quedant 122 pobles sense cap tipus d'establiment benèfic, no debades escriurà en el Diccionari:

"Y decimos algún consuelo, porque aún en estos las rentas que cuentan las 83 fundaciones que vemos en el estado, que ponemos a continuación, son generalmente mezquinas, casi siempre insuficientes para cubrir los objetos de su instituto, aún en los 4 establecimientos de la capital donde debía ofrecer mejores resultados, suma el presupuesto de ingresos 90.265 rs. y 7 mrs, y el de gastos 102.166 rs con 2 mrs; resultando un déficit de 11.900 rs. y 29 mrs. Y si de este cálculo parcial pasamos al general de la provincia es sensible encontrar la siguiente operación:

	Rs vn	Mrs
Gastos	223.414	20
Ingresos	168.502	14
Déficit.....	<u>054.912</u>	<u>6</u> ". ¹²⁸

La situació de la província de Castelló, en la primera meitat del segle XIX era francament tràgica, d'una extrema pobresa, amb pobles molt miserables, homes sense treball i amb molta fam, sense cap tipus d'assistència benèfica i sense cap infraestructura per a poder posar-li solució. Mitjançant un informe del 29 de Gener de 1842 dirigit al govern, es donava compte d'aquesta situació tan extrema amb que vivia el poble castellonenc, i per altra banda s'aconsellava sobre el pla general de Beneficència més adient per a solucionar els problemes de la província. Assabentada la Diputació Provincial, de la situació tan dolenta amb que es trobaven molts dels veïns d'aquesta província, el govern aprovava, amb les següents mesures segons ens diu Madoz, recollits en set articles, que constitueixen el sistema general de Beneficència aplicable a tota Espanya:

"Primera: que en cada pueblo de los de mayor vecinos, se establezca una junta, compuesta del alcalde, un regidor y cura párroco, auxiliados de 6 vecinos mayores contribuyentes, y que en los de corto vecinos solo entrasen en la formación de dicha junta, 3 mayores contribuyentes, con el alcalde, regidor y cura párroco.

Segunda: cada pueblo pudiera tener a su cargo la asistencia y socorro de los enfermos y necesitados del mismo, debiendo establecerse socorros domiciliarios para lo cual la junta tendrá cuidado de crear arbitrios y limosnas dentro del recinto del mismo pueblo. En los de mayor vecinos podrán establecerse casas de hospitalidad, sostenidas por arbitrios o recursos del mismo pueblo, entendiéndose siempre que la propuesta de aquellos debe hacerse por las juntas respectivas a la Diputación Provincial y merecer su aprobación.

¹²⁷ Madoz quan parla de les tres províncies presenta en una taula el nombre de pobles i partits judicials que tenen cada província, en aquest cas la província de Castelló té 148 pobles, però ací quan parla de la Beneficència fa referència a 154 pobles, segurament arreplega com a pobles algunes cases agrupades.

¹²⁸ Madoz (edició facsímil, 1987) Tom I, p 243.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Tercera: La contribución de expósitos debe repartirse entre todos los pueblos de la provincia por reglas de equivalente. La junta de Beneficencia de cada cabeza de partido, tendrá una caja separada de los fondos relativos a este objeto, y procurará que se dé la lactancia a los niños en las casas particulares, por ajustes convenientes. Si en un partido se concluyese el fondo, destinado al objeto de que se trata, se pagará de otro en que hubiese sobrante.

Cuarta: Luego que los niños hayan salido de la lactancia, se abonará a sus respectivas nodrizas 1 real o 1 1/2 diario, hasta que el niño esté en disposición de prestar algún trabajo, en cuyo caso serán destinados a la casa de Socorro, que debe establecerse en la capital de provincia, costeada por la contribución general mencionada anteriormente.

Quinta: Asimismo debe haber en la misma capital de provincia una casa de Refugio, para las mujeres embarazadas y paridas, a cargo de la misma junta de Beneficencia y costeada por la misma contribución general.

Sexta: Las memorias y fundaciones destinadas a objetos de beneficencia, deben quedar a beneficio de las atenciones de cada pueblo.

Séptima: Últimamente, las juntas deben dar cuenta exacta de los fondos que manejen a la Diputación Provincial".¹²⁹

Municipis de Castelló	Comarca	Obres pies	Hospital	Ingressos	Despeses
ALBOCÀSSER	Alt Maestrat	4	-	454	454
ALCALÀ DE XIVERT	Baix Maestrat	4	-	800	225
ALCORA	Alcalatén	-	1	390	2.440
ARGELETA	Alt Millars	-	1	75	75
ARES DEL MAESTRAT	Alt Maestrat	1	1	5.058	5.166
ARTANA	Plana Baixa	-	1	-	-
BEGÍS	Alt Palància	4	1	2.554	2.055
BORRIOL	Plana Alta	1	-	792	792
CASTELLFORT	Ports	3	-	695	695
CASTELLÓ	Plana Alta	4	1	91.264	102.165
CATÍ	Alt Maestrat	3	-	6.270	6.415
CINC TORRES	Ports	5	-	1.443	1.443

¹²⁹ Madoz, (edició facsímil, 1987) Tom I, p 243.

3. Institucions sanitàries

CORTES D'ARENÓS	Alt Millars	7	1	1.867	1.927
COVES DE VINROMÀ	Plana Alta	2	1	970	970
XERT	Baix Maestrat	3	-	1.305	1.305
GELDO	Alt Palància	1	-	1.277	1.277
XÈRICA	Alt Palància	-	1	75	75
HERBERS	Ports	1	-	2.145	2.145
LA XANA	Baix Maestrat	1	-	47	47
LA MATA	Ports	2	-	373	373
NULES	Plana Baixa	-	1	76	76
ONDA	Plana Baixa	-	1	376	1.351
PORTELL	Ports	2	-	720	720
POBLA D'ARENÓS	Alt Millars	1	1	212	3.162
SOGORB	Alt Palància	1	1	16.760	29.580
TERESA	Alt Palància	2	-	23.393	46.064
TÍRIG	Alt Maestrat	2	-	144	244
VILAFERMOSA	Alt Millars	8	1	3.161	3.015
VINARÒS	Baix Maestrat	-	1	2.270	5.510
VISTABELLA DEL MAESTRAT	Alcalatén	3	1	2.292	1.869
SORITA	Ports	2	-	400	400
ZUCAINA	Alt Millars	1	-	750	750
TOTAL		68	16	168.502	223.414

Taula 29- Ingressos i despeses de la Beneficència en els diversos pobles de la província de Castelló de la Plana, on Madoz dona constància que hi havia alguna mena d'establiment benèfic (elaboració pròpia)

Malgrat el projecte tan ambiciós de la Diputació, sembla que no s'havia dut a terme, com es pot comprovar en les taules anteriors,¹³⁰ que són d'elaboració pròpia fetes amb les dades que Madoz ens dona dels pressupostos d'ingressos i despeses dels diferents establiments que hi havia en 32 pobles de la província de Castelló.

Analitzant la taula anterior, podem veure que hi havia un pressupost d'ingressos total de 168.502 rs. Però es pot observar que hi havia pobles amb moltes obres pies, i amb molt poques rendes, només Castelló tenia 91.264 rs de rendes, però malgrat això encara que pareix un ingrés molt més alt que els altres, la realitat era que presentava unes despeses de 102.165 rs, observant-hi un dèficit pressupostari important, i clarament deficitari per a poder sostindre els diversos establiments que hi havia en la capital. Si continuem veient el quadre anterior, només Teresa i Sogorb presentaven rendes superiors a 18.000 rs, però com ocorria a Castelló també hi havia un dèficit important. Pel que fa a la resta de pobles que la veu hi presenta, podem observar que només a Alcalà de Xivert, Begís, Vilafermosa i Vistabella del Maestrat, les despeses eren inferiors als ingressos, en la resta de pobles o eren iguals o francament superior, amb un dèficit de certa importància.

En general, cal distingir dos grans grups, un d'ells format pels pobles amb establiments que posseïen rendes i un altre format pels pobles amb establiments sense quasi rendes. Dels que tenien rendes pròpies, només a Castelló, Sogorb i Teresa, eren més altes que la resta, perquè a més a més, de les que els eren pròpies, en el cas de Teresa tenien consignacions de l'Estat, que passaven a formar part del pressupost. Aquestes tres poblacions, eren les úniques que feien efectiu el pagament i per tant formaven part del pressupost real dels establiments de Beneficència.

Les obres pies estaven detallades en el full facsímil que presentem més endavant, aquestes eren d'indole molt diversa, i apareixien sota diverses denominacions, però les podem enquadrar d'una forma general en quatre grups:

1. *Almoines i Hospitals de caritat.* Eren les obres pies que es sustentaven de les almoines que la gent donava i que tenien un paper molt important en la caritat cristiana, com eren els establiments que segons la veu servien: per atendre a pobres, atendre a pobres vergonyants, atendre a parents pobres, vestir a pobres, per a malalts pobres, almoines de pa en Divendres Sant, ajuts per a pa. A banda d'aquests establiments, també estaven enregistrats els Hospitals de caritat i les cases de Beneficència i de Caritat aquests ingressos corresponien a la part més important de la beneficència, representaven un 60,46 % del total dels ingressos.
2. *Donatius per a l'església.* Es tractava de donatius que servien per al sosteniment de les parròquies i els seus oficis, tal i com la veu diu: despeses de la sagristia de la parròquia, recaptar per a processons, per a ornaments de l'església, ajuts per a l'església, ajuts per a misses, almoines per a l'altar major, per a suplir les despeses d'una confraria. Representaven un 3,57 % dels ingressos.
3. *Donatius per a orfes.* Eren les obres pies que estaven dedicades a remeiar els problemes de les donzelles pobres i els xiquets orfes, tal com per exemple: atendre a donzelles orfes, per a casar donzelles, ajuts per a dotar a donzelles, per a dotar a orfes pobres, aquests ingressos eren els segons en importància, representaven un 32,85 %.

---

¹³⁰ Madoz (1845-50) vol VI (taules), pp 134, 135, 136, 137.

3. Institucions sanitàries

4. *Fundacions dedicades a la instrucció pública.* La instrucció pública estava també en una situació molt lamentable, el analfabetisme era una constant en la població espanyola, perquè en la majoria de les vegades aquesta instrucció es nodria econòmicament dels donatius que la població volia fer per a pagar els mestres, apareixien registrades com: ajuts per al mestre, per a la mestra de xiquetes, ajuts per a socórrer estudiants pobres i de llatinitat, ajuts per a un aniversari. Els diners destinats a l'ensenyament eren quasi inexistent, i els informadors de Madoz ho ratifiquen al ser un 3,13 % d'ingressos, el menor dels quatre grups, els destinats a aquesta activitat.

No obstant això, encara que hi havia molta diversitat i apareixien arreplegats sota diversos noms, tots aquests es consideraven en l'època, establiments de Beneficència. És interessant veure que aquesta forma de desglossar els establiments de Beneficència, és distinta a la forma que apareix en les altres dues províncies, on es presenten d'un mode general, sense detallar la destinació econòmica de l'obra pia, aquesta diferència està originada per la diferent procedència de l'informació. La taula arreplega els mateixos ítems, que en les altres províncies on s'arrepleguen els pressuposts dels ingressos i de les despeses.

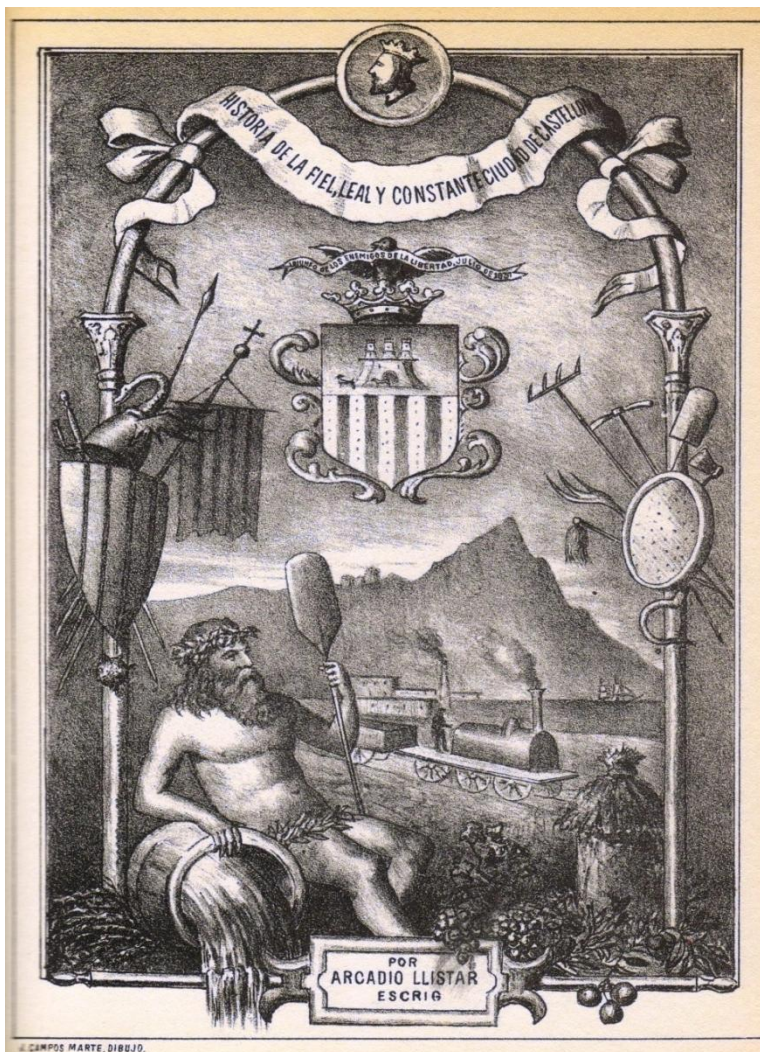

Fig. 28- Frontispici del llibre «Historia de la fiel, leal y constante ciudad de Castellón» obra d'Arcadio Llistar Escrig (1887)

4.1 INGRESSOS

En el cas del ingressos estem parlant de:

- *Rendes pròpies*. Representava un total de 97.107 rs. Encara que és una quantitat molt baixa d'ingressos, corresponia a un 57,63 % del total d'ingressos, és a dir, es tractava de l'ingrés principal i a més a més, era constant en tots els establiments, i en la majoria dels 32 pobles, en parlem només de 23, era l'únic ingrés que hi havia.
- *Consignacions de l'Estat*. La consignació estatal efectiva representava un ingrés de 2.000 rs, i la que no es cobrava era de 21.741 rs. Només hi havia constància de consignació efectiva en un poble que era Sogorb,¹³¹ i la que no es cobrava, era a Sogorb i a Begís. Aquesta partida d'ingressos era prou insignificant, un 14,09%
- *Consignació municipal*. La consignació efectiva representava un ingrés de 21.283 rs, i la que no es cobrava 1.229 rs era una consignació similar a la de l'Estat, amb un 13,36% encara que ara estava invertit, hi havia més consignació efectiva que en el cas anterior, però només en uns pocs pobles. En el cas de Castelló i de Cortes d'Arenós era efectiva, i en el de Catí, Xert i Geldo no es cobrava. També representava una consignació insignificant.
- *Consignacions eclesiàstiques*. Només constava que hi havia a Begís amb una quantitat més que simbòlica de 6 rs. No hi havent consignació d'aquest tipus en cap poble. És més que evident que aquesta part d'ingressos segons la veu era completament nul·la, un 0,00%.
- *Arbitris*. Es tractava d'un ingrés del que no es cobrava, de 240 rs en el poble d'Alcora i un altre de la mateixa índole en una casa d'expòsits a Sogorb, i en el cas dels efectius només hi havia a Vilafermosa, es tractava d'una dotació de 1.000 rs per a estudiants pobres. Com es veu, els arbitris no eren destinats a la beneficència pública, ni tan sols Castelló que era la capital, presentava assignació d'arbitris. Representava tan sols un 1,03% quantitat que era prou insignificant.
- *Productes de manufactures*. Únicament hi havia esta mena d'ingressos en la capital de la província, procedien dels productes que s'elaboraven en dues institucions, la Casa de Beneficència i el Col·legi de xiquets orfes de Sant Vicent, les rendes ascendien a 18.910 rs, Aquestes rendes representaven el 20,7% d'ingressos que hi havia a la capital Castelló i el 11,22% del total que hi havia a la província.
- *Eventualitats*. Es tractava d'un ingrés de 4.480 rs, és a dir un 2,66%, que corresponia únicament als tres centres que hi havia a Castelló, l'Hospital de Caritat, la Casa de Beneficència i el Col·legi de xiquets orfes de Sant Vicent.

Aquestes dades les representem en un diagrama, en el que podem veure amb tota claredat que el pressupost de les rendes i dels productes del establiments de la Beneficència de la província de Castelló, que presentaven una major quantia, correspon al produït per les rendes pròpies, tot seguit amb molta diferència pels ingressos que es produïen per part de l'Estat tant com rendes procedents de les consignacions pròpiament

---

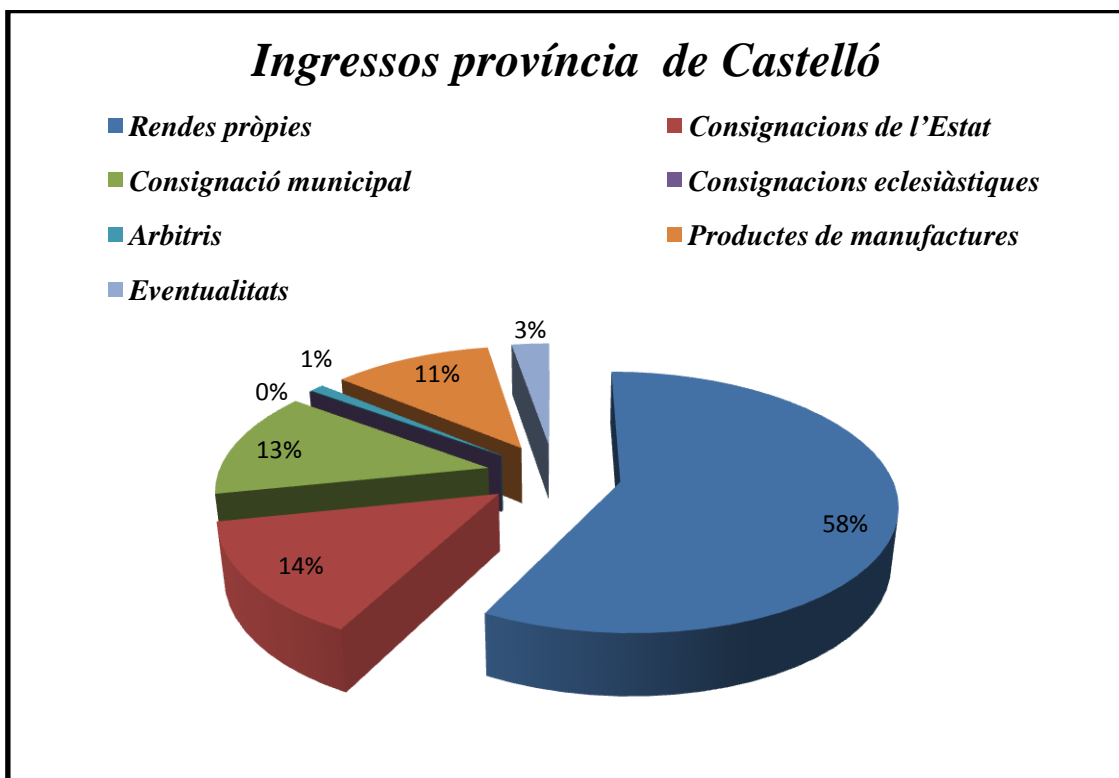
¹³¹ Si observem bé la taula del Diccionari, veiem que hi ha un desfasament de les dades que hi estan en les columnes, no coincidint les dades parcials amb les totals, creiem que es tracta d'una errada perquè les dades de Sogorb les dona com si foren de Teresa, on no hi ha cap establiment només hi ha obres pies.

3. Institucions sanitàries

estats com les rendes de les consignacions municipals, i dels productes que es fabricaven en alguns centres, essent la resta pràcticament inexistent.

Ingressos província de Castelló	%
Rendes pròpies	57,63
Consignacions de l'Estat	14,09
Consignació municipal	13,36
Consignacions eclesiàstiques	0,00
Arbitris	1,03
Productes de manufactures	11,22
Eventualitats	2,66

Taula 30- Ingressos de la Beneficència de la província de Castelló en % (elaboració pròpia)

Gràfic 6- Ingressos de la Beneficència de la província de Castelló en %

4.2 DESPESES

Si parlem dels pressupostos de les despeses, veiem que ascendeixen a 223.414 rs, Madoz ho desglossava en diverses columnes, que corresponien als efectes, el personal i les despeses generals. Dintre dels efectes estaven inclosos els queviures, els utensilis, el combustible, la farmàcia, els llits, la roba, el vestuari i l'utilatge de farmàcia; en el personal incloïa els facultatius, els infermers, els servents i els empleats, i finalment en el grup de despeses incloïa les reproductives, les càrregues dels establiments, les concerns al culte i clercat i les despeses generals. Ho anem a comentar perquè són prou esclaridores, de la situació dels establiments:

- *Queviures, utensilis i combustible.* Representava una despesa de 79.450 rs, amb un percentatge de 35,61%. Només hi havia aquest tipus de despeses en 11 pobles, però no en tots hi havia constància que hi haguera un Hospital, com a Catí, Herbers i Portell, en canvi hi havia altres pobles que si que anomenava l'existència d'un Hospital i no tenien despeses de queviures com Argeleta, Coves de Vinromà, Xèrica, Nules, Pobla d'Arenós Vinaròs i Vistabella del Maestrat. Aquestes dades ens fan pensar que realment no es tractava d'establiments on hi atenien malalts, i que només foren obres pies de diversa índole. L'única despesa que és important, és la que correspon a Castelló que ascendia a 45.951 rs, representant un 57,8% del total de les despeses de la província, és a dir, més de la meitat de les despeses corresponien a la capital, i es referien als centres importants que hi havia, que eren l'Hospital de Caritat, la Casa de Beneficència i el Col·legi de xiquets orfes de Sant Vicent, essent la Casa de Beneficència la que més despesa tenia uns 30.000 rs, seguit pel Col·legi de xiquets orfes de Sant Vicent amb 15.951 rs i l'Hospital de Caritat amb 8.185 rs. Pel que fa a la resta de la província, l'Hospital Civil de Sogorb presentava una despesa de 15.660 rs i la de l'Hospital de Caritat de Vinaròs era de 3.285 rs.
- *Farmàcia.* Es tractava d'una despesa molt baixa, ascendia a 5.975 rs, la qual cosa representava només el 2,68% del total. Pràcticament totes les despeses de farmàcia, corresponien a l'Hospital de Caritat de Castelló que era de 4.000 rs, seguit de l'Hospital Civil de Sogorb amb 1.000 rs i l'Hospital de Caritat de Vinaròs 730 rs, en els altres dos establiments les despeses eren pràcticament nul·les, en el cas del Col·legi de xiquets orfes de Sant Vicent era de 102 rs i en l'Hospital d'Onda era de 100 rs.
- *Llits, roba, vestuari i utilatges de cuina.* El pressupost de despeses era de 14.026 rs, amb un percentatge provincial de 6,29%. Les principals despeses corresponien als centres de la capital, encapçalat per la Casa de Beneficència amb uns 3.500 rs, seguit pel Col·legi de xiquets orfes de Sant Vicent que era de 3.364 rs i acabant amb l'Hospital de Caritat amb una despesa de 780 rs. Pel que fa a la resta de la província només apareixia una despesa similar en l'Hospital Civil de Sogorb¹³² amb 4.000 rs, pel que fa a la resta solament cal que anomenen l'Hospital de Vinaròs que gastava uns 400 rs i el d'Onda uns 320 rs.
- *Facultatius.* Aquest apartat ens indica que la presència de facultatius en els centres Benèfico-assistencials era quasi inexistent, la veu informava que les

---

¹³² Encara que sembla que aquesta despesa és en la Casa d'exposits de Sogorb, es pot veure que és una errada de transcripció i correspon a l'Hospital Civil de Sogorb.

despeses eren de 3.479 rs, és a dir només un 1,56%, un percentatge molt baix, i a més a més només hi havia constància de despeses en el Col·legi de xiquets orfes de Sant Vicent que era de 331 rs i en l'Hospital de Caritat que era de 780 rs no hi havent cap despesa de facultatius en la Casa de Beneficència. En la resta de la província cal que anomenem l'Hospital Civil de Sogorb amb una despesa de 1.550 rs, l'Hospital d'Alcora amb 350 rs i l'Hospital de la Pobla d'Arenós amb 450 rs.

- *Infermers i servents.* Les despeses d'infermers i servents representava la segona despesa més important, es tractava de 52.133 rs amb un 23,37 %. Aquesta despesa era important a Sogorb, on la casa d'expòsits presentava una despesa de 44.964 rs¹³³; i la de l'Hospital Civil era de 1.800 rs, aquestes despeses representaven quasi la totalitat de la província, la resta apareixia en la capital, però només en l'Hospital de Caritat de Castelló amb una despesa de 2.400 rs, no hi havent constància de cap en els altres dos establiments. La resta de la província, pràcticament no apareixien enregistrades, només cal que anomenem a Vinaròs, on hi estava l'Hospital de Caritat amb una despesa de 1.095 rs, l'Hospital de Caritat d'Ares del Maestrat amb 300 rs, l'obra pia a Herbers també amb 300 rs, la Pobla d'Arenós amb 200 rs i l'Hospital de Caritat de Vistabella que era un poc més superior de 534 rs.
- *Empleats.* El total provincial era de 10.542 rs, que representava un 4,73%, un percentatge prou baix. A Castelló, només hi havia empleats en la casa de Beneficència que necessitava 4.800 rs i en el col·legi de xiquets orfes de Sant Vicent que ascendia a 1.310 rs. En la resta de la província les dades que es donen al Diccionari són prou baixes, només cal anomenar a Vilafermosa una fundació per a pobres i donzelles amb una despesa de 442 rs i a Sogorb els dos establiments que hi havia: l'Hospital Civil amb 360 rs i la Casa d'expòsits amb 900 rs.
- *Sous i despeses de càtedra.* Eren despeses ínfimes, de 3.322 rs i corresponien només a un 1,49 %.
- *Despeses reproductives.* Ascendien a 5.452 rs, que representava el 2,44%. La quasi totalitat corresponia a dos establiments de la capital, es tractava de la Casa de Beneficència de Castelló que gastava 4.000 rs i el Col·legi de Xiquets orfes de Sant Vicent que tenia una despesa de 1.291 rs, apareixent un apunt de 160 rs a Cinctorres.
- *Càrregues de l'establiment.* Eren de 34.476 rs, un 15,57%. En major o menor quantia apareixien en quasi tots els pobles. Essent més importants en la capital, on en la Casa de Beneficència era de 3.789 rs, en el Col·legi de xiquets orfes de Sant Vicent era de 2.693 rs i en l'Hospital de Caritat de Castelló era de 5.442, pel que fa la resta només cal que assenyallem l'Hospital Civil de Sogorb amb unes càrregues de 2.400 rs.
- *Culte i clero.* Era la despesa més menuda de 2.450 rs i un insignificant percentatge de 1,09%.
- *Despeses generals.* Aquest apartat arreglava certes despeses difícils de classificar, 11.515 rs, representaven un 5,16%.

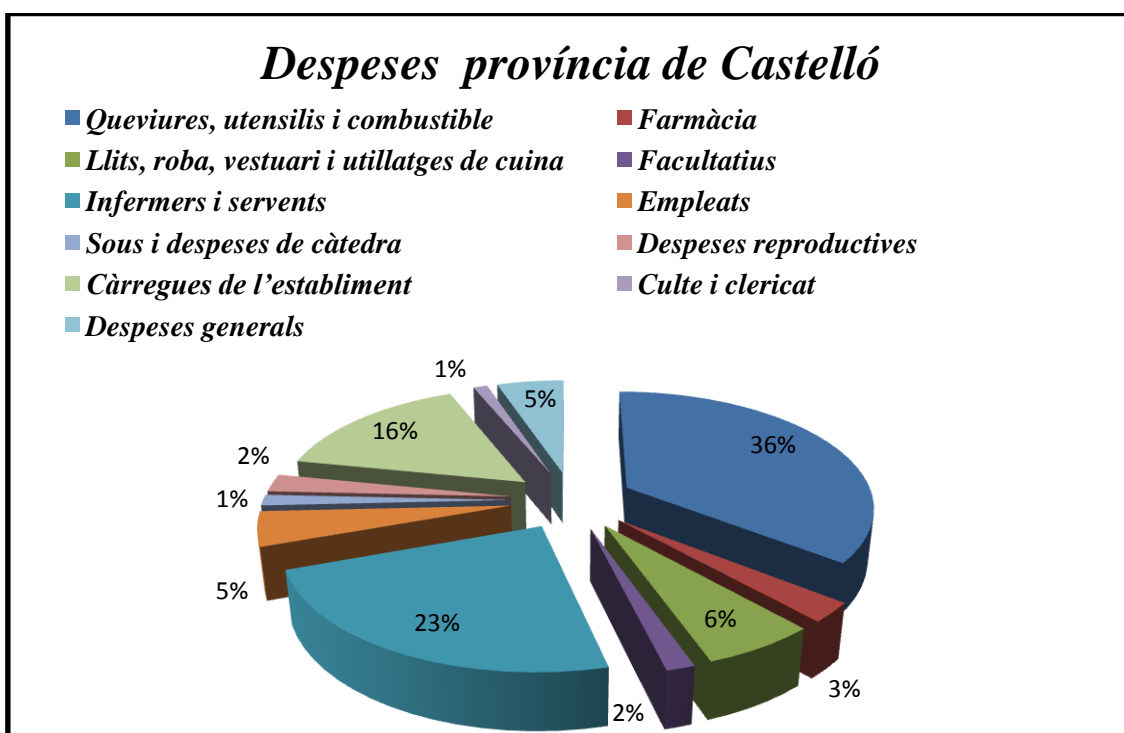
¹³³ La veu informa que hi ha una despesa de 44.964 rs a Teresa però sembla que és una errada de transcripció, que hi ha aquesta columna, corresponent aquesta despesa a Sogorb, es pot comprovar en la columna que arregla la suma total de despeses.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Totes aquestes dades les presentem en una taula de doble columna, en una columna posem els tipus de despeses que tenia la Beneficència en la província de Castelló i en l'altra posem la despesa expressada en percentatges, a continuació representem aquestes dades en un gràfic de formatge, igual que hem fet en el cas dels ingressos, per poder comparar totes les dades que acabem de comentar i veure la càrrega econòmica que representaven.

Despeses de la província de Castelló	%
Queviures, utensilis i combustible	35,61
Farmàcia	2,68
Llits, roba, vestuari i utillatges de cuina	6,29
Facultatius	1,56
Infermers i servents	23,37
Empleats	4,73
Sous i despeses de càtedra	1,49
Despeses reproductives	2,44
Càrregues de l'establiment	15,57
Culte i clercat	1,09
Despeses generals	5,16

Taula 31- Despeses de la Beneficència de la província de Castelló en % (elaboració pròpia)

Gràfic 7- Despeses de la Beneficència de la província de Castelló en %

Podem veure que la despesa principal corresponia a la manutenció que es donava en els diversos establiments, sobretot la dels pobres que estaven acollits en els establiments de beneficència, seguida dels costos que representaven mantenir-los com era el pagament de servents i càrregues pròpies que tenien els edificis. La resta de despeses eren totes inferiors, estaven totes allunyades a prou distància. Pel que fa a l'atenció mèdica era quasi inexistent, per la qual cosa, aquesta despesa es pot veure que era de les més baixes, hem de tindre en compte que en aquella època, la gent anava a l'Hospital perquè no tenia medis o perquè estava desnonada i acudia a morir.

Fig. 29- Vista de la Vall d'Uixó, dibuix realitzat per Tomás Enguidanos en el llibre de Cavanilles «Observaciones» (1795-1797). a) parròquia de l'Assumpci. b) parròquia de l'Àngel. c) Moncofa

També com en el cas de la província d'Alacant, creiem que resulta interessant poder veure el document original del Diccionari, que ens ha servit de base, per poder extraure totes les dades que hem treballat anteriorment. En el Diccionari, la taula de les dades econòmiques de la Beneficència de la província de Castelló consta de quatre pàgines, Madoz presenta les rendes que es refereixen als pressupostos d'ingressos de la província, en dues pàgines i les despeses que corresponien als establiments de la Beneficència de la província en altres dues. En aquestes quatre pàgines podem apreciar la manera de processar les dades, pròpia del segle XIX.

Tot seguit, després dels quatre fulls del Diccionari, descriurem els establiments benèfics més importants que hi havia en la província de Castelló durant la primera meitat del segle XIX. Els establiments més importants en l'època de Madoz, i que són arreplegats pel Diccionari, estaven a Castelló, Morella, Sogorb i Vinaròs. Dels establiments d'aquests pobles, Madoz dóna bona constància en el Diccionari, i ho fa d'una forma més detallada, per la qual cosa nosaltres també els tractarem de forma més extensa. En el treball, parlarem en primer lloc de la ciutat de Castelló, i a continuació seguint un ordre alfabètic ho farem de la resta dels establiments d'aquests pobles, finalment presentarem en una taula la resta de pobles de la província de Castelló, on Madoz expressa l'existència d'algun establiment anomenat pels informadors Hospital.

Presentem els fulls facsímil del Diccionari, que corresponen als pressupostos de la Beneficència:

Presupuesto de ingresos.

PUEBLOS.	ESTABLECIMIENTOS.	RENTAS PROPIAS.	Contribuciones del Estado.		Designaciones municipales.		Arbitrios.		Predios de vecindad.	Id. de hereditades.	TOTALES PARCIALES.		TOTAL GENERAL.
			Que no se cobran.	Efectivas.	Que no se cobran.	Efectivas.	Que no se cobran.	Efectivos.			De lo que se cobra.	Id. clasive.	
Albocacer..	Fundacion para casar doncellas.	70	x	x	x	x	x	x	x	x	70	70	
	Id. limosnas para pobres. . .	33	x	x	x	x	x	x	x	x	33	33	
	Id. id. id.	136	x	x	x	x	x	x	x	x	135	135	
	Id. id. id.	210	x	x	x	x	x	x	x	x	210	210	
	Id. para gastos de la sacristia de la parroquia . . .	23	x	x	x	x	x	x	x	x	23	23	
Alesá de Chisvert.	Id. id. id.	56	x	x	x	x	x	x	x	x	56	56	
	Id. para la fábrica de la iglesia.	45	x	x	x	x	x	x	x	x	45	45	
	Id. para dotar huérfanas pobres.	451	x	x	x	x	x	x	x	x	451	451	
Aloera.....	Id. para socorrer parientes y estudiantes de gramática.	225	x	x	x	x	x	x	x	x	225	225	
	Hospital de Caridad.	150	x	x	x	x	240	x	x	x	240	150	390
Argelita.....	Id. para repartir á los pobres.	75	x	x	x	x	x	x	x	x	75	75	
	Hospital de caridad.	1349	x	x	x	x	x	x	x	x	1349	1349	
Arés del Maestre.....	Fundacion para dotar doncellas pobres.	3709	x	x	x	x	x	x	x	x	3709	3709	
	Hospital de caridad.	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
Artana.....	Fundacion para limosnas á parientes pobres.	918	182	x	x	x	x	x	x	x	182	918	1100
	Hospital de caridad.	373	38	x	x	x	6	x	x	x	38	379	418
	Fundacion, limosnas á pobres.	558	x	x	x	x	x	x	x	x	558	558	
Begis.....	Id. para repartir á parientes pobres.	200	54	x	x	x	x	x	x	x	54	200	254
	Id. para dotar huérfanas.	47	177	x	x	x	x	x	x	x	177	47	224
	Fundacion para enseñanza de niñas ó pobres del vecindario.	792	x	x	x	x	x	x	x	x	792	792	
Barriol.....	Id. para dotacion de la maestra de niñas.	160	x	x	x	x	x	x	x	x	160	160	
	Id. para una procesion.	480	x	x	x	x	x	x	x	x	480	480	
	Id. para limosnas.	55	x	x	x	x	x	x	x	x	55	55	
Castellfort..	Id. para pobres y dotacion á la maestra de niñas.	1925	x	x	x	x	x	x	x	x	1925	1925	
	Casa de beneficencia.	7108	x	x	x	18446	x	x	11550	3000	x	40105	40105
	Colegio de niños huérfanos de San Vicente.	20739	x	x	x	x	x	x	7360	1180	x	29280	29280
	Hospital de caridad.	17012	x	x	x	9642	x	x	x	300	x	19954	19954
Castellon ...	Fundacion para limosnas de diferentes especies.	5442	x	x	x	x	x	x	x	x	606	5442	
	Id. para parientes pobres.	225	x	x	x	x	x	x	x	x	4806	225	226
	Id. para varias limosnas y dotes para doncellas.	451	x	x	152	x	x	x	x	x	x	603	603
	Id. para limosnas al altar mayor.	354	x	x	x	x	x	x	x	x	603	354	354
Cati.....	Id. para id. al Smo. Sacramento.	184	x	x	x	x	x	x	x	x	184	184	
	Id. para la fabricacion de la parroquia.	570	x	x	x	x	x	x	x	x	570	570	
	Id. para gastos de una cofradia.	82	x	x	x	x	x	x	x	x	82	82	
	Id. para el mismo objeto.	553	x	x	x	x	x	x	x	x	553	553	
Cinc-torres.	Hospital de caridad.	510	x	x	x	x	x	x	x	x	510	510	
	Fundacion para socorrer parientes pobres.	450	x	x	x	x	x	x	x	x	450	450	
	Id. para id.	18	x	x	x	x	x	x	x	x	18	18	
	Id. id. id.	22	x	x	x	x	x	x	x	x	22	22	
	Id. para socorrer á los pobres.	27	x	x	x	x	x	x	x	x	27	27	
	Id. para vestir á los pobres.	x	x	x	195	x	x	x	x	x	x	195	135
Cortés de Arenoso.	Id. para dotar doncellas pobres y limosnas.	540	x	x	x	x	x	x	x	x	540	540	
	Id. para dotar doncellas.	165	x	x	x	x	x	x	x	x	165	165	
	TOTALES.	61997	451	x	152	21283	6	240	x	18910	4480	6100	111121

Fig. 30- Pàgina 134 del Tom VI del Diccionari, corresponent a les Rendes de la Beneficència dels diversos establiments que hi havia en la província de Castelló

CASTELLON DE LA PLANA.

Presupuesto de gastos.

Voces, alcances y enseres.	BOTICA.	Censos, supe, seccion y miles de reales.	FACULTATIVOS.	ENTERRAMOS X SUVENTES.	EMPLEADOS.	Sueldos y gastos de educacion y algunos de educacion.	GASTOS IMPRODUCTIVOS.	CARGAS DEL ESTABLECIMIENTO.	CULTO Y CLERO.	GASTOS GENERALES.	TOTALES PARCIALES		TOTAL GENERAL.
											Obligaciones que no se pagan.	de las que se satisfacen.	
								76 19				76 16	76 16
								33 26				33 26	33 26
								135				135	135
								210 14				210 14	210 14
								23 26				23 26	23 26
								56 30				56 30	56 30
								45 6				45 6	45 6
					45 6			406 20				451 26	451 26
								225 30			225 30		225 30
2000			350	45				15		30	2215	225	2448
								75				75	75
156	25	112		300	134			700				1457	1457
					371			3188 17	150			3700 17	3709 17
					242 33			355 20				918 30	918 30
276 18		30			42							379 32	379 32
					82 17			476 9				558 26	558 26
								181 10					
					18 24			199				200	200
					25 18			264			177 8	47 10	224 18
						136						792	792
					40	120						160	160
					180			32	300			480	480
					22			1261 2				56	56
					191 32	324		2852 17	75	73 6		1925 6	1925 6
26000		3500			4800	50	4000	3789		4000		49202 12	49202 12
15931 10	102	3364 2	331 10		1310 24	1570	1291	2693		1080		29280 18	29280 13
8185	4000	1500	780	2400				5443	300	1900		21758	21758
								225			4637	795	5442
								748 4			112 17	112 17	225
								15 2			748 4		748 4
								184 20	339 30			354 33	854 22
												184 20	184 20
				120			160 2	82 9	290			570 2	570 2
								97 17				829	82 9
									156 1			253 18	253 18
460					50			404				510	510
					1 17			16 17				18	18
					2			30 27				22 17	22 17
					2 8			24 26				27	27
								195				195	195
					54			480				540	540
					16 14			148 20				165	165
32029	4427	8506 2	1461 10	2885	7633 22	2192	5451 2	24265 28	1002 31	6783 6	8115 25	10590 12	13415 15

Fig. 31- Pàgina 135 del Tom VI del Diccionari, corresponent a les Despeses de la Beneficència dels diversos establiments que hi havia en la província de Castelló

136 CASTELLON DE LA PLANA.

Presupuesto de ingresos.

PUEBLOS.	ESTABLECIMIENTOS.	RENTAS PROPIAS.	Comisarios del Estado.		Comisarios Municipales.		Comisarios y otros subalternos.	Ayudantes.		Presbitero de mancomunada.	M. de excofrades.	TOTALES PARCIALES.		TOTALES GENERALES.	
			Que no se cobran.	Efectivos.	Que no se cobran.	Efectivos.		Que no se cobran.	Efectivos.			De la que se cobra.	M. efectivo.		
	Sumas anteriores.	61997	451		152	21283	6	240		18910	4480	6100	111121	110162	
Cuevas de Vinromà.	Hospital de caridad.	94	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	94	94	
	Fundacion para socorrer à enfermos pobres.	605	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	605	605	
	Id. para dotar huérfanas.	271	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	271	271	
Chert.	Id. dotar doncellas pobres. } Id. para id.	346	"	"	959	"	"	"	"	"	"	959	346	1305	
Jeldo.	Fundacion misas y limosnas à pobres enfermos.	1159	"	"	117	"	"	"	"	"	"	117	1159	1277	
Berica.	Hospital civil.	75	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	75	75	
Herves.	Obra pia para repartir entre los que acompañan una procesion.	2145	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	525	1620	2145
La Jana.	Fundacion para socorrer à enfermos pobres.	47	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	47	47	
	Id. para dotar doncellas pobres.	152	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	152	152	
La Mata.	Id. para limosnas de pan en viernes Sto.	221	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	221	221	
Nules.	Hospital de Caridad.	76	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	76	76	
Onda.	Hospital de Caridad.	376	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	376	376	
	Fundacion para socorrer pobres parientes.	600	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	600	600	
Portell.	Id. para mantener estudiantes de latinidad.	120	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	120	120	
Puebla de Arenoso.	Hospital (se mantiene de limosnas).	212	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	212	212	
	Fundacion para socorro de pobres vergonzantes.	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	
Segorbe.	Hospital civil.	210	"	"	"	"	"	500	"	"	"	"	210	210	
	Casa de Espósitos.	16050	"	"	"	"	"	"	"	"	"	500	16050	16550	
	Fundacion para limosnas à pobres.	"	21293	2000	"	"	"	"	"	"	"	21293	2000	23293	
Teresa.	Id. id. pero sirve de dotacion à la maestra.	100	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	100	100	
	Id. para repartir el día de Sta. Bárbara.	100	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	100	100	
Tirig.	Id. para el Viernes Santo.	44	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	44	44	
	Hospital de Caridad.	66	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	66	66	
	Fundacion para socorrer parientes pobres.	672	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	672	672	
	Id. id.	53	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	53	53	
	Id. id.	9	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	9	9	
	Id. id.	74	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	74	74	
Vilaherm.	Id. id.	90	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	90	90	
	Id. para socorrer estudiantes pobres.	671	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	671	671	
	Id. para pobres, y doncellas.	1240	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	1240	1240	
	Id. id. pobres de la villa.	195	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	195	195	
	Id. id. pobres estudiantes.	91	"	"	"	"	"	1000	"	"	"	"	91	91	
Vinaroz.	Hospital de Caridad.	1270	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	2270	2270	
	Fund. para un aniversario y limosnas para reintegrar al maestro de escuela.	43	"	"	"	"	"	"	"	"	"	11	32	43	
Vistabella.	Id. para dotacion al maestro de Escuela limosnas y cofradias.	1019	"	"	"	"	"	"	"	"	"	421	597	1019	
	Id. para un aniversario y repartir pan.	272	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	272	272	
	Hospital de Caridad.	958	"	"	"	"	"	"	"	"	"	45	913	958	
	Id. para la maestra de niñas y reparo de una ermita.	120	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	120	120	
Zorita.	Id. para ornamentos de la igl. y ensenanza de niñas.	280	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	280	280	
Zucaina.	Id. para misas y dotar doncellas.	750	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	750	750	
TOTALES GENERALES.		97107	21741	2000	1229	21283	6	740	1000	18910	4480	23975	138527	168502	

Fig. 32- Pàgina 136 del Tom VI del Diccionari, corresponent a les Rendes de la Beneficència dels diversos establiments que hi havia en la província de Castelló

CASTELLON DE LA PLANA.

Presupuesto de gastos.

Viveres, estancias y otros artículos.	BOTICA.	Censos, tasas, vacunas etc. y gastos de copias.	FACTURATIVOS.	ENFERMEROS Y SIRVIENTES.	EMPLEADOS.	Sueldos y gastos de alquileres y otros en el extranjero.	GASTOS REPRODUCTIVOS.	CARGAS IND. ESTABLE-CIMIENTO.	CULTO Y CLERO.	GASTOS GENERALES.	TOTALES PARCIALES.		TOTAL GENERAL.
											Obligaciones que no se pagan.	de las que se satisfacen.	
52029	1127	8508 2	146110	2866	7633 23	2102	5451 2	34265 23	1009 21	6783 6	8115 25	10596 12	13415 15
"	"	"	"	"	"	"	"	94 4	"	"	"	94 4	94 4
605 6	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	605 0	605 6
"	"	"	"	"	"	"	"	271 17	"	"	"	271 17	271 17
"	"	"	"	"	120 18	"	"	1575 10	"	"	950 22	346 0	1305 28
"	"	"	"	"	127 22	"	"	1159 16	"	"	117 30	1159 8	1277 4
"	"	"	"	"	"	"	"	75	"	"	"	75	75
1845 18	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	525	1620 18	2145 18
"	"	"	"	300	8	"	1 6	38 10	"	"	"	47 22	47 22
"	"	"	"	"	3	"	"	152 7	"	"	1	152 0	152
"	"	"	"	"	"	"	"	221 12	"	"	"	221 12	221 12
"	"	"	"	"	"	"	"	76	"	"	"	76	76
726	100	320	"	"	"	"	"	15 2	"	190	960	391 2	1351 2
800	"	"	"	"	3000	"	"	"	"	"	"	600	600
"	"	"	"	"	"	"	"	120	"	"	"	120	120
"	"	"	"	"	"	"	"	92	"	120	"	212	212
"	"	300	450	"	"	"	"	"	"	3000	2950	"	2950
"	"	"	"	200	"	"	"	210 10	"	"	"	210 10	210 10
15660	1000	4000	1550	"	360	"	"	2400	600	2000	12820	16530	29370
"	"	"	"	1800	900	"	"	"	"	"	42000	3804	45804
"	"	"	"	44964	"	"	"	100	"	"	"	100	900
"	"	"	"	"	"	100	"	"	"	"	"	100	200
"	"	"	"	"	"	"	"	44	"	"	"	44	44
"	"	"	"	"	"	"	"	66	"	"	"	66	66
"	"	"	18	"	101 8	"	"	20	12	"	"	526 8	526 8
"	"	"	"	375	25 26	"	"	37 14	"	"	33 6	30 2	63 8
"	"	"	"	"	2 20	"	"	7 6	"	"	"	9 20	9 20
"	"	"	"	"	31 30	"	"	42 18	"	"	"	74 14	74 14
"	"	"	"	"	31 18	"	"	58 16	"	"	"	90	90
"	"	"	"	"	196 33	"	"	474 28	"	"	"	671 24	671 24
"	"	"	"	"	442 17	"	"	798 15	"	"	415 28	825 4	1240 32
"	"	"	"	"	61 26	"	"	133 20	"	"	120 20	74 26	185 12
"	"	"	"	"	34 33	"	"	36 23	"	"	50 17	41 5	91 22
3285	730	400	"	"	"	"	"	"	"	"	"	5510	5510
"	"	"	"	1095	"	"	"	35 16	"	8 10	"	43 26	43 26
"	"	"	"	"	"	330	"	606 21	"	82 17	471 20	547 18	1019 4
"	"	"	"	"	32	"	"	192	48	"	"	272	372
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	534	534
"	"	"	"	534	"	"	"	90	30	"	"	120	120
"	"	"	"	"	"	"	"	130	150	"	"	280	280
"	"	"	"	0	75	300	"	375	"	"	"	750	750
79450	5975	14026 2	3479 10	52133	10542	3322	5452 8	34746 20	3450 21	11515 42	69589 22	153348 22	223414 20

TOMO VI.

10

Fig. 33- Pàgina 137 del Tom VI del Diccionari, corresponent a les Despeses de la Beneficència dels diversos establiments que hi havia en la província de Castelló

4.3 CASTELLÓ

Fig. 34- Vista de Castelló de la Plana. Dibuix de Francisco de Paula Mellado en el llibre «España geográfica, histórica, estadística y pintoresca» (1845, p 298)

En aquesta població, hi havia tres establiments de caritat:¹³⁴

Hospital Civil de Caritat

Introducció

L'Hospital Civil de Caritat era un hospital d'iniciativa privada, amb la finalitat de socórrer als malalts pobres. Segons els informadors de Madoz, va ser fundat per Guillermo Trullols l'any 1391 al donar una casa en el carrer Major, alguns cens i un nombre reduït de llits complets, Balbas refereix que el 4 de Desembre de 1391:

"En Guillen de Trullols deja en su testamento para el sostenimiento del Hospital de Castellón una casa *alberch meu* que posee dentro de los muros de esta villa, franca y libre y 300 sueldos reales de Valencia cada año en censos perpetuos sin fadiga ni luismo, los cuales recibirán y administrarán los mayores de la Cofradía de San Jaime".¹³⁵

¹³⁴ Madoz, (edició facsímil, 1987) Tom I, p 244, a la taula de la pag 244 n'apareixen 4; el que falta és La Fundació per a pobres que té una dotació a la mestra de xiquetes de 1.925 rs vn procedents de rendes pròpies i de 1.925 rs vn per a altres despeses, aquest establiment no apareix després en la descripció de la ciutat que fa l'informador de Madoz.

¹³⁵ Balbas (1892) p 798.

Segons el testament de Trullols, en aquella època ja tenien instal·lats 10 llits per atendre als malalts pobres de la ciutat, amb aquestes rendes i amb les almoines dels veïns es va mantindre fins a 1802, data en què va començar la construcció de l'edificació que hi havia en 1848.

Fig. 35- Postal antiga de l'Hospital de Castelló, 1890

Encara que Madoz ens deia que aquest Hospital va ser fundat per Trullols, el mateix Balbas¹³⁶ parlava de l'existència en 1291 de l'*Hospital de la Villa de Castelló*, el cronista de Castelló Revest Corzo¹³⁷ en 1947 ampliava la informació, Revest treballant els documents de l'arxiu de Castelló, aconseguí clarificar-nos l'origen d'aquest Hospital; era el 4 de març de 1291 quan Bernardo Gostanç i la seua dona Elisenda donaven les terres a l'Hospital de la Villa que acollia no solament els malalts pobres sinó a tot tipus de malalts "era obligación de los médicos asalariados por la Villa, de los que llamaríamos hoy titulares atender a los enfermos del Hospital. Así al contratar al maestro Domingo Rodrigo en 3 de diciembre de 1385 se le impone la obligación de visitar aquél siempre que sea menester y le requiera el administrador",¹³⁸ ho fan a través del procurador de l'Hospital Bernardo de Nomdedeu, però el devenir d'aquest Hospital al llarg del segle XIV i XV no és massa falaguer, la situació de l'Hospital es bastant ruïnosa, de tal manera que a finals del segle XV es baralla la fusió amb l'Hospital de

¹³⁶ Balbas en la p 42 de *El libro de la provincia de Castellón* parla de l'existència d'un Hospital de pobres així comenta que en 1290 Bernardo Gostanç i la seua dona Elisenda, donen a l'Hospital de pobres de Castelló un terreny per a plantar vinyes, tal i com dona constància el document de l'escriptura expressat en els següents termes "unum trozum terre nostrum ad plantandum et ad faciendum vineam ad opus predicti hospitalis".

¹³⁷ Revest Corzo (1947). Tots els documents que es basa Revest provenen de los *Libres de Consells*, que estaven conservats en l'arxiu municipal de Castelló. Aquest llibre recull un gran nombre de documents que es refereixen als orígens de l'Hospital de Trullols, als de l'Hospital de la Villa, a la fusió dels dos Hospitals, als socors des pobres així com a la defensa judicial dels pobres i la cura dels orfes, el període d'aquestos documents va des del 1291 fins a 1702.

¹³⁸ Revest Corzo (1947) p 58.

Trullols,¹³⁹ i amb l'acord del 30 de desembre de 1509, es fusiona i es absorbit per l'Hospital que Trullols havia fundat a finals del segle XIV passant els dos Hospitals a formar un únic Hospital anomenat de Trullols, açò està ben explicat en paraules de Revest

"la verdadera razón de que el Consejo se avenga a establecer el nuevo Hospital en el solar ajeno y que es la irrefutable de que no puede ser de otra manera (no s puixa mudar), sin duda porque, como más sencillamente se decía en 1498, la casa del Hospital de Trullols era más espaciosa...y la otra¹⁴⁰ por lo visto era incapaz".¹⁴¹

Edificació

L'edifici de l'època de Madoz, es va construir tal com ell ens diu amb les almoines dels veïns i especialment amb l'ajuda del coronel Antonio Marti¹⁴², qui va contribuir amb un donatiu de 15.000 rs, procedents d'un llegat familiar, i essent dirigida pel brigadier Antonio Bermúdez de Castro, governador militar.

La veu informa que l'edifici era bastant sòlid i espaiós, amb prou capacitat i ben ventilat. Fou conclòs el dia 4 d'abril de l'any 1805. L'establiment comptava amb 25 cambres que eren destinades per a malalts pobres, aquests eren atesos diàriament.

Fig. 36- Fotografia antiga de l'Hospital de Trullols

Rendes i despeses

Comptava amb unes rendes de 18.604 rs 18 mrs que provenien 17.695 rs 14 mrs de les rendes que proporcionaven anualment finques rústiques i urbanes i 909 rs 4 mrs de diverses pensions i cens. A aquests ingressos s'havien de sumar la dotació municipal que ascendia a 2.642 rs 26 mrs i les almoines que provenien del veïnat.

---

¹³⁹ Hi ha diversos documents que ho testifiquen, una proposició d'unir l'Hospital de la Villa al de Trullols el 2 de gener de 1465, encara que el 13 de març de 1495 n'hi ha un altre acord per no unir els hospitals, però més endavant hi ha el 29 de juliol de 1498 un altre acord per a reunir els dos Hospitals, que finalment queda refrendat en un nou acord i segons pareix definitiu, del 30 de desembre de 1509.

¹⁴⁰ Aquí es refereix a L'Hospital de la Villa.

¹⁴¹ Revest Corzo (1947) pp 26 i 27.

¹⁴² Llistar (1887) p128.

Pressupost	Rs Anual
Finques rústiques i urbanes	17.695 rs 14 mrs
Diverses pensions i cens	909 rs 04 mrs
Total rendes fixes	18.604 rs 18 mrs
Dotació municipal	2.642 rs 26 mrs

Taula 32- Rendes anuals de l'Hospital Civil de Caritat de Castelló
(elaboració pròpia)

Organització

L'Hospital Civil de Caritat era regit per un Patronat que estava ubicat a l'Ajuntament. El Patronat anomenava una junta titulada *directiva de caritat*, composta de 8 individus i 2 regidors, el seu vice-president era un beneficiat del reverend clercat i s'anomenava Clavari. Aquesta junta era l'encarregada de la direcció de l'establiment així com també de la recaptació i distribució de les rendes. Es rendien comptes anualment a l'Ajuntament. En 1860 l'Hospital de Trullols que havia sigut assumit per la Diputació provincial passava a ser l'Hospital Provincial. És en 1907 quan es va inaugurar el nou Hospital Provincial i es va traslladar l'antic hospital de Trullols situat en el carrer Major a les noves dependències, que pel temps es va a conèixer com Montesinos en honor a l'arquitecte Manuel Montesinos Arlandis, que el va construir.

Casa dels infants orfes de Sant Vicent Ferrer

Introducció

La Casa dels infants orfes de Sant Vicent Ferrer era com l'anterior, d'iniciativa privada. Va ser fundada a imitació de la casa d'orfes de València, per D. José Climent, bisbe de Barcelona i fill de Castelló, qui va tornar a Castelló després de renunciar a la mitra de Barcelona. Amb la voluntat de fundar un asil que acollira als xiquets orfes, va donar tot el seu patrimoni per a aquesta finalitat, el testament atorgat al notari D. Bernardo Vicente en 1776, estava redactat amb aquests termes:

"Justipreciados los bienes patrimoniales del venerable prelado, ascendió su importe a 27.976 libras y 10 sueldos moneda valenciana, con las que se fundó el colegio de niños huérfanos de San Vicente, según la voluntad del testador; «... después de mi muerte la casa propia que habito, sea casa de huérfanos hijos de esta villa, dejándola todos mis bienes derechos y acciones; porque veo y me compadezco de muchísimos pobres huérfanos que desamparados, o perecen por falta de abrigo, o se pierden por falta de educación, los cuales podrán recogerse en dicha casa y educarse cristianamente para ser útiles a la Iglesia y al Estado. Así me persuado que no puedo dar a mis bienes otro destino que sea más del agrado de Dios, ni más beneficioso a mi patria»".¹⁴³

Segons Sarthou,¹⁴⁴ el bisbe Climent li va demanar permís a Carles III, per tal d'obrir una casa d'orfes, però com que el rei estava enemistat amb el bisbe li ho va denegar, essent aquesta la causa de l'endarreriment de l'obertura de l'establiment. Al morir el bisbe en 1781, li havia deixat al seu amic el canonge Antonio Segarra,

¹⁴³ Balbas (1892) p 811.

¹⁴⁴ Sarthou (1927) p 371.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

---

l'encàrrec de continuar amb la seua voluntat de fundar l'asil. Finalment, Antonio Segarra va reprendre el tema que li havia encomanat el seu amic, tornant a demanar-ho, en aquest cas, va aconseguir l'aprovació per Carles IV, dels estatuts redactats per Climent, amb la data del 5 d'abril de 1794, encara que l'establiment ja havia sigut inaugurat i estava en funcionament des del 26 de juliol de 1789.¹⁴⁵ Segons Balbas la casa d'acolliment d'orfes fou acabada en 1790, fins al punt que ja en desembre d'aquest any, hi havia acollits 23 xiquets i 24 xiquetes.

Edificació

L'edifici era d'arquitectura moderna i prou sòlid, constava de tres naus paral·leles a la porta principal, que es dividien pel pati en dues parts desiguals, a la dreta estava la més gran que allotjava als xiquets i a l'esquerra la menor on estaven les xiquetes, estava constituït de tal manera que els xiquets no veien a les xiquetes.

Rendes i despeses

Per Madoz sabem que la Casa dels infants orfes de Sant Vicent Ferrer comptava amb unes rendes de 16.000 rs anuals i a més a més d'uns 1.500 o 2.000 rs procedents d'obres pies testamentàries i d'almoines.

Pressupost	Rs / Anuals
Finques i Rendes Fixes	16.000
Ingressos Eventuals	2.000
Total	18.000

Taula 33- *Rendes de la Casa dels infants orfes de Sant Vicent Ferrer de Castelló (elaboració pròpia)*

Despeses Treballadors	Rs/Anuals
Mestre, Mestressa i Cuinera	1.110
Metge i Cirurgià	350
Clavari	750

Taula 34- *Despeses de la Casa dels infants orfes de Sant Vicent Ferrer de Castelló (elaboració pròpia)*

Organització

Entre el personal de l'establiment hi havia un mestre, una mestressa i una cuinera assalariats. Entre els professionals de salut hi havia un metge i un cirurgià assalariats. L'establiment mantenia a 22 xiquets i 10 xiquetes que vivien en estances separades. En l'establiment es donava assistència mèdica i ensenyament. Respecte l'ensenyament sabem que s'aplicaven les normes sexistes de l'època, així els xiquets rebien educació de lletres, llegir i escriure, també comptar així com doctrina cristiana i ajudar al retor en missa, a més a més rebien instrucció en tot el que era necessari per a treballar el cànem i la corderia, aprenent d'aquesta manera un ofici per a treballar quan

---

¹⁴⁵ Balbas (1892) en p 796 informa: el rei Carles IV va aprovar la fundació y les constitucions per al governament de la institució per decret del 3 d'abril de 1794. També ens diu que el bisbe Climent va morir en Desembre de 1781 i que és el 1789 quan es va inaugurar la casa d'orfes de Sant Vicent Ferrer, el primers xiquets acollits varen ser Juan Company, Valeriano Sánchez i José Blasco.

foren adults. A les xiquetes se les ensenyava labors pròpies del seu sexe, és a dir, cuinar, planxar, cosir, netejar roba etc.

Madoz ens diu que seguint les instruccions del seu fundador, per a poder entrar en la institució calien una sèrie de requeriments com: ser de Castelló, orfe pobre i a falta d'aquests referents, fills de vídua pobre. L'edat d'ingrés estava entre els 7 i els 10 anys, el que volia continuar amb l'ofici de la casa estava fins al 16 anys o més, i si volia aprendre un altre ofici estava fins als 14 anys, però durant aproximadament un any era mantingut per l'establiment fins que acabava l'aprenentatge de l'ofici que havia elegit i començava a treballar per a poder mantenir-se.

La Casa tenia una junta administrativa, formada pel vicari major de la parròquia, un artista, un llaurador, un ciutadà, un beneficiat del clergat i un regidor de l'Ajuntament, entre tots els quals anomenaven un Clavari, que s'encarregava de la direcció i de l'administració del centre.

Casa de Beneficència.

Introducció

La Casa de Beneficència de Castelló era d'iniciativa de l'Ajuntament. Va ser fundada el 1822 en el convent de Sant Domènec, seguint la Llei del 6 de febrer de 1822, amb l'objecte d'arreglar als pobres captaires. La inauguració de la casa va tindre lloc el dia de Sant Josep, motiu pel qual, es va adoptar com patró a aquest Sant. L'establiment comptava amb una mitjana de 150 places per quinquenni. Quan Madoz rep la informació, en aquest establiment hi havia 133 pobres acollits, i alguns xiquets expòsits que no havien sigut adoptats després de la lactància. Més endavant en 1887, Llistar parlava de l'existència de 600 orfes i ancians acollits en l'establiment, que estaven a càrrec de 8 monges de la Caritat..

Rendes i despeses

Les rendes encara que eren eventuais, cobrien les despeses que estaven al voltant de 50.000 rs. Les rendes provenien de l'Ajuntament que donava de 8.000 a 10.000 rs, segons les necessitats de la Casa. També comptaven amb els ingressos que resultaven de les rifes setmanals que es feien des de l'any 1838 després d'haver obtingut el corresponent permís reial per poder realitzar-les, a més a més també comptaven amb els ingressos que provenien de l'explotació de la plaça de bous, de les almoines dels veïns i de la venda dels productes procedents de la indústria de teixits de lli ordinari i filatures que hi havia en l'establiment i que eren realitzats pels acollits.

Organització

Els pobres acollits a la casa treballaven en la indústria tèxtil que hi havia al mateix establiment. La Casa de Beneficència tenia des de 1845 una escola per als xiquets on aprenien a llegir, escriure i nocions d'aritmètica, també hi havia un taller d'aprenentatge de l'ofici. L'atenció mèdica estava coordinada amb l'Hospital Civil, de manera que quan els residents en la Casa es posaven malalts, eren enviats a aquest Hospital, retornant a la Casa de Beneficència quan ja estaven sans. L'administració i direcció la duia una Junta Municipal de Beneficència, la qual cosa no generava cap despesa, alleugerint el pressupost de l'establiment benèfic.

4.4 MORELLA

Fig. 37- Vista de la ciutat de Morella, segons un dibuix d'Antonio Josef Cavanilles en 1795, en «Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia», Tom I

Beneficència

Segons Madoz la Beneficència a la vila de Morella estava molt descuidada, els establiments no hi tenien activitat, hi havia una institució pia de consideracions socials que des d'antic tenia per objecte augmentar la dot o afavorir amb rendes als joves nuvis sense mitjans de subsistència o que tenien pocs mitjans, la veu informava que ignorava si es complien o es perdien les rendes.

Hospital de Sant Antoni

En 1305 el predicador Bernardo Segarra, fundava l'Hospital de Sant Antoni, la veu informa que només rebia un o dos pobres mantinguts en part per la caritat pública.

Hospitalet de Sant Nicolau

Un poc després de la fundació de l'Hospital de Sant Antoni, la caritat d'alguns particulars va reunir fons per a la fundació d'un hospici anomenat Hospitalet de Sant Nicolau, amb l'objecte d'albergar als pobres vianants i mendicants. Antonio Magaz¹⁴⁶ deixava constància que en el segle XIX, l'Hospitalet no funcionava perquè ja estava tancat. Per altra banda també informava que ignorava si encara funcionaven altres obres pies, com aquelles que estaven encarregades d'augmentar la dot als joves recents casats i que no tenien mitjans econòmics.

---

¹⁴⁶ Antonio Magaz va ser corresposal i col·laborador de Madoz.

Hospital militar

L'Hospital militar li deixava a la ciutat de Morella unes rendes positives, a diferència de la Beneficència pública que era molt deficitària. Segons l'informador de Madoz, els guanys que produïa l'Hospital militar, representava per a l'any 1846, que és la data que arplega el Diccionari, al voltant de 18.715 rs, perquè la Hisenda Nacional abonava per cadascun dels militars ingressats, 5 rs per cada estada diària.

La veu informava en una taula el moviment econòmic que hi va haver en l'Hospital, al llarg de tot l'any 1846, tant els ingressos com les despeses, donant constància de la importància que tenia l'establiment per a la ciutat de Morella. Les rendes provenien d'un total anual d'estades dels militars ingressats de 9.979, pels quals l'Estat havia pagat 49.895 rs. La segona meitat de l'any havia presentat més estades que la primera, amb molta diferència, així el mes d'agost amb 1.572, representava un ingrés de 7.860 rs, que era un ingrés important, i el mes de març el de menor amb 61 estades, representava només 305 rs. Pel que fa a les despeses de l'Hospital militar de Morella per a l'any 1846, estaven perfectament detallades tant les produïdes pel personal que va treballar en l'establiment, com eren el metge i el cirurgià, així com el contralor i els infermers, i les despeses pròpies del manteniment de l'establiment com era la farmaciola, la neteja de la roba, les dietes i l'alimentació etc.

A continuació presentem les dues taules de rendes i despeses que hi hagué en l'Hospital militar de Morella l'any 1846. De les dues taules de dades econòmiques, exposades, podem extraure que hi havia una diferència total a favor de l'Hospital militar de Morella de 18.745 rs 6 mrs.

Rendes			
Mesos	Estades	Total estades	Valor en Rs Vn
Gener	128	} 9.979	} 49.895
Febrer	65		
Març	61		
Abril	232		
Maig	565		
Juny	971		
Juliol	1.364		
Agost	1.572		
Setembre	1.027		
Octubre	1.228		
Novembre	1.393		
Desembre	1.373		

Taula 35- Rendes anuals de l'Hospital militar de Morella, per a l'any 1846, especificant el mes i el nombre total d'estades dels militars ingressats (elaboració pròpia)

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Despeses		
Objectes	Rs Mrs	Total
Metge	1.217 17	} 31.179 28
Cirurgià	730 "	
Farmaciola	6.650 28	
Contralor	1.642 17	
Llavat de roba	1.412 "	
Infermers	2.190 "	
Dietes i racions	15.037 "	
Altres despeses	2.300 "	

Taula 36- Despeses anuals de l'Hospital militar de Morella per a l'any 1846 (elaboració pròpia)

La veu també ens informa del moviment de malalts, que hi hagué durant l'any 1846. En la taula següent presentem el nombre de malalts que ingressaren durant l'any 1846, els que es varen curar i els que moriren, per altra banda la veu també classifica els malalts en dos grups, si eren de cirurgia o de medicina:

	De cirurgia	De medicina	Total
Existents a finals de 1845	2	4	6
Entrades en 1846	96	141	237
Eixides per curació	74	127	201
Eixides per mort	2	4	6
Estades per 1847	22	14	36

Taula 37- Moviment anual de malalts en l'Hospital militar de Morella l'any 1846 (elaboració pròpia)

Fig. 38- Vista de Morella des de la carretera d'Aragó (1845). Gravat atribuït a Domingo Martínez Aparaci, dins de l'obra de Dámaso Calbo i Rochina de Castro «Historia de Cabrera y de la guerra civil en Aragón, Valencia y Murcia». Madrid (1845, p 7). (Font: Bivaldi, Grab/46)

4.5 SOGORB

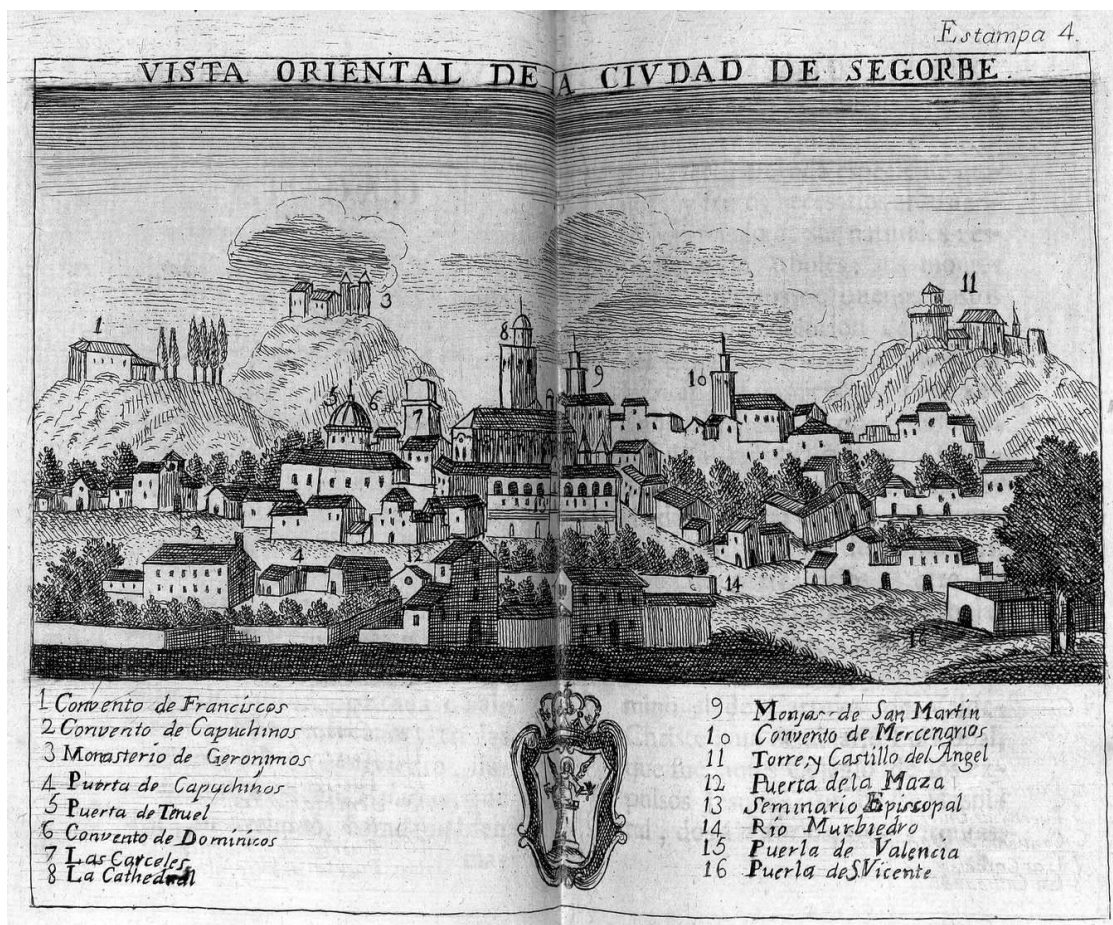

Fig. 39- Vista oriental de la ciutat de Segorb, dibuix realitzat per Juan Fernando Palomino en 1784 per al llibre «Atlante español o descripción general de todo el Reyno de España, Tomo VIII. Descripción del Reyno de Valencia. Parte I» (Font: Bivaldi)

Hospital Civil

L'Hospital Civil de Segorb va ser fundat el 1466. Madoz informa que atendien de 10 a 12 malalts de mitjana, amb una renda de 19.015 rs, aquestes rendes que hi tenia, eren suficients per mantenir-los. L'edifici era capaç i estava construït en pedra. Posseïa uns banys còmodes que tenien dues piques destinades als malalts de l'Hospital i vuit piques públiques que estaven separades de les altres dues. Eduardo Jiménez Valdivieso¹⁴⁷ en el seu informe de 1907, sobre l'Hospital de Valencia recollia informació de diversos Hospitals, entre aquests estava el de Segorb, Valdivieso informava que en un principi era un hospici i el 1466, contribuint els Capítols, va ser fundat un Hospital, anomenat de Sant Miquel, amb l'obligació de curar als malalts i d'atendre i recollir als expòsits. Na Catalina Suárez llegà tots els seus béns a la seua neboda Na Violante de Frígola, amb la condició que si aquesta moria sense fills passaren els béns a l'Hospital.

¹⁴⁷ Jiménez Valdivieso (1907, p 65) informa que la Història de l'asil de malalts pot consultar-se en l'obra *Noticias de Segorbe y de su Obispado por un sacerdote de la Diócesis*, l'autor és el Bisbe Aguilar.

Finalment en abril de 1498, l'Infant Enric va fer dos reglaments que els administradors de l'establiment varen acceptar, un era per l'Hospital i l'altre per abastir de roba als pobres, la junta administradora quedà a càrrec del Procurador General de l'Infant, del Vicari General, del Sr Bisbe, d'un Canonge i dos Jurats, amb dos Procuradors, d'aquests un era eclesiàstic nomenat pel Capítol, i l'altre era un seglar nomenat pels Jurats.

Casa de Misericòrdia o d'expòsits

La Casa de Misericòrdia depenia de la Caixa provincial de Castelló que abonava trimestralment la lactància dels xiquets expòsits que hi estaven acollits. En 1786, el bisbe de Sogorb, Lorenzo Gómez de Haedo va posar la primera pedra d'aquest establiment de beneficència, que es va construir sobre les enrunes del castell palau del rei Martín i de l'Infant Enrique Fortuna.¹⁴⁸

4.6 VINARÒS

Hospital de Caritat

L'Hospital de Caritat era un hospital per a pobres, era propietat de la vil·la. Malgrat que era suficientment gran per a poder fer una bona distribució de sales, departaments i oficines, només acollien alguns malalts pobres, potser per falta de diners o per la deixadesa de la gent.

Els militars tenien preferència i l'empraven sovint, però encara que pagaven l'estada que suposava alguna renda per a l'Hospital, la presència dels militars, redundava en perjudici dels pobres de la població. Per altra banda l'Hospital es mantenia amb les almoines procedents de l'Associació de Beneficència de dones.

Vila-real.

Fig. 40- Vista de Vila-real, dibuix de l'obra de Miralles «Crònica de la província de Castellón de la Plana»¹⁴⁹ dins de «Crònica general de España. Historia ilustrada y descriptiva de sus provincias»

---

¹⁴⁸ Balbas (1892) p 401.

¹⁴⁹ Miralles (1868) p 17.

4.7 POBLES RESTANTS

Pel que fa a la resta de pobles de Castelló, quan Madoz descriu la província recull en un quadre sinòptic 32 pobles¹⁵⁰ on hi havia alguna mena d'assistència benèfica. Madoz en aquest quadre sinòptic només recull Hospitals de caritat en 13 pobles: Alcora, Ares del Maestrat, Artana, Begís, Cortes d'Arenós, Coves de Vinromà, Xèrica, La Jana, Nules, Onda, Pobla d'Arenós, Vilafermosa i Vistabella. Però si observem el quadre següent que nosaltres hem elaborat a partir de la informació que donen els col·laboradors, respecte de cada poble, apareix una divergència, perquè hi ha també un total de 29 pobles on enregistren l'existència d'alguna institució benèfica que anomenen de diverses maneres com hospital, hospital de caritat, hospital per a malalts pobres, hospital per a pobres transeünts, casa-hospital etc. En alguns casos no coincideixen amb els anteriors, havent inclús quatre d'ells com són: Begís, Cortés d'Arenós, Coves de Vinromà i Vistabella dels quals no donen cap tipus d'informació en la seua descripció. A continuació presentem en una taula la relació de pobles recollits pels informadors on diuen que hi havia alguna mena d'Assistència Benèfica:

ALBOCÀSSER	Alt Maestrat	Hospital per a tota classe de malalts, a càrrec del rector de la parròquia, amb poques rendes, sostingut per la caritat dels veïns.
ALCALÀ DE XIVERT	Baix Maestrat	Hospital, on es donava alberg als transeünts pobres.
ALCORA	Alcalatén	Hospital per a malalts pobres del poble i transeünts, sostingut per la caritat dels veïns, sota la direcció d'un eclesiàstic i dos infermers.
ALMASSORA	Plana Alta	Hospital per a malalts pobres del poble i transeünts sense rendes per a mantenir les càrregues, se sostenia per la caritat dels veïns.
ARES DEL MAESTRAT	Alt Maestrat	Hospital per a malalts pobres i transeünts, en el que es dipositaven els xiquets expòsits que apareixien fins què es presentava l'oportunitat per a conduir-los a la casa bressol de la capital, encara que les rendes només eren de 90 lliures, la bona administració d'aquest establiment feia que res faltara als malalts. Hi havia també un llegat pius, fundat per Bernardo Lagart, destinat a dotar a donzelles pobres, assistir a estudiants pobres i comprar als llauradors pobres una cavalleria o un bou de labor, la dotació era de 38 cafissos, 3 barcelles de blat i 34 lliures 8 sous.
ARTANA	Plana Baixa	Hospital per a pobres, transeünts i malalts del poble, amb molt escasses rendes, es cobria amb almoines.
ATZENETA DEL MAESTRAT	Alcalatén	Hospital per a pobres transeünts i malalts del poble, pagat per la Junta Municipal de Beneficència.

¹⁵⁰ Madoz, (edició facsímil, 1987) Tom I, pp 244 a 247. Taules anteriors (facsímils) de pressupostos i despeses en pàgines 35, 36, 37 i 38.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

BENICARLÓ	Baix Maestrat	Hospital de caritat, sostingut amb les almoines.
BETXÍ	Plana Baixa	Hospital amb rendes de les almoines dels veïns.
BORRIANA	Plana Baixa	Hospital dotat amb 1.000 rs anuals pagats de propis.
CÀLIG	Baix Maestrat	Casa-Hospital abandonada. No tenia establiments de Beneficència.
CAUDIEL	Alt Palància	Casa-Hospital molt miserable.
CERVERA DEL MAESTRAT	Baix Maestrat	Casa-Hospital de pobres que administrava l'Ajuntament.
CINCTORRES	Els Ports	Un Hospital sense rendes.
LA XANA	Baix Maestrat	Hospital de caritat.
LLUCENA	Alcalatén	Hospital de Caritat per a malalts pobres, amb 655 rs i 32 mrs pagats per cens d'alguns particulars, no se pagaven 149 rs 14 mrs per la pèrdua d'algunes escriptures d'imposició. Es situava en l'Ajuntament, junt a la presó, la caserna de la Guardia civil, l'escola i l'habitació del mestre.
SANT MATEU	Baix Maestrat	Hospital de pobres malalts. Fundat en 1701.
MONTANEJOS	Alt Millars	Hospital on se celebraven les sessions de l'Ajuntament per haver alienat la casa consistorial per atendre a les preocupacions de la guerra.
NULES	Plana Baixa	Hospital per a pobres malalts vianants, socorreguts per la caritat pública.
ONDA	Plana Baixa	Hospital per a pobres que se sostenia per la caritat pública.
POBLA D'ARENÓS	Alt Millars	Hospital en enrunes per falta de rendes.
RIBESALVES	Plana Baixa	Hospital menudet sense rendes pròpies.

3. Institucions sanitàries

TRAIGUERA	Baix Maestrat	Hospital sense més definició.
VILAFERMOSA	Alt Millars	Hospital de Sant Julián, tenia de 8 a 10 llits ventilats per a pobres. Mantingut per almoines. Era regit pel rector que hi vivia i un treballador de l'Hospital.
VILAFRANCA DEL CID	Els Ports	Hospital menudet.
VILA-REAL	Plana Baixa	Hospital amb una renda 3.000 rs./any de les terres.
VILLAMALUR	Alt Millars	Hospital menut per a pobres mendicants, sense recursos.
VIVER	Alt Palància	Hospital sense dotació.
XÈRICA	Alt Palància	Hospital per a l'asil dels malalts pobres amb 2.400 rs de renda.

Taula 38- Relació de pobles de la província de Castelló, on hi ha constància en el Diccionari, de l'existència d'algun establiment anomenat per la veu Hospital (elaboració pròpia)

Fig. 41- Vista septentrional de la ciutat de Peníscola, dibuix realitzat per Juan Fernando Palomino en 1786 per al llibre «Atlante español o descripción general geográfica, cronológica, e histórica de España», Tomo XI, n°8, de Bernardo Espinalt i García (Font: Bivaldi)

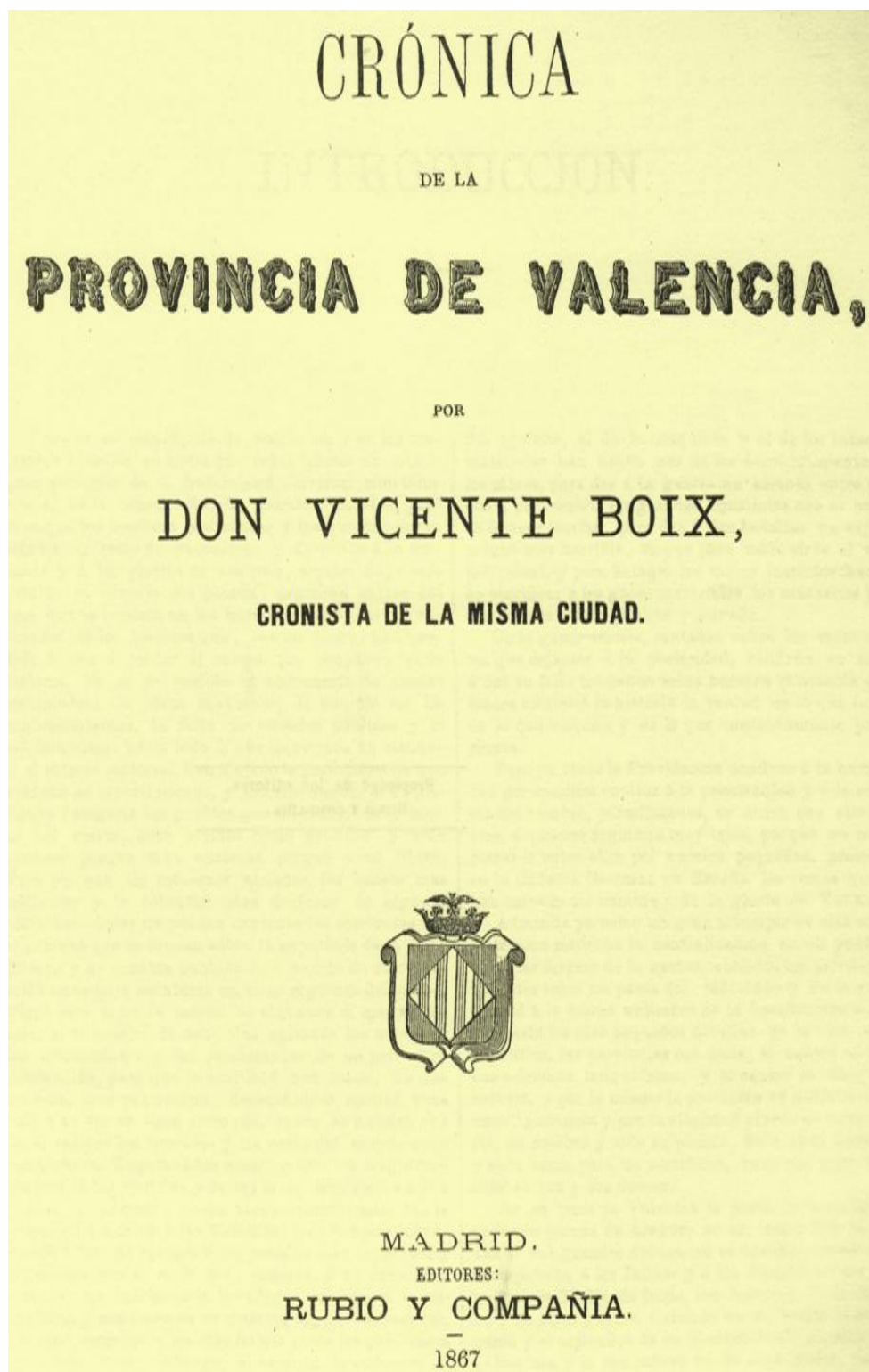

Fig. 42- Frontispici de l'obra de Vicente Boix «Crónica de la provincia de Valencia»

5. PROVÍNCIA DE VALÈNCIA

Madoz abordava la Beneficència Pública de la província de València, comparant-la amb la instrucció primària, i comentava que la situació de la beneficència no era tan falaguera com la de la instrucció. De manera que quan es refereix a la província de València comenta "compuesta esta de mas de 300 pueblos [...] se estrañará sin duda que solo existan establecimientos de esta clase en 36 de dichas pobl." ¹⁵¹ Tal i com refereix, només 36 pobles tenien establiments d'aquest tipus la qual cosa Madoz ho considerava molt escàs.

Per altra banda cal aclarir que en aquest apartat quan parla de pobles es refereix a llocs poblats que estaven distribuïts en 281 ajuntaments i 18 partits judicials. ¹⁵² Eren establiments dedicats a l'empara de la humanitat dolenta i desvalguda. Les rendes per a mantindre l'assistència, en general eren insuficients, creant en conseqüència un considerable dèficit que calia cobrir amb la caritat pública i que de vegades, per no dir en la majoria no era suficient. En cara que quan parla de la ciutat de València ens diu:

"piadosa en todos tiempos la c. de Valencia como acabamos de verlo en los asuntos relativos a la religión, no ha sido menos caritativa para con la humanidad atendiendo a los desgraciados por cuantos medios ha sido posible: entre todos los establecimientos, ocupa el primer lugar el Hospital General". ¹⁵³

D'aquesta cita es desprèn la gran diferència que hi havia entre València ciutat i la resta de pobles de la província, tot i que no era bona la situació de la beneficència en la ciutat cap i casal, era millor que la que presentaven els pobles que estaven sumits en la pobresa i la deixadesa més absoluta. La Beneficència comprenia tota mena d'establiments: Hospici per a peregrins, hospici per a leprosos, hospici per a escolars pobres o estudiants pobres, hospicis per a malalts pobres, hospicis per a sacerdots necessitats, asil per a dones de mala vida o donzelles en desgracia etc. Al llarg del temps s'havien refós, però malgrat la reunificació encara hi havia una gran quantitat d'establiments de beneficència, destacant entre tots l'Hospital General.

Una manera de poder valorar l'assistència en els centres de Beneficència és a través de l'anàlisi dels ingressos i les despeses que hi presentaven. Els pressupostos d'ingressos i despeses corresponents a la Beneficència Pública dels 36 municipis de la província de València, que Madoz anomenava, apareixen arreplegats en la següent taula ¹⁵⁴ on es veu que només hi havia Hospitals amb rendes superiors a 19.000 rs a Alzira, Carcaixent, Gandia, Xàtiva i València, pel que fa a la resta era francament deficient i es reduïen pràcticament a obres pies amb unes rendes insignificants, sotmeses a la caritat.

---

¹⁵¹ Madoz (facsimil, 1987) Tom II, p 200. Els ingressos i despeses d'aquests establiments es troba resumit a les taules de les pp 201 a 203.

¹⁵² Madoz (facsimil, 1987) Tom II, p 189.

¹⁵³ Madoz (facsimil, 1987) Tom II, p 260.

¹⁵⁴ Madoz (1845-50) Tom XV, pp 328, 329, 330.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Municipis de València	Comarca	Obres pies	Hospitals	Ingressos	Despeses
ADEMÚS	Racó d'Ademús	2	-	247	926
AIACOR	Costera	1	-	195	195
ALBALAT DE LA RIBERA	Ribera Baixa	2	-	360	332
ALBALAT DELS SORELLS	Horta Nord	1	-	22	22
ALBERIC	Ribera Alta	2	-	3.018	2.594
ALBORAIA	Horta Nord	1	-	1.258	1.258
ALCUBLES LES	Serrans	-	1	-	-
ALZIRA	Ribera Alta	6	1	24.985	28.273
ANNA	Canal de Navarrés	1	-	30	30
AYORA	Vall de Cofrents	1	1	2.705	2.987
BENAGUASIL	Camp del Túria	1	-	16.866	16.866
BENIGÀNIM	Vall d'Albaida	5	-	1.189	1.189
BUNYOL	Foia de Bunyol	2	1	2.085	1.280
CAMPANAR	València	1	-	941	941
CANALS ¹⁵⁵	Costera	2	-	2.161	2.161
CARCAIXENT	Ribera Alta	2	1	26.340	27.065
ÉNGUERA	Canal de Navarrès	-	1	406	406
GANDIA	Safor	1	1	21.386	16.130
MASSAMAGRELL	Horta Nord	1	-	375	375
MOIXENT	Costera	2	-	394	394
OLLERIA	Vall d'Albaida	2	1	1.276	2.076

¹⁵⁵Encara que Madoz no ho arreplega, en els *Apuntes histórico-descriptivos de la villa de Canals*, el prevere Sebastian Sivera Font, assegura que des del segle XVII hi havia un Hospital, perquè hi havia un carrer nomenat de l'Hospital, en el n° 5 on vivia el retor Dr. Saurina.

3. Institucions sanitàries

ONTINYENT	Vall d'Albaida	9	1	9.018	6.941
POBLA DEL DUC	Vall d'Albaida	1	-	361	361
POBLA LLARGA	Ribera Alta	-	1 ¹⁵⁶	1.350	1.350
PUÇOL	Horta Nord	1	1	150	150
PUIG	Horta Nord	1	-	315	365
SAGUNT (MORVEDRE)	Camp de Morvedre	3	1	6.679	21.318
SEMPERE ¹⁵⁷	Vall d'Albaida	3	-	218	218
SERRA	Camp del Túria	1	-	1.181	1.181
TITAIGÜES	Serrans	1	-	135	135
VALÈNCIA	Horta	26	4	1.725.254	2.168.396
VALLADA	Racó d'Ademús	-	1	197	197
VILLAR EL ¹⁵⁸	Serrans	1	-	23	23
XÀTIVA	Costera	1	1	127.141	176.679
XELVA	Serrans	1	1	855	1078
XIVA	Foia de Bunyol	1	-	401	401
TOTAL		86	19	1.979.515	2.630.124

Taula 39- Ingressos i despeses de la Beneficència en els diversos pobles de la província de València, on Madoz dona constància que hi havia alguna mena d'establiment benèfic (elaboració pròpia)

¹⁵⁶ La data de fundació és de l'1 de maig de 1771. Jiménez Valdivieso (1907) p 72.

¹⁵⁷ També conegut com Sant Pere d'Albaida.

¹⁵⁸ Oficialment i en castellà, *Villar del Arzobispo*.

5.1 INGRESSOS

Els ingressos corresponents a la Beneficència de la província de València, els presentem a continuació en la següent taula:

Ingressos província de València	Rs	%
Rendes pròpies	820.788	41,46
Consignacions de l'Estat	26.648	1,34
Consignació municipal	182.829	9,24
Consignacions eclesiàstiques	227.721	11,50
Arbitris	185.997	9,40
Productes de manufactures	151.302	7,64
Eventualitats	384.261	19,41
Total	1.979.546	99,99

Taula 40- *Ingressos de la Beneficència de la província de València, expressats en una columna en els valors absoluts de la moneda de l'època Rs vn i en l'altra columna els valors es presenten com a percentatges. (elaboració pròpia)*

Com veiem en l'anterior taula, en el cas dels ingressos de la Beneficència estem parlant de diversos tipus de rendes que eren arrellegades per la veu en el Diccionari i que presentem a continuació:

- *Rendes pròpies*. Representava un total de 820.788 rs, és a dir un 41,46% de tots els pressuposts d'ingressos que li corresponien a la Beneficència de València. Al igual que en les altres províncies també era l'ingrés més important, i estava present en la majoria dels pobles en major o menor quantia. Les Alcubles, Bunyol i Puçol encara que hi estaven reflectit com que posseïen obres pies, no constava cap ingrés, ni tan sols per rendes pròpies. Evidentment les rendes més altes corresponien als conjunt d'establiments que hi havia en la capital, on l'Hospital General representava un ingrés en aquest apartat del 56,24 %.
- *Consignacions de l'Estat*. Aquest apartat només apareixia en la capital, ascendia a 26.618 rs i corresponia a 1,34% dels pressuposts d'ingressos, estant present en l'Hospital General i en la Casa de la Misericòrdia, essent francament inexistent en la resta dels pobles de la província.
- *Consignació municipal*. Una situació similar a l'anterior ocorria pel que fa a les consignacions municipals, on a més a més de la casa de la Beneficència de Xàtiva amb 12.000 rs de renda efectiva, la resta corresponia a la capital, concretament a l'Hospital General, la Casa de la Misericòrdia i l'associació de les presons de Sant Narcís i Serrans. Era un consignació total de 182.829 rs amb un percentatge de 9,24%.
- *Consignacions eclesiàstiques*. Aquesta consignació era de 227.721 rs, és a dir un 11,50%, corresponia pràcticament tota (226.074 rs) a la Casa de la Misericòrdia de València, 1.500 rs eren de dues obres pies de Bunyol. Cal recalcar que a Castelló no hi havia aquest tipus de consignació i a Alacant era molt baixa.
- *Arbitris*. Encara que eren 185.997 rs, un 9,40%, aquest tipus d'ingrés era inexistent a tots els pobles de la província exceptuant la Casa de la Beneficència de Xàtiva que comptava amb 17.500 rs, d'arbitris efectius, la resta anava a l'Hospital General (53.300 rs), la Casa de Beneficència

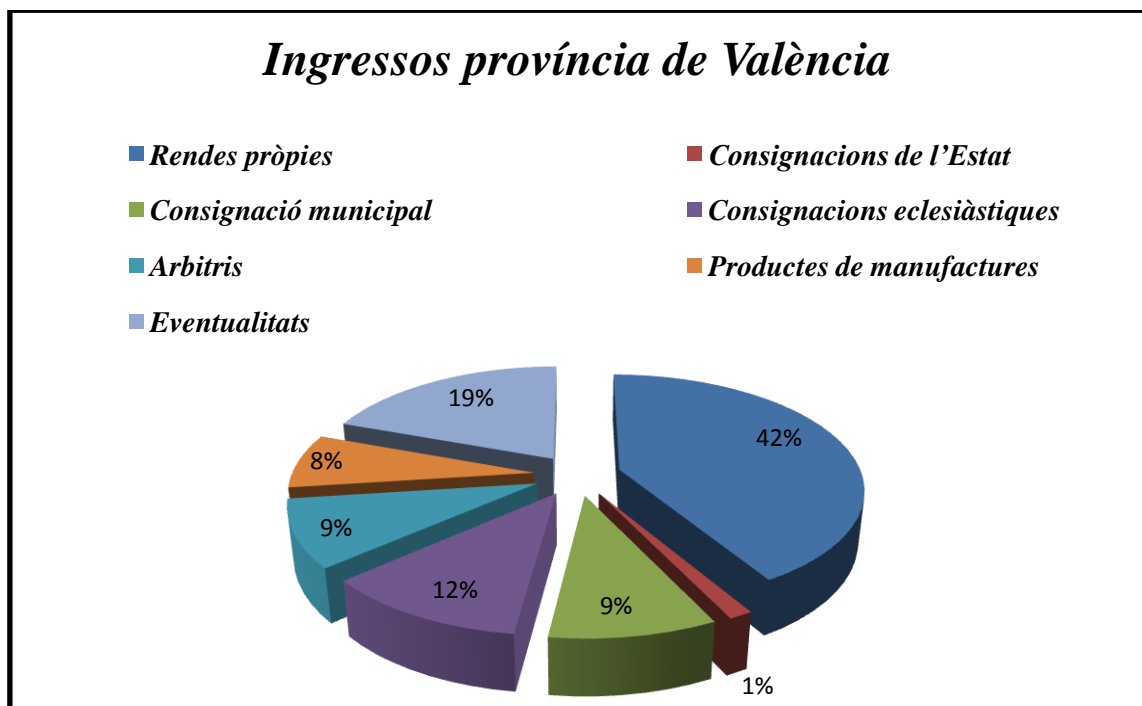

3. Institucions sanitàries

(45.457 rs) i la Casa de la Misericòrdia (69.280 rs.) només hi havia una quantitat simbòlica de 460 rs per l'Hospital de sacerdots pobres.

- *Productes de manufactures.* Ascendien a 151.302 rs, representaven un 7,64% i procedien dels productes que se fabricaven o elaboraven en dues institucions de la capital: la Casa de la Beneficència i la Casa de la Misericòrdia. La veu arreplegava un ingrés de 500 rs que procedien de la Casa de la Beneficència de Xàtiva.
- *Eventualitats.* A diferència de Castelló i Alacant, aquest apartat tenia certa importància, representava un 19,41% i ascendia a 384.261 rs. Cal assenyalar l'ingrés de 60.600 rs de l'Hospital de Xàtiva, el de 6.000 de l'Hospital d'Ontinyent i 1.200 rs del de Gandia, la resta d'ingressos corresponien als establiments de València: l'Hospital General, la Casa de Beneficència, la Casa de Misericòrdia, el Col·legi de Sant Vicent Ferrer, l'Associació de les presons de Sant Narcís i Serrans i la Germandat del Sant Zel.

Passant aquestes dades, expressades en percentatges, a un gràfic de formatge, d'una manera similar a la que hem fet en les anteriors províncies del País Valencià, podem extraure també algunes conclusions de tipus econòmic que afectava a la Beneficència de la província de València. Si es fixem en el gràfic dels pressuposts d'ingressos de la Beneficència de València, veiem que el major percentatge corresponia igualment que ocorria en les altres províncies a les rendes pròpies, però ara adquireixen certa importància perquè representaven quasi la meitat dels ingressos, pel que fa a les eventualitats, era el segon ingrés, seguit per les consignacions eclesiàstiques, aquestes consignacions hem de recalcar que estaven absents o eren quasi insignificants en les altres dues províncies. La consignació municipal, els arbitris i els productes que procedien de les manufactures eren tres ingressos molt igualats, els tres junts representaven un 26 % del total. Per altra banda, tenim que les consignacions de l'Estat eren merament simbòliques o en la majoria dels casos inexistents.

Gràfic 8- Ingressos de la Beneficència de la província de València en %

5.2 DESPESES

Els pressupostos de les despeses, segons la veu ascendien a 2.630.124 rs, encara que després de sumar totes les dades donades de forma desglossada en la taula del Diccionari, ens dóna un valor de 2.630.133 rs, que és la dada que posem en la taula. Les despeses totals que corresponien a la Beneficència de la província de València, les presentem expressades en valors absoluts en la moneda de l'època Rs vn i en valors relatius en percentatges, a continuació:

Despeses de la província de València	Rs	%
Queviures, utensilis i combustible	1.327.084	50,46
Farmàcia	42.037	1,60
Llits, roba, vestuari i utilitatges de cuina	180.633	6,86
Facultatius	83.594	3,18
Infermers i servents	253.989	9,65
Empleats	97.001	3,69
Sous i despeses de càtedra	17.517	0,66
Despeses reproductives	213.749	8,13
Càrregues de l'establiment	225.349	8,57
Culte i clercat	57.976	2,20
Despeses generals	131.204	4,99
Total	2.630.133	99,99

Taula 41- *Despeses de la Beneficència de la província de València, expressats en una columna en els valors absoluts de la moneda de l'època Rs vn i en l'altra columna els valors es presenten en percentatges. (elaboració pròpia)*

Madoz igualment que en les altres províncies, i seguint la mateixa sistemàtica, ho desglossava en diverses columnes, que corresponien als efectes, el personal i les despeses generals. Dintre dels efectes estaven inclosos els queviures, els utensilis, el combustible, la farmàcia, els llits, la roba, el vestuari i utilitatge de farmàcia; en el personal incloïa els facultatius, els infermers, els servents i els empleats, i finalment en el grup de despeses tenia en compte les reproductives, les càrregues dels establiments, les concernents al culte i clercat i les despeses generals. Passem a continuació a comentar la situació econòmica dels diversos establiments:

- *Queviures, utensilis i combustible.* Representava una despesa de 1.327.084 rs, amb un percentatge de 50,46 %. La qual cosa ens indica que la meitat d'aquests pressupostos eren per als queviures i el combustible. Apareix en la majoria dels pobles, però la principal despesa corresponia, com és d'esperar, per a l'Hospital General amb 577.410 rs, la Casa de la Beneficència amb 237.000 rs, i la Casa de la Misericòrdia amb 207.212 rs, els tres establiments representaven el 76,98 % en aquest apartat; pel que fa als pobles restants de la província cal que anomenem a Xàtiva on l'Hospital tenia una despesa de 76.260 rs i la Casa de la Beneficència de 31.920 rs, l'Hospital d'Alzira amb

11.248 rs, l'Hospital de Carcaixent amb 13.760 rs i l'Hospital de Sagunt amb 9.394 rs.

- *Farmàcia*. Era una despesa francament baixa de 42.037 rs amb un percentatge de 1,60%, estava en la mateixa línia que les altres províncies però inclús més baixa. Només l'Hospital de Xàtiva amb 8.000 rs, l'Hospital de Sagunt amb 5.216 rs i l'Hospital General de València amb 21.568 rs presentaven xifres d'alguna importància, en la resta dels pobles era insignificant o simbòlica.
- *Llits, roba, vestuari i utilitats de cuina*. Era de 180.633 rs, que representava un percentatge de 6,86%. En aquest cas les principals despeses corresponien, evidentment, als establiments de la capital, encapçalats per l'Hospital General que era de 89.750 rs, seguit per la Casa de la Misericòrdia que era de 30.900 rs, la Casa de la Beneficència que era de 25.500 rs, i el Col·legi de Sant Vicent Ferrer que era de 12.014 rs. Pel que fa a la resta dels pobles de la província només hi havia despeses en els centres que tenien certa entitat, com l'Hospital de Xàtiva amb 9.000 rs i la casa de la Beneficència de Xàtiva amb 8.400 rs, la resta de pobles pràcticament no presentaven despeses, no essent superiors, en cap cas a 1.000 rs.
- *Facultatius*. Amb 83.594 rs i un 3,18% ens indica que la presència de facultatius era quasi inexistent en els establiments benèfic-assistencials. En els llocs on hi havia constància de facultatiu la despesa era molt baixa, així en el mateix Hospital General de València, on la despesa era més alta, només ascendien a 68.628 rs, aquesta quantitat representava només el 5,62 % de les despeses totals de l'Hospital, més baixes eren les quantitats destinades als facultatius en els altres centres de la capital, hi havia únicament constància de facultatius en l'Hospital d'En Bou amb 1.070 rs i en el Col·legi de Sant Vicent Ferrer amb 1.300 rs, no existint facultatius ni en la Casa de la Beneficència ni en l'Hospital d'estudiants pobres, pel que fa a la Casa de la Misericòrdia presentava una quantitat mínima de 904 rs. En la resta dels pobles cal que anomenem a l'Hospital d'Alzira 3.659 rs, l'Hospital de Gandia amb 2.625 rs, l'Hospital de Xàtiva amb 4.050 rs, l'Hospital de Carcaixent amb 678 rs, i el de Sagunt amb 364 rs.
- *Infermers i servents*. Encara que era majors que les que corresponien als facultatius, només representava un 9,65% amb una quantitat de 253.989 rs. Apareixia en diversos pobles, però la despesa principal es feia en la capital València. Pel que fa als pobles les despeses eren prou desiguals però en tot cas baixes, a Alzira hi havia una despesa de 1.095 rs, a Gandia de 1.807 rs, a Xàtiva apareixia en dos establiments: en l'Hospital de Xàtiva amb 6.660 rs, i en la Casa de la Beneficència de Xàtiva amb 750 rs, també hi havia infermers i servents en l'Hospital de Sagunt amb una despesa de 2.401 rs, en l'Hospital d'Ontinyent amb 1.290 rs, a la Pobla del Duc amb 235 rs i finalment a la Pobla Llarga amb només 200 rs. Com podem veure són quantitats insignificants comparables a les despeses que es produïen en els centres de la capital si exceptuem la despesa que provenia de l'Hospital General amb 223.501 rs, de manera que la resta dels establiments de València a penes presentaven despeses en aquest capítol, l'Hospital d'estudiants pobres 2.008 rs, el d'En Bou 1.500 rs, la Casa de la Misericòrdia era de 3.947 rs i el Col·legi de Sant Vicent Ferrer amb 3.481, no hi havent infermers ni servents en la Casa de la Beneficència.

- *Empleats.* En aquest cas el total era de 97.001 rs. i un 3,69%, també és un percentatge prou baix, indicatiu de la poca quantitat d'empleats que hi havia en aquesta època dedicats a l'assistència. A València l'Hospital General emprava 32.570 rs, xifra que incloïa els empleats dels hospitals d'En Bou i En Conill, molt més inferiors eren les despeses que presentaven els altres establiments, així la Casa de la Beneficència gastava 11.498 rs i la Casa de la Misericòrdia 19.893 rs, el Col·legi de Sant Vicent Ferrer 12.581 rs, l'Associació de les presons de Sant Narcís i Serrans 3.650 rs, la Germanor del Sant Zel 1.460 rs. Si en la capital era baix el pressupost de despeses, en els pobles de la província no era molt més superior, només calia que assenyalarem a l'Hospital d'Alzira amb 2.101 rs, un obra pia de Benaguasil amb 2.424 rs, en l'Hospital de Carcaixent era de 1.205 rs, en l'Hospital de Gandia era de 2.100 rs i finalment en l'Hospital de Xàtiva era de 4.200 rs.
- *Sous i despeses de càtedra.* Amb 17.517 rs i un percentatge de 0,66%, era un despesa totalment absent, apareixia una anotació de 4.919 rs, en una obra pia de Benaguasil i 1.800 rs en la Casa de la Beneficència de Xàtiva. Si observem que és el que passa a la capital veiem que l'Hospital General de València només utilitzava en educació 3.296 rs, la Casa de la Beneficència emprava la quantitat de 1.200 rs, un poc més de pressupost hi havia en la Casa de la Misericòrdia que era de 5.602 rs i finalment el Col·legi de Sant Vicent Ferrer gastava la quantitat ínfima de 670 rs.
- *Despeses reproductives.* Ascendien a 213.749 rs, un 8,13%. En els pobles només hi havia un apunt en la Casa de la Beneficència de Xàtiva amb 3.400 rs, per altra banda, no hi apareixia aquest pressupost en l'Hospital General de València, la principal despesa reproductiva corresponia a la Casa de la Misericòrdia, que tenia una despesa de 118.758 rs seguida de la Casa de la Beneficència amb 91.582 rs.
- *Càrregues de l'establiment.* Representaven un total de 225.349 rs, amb un 8,57%. Aquesta era una despesa que apareixia reflectida en la gran majoria dels pobles, encara que eren quantitats molt reduïdes. En la província de València, exceptuant Alzira amb 5.369 rs, Benaguasil amb 8.897 rs, Alberic amb 2.594 rs, Carcaixent amb 6.986 rs i Xàtiva amb 7.900 rs, la resta de pobles no superava els 2.000 rs, havent-hi varies xifres de 23 rs. En la capital, l'Hospital General de València tenia una càrrega de 85.081 rs, seguit de la Casa de la Misericòrdia que era de 29.769 rs i el Col·legi de Sant Vicent Ferrer amb una càrrega de 11.479 rs, la resta eren inferiors a 2.000 rs.
- *Culte i clero.* Es tractava d'una despesa menuda de 57.976 rs i un 2,2%. En els pobles la més important era la de l'hospital de Xàtiva que ascendia a 3.300 rs, seguida de l'hospital de Gandia amb 1.690 rs, la Casa de la Beneficència de Xàtiva 1.500 rs, i l'Hospital d'Alzira amb 500 rs. En la capital, l'Hospital General de València era el que presentava un major pressupost de 46.567 rs, seguit a molta distància de la Casa de la Misericòrdia amb 2.200 rs, el Col·legi de Sant Vicent Ferrer amb 1.299 rs i finalment la Casa de la Beneficència amb 500 rs.
- *Despeses generals.* Eren les despeses que no es podien classificar, representaven un total de 131.204 rs, un 4,99%. L'Hospital General amb 71.566 rs, la Casa de la Beneficència amb 10.000 rs, la Casa de la

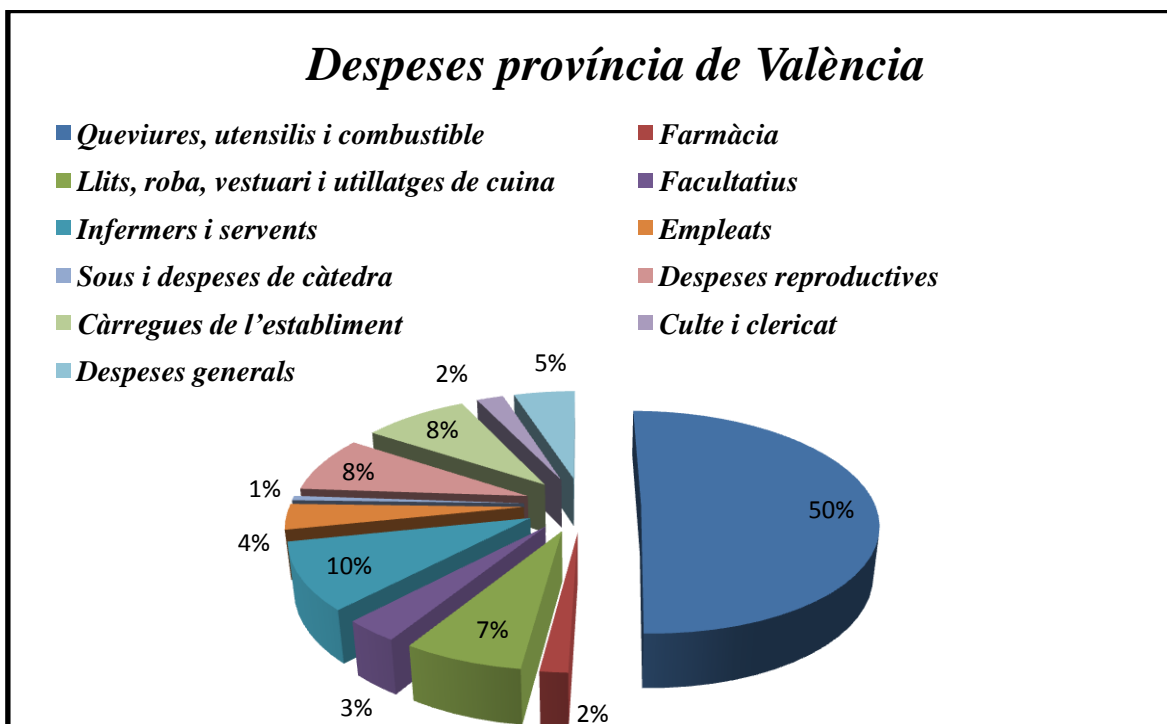
3. Institucions sanitàries

Misericòrdia amb 18.900 rs i el Col·legi de Sant Vicent Ferrer amb 8.345 eren les més elevades.

Totes aquestes dades les passem igualment que en el cas dels ingressos a un gràfic de formatge, on representem les despeses en percentatges, aquest gràfic permet visualitzar millor la càrrega econòmica que representava cada despesa.

La meitat de les despeses corresponien als queviures, utensilis i combustible, és a dir, al manteniment dels establiments, sobretot la part dedicada a la manutenció dels atesos i dels acollits. La despesa següent, es refereix a la produïda pels infermers i servents, però és prou inferior amb molta diferència, la qual cosa ens fa pensar en el poc personal assistencial remunerat que es dedicava a treballar en aquests establiments, i si el que fem es parlar dels metges, podem veure que es tracta d'una despesa insignificant, només del 3 %, percentatge que ens indica, que en la majoria dels establiments benèfics, no existia la figura del facultatiu, asseveració similar podem fer en el cas de la despesa de la farmàcia, que està absent pràcticament.

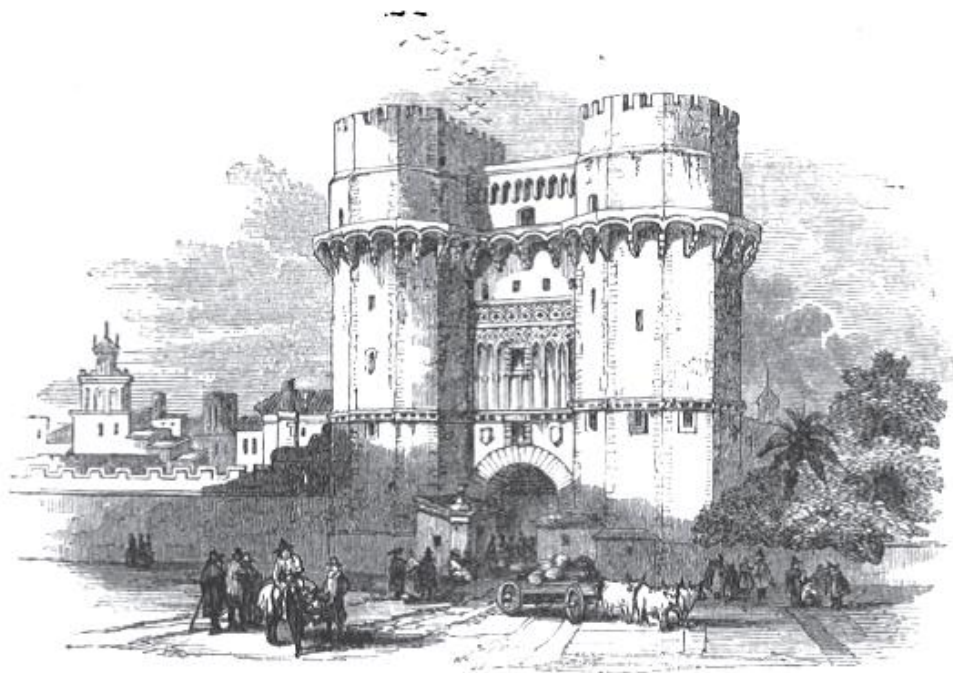
Pel que fa a la despesa dels empleats dels centres també és prou insignificant, la qual cosa delata la inexistència en alguns casos i en altres mínima, de persones que atendien els establiments. Les càrregues dels establiments, que en general es refereixen als impostos, eren superiors a qualsevol dels altres conceptes que hi apareixen. Cal recalcar que en el cas de la província de València existia un despesa reproductiva que representava el 8%, corresponent per complet a la Casa de la Maternitat de la ciutat de València, essent nul·la en tots els altres centres assistencials.

Gràfic 9- Despeses de la Beneficència de la província de València en %

De la mateixa manera que hem fet quan hem estudiat les dades econòmiques de la Beneficència de les altres dues províncies, tant en el cas de la província d'Alacant com en el de la de Castelló, creiem que ara també resulta interessant poder veure el document

original del Diccionari, document que ens ha servit de base, per poder extraure totes les dades que hem treballat anteriorment. En el Diccionari, la taula de les dades econòmiques de la Beneficència de la província de València, consta de tres pàgines, és a dir hi ha menys informació que en la província de Castelló que eren quatre pàgines i més que en la província d'Alacant que eren només dues pàgines. Madoz presenta les rendes que es refereixen als pressupostos d'ingressos de la província de València, en una pàgina i mitja i les despeses que corresponien als establiments de la Beneficència de la província en un altra pàgina i mitja. En aquestes tres pàgines podem apreciar novament, la manera de processar les dades, pròpia del segle XIX.

THE GATE OF VALENCIA.

Fig. 43- Gravats dins del llibre «Wanderings in Spain» de Théophile Gautier, publicat a Londres l'any 1853 (p 297) on Gautier conta el viatge que va realitzar a Espanya l'any 1840

Tot seguit, després dels tres fulls del Diccionari, descriurem els establiments benèfics més importants que hi havia en la província de València, durant la primera meitat del segle XIX. Els establiments més importants en l'època de Madoz, i que són arrellegats pel Diccionari, estaven a València que era la capital, Alberic, Gandia, Llíria, Sagunt i Xàtiva. Dels establiments d'aquests pobles, Madoz dona bona constància en el Diccionari, i ho fa d'una forma més detallada, per la qual cosa nosaltres també els tractarem de forma més extensa.

En el treball, parlarem en primer lloc de l'Hospital General de València, per la seua importància i després, de la resta dels establiments benèfics de la ciutat de València, i a continuació seguint un ordre alfabètic ho farem de la resta dels establiments d'aquests pobles, finalment presentarem en una taula la resta de pobles de la província de València, on Madoz expressa l'existència d'algun establiment anomenat pels informadors Hospital.

A continuació, presentem els fulls facsímils del Diccionari, que corresponen a les dades que hem comentat, relatives als pressupostos d'ingressos i despeses de la Beneficència de la província de València:

VALENCIA

VALENCIA

BENEFICENCIA PUBLICA DE LA PROVINCIA DE VALENCIA.

PRE-IMPUESTO DE INGRESOS.

PUEBLOS.	ESTABLECIMIENTOS.	Rentas propias.	Consignaciones de Estado efectivas		Consignaciones municipales.		Consignaciones y piezas escl.		Arbitrios efectivos.	Productos de manufacturas.	Id. de eventualidades.	Totales parciales.		Total general.
			Que no se cobran.	Efectivas.	Que no se cobran.	Efectivas.	Que no se cobran.	Efectivos.						
Ademuz	Das obras pias.	217	"	"	"	"	"	"	"	"	"	217	"	217
Albalat de la Ribera.	id.	360	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	360	360
Albalat dels Sorells.	Una obra pia.	22	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	22	22
Alberique.	Das obras pias.	3018	"	"	"	"	"	"	"	"	"	2211	807	3018
Alboraya.	Una obra pia.	1258	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	4258	4258
Alicia.	Hospital.	23950	"	"	"	"	"	"	"	"	"	300	23950	23950
Alcublas	Seis obras pias.	1035	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	735	1035
Anna.	Casa hospital.	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
Ayacor.	Una obra pia.	30	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	30	30
Ayora	Hospital.	495	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	195	495
Benaguacil.	Una obra pia.	1700	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	4700	1700
Beniganim.	id.	1005	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	4005	1005
Buñol	Cinco obras pias.	16866	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	16866	16866
Campanar	Hospital.	1189	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	1189	1189
Canals	id.	210	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	210	210
Carcagente.	Das obras pias.	941	"	"	"	"	"	"	"	"	"	375	585	585
Chelva	Una obra pia.	22203	"	"	"	"	"	"	"	"	"	41	900	914
Chiva.	id.	3775	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	22393	22393
Eguera	Hospital.	477	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	3947	3947
Gandia.	Das obras pias.	378	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	477	577
Jativa	Una obra pia.	406	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	378	378
Masagrall	Hospital.	48368	"	"	"	"	"	"	"	"	"	168	233	401
Mogente	id.	4818	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	406	406
Murviello	Una obra pia.	31000	"	"	"	"	"	"	"	"	"	8434	11434	19568
Olleria	Hospital.	5254	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	4818	1818
Onteniente.	Casa de Beneficencia.	375	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	91600	91600
Puebla del Duque	Una obra pia.	6153	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	35541	35541
Puebla-larga	Das obras pias.	394	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	375	375
Puig.	Hospital.	626	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	394	394
	Tres obras pias.	586	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	4543	6153
	Hospital.	690	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	1608	536
	Das obras pias.	2077	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	478	586
	Hospital.	944	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	372	314
	Una obra pia.	361	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	291	396
	Hospital.	4350	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	6000	6000
	Una obra pia.	315	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	41	941
			"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	361	361
			"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	4350	4350
			"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	315

Fig. 44. Pàgina 201 del Tom II, de l'edició facsímil del Diccionari de l'any 1987 que correspon a la pàgina 289 del Tom XV del Diccionari, corresponent a les Rendes de la Beneficència dels diversos establiments que hi havia en la província de València

UBICACIONS	Presol.	Hospital	Cofrades para enseñar difuntos	Tres obras pias.	Una obra pia.	Hospital	Una obra pia.	Hospital general	Id. de Económil.	Id. en Bon.	Id. de pobres estudiantes	Casa da Beneficencia.	Id. de Misericordia.	Colegio de San Vicente Ferrer.	Asociacion de las cárceles de San Narciso y Serranos	Hermanidad del Sto. Cebo	Venido y una obra pia.	Totales.
Puesol.	439	218	481	438	497	23	43074	58300	53300		560	45357	69280					154302
Sempere	450	248	481	438	497	23	43074	58300	53300		560	45357	69280					154302
Serra.	248	439	438	481	497	23	43074	58300	53300		560	45357	69280					154302
Tiaguas	481	439	438	481	497	23	43074	58300	53300		560	45357	69280					154302
Valencia	439	248	481	438	497	23	43074	58300	53300		560	45357	69280					154302
	820788	286018	378	482464	327034	690	183997	384264	419208	453074	48989	45374	52589	2500	2000	45374	4973515	4973515

PRESTIPEUESTO DE GASTOS.

		ESTABLECIMIENTOS.		Viveres, utensilios y combustibles.	Dotica.	Calzas, ropas, vestuario y miles de cocina.	FACULTATIVOS.	Endermos y sifonantes.	Reparaciones.	Sueldos y gastos de catedras, y otros de educacion.	Gastos reproductivos.	Cargas del establecimiento.	CELTO Y CLEMO.	GASTOS GENERALES.	Obligaciones que no se pagan.	Idem que se satisfacen.	Total general.
Ademuz.	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	357
Albalat de la Ribera.	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	360	360
Albalat del Sorells.	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	322	322
Alicante.	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	397	3048
Alicante.	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	358	4358
Alcira.	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	300	27238
Alcira.	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	735	4038
Alcorchis.	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	30	30
Anna.	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	196	489
Avac.	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	420	4082
Ayora.	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	400	4009
Benaguasil.	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	46866	16866
Benigumá.	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	4189	4189
Biadola.	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	320	320
Biadola.	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	960	960
Totales.	43083	878	420	3885	4470	5598	3748	2080	500	3338	3748	52007	56728	56728			

Fig. 45- Pàgina 329 del Tom XV del Diccionari, corresponent la meitat a les Rendes i l'altra meitat a les Despeses de la Beneficència dels diversos establiments que hi havia en la província de València

PUEBLOS.	ESTABLECIMIENTOS.										TOTALES PARCIALES.			Total general.
	Viveres, utensilios y combustibles.	Boticas.	Camas, ropas, vestuario y útiles de cocina.	Facultativos.	Entrenados y sirvientes.	Empleados.	Sueldos y gastos de cátedras, u objetos de educación.	Gastos reproducibles.	Cargas del establecimiento.	Culto y otros.	Gastos generales.	Obligaciones que no se pagan.	Ídem que se satisfacen.	
Campanar.	42083	572	920	3885	470	5588	4919	»	23238	500	2680	3718	32007	
Candala.	»	480	»	»	»	404	»	»	460	»	410	»	941	
Carcagente.	43760	2000	800	678	»	263	»	»	4627	274	4000	»	2461	
Chelva.	»	»	400	»	»	326	30	»	3676	»	»	»	23118	
Churvi.	»	»	»	»	»	»	»	»	3310	420	160	»	3047	
Enguera.	»	»	»	»	»	»	»	»	378	»	»	»	700	
Gandia.	3302	400	520	2825	4807	2400	»	»	461	»	168	»	378	
Jativa.	76260	8000	9000	4050	6660	4200	»	»	368	4690	900	»	406	
Masnagrell.	34320	500	9400	»	750	»	4800	»	4818	»	»	»	44312	
Mogente.	»	»	»	»	»	»	»	»	7900	3300	5000	»	4818	
Murvielro.	»	»	»	»	»	»	»	»	1833	4300	2200	»	32470	
Olleria.	»	»	»	»	»	»	»	»	315	60	60	»	375	
Onteniente.	»	»	»	»	»	»	»	»	391	»	»	»	394	
Puebla del Duque.	»	»	»	»	»	»	»	»	4511	»	4324	»	46312	
Puebla-larga.	»	»	»	»	»	»	»	»	478	»	478	»	348	
Puig.	»	»	»	»	»	»	»	»	526	»	250	»	318	
Pusol.	»	»	»	»	»	»	»	»	567	»	60	»	394	
Sempere.	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	6000	
Serra.	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	500	
Tiaguas.	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	941	
Valhala.	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	364	
Villar.	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	4350	
Valencia.	577410	24568	89750	68928	322594	32570	3286	»	35081	46567	74566	»	4219637	
Totales.	1337084	42037	480653	82694	303080	97004	47617	343749	226349	57076	431203	499630	3230294	

Fig. 46- Pàgina 330 del Tom XV del Diccionari, corresponent a les Despeses de la Beneficència dels diversos establiments que hi havia en la província de València

5.3 VALÈNCIA

Fig. 47- Vista septentrional de la ciutat de València, dibuix realitzat per Juan Fernando Palomino en 1784 per al llibre «Atlante español o descripción general de todo el Reyno de España, Tomo VIII. Descripción del Reyno de Valencia. Parte I» (Font: Biblioteca Valenciana)

Hospital General¹⁵⁹

Introducció

A principis del segle XV la ciutat de València tenia diversos Hospitals però els bojós anaven vagant per la ciutat sotmesos a les injúries i mofes de la gent i de tota la xicalla, el pare Joan Gilabert Jofré, religiós mercedari, company i secretari de Sant Vicent Ferrer, el dia 24 de Febrer de 1409, va presenciar un d'aquests espectacles tan lamentable com freqüent, quan anava a l'església a donar un sermó, aquest fet, el va impressionar de forma important fins al punt que per a evitar que tornara a succeir un altra vegada, va instar a la població, mitjançant el sermó que hi va donar a continuació, que es construïra un establiment sanitari que arreglaria a aquest tipus de malalts, les seues paraules foren:

"En la present ciutat, ha molta obra pía, é de gran caritat é sustentació: empero una ni manca que's de gran necessitat, so es, un hospital, ó casa hon los pobres inocents é furiosos fosen acollits. Car molts pobres inocents é furiosos van per aquesta ciutat, los quals pasen grans desaires de fam, fret é injúries. Per tal com per sa inocencia, no saben guanyar, ni demanar lo que han menester para sustentació de llur vida: é per só dormen per les carrers é perixen de fam o de fret, é moltes malvades persones, no havent Deu

¹⁵⁹ Madoz (1845-50) vol XV, en l'edició facsimil tom II, p 260 a 268.

davant los ulls de sa consciencia, los fan moltes injuries, é nuchs, é señaladament llá hon los troven adormits los nafren, é maten alguns, é á algunes innocents ahonten. E eixí mateix los pobres furiosos fan dany á moltes persones anants per la ciutat; é aquestes coses son notories á tota ciutat, perque seria sancta cosa é obra molt sancta que en la ciutat de Valencia fos feta una habitació é hospital, en que semblants folls é innocents estiguesen en tal manera, que no anasen per la ciutat, ni poguesen fer dany nils no fos fet."¹⁶⁰

Aquestes paraules varen calar en la sensibilitat de Lorenzo Saloni, qui al concloure l'ofici religiós va reunir un grup d'amics.¹⁶¹ D'aquesta manera deu¹⁶² valencians a instàncies del pare Joan Gilabert Jofré el 15 de març de 1409 fundaren l'Hospital de bojos, essent el primer hospitaler Lorenzo Saloni, impulsor de l'obra del Pare Jofré. El rei Martí l'Humà va atorgar dos privilegis,¹⁶³ un era de 1409 quan es varen començar les obres de l'Hospital i l'altre amb data de març de 1410 que és el document fundacional de «l'Hospital d'ignoscents, folls e orats».¹⁶⁴ El 23 de maig de 1512¹⁶⁵ reunits la Junta, l'Ajuntament i 9 administradors de l'asil determinaren reunir, l'asil dels bojos i els Hospitals de la Reina¹⁶⁶, d'Esclapés¹⁶⁷ i de Sant Llàtzer¹⁶⁸ per a

¹⁶⁰ Boix (1855) pp 143, 144.

¹⁶¹ Segons Boix els amics de Saloni eren de la classe de ciutadans i s'anomenaven: Bernardo Andreu, Fernando García, Francisco Barceló, Pedro Zaplana, Jaime Domínguez, Pedro Pedrera, Sancho Calvo, Juan Armenguer, Estevan Valenza i Pedro de Bonia.

¹⁶² Boix en *Valencia històrica y topogràfica* ens diu que són 13 homes els fundadors de l'Hospital tom II p 288.

¹⁶³ Amb aquests privilegis del rei Martí, l'Hospital podia adquirir cens, cases terres i altres béns fins a un límit de 5.000 florins, equivalent en 1850 a uns 47.058 rs 28 mrs.

¹⁶⁴ Les clàusules arrellegades en la fundació de l'Hospital es poden resumir d'aquesta manera:

- 1) El nombre d'administradors era deu, exceptuant els eclesiàstics, cavallers, juriconsults i escrivans.
- 2) Si algú dels administradors ho deixava per qualsevol causa, al nou administrador li havia de pagar 500 sous, per a sostindre les necessitats de la casa.
- 3) Els administradors havien de ser de València o del regne.
- 4) Entre els deu administradors s'havia d'elegir un Clavari, *l'Hospitaler*, amb 500 sous i l'obligació de velar pels interessos del centre.
- 5) Llicència per a captar per València i el regne.
- 6) Potestat de l'Hospitaler per arrellegar als folls que vagaren per la ciutat.
- 7) Si el foll arrellegat era reclamat per familiars, la situació l'havia de resoldre el Justícia, i si tenia diners i es quedava en l'Hospital havia de pagar la manutenció.
- 8) Si el malalt moria en l'Hospital i tenia bens, si no havia pagat manutenció i els familiar s'havien desentès, l'herència passava a l'Hospital, en canvi si els familiars havien pagat la manutenció del dement, l'herència passava als familiars.
- 9) El rei havia de concedir el privilegi de 5.000 florins.
- 10) Tant que no tenien l'edifici de l'Hospital construït, demanaven permís per arrellegar als bojos en diversos punts de la ciutat i no rebre cap multa per aquest motiu. Els deu punts foren admesos i va quedar constituït l'Hospital d'ignoscents.

¹⁶⁵ A partir d'una sentència arbitral de Ferran el Catòlic es va ordenar la reunificació dels hospitals de València en només un Hospital únic. Els Hospitals unificats foren: 1) Hospital d'ignoscents fundat en 1409, 2) Hospital de la Reina o Santa Llúcia fundat en el segle XIII per Na Constança esposa de Pere III d'Aragó i ubicat extramurs, 3) Hospital d'En Clapers fundat el 22 de setembre de 1311 pel mercader Bernat de Clapers (també anomenat Bernardo Esclapes), amic íntim d'Arnau de Vilanova (Lopez Piñero, *La medicina y las ciencias biológicas*, 2004, p 27). L'Hospital estava sota la direcció de la ciutat i 4) Hospital de San Llàtzer fundat a principi del segle XIII.

¹⁶⁶ L'hospital de la Reina en el segle XIV estava ubicat en el carrer de la Reina (carrer de la Sang), en el lloc on en el segle XIX estava *la Real Casa de la Enseñanza y Cofradía de la Sangre*, també actuava com asil de xiquets abandonats o expòsits.

¹⁶⁷ També s'anomena d'En Clapers o de Santa María. Estava situat extramurs en el carrer Murviedro (Sagunt), igualment que l'Hospital de la Reina també acollia expòsits, segons Orellana (1923, tom I, p 631) en el segle XIX en aquesta localització, estava la casa del marquès d'Aytona.

que els pobres estigueren millor assistits, es varen establir les infermeries i les cases d'expòsits, acordant el pagament de tots els deutes pendents d'aquells hospitals inicials i els dels seus grups, mantenint en local separat i extramurs l'Hospital de Sant Llàtzer per a leproseria, pel tipus de malalts que hi havia. La reunificació dels Hospitals la va confirmar el papa León X mitjançant la butlla donada en Roma a 11 de juliol de 1514. Els Hospitals reunits prengueren el nom d'Hospital General.

Fig. 48- *Quadre pintat a l'oli per Joaquim Sorolla, representa el moment que el Pare Joan Gilabert Jofré defèn a un dement de la violència de la gent del carrer. (Font: Ajuntament de València)*

Madoz comença a parlar de l'Hospital General fent una descripció de la constitució de l'Hospital des del segle XV, amb la reunificació dels diversos hospitals que hi havia en aquest segle, i que foren l'inici de l'Hospital General, fins a la seua època; a continuació aborda, tant la càrrega assistencial que suportava com el tema econòmic, amb els ingressos i les despeses que representava el seu manteniment, durant els anys que es va escriure el Diccionari:

"Tenia la ciudad a principios del siglo XV varios hospitales, donde se curaba a los enfermos; pero los dementes se encontraban abandonados por las calles, según hemos indicado ya hablando del santuario de Ntra. Sra. de los Desamparados, y que en virtud del sermón que predicó el P. Jofré, se fundó un hospital para estos: lo cual tuvo efecto

---

¹⁶⁸ L'Hospital de Sant Llàtzer estava ubicat extramurs, en el carrer de Murviedro, atenia als malalts de Sant Llàtzer, que era el mal de leprosia o lepra. Estava format per diversos edificis i una església. Segons Tramoyeres, (1889, pp 352, 353) els oficials i mestres sabaters varen fundar en 1300 un hospital "puesto bajo la invocación de San Lázaro, comprando al efecto algunas casas junto a la parroquia de San Lorenzo. Al verificarse la fusión de oficiales y maestros en 1421, los segundos aceptaron la obligación de sostener las camas del Hospital. Subsistió la institución varios años, pero al acordarse en el de 1513 la reunión de todos los hospitales que había en Valencia, las camas pasaron al general, y allí han estado hasta principios del siglo. La administraba el clavario de oficio". Segons Tramoyeres en 1697, es gastaren 181 lliures valencianes, és a dir 653 pessetes 75 cèntims, en restaurar els llits que hi havia en la sala de febres.

3. Institucions sanitàries

en el mismo local de que ahora tratamos. Reunidos el cabildo, el ayuntamiento y 9 de los administradores de este asilo en 23 de mayo de 1512, determinaron nombrar comisionados con poderes suficientes para que trataran de la reunión de todos los hospitales, con el fin de que los pobres estuvieran mejor asistidos, y por sentencia arbitral se unieron en efecto el asilo de enagenados los hospitales de la *Reina*, *Esclapés* y *San Lázaro*, cargando con la obligación de pagar las deudas de los que a él se unían y de dirigir en local separado y estramuros, el último de aquellos, para recibir a los leprosos, tomando el nombre de *Hospital general*. Así reunidos continuó su adm. á cargo de una comisión del ayunt. compuesta de los 2 jurados primeros de caballeros y ciudadanos, un canónigo y uno de los 10 diputados: en 1785 el Sr. D. Carlos III aprobó las nuevas ordenanzas, por las que el gobierno del hospital quedó al cargo de una junta compuesta del M. R. arz., un canónigo, un regidor, 4 ecl., 4 nobles, 4 hacendados y el rector del establecimiento, y posteriormente ha pasado á las diferentes juntas de Beneficencia, organizadas con arreglo á las leyes vigentes. Además de estas ant. agregaciones, se le han unido en 3 de agosto de 1847 los hospitales de En-Bou y En-Conill, cuyos bienes han entrado en el acerbo común; y por convenio formalizado con la univ. Literaria, se le agregó en 17 del mismo mes y año, el hospital de Pobres estudiantes, aceptando sus obligaciones y cargos, y entrando por consiguiente en posesión de sus bienes y derechos. Grandes han sido los sacrificios que ha hecho la junta directiva del establecimiento para elevarse á la altura en que se halla, principalmente desde 10 de julio de 1847, en que se encargó del hospital. ¹⁶⁹

Inicialment l'Hospital General tenia una Comissió de l'Ajuntament que estava composta per quatre administradors, un canonge de la Catedral de València, dos Jurats: un de Cavallers i l'altre dels ciutadans, i finalment un particular, que era un mercader que havia de ser un dels deu de l'Hospital d'Ignoscents (Diputats de l'Ajuntament). Se celebraven dues juntes a la setmana i tots els acords eren *nemine discrepante*. ¹⁷⁰ En 1785 les noves ordenances deixaren l'Hospital a càrrec d'una Junta composta per l'arquebisbe, un canonge, un Regidor, 4 eclesiàstics, 4 nobles, 4 hisendats i el rector de l'establiment.

Fig. 49- Imatge del setgell de l'Hospital General de València, l'any 1814, en el llibre de Carreras Candi (1927): «Geografía General del Reino de Valencia»

En 1790 es va agregar un establiment, fundat per Na Felicia Zapata de Calatayud, comtessa vídua de Cirat, aquest establiment estava destinat a convalescents.

Així en un Hospital amb una única administració estaven reunides les quatre rames de la Beneficència.

Posteriorment en el segle XIX, va passar a ser regit per les diferents Juntes de Beneficència. En aquest segle amb data del 3 d'agost de 1847 s'ajuntaren a l'Hospital General els tres Hospitals: En-Bou, En-Conill i per conveni amb la Universitat Literària,

¹⁶⁹ Madoz (facsimil, 1987) Tom II, p 260. Diccionari (1845-50), tom XV, p 387.

¹⁷⁰ Per unanimitat.

l'Hospital de pobres estudiants. Les monges de Sant Vicent de Paul s'hi ocupaven del funcionament domèstic, així d'afalagadores eren les paraules de Madoz al parlar de les germanes de la Caritat:

"Los 3 departamentos que comprende, por efecto de las dichas reuniones, á saber: *de enfermos, de espósitos y de dementes*, han recibido considerables mejoras, en las cuales no tienen la menor parte las virtuosas hijas de San Vicente de Paul, que con una caridad sin límites, acuden á todas las necesidades, dirigen todas las operaciones domésticas, consuelan en fin á tanto desgraciado como allí se reune: cada vez que visitamos esta clase de establecimientos, adquirimos mayor conviccion de que solo es dado á la dulzura de la mujer el sobrellevar las flaquezas de la humanidad".¹⁷¹

En 1848 hi havia unes 50 germanes de la Caritat, que s'encarregaven de l'Hospital, en 1866 continuaven essent aproximadament 50 germanes. També hi havia tres congregacions adscrites a l'Hospital: la congregació de les dones il·lustres hospitalàries, la congregació de Sant Felip Neri i finalment la congregació del Cor de Jesús, les persones de les congregacions eren gent acomodada que hi anaven a pentinar i tallar les ungles així com a adoctrinar en la fe cristiana.

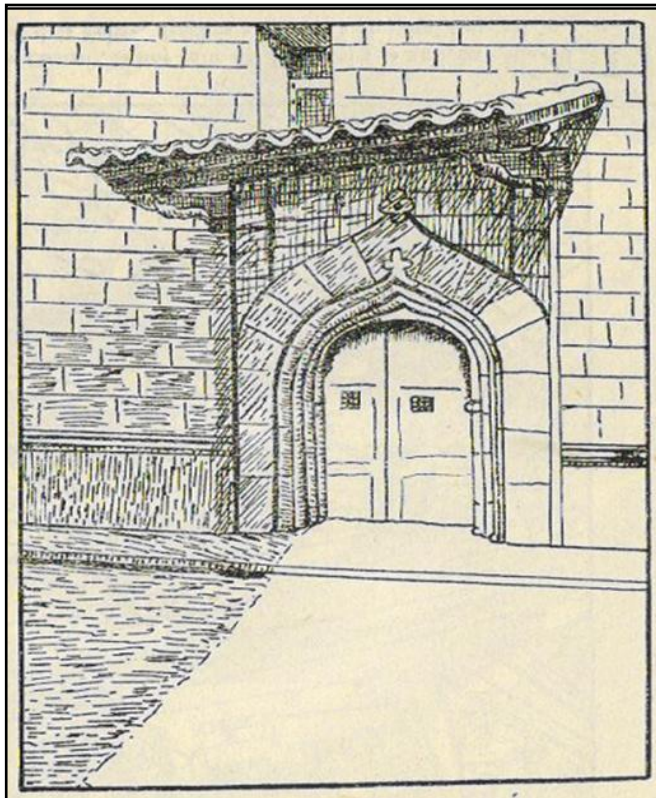

Fig. 50- Dibuix de la porta que donava accés a l'església de l'Hospital dels folls de València, vista des d'un dels patis interiors de l'Hospital (Font: Sempere, 1959)

Edificació

L' Hospital General, estava ubicat en el carrer del seu nom, illa 278, nº 15 i 35, delimitat pel triangle format per la murada (hui és el carrer Guillem de Castro) el carrer del Funeral (hui és el carrer Quevedo) i el carrer de l'Hospital que donava al Portal dels Innocents o Portal de Torrent. Confrontava amb el Col·legi Art Major de la Seda i l'església de Santa Llúcia.

¹⁷¹ Madoz (facsimil, 1987) Tom II, p 260. Diccionari (1845-50) tom XV, p 387.

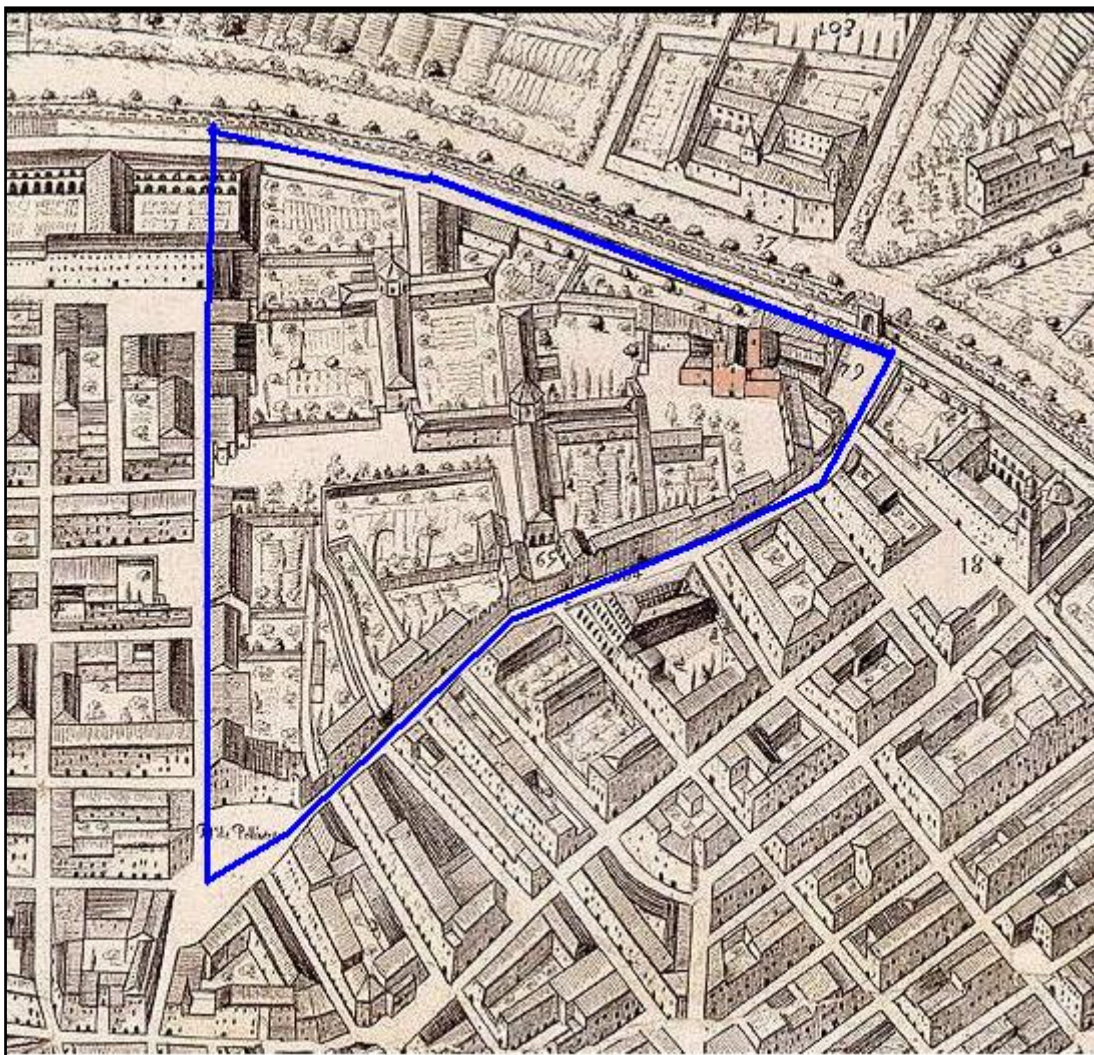

Fig. 51- Secció del plànol del pare Tosca, la zona de l'Hospital General, està delimitada per una línia que té forma triangular, un dels costats és tota la murada

Al principi del segle XVI es varen fer les reformes adients per acollir als malalts en l'Hospital General. En 1565 l'Hospital General va sofrir un incendi que el va destruir per complet, essent reedificat en el mateix lloc, construint-se un edifici que, en paraules de Peset Vidal era "más suntuoso, que hoy se conserva en el más brillante estado y que seguramente compite con los mejores de España y del extranjero".¹⁷² Després d'aquest incendi de 1545, és quan comença una nova etapa en l'Hospital, construint-se noves sales, com la sala dels malalts de febres i la sala del mal de siment que es va concloure en el segle XVII, en aquest segle es va configurar l'Hospital General tal i com aplegaria a l'època de Madoz.

L'edifici de l'Hospital General era sòlid i majestuós, i de grans dimensions amb prou capacitat, segons escriu Settler en 1866, "el actual edificio que se comenzó en 1494 es tan vasto que en su perímetro pudiera formarse un pueblo."¹⁷³ En 1855 Vicente Boix ens descriu d'aquesta manera l'Hospital General:

"La enfermería principal o de las clases generales, situada a la entrada del Hospital General, mirando la puerta al N., y comprendida entre tres huertos por la parte de E. N.

¹⁷² Peset Vidal (1879) p 166.

¹⁷³ Settler (1866) p 170.

y O., y un gran patio al S., tiene 440 palmos valencianos¹⁷⁴ de N. a S., y la misma dimensión de E. a O. Su planta forma una cruz, en cuyo centro se eleva un cimborio, que da luz abundante a los cuatro grandes salones que forman sus aspás en cada uno de sus dos pisos. Cada salón está sostenido por 32 columnas de 24 palmos de elevación, 14 de ellas colocadas a las dos partes laterales, y en posición de sostener los pisos superiores, y 18 incrustadas en la pared, de la cual solo sale la media caña, el cornisamiento y basa.

Emprendióse la segunda enfermería, destinada hoy a clínicas, sin que conste a punto fijo los motivos que mediaron para ello[...] construyóse otra enfermería al S.E. de la anterior, también en forma de cruz, pero de dimensiones diferentes; porque el terreno era escaso, y no podía trazar los brazos de E. y S. Más que en señal para continuar caso de adquisición los huertos que la circuyen. La nueva enfermería en la construcción es exactamente igual a las anteriores. Tiene 330 palmos valencianos de N. a S., e igual distancia de E. a O.; debiéndose tenerse presente, que las aspás de N. y O., que tienen la mayor longitud, alcanzan 200 palmos valencianos desde la entrada a la tangente del círculo que en la figura proyectada forma el cimborio que da luz a todas ellas; y los brazos de E. y S. Solo tiene 64 palmos valencianos. Los dos brazos grandes están sostenidos por 40 columnas cada uno, 18 sobre que se apoya el piso superior en dos hileras de a 9, y 22 incrustadas en la pared, de la cual solo sale media caña, cornisa y basa: los otros brazos pequeños solo tiene 12 columnas cada uno, 4 en el centro como sostenimiento del piso superior, y 8 incrustadas en la pared, como se ha dicho."¹⁷⁵

Organització

Per les explicacions de Madoz podem fer-nos una idea del funcionament de l'Hospital, on els malalts, expòsits i bojós vivien dintre de l'Hospital amb total llibertat i independència. Les 18 sales de l'infermeria tenien una capacitat de 1.100 malalts, distribuïts per malalties i separats els homes de les dones. Les sales estaven ben ventilades i netes, cadascuna tenia tres naus sostingudes per columnes, formant cada quatre una creu grega amb una cúpula central, per on entrava molta llum. Les parets de l'interior de l'Hospital estaven xapades de taulellets fins a certa altura, per a poder mantindre més salubre i net l'edifici. Madoz ens recorda que al departament de bojós s'havien introduït mètodes escaients per a la seua curació, eliminant els procediments bàrbars tan arrelats i tan vilipendiats per la humanitat. L'informador de Madoz s'expressava en aquests termes:

"El edificio es suntuoso y regio, y tan espacioso que casi podia considerarse como una pequeña pobl. Los enfermos, los espósitos y los enagenados habitan en él con entera independencia. La parte destinada para enfermeria se compone de 18 salones bien distribuidos, ventilados y limpios, en los que pueden colocarse á la vez cómodamente hasta 1,100 enfermos, distribuidos segun su sexo y la clase de enfermedad que padecen. La destinada á los espósitos es igualmente cómoda, con su correspondiente estufa para preservarlos de la intemperie: en el departamento de locos se han introducido métodos adecuados para su curación, desterrando completamente esos medios bárbaros de que se ha hecho tan incómodo uso en vilipendio de la humanidad. Hay en el mismo establecimiento una casa de baños con 16 hermosas pilas de piedra: las 6 destinadas exclusivamente á los enfermos pobres del establecimiento y los que gratuitamente se reciben de fuera, previa certificación del facultativo y párroco; y las restantes con absoluta independencia y entrada separada para toda clase de personas que abonan por cada baño 3 rs vn; y ademas de todos estos departamentos hay los que ocupan las hermanas de la Caridad y algunos empleados, las aulas de clínica y anatomía, botica, carnicería, horno y por último la igl., que es parr., para todas las atenciones religiosas.

---

¹⁷⁴ El pam valencià era una mida antiga de longitud, que va ser substituïda amb la implantació en el segle XIX del sistema mètric decimal. Un pam valencià equivalia a 23 cm. Altres mesures eren la vara i la polzada. Una vara equivalia a 4 pams i un pam equivalia a 9 polzades.

¹⁷⁵ Boix (1855) p 161.

3. Institucions sanitàries

La asistencia corporal y espiritual está encargada a 9 sacerdotes, 4 médicos, 1 cirujano mayor, 4 tableros, 4 practicantes de cirugía y 50 hermanas de la Caridad, con los demás criados subalternos. De modo que puede asegurarse, que este suntuoso hospital compite en todos los ramos con los mas acreditados de Europa.¹⁷⁶

Respecte de la capacitat de l'establiment així com la destinació dels malalts, depenia del sexe i la malaltia que patiren, de tal manera que eren ubicats en els diversos departaments que hi havia, atenent a eixos criteris de selecció, Boix ens informava de la distribució en l'Hospital General, en la primera meitat del segle XIX:

" La enfermería general es capaz de contener natural y desahogadamente 102 enfermos en el piso bajo o departamento de los hombres, y 107 en el superior donde están las mugeres. La enfermería nueva, o destinada actualmente para clínicas, es capaz de 67 enfermos en el piso bajo o de hombres, y de 76 en el superior o de mugeres. Debemos advertir que la colocación natural y desahogada se entiende de camas a pared absolutamente; pues que aunque en casos de gran entrada se aprovechan números a pilar, o sea el blanco que media de columna a columna, es indispensable hacer subir el cálculo entonces a una capacidad doble, comodamente distribuida. Puede establecerse, sin ningún recelo de equivocación, que en una necesidad se pueden colocar sin la menor incomodidad, y con el desahogo suficiente para la buena salubridad, 1000 enfermos en los dos pisos de ambas enfermerías, que constituyen los doce salones de esta clase."¹⁷⁷

Els malats que hi havia en l'Hospital eren distribuïts atenent a les dues classes de medicina que hi havia en l'època, de medicina i de cirurgia, el metge era l'encarregat d'ubicar els malalts, després d'establir un diagnòstic i d'acord amb aquest distribuïa els malalts en la sala que li corresponia. Les sales de medicina de l'Hospital quedaven dividides en cinc seccions, les de cirurgia, estaven dividides en 10 sales, en cada secció o sala s'atenia a un tipus de malalt, la distribució dels dos grups quedava de la següent manera:

Sales de Medicina	Sales de Cirurgia
1 ^a secció: Febres	1 ^a sala: Oftalmies
2 ^a secció: Inflamacions	2 ^a sala: Malalties sifilítiques
3 ^a secció: Fluxos	3 ^a sala: Tumors
4 ^a secció: Neurosi	4 ^a sala: Contusions
5 ^a secció: Lesions orgàniques	5 ^a sala: Ferides
	6 ^a sala: Úlceres
	7 ^a sala: Fractures
	8 ^a sala: Luxacions
	9 ^a sala: Hernies
	10 ^a sala: Diferents malalties

A més a més hi havia altres departaments per a circumstàncies especials, com presos, parteres, venèries i convalescència de malalties generals. Aquests departaments estaven separats de les sales generals, de tal manera que a meitat del segle XIX hi havia un departament separat on s'atenia als malalts de venèries, especialment els sifilítics que en València anomenaven com mal de *siment*, on només podia entrar el metge i el confessor a més a més dels malalts, un altre departament que estava separat era el que atenia a ferits que tenien problemes de justícia, estava separat mitjançant una tanca de ferro per a evitar que s'escaparen, i el departament de les dones pobres que havien de

¹⁷⁶ Madoz (facsimil, 1987) Tom II, p 260. Diccionari (1845-50) tom XV, pp 387, 388.

¹⁷⁷ *Ibidem*.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

donar a llum fills legítims però no podien pagar l'atenció al part i la convalescència en sa casa. Finalment hi havia un altra sala que era destinada a xiquets expòsits, era una sala còmoda i tenia una estufa per a calfar l'estança. L' Hospital General en l'època de Madoz atenia a tot tipus de malalt que hi ho demanava:

"La parte reglamentaria del Hospital General, dictada por la misma ciudad que intervino en su fundación, ha sancionado la costumbre de no rehusar la admisión de ningún enfermo que se presente a sus puertas, cualquiera que sea su procedencia y enfermedad".¹⁷⁸

Aquest Hospital encara que estava destinat per atendre malalts pobres, també atenia a malalts que no eren pobres, però que volien hi ser atesos, els malalts entraven per la porta dels Expòsits, en el carrer del Funeral, pagant per l'assistència 20 rs diaris, les dependències i l'assistència, estan separades de la resta de l'Hospital i els malalts podien tindre als seus criats en l'habitació.¹⁷⁹

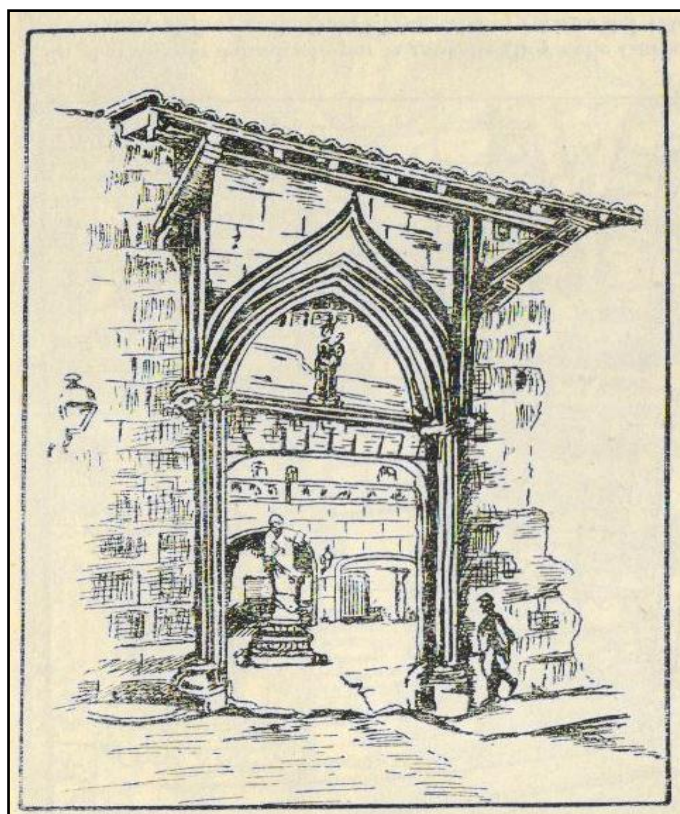

Fig. 52- Dibuix de la porta que donava accés a l'Hospital General de València, en el pati s'observa l'estàtua del Pare Jofré (Font: Sempere, 1959)

En l'època de Madoz l'Hospital General, també tenia unes sales dedicades a l'ensenyament clínic. A més hi havia una casa de banys¹⁸⁰ amb 16 piques, d'aquestes, 6

¹⁷⁸ Boix (1855) p 171.

¹⁷⁹ Settler (1866) p 170.

¹⁸⁰ Boix (1849) p 223. Dóna informació de la casa de banys de forma més o menys similar a Madoz.
"Casas de baños.

Los del Hospital tienen diez y seis pilas de piedra jaspe, doce para el servicio del público a 3 rs. cada baño, y cuatro gratis para los pobres, con total separación unas de otras.

Los de Espinosa, calle de Carniceros.

Los de S. Rafael, calle de Falcons.

Los del Almirante, calle del mismo nombre.

eren per a malalts pobres i la resta separades d'aquestes eren per al públic en general, previ pagament de 3 rs vn. A més a més, hi estaven les dependències per a les monges i els empleats; també hi es trobaven les aules de la clínica i l'anatomia, la farmaciola, la carnisseria, el forn i l'església que també era parròquia, amb 9 sacerdots. Com a personal sanitari, hi havia 4 metges, un cirurgià, 4 "tablajeros" (entablilladors) 4 practicants de cirurgia, 50 monges de la Caritat i demés criats subalterns. Aquest Hospital, com podem veure era un dels més importants d'Espanya i competitiu amb els d'Europa.

Dades econòmiques

Aquest és un apartat del Diccionari que Madoz, com polític actiu, donava molta importància, les dades econòmiques de l'Hospital General les va presentar en diverses taules, els informadors arreplegaren les dades econòmiques corresponents al quinquenni dels anys 1844, 1845, 1846, 1847 i 1848 en rs vn. En primer lloc parlarem de les rendes que tenia l'Hospital, les desglossem en ingressos que provenien de rendes fixes que tenia l'Hospital i altres que provenien de rendes que eren ocasionals o puntuals. Després abordarem l'apartat dedicat a les despeses.

A) Rendes

Ingressos de l'Hospital corresponents al quinquenni 1844 a 1848 ambdós inclosos:

Rendes Fixes

Les rendes fixes comprenien els cens i lluïisme,¹⁸¹el lloguer de cases i l'arrendament de terres, aquestes terres i les cases formaven part del patrimoni que l'Hospital posseïa, i que provenien de les diverses donacions i herències que l'Hospital havia rebut des de la seua fundació, donacions que eren incentivades per les butlles papals que atorgaven indulgències als que les feien, així com les adquisicions que havia anat fent al llarg dels anys. Un altre increment del seu patrimoni provenia de l'adjudicació de béns, procedents de la dissolució de dues ordes religioses: els pares Camilos en 1782 i els Antonianos en 1798.¹⁸²El patrimoni de l'Hospital havia augmentat enormement, perquè era una institució, on els béns no sofrien les divisions pròpies de patrimonis particulars, que estaven sotmesos en ocasions a divisions per herència, i a més a més posseïa el dret d'amortització mitjançant el qual les seues propietats no podien ser alienades, així la corona protegia el patrimoni de l'Hospital evitant la venda de les propietats sense autorització reial o posteriorment el ministeri de Governació. Aquestes rendes fixes, durant els anys 1844 a 1848 són arreplegades per Madoz. Les dades de 1848 corresponen al primer any que s'havia fet càrrec la Junta de Beneficència.

Los de S. Miguel, plaza de la Olivereta.

En los meses de Abril a Octubre están abiertos a toda hora; fuera de este tiempo es preciso avisar un día antes".

¹⁸¹ Dret del senyor directe a rebre una part del valor de la cosa emfitèutica o feudal que es transmet a tercera persona, quan el senyor no da ús del dret de fadiga. La fadiga és el dret de prelatió que té el senyor directe d'adquirir la cosa emfitèutica quan el senyor útil la traspasa a un altre per títol oneros.

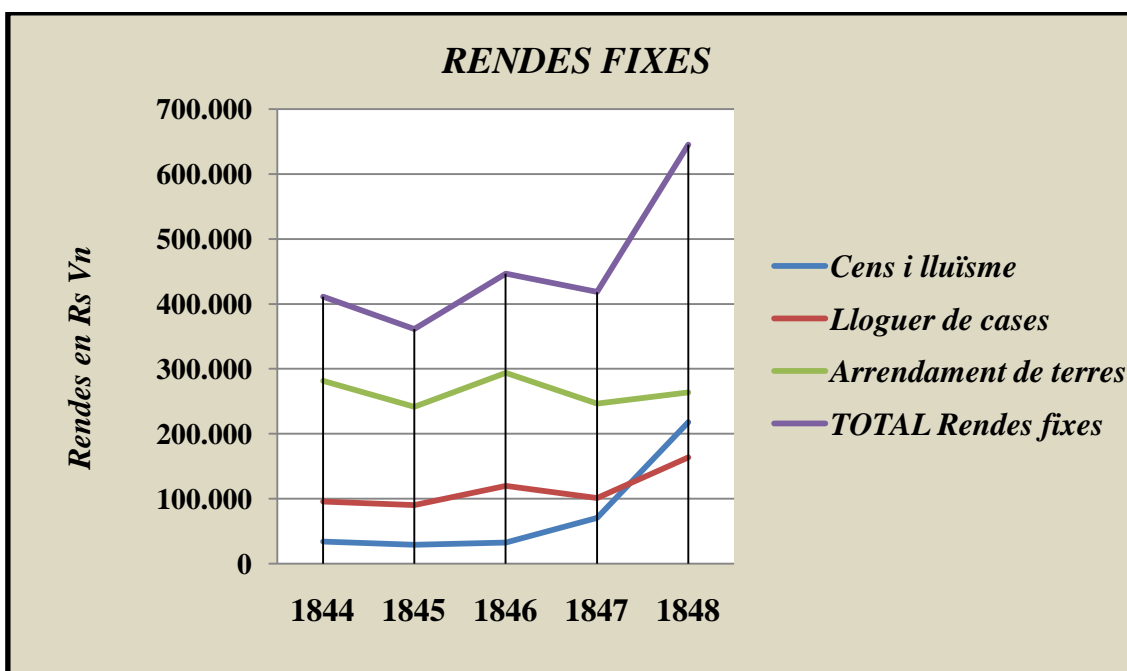
¹⁸² Modesto (2008) pp 40, 41.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

RENDES FIXES	1844	1845	1846	1847	1848
Cens i lluïisme	34.062	29.156	32.438	70.537	218.002
Lloguer de cases	95.641	90.476	120.055	101.082	163.735
Arrendament de terres	281.375	241.519	294.000	246.582	263.573
TOTAL	411.078	361.151	446.483	418.201	645.310

Taula 42- Rendes fixes de l'Hospital General en rs vn, corresponents al quinquenni 1844 a 1848 ambdós inclosos (elaboració pròpia)

Les dades de les rendes fixes les podem representar en un gràfic on observem millor l'evolució al llarg del quinquenni de les dades recollides per Madoz en el Diccionari. L'arrendament de terres representava l'ingrés superior de les rendes fixes, amb una diferència important respecte dels altres ingressos que formaven part de les rendes fixes que tenia l'Hospital General.

Gràfic 10- Gràfic de les rendes fixes en rs vn de l'Hospital General

Si observem l'evolució de les dades durant els cinc anys podem veure un clar augment de cens i lluïisme en 1848, però la veu explica que dels 218.002 rs vn, 190.036 rs vn corresponien al cobrament d'endarreriments, per tant els ingressos corresponents a l'any 1848 eren de 27.965 rs vn, xifra que inclús era inferior als altres anys. Per tant la diferència respecte dels altres anys s'explica perquè el cobrament d'endarreriments fou molt superior als cobrats els altres anys. Respecte del lloguer de cases ocorre una cosa similar, en aquest cas, l'endarreriment només era de 8.989 rs, corresponent a l'any 1848 un ingrés propi de 154.746 que encara així era prou més alt que el que hi havia els anys anteriors, però pel que fa a l'arrendament total de les de terres corresponent a l'any 1848 era inferior al de l'any 1846 que era el superior del quinquenni i si tenim en compte el propi d'aquest apartat, sense els endarreriments, només ascendia a 209.716, xifra que

representava la inferior dels cinc anys, perquè l'arrendament de terres anava en franca disminució, presentant al llarg dels anys, moltes oscil·lacions, sobretot a mesura que anava transcorrent el vuit-cents.

Durant els cinc anys, el total de les rendes fixes, presentaren variacions, després d'un ingrés en 1845, inferior a l'any anterior, en 1846 es presentava un augment, però en 1847 tornava a presentar una disminució, respecte de 1846, aplegant a ingressos similars al 1844, però no obstant això, era en 1848, l'any que la Junta es feia càrrec de la Beneficència, quan es veia un clar augment dels ingressos totals, probablement relacionat amb una millor gestió en la recaptació, tal i com la veu ho diu, al preocupar-se la Junta en intentar cobrar tots els deutes i endarreriments, i pretendre millorar la Institució de la Beneficència.

Rendes Eventuals

L'altre tipus de rendes amb que comptava l'Hospital, eren les rendes eventuals que passaven a augmentar les rendes fixes. La informació de Madoz en el Diccionari, respecte d'aquestes rendes és la que presentem en el següent quadre:

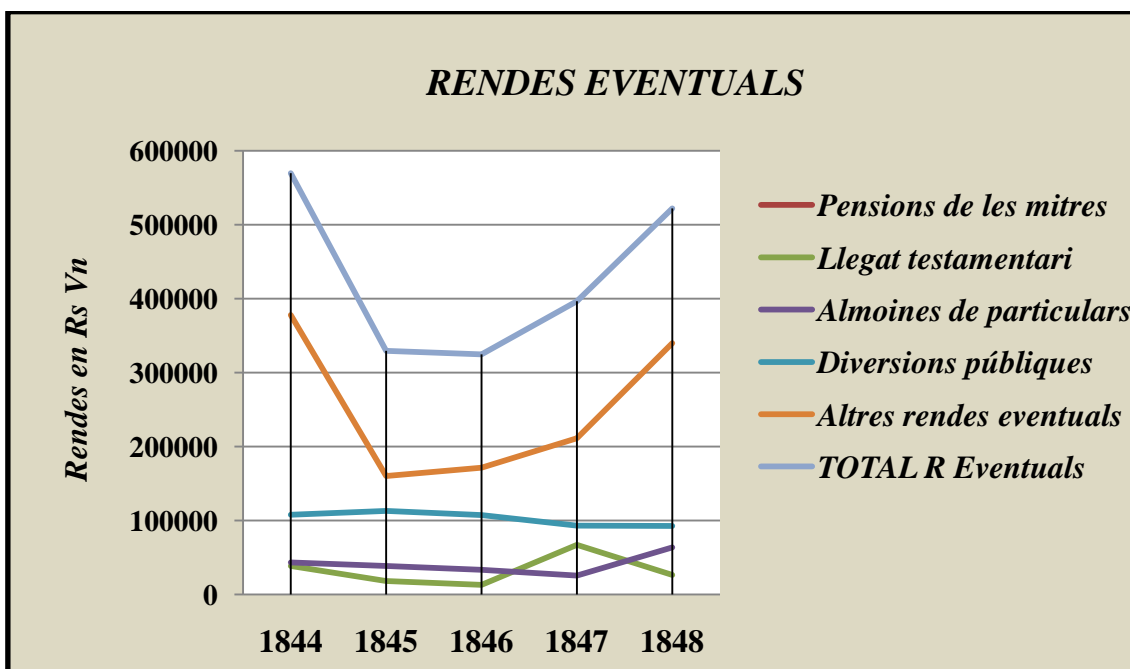
RENDES EVENTUALS	1844	1845	1846	1847	1848
Pensions de les mitres	2.450	-	-	-	-
Llegat testamentari	38.334	17.880	12.797	67.178	26.365
Almoines de particulars	43.029	38.411	33.169	25.244	63.703
Diversions públiques	107.988	113.057	107.536	93.016	92.472
Altres rendes eventuals	377.818	159.918	171.081	211.140	339.628
TOTAL	569.619	329.266	324.583	396.578	522.168

Taula 43- Rendes eventuals de l'Hospital General en rs vn, corresponents al quinquenni 1844 a 1848 ambdós inclosos (elaboració pròpia)

La veu quan parla de diversions públiques, especifica que es tractava de funcions de bous i jònecs, també de volantins, i per altra banda dins de les diversions públiques no hem d'oblidar que estaven les rendes produïdes per la recaptació de les funcions de teatres i màscares, que era habitual en l'època. L'ingrés produït per les diversions públiques, era un apartat, dins de les rendes eventuals prou important, comparable a les rendes fixes produïdes pel lloguer de cases.

Però en les rendes eventuals l'ingrés més alt era el retolat amb el nom d'altres rendes eventuals, motiu pel qual, en aquest apartat Madoz ho desglossa especificant el tipus d'ingrés eventual que tenia l'Hospital, de tal manera que podem veure la procedència dels diversos ingressos, per la qual cosa hem confeccionat un altra taula amb totes les dades econòmiques corresponents a altres rendes eventual.

Les dades de les rendes eventuals corresponents al quinquenni que va arreplegar Madoz en el Diccionari les representem en un gràfic on podem veure l'evolució de les rendes que hem comentat anteriorment.

Gràfic 11- Gràfic de les rendes eventuales en rs vn de l'Hospital General

Dins d'altres rendes eventuales, en l'apartat per aliments i estades corresponent a l'any 1848 incloem les rendes de: convalescències i administracions, hospitalització de militars, aliments pagats pels dementats, estances de malats i ingressats i drets rectorals, perquè aquestes dades no estan especificades en els altres anys.

ALTRES R. EVENTUALS	1844	1845	1846	1847	1848
Per aliments i estades	76.606	76.024	95.929	91.743	139.430
Productes de banys	28.330	21.591	22.380	18.370	17.046
Certificacions de l'arxiu	1.593	2.444	-	-	756
Subscripció lactància d'expòsits	24.352	20.420	28.195	26.996	23.098
Almoines de croades	3.000	6.220	2.500	-	-
Lloguer de cotxe de difunts	4.246	720	-	-	3.792
Vendes diverses	4.351	705	-	-	-
Venda de segó i fem	4.069	1.660	-	-	2.907
Eventualitats	231.271	30.134	22.077	74.031	22.599
Pressupost provincial	-	-	-	-	130.000
TOTAL RENDES	377.818	159.918	171.081	211.140	339.628

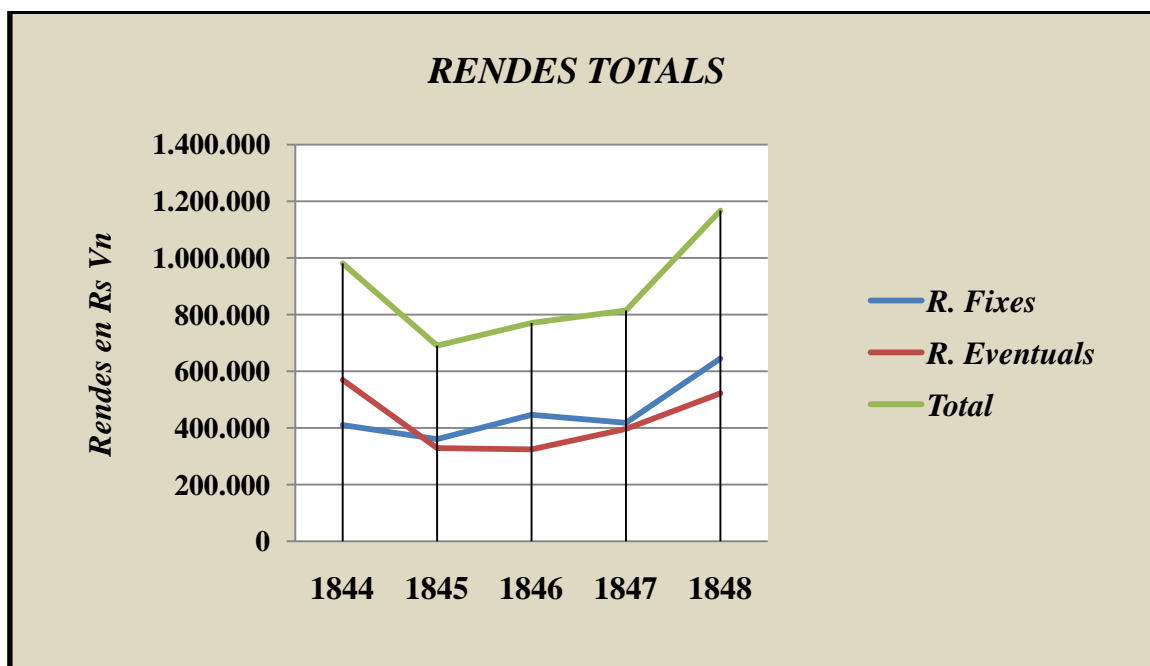
Taula 44- Altres rendes eventuales de l'Hospital General en rs vn, del quinquenni 1844 a 1848 ambdós inclosos (elaboració pròpia)

Rendes Totals

Finalment confeccionem amb totes les dades anteriors, una taula amb les rendes totals que hi havia en l'Hospital General, durant el quinquenni estudiat per Madoz, de 1844 a 1848:

RENDES	1844	1845	1846	1847	1848
R. FIXES	411.078	361.151	446.483	418.201	645.310
R. EVENTUALS	569.619	329.266	324.583	396.578	522.168
TOTAL	980.697	690.417	771.066	814.779	1.167.478
Total de Madoz ¹⁸³	1.070.703	690.429	771.080	814.853	1.167.485

Taula 45- Rendes totals en rs vn de l'Hospital General durant el quinquenni de 1844 a 1848 ambdós anys inclosos (elaboració pròpia)

Gràfic 12- Gràfic de les rendes totals en rs vn de l'Hospital General

¹⁸³ Les dades que apareixen en el Diccionari, presenten diferències en la suma total dels ingressos, el total no correspon exactament a la suma. Les diferències entre els totals que hem calculat i els que figuren en el Diccionari obeeixen a l'arrodoniment de les xifres a reals menyspreant els mrs. En el cas de l'any 1844 on presenta una gran diferència, podem atribuir-la a una errada d'impremta.

Comparació de les rendes de l'Hospital General en la primera meitat del segle XIX per quinquennis

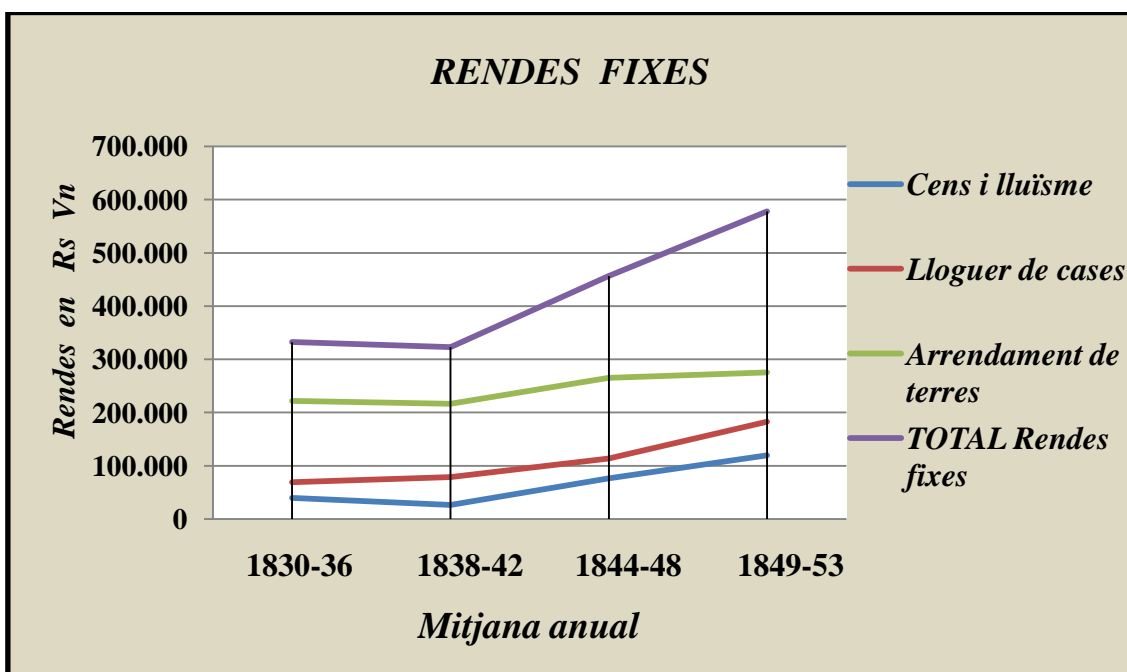
Rendes Fixes

Les rendes de l'Hospital General, havien anat en augment al llarg del segle XIX, en el quinquenni de 1844-1848, es mantenia aquest increment. Podem veure l'evolució de les rendes fixes de l'Hospital durant la primera meitat del segle XIX, en la següent taula, on es presenten les dades corresponents a la mitjana anual de 1830-36,¹⁸⁴ de 1838-42,¹⁸⁵ 1844-48,¹⁸⁶ i finalment 1849-53,¹⁸⁷ quedant de la següent manera:

RENDES FIXES	Mitjana anual 1830-36	Mitjana anual 1838-42	Mitjana anual 1844-48	Mitjana anual 1849-53
Cens i lluïisme	40.314	26.792	76.839	120.092
Lloguer de cases	69.681	79.223	114.198	182.754
Arrendament de terres	222.349	216.952	265.410	275.473
TOTAL Rendes fixes	332.344	322.967	456.447	578.319

Taula 46- Comparació de les rendes fixes de l'Hospital General en la primera meitat del segle XIX per quinquennis (elaboració pròpia)

Totes aquestes dades les representem en un gràfic evolutiu:

Gràfic 13- Evolució de les rendes fixes en rs vn de l'Hospital General en la primera meitat del segle XIX

¹⁸⁴ Mitjana aritmètica anual dels ingressos econòmics de l'Hospital General de València expressats en rs vn, corresponents al quinquenni de 1830-1836, provenen de Díez p 45.

¹⁸⁵ Aquestes dades provenen de Modesto (2008) p 351.

¹⁸⁶ Són dades d'elaboració pròpia a partir de les dades del Diccionari de Madoz.

¹⁸⁷ Modesto (2008) p 351.

Totes les rendes fixes anaren en augment, al llarg del vuit-cents, però en el període 1838-42 hi ha unes rendes fixes que eren inferiors al quinquenni anterior 1830-36, hem de tindre en compte que aquest període, 1838-42, correspon al final de la guerra civil carlista, es tractava d'una època de molta fam amb una societat molt paupèrrima, i que queda reflectida en el total de les rendes fixes que estan disminuïdes, especialment estan disminuïts els cens i el lluïisme, en menor quantia ho està l'arrendament de terres, mantenint-se lleugerament augmentat el lloguer de cases. En els altres quinquennis la tendència dels ingressos va anar en augment. L'ingrés més alt de les rendes fixes en tots els quinquennis, va ser el que procedia de l'arrendament de terres.

Rendes Eventuals

Podem veure l'evolució de les rendes eventuals de l'Hospital General durant la primera meitat del segle XIX, en la següent taula, les dades corresponen a la mitjana anual de 1830-36,¹⁸⁸ de 1838-42,¹⁸⁹ 1844-48,¹⁹⁰ i finalment 1849-53¹⁹¹ igual que en la taula anterior:

RENDES EVENTUALS	Mitjana anual 1830-36	Mitjana anual 1838-42	Mitjana anual 1844-48	Mitjana anual 1849-53
Fons pius beneficional	20.845	-	-	-
Pensions de les mitres	40.335	-	490	-
Llegat testamentari	84.815	79.334	32.511	87.961
Almoines de particulars	31.240	25.283	40.711	45.100
Diversions públiques	71.740	97.240	102.814	82.080
Altres rendes eventuals	128.376	160.217	251.917	497.242
TOTAL	377.351	362.074	428.443	712.383

Taula 47- Comparació de les rendes eventuals en rs vn de l'Hospital General en la primera meitat del segle XIX per quinquennis (elaboració pròpia)

En altres rendes eventuals del quinquenni de 1849-53 s'inclou el nou ingrés que representava el pressupost provincial, que en aquest quinquenni era de 261.400 rs. Els ingressos eclesiàstics de l'Hospital, tan importants en altres temps¹⁹² varen decaure de forma important a partir de la Llei de desamortització de 1836. El fons pius beneficional era una renda papal, concedida en 1780 a Carles III, que s'havia d'invertir en beneficència, consistia en la tercera part del valor dels beneficis eclesiàstics del Regne que sobrepassaren certa quantitat, exceptuant els bisbats i beneficis curats, Carles IV la va reduir a una dècima part, destinant-la no sols a beneficència sinó també a altres fins pietosos. Aquests ingressos anaren disminuint al llarg del segle XIX, fins que foren

¹⁸⁸ Mitjana aritmètica anual dels ingressos econòmics de l'Hospital General de València expressats en rs. vn, corresponents al quinquenni de 1830-1836, provenen de Díez p 45.

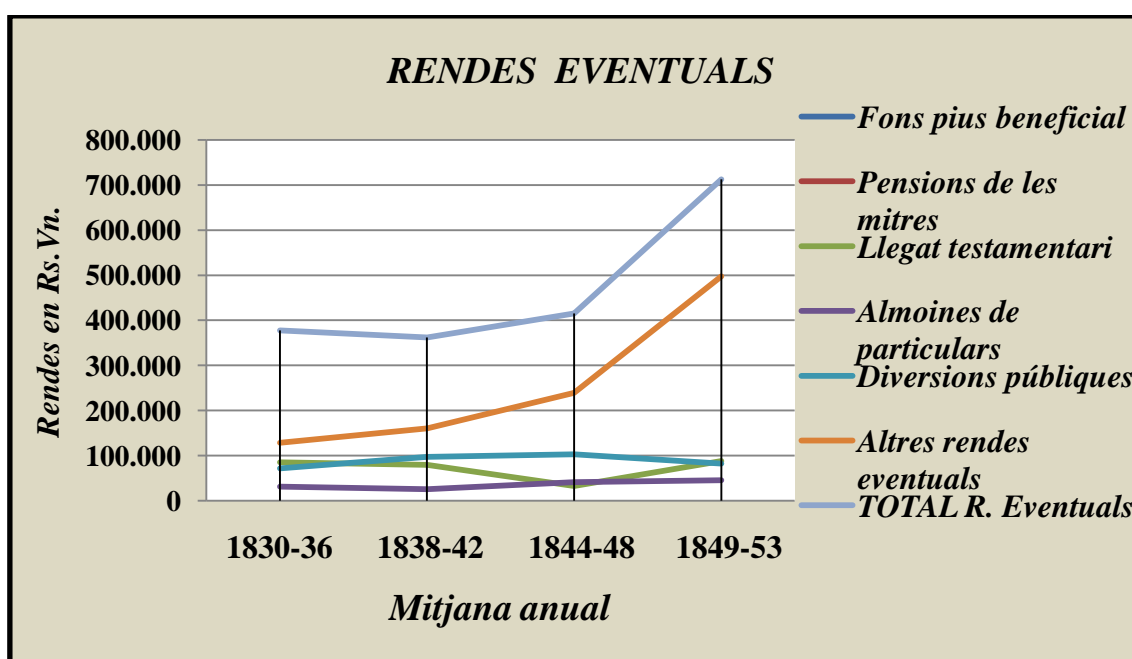
¹⁸⁹ Aquestes dades provenen de Modesto (2008) p 351.

¹⁹⁰ Són dades d'elaboració pròpia a partir de les dades del Diccionari de Madoz.

¹⁹¹ Modesto (2008) p 351.

¹⁹² Díez informa sobre les rendes eclesiàstiques en 1749-1750, dins d'aquestes la partida de rendes apostòliques va representar un 20 % dels ingressos monetaris de l'establiment, ingrés que dobla el que hi va haver en 1815.

eliminats completament pel Concordat de 1851. Podem veure en la taula, que el fons de pius beneficiar apareix com ingrés els anys 1830 a 1836 però ja no consta el quinquenni de 1844-48, informació donada pel Diccionari. Una cosa similar va a passar en les pensions de les mitres, aquest ingrés consistia en unes rendes que provenien dels bisbats de Sogorb i d'Oriola, i de l'arquebisbat de València, les pensions de mitres desapareixen en 1845 i els anys següents. Els ingressos per les almoines també aniran canviant al llarg del segle XIX sobretot a partir de les desamortitzacions, perquè l'establiment adquireix un caràcter laic i la gent ja no ho identificava com un obra pia pel seu deslligament religiós. En el gràfic que correspon a l'evolució dels ingressos per rendes eventuales al llarg de la primera meitat del segle XIX, els fons pius beneficiar i les rendes de mitres no apareixen representades per ser unes quantitats molt baixes, no havent-hi cap evolució. Els llegats testamentaris es veuen en franca disminució. Totes aquestes dades les representem en un gràfic evolutiu.

Gràfic 14- Evolució de les rendes eventuales en rs vn de l'Hospital General en la primera meitat del segle XIX

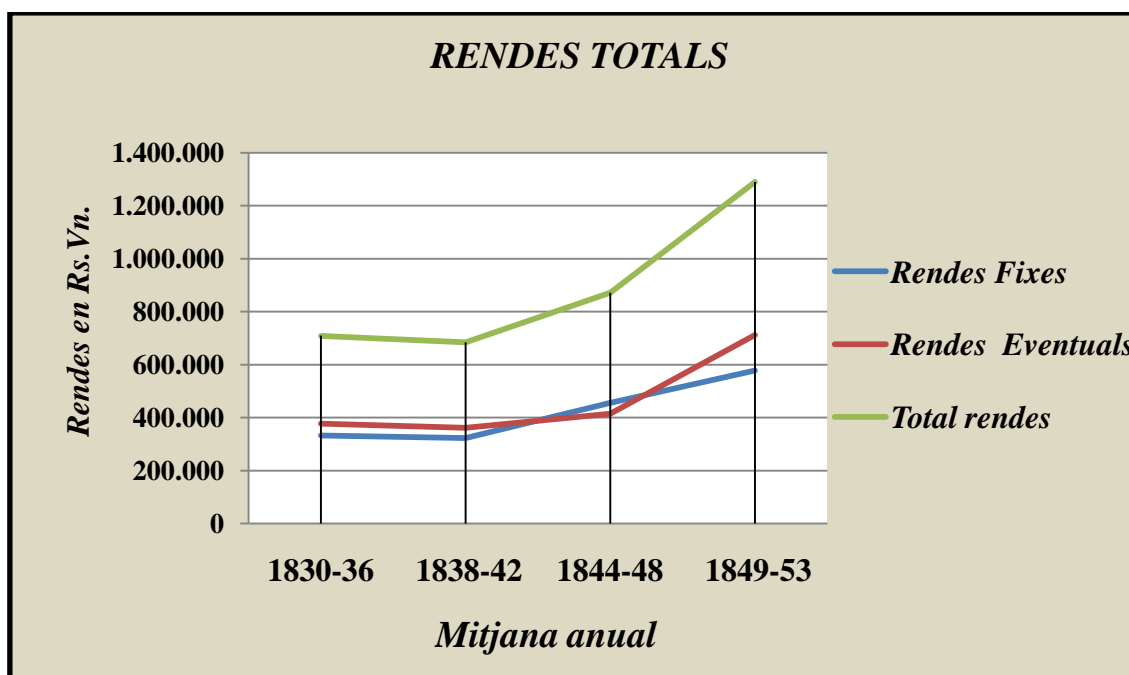
Rendes Totals

L'evolució de les rendes totals que corresponen a l'Hospital General al llarg de la primera meitat del segle XIX, a través de la mitjana anual de quatre períodes queda reflectida en la següent taula:

TOTAL RENDES	Mitjana anual 1830-36	Mitjana anual 1838-42	Mitjana anual 1844-48	Mitjana anual 1849-53
Rendes Fixes	332.344	322.967	456.447	578.319
Rendes Eventuals	377.351	362.074	428.443	712.383
TOTAL	709.695	685.041	884.890	1.290.702

Taula 48- Comparació de les rendes totals en rs vn de l'Hospital General, en la primera meitat del segle XIX per quinquennis (elaboració pròpia)

El total de rendes que tenia l'Hospital General, amb certes fluctuacions, presentava una tendència a augmentar. Pel que fa a les rendes fixes es mantienien per davall de les rendes eventuais fins al quinquenni 1838-42 on comencen a repuntar, augmentant durant el quinquenni 1844-48, tornant a ser inferiors el quinquenni 1849-53. Cal assenyalar que els anys 1838-42, marcats pel final de la guerra civil -Guerra Carlista- foren anys on l'economia espanyola era molt delicada amb una pobresa i misèria generalitzada per tot el país, el pes de les rendes eventuais de l'Hospital, encara que baixa respecte dels anys anteriors, es manté per damunt de les rendes fixes, canviant la tendència en 1844-48, anys que es fa càrrec la Junta de Beneficència i les rendes fixes són superiors a les rendes eventuais, tornant en 1849-53 a ser superiors les rendes eventuais front a les rendes fixes. Així les rendes eventuais, a diferència de les rendes fixes, que estaven en franca disminució el quinquenni 1844-48, apareixen els anys posteriors molt augmentades, la qual cosa ens indica que els establiments benèfico-assistencials en aquells anys es varen mantindre mitjançant aquest tipus de renda, que li donava inestabilitat als establiments sotmesos a les eventualitats econòmiques.

Gràfic 15- Evolució de les rendes totals en rs vn de l'Hospital General en la primera meitat del segle XIX

B) Despeses

Despeses de l'Hospital General corresponents al quinquenni 1844 a 1848 ambdós inclosos

Les despeses que hi havia en l'Hospital General, apareixen explicitades sota diversos apartats, les presentem en la següent taula, que l'hem confeccionada amb les dades que Madoz donava en el Diccionari, per als diversos anys des de 1844 a 1848, respectant les agrupacions que en tot moment dóna la font, en la primera columna posem el concepte general de la despesa i en la següent columna posem el concepte més detallat:

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

DESPESES		1844	1845	1846	1847	1848
Treballadors i culte	Sous empleats	190.022	102.495	156.033	176.514	183.975
	Càrrega espiritual	8.721	-	-	3.497	8.089
	Cera i culte	6.647	3.325	2.305	6.154	-
Comestibles i efectes	Forment, farina pa i forner	116.637	98.762	105.835	146.757	476.119
	Carn	95.976	34.054	30.878	107.143	
	Arròs	13.869	7.462	11.997	11.057	
	Vi i vinagre	12.506	3.366	9.546	4.817	
	Oli	16.706	13.044	14.346	15.980	
	Llenya, carbó i carbonissa	35.907	21.054	24.803	27.300	
	Fesols	5.000	3.929	5.640	2.868	
	Sucre, canyella, cacau, xocolata	24.461	11.449	28.743	22.950	
Turmes, cigrons, garrofes, verdures palla i despeses menudes	116.533	97.564	77.881	60.886		
Rober	Drap, llenç, llana, espadnyes i guarnimenter	42.622	8.422	17.886	4.648	-
Farmàcia	Drogues i medicaments	15.189	14.120	17.465	15.056	32.765
	Llet, vidre, ampolletes etc.	1.216	961	2.403	2.924	-
Càrregues	Censos, vitalicis, llegats perpetus, orfenesa	10.801	6.213	12.313	10.294	164.010
	Rèdits del gas del teatre, contribució	51.617	32.205	57.495	32.801	48.630
Obres	Jornals d'obra	52.110	29.857	23.121	17.804	18.686
	Efectes pedrera	3.701	5.838	1.279	-	16.060
	Efectes fusteria	16.224	14.502	7.965	1.239	3.756
	Efectes manyeria	18.077	3.833	2.917	2.770	5.999
	Efectes caldereria	3.267	7.167	1.995	1.950	7.339
	Efectes llauneria	1.692	1.334	1.323	857	1.528
	Pintura i escultura	7.640	3.766	870	2.488	7.969
Escriptori	Impressions, enquadernacions i objectes	3.863	1.677	733	3.461	5.911
	Drets, curials en plets	8.655	1.406	669	2.573	11.705
Lactància	Lactància d'expòsits	77.545	82.751	116.733	97.539	141.345
Extraordinari	Bestretes	42.710	802	-	10.979	-
	Endarreriments	-	-	-	19.128	-
	Eventualitats extres	32.394	84.109	35.894	7.428	6.211
Total del Diccionari		61.057.323	713.577	768.116	819.870	1.140.116
Suma del treball		1.032.308	695.467	769.068	819.862	1.140.097

Taula 49- Despeses de l'Hospital General en rs vn, corresponents al quinquenni 1844 a 1848 ambdòs inclosos (elaboració pròpia)

- *Empleats i culte.* Salari dels empleats de tota classe, càrregues espirituals, despeses de culte i de cera, sous de les monges de la caritat. En aquest apartat anaven incloses les despeses que eren produïdes pels sous al 5 metges, 5 cirurgians i 4 infermers, també el farmacèutic i el director de bojós. Més endavant exposem en un tauler les despeses que Madoz va desglossar per a l'any 1848, amb els sous dels diversos empleats.
- *Comestibles i efectes.* Incloïen les despeses corresponent als aliments que constituïen la dieta. Així d'aquest apartat, podem fer-nos una idea de quina era la dieta bàsica dels malalts en l'Hospital que hi estaven acollits. La principal despesa corresponia a forment, farina i pa, inclòs el salari del forner; seguida de la carn. Altra despesa important era la corresponent a les turmes, cigrons, garrofes i verdures. A certa distància estaven en el mateix grup, el sucre, el cacau, la canella i la xocolata. Per altra banda hi havia una despesa similar encara que inferior a les anteriors, de l'arròs, l'oli, el vi, i el vinagre. En menor quantitat hi havia una despesa de fesols. La dieta estava basada en cereals i derivats, oli verdures i llegums. En aquest apartat s'inclouïa la despesa produïda per la llenya, el carbó i la carbonissa, també la palla i garrofes. Dels 5 anys documentats, l'any que va tindre més despesa per aquests conceptes va ser l'any 1848 amb una despesa total de 476.119 rs i el que menys va ser l'any 1845 que només va gastar 290.684 rs.

- 1844	.....	437.595 rs
- 1845	.....	290.684 rs
- 1846	.....	309.669 rs
- 1847	.....	399.758 rs
- 1848	.....	476.119 rs

- *Rober.* Aquestes eren les despeses que provocaven, tot tipus de roba que era utilitzada en l'Hospital: roba de llits, llençols, matalàs de llana, mantes, tovalles, roba dels interns, espadenyas etc. L'any 1844 presentava la major despesa, que era de 42.622 rs.
- *Farmàcia.* En les despeses de farmàcia, es comptabilitzava les drogues i medicaments que el metge subministrava als malalts, però també incloïen la llet que es consumia, i les despeses de vidre i ampolles pròpies de la farmàcia. Les despeses per drogues i medicaments era similar els quatre primers anys, però en 1848 es va duplicar a 32.765 rs.
- *Càrregues.* Eren les càrregues que suportava l'Hospital, com censos, vitalicis i llegats perpetus, també despeses d'orfenesa i els rèdit que representava haver posat gas en el teatre. En aquest apartat crida l'atenció que la despesa que es va produir l'any 1848 era de 164.010 rs quantitat extraordinàriament elevada si la comparem amb les despeses que hi varen haver els altres anys que oscil·laven entre 6.000 i 12.000 rs.
- *Obres.* En aquest apartat, s'especificava totes les despeses que eren produïdes pel manteniment de l'edifici de l'Hospital. Madoz detallava les despeses pels diversos oficis, incloent el material i els jornals dels treballadors. Les despeses totals que hi hagueren durant els 5 anys que presentava el Diccionari, ens indiquen que l'any 1844 va tindre una despesa total de 102.711 rs amb prou

diferència amb la resta, durant l'any 1847 l'Hospital no va tindre quasi despeses en aquest apartat:

- 1844	.....	102.711 rs
- 1845	.....	66.927 rs
- 1846	.....	39.470 rs
- 1847	.....	27.108 rs
- 1848	.....	61.337 rs

- *Esriptori*. Cal remarcar que en escriptori, Madoz per a l'any 1844 dona una despesa de 38,63 20, deu tractar-se d'una errada, hem considerat que era 3.863 rs 20 mrs, si ho comparem en la resta d'anys, aquesta despesa oscil·lava de 773 rs de 1846 a 5.911 rs de 1848.
- *Lactància*. En aquest apartat s'arplegava, les despeses que provenien de pagar a les mares de llet (dides) que donaven a mamar als expòsits, en 1848 la partida destinada a aquesta despesa era de 141.345 rs el doble de despesa que s'havia produït en 1844 que havia sigut de 77.545 rs. Hi havia dues classes de nodrisses, les que amamentaven als expòsits o bordets en la inclusa, en aquest cas la dida o nodrissa, a més a més de rebre un salari, també tenia inclosa la manutenció, i les que ho feien fora de l'Hospital en aquest cas només rebien una quantitat per la lactància.
- *Extraordinari*. Inclouïa totes les despeses difícils de classificar.

Fig. 53- Vista de València des de l'entrada de l'Albereda (1806-1820). Dibuix de Frederich Greissler dins del Tom I, 2ª part del llibre «Voyage pittoresque et historique de l'Espagne» d'Alexandre Laborde (Font: Bivaldi)

Les despeses que es varen produir en l'Hospital General durant l'any 1848, Madoz les desglossa de forma més explícita, les presentem en la següent taula:

3. Institucions sanitàries

DESPESES	Pagat	Corrent	Endarreriment	Total
Culte i clercat	Sous de gener a novembre	14.558	3.885	18.443
	Càrregues espirituals	8.089	-	8.089
Administració i serveis	Sous <i>Hijas de la Caridad</i>	15.847	2.237	18.084
	Abonament en diners <i>Hijas de la Caridad</i>	14.587	-	14.587
	4% l'administrador general de les rendes	22.078	-	22.078
	Comptable i oficial de comptadoria	6.398	1.160	7.559
	Arxivistia i oficial temporer	4.212	-	4.212
	Pro-secretari des de setembre	624	-	624
	5 metges, 5 cirurgians, 4 practicants, 4 receptaris	41.174	8.049	49.224
	Farmacèutic	6.345	1.392	7.737
	Director de bojos	2.759	874	3.633
	Capellà administrador d'expòsits	1.464	-	1.464
	Comprador	1.656	259	1.916
	Carreter	1.675	259	1.934
	Porter	1.645	404	2.049
	Tallador	2.680	-	2.680
	Hortolà	496	-	496
	Malalts	11.222	1.469	12.692
	Ajudants de dement	3.226	446	3.672
	Gratificació pel treball de dement	2.159	-	2.159
	Afaitar bojos	2.667	-	2.667
	Forner	5.743	-	5.743
Ajudant de la convalescència de Cirat	322	-	322	
Comestibles	Forment, carn, arròs, vi, llenç i resta de comestibles	378.586	97.532	476.119
Farmàcia	Drogues i efectes de farmàcia	32.256	508	32.765
Càrregues i censos	Censos	208	105.428	105.637
	Contribucions ordinàries	29.690	12.270	41.961
	Compra paper per bestreta dels 100 milions	22.644	-	22.644
	Sèquies i drets de reg	1.278	487	1.766
	Vitalicis	8.936	1.385	10.321
	Devolució de bestretes i préstecs	40	23.602	23.642
Obres	Fusteria	2.483	1.272	3.756
	Llauneria	1.528	-	1.528
	Caldereria	5.467	1.871	7.339
	Manyeria	4.216	1.783	5.999
	Obres	14.014	4.671	18.686
	Materials d'obra	9.316	6.741	16.060
	Interessos de capital invertit en la canalització del gas en el teatre	-	6.669	6.669
	Pintar i netejar	7.969	-	7.969
Escriptori i plets	Impressions, enquadernacions i objectes d'escriptori	4.847	1.064	5.911
	Costes i drets curials de plets	2.732	8.972	11.705
Lactància	Sous i manutenció de les nodrisses que crien dins de la inclusa	36.476	-	36.476
	Sous de les nodrisses que crien fora de l'Hospital	104.869	-	104.869
Extraordinaris	Despeses diverses i menudes de difícil classificació	5.211	-	6.211
TOTALS		845.411	294.705	1.140.116

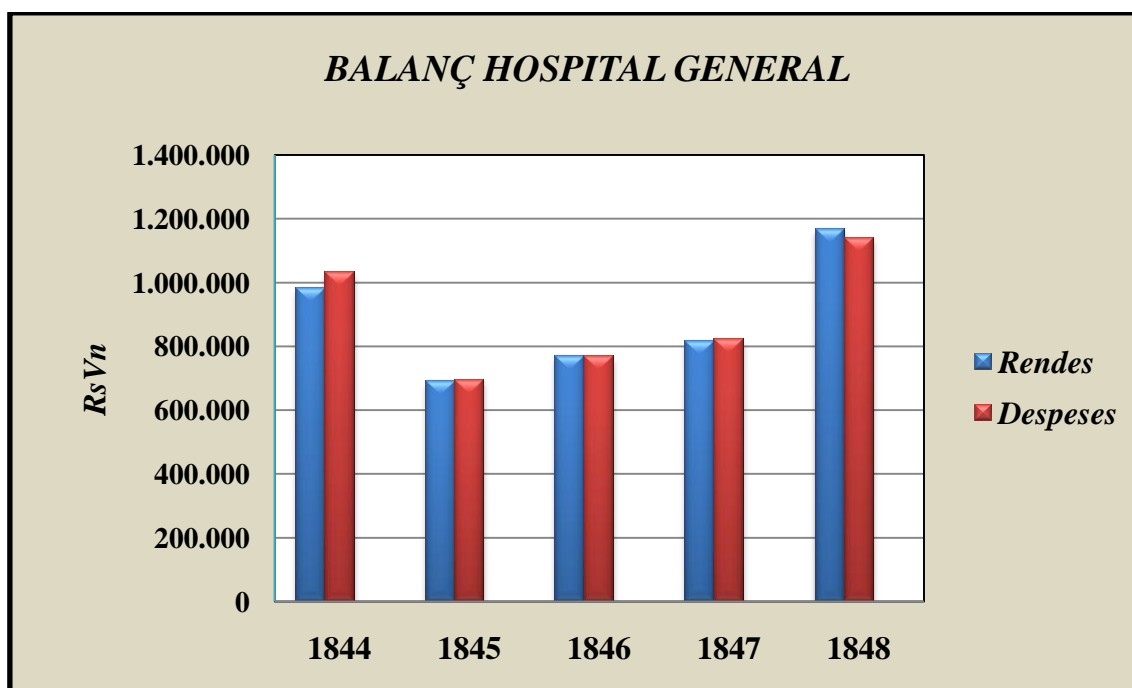
Taula 50- Despeses de l'Hospital General en rs vn durant l'any 1848

C) Balanç econòmic de l'Hospital General

El balanç econòmic de l'Hospital General, en aquests anys va ser variable, presentant tres anys dèficit (1844, 1845 i 1847), d'entre els quals destaca l'any 1844 amb 51.611 rs de saldo negatiu, i dos anys en superàvit, destacant l'any 1848 amb 27.381 rs. En la següent taula recollim les rendes i despeses "Cuenta de caudales" en paraules de Madoz, durant el quinquenni 1844-1848.

Balanç	1844	1845	1846	1847	1848
Rendes	980.697	690.417	771.066	814.779	1.167.478
Despeses	1.032.308	695.467	769.068	819.882	1.140.097
Diferència	- 51.611	- 5.050	1.998	- 5.103	27.381

Taula 51- Balanç de rendes i despeses de l'Hospital General durant el quinquenni 1844-48 (elaboració pròpia)

Gràfic 16- Balanç de rendes i despeses de l'Hospital General durant el quinquenni 1844-48

Hem considerat interessant reproduir els fulls originals del Diccionari, on Madoz presenta les diverses taules de les dades econòmiques corresponents als conteres de 1844 al 1847, aquestes dades econòmiques concernents a l'Hospital General de València, ho arreblega com "Cuenta de caudales de los años 1844 al 47 inclusive" i "Estado del Hospital en fin de los años 1844, 45, 46, 47 y 48":

y anatomía, botica, carnicería, horno y por último la igl., que es parr., para todas las atenciones religiosas. La asistencia corporal y espiritual está encargada a 9 sacerdotes, 4 médicos, 4 cirujano mayor, 4 tableros, 4 practicantes de cirugía y 50 hermanas de la Caridad, con los demás criados subalternos. De modo que puede asegurarse, que este suntuoso hospital compete en todos los ramos con los más acreditados de Europa.

Desde el 40 de julio de 1847 en que la Junta directiva se encargó de este establecimiento, hasta 31 de diciembre de 1848, han ingresado en él las cantidades siguientes: 49,824 rs. 29 mrs. vn. procedentes de los tres referidos hospitales de En-Bou, de En-Conill y de Pobres estudian-

tes: 41,355 rs. 4 mrs. de herencias de varios particulares, y 4,159 rs. 48 mrs. en pago de algunas deudas que tenía en su favor; componiendo todo ello un total de 62,039 rs. 47 mrs. de renta anual, procedente de fincas y derechos adquiridos. También debe tomar posesión el mismo hospital de los bienes de 40 herencias igualmente de varios particulares, cumplidas que sean las condiciones que cada testador estipuló en su disposición, de las cuales unas se están averiguando, otras se hallan pendientes de reclamación, y las demás siguiendo el curso de los llamamientos.

Presentamos las cuentas de caudales de los años 44 al 48 inclusive, con los estados de entradas y salidas.

Cuenta de caudales de los años 1844 al 47 inclusive.

COBRADO.		1844	1845	1846	1847
Renta fija...	Por alquileres de casas.	95,644 24	90,476 17	420,055 9	401,032 24
	Por arriendos de tierras.	231,375 32	241,519 13	294,000 »	246,582 23
	Por pensiones de censos y luismos.	34,062 24	29,456 30	32,538 30	70,537 30
	Por funciones de toros, novillos, volatinas, teatro y máscaras.	407,988 8	443,057 44	407,336 25	93,046 47
	Por alimentistas y estancias.	76,606 2	76,024 34	95,929 6	91,743 30
	Producto de baños.	28,330 »	24,594 »	22,380 »	48,370 44
	Producto de las certificaciones del archivo	4,593 »	2,444 »	»	»
	Por legados.	38,334 2	47,880 23	42,797 30	67,178 40
	Por limosnas de particulares.	43,029 43	38,414 26	33,169 9	25,214 44
	Por suscripciones á lactancias de espósitos.	24,352 22	20,420 »	28,195 »	26,996 44
	Por limosnas de Cruzada.	3,000 »	6,220 »	2,500 »	»
	Por alquilar el coche de difuntos y amortajar	4,346 20	720 »	»	»
Por efectos viejos vendidos, litera y sepul- turero.	4,354 47	705 48	»	»	
Por venta de salvado y estiércol.	4,069 40	4,660 8	»	»	
Por espolios de mitra.	2,450 46	»	»	»	
Por eventualidades.	231,274 34	30,434 7	22,077 43	74,031 42	
Totales.		4.070,703 44	690,439 »	774,080 2	844,853 33
PAGADO.					
Empleados y culto.	Salario de los empleados de todas clases.	490,022 23	402,495 48	456,033 33	476,544 44
	Cumplimiento de cargas espirituales.	8,721 6	»	»	3,497 22
Comestibles y efectos.	Cera y gasto de culto.	6,647 22	3,325 46	2,305 9	6,454 2
	Por trigo, harina, pan y salario del hornero.	446,837 23	98,762 7	405,835 3	446,757 30
	Por carne.	95,970 42	34,054 32	30,878 27	407,143 27
	Por arroz.	43,869 45	7,462 4	44,397 30	44,057 42
	Por vino y vinagre.	42,506 26	3,366 22	9,546 24	1,817 44
	Por aceite.	46,706 20	43,044 2	44,348 49	45,980 49
	Por leña, carbon y cisco.	35,907 5	24,051 48	24,803 23	27,300 43
	Por alubias.	5,000 »	3,929 24	5,640 17	2,868 »
	Por azúcar, cacao, canela y chocolate.	24,464 28	41,449 45	28,743 3	22,950 9
	Por criadillas, garbanzos, algarrobas, paja, verduras y gasto diario menudo.	446,533 49	97,564 27	77,384 20	60,886 3
	Ropería.	52,622 24	8,522 47	47,886 47	4,618 4
	Botica.	Gasto de botica en drogas y medicamentos.	45,489 27	44,420 9	47,465 44
Leche, vidrio, ampoletas, etc.		4,216 48	964 42	2,403 44	2,924 20
Cargas.	Censos, vitalicios, legados perpétuos, hor- fanías.	40,804 20	6,213 40	42,343 44	40,294 8
	Contribuciones y réditos del gas en el tea- tro.	51,647 26	32,205 48	57,493 44	32,804 6
Obras.	Materiales y jornales de albañilería.	52,110 12	29,857 5	23,424 33	47,804 46
	Efectos de carpintería.	3,704 27	5,838 4	4,379 46	»
	Idem de carpintería.	46,224 8	45,502 24	7,965 24	4,239 2
	Idem de cerrajería.	48,077 »	3,833 »	2,917 »	2,770 »
	Idem de calderería.	3,267 47	7,167 »	4,995 47	4,950 »
	Idem de hojalatería.	4,692 24	4,334 24	4,323 »	857 »
Escritorio.	Pintura y escultura.	7,640 30	3,766 »	870 »	2,488 »
	Impresiones, encuadernaciones y objetos de escritorio.	38,63 20	4,677 »	773 5	3,464 4
Lactancia.	Derechos curiales en pleitos.	8,655 47	4,506 44	669 »	2,573 44
	Lactancia de espósitos.	77,545 22	82,751 26	446,733 20	97,539 44
Estraordinario	Cantidades reintegradas á anticipadores.	49,740 20	802 »	»	40,979 30
	Pagos á acreedores de atrasos por suminis- tros.	»	»	»	49,428 43
	Eventualidades y estraordinario.	32,394 8	84,109 40	35,894 5	7,428 »
Totales.		64.057,323	743,577 44	768,416 26	849,870 28

Fig. 54- Pàgina 388 del Tom XV del Diccionari, corresponent a les rendes de l'Hospital General de València. "Cuenta de caudales de los años 1844 al 47 inclusive"

Estado del hospital en fin de los años 1844, 45, 46, 47 y 48.

CREDITOS A FAVOR DEL HOSPITAL.		1844	1845	1846	1847	1848
En rentas vencidas y no cobradas de casas, tierras y censos.		264,438 29	264,445 21	236,946 32	266,474 46	59,759 9
En papel moneda, mucho inútil.		67,055 28	67,055 28	67,055 28	156,055 28	649,018 3
En billetes del tesoro del anticipo de cien milloes.		"	"	"	"	26,400 "
En comestibles existentes en fin del año. .		23,833 29	40,545 32	44,180 46	44,053 25	27,967 20
En medicinas existentes en botica.		6,500 "	4,000 "	4,000 "	3,982 "	30,646 "
Totales.		364,628 48	342,747 43	349,453 8	469,566 4	793,764 20

DEUDAS CONTRA EL HOSPITAL.		1844	1845	1846	1847	1848
Debia el hospital por todos conceptos. . .		477,883 3	246,754 48	224,095 23	229,708 4	473,598 22
Totales.		477,883 3	246,754 48	224,095 23	229,708 4	473,598 22

ENFERMOS.

	HOMBRES.				MUJERES.				MILITARES.				PRESOS.							
	Existentes en fin del año anterior.	Entrados en este año.	Salidos.	Muertos.	Existentes en fin del año anterior.	Entrados en este año.	Salidos.	Muertos.	Existentes en fin del año anterior.	Entrados en este año.	Salidos.	Muertos.	Existentes en fin del año anterior.	Entrados en este año.	Salidos.	Muertos.				
1844	453	4966	4665	362	92	477	2153	4861	340	129	"	216	233	8	5	9	38	55	5	6
1845	92	4899	4560	305	116	429	2026	1722	310	123	5	207	199	2	11	6	43	46	2	4
1846	116	4938	4653	297	104	423	1805	1548	237	143	11	185	493	3	10	4	46	40	2	5
1847	404	2096	1694	366	439	443	2044	1616	326	215	40	486	482	8	6	3	47	49	6	7

DEMENTES.

	HOMBRES.				MUJERES.					
	Existentes en fin del año anterior.	Entrados en este año.	Salidos.	Muertos.	Existentes en fin de este año.	Existentes en fin del año anterior.	Entradas en este año.	Salidas.	Muertas.	Existentes en fin de año.
1844	183	62	16	34	495	408	32	44	20	403
1845	495	54	24	47	244	403	23	41	41	496
1846	244	52	23	49	246	406	30	43	40	408
1847	246	35	44	31	209	408	22	6	46	408

ESPOSITOS.

	NIÑOS.				NIÑAS.					
	Existentes en fin del año anterior.	Entrados en este año.	Muertos.	Prohijados con escritura ó sin ella.	Existentes en fin de este año.	Existentes en fin del año anterior.	Entradas en este año.	Muertas.	Prohijadas con escritura ó sin ella.	Existentes en fin de año.
1844	67	332	270	47	82	64	349	264	34	88
1845	82	360	276	32	131	85	355	281	23	133
1846	131	420	348	48	488	433	348	266	64	454
1847	488	374	240	402	220	454	335	224	69	499

Fig. 55- Pàgina 389 del Tom XV del Diccionari, amb el rètol "Estado del hospital en fin de los años 1844, 45, 46, 47 y 48."corresponent la primera meitat del full a les dades econòmiques de l'Hospital General de València. La resta del full, Madoz presenta el nombre de malalts, dements i expòsits ingressats en l'Hospital General durant els anys 1844-45-46-47

Comparacion del estado administrativo del hospital general de Valencia en 10 de julio de 1847, en que se encargó la junta directiva y en 31 de diciembre de 1848.

ESTADO DE ATRASOS.

DEBIA EN 10 DE JULIO DE 1847.		Rs.	mrs.
Por salarios de empleados y vitalicios		54993	10
Por art. de consumo y efectos.		341891	26
Por lactancias de espositos.		42974	24
Por censos y contribuciones		406457	26
		486014	48
PAGADO.			
En 10 de julio á 31 de diciembre de 1847.	Por salarios de empleados y vitalicios	20243	34
	Por art. de consumo y efectos	28861	8
	Por lactancias de espositos	42974	24
	Por censos y contribuciones.	44257	4
		76293	30
En 1848.	Por salarios de empleados y vitalicios	21684	13
	Por art. de consumo y efectos	150474	24
	Por censos y contribuciones.	405437	28
		276993	28
Se deben por atrasos en 31 de diciembre de 1848.		432766	28

Debiendo se advertir, que aunque en la cuenta general aparece lo pagado por atrasos en 1848 en suma de 294,703 rs. 27 mrs.; de ella los 276,993 rs. 28 mrs. son de los contraidos antes de 10 de julio de 1847; y los 47,714 rs. 33 mrs. procedentes del último semestre de dicho año, considerados para el 48 como atrasos.

ESTADO CORRIENTE.

DEBE EN 31 DE DICIEMBRE DE 1848.		Rs.	mrs.
Por salario de los empleados correspondiente á diciembre de 1848.		41783	29
Por art. de consumo y efectos.		92744	4
Por lactancias de la mesada de diciembre de 1848.		9365	»
Por el anticipo de los Sres. de la Junta Directiva.		52000	»
Por censos, legados perpetuos y contribuciones.		7768	26
		173598	22
PARA CUYO ABONO TIENE:			
Dinero existente en caja dicho dia.		23318	16
Medicinas en botica en valor de.		30816	»
En comestibles y fundibles.		27967	20
En billetes del Tesoro, reintegrables á su tiempo.		26400	»
En créditos cobrables vencidos de la renta fija.		59759	2
		170058	4
Deuda corriente en 31 de diciembre de 1848.		3540	48

Debiendo advertir, que ademas de los valores que forma el haber indicado en 31 de diciembre de 1848 existian en la caja varios titulos de la deuda del Estado de diferentes clases, en cantidad nominal de 649,018 rs. 34 mrs.

CUENTA DE CAUDALES DE 1848.

COBRADO.		De renta corriente.	De atrasos.	Total.			
		Rs. vn. mrs.	Rs. vn. mrs.	Rs. vn. mrs.			
Renta fija	Por alquileres de casas.	451746	43	8989	2	463735	45
	Por arriendo de tierras.	209746	44	53856	28	263573	5
	Por pensiones de censos.	34294	32	490036	25	244331	23
	Por cobro de lismos.	3674	2	»	»	3674	2
	Por producto de conveleencias y administraciones.	63401	19	»	»	63401	19
	Por fiestas de toros, novillas y volatinas.	31553	7	»	»	31553	7
	Por beneficios teatrales y localidades del hospital.	25949	13	»	»	25949	13
	Por producto de los bailes de mascara.	35000	»	»	»	35000	»
	Por hospitalidades de militares enfermos.	26613	»	342	24	26955	24
	Por alimentos que pagan algunos dementes.	31893	4	3755	28	35648	32
Eventual.	Por estancias de enfermos y ocultas.	44059	2	586	»	44645	2
	Por producto de los baños del hospital.	47046	»	»	»	47046	»
	Por producto de las certificaciones del archivo.	756	27	»	»	756	27
	Por legados hechos en favor del hospital.	26365	26	»	»	26365	26
	Por producto de limosnas.	63703	10	»	»	63703	10
	Por suscripciones á lactancias de espositos.	23098	42	»	»	23098	42
	Por conduccion de cadáveres descubiertos.	3792	»	»	»	3792	»
	Por los derechos rectorales que corresponden al hospital.	4588	6	493	»	4781	6
	Por efectos viejos é inútiles y salvado vendido.	2907	22	»	»	2907	22
	Por lo que percibe el hospital del presupuesto provincial.	430000	»	»	»	430000	»
Por lo eventual.	22599	25	»	»	22599	25	
Totales.		909725	27	257760	2	4467485	39

Fig. 56- Pàgina 390 del Tom XV del Diccionari "Cuenta de caudales de 1848". Dades econòmiques de l'Hospital General corresponents a l'any 1848

PAGADO.	Pagos corrientes.		De atrasos.	Total.
	Rs. vn. mrs.	Rs. vn. mrs.	Rs. vn. mrs.	Rs. vn. mrs.
Culto y clero.	Salario del clero, de enero à noviembre de 1848 inclusivos.	44558 7	3885 25	48443 32
	Por cumplimiento de cargas espirituales.	8089 6	» »	8089 6
	Por salario de las hijas de la Caridad.	45847 »	2227 32	48074 33
	Por lo que à las mismas se abona en dinero en vez de especie.	44587 21	» »	44587 21
	Por el 4 por 100 del administrador general de las rentas.	22078 28	» »	22078 28
	Por salario de un contador y un oficial de contaduría.	6398 33	4160 26	7559 25
	Por salario de un archivero y un oficial temporero.	4212 »	» »	4212 »
	Por el del pro-secretario desde últimos de setiembre que se creó este destino.	624 »	» »	624 »
	Por el salario de cinco médicos, cinco cirujanos, cuatro practicantes y cuatro recetarios.	44474 33	8049 46	49224 15
	Por el del boticario.	6345 »	4392 30	7737 30
	Por el del director de los locos.	2759 2	874 »	3633 2
	Administracion y servicio.	Por el del capellan que lleva los libros de los espositos.	4464 »	» »
Por el del comprador.		4656 46	259 24	4916 6
Por el del carretero.		1675 »	289 14	1964 14
Por el de un portero.		1645 »	404 28	2049 28
Por el de un cortante.		2680 »	» »	2680 »
Por el de un hortelano.		496 32	» »	496 32
Por el de los enfermos.		41222 47	4469 28	41692 11
Por el de los ayudantes de dementes.		3226 »	446 22	3672 22
Por gratificacion à los dementes que trabajan.		2459 30	» »	2459 30
Por afeitar à los locos.		2667 6	» »	2667 6
Por el salario del bórnero.		5743 32	» »	5743 32
Al ayudante de la convalecencia de Cirut.		322 2	» »	322 2
Comestibles.	Por compra de trigo, carne, arroz, vino, lienzo y demas comestibles que ha consumido el hospital, y se espresa en la cuenta de consumos y efectos.	378586 44	97532 32	476119 42
	Por drogas y efectos de botica.	32256 7	508 28	32765 4
Botica.	Por censos que paga el hospital.	208 32	405428 22	405637 20
	Por contribuciones ordinarias.	29690 30	42270 24	41961 20
Cargas y censos.	Por compra del papel para el anticipo de los 400 millones.	22644 45	» »	22644 45
	Por equiaje y derechos de riego.	4278 29	487 26	4766 21
Obras.	Por vitalicios que paga el hospital.	8936 44	4385 46	40321 30
	Por devolucion ó reintegro de cantidades anticipadas ó prestadas.	40 »	23603 15	23643 15
	Por efectos de carpinteria.	2483 44	4272 26	3756 6
	Idem de bojalateria.	4528 6	» »	4528 6
	Idem de caldereria.	5467 27	4871 18	7339 11
	Idem de cerrajeria.	4216 »	4783 26	5999 26
	Por jornales de albañileria.	44044 5	4671 33	48686 4
Escritorio y pleitos.	Por yeso, piedra, ladrillo, arena y demas materiales de albañileria.	9346 3	6744 27	16080 30
	Por intereses del capital invertido en la canalizacion del gas en el teatro.	» »	6669 »	6669 »
	Por jornales de pintar y limpiar varios departamentos.	7969 »	» »	7969 »
Lactancia.	Por impresiones, encuadernaciones y demas objetos de escritorio.	4847 »	4064 17	5911 17
	Por costas y derechos curiales en los pleitos.	2733 24	8972 46	41705 6
Estraordinario.	Por salario y manutencion de las nodrizas que crían en la inclusa.	36476 24	» »	36476 24
	Por salario de las amas que crían fuera del hospital.	404869 46	» »	404869 46
	Por gastos varios y menudos de difícil clasificacion.	6244 20	» »	6244 20
Totales.				845444 4 294705 27 4440446 28

RESUMEN.

Se han cobrado en todo el año. . . . . 4467485 rs. 29 mrs.
 Se han pagado. . . . . 4440446 rs. 28 mrs.
 Resultó alcanzada la caja en 31 de diciembre de 1847 2033 49 4442470 43

Quedan en caja en 31 de diciembre de 1848. . . . . 20315 46

Fig. 57- Pàgina 391 del Tom XV del Diccionari, continuació de "Cuenta de caudales de 1848". Dades econòmiques de l'Hospital General corresponents a l'any 1848

¹⁹³ Madoz (1845-50) vol XV. L'estat de comptes entre 1844 i 1847 es recull en una taula a la p 261 de l'edició facsímil, Tom II.

D) Comparació de l'estat administratiu de l'Hospital General: 1847 Vs 1848.¹⁹⁴

Madoz fa una comparació de l'estat administratiu de l'Hospital General, comparant el deute que hi havia per aquest conceptes el 10 de juliol de 1847 i el que hi havia el 31 de desembre de 1848, per tal de fer un balanç del primer any i mig en què s'havia fet càrrec la Junta de Beneficència. Les dades que presenta les resumim en la següent taula:

	Deute abans de 10 de juliol de 1847	Pagat 10 juliol a 31 desembre de 1847	Pagat en 1848	Deute 31 Desembre de 1848
Salariis d'empleats i vitalicis	54.993 10	20.213 31	21.684 13	11.753 29
Articles de consum i efectes	311.891 26	28.861 08	150.171 21	92.711 01
Lactància d'expòsits	12.971 24	12.971 24	-	9.365 00
Cens i contribucions	106.157 26	14.247 01	105.137 28	7.768 26
Anticipació de la Junta	-	-	-	52.000 00
	486.014 18	76.293 30	276.993 28	173.598 22

Taula 54- Comparació de les dades econòmiques administratives de l'Hospital General: 1847 Vs 1848 en rs mrs (elaboració pròpia)

Fig. 58- Escut antic de l'Hospital General de València (Font: Sempere, 1959)

L'Hospital General abans del 10 de juliol de 1847 tenia un deute de 486.014 rs 18 mrs. S'havien pagat endarreriments des del 10 de juliol de 1847 i tot l'any 1848 per un valor de 353.287 rs 24 mrs, quedant per tant, un deute per els endarreriments, el 31 de desembre de 1848, de 132.726 rs 28 mrs. Com es veu per les dades que hi dona, el deute de l'Hospital el 31 de desembre de l'any 1848 és prou inferior al que hi havia el 10 de juliol de 1847.

Durant l'any 1848 per poder fer front a totes les despeses de l'Hospital pels anteriors conceptes explicitats en la taula, s'havia fet un pressupost de 173.598 rs 22 mrs, i es comptava amb unes rendes de 170.058 rs 04 mrs, la qual cosa feia un balanç negatiu de només 3.540 rs 18 mrs, que junt amb la resta d'endarreriments que arrossegava, el deute ascendia el dia 31 de desembre de 1848 a 136.267 rs 12 mrs.

¹⁹⁴ Madoz (1845-1850) vol XV, p 390.

*Part assistencial de l'Hospital General*¹⁹⁵

Les persones que eren ateses en l'Hospital General estaven classificades en tres grups: malalts, dements i expòsits, en el treball utilitzarem aquesta sistemàtica per fer el tractament de les dades que va donar Madoz. En primer lloc parlarem dels malalts, després dels dements i finalment dels expòsits.

1. Malalts

Dins dels malalts es distingien: les dones, els homes, els militars i els presos. El nombre de malalts corresponent a homes, dones, presos i militars, que apareixen reflectits en el Diccionari, durant el període de 1844 a 1847, els presentem en les següents taules:

MALALTS	1844		1845		1846		1847	
	Homes	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones
De l'any anterior	153	177	92	129	116	123	101	143
entrades	1.966	2.153	1.899	2.026	1.935	1.805	2.096	2.014
eixides	1.665	1.861	1.560	1.722	1.653	1.548	1.694	1.616
Morts	362	340	305	310	297	237	366	326
Per l'any següent	92	129	116	123	101	143	139	215

Taula 55- *Malalts (Homes/Dones) ingressats en l'Hospital General, durant els anys 1844, 1845, 1846 i 1847 (elaboració pròpia)*

MALALTS	1844		1845		1846		1847	
	Presos	Militars	Presos	Militars	Presos	Militars	Presos	Militars
De l'any anterior	9	-	6	5	1	11	5	10
entrades	58	246	43	207	46	195	47	186
eixides	56	233	46	199	40	193	49	182
Morts	5	8	2	2	2	3	6	8
Per l'any següent	6	5	1	11	5	10	7	6

Taula 56- *Malalts (Presos/Militars) ingressats en l'Hospital General, durant els anys 1844, 1845, 1846 i 1847 (elaboració pròpia)*

Podem valorar l'evolució dels malalts ingressats en l'Hospital General al llarg de la primera meitat del segle XIX, des del 1800 fins al 1853,¹⁹⁶ amb aquestes dades que

¹⁹⁵ Madoz (1845-1850) vol XV, p. 389.

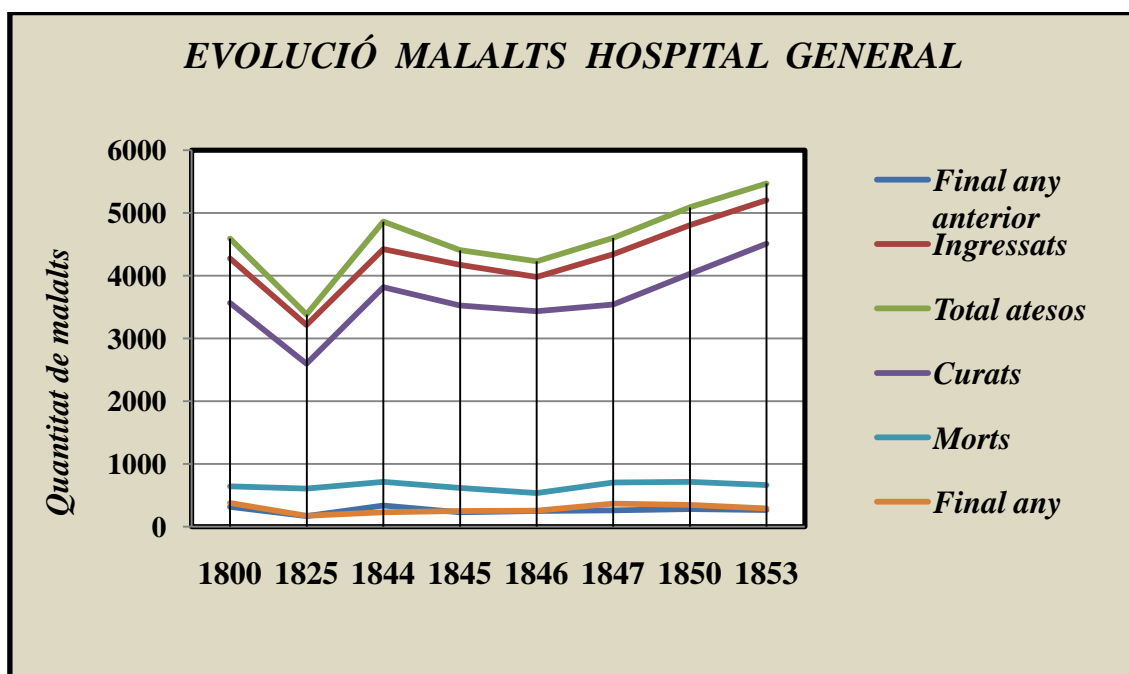
¹⁹⁶ Les dades de 1800, 1825, 1850 i 1853 provenen de l'informe que va fer Eduardo Jiménez Valdivieso l'any 1907, sobre l'Hospital General, el va emetre per a justificar el dret exclusiu a gaudir dels seus béns basat en el seu origen i caràcter, front a les peticions de les províncies de Castelló i Alacant, que pretenien que es fera el repartiment dels béns de l'Hospital entre les tres províncies, Alacant Castelló i València. Informe p 86. Les dades de malalts corresponents als anys des de 1844 a 1847 corresponen a malalts homes i dones.

3. Institucions sanitàries

hi ha reflectides en el Diccionari i les dades que hem extret de l'informe de Jiménez Valdivieso.

MALALTS	1800	1825	1844	1845	1846	1847	1850	1853
Final any anterior	316	168	339	232	251	259	282	265
Ingressats	4.277	3.216	4.423	4.175	3.981	4.343	4.809	5.205
Total atesos	4.593	3.384	4.862	4.407	4.232	4.602	5.091	5.470
Curats	3.569	2.600	3.815	3.527	3.434	3.541	4.031	4.510
Morts	646	607	715	619	539	706	714	667
Final any	378	177	232	251	259	367	346	293

Taula 57- Malalts ingressats en la primera meitat del segle XIX en l'Hospital General (elaboració pròpia)

Gràfic 17- Evolució de malalts ingressats en l'Hospital General en la primera meitat del segle XIX

Durant la primera meitat del segle XIX el nombre de malalts atesos en l'Hospital General va anar en augment, de manera que en 1800 eren atesos un total de 4.593 malalts i en 1853 el nombre de malalts ascendia a 5.470. La mortalitat en 1800 fou de 646 morts i en 1853 de 667, és a dir que la mortalitat es va mantenir més o menys estable, encara que hi hagueren algunes vacil·lacions com les de l'any 1844 que va presentar una mortalitat de 715 persones front a la de l'any 1846 que va ser la més baixa de 539 persones. El nombre de curats va passar de 3.569 en 1800 a 4.510 en 1853, la qual cosa ens indica que al llarg del temps, va haver en l'Hospital General un augment de persones curades.

En tot moment es va mantenir similar el nombre de malalts que passaven d'un any a l'altre. Aquestes xifres són indicatives d'una millora assistencial en l'Hospital General.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Moviment malalts l'any 1848

En la següent taula posem la procedència dels malalts, homes i dones, així com el tipus de malaltia pel que varen ser atesos, durant l'any 1848, segons les dades del Diccionari:

HOMES		malaltia	malalts	total	malalts	procedència
31 desembre 1847		152				
Entrades		De medicina	1.250	2297	814	Ciutat i hospicis
		De cirurgia	646		701	Pobles de la província
		De venèria	237		499	Pobles fora província
		De ferides	127		50	Presons públiques
		De desgràcia	37		205	Militars
					28	Estrangers
Eixides	Curats	De medicina	1.092	2301		
		De cirurgia	870			
	Morts	De medicina	286			
		De cirurgia	53			
31 desembre 1848		148				

DONES		malaltia	malalts	total	malalts	procedència
31 desembre 1847		215				
Entrades		De medicina	1.267	1828	739	Ciutat i hospicis
		De cirurgia	357		602	Pobles de la província
		De venèria	156		477	Pobles fora província
		De ferides	22		7	Presons públiques
		De desgràcia	11		3	Estrangeres
		De parts	15			
Eixides	Curats	De medicina	1.040	1907		
		De cirurgia	526			
	Morts	De medicina	283			
		De cirurgia	58			
31 desembre 1848		136				

Taula 58- Taula de moviment de malalts d'homes i dones l'any 1848 en l'Hospital General de València (elaboració pròpia)

2. *Dements*¹⁹⁷

El director de bojos que hi havia l'any 1848 en l'Hospital General era el metge Juan Bautista Perales, que va donar nous aires al manicomí de València, duient a terme, els tres anys que hi va estar una bona quantitat d'històries clíniques dels dements que estaven ingressats en l'Hospital General. Els metges dels dements no tenien cap capacitat decisòria respecte dels malalts, estaven sotmesos a les decisions del Pare de Bojos fins a la primera meitat del segle XIX i després estigueren sota la figura del Director Econòmic o Majordorm que era la màxima autoritat dins de l'establiment. La informació que podem obtenir a través del Diccionari, sobre el malalts dements que hi havia en l'Hospital General, apareix resumida en les taules següents. En una taula¹⁹⁸ podem veure l'evolució del moviment dels malalts que hi hagué des de l'any 1844 fins a 1847.

Dements	1844		1845		1846		1847		1848	
	Homes	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones	Homes	Dones
De l'any anterior	183	105	195	103	211	106	216	108	209	118
entrades	62	32	54	28	52	30	35	22	67	41
eixides	16	14	21	14	28	18	11	6	40	16
Morts	34	20	17	11	19	10	31	16	18	21
Per l'any següent	195	103	211	196	216	108	209	108	218	122

Taula 59- Nombre de dements, desglossats en homes i dones, que estigueren ingressats durant els anys 1844 al 1848 ambdós inclosos (elaboració pròpia)

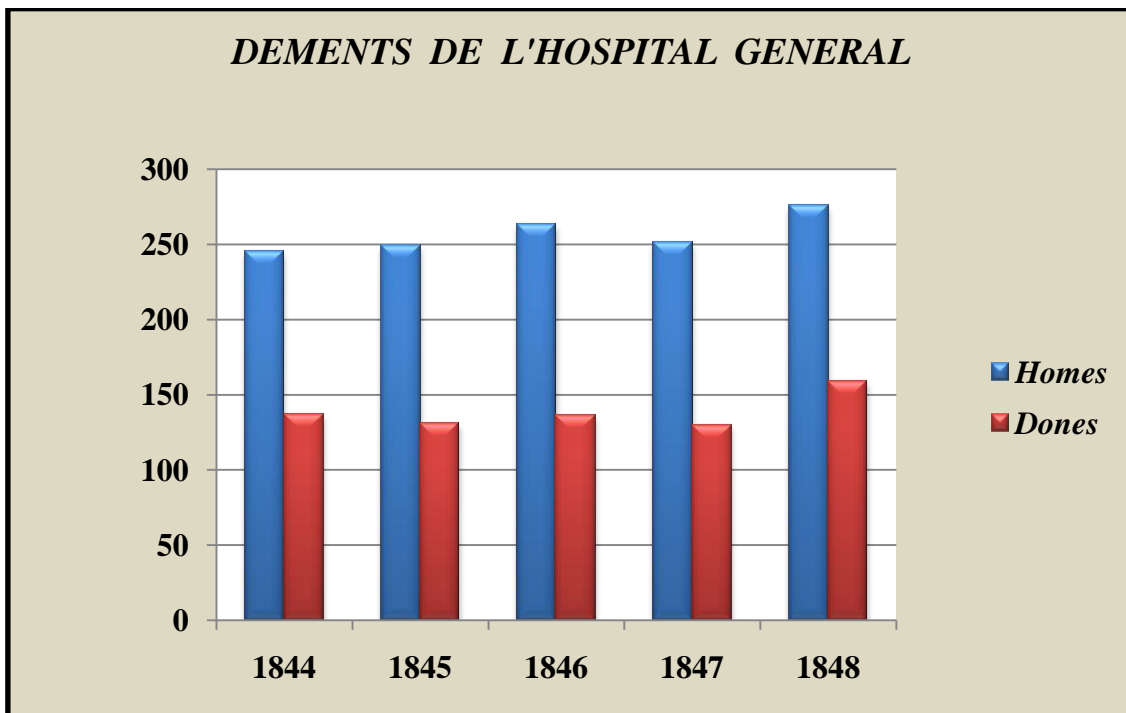
Els malalts estaven separats segons el sexe. Considerem que el nombre de malalts dements de l'Hospital General, atesos durant un any, corresponia a la quantitat resultant de sumar els malalts que hi havia procedents de l'any anterior més les entrades, seguint aquest criteri, resulta la taula anterior, que ens ha servit de base per confeccionar la següent i el gràfic corresponent, on podem veure que la quantitat d'homes dements atesos era en tots els anys quasi el doble que el nombre de dones dements ateses.

Dements	Homes	Dones	Total
1844	245	137	382
1845	249	131	380
1846	263	136	399
1847	251	130	381
1848	276	159	435

Taula 60- Nombre de dements i relació home/dona, atesos en l'Hospital General durant els anys 1844 a 1847 (elaboració pròpia)

¹⁹⁷ Madoz (1845-1850) vol XV, pp, 389, 392.

¹⁹⁸ En aquesta taula, observem que en les dades de les dones ingressades hi ha diverses errades de transcripció: la dada de *per l'any següent de 1845* és 106 i no 196, també la de *final de 1847* en una casella dona 108 que és la correcta i en la que desglossa per malalties de l'any 1848 és de 118. En la taula hem assenyalat aquestes xifres en negreta.

Gràfic 18- Relació de dements, homes/dones, de l'Hospital General, atesos durant els anys 1844 a 1847

Finalment podem establir l'evolució dels dements al llarg de la primera meitat del segle XIX,¹⁹⁹ segons la taula 61, on veiem que el total de malalts atesos en 1800 era 197, aquesta xifra va anar en augment al llarg del segle fins al punt que el 1853 el total de dements que hi estaven atesos ascendia a 525, aquest increment en el nombre de dements ingressats no va conduir a una ampliació de la capacitat de les dependències de l'Hospital General dedicades a atendre als dements.

El resultat final fou un garberament de tots els malalts, on s'havia quasi triplicat el nombre de malalts hi ingressats, sense haver modificat les dependències de l'Hospital, essent augmentada la quantitat de dements que provenien de totes les províncies fins a estar en una situació insostenible. Segons l'*Anuario de la Estadística moral* de 1860-61 hi havia ingressats 664 dements.

Els afectats de malalties vesànies, com es deia a l'època, hi estaven en una situació francament lamentable, amb molta misèria i abandonats a la seua pròpia sort, sense rebre una assistència digna, fins al punt que per a la gent, anar a l'Hospital era una gran desgracia que augmentava les dolences que tenien. Tot açò va motivar que es plantejara ubicar els dements en un nou indret, barallant-se en un principi l'exponent de *San Miguel de los Reyes*, però es va rebutjar, per la despesa tan gran que calia fer per adaptar l'edifici, finalment en 1865, es va habilitar l'exponent de Jesús per atendre als dements, passant part dels dements que hi havia a l'Hospital General, essent atesos per les filles de la Caritat.

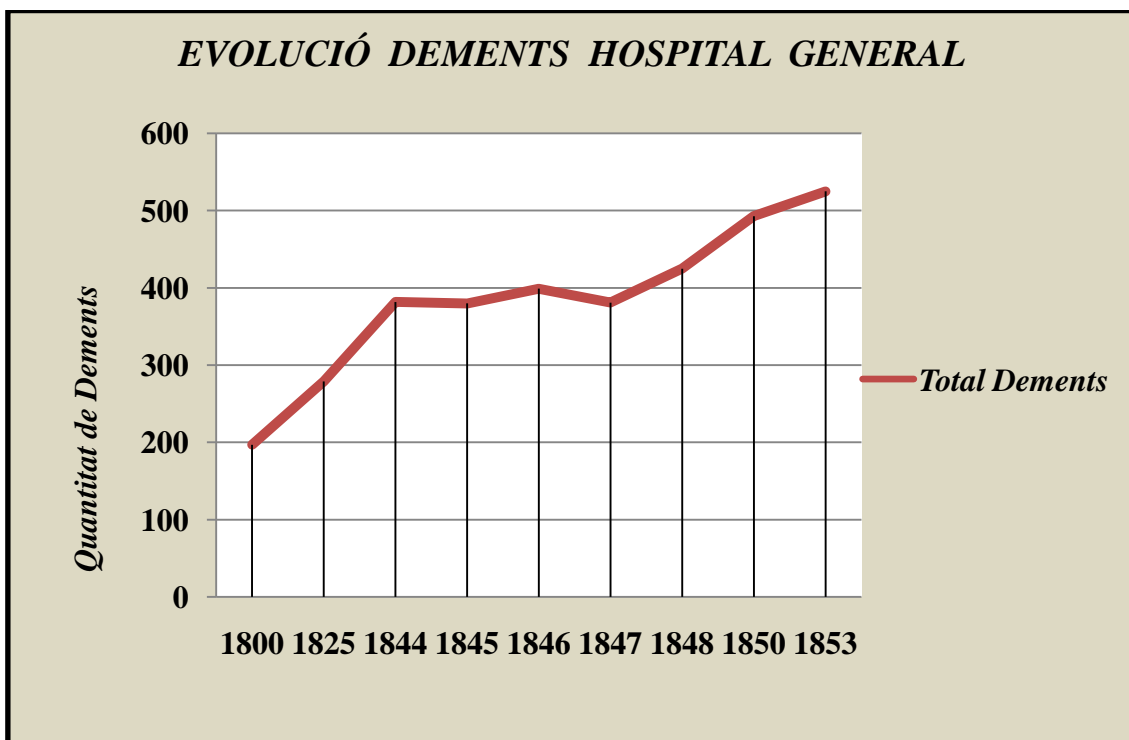
¹⁹⁹ Les dades de 1800, 1825, 1850 i 1853 provenen de l'informe que va fer Eduardo Jiménez Valdivieso l'any 1907, sobre l'Hospital General, el va emetre per a justificar el dret exclusiu a gaudir dels seus béns basat en el seu origen i caràcter, front a les peticions de les províncies de Castelló i Alacant, que pretenien que es fera el repartiment dels béns de l'Hospital entre les tres províncies, Alacant Castelló i València. Informe pp 86 i 87.

3. Institucions sanitàries

DEMENTS	1800	1825	1844	1845	1846	1847	1848	1850	1853
Final any anterior	132	204	288	298	317	324	317	352	396
Ingressats	65	75	94	82	82	57	108	141	129
Total atesos	197	279	382	380	399	381	425	493	525
Curats o donats alta	26	30	30	35	46	17	56	112	69
Morts	11	24	54	28	29	47	39	45	47
Final any	160	225	298	317	324	317	340	336	409

Taula 61- *Dements atesos en l'Hospital General, durant la primera meitat del segle XIX (elaboració pròpia)*

L'evolució del total dels dements ingressats a l'Hospital General des de l'any 1800 fins a 1853 la veiem en la següent gràfica, que ha sigut confeccionada a partir de la taula anterior que arreplega les dades de Madoz complementades amb les de Jiménez Valdivieso. En aquesta gràfica es pot veure l'evolució, al llarg dels anys, dels ingressats, els curats o donats d'alta per ordre judicial i els morts. En les eixides de l'Hospital, hi estaven anotats, tant els curats, que ho eren per ordre del pare de Bojos perquè mèdicament es considerava que s'havien restablert, com els donats d'alta per ordre judicial, ací hem de tindre en compte que l'Hospital servia per a mantindre la societat lliure de bojos, pobres i malfactors, i era el jutge el que decidia de vegades les altes hospitalàries.

Gràfic 19- *Evolució de dements atesos en l'Hospital General, durant la primera meitat del segle XIX*

Espècie de bogeria

La classificació vigent que hi havia a l'època és la que apareix arreglada en les taules del Diccionari, amb una clara influència francesa, dels alienistes, Pinel i el seu deceble Esquirol.

S'anomenava *vesania* segons Hurtado de Mendoza, a tota lesió de les funcions de l'enteniment o de les facultats afectives, sempre que no anaren acompanyades de febre. Segons el mateix autor, la memòria era la facultat de l'ànima que conservava el record de les impressions, i es localitzava en el cervell. Els diagnòstics dels ingressats eren tal i com exposem a continuació:

1. *Mania*. Malaltia amb un deliri general. Per a Pinel hi havia una mania sense deliri, on no hi havia cap alteració en el funcionament de l'enteniment, però si que hi havia una alteració de les funcions cognitives, amb un deliri limitat a un objecte, es tractava de la malenconia, amb un estat d'humor variable, en moltes ocasions amb una tristesa profunda, sense interès per la vida. Segons Hurtado de Mendoza, es donava aquest nom a una lesió de l'enteniment en el que hi havia errada de judici o al·lucinacions que conduïen a actes de furor, a la permanència dels mateixos actes o de la mateixa idea. Quan el deliri no estava sobre un mateix objecte es diu mania, però si es fixava en un únic objecte s'anomenava monomania. Littré ens diu que aquest terme havia rebut diverses accepcions, diferents unes de les altres, el populatxo anomenava mania als hàbits rars, les excentricitats que es manifestaven sobre tot per una predilecció excessiva cap a una o altra cosa, però des de l'antiguitat els metges havien utilitzat la paraula per a designar el furor és a dir la bogeria furiosa. Seguint a Littré, ens diu que en el llenguatge mèdic modern, el terme mania solia ser sinònim de bogeria, així es parla de monomania, lipèmania, demonomania, megalomania; finalment Littré acaba dient-nos que la paraula mania utilitzada sola, designava una entitat morbosa especial, que figurava en quasi totes les nomenclatures de les malalties mentals, on el símptoma predominant era l'exaltació més o menys violenta, amb incoherència; se desenvolupava sota la influència de diverses causes principalment morals, i al igual que en les altres malalties mentals podia ser produïda d'una manera accidental, per violentes commocions en subjectes no predisposats per l'herència, quasi sempre tenia un curs agut, franc i acabava de vegades en alguns mesos en curació que podia ser duradora, però altres vegades es podia transformar en crònica i finalment en una demència terminal que conservava quasi sempre certa exaltació, resta de la forma vesànica primitiva.
2. *Mania amb furor*. Mania amb tendència agressiva, amb furor sanguinari i tendència a cometre actes violents.
3. *Mania periòdica*. Era una mania amb paroxismes que se repetien de forma regular o irregular, amb una forta excitació nerviosa i una gran alteració de l'enteniment.
4. *Monomania*. Terme encunyat per Esquirol deixeble de Pinel, utilitzat per a substituir a la melancolia, amb la finalitat d'evitar confusions així era una Mania amb una idea dominant. Per a Hurtado de Mendoza era un deliri o bogeria sobre un únic objecte. Littré dóna prou informació sobre el que significa monomania i com ha sigut utilitzada, així després de recordar que havia sigut inventada per Esquirol per evitar la confusió amb la malenconia, aquest mateix autor cau en la

trampa que volia evitar, perquè no li va assignar un significat ben delimitat, així la va utilitzar en dues accepcions, molt diferents, una el deliri parcial qualsevol que fora la seua naturalesa, i l'altra el deliri parcial exclusivament alegre i expansiu. Altres autors tenint en compte l'etimologia de la paraula, l'aplicaren a una bogeria que versava sobre una idea falsa, sola i única, la qual cosa va desenvolupar una teoria aplicada a la medicina legal, donant lloc a una sèrie de monomanies caracteritzades pel impuls irresistible a cometre un acte delirant, amb exclusió de qualsevol altre (monomania del robatori, monomania de l'homicidi, del suïcidi, de l'incendi, de la beguda etc.). Amb totes aquestes interpretacions la paraula monomania va donar lloc a acalorades discussions. Finalment Littré ens diu que encara que feia algun temps que s'havia abandonat la teoria general de les monomanies pures i exclusives, s'admetia que la tendència morbosa a cometre cert actes punibles, criminals se desenvolupava sobre el fons comú de diverses causes d'alienació que tenien una existència pròpia independent d'aquesta tendència. Malgrat això, en la pràctica s'havia quedat l'hàbit poc racional d'utilitzar la paraula monomania seguida d'una denominació secundària, que tenia diverses accepcions.

5. *Demència*. Per a Pinel i els alienistes era una abolició del pensament. Era una successió ràpida sense interrupció d'idees soltes, accions amb pèrdua del judici. Es tractava d'un debilitament intel·lectual generalitzat. Hurtado de Mendoza ens diu que demència era una espècie d'alienació mental caracteritzada per un desordre dels sentiments i emocions, i per la incoherència de les idees i de les accions. Littré parla de demència com la pèrdua total o parcial, amb perversió més o menys completa de la intel·ligència, si succeïa a la mania o la monomania era quasi sempre incurable, la que era primitiva es podia curar, la diferència amb el idiotisme estrebava, que el dement havia perdut les seues facultats intel·lectuals mentre l'idiota no les havia tingut mai, i de la malenconia amb estupor perquè en aquesta hi havia una supressió momentània de les facultats intel·lectuals, que podien desaparèixer per complet.
6. *Amència*. Hurtado de Mendoza ens envia a demència.
7. *Imbecil·litat*. Estava inclosa en el diagnòstic de Subnormalitat. Per a Hurtado de Mendoza imbecil era sinònim d'idiota, i la imbecil·litat era l'estat d'alguns individus que per la debilitat dels òrgans destinats a la manifestació del pensament eren incapaços d'eleva-se als coneixements comuns, als demes individus. Littré ens diu que la imbecil·litat era una debilitació de l'esperit produïda per un desenvolupament imperfecte dels òrgans que presidien les facultats intel·lectuals i afectives, era un grau atenuat d'idiotisme. Totes les facultats existien en els imbecils, però la mobilitat de les seues idees, la falta d'energia del seu caràcter feia que no produïren res, no perfeccionaren res i no pogueren elevar-se a idees generals i abstractes, encara que alguns expressaren amb facilitat la música i la poesia. La imbecil·litat podia presentar-se en casos accidentals a conseqüència de la febre tifoidal, en els xiquets. Els imbecils podien rebre de vegades certa educació.
8. *Idiotisme*. També estava inclosa en el diagnòstic de Subnormalitat. Era una pertorbació total de les funcions intel·lectuals, oligofrènia o dèbil mental. Hurtado de Mendoza parla d'una obliteració normalment congènita i de vegades

adquirida de les facultats intel·lectuals i afectives quasi constantment lligada a un defecte del desenvolupament del cervell. Littré és un poc més explícit, parlava de malaltia congènita, que es remontava a la primera infància i que consisteix anatòmicament en una falta major o menor d'organització o de desenvolupament del cervell, simptomàticament era una falta o insuficiència del desenvolupament de les facultats sensorials, intel·lectuals, morals o afectives. La diferència de l'idiota i el dement era que aquest havia tingut abans intel·ligència, explicat en paraules d'Esquirol "Es un rico que se ha vuelto pobre, mientras que el idiota ha vivido siempre en el infortunio y la miseria" La imbecil·litat era un grau atenuat de l'idiotisme. En quasi tots els idiotes existien defectes físics, asimetria o mala conformació del crani, esbombament de la volta palatina, implantació viciosa de les dents, hemiplegies parcials, contraccions peus deformats. L'obliteració intel·lectual presentava molts matisos progressius, des de la debilitat de l'esperit a l'embrutiment complet. En els idiotes els instints grossers adquirien un desenvolupament predominant, de vegades hi havia falta de desenvolupament del cervell en conjunt o d'algunes parts, de vegades podia atribuir-se la malaltia a la sinostosis prematura del crani, el tractament no era curatiu sinó només pal·liatiu.

9. *Epilèpsia amb mania furiosa*

10. *Epilèpsia seguida d'estupidesa*

11. *Epilèpsia seguida d'un llarg somni*

Hurtado de Mendoza parlava d'Epilèpsia com una malaltia cerebral primitiva o secundària que es manifestava per accessos més o menys repetits, en els que hi havia abolició completa i sobtada de les funcions dels sentits i de l'enteniment acompanyat de convulsions, normalment l'accés apareixia sense que hi haguera cap signe que ho anunciara, encara que de vegades era precedit de malestar general, vertígens i entorpidiment dels sentits, en ocasions hi havia pèrdua del sentiment, caiguda sobtada, moviments d'ulls, cara roja, púrpura o moradencia, grinyolar de les dents, boca espumosa, convulsions dels membres, contorsions del cos, respiració difícil i ranera ("estertorosa"), i de vegades dejeccions involuntàries. Després dels accessos, els malalts no recordaven cosa alguna del que havia passat durant l'atac, presentant: cefalàlgia, pesades, laxitud i entorpidiment general. Littré emprà tres pàgines del seu diccionari per a parlar de l'epilèpsia. Segons Littré era coneguda per diversos noms com malaltia hèrculea, malaltia llunàtica, mal diví, mal caduc, mals sant, malaltia sacra. Era una malaltia nerviosa, apirètica, crònica, amb accessos caracteritzats per una sobtada de coneixement, convulsions tòniques i després clòniques i coma (Gran mal) o per vertígens de major o menor duració (xicotet mal). Segons Lasègue l'epilèpsia vertadera, neurosi distinta de les convulsions epileptiformes, depenia d'una asimetria lateral o anteroposteriors del crani, que consistia en una estretesa del forat occipital, i igualment marcat a nivell de la cara, en la boca. Littré marcava com a causes determinants les emocions morals vives, el terror i l'onanisme. Els accessos epilèptics estaven provocats per l'excitació dels centres nerviosos, per excessos en menjar, excessos veneris, canvis de temperatura etc. De vegades hi havia un pròdroms amb un aura que anunciava al malalt els accessos. L'atac presentava quatre fenòmens simultanis: la caiguda, la pèrdua de coneixement, el crit i la pal·lidesa de semblant. La caiguda era immediata sense control per part del malalt acompanyada d'una pèrdua total del coneixement, no n'hi havia voluntat, ni noció cinestèsica del món exterior, ni sensibilitat. Només existia

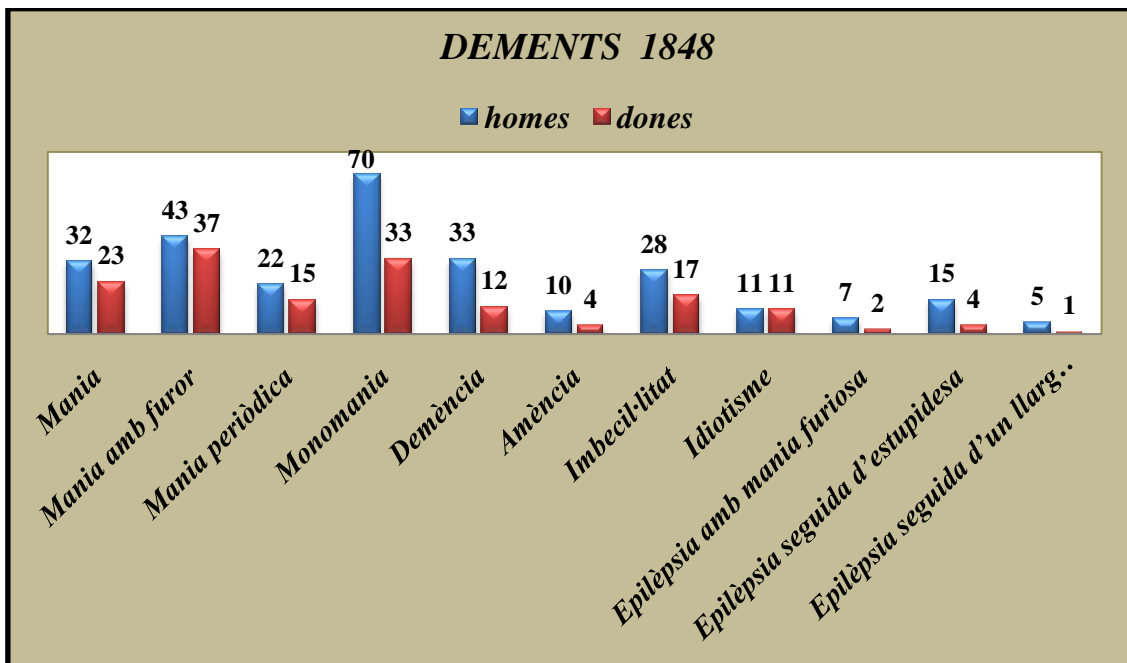
3. Institucions sanitàries

l'activitat automàtica del sistema nerviós. A continuació el malalt tenia unes convulsions tònic clòniques. Així l'accés epilèptic presentava quatre fases: la caiguda, el tetanisme, la convulsió clònica i el coma. Littré després d'explicar amb profusió l'atac epilèptic, parlava del pronòstic, que segon ell era greu, a causa de les conseqüències, perquè la repetició dels atacs provocava modificacions importants del caràcter i les facultats intel·lectuals, la memòria disminuïa, havent una tristesa que alternava amb una gran irritabilitat, podent succeir-se per un deliri, de vegades furiós, amb impulsió a l'homicidi i a la violència, ara s'havia passat al deliri epilèptic o bogeria epilèptica. Epimaniac, segons Hurtado de Mendoza era el nom grec que es donava als alienats que es posaven furiosos durant el seu paroxisme.

La relació dels malalts que hi havia l'any 1848 i la seua evolució al llarg de l'any, segons el tipus de bogeria que presentaven o motiu per la qual hi estaven ingressats la podem veure en la taula següent, de les dades enregistrades en el Diccionari:

Espècie bogeria	Final 1847		Ingressats 1848		curats		Amb fiança		morts		Final 1848	
	homes	dones	homes	dones	homes	dones	homes	dones	homes	dones	homes	dones
Mania	18	13	14	10	1	2	4	4	2	6	25	11
Mania amb furor	23	25	20	12	21	-	6	-	16	9	-	28
Mania periòdica	14	6	8	9	-	-	-	1	-	2	22	12
Monomania	60	29	10	4	-	4	8	5	-	1	62	23
Demència	27	12	6	-	-	-	-	-	-	3	33	9
Amència	6	2	4	2	-	-	-	-	-	-	10	4
Imbecil·litat	28	16	-	1	-	-	-	-	-	-	28	17
Idiotisme	11	8	-	3	-	-	-	-	-	-	11	11
Epilèpsia amb mania furiosa	6	2	1	-	-	-	-	-	-	-	7	2
Epilèpsia seguida d'estupidesa	12	4	3	-	-	-	-	-	-	-	15	4
Epilèpsia seguida d'un llarg somni	4	1	1	-	-	-	-	-	-	-	5	1
TOTAL	209	118	67	41	22	6	18	10	18	21	218	122

Taula 62- Dements homes/dones, atesos l'any 1848 en l'Hospital General (elaboració pròpia)

Gràfic 20- Dements homes/dones, atesos l'any 1848 en l'Hospital General

3. Expòsits

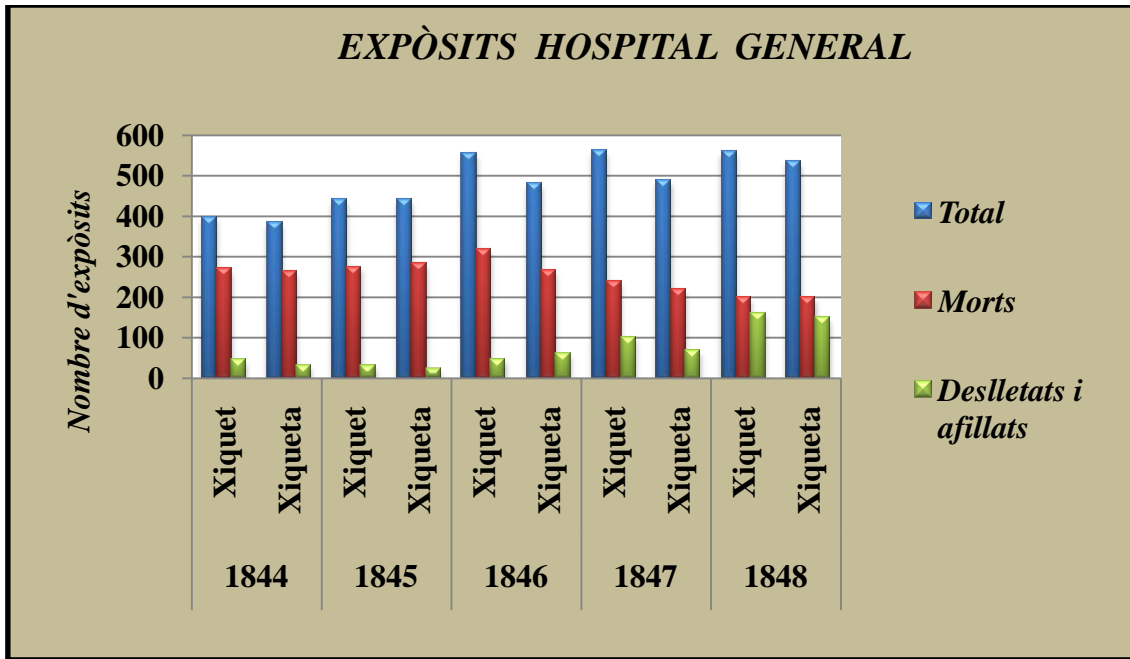
L'Hospital tenia unes dependències on acollia a xiquets abandonats pels pares o que eren orfes, eren anomenats expòsits, bords o bordets. El nombre de xiquets acollits que enregistra el Diccionari,²⁰⁰ durant el quinquenni dels anys 1844 a 1848, els arpleguem en la següent taula:

Expòsits	1844		1845		1846		1847		1848	
	Xiquet	Xiqueta	Xiquet	Xiqueta	Xiquet	Xiqueta	Xiquet	Xiqueta	Xiquet	Xiqueta
De l'any anterior	67	64	82	85	134	133	188	154	222	198
entrades	332	319	360	355	420	348	374	335	337	338
Morts	270	264	276	284	318	266	240	221	200	200
eixides	47	34	32	23	48	61	102	69	162	151
Per l'any següent	82	85	134	133	188	154	220	199	197	185

Taula 63- Expòsits que hi havia en l'Hospital General durant els anys 1844 a 1848 (elaboració pròpia)

²⁰⁰ En la taula de dades corresponents a 1848 apareixen 222 xiquet de l'any anterior, encara que en la taula de 1847 dona per l'any següent 220 xiquets, una cosa similar ocorre pel que fa en les xiquetes on hi ha una vacil·lació de una xiqueta, perquè el 1847 les xiquetes per l'any següent són 199 i en la taula de 1848 dona la dada de 198 xiquetes que provenen de l'any anterior, aquestes vacil·lacions per als resultats de les gràfiques no és significatiu, no obstant això, hem posat per a 1848 les dades que hi apareixen per aquest any i per 1847 les que són donades per aquest any, les xifres les posem en negreta per a destacar-les.

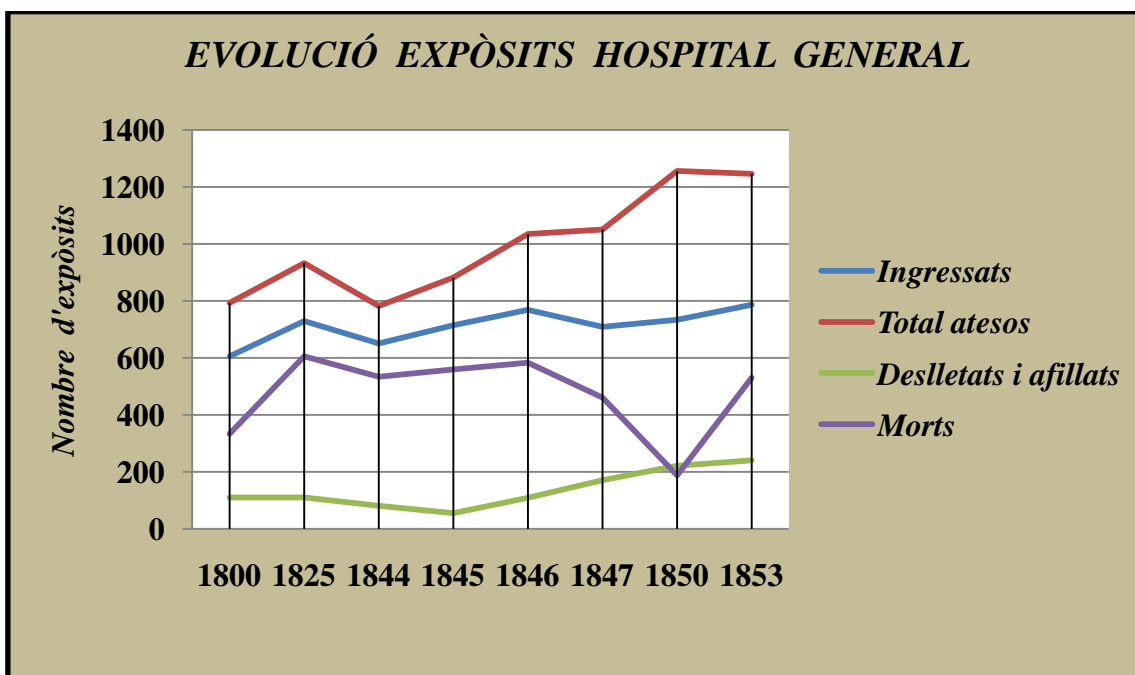
Gràfic 21- Expòsits que hi havia en l'Hospital General durant els anys 1844 a 1848

En la gràfica d'expòsits, podem veure que el nombre de xiquets era sempre superior al de les xiquetes. Cal assenyalar que en 1846 hi ha un canvi de tendència, augmenta el nombre del total d'acollits que es manté en els anys següents i comença un descens important dels morts, augmentat conseqüentment el nombre de deslletats i afillats per a l'any 1848. Si ampliem les dades de Madoz amb les de Jiménez Valdivieso,²⁰¹ com hem fet en l'estudi dels malalts i els dementats, podem veure l'evolució d'expòsits atesos en l'Hospital General en la primera meitat del segle XIX.

Expòsits	1800	1825	1844	1845	1846	1847	1848	1850	1853
Final any anterior	187	204	131	167	267	342	419	523	460
Ingressats	606	729	651	715	768	709	675	733	786
Total atesos	793	933	782	882	1.035	1.051	1.094	1.256	1.246
Deslletats i afillats	110	110	81	55	109	171	313	222	241
Morts	334	606	534	560	584	461	400	188	531
Final any	220	217	167	267	342	419	382	846	474

Taula 64- Expòsits atesos en l'Hospital General, durant la primera meitat del segle XIX (elaboració pròpia)

²⁰¹ Les dades de 1800, 1825, 1850 i 1853 provenen de l'informe que va fer Eduardo Jiménez Valdivieso el 1907, sobre l'Hospital General, el va emetre per a justificar el dret exclusiu a gaudir dels seus béns basat en el seu origen i caràcter, front a les peticions de les províncies de Castelló i Alacant, que pretenien que es fera el repartiment dels béns de l'Hospital entre les tres províncies, Alacant Castelló i València. Informe pp 87 i 88.

Gràfic 22- Evolució d'expòsits de l'Hospital General durant la primera meitat del segle XIX

Si veiem l'evolució del total d'atesos, deslletats i morts d'expòsits des del 1800 fins al 1853 el total de xiquets acollits va en augment, al mateix temps que els morts disminueixen de forma important fins al 1850, augmentant els deslletats i afillats. L'any on apareix una mortalitat inferior és el 1850, havent-hi un augment de la mortalitat dels xiquets el 1853.

De la mateixa manera que hem fet en els apartats anteriors, reproduïm el full del Diccionari, on estan totes les últimes dades que hem treballat en l'apartat assistencial de l'Hospital General. En aquest cas, Madoz ho presenta en un full, que està dividit en quatre parts: *Cuenta moral*, sota aquest rètol presenta els homes i dones ingressades l'any 1848 i la seua procedència, tal i com hem explicat en l'apartat de malalts; *Observaciones higiènicas de las entradas de los enfermos, clasificadas generalmente*, Madoz classifica els ingressos en homes i dones per les diferents malalties, en aquest apartat dóna una explicació respecte de les dones ingressades, que hi ha un departament d'ocultes on han sigut ateses 74 dones, sense comptar amb les que han entrat i eixit el mateix dia *por desembarazo*; *Dementes*; *Espòsitos*.

A continuació del full facsímil del Diccionari, comencen a parlar de totes les institucions que formaven part de la Beneficència o tenien activitat assistencial en la ciutat de València cap a la meitat del segle XIX. Per a fer la seua descripció hem seguit l'ordre que hi ha en el Diccionari, parlant en primer lloc dels Hospitals: d'En Bou, d'En Conill i d'Estudiants pobres que acabaven de ser incorporats a l'Hospital General, després parlem de l'Hospital de Sacerdots pobres i el de Sant Llätzer que pertanyia a l'Hospital General però estava extramurs, continuarem parlant de la Casa de Nostra Sra. de la Misericòrdia i de la Casa de la Beneficència, de la Germanor de Ntra. Sra. del Sant Zel, de l'Hospital Militar de Sant Pius V, l'Associació de Caritat, el Llatzeret, el Col·legi de Sant Vicent Ferrer i el del Refugi, acabem assenyalant altres institucions.

CUENTA MORAL.		DEMENTES.						
ENFERMOS.		Hombres.						
HOMBRES.		Especie de enagenacion mental ó locura.	Existentes en fin de 1847.	Entrados en todo el 1848.	SALIDOS.			Existentes en fin de 1848.
					Curados.	Con fuerza.	Muertos.	
Existian en 31 de diciembre de 1847	452	Mania	18	14	1	1	2	23
de la ciudad y sus hospicios	814	Mania con furor	23	20	24	6	16	23
de los pueblos de la provincia	701	Mania periódica	14	8	"	"	"	22
Han entrado	2449	Monomania	60	10	"	8	"	62
de fuera de la provincia	199	Demencia	27	6	"	"	"	33
de las cárceles públicas	50	Amencia	6	4	"	"	"	40
militares	205	Imbecilidad	28	"	"	"	"	28
estrangeros	28	Idiotismo	11	"	"	"	"	11
Han salido curados	4092	Epilepsia con mania furiosa	6	4	"	"	"	7
de medicina	870	Epilepsia seguida de estupidez	12	3	"	"	"	15
de cirugía	286	Epilepsia seguida de un largo sueño	4	4	"	"	"	5
Han muerto	2301	Totales	209	67	22	48	48	218
de medicina	53							
de cirugía	286							
Quedan existentes en 31 de diciembre de 1848	458							
MUJERES.		Mujeres.						
Existian en 31 de diciembre de 1847	215	Mania	43	40	2	4	6	41
de la ciudad y sus hospicios	739	Mania con furor	25	12	"	"	9	28
de los pueblos de la provincia	602	Mania periódica	6	9	"	1	2	42
Han entrado	2013	Monomania	29	4	4	5	1	23
de fuera de la provincia	477	Demencia	12	"	"	"	3	9
de las cárceles públicas	7	Amencia	2	2	"	"	"	4
estrangeras	3	Imbecilidad	16	4	"	"	"	17
Han salido curadas	4010	Idiotismo	8	3	"	"	"	11
de medicina	526	Epilepsia con mania furiosa	2	"	"	"	"	2
de cirugía	383	Epilepsia seguida de estupidez	4	"	"	"	"	1
Han muerto	1907	Epilepsia seguida de un largo sueño	4	"	"	"	"	1
de medicina	58	Totales	418	44	6	40	21	422
de cirugía	58							
Quedan existentes en 31 de diciembre de 1848	436							

Observaciones higiénicas de las entradas de los enfermos, clasificadas generalmente.	
HOMBRES.	
De medicina	4250
De cirugía	646
De venéreo	237
De heridas	427
De desgracia	37
	5697
MUJERES.	
De medicina	4267
De cirugía	357
De venéreo	156
De heridas	22
De desgracia	41
De partos	45
	5088

ESPOSITOS.	
Niños.	
Existian en fin de 1847	222
Han entrado en 1848	337
	559
Han muerto	200
Han cumplido la lactancia	462
	362
Existen	45
lactando en la inclusa	451
fuera del hospital	497
Niñas.	
Existian en fin de 1847	498
Han entrado en 1848	338
	536
Han muerto	208
Han cumplido la lactancia	451
	354
Existen	63
lactando en la inclusa	422
fuera del hospital	485

NOTA. Además de los enfermos de ambos sexos que han entrado y se han socorrido durante el año 1848, han permanecido el tiempo necesario en el departamento de ocultas 74 mujeres, sin contar algunas que han entrado y salido el mismo día que se desembarazaron.

Hospital de En-Bou (calle de Bazafa, manzana 19, n.º 43 y 31). D. Pedro Bou en su testamento otorgado en 18 de julio de 1399 fundó este hospital en el que ordenó fuesen admitidas personas necesitadas, y especialmente pescadores pobres matriculados, y que se invirtiesen 5,000 sueldos por el

administrador, que quiso fuesen su mas próximo pariente. Está incorporado al general.

Hospital de En-Coñil (calle de Carnisera, manzana 236, núm. 5 y 19). Fundado por Francisco Coñil, especiero, en 28 de agosto de 1397, para socorro de sus parientes y pere-

Fig. 59- Pàgina 392 del Tom XV del Diccionari "Cuenta moral. Dementes. Espósitos". Corresponen a les dades assistencials de l'Hospital General de l'any 1848

Hospital d'En Bou

L'Hospital d'En Bou estava situat en el carrer Russafa, illa 19, nº 15 i 34, enfront de la porta de Russafa.

Fig. 60- Hospital d'En Bou segons el plànol del Pare Tosca (Font: Arxiu municipal de València)

En Pere Bou, fill de Joan Bou, en el seu testament de 18 de juliol de 1399²⁰² va donar constància de la seua voluntat de fundar un Hospital, manant a l'administrador de la seua herència que també era el seu parent més pròxim, la inversió de 5.000 sous, amb la finalitat d'atendre a les persones necessitades, especialment pescadors pobres matriculats, excloïa a les dones i fills dels pescadors. Aquesta clàusula va fer que el nombre de persones ateses en l'Hospital d'En Bou fóra menut, perquè excloïa a qualsevol home adult que no fóra pescador, a més a més, generalment no eren tots els pescadors, només els que treballaven segons la *Pesquera del Bolig*. La primera administradora va ser Na Jaumeta la dona de Pere Bou, fent hàbils en el càrrec a les dones en el cas que no hi haguera homes, el càrrec de l'administrador era vitalici i hereditari, és a dir estava vinculat als descendents directes del fundador, tenint sempre en compte el testament o escriptura fundacional, solien viure en l'Hospital, tenint els mateixos drets que tenien els altres administradors d'establiments similars. El 22 de desembre de 1791 va passar a ser administrador Manuel Rovira Bou, qui va denunciar l'extrema pobresa de l'Hospital d'En Bou, encara que en un principi quan s'havia fundat, se li havia concedit una renda de "Tercio-Diezmo real", dominical i laic, però en el segle XVI, va ser considerat eclesiàstic i el papa Pius V, li va denegar el subsidi per la seua qualitat d'hospital. Rovira es lamentava de l'estat tant ruïnós que es trobava l'establiment, i denunciava "jamás el tercio-diezmo del hospital de En-Bou fue obtenido, no poseído por la Iglesia de Valencia, y menos al Rey Don Jayme, concedido

²⁰² Madoz dona aquesta data de fundació, però Orellana explica que hi havia dues dates possibles segons la fons que es barallara: "en el año 1396 segun dice Esclapez, ó en 18 de julio 1399, segun dice Samper" (Orellana, 1924, Tom I, p 562).

en feudo por ella".²⁰³ Esclaridor és el títol del llibre que va publicar en 1792 *La pobreza del Hospital d'En Bou, doliente, por acusada en posesión, esforzada, por escusada en propiedad. Sobre no deber su tercio diezmo contribuir a la gracia del Escusado*. Més tard aquest Hospital, en el segle XIX, el 3 d'agost de 1847 s'incorporà²⁰⁴ al nou Hospital General. Segons Boix, durant la primera meitat del segle XIX l'activitat i els resultats en la beneficència d'aquest Hospital foren nul·les.

Hospital d'En Conill

L'Hospital d'En Conill també conegut com de Menaguerra,²⁰⁵ o Menaguerre estava ubicat en el carrer Carnissers, illeta 236, nº 5 i 19.

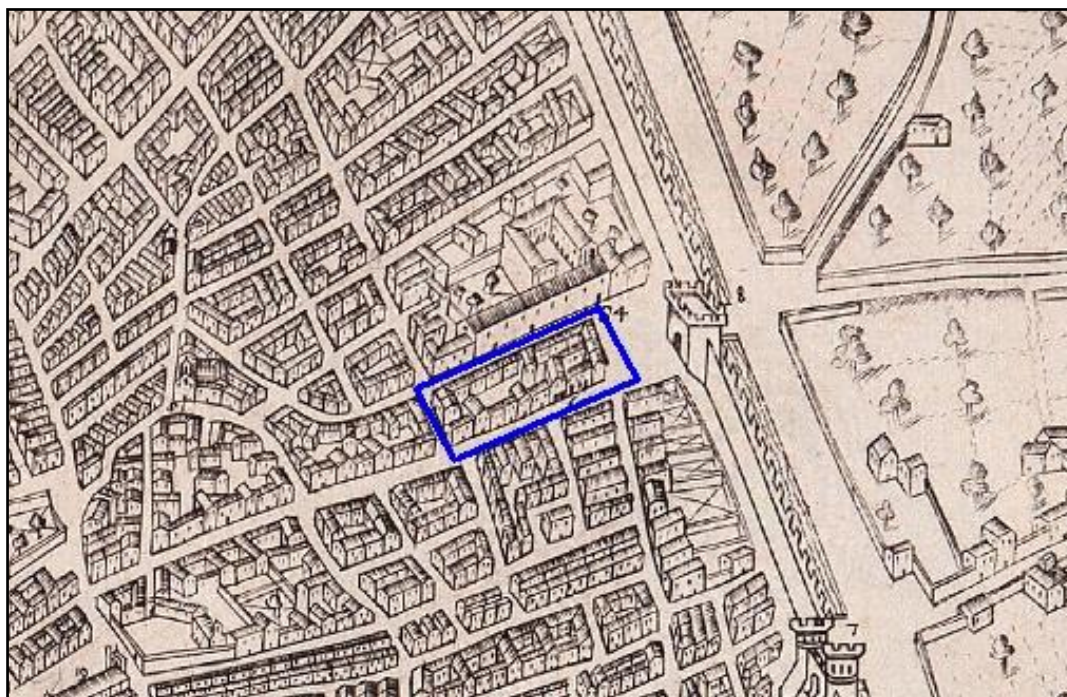

Fig. 61- Hospital d'En Conill segons el plànol de Manceli (1608), situat enfront de la porta anomenada del Coix (Font: Ajuntament de València)

En Francesc Conill, especier de professió, fundà el 28 d'agost de 1397 aquest Hospital amb l'aprovació de Joan I d'Aragó, per socórrer els seus parents i també els pelegrins que s'hi presentaren. Anomenà administrador el seu parent més pròxim i li va manar rendir comptes als confreres de les dones orfes a maridar. Al igual que ocorria en l'altre hospital fundacional, Hospital d'En Bou, el càrrec de l'administrador, també era vitalici i hereditari, estava vinculat als descendents directes del fundador, sense oblidar igualment el testament o escriptura fundacional, i solien viure en l'Hospital, amb els mateixos drets que tenien els altres administradors d'establiments similars. Més tard, en el segle XIX, de la mateixa manera que l'Hospital d'En Bou, tampoc tenia quasi activitat i mitjançant les mateixes ordres que l'Hospital d'En Bou, s'incorporà també al nou Hospital General.

²⁰³ Rovira (1792) p 21.

²⁰⁴ Mitjançant la Reial Ordre del 3 d'abril i 22 d'octubre de 1846, i Decrets del cap polític de 18 de novembre de 1846 i 30 de juliol de 1847.

²⁰⁵ Rodrigo Pertegás (1927). L'erudit Orellana en *Valencia antigua y moderna* donava la data de fundació de 1393, segons un document d'Esclapes, Escolano anomena a aquest Hospital de Bonaguerra.

Hospital d'Estudiants Pobres

L'Hospital d'estudiants pobres, es trobava en el carrer del mateix nom, illa 57, nº 2 i 12. Va ser establert en l'any 1540 com a confraria «Confraternitas pauperum Studentium» per a que els estudiants pobres de la Universitat Literària de València reberen assistència mèdica en el cas que es posaren malalts. El Dr. Domingo Baena deixà 2 cases en 1562 i després la Universitat de València en 1680 i 1681 comprà les dues cases adjacents, replegà almoines i bastí finalment l'edifici de l'Hospital. Més tard en el segle XIX, aquest Hospital va ser incorporat al nou Hospital General,²⁰⁶ on hi havia destinat per als estudiants un saló independent, entaulellat de blanc i llits amb tendals que hi havia en l'antic hospital d'estudiants que estava a esquenes de la Universitat.

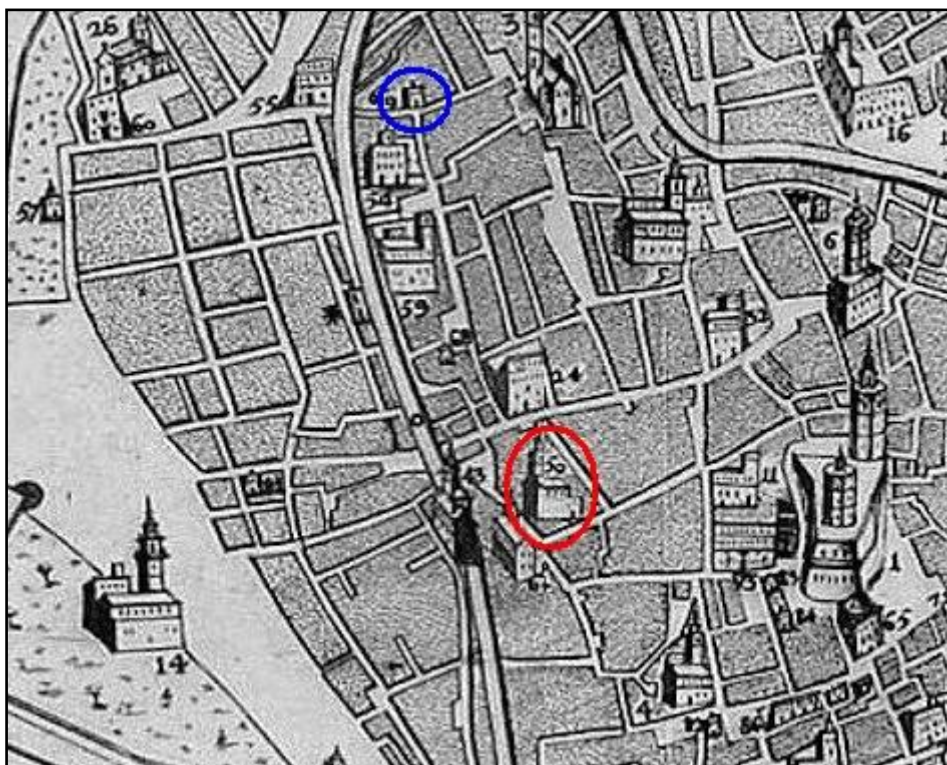

Fig. 62- Plànol del Pare Tosca per A. Bordazar (1738), encerclat en blau amb el número 69 és l'Hospital d'estudiants pobres; encerclat en roig amb el número 50 és l'Hospital de sacerdots pobres, a més el número 1 és la catedral i el número 54 la Universitat (Font: Ajuntament de València)

Hospital de Sacerdots Pobres

Introducció

L'Hospital de sacerdots pobres, estava situat en el carrer Trinquet de Cavallers, illa 100, nº 18. El 30 d'abril de 1356, en el regnat de Pere IV d'Aragó, encara que hi havia centres de beneficència, els sacerdots pobres no hi tenien cap establiment destinat a la seua assistència, el Sr. Bisbe En Hugo de Fenollet va autoritzar la formació de la

²⁰⁶ Es va annexonar a l'Hospital General per l'article 134 de la Llei General de Beneficència de 1822 i reials ordres de 3 d'abril i 22 d'octubre de 1846. Finalment per un decret del cap polític de la província amb data 10 d'agost de 1847 l'Hospital General es va fer càrrec d'aquest Hospital.

Confraria de la beatíssima Verge Maria, ubicada en un principi en el presbiteri de l'església metropolitana, motiu pel qual la Confraria també va ser anomenada Confraria de la Seu. En un principi la concessió va ser per un període de 12 anys, la Confraria s'ocupava d'atendre als sacerdots pobres que hi estaven malalts anys, en un principi es va tractar de l'atenció domiciliària dels clergues pobres malalts que ho necessitaven i al mateix temps, també va aprovar la fundació d'un hospici amb la mateixa finalitat. Aquesta obra pia tenia molt bona acollida, així el següent bisbe En Jaume Vidal Blanes l'any 1362 va perpetuar la Confraria. Posteriorment el rei Pere IV el 10 de juny de 1371 i el seu fill, el rei Joan I, el 20 de gener de 1378 atorgaren permisos per que 500 persones d'ambdós sexes pogueren incorporar-se a la Confraria. La participació de la noblesa d'Aragó, Navarra, Portugal i altres, va garantir les almoines necessàries per al bon funcionament de l'Hospital. A més de les funcions que avui considerariem obviades per a un Hospital, aquesta institució tenia rendes suficients per atendre també altres assumptes, així s'ocupava de costejar festes religioses solemnes, socorria ex presidaris, redimia captius, i dotava les donzelles orfes per al casament. Amb els seus recursos es compraren diverses cases i amb totes elles construïren l'Hospital sota la direcció del mestre d'obres Guillen de Castellnou (l'informador de Madoz, a més, fa una relació de béns com obres pictòriques i descripció de les capelles de l'església molt interessant).

Edificació

La casa era sòlida i de dimensions proporcionades, estava distribuïda en tres plantes, una planta baixa i dues altures més. En la planta baixa, estaven: l'habitació del capellà arxiver, l'arxiu, la sala de juntes, l'habitació del porter junt amb altres oficines que donaven al lloc on estava el servei de la casa. A través d'una escala ampla es pujava als pisos superiors. En el primer pis estava l'habitació del capellà major (anomenat Racional) que era espaiosa i confortable amb balcons que donaven al jardí de la casa; en aquesta planta també estava l'habitació de l'infermer i la resta eren habitacions per als malalts, la planta segona estava distribuïda en habitacions per al mateix ús. Totes les habitacions estaven molt ben ventilades, eren prou espaioses i donaven al jardí de l'edifici. Els sacerdots ancians i pobres²⁰⁷ posseïen en aquest establiment un veritable asil. En una d'aquestes habitacions estigué malalt fins a poc abans de morir Sant Lluís Bertran (coetani del patriarca Joan de Ribera), per tal motiu hi havia una figura del sant assegut en un llit, en la capçalera del llit hi havia un altra del patriarca Joan de Ribera assegut en una cadira i finalment una imatge del Beat Nicolàs Factor als peus del llit, que estava visitant-lo.²⁰⁸

Organització

Dirigia l'establiment una junta general anomenada per la referida Confraria de Nostra Sra. del Miracle. L'hospici conservava el caràcter foral de la seua fundació, així la part principal de l'administració estava formada per: un eclesiàstic, un cavaller i un ciutadà honrat. El tracte que rebien els sacerdots en aquest Hospital, era més aviat el d'una casa particular que el d'un hospici, doncs no cabia més polidesa i neteja, subministrant-los quantes medicines els calien quan estaven malalts i proporcionant-los els aliments més abellidors.

---

²⁰⁷ Boix (1849) pp 206, 207.

²⁰⁸ Settler (1866) pp 132,134.

Hospital de Sant Llàtzer

L'Hospital de Sant Llàtzer estava situat extramurs, en el carrer de Murviedro, actual carrer Sagunt. Va ser creat en 1256 per atendre als malalts de lepra, també anomenada en aquella època malaltia de Sant Llàtzer, aquest Hospital també atenia altres malalties contagioses. S'ignora qui el va fundar, però sí que se sap que administrativament depenia de la pròpia ciutat. Estava format per diversos edificis i una església. Segons Tramoyeres, els oficials i mestres sabaters varen fundar en 1300 un hospital:

"puesto bajo la invocación de San Lázaro, comprando al efecto algunas casas junto a la parroquia de San Lorenzo. Al verificarse la fusión de oficiales y maestros en 1421, los segundos aceptaron la obligación de sostener las camas del Hospital. Subsistió la institución varios años, pero al acordarse en el de 1513 la reunión de todos los hospitales que había en Valencia, las camas pasaron al general, y allí han estado hasta principios del siglo. La administraba el clavario de oficio".²⁰⁹

Tramoyeres informava que en 1697, es gastaren 181 lliures valencianes, és a dir 653 pessetes 75 cèntims, en restaurar els llits que hi havia en la sala de febres. Quan en el segle XVI, es va fer la reunificació dels Hospitals de la ciutat de València, va ser l'únic que es va quedar ubicat extramurs, pel tipus de malalts que hi atendien.

Fig. 63- Hospital de Sant Llàtzer, situat en el carrer Sagunt, fotografia de 1987 (Font: López Piñero, 2009)

---

²⁰⁹ Tramoyeres (1889) pp 352, 353.

Casa de Nostra Sra. de la Misericòrdia

Introducció

La Casa de la Misericòrdia estava situada en el carrer de la Misericòrdia, illa 294, nº 25 i 111, enfront de l'església de Sant Miquel, prop del carrer de Quart, tal i com podem veure en la secció del plànol del Pare Tosca. Era coneguda com Casa i Hospital de Nostra Senyora de la Misericòrdia i tots els Sants de la ciutat de València.

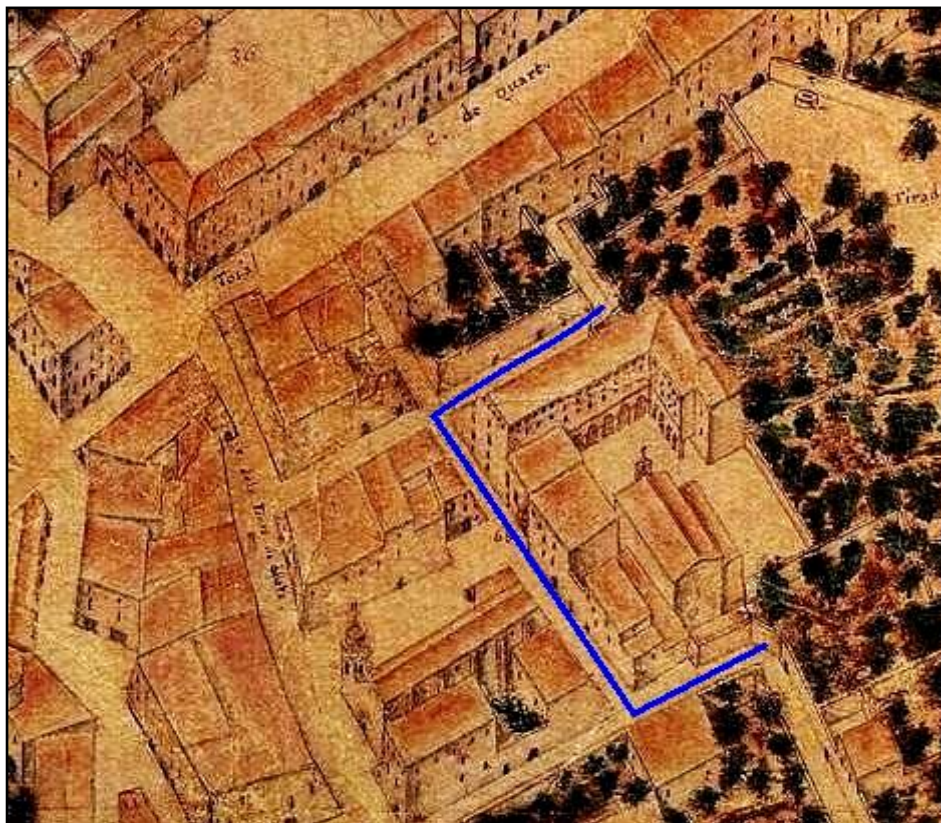

Fig. 64- Secció del plànol del Pare Tosca (1704) on podem veure la Casa de la Misericòrdia assenyalada per una línia blava, en la part central inferior està ubicada l'església de Sant Miquel

Aquesta casa hospici fou fundada pel govern segons les deliberacions dels dies 3 i 18 de juny de 1670, amb la finalitat d'arreglar a pobres transeünts. La construcció de l'edifici de l'Hospital es va iniciar el 4 d'agost del 1670²¹⁰ posant la primera pedra l'arquebisbe Luís Alonso de Cameros, es conclougué en 1675 i per donar-li estabilitat, la junta de l'Hospital anomenà, el 28 de febrer de 1687, al Sr. Arquebisbe com patró a perpetuïtat, i als successors en la Mitra. Es dedicaven a arreglar pobres tant adults com xiquets que anaven captant pel carrer sense casa on guarir-se, i fonamentalment els que eren acollits els dedicaven a l'ensenyament i treball de llenç i cintes, al mateix temps venien les manufactures que feien, la selecció dels pobres seguia les normes de

²¹⁰ Orellana informa que hi havia dues dates d'inici segons l'informador, si era Ballester la data era el 4 d'agost de 1671 i si era Esclapez l'obra s'havia iniciat el 4 d'agost de 1670.

les Constitucions de la Casa de Misericòrdia.²¹¹ Aquestes Constitucions es varen constituir en novembre de 1719, amb una addició de gener de 1720. La Casa de la Misericòrdia, encara que no estava destinada a la curació de malalts, perquè els que ho estaven els enviaven a l'Hospital General de València, en canvi segons les normes constitucionals, si que atenia als que estaven convalescents d'alguna malaltia, si eren interns de la casa romanien en ella, però si eren forasters només tenien l'obligació d'assistir-los durant 3 dies després d'haver eixit de l'Hospital, enviant-los a continuació a les seues respectives cases. En les constitucions hi havia un apartat sobre el metge i el cirurgià, on s'expressava la necessitat de l'existència d'un metge en l'establiment:

"es preciso tenga Médico señalado, á quien se acuda quando alguno de los pobres necesitare de él por algun accidente repentino, ó de aquellos que por leves no se deben llevar al Hospital General; y así el Clavario, con aprobacion de la Junta de la Administracion, nombrará un Médico de satisfaccion, y de los que viven cerca de la Casa; al qual le darán doce libras, ó lo que contratare el Clavario, segun el número de Pobres que recogiere en la Casa, de salario anual, con obligacion de hacer dos visitas al dia, siempre que fuere llamado para los Pobres, ó para qualquier Oficial ó Comensal que vive dentro de la Casa, como tambien acudirá á ver los que deben comer carne en los dias de vigilia y Quaresma.

II. En la misma forma nombrará el Clavario un Cirujano de experiencia y caridad, á quien se le darán diez y seis libras de salario anual, ó lo que contratare el Clavario, segun los Pobres; con obligacion de curar y sangrar á los Pobres, y Oficiales y Comensales de dentro de la Casa...cortará la barba á los hombres; y les quitará el pelo quando lo pidiesen estos, y á las mugeres, niños y niñas, siempre que le pareciere al Alcayde para su mayor limpieza".²¹²

Edificació

La casa de la Misericòrdia estava formada per dues dependències separades, amb distints accessos, de manera que una escala donava a la part dels homes i l'altra a la de les dones. Estava dividida en diverses sales, tres per a homes i tres per a dones. De les tres sales dels homes, una era per als impeditos, els vells i els convalescents, l'altra era per als adults que servien per algun treball i la tercera sala per als xiquets, de la mateixa manera estaven distribuïdes les dones en altres tres sales. Els que estaven casats ocupaven habitacions separades fins que enviudaven i passaven a la sala que els corresponguera. Hi havia especial cura que els homes i les dones no estigueren junts. L'edifici va ser enderrocat en 1949, conservant-hi només l'església.

Rendes i despeses

Rendes. Els pressupostos presentats al Govern l'any 1850, que donava l'informador de Madoz els arpleguem en la següent taula. Les rendes aquest any,

---

²¹¹ Segons l'article I de l'apartat *Forma que ha de observar el clavario en recoger, dividir y alimentar los Pobres* de les Constitucions de la Casa de la Misericòrdia, el govern domèstic de la casa estava a càrrec del Clavari, qui estava encarregat d'admetre els pobres en la Casa, aquest nombre de pobres estava en funció de la capacitat de la Casa, quan hi havia capacitat per a més pobres, l'alguetzir per ordre del Clavari arplegava als que trobava captant per la ciutat, tots els que eren aptes pel treball tant homes com dones després de 8 dies de ser alimentats i disciplinats se'ls deixava anar, si se'ls trobava captant per segon vegada eren castigats un mes a pa i aigua amb disciplina, finalment si eren trobats captant per tercera volta eren entregats a la Justícia per a ser castigats per vagues segons les reials pragmàtiques.

²¹² *Constituciones que se mandan observar en la Casa y Hospital de Nuestra Señora de la Misericordia y todos los Santos de esta ciudad de Valencia* (1815) p 33.

3. Institucions sanitàries

ascendiren a 350.656 rs 33 mrs i procediren de rendes pròpies produïdes per les propietats, per arbitris però sobretot hi havia ingressos eventuals que no eren fixes.

Pressupost 1850	rs mrs
Finques i Rendes	82.142 rs 17 mrs
Arbitris	88.907 rs 16 mrs
Ingressos Eventuals	179.607 rs 00 mrs
Total Rendes	350.656 rs 33 mrs

Taula 65- Rendes en rs mrs, de la Casa de la Misericòrdia de la ciutat de València, que corresponen a l'any 1850 (elaboració pròpia)

Despeses. En la següent taula veiem les despeses que suportava la Casa de la Misericòrdia. La principal despesa era la produïda pels queviures, utensilis i combustible, seguida pel vestuari, llits i la produïda per la cuina. Així, el total de les despeses, que hi havia, l'any 1850 en aquest establiment ascendia a 577.612 rs 30 mrs. La despesa més baixa que donava l'informador correspon a la de facultatius, amb només 876 rs 16 mrs, que es tracta d'una despesa quasi simbòlica, també era molt baixa la despesa produïda pels infermers i els servents de només 3.946 rs 16 mrs, però no era tan baixa com la dels facultatius. Per a cobrir el dèficit tan gran que hi havia, motivat per la quantitat tan nombrosa de gent pobra hi acollida, en el pressupost de 1847 s'assignaren 50.000 rs vn, procedents de fons provincials, però quan li envien les dades a Madoz encara no s'havien assignat pressupostos per cobrir aquestes deficiències.

Despeses 1850	rs mrs
Queviures, Utensilis, Combustible	268.294 rs 24 mrs
Farmàcia	1.980 rs 00 mrs
Vestuari, Llits, Cuina	121.309 rs 00 mrs
Facultatius	876 rs 16 mrs
Infermers i Servents	3.946 rs 16 mrs
Sous Subalterns	14.326 rs 08 mrs
Mestres i Material Escolar	7.285 rs 00 mrs
Subministres per a Manufactures ²¹³	106.195 rs 00 mrs
Contribucions i càrregues de justícia	23.610 rs 00 mrs
Culte i Clericat	8.690 rs 00 mrs
Despeses Generals	21.100 rs 00 mrs
Total Despeses	577.612 rs 30 mrs

Taula 66- Despeses en rs mrs, de la Casa de la Misericòrdia de València corresponents a l'any 1850 (elaboració pròpia)

²¹³ Inclou també sous de mestres de tallers, remuneració de treballs artístics, ferramentes i jornals dels operaris dels mercats.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Balanç general	rs mrs
Ingressos	350.656 rs 33 mrs
Despeses	577.612 rs 30 mrs
Dèficit	226.955 rs 31 mrs

Taula 67- *Balanç total per a l'any 1850 del pressupost de la Casa de la Misericòrdia de València (elaboració pròpia)*

Si valorem aquests ingressos que hi havia explicitats en els pressupostos de 1850 i les despeses que eren suportades per l'establiment en aquest any, podem aplegar a un balanç total per a l'any 1850, completament deficitari.

Organització

Boix quan parla de la Casa de Misericòrdia ens corrobora l'estat lamentable en que es trobava en 1849, aquest establiment de beneficència:

"Tan filantròpico establecimiento ha decaído extraordinariamente por circunstancias harto tristes; bien que la junta directiva actual suple con su celo y caridad inagotables a la falta de recursos que experimenta la casa, y a fuerza de sacrificios se mantienen decorosamente hombres ciento, mugeres ciento ochenta y tres, niños ciento ocho, niñas sesenta y siete, casadas ocho, transeúntes uno, pordioseros ciento tres y pordioseras cincuenta y tres; de modo, que estos seiscientos veintitrés desgraciados subsisten decentemente, ocupándose además en los talleres y fábricas; entre las cuales hay de lana, de lienzo, de carpintería, de alpargatas y esparto, de cestería, de sastrería y de zapatería".²¹⁴

Madoz parlava de la Casa de Misericòrdia, d'una manera semblant a la que feia Boix. En aquest establiment segons el Diccionari, en 1850 es mantenien 724 pobres, entre els quals hi havia 500 pertanyents als grups més fràgils com eren els xiquets, tolots, sords-muts, cecs i majors de 60 anys. Però, a més a més, Madoz²¹⁵ també donava una relació del personal que treballava en l'establiment i del sou que cobrava cadascun, dintre dels quals hi havia dos metges externs i un metge cirurgià.

Fig. 65- *Casa de la Misericòrdia a principi del segle XX. Fotografia d'Andrés Fabert, on s'observa el pati interior de l'entrada de la Casa de la Misericòrdia de València (todocoleccion.net)*

²¹⁴ Boix (1849) p 207.

²¹⁵ Madoz (edició facsímil, 1987) Tom II, pp 266, 267.

3. Institucions sanitàries

Empleats	rs mrs
Un capellà rector	2.190
Un oficial de comptabilitat	2.190
Un oficial de tresoreria	1.825
Un zelador general	2.190
Una directora per a dones	1.825
Un encarregat de la despesa	1.825
Un pare de sala d'homes	730
Un pare de sala de xiquets	730
Un cirurgià menor, barber i sagnador	1.095
Un mestre d'instrucció primària	1.825
Una mestressa de xiquetes	1.460
Dos metges externs	500
Un metge cirurgià extern	500

Taula 68- *Relació dels empleats de l'establiment de la Casa de la Misericòrdia de València en 1850, amb els sous en rs vn (elaboració pròpia)*

El Pare i la Mare de Sala, a més d'encarregar-se de la neteja i l'endrecament, acompanyaven als xiquets procurant que estigueren al costat d'altres xiquets amb la finalitat que aquells foren ensenyats pels que sabien, i d'aquesta manera, al mateix temps que aprenien un ofici, estaven ocupats.

Empleats de taller	rs mrs
Un mestre de llana	730
Un mestre de llenç	2.190
Un mestre de vestuari	1.825
Un mestre d'espardenyes	1.190
Un mestre de fusteria	1.825
Un mestre de taüts	1.460

Taula 69- *Relació dels empleats encarregats dels tallers, en 1850, amb els sous que cobraven en rs vn (elaboració pròpia)*

Finalment a més a més de l'encarregat i 4 jornalers que eren els que duïen als mercats la mercaderia i la cobraven, hi havia una quantitat de gent encarregada de les porteries interiors, es tractava d'uns 40 pobres que hi treballaven, també hi havia cobradors, servents de tolits, cuina, llavador i altres ocupacions, que rebien quinzenalment, una mòdica quantitat de diners pel treball que hi feien, cadascun segons la responsabilitat adient, aquestes quantitats anaven des de 6 quarts fins a 15 rs.

Empleats del mercat	rs mrs
Encarregat de cobrar	2.555
Quatre jornalers	8.888

Taula 70- *Relació dels empleats encarregats del mercat, en 1850, amb els sous que cobraven en rs vn (elaboració pròpia)*

La ciutat de València amb data 28 de febrer de 1687 havia donat el Patronat de l'establiment al arquebisbe de València Joan Thomas Rocaberti, i a tots els successors en la mateixa Mitra, però en el segle següent, la Casa de la Misericòrdia havia sigut declarada per Ferran VI sota el Reial Patronat, mitjançant el Reial Decret del 19 d'abril de 1746. L'establiment estava dirigit per la Junta Directiva que actuava de forma gratuïta, aquesta Junta estava formada per l'alcalde que era el director, un comptable, un vice-comptable, un administrador, un tesorero, quatre inspectors, un arxiver, el rector de la parròquia de Sant Miquel i un secretari.

Casa de la Beneficència

Introducció

La Casa de la Beneficència estava situada en la plaça de la Corona, illa 203, nº 1 i 38. Segons Martínez Aloy, l'origen de la Casa de la Beneficència es trobava en les gestions benèfiques de la Reial Societat Econòmica d'Amics del País cap a finals del segle XVIII, junt amb les obres pïes, que havia fet en 1815 el general Elio. Madoz escriu en el Diccionari que va ser fundada en 1826 i aprovada per S.M. l'any següent. Havia estat ubicada en diferents indrets (Col·legi de Sant Pius V, casa del marquès d'Angulo, plaça del cementeri de Sant Esteve) i finalment després de l'amortització en 1839 passà al convent de Sant Francesc anomenat de la Corona (fundat en 1563) situat en la plaça de la Corona. Similar informació dona Boix²¹⁶ que instava als viatgers que passaven per València, a fer una visita a aquest establiment modèlic.

Edificació

L'edifici de la Beneficència, era el resultat d'una reforma integral del convent dels franciscans, segons Madoz²¹⁷ "casi se ha edificado de nuevo" transformant-lo en una edificació moderna i pulcre, amb cuina, forn i un menjador molt cuidat i net; tenia diverses dependències com: escola d'instrucció primària, fàbriques diverses (teixits i estores) i tallers de fusteria, cadires, sabateria i altres.

En 1876, la Diputació de València va realitzar una reforma integral del convent de la Corona, sota la direcció de l'arquitecte provincial Joaquín María Belda, augmentant la capacitat de l'establiment, de manera que en 1922 acollia quasi 1.000 xiquets.

---

²¹⁶ Boix (1849) p 208.

²¹⁷ Madoz (1987, facsímil) T II, p 267.

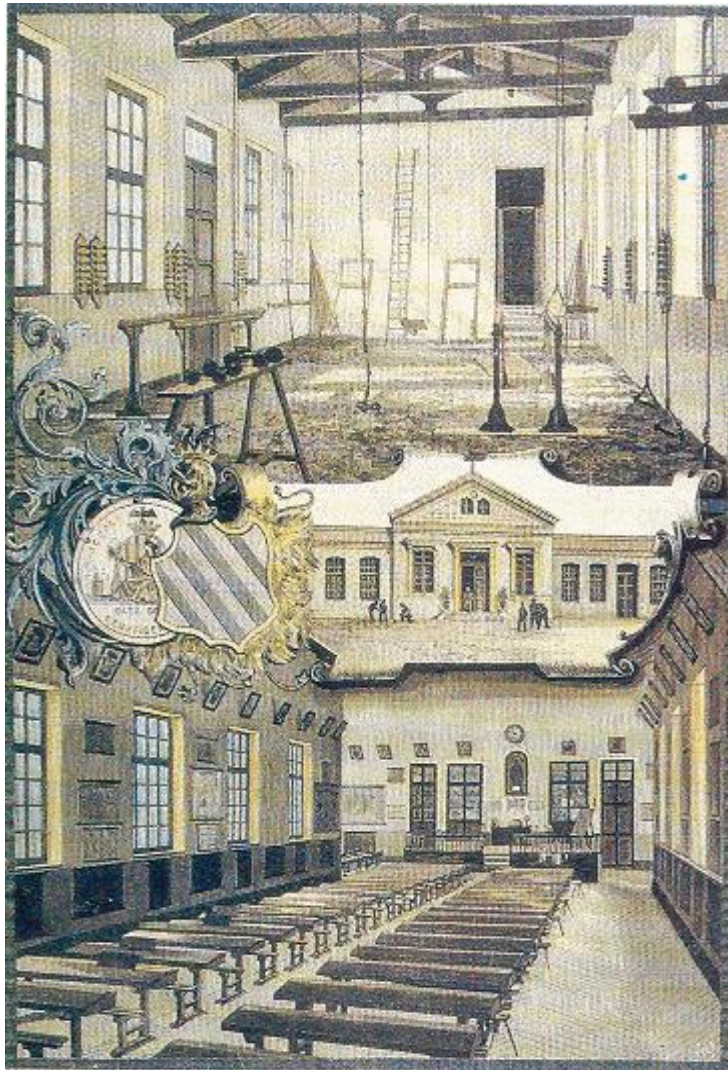

Fig. 66- Gravat de la Casa de la Beneficència de València que apareix en la publicació "La Ilustración Española y Americana". Es tracta d'una fotografia que va enviar Pablo Solano i Viton, mestre de l'escola de l'establiment, a la revista, per tal d'informar de la inauguració de la nova escola, que havia sigut el 8 de desembre de 1886. En la il·lustració apareixen diverses estampes de com era l'escola dels xiquets, en la part superior es representa el gimnàs, en la part central la façana de l'edifici, destacant en la part esquerra l'escut d'armes de la Diputació i el de la Casa de la Beneficència, i finalment en la part inferior l'aula on rebien classe els xiquets (Font: La Ilustración Española y Americana, nº III, p 61, Madrid 22 de Enero de 1887)

Rendes i despeses

L'establiment comptava amb unes rendes que tenien diversa procedència, l'Estat havia emès diverses ordres per tal de dotar econòmicament el centre benèfic. El principal ingrés era el que es produïa com resultat de la rifa mensual de diners, aquesta rifa s'havia concedit per R.O. de 7 de febrer de 1844 i representava una quantitat de 110.000 rs, que era una quantitat important d'ingrés per a l'època, els altres ingressos de la Casa eren els que provenien de donacions, llegats i almoines, així com diverses subscripcions però es tractava d'ingressos prou més baixos, també per R.O. de 25 de novembre de 1838 s'havia concedit el dret a llogar els cotxes fúnebres, l'ajuntament per altra banda havia concedit el dret de llogar els llavadors del pont del Real i del mar, així com la quantitat que corresponia a la quarta part dels pesos i mesures del mercat.

En conjunt els ingressos ascendien a unes rendes totals de 179.959 14 rs vn, amb aquests ingressos de la Casa de la Beneficència es pagaven uns sous anuals de 21.100 rs vn. Les rendes en rs vn, que disposava l'establiment eren:

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Rendes	rs vn
Producte de finques	7.969,14
Lloguer de cotxes fúnebres	3.600,00
Lloguer de llavadors	2.190,00
Rifes mensuals	110.000,00
Impost del mercat	2.200,00
Donacions i llegats lloguer de cadires...	24.000,00
Subscripció voluntària	30.000,00
Total	179.959,14

Taula 71- Rendes anuals en rs vn, que disposava la Casa de la Beneficència de València (elaboració pròpia)

Madoz presentava una relació dels empleats que hi havia en el servei domèstic de l'establiment, anotant els sous anuals en rs vn que percebien cadascun, de tal manera que les despeses totals per aquest concepte ascendien a 21.100 rs:

Empleats	rs vn
Un director espiritual i domèstic	2.920,00
Un ajudant	1.460,00
Un conserge	1.460,00
Dos vigilants	1.460,00
Un porter	720,00
Un reboster	902,17
Un encarregat de forn	902,17
Un cuiner	720,00
Un hortolà	720,00
Una directora per a dones	1.825,00
Un ajudant	1.085,00
Un director de fàbriques	2.180,00
Un guarda de magatzem	1.460,00
Un mestre de teixidors	1.825,00
Un mestre de sabaters	1.460,00
Total	21.100,00

Taula 72- Relació d'empleats que tenia la Casa de la Beneficència de València amb els sous que cobraven (elaboració pròpia)

Homes	70
Dones	101
Xiquets	194
Xiquetes	78
Total	443

Taula 73- *Relació de malalts atesos en la Casa de la Beneficència de València, en juny de 1849 (elaboració pròpia)*

La Casa de la Beneficència, a finals de juny de 1849 atenia un total de 443 malalts, però en els mesos d'hivern s'augmentava en un 10%.

Organització

Segons Madoz, estava dirigida per una Junta sense Patronat que, al seu torn, depenia de la Junta Municipal de Beneficència.

Germanor de Ntra. Sra. del Sant Zel

La Germanor de Ntra. Sra. del Sant Zel, també era coneguda de forma vulgar com casa del Pecat mortal. Estava ubicada en el carrer de Trànsits,²¹⁸ illa 45, nº 2 i 53. Aquest establiment fou fundat en 1755 amb la finalitat de recollir almoines destinades a fer el bé, celebrar misses per a aconseguir la conversió dels pecadors, fer missions públiques i altres actes devots. En un principi pertanyia a la confraria de Ntra. Sra. de l'Aurora de la parròquia de Sant Andrés amb la finalitat de resar el rosari. Posteriorment va ser incorporada a la confraria de Ntra. Sra. de l'Aurora de Madrid, on es dedicava a asilar dones honrades que havien patit alguna caiguda (suposadament de caire sexual) procurant-li el secret i el remei del mal.

Hospital Militar de Sant Pius V

L'Hospital Militar, estava situat en l'antic convent de Sant Pius V, en la zona extramurs, entre les portes del Reial i la Trinitat, a la marge esquerra del riu Túria. En altres temps havia format part del palau Reial. El convent de Sant Pius V, havia sigut fundat en 1682 per l'arquebisbe de València,²¹⁹ Tomás de Rocaberti, amb la finalitat d'allotjar als monjos Regulars Menors, Orde fundada pel papa Pius V, els monjos també eren coneguts com missionistes i aleccionaven als que havien de rebre ordes sagrades. L'edifici segons el Diccionari, s'acabava de reformar, la façana s'havia pintat de verd i constava de dos torres unides per una balustrada, en l'extrem dret estava l'església, sobre la porta principal hi havia un medalló que representava al papa en acte d'orar. En 1843 començà a utilitzar-se com hospital militar, ho va ser fins a 1946. Actualment allotja el museu de Belles Arts de València.

²¹⁸ La informació que dona Boix en el *Manual del viajero y guía de los forasteros en Valencia*, en la pàgina 209 està redactada de forma idèntica a com apareix en el diccionari, la qual cosa ens fa pensar que el mateix Boix va contribuir a la redacció del diccionari de Madoz com informador directe de la ciutat de València, o que tingué accés a la informació del Diccionari, però com que les dues obres són publicades aproximadament en la mateixa data, 1849, em fa inclinar per la primera opció.

²¹⁹ Els plànols de l'edifici els va fer Juan Bautista Pérez, arquitecte que va restaurar el presbiteri de la catedral. La varen construir segons el plànols, el fill de l'arquitecte, Juan Pérez i el nebot Josef Minguez.

Fig. 67- *Hospital militar de Sant Pius V en la primera meitat del segle XIX, gravat d'autor anònim, basat en la litografia de Bicheboise (Font: Biblioteca valenciana, grab/5)*

Associació de Caritat

L'Associació de Caritat es trobava en el carrer de Sant Narcís, illa 145, nº 10 i 12. Creada per R. D. el 19 d'agost de 1805 per acollir els pobres, donar suport terrenal i ajuts espirituals als empresonats en les presons de Sant Narcís i les Torres de Serrans. Tenia com objectiu donar aliments als presos, consistia en 12 unces de pa diari i 2 olles diàries (matí i nit), també es subministraven roba i calçat als empresonats. Els seus ingressos provenien de les dependències judicials dels pobles del partit judicial de València, també hi havia algun ingrés estatal i productes de diverses finques, presumiblement pròpies i recollida d'almoines i cens. La Junta estava composta de: un director, tres consiliaris eclesiàstics, tres seglars, dos comptadors, un tresorer, un advocat consultor, un síndic, un secretari, dos zeladors de exercicis espirituals, un zelador d'olles, un proveïdor de queviures i un conservador.

Col·legi del Refugi

Col·legi del Refugi²²⁰ de les Senyorettes orfes, també era conegut com de *La Monforta* o *Assumpció*. Era un altre establiment de beneficència. Estava situat en la plaça Barques, illa 32, nº 38. Es tractava d'un establiment dedicat a acollir xiquetes orfes o abandonades que vivien en el carrer. Després de la guerra de successió, el pare jesuïta Joaquín Borgoño va fundar la casa refugi, amb la finalitat d'arreglar xiquetes

²²⁰ Segons Peset Vidal (1879, p163) aquest establiment havia sigut fundat per Doña Angela Almenar Monfort, vidua del jurista Micer Bartolomé Monfort, per facilitar l'accés a l'ensenyament universitari als seus descendents, però després es va dedicar a acollir xiquetes orfes de militars i donar-les educació.

orfes de la guerra, que dormien en el carrer completament abandonades. El rei Felipe V a instàncies del pare Borgoño, amb data 24 de juliol de 1711, va ordenar que s'arreglaren les xiquetes orfes en la casa de la misericòrdia sota la custòdia dels pares jesuïtes i cuidades per dones piadoses, el rei va dotar el col·legi amb 2.000 ducats de plata sobre la mitra de l'arquebisbe, que tenia les rendes bloquejades per haver sigut l'arquebisbe partidari de l'arxiduc Carles d'Àustria, però al augmentar el nombre de xiquetes en més de 100, el 17 d'agost de 1712 es varen passar a un nou edifici i es va constituir la fundació anomenada el Refugi. Tenia 5 administradors, rectora, ministra, 3 mestres, una portera i un comprador. En 1724 va morir l'arquebisbe a Viena, aleshores al no poder comptar amb les rendes de l'arquebisbe, el rei per decret de 30 de maig de 1725, va ordenar que els 2.000 ducats es pagaren de les terces reals. El nou edifici es va concloure el 8 de desembre de 1745. Les xiquetes estaven en l'establiment fins que se casaven o eixien a servir a una casa. En 1726 eren unes 400 les xiquetes que s'havien educat des de la fundació del col·legi. Posteriorment, segons Madoz informa el nombre de xiquetes orfes de militars que eren acollides, es va reduir a 12, tenien entre 7 i 12 anys. Estaven sota la inspecció del cap polític i a càrrec d'un director eclesiàstic, una rectora, una mestra per a ensenyar labors domèstiques i un mestre de 1ª educació. L'edifici situat en el carrer de l'Hospital en 1850 s'havia transformat en un quartell i les orfes es pensava traslladar-les a la casa de l'ensenyament on viurien més còmodes.

Col·legi de Sant Vicent Ferrer

Introducció

El Col·legi de Sant Vicent Ferrer també anomenat Col·legi Imperial de xiquets orfes de Sant Vicent Ferrer, era un establiment de beneficència que acollia a xiquets orfes. Estava situat en la placeta de Sant Vicent,²²¹ illa 49, n° 1 i 20.

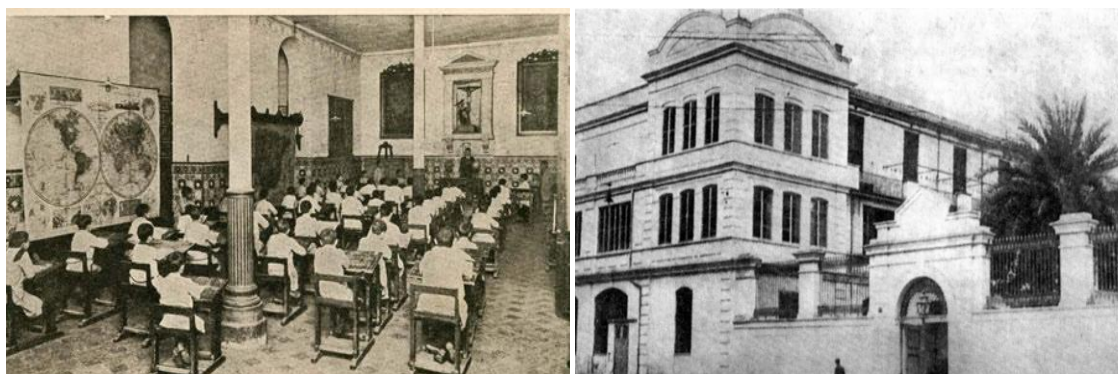

Fig. 68- Col·legi Imperial de Sant Vicent Ferrer. Foto de José Cabrelles Sigüenza (cap a 1940) xiquets en l'escola, (Font: foto del fons de Nicolau Primitiu, Biblioteca Valenciana). Col·legi de Sant Vicent Ferrer. Foto de José Cabrelles Sigüenza (Font: jdiezarnal.com)

El col·legi va ser fundat per Sant Vicent Ferrer l'any 1410, amb la finalitat que els xiquets orfes, no estigueren desatsos, deixant-los a la cura dels anomenats beguins o penitents negres, al morir el sant els beguins continuaren administrant la casa durant

²²¹ Actualment estaria situat en el creuament del carrer Roger de Llúria i Colón, on es troba un dels establiments comercials d'El Corte Inglés.

un segle però extingida l'orde en 1540 la ciutat es va fer càrrec dels xiquets, deixant el centre a càrrec d'un sacerdot i passant a estar sota el patronat de la ciutat. Felipe II va comissionar al patriarca Joan de Ribera en 1593 per organitzar-lo, però no és fins després de l'expulsió dels moriscs, en 1609, quan va quedar buit el col·legi on anaven els fills dels moriscs, aleshores Felipe IV va cedir l'establiment al col·legi de Sant Vicent i els orfes passaren a ocupar-lo en 1624.

Edificació

L'edifici era gran i espaiós, tenia 2 departaments, un estava ocupat pels xiquets i l'altre per les xiquetes, disposat de tal manera que no hi havia comunicació, els xiquets estaven completament separats. La casa estava cuidada amb cura i bona neteja, per 8 monges de la Caritat.

Rendes i despeses

Les rendes de l'establiment ascendien a 100.000 rs. Procedien de llegats, almoines, processions i ingressos eventuais.

Organització

La junta estava formada per l'alcalde, un canonge, un regidor i un vocal de la junta de l'Hospital. L'edat de permanència era des del 7 als 14 anys. Fins als 12 anys era obligatori romandre en el centre i s'ensenyava a llegir, escriure, aritmètica, gramàtica i dibuix, també hi havia un taller de sabateria on es podia aprendre l'ofici, des dels 12 als 14 podien eixir fora de l'establiment a aprendre un altre ofici, a les xiquetes encara que se les ensenyava a llegir i escriure sobretot es posava més interès en l'ensenyament de les labors pròpies del sexe, com cosir, fer calça, filar, planxar o brodar. Segons el Diccionari hi havia 103 xiquets i 40 xiquetes, l'informador de Madoz explica que hi havia, sols 72 xiquets que anaven a l'escola perquè la resta eixien fora del col·legi a aprendre un ofici diferent en els tallers de la ciutat, el de sabater.

Fig. 69- Mènula en pedra, amb l'escut de la família Conill, es troba en el museu de Belles Arts de Sant Pius V (Font: jdiezarnal.com)

Llatzeret

El Llatzeret era un Hospital de leproseria, que s'havia construït el 1848, amb totes les comoditats i separacions necessàries per a un establiment de la seua classe, estava situat prop de la duana front a la mar Mediterrània.²²²

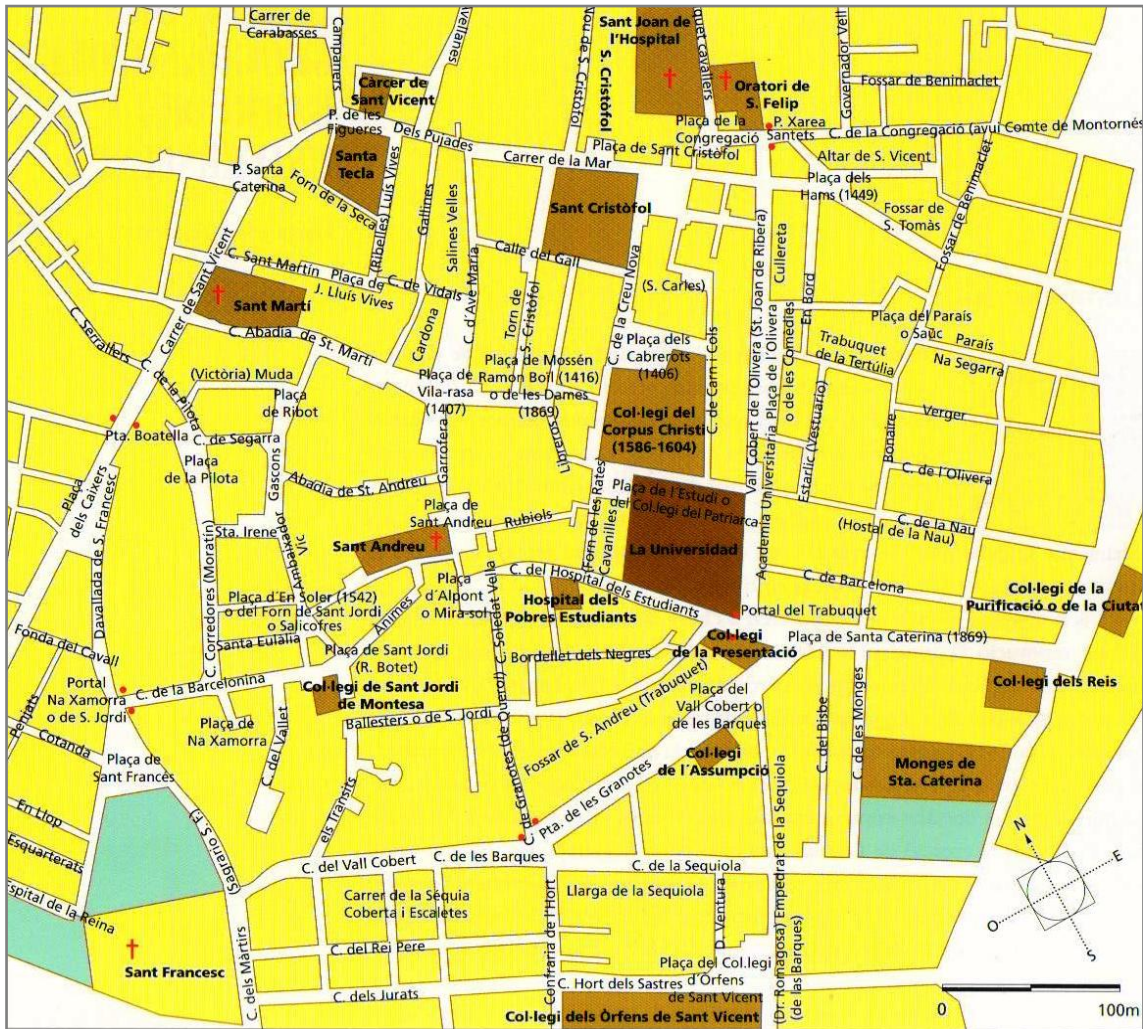

Fig. 70- Plànol del segle XVIII, on apareixen reflectits els establiments de la Beneficència que estaven entorn de la Universitat: Hospital dels estudiants pobres, Col·legi dels xiquets orfes de Sant Vicent Ferrer, Col·legi de l'Assumpció i Hospital de sacerdots pobres (Font: M^o Jesús Teixidor, 2001)

²²² Aquest Hospital està descrit en Madoz, junt a la duana, separat de la resta d'Hospitals de la ciutat de València.

ALTRES INSTITUCIONS

Madoz també parla d'altres institucions i associacions de professionals de la medicina com :

Acadèmia de Medicina i Cirurgia

L'Acadèmia de Medicina i Cirurgia va ser creada per R.D. del 28 d'agost de 1830 per Ferran VII. Estava formada per tres tipus de socis:

1) Numeraris. Hi havia 49 places, entre les quals els catedràtics de la Universitat eren membres nats i en aquell moment n'eren 23 la resta eren socis elegits per l'Acadèmia per oposició. 2) Subdelegats. Abans els nomenava l'Acadèmia i segons la veu els nomenava en eixa època el cap polític a proposta de la Junta Provincial de Sanitat d'acord amb el R.D. de 17 de març de 1848. 3) Corresponsals.

L'Acadèmia tenia com objectius: tenir cura de la salut pública, estar al dia en els progressos de la ciència de curar, preservar l'estimació del seus professors, fer complir les ordres del Govern en matèries de salut, informar el Govern i autoritats locals dels negocis relacionats amb la salut pública i especialment atendre els informes de la medicina legal en causes civils, canòniques o criminals. No tenia fons d'ingressos regulars i les despeses de secretaria i correspondència es pagaven de l'assignació que rebia del Govern a través del Ministeri de la Governació.

Institut Mèdic Valencià

L'Institut Mèdic Valencià va ser inaugurat el 8 de maig de 1841 per 82 residents, 41 corresponsals i 37 agregats. Les dues primeres classes corresponien a professors de medicina, cirurgia i/o farmàcia i la darrera (els agregats) a batxillers. Tenia com objectiu proporcionar als seus socis la millor instrucció possible, contribuint a la seua unió, decoro i benestar de la classe. Estava dividida en quatre comissions: 1^a. de medicina i cirurgia; 2^a. de medicina legal, higiene pública i policia mèdica; 3^a. de farmàcia i ciències auxiliars i 4^a. d'efemèrides. Estava governada per una Junta directiva formada pel president, vice-president, secretari de govern i de correspondència, tesorero, comptador, bibliotecari i director de redacció. L'Institut publicava un periòdic mensual "Boletín del Instituto Médico Valenciano". En les seues sessions es discutien qüestions teòriques sobre la ciència, posant certa atenció sobre les malalties endèmiques del país i les epidèmiques, s'atorgaven premis i mantenien una biblioteca amb els volums regalats pels socis i una sala de lectura de periòdics científics, sobretot espanyols però també hi havia algun estranger. En el Diccionari s'informa que en aleshores l'Institut comptava amb 300 socis, alguns d'ells estrangers (francesos i belgues principalment). Encara que en un principi l'Institut es va establir en la casa del Govern Polític, després es va traslladar a l'antiga casa de la Inquisició que estava ubicat en el carrer de la Unió.

Caixabanc

Instal·lada pels Amics del País el 17 de juliol de 1842. Abonava un interès anual del 4% als dipòsits i donava préstecs com a mont de pietat. Madoz²²³ inclou un resum de les operacions efectuades fins a 1848.

---

²²³ Madoz (facsimil, 1987) Tom II, pp 267, 268.

5.4 ALBERIC

Hospital per als veïns del poble

L'establiment havia sigut fundat per Jaime Lagrave, natural de Verdete (França) i veí d'Alberic, qui en el seu testament l'11 de juliol de 1740, va deixar finques per a la seua construcció, posteriorment Pere Mayoral, el 1775, ardiaca d'Alzira, en el seu testament del 16 de febrer d'aquest any, disposà 3.440 lliures, 3 sous i 9 diners (51.627 rs 12 mrs vn) les dues terceres parts per a dotació de l'Hospital i la tercera part per a establir una escola de xiquetes, aquests diners eren els deutes que tenien els arrendataris del seu ardiaconat. Les dues obres eren administrades pel rector i el primer regidor. Les rendes atribuïdes en l'època de Madoz eren de 500 pesos anuals, provenien de diversos censos, cases i terres i continuaven essent administrades pel rector i pel primer regidor. L'edifici estava situat en el centre del poble i tenia dues sales ben ventilades, les rendes eren suficients per mantindre 11 llits. Una de les sales constava de 5 llits per a homes i l'altra de 5 llits per a dones, per altra banda hi havia un llit previst per a veïns de Gavarda.

Hospital de 24 hores.

Madoz ens explica que també hi havia un altre Hospital, destinat als transeünts, consistia en una caseta on l'Ajuntament permetia descansar durant 24 hores als viatgers i pelegrins malalts, abonant les despeses amb fons propis.

Fig. 71- Fotografia antiga de la Facultat de Medicina, a meitat del segle XX
(Font: miscallesdevalencia.com)

5.5 GANDIA

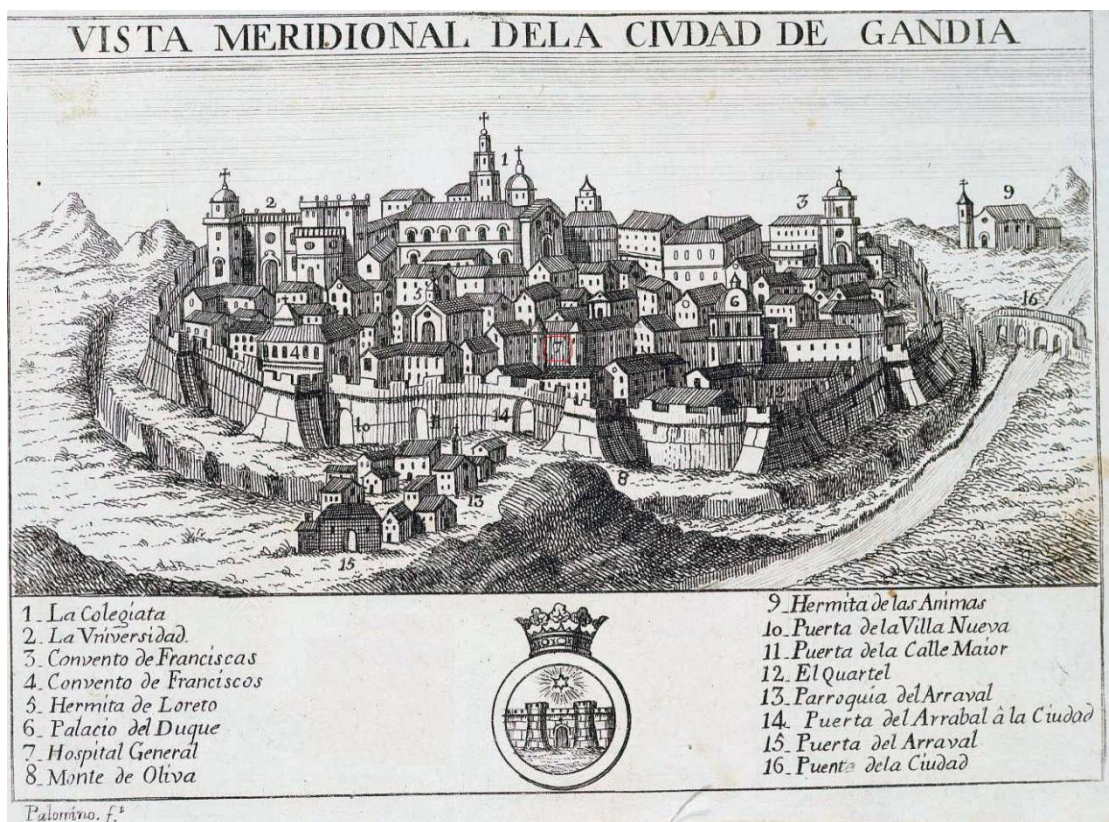

Fig. 72- Vista meridional de la ciutat de Gandia, l'edifici amb el número 7, correspon a l'Hospital General. Gravats de 1784, de Juan Fernando Palomino en el llibre «Atlante español o descripción general de todo el reyno de España» de Bernardo Espinalt i García (Font: BNE, biblioteca digital hispánica)

Casa de Misericòrdia

Va ser edificada inicialment per a ubicar la Universitat Literària²²⁴ mitjançant la butlla concedida per Carles V el 4 de novembre de 1547, a petició de Sant Francesc de Borja. Al llarg de dos segles els jesuïtes hi varen impartir ensenyament i la Universitat va funcionar amb alts i baixos. Finalment després de l'expulsió dels jesuïtes el 12 de novembre de 1772, en compliment de l'ordre de març, quedava suprimida la Universitat, aleshores es va pensar crear una casa de misericòrdia fent les obres adients i sense mirar massa en les despeses, però mai fou emprada amb aquesta finalitat, més bé es va dedicar a altres menesters, com servir per allotjar a famílies pobres que concedia l'arquebisbe de València; però a petició de l'Ajuntament, el 28 de desembre de 1806, va passar a mans dels escolapis, que varen dedicar l'edifici a l'ensenyament públic, transformant-se en les Escoles Pies de Gandia. En el moment que informa Madoz, hi havia també una escola de xiquetes amb 140 alumnes.

²²⁴ Entre les diverses matèries de l'ensenyament hi havia medicina, les càtedres que estaven ocupades per seglars tenien dotació pressupostària, les altres no.

Hospital de Sant Marc²²⁵

Introducció

L'Hospital de Sant Marc era un hospital familiar, fundat per Sant Francesc de Borja²²⁶ (IV duc de Borja), qui va donar la dotació suficient per al bon funcionament de l'establiment. En 1667 va ser refundat pel besnét del sant, En Melcior Centelles de Borja²²⁷ qui ho va deixar escrit en el seu testament i els seus marmessors²²⁸ ho varen executar, procedint a augmentar la dotació econòmica que en un principi hi havia deixat Sant Francesc de Borja. Seguint la voluntat d'En Melcior Centelles, es va reformar i ampliar l'edificació i es va dotar de tot el que l'establiment necessitava per a un bon funcionament amb augment de mobiliari i aixovar, utensilis i ornament per a la capella de Sant Marc, així com també es varen establir les normes que havia de contemplar el funcionament de l'establiment. Seguint a Olaso²²⁹ sabem que els punts més importants d'aquestes normes eren els següents:

1. L'Hospital de Sant Marc tenia l'obligació d'acollir a qualsevol malalt que hi fora dut, pertanyent als estats ducals i tots els portats en trànsit per a passar després a València, ajudant-los com havia estat costum fins aleshores.
2. A l'establiment, podien ser ateses totes les malalties, excepte les que eren considerades contagioses i especialment la *lepra, sarna y bubas*. Per poder controlar les malalties infeccioses, varen establir mecanismes adients, així abans de l'entrada era necessari un reconeixement previ del metge o del majordom, inclosos els malalts de pas (transeünts).
3. S'instaurà la figura del majordom-administrador com a màxima autoritat hospitalària. Aquest només tenia l'obligació de respondre davant la Junta d'Administradors-Visitadors, als qui havia de presentar anualment els comptes de la institució, dels quals era l'encarregat en exclusiva.
4. Per atendre l'ànima dels malalts, instauraren l'obligatorietat de la presència d'un sacerdot o religiós que tinguera l'ofici de confessor i pare espiritual dels malalts. Aconsellaven que si era clergue, li disposaren un habitatge permanent en l'Hospital.
5. Devia haver-hi un infermer (l'antic hospitaler) que calia que visquera a Sant Marc amb la seua dona. En el cas que hi haguera un nombre elevat de malalts, ocasionant una sobrecàrrega de feina, la circumstància feia necessària una ajuda, aleshores es contractava un altra dona el temps que hi fera falta per a suplir les necessitats.
6. El metge havia de visitar els malalts almenys dues vegades al dia, de matí i de vesprada. A l'hora de fer la visita devien ser presents *todos los oficiales* de l'hospital per a prendre nota de tot el que ordenara. Per a malalties *graves* y

---

²²⁵ Madoz (facsimil, 1987) Tom I, p 356.

²²⁶ Segons Olaso va ser el duc Joan (III) de Borja en febrer de 1533 qui va restaurar un privilegi que havia atorgat anteriorment Alfons el Vell, primer duc de Gandia, Joan va justificar l'acte per la pèrdua del manuscrit durant la guerra de Germanies. No obstant això, hi ha certa vacil·lació, perquè la tradició assenyala a Sant Francesc de Borja com l'artífex de l'ampliació de l'establiment de Sant Marc, dada que l'informador de Madoz arreplega en el Diccionari.

²²⁷ Va ser membre de "los Concejos de Estado y Guerra de su Majestad".

²²⁸ Els marmessors eren, el Dr. D. Francisco de Borja, ardiaca major de València i D. Hipólito Vidal.

²²⁹ Olaso Sendra (1988) pp 69, 70 i 71.

dudosas podia ser acompanyat per un altre metge, amb la retribució adient d'acord amb la feina feta.

7. El doctor estava acompanyat d'un cirurgià i d'un barber, els quals tenien àrees de competència diferenciades arran dels progressos mèdics produïts des que ambdós càrrecs solien estar units. El primer havia de ser, expressament, dels millors que hi haguera a Gandia i devia fer idèntiques visites a les del metge. El barber estava a les ordres de tots dos, a més del majordom.
8. Si es creia necessari, hi havia previst la possibilitat d'incloure a la plantilla un ajudant de majordom.
9. S'instaurava l'obligació d'enregistrar el pas dels malalts a l'Hospital, amb un llibre d'entrades i eixides de malalts que el majordom tenia l'obligació de dur, amb la finalitat que hi haguera un bon funcionament hospitalari. Les dades enregistrades havien d'incloure, la data sencera d'entrada, el nom de l'acollit, estat social, ofici o condició, nacionalitat, etc. A més a més, la malaltia presentada, el dia d'eixida o mort, i els béns portats damunt. Si eixia viu de Sant Marc, li eren tornats, si no s'estudiava de seguida que calia fer.
10. Una vegada que els malalts eren acollits a Sant Marc, la primera cosa a fer era amonestar-los, confessar-los i fer-los combregar, segons la creença de l'època *pues esta medicina es la más esencial al cuerpo y al alma, y hecha esta diligencia, todo sucederá bien y los enfermos cobrarán la salud y se cumplirá con lo más necesario y conveniente.*
11. El majordom estava encarregat, en el cas dels malalts greus que tenien béns, que feren abans de morir el testament, i si era el cas havia de fer complir les últimes voluntats del finat, notificant-ho als hereus si n'hi havia, però si a més a més hi havia un llegat per Sant Marc, havia d'enregistrar-ho en el llibre de rendes de l'establiment.
12. Si els malalts morien en l'Hospital i el difunt no havia deixat diners per a ser soterrat en un altre lloc, el mateix Hospital s'encarregava del seu soterrament que es feia en la pròpia església.
13. Era important pel bon funcionament de l'Hospital que el malalt quan era ingressat havia de trobar la roba blanca i el llit polit. Els infermers havien de dur un seguiment de tots el malalts anotant de forma minuciosa en un quadernet el número de cada alcova així com el diagnòstic i tractament de cada malalt per evitar possibles confusions, per altra banda el metge i el cirurgià hi feien una cosa similar amb la dieta i el tractament així com l'anotació de tot el que pensaven que hi era escaient.
14. Finalment cal anomenar el canvi que hi va haver en el govern de l'Hospital, que li va a produir grans problemes no acompanyats de fortes polèmiques a finals del segle XVIII i segle XIX. L'establiment va passar de tindre una administració laica, on era regida pels jurats del Consell de la Vila a ser regida per una administració eclesiàstica, així passava a tindre una Junta d'Administradors-Visitadors formada pel Degà de la Seu, el Governador de la ciutat, el Rector dels Jesuïtes i el Jurat en Cap; el majordom havia de ser un canonge de la Seu, malgrat tot es mantenien dos primers càrrecs municipals. El duc de Gandia era l'encarregat del patronat de Sant Marc, qui havia de ser consultat per a qualsevol decisió, com per exemple l'elecció de majordom, confessor o metge, on la Junta havia de presentar una terna de la qual el duc n'elegiria un.

Edificació

L'edifici segons Madoz, era en la primera meitat del segle XIX, prou gran i ben ventilat. Constava de tres departaments, dos formaven angle i estaven destinats a ambdues sexes de manera que les dependències de les dones estaven separades de les

dels homes, i el tercer estava separat dels dos anteriors per un barandat, estava destinat als malalts greus i agonitzants. L'Hospital tenia una dotació total de 33 habitacions amb els corresponents llits, a més tenia una entrada general, cuina decent i un pati ample per als convalescents amb llavador molt espaiós. En l'angle que formaven les dues estances d'homes i dones i havia un presbiteri amb un altar dedicat a Santa Agueda, on els malalts podien oir la missa.

Fig. 73- Sala d'homes de l'Hospital de Sant Marc de Gandia
(Font: guiaactiv.com)

Rendes i despeses

L'Hospital tenia assignades bones rendes i finques que més tard, en 1802, es varen vendre quasi totes, quedant només tres casetes i alguns censos, per atendre els malats i per pagar les càrregues judicials, de manera que quan no hi havia suficients diners per pagar les despeses acudien a la pietat dels fidels cristians de Gandia i la seua comarca.

Organització

En el Diccionari es dóna una relació del personal de l'establiment, en l'època de Madoz hi havia: un majordom, un administrador qui era el cap del majordom i estava encarregat de l'administració i el govern, un vicari amb el títol de confessor, un metge, un cirurgià, un sagnador i dos infermers (un de cada sexe, per a que les dones i els homes foren atesos de forma adequada). Tots amb la corresponent dotació econòmica, eren nomenats pel duc de Gandia. El metge, el confessor i els infermers vivien en l'establiment. La Junta directiva estava formada per 4 membres, 2 de l'Ajuntament (el degà i el regidor primer de l'ajuntament) i 2 nomenats pel duc de Gandia que era el Patró. Com podem veure, en el segle XIX, tant la dotació de personal de l'establiment com la direcció, poc havia canviat des de Melcior Centelles. Madoz informava que les normes que s'havien establert en un principi, hi continuaven, mitjançant les quals només s'admetien malalts naturals dels estats ducals de Gandia, a raó de 200/any, computats per quinquennis i se n'ocupava de proporcionar tot el necessari per a la curació dels malalts. L'antic Hospital de Sant Marc és ara la seu del Museu Arqueològic de Gandia, i en un futur a Sant Marc s'ubicarà el museu de les clarisses, amb tota l'obra que les germanes tenen en el convent, obres relacionades amb les clarisses, els Borja i Gandia.

5.6 LLÍRIA

Hospital de Caritat antic

Havia sigut un Hospital que estava ubicat en el carrer d'Alfondech, però en l'època de Madoz, estava ocupat pel jutjat amb presó per a homes i per a dones, segons la veu comptava amb cel·les prou bones i ventilades.

Hospital de Caritat

En l'època de Madoz estava situat en el exconvent de Sant Francesc i estava destinat per acollir pobres de solemnitat i transeünts. Comptava amb unes poques rendes, aquestes ascendien a 3.750 rs vn, que provenien de diversos censos, a més comptava amb 5 propietats de poc valor i altres rendes procedents de llogar taules i mobiliari pels llocs públics així com de les vendes en els dies del mercat.

Casa de Beneficència

La casa de Beneficència es va crear en abril de 1847, després d'haver passat una època famolenca i de grans penúries, es va pensar obrir una Casa de Beneficència per acollir a ancians i orfes, amb la intenció de reduir o almenys pal·liar l'extraordinària pobresa i falta de treball en l'època referida. Estava mantinguda mitjançant una subscripció setmanal de forma voluntària entre els veïns, comptava a més, amb una horteta propietat de l'Ajuntament. També hi tenia una orfenesa, que havia sigut creada per Pedro Baltasar de la Foz, amb la finalitat de casar donzelles orfes naturals de Lliria, estava dotada amb 9.000 rs i una pensió anual de 450 rs.

5.7 SAGUNT

Hospital de Sant Miquel i Namarcena

Abans de 1367 hi havia a Sagunt un Hospital de pobres, i aquest any es va fundar un altre de pelegrins per Antonio Peruga, veí del poble, qui va cedir part d'una casa i un terreny que produïa anualment 14 lliures valencianes. L'encarregat de la seua administració era el regidor degà de l'Ajuntament, qui l'any 1403 agregà un altra caseta formant un únic hospici i va ordenar que les trenes dels animals que es mataven, serviren per a l'Hospital. Es va nomenar un regidor o Pare dels pobres, amb la finalitat de recollir les almoines per al manteniment de la institució. En 1607 Miquel Namarcena llegà tots els seus béns i la seua casa, que unida a les altres dues anteriorment donades varen permetre la formació de l'Hospital de Sant Miquel i Namarcena. L'any 1797 el rei Carles III va concedir un privilegi per aconseguir la quantitat de 30.000 lliures de capital, de les quals 9.000 rs eren ingressos anuals. La junta directiva i administrativa estava formada per: l'alcalde, regidor primer, rector, metge i cirurgià que eren vocals nats i 4 particulars que eren substituïts cada dos anys.

5.8 XÀTIVA

En la població de Xàtiva hi havia 5 cases de Beneficència, Madoz ens diu que encara que hi havia 5 albergues de Beneficència, tots 5 estaven mal dotats sense rendes i deficitaris, perquè encara que hi havia dos establiments amb rendes, aquestes eren àmpliament deficitàries, però "la caridad extremada de aquellos habitantes lo suple todo, y el servicio que se dispensa a los enfermos, es sumamente esmerado y digno de los mayores elogios".²³⁰

Hospital

Introducció

L'Hospital de Xàtiva, era anomenat Hospital de pobres de Xàtiva. Havia sigut fundat per Jaume I. Es creu que fou fundat aproximadament entre 1246 (any de la conquesta de Xàtiva) i 1248 any que apareix consignat en *El Llibre del Repartiment*, l'Hospital apareix citat en els punts 849 i 893. Des del segle XVI hi havia una relació entre la confraria de la Mare de Déu, també anomenada de la Assumpció i l'Hospital de pobres de Xàtiva.

Edificació

Era un edifici notable, de bona construcció, estava molt ben ventilat, amb abundància d'aigua i unes estances polides, la qual cosa feia, segons diu Madoz que hi no fera mal olor com era habitual en aquests tipus d'establiments de beneficència.

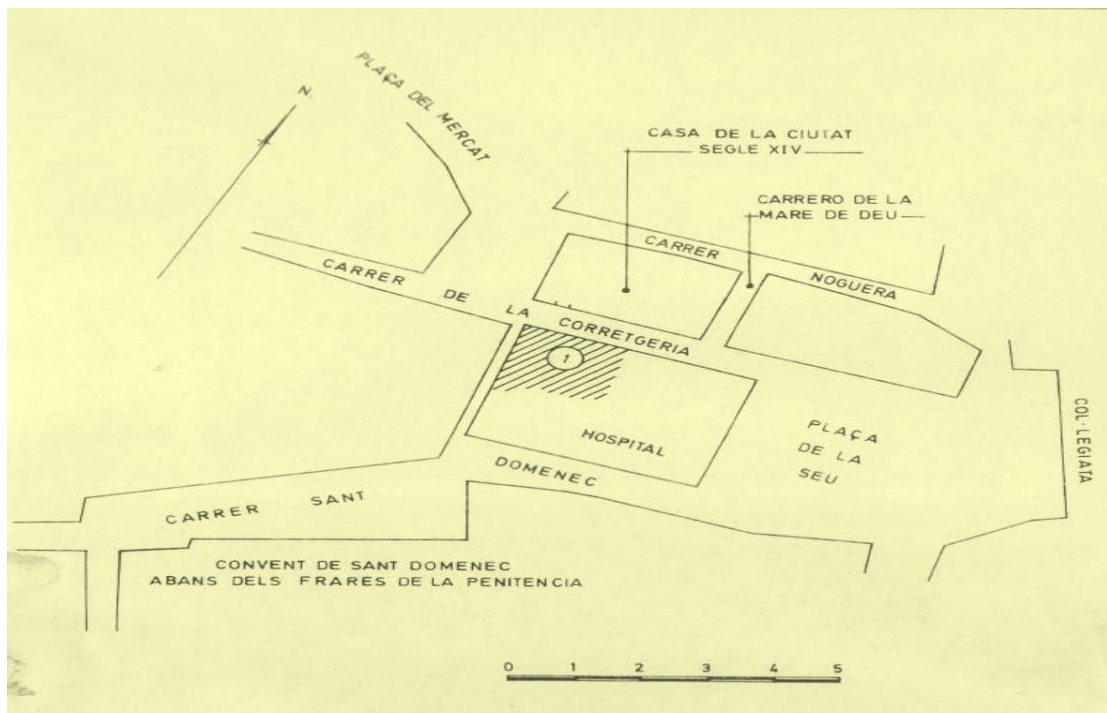

Fig. 74- Plànol que indica la ubicació de l'Hospital a Xàtiva (Font: Pons Alós, 1987)

²³⁰ Madoz (facsimil, 1987) Tom I, p 390.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Havia sigut construït de nou per a ser Hospital i estava totalment separat de les altres construccions. La porta principal, estava situada en la plaça de la Seu, donant l'edifici també als carrers de Sant Doménech i de la Corretgeria. L'Hospital tenia una façana gòtica i un pati en el centre amb una font, on estava la imatge de la Puríssima Concepció.

En l'Hospital hi havia farmaciola, cuina, cambra de les filles de la caritat, cambra del capellà, casa del porter, arxiu, sala de juntes, un oratori i la resta d'habitacions per a la conservació dels consums etc. Tenia 6 sales de 25 llits cadascuna, la 1ª situada en el pis principal, donava a la plaça de la Seu, era per a dones, les que pertanyien a medicina estaven separades de les de cirurgia; en el mateix pis estaven la 2^a i 3ª sala, situades en dos angles de l'edifici, estaven destinades als malalts de medicina general, la 2ª sala estava dedicada a atendre militars quan calia i la destinació de la 3ª sempre era per a paisans. En el segon pis estaven la 4^a i 5ª sala, destinades per atendre a malalts quirúrgics i finalment la 6ª estava separada de totes les altres, estava destinada a malalts afectats de malalties epidèmiques i/o contagioses.

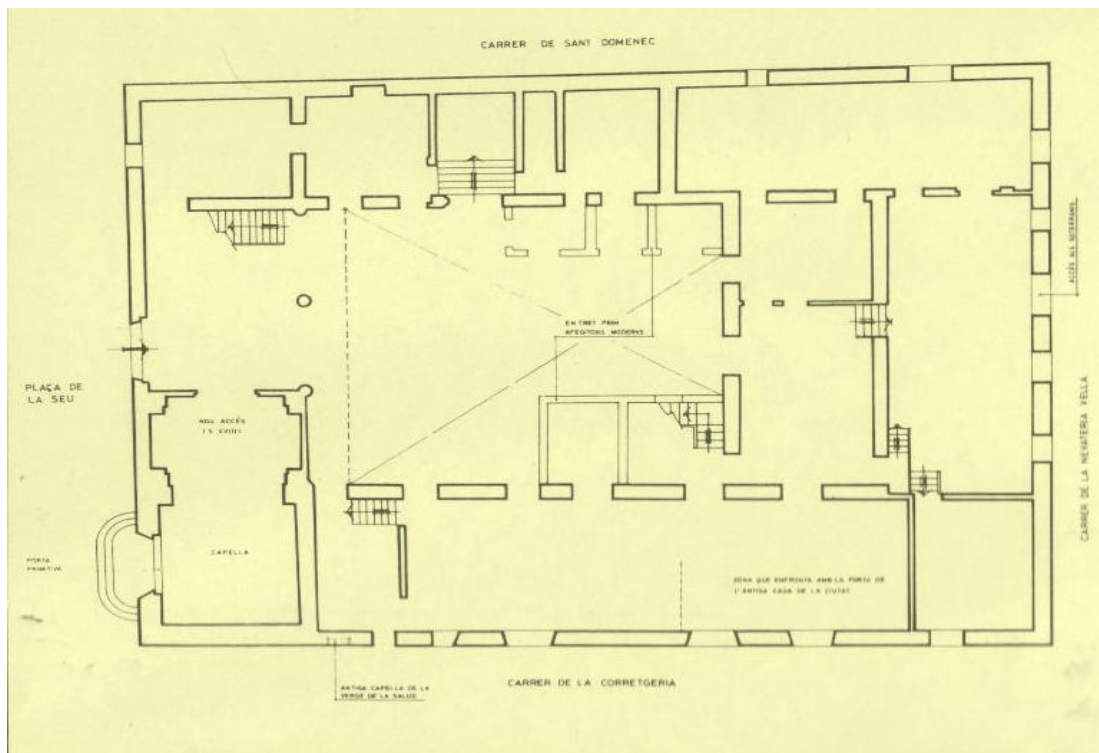

Fig. 75- Plànol d'una planta de l'Hospital de Xàtiva (Font: Pons Alós, 1987)

Rendes i despeses

Madoz com ingressos només anomena les rendes degudes a finques pròpies, a arbitres i estades de militars malalts i a almoines i llegats, però també se saps que hi havia diverses concessions reials que de vegades s'havien de compartir amb la Casa de Beneficència. Algunes d'aquestes concessions eren de caràcter lúdic, com trinquets de pilota i de «bochas», corregudes de bous, teatres, balls o per altra banda loteries, rifes, arrendament de les paradetes de la fira d'agost i la de Sant Tomàs en desembre.

3. Institucions sanitàries

Les rendes de l'Hospital segons Madoz, ascendien a 87.000 rs, que provenien: 41.000 de finques pròpies, 36.000 d'arbitris sobretot de les estades de militars malalts²³¹ i 10.000 d'almoines i llegats. Les despeses anuals estaven al voltant d'uns 100.000 rs, d'aquesta manera l'establiment sempre tenia un dèficit de 13.000 rals.

Balanç econòmic	Ingressos Rs Vn	Despeses Rs Vn
Finques pròpies	41.000	
Arbitris i estades de militars malalts	36.000	
Almoines i llegats	10.000	
Total	87.000	100.000
Dèficit		13.000

Taula 74- Ingressos i despeses anuals de l'Hospital de Xàtiva en rs vn (elaboració pròpia)

Empleats	Sous dels diversos empleats	Total Rs Vn
Administrador	-----	
Sis monges de la caritat	Manutenció i 1 rs./dia cadascuna	2.190,0
Contralor	5 rs/dia	1.825,0
Capellà	7 rs/dia	2.555,0
Dos metges	812 rs/any cadascun	1.624,0
Sagnador	450 rs/any	450,0
Dos infermers	3 rs/dia cadascun	2.190,0
Porter	3,5 rs/dia i la casa per habitar	2.277,5
Enterrador	450 rs/any	450,0
Total		13.561,5

Taula 75- Despeses anuals en rs vn dels empleats de l'Hospital de Xàtiva, en la columna central queda especificat el sou que cobrava cadascun, en uns la veu registra el sou per dia i en altres el sou per any, en la columna de la dreta apareix la despesa total que representava durant un any per a l'establiment (elaboració pròpia)

Organització

Sabem que des del segle XVI la confraria de la Mare de Déu del l'Hospital estava dirigida per dos òrgans: el Consell general de tots els confreres i el Consell particular o Junta que s'encerregava de l'Hospital. La Junta estava constituïda per un prior, quatre majordoms eclesiàstics i quatre majordoms seculars que representaven els distints estaments de la ciutat. Els majordoms s'encarregaven de la vigilància de l'Hospital i no tenien cap salari. Fora de la Confraria l'Hospital tenia empleats que estaven a càrrec d'un hospitaler: dos metges, dos metges ajudants, dos cirurgians, un

²³¹ En el s. XVIII, (13 d'abril de 1779) hi ha un acord entre el rei i la junta de l'Hospital de Xàtiva, per la qual aquest passa a ser un Hospital civico-militar, tenint l'obligació d'atendre als militars. Durant els segles XVIII, XIX i XX el pagament per part de l'autoritat militar a l'Hospital va a ser molt irregular, existint en l'arxiu històric de Xàtiva, molts documents acreditatius de la falta de pagament, i la reclamació per part de la junta de l'Hospital dels deutes ocasionats per l'assistència als militars malalts, en algunes ocasions inclús amenaçadores de no atendre als malalts militars.

sagnador, dos infermers, un oficial de farmaciola, cinc assistents o vetlladors; també tenia al seu càrrec, la resta de persones com cuiner, servents, llavadores, netejadores, porta-queviures, fosser, border, monitor, passatger. L'hospitaler tenia per damunt a l'administrador. En el segle XIX la Junta de la Confraria va ser substituïda per la Junta de Govern, que va a minvar el poder eclesiàstic dins de l'Hospital, la qual cosa provocà enfrontaments entre la Junta de Govern i l'Arquebisbat, fins al punt que en octubre de 1828 l'arquebisbe deixava de reconèixer els càrrecs elegits per la Junta i inclús a voler realitzar una sèrie de reformes en les que no estava d'acord la Junta. La Junta va apel·lar al Consell de Castella qui li va donar la raó expressant-se de la següent manera:

"Tendrá sobre dicho establecimiento el derecho de visitarle como obra pía, pero no podrá inmiscuirse en lo demás concerniente al régimen y gobierno de él, ni contrariar las suposiciones de la Junta que como responsable cuidará de la inserción de los caudales que están a su cargo en el objeto piadoso de la curación y socorro de los enfermos, en procurar el aumento y conservación de sus intereses".²³²

A partir d'aleshores, la nova Junta constava d'un president que en un principi fou eclesiàstic però després fou seglar, un administrador un secretari, tres o quatre vocals eclesiàstics i tres o quatre vocals seglars. Els vocals rebien l'ajuda d'un contralor. Les germanes de la Caritat de Sant Vicent de Paul no varen entrar fins a 1832. Després de la desamortització de 1834-1835 passava la Junta a transformar-se en Junta de la Beneficència a càrrec de l'Ajuntament. Així doncs de l'Ajuntament depenien la Junta de Beneficència, la Junta de Sanitat i la Junta d'Instrucció pública, que van a ser les responsables de la direcció dels centres benèfic-assistencials. La Junta de Beneficència la composaven: un retor, dos regidors, un metge, tres veïns, un secretari, un escrivà i un porter. La Junta de Sanitat: un metge, un cirurgià, un farmacèutic, un veterinari, tres veïns i un subdelegat en medicina. Segons Pons Alós en el segle XIX hi havia en l'Hospital Major de Xàtiva com personal facultatiu que depenia d'un director mèdic: cirurgians, 6 metges, practicants, infermers, 2 assistents de clínica, un farmacèutic, matrones, i per atendre als militars hi havia 3 metges militars, un milicià de cultura i 2 vigilants nocturns. Madoz ens informa que la direcció a meitat del segle XIX, estava a càrrec de la Junta Municipal de Beneficència amb un administrador, Agustí Olanier, que pertanyia a la Junta i no rebia cap sou, 6 monges de la caritat amb la manutenció i una assignació de 1 rs/dia per al vestuari; un contralor,²³³ amb una assignació de 5 rs/dia; un capellà, amb una assignació de 7 rs/dia; dos metges, amb una assignació de 812 rs/any; un sagnador, amb una assignació de 450 rs/any; dos infermers que rebien 3 rs/dia; un porter amb 3,5 rs/dia i la casa on habitava i un enterrador amb una assignació de 450 rs/any. L'apoderat de l'Hospital a València era Lluís Tro.

Les xifres assistencials que Madoz donava d'ocupació anual en l'Hospital de Xàtiva, així com els resultats que hi havia de curació i mortalitat, els presentem en la següent taula:

Resultat anual	Homes	Dones
Curació	170	150
Mortalitat	30	35

Taula 76- Ocupació anual, curació i mortalitat en l'Hospital de Xàtiva (elaboració pròpia)

²³² Arxiu històric municipal de Xàtiva, Hospital, 14-1262(II) (1829).

²³³ Encarregat de dur control dels comptes.

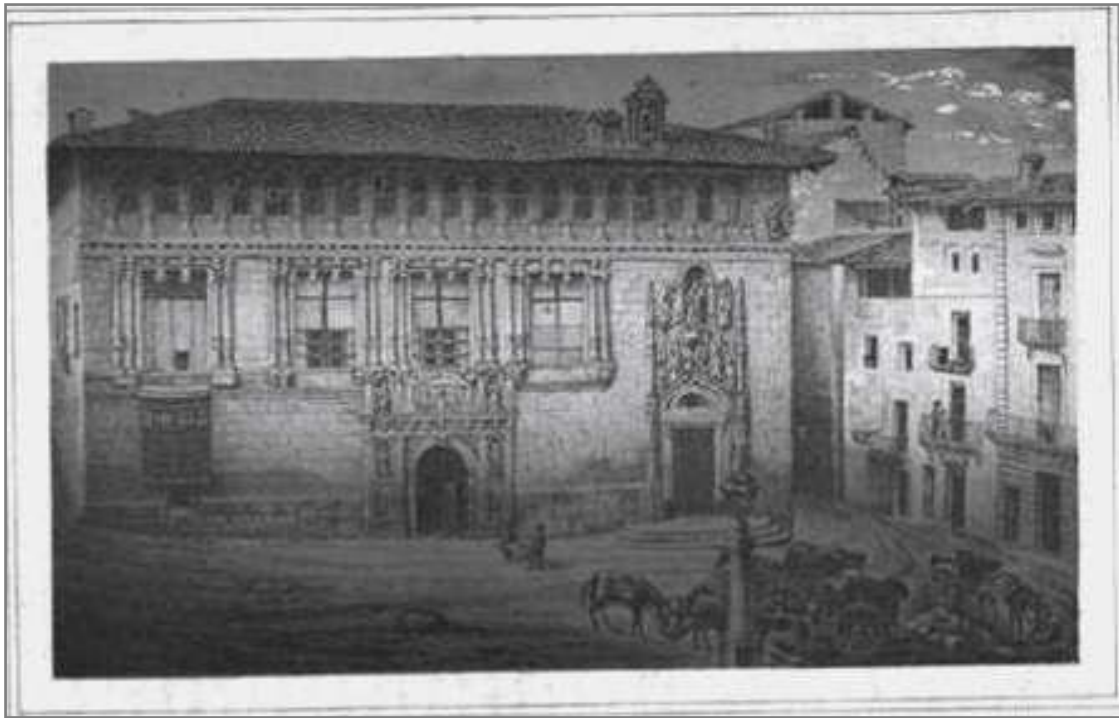

Fig. 76- Vista de l'Hospital de Xàtiva, dins del llibre de V. Boix (1857): «Xàtiva, memorias, recuerdos y tradiciones de esta antigua ciudad»

Fig. 77- Vista actual de l'Hospital de Xàtiva. (Font: panoramio-marathoniano, foto seleccionada per Google Earth)

L'informador de Madoz, va enregistrar els següents resultats, que indicaven la situació assistencial que havia en l'Hospital el dia que hi va anar. Per una banda indica el nombre de malalts desglossats per sexes i per altra el tipus de malaltia que patien:

Malalts	Nombre malalts	Total	Nombre malalts	Malaltia
Homes	20	50	16	Crònics
			24	Febrils
Dones	30		10	Cirurgia

Taula 77- Nombre de malalts ingressats (malalts pobres) en l'Hospital de Xàtiva el dia de la inspecció de l'informador de Madoz. Dels 50 malalts pobres que hi havia ingressats 30 provenien de l'any anterior (elaboració pròpia)

Casa de la Beneficència

Introducció

La Casa de la Beneficència va ser fundada per Jaume I amb el nom de Casa de Caritat. Estava situada en l'antic convent de Sant Onofre dels franciscans observants alcantarins. Pons ens diu que la Casa de Beneficència va rebre la seua confirmació reial per part de Carles III en el segle XVIII qui li va donar una dotació econòmica.²³⁴ La casa de la Beneficència s'ocupava de diverses administracions benèfiques a càrrec de l'Ajuntament, l'església o del mateix Hospital.

En 1839 a petició de la Junta de Beneficència, la reina Mª Cristina li va concedir que fóra destinada a Casa de Beneficència i va ser adaptada per acollir xiquets i ancians, de tal manera que es varen habilitar oficines i sales de faena.

Edificació

L'edifici estava compost de claustres i cel·les, amb un hortet, Madoz informava que en aquesta Casa, els xiquets i els homes dormien en sales separades ubicades al segon pis, i les xiquetes i les ancianes ho feien al tercer pis en cambres separades. En el primer pis estava la cuina, el pastador i el refectori; a més a més, es destinaven diversos espais del primer pis, per a l'ensenyament i fer treballs de cànem, llenç i fabricació d'espardenyes. Per altra banda, en el tercer pis, també hi havia una sala on s'ensenyava a les xiquetes els treballs propis de la casa.

---

²³⁴ Pons Alós (1987) p 17. Arxiu històric municipal de Xàtiva, llibros (1784, noviembre 12 Madrid) Privilegi de Carles III pel que dóna a la ciutat de Xàtiva, facultat per erigir una Casa de Caritat, confirmació dels privilegis com rendes de diverses corregudes de bous, el producte de l'alcaba, rendes de corredors, comèdies i altres diversions; i els drets de les paraetes de les fires d'agost i desembre (Sto Tomás).

Rendes i despeses

El resum del pressupost anual que Madoz presenta, donava un dèficit de 7.000 rs, perquè els ingressos que provenien de les rendes pròpies, d'arbitris i almoines eren de 44.000 rs, i les despeses eren de 51.000 rs.

Organització

Estava a càrrec de la Junta Municipal de Beneficència. En el moment de la informació de Madoz, la població resident estava formada per 10 xiquets i 30 xiquetes menors de 10 anys; 16 xiquets i 18 xiquetes d'edats superiors; 30 dones i 16 homes. Tots ells rebien menjar i vestits de la institució a més a més, als xiquets se'ls ensenyava de lletres i treballs manuals, com eren teixir, fabricar espadnyes i treballar l'esparg, les xiquetes rebien nocions de cosir, brodar i filar. Els adults havien d'ésser vidus o fadrins per poder ser acollits. Aquesta Casa de Beneficència tenia un administrador que pertanyia a la Junta Municipal de Beneficència, sense sou, 6 monges de la caritat amb les mateixes condicions de treball i manutenció que hi havia en l'Hospital; un capellà que rebia 2,5 rs/dia i un porter sense sou per ser un treball adjudicat a un dels acollits.

Hospici de Sant Josep

L'Hospici de Sant Josep havia sigut fundat per Fr. José Castañeda, religiós de la Mercè. Estava situat en el carrer Vera. Aquest hospici comptava amb 12 llits per a convalescents, viudes i malalts pobres que eixien de l'Hospital. Estava a càrrec del Sr Vicari de la parròquia de Sta. Tecla. No comptava amb assignació pressupostària, per tant era un establiment sense rendes, sols es sostenia de la caritat pública.

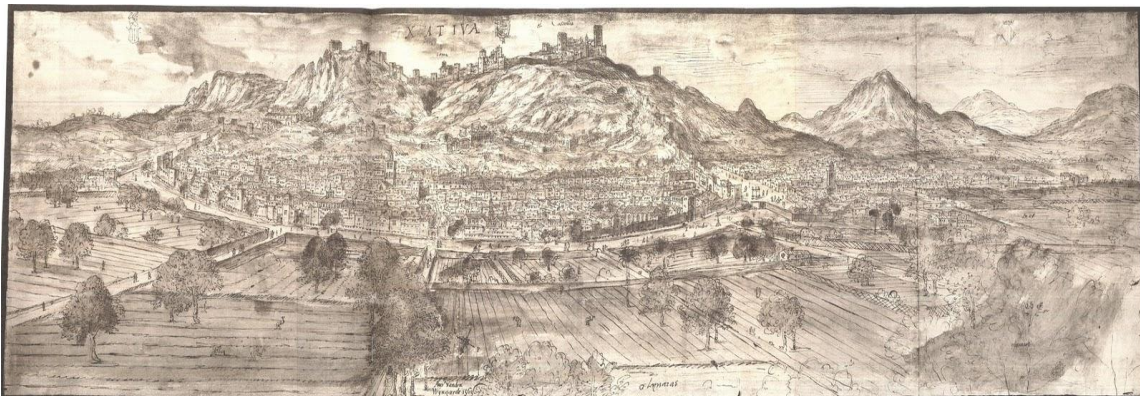

Fig. 78- Dibuix de Xàtiva d'Anton Van Wyngaerde (any 1563) conegut a Espanya com Antón de Brussel·les o Antonio de la Viña, conservat a Viena, encarregat per Felip II (Font: Wikipedia)

Hospici per a pobres vídues de la Sagrada Família

L'Hospici de les vídues pobres anomenat de la Sagrada Família²³⁵ estava situat en el carrer Fuente Terol. L'havia fundat Leonardo Baldoví qui havia sigut l'advocat, propietari i regidor perpetu.

²³⁵ Pons Alós (1987) p 17, Arxiu històric municipal de Xàtiva, Hospital 8-1116 (1834).

Tenia 30 cambres per a igual nombre de pobres vídues. Igualment que en el cas de l'Hospici de Sant Josep no tenia assignació pressupostària, per tant sense rendes es mantenia de la caritat.

Hospici per a vídues pobres

Era un altre Hospici per a vídues pobres. Segons Madoz havia sigut fundat pel marquès de Mascarell, amb 38 cambres, tampoc comptava amb rendes i estava a càrrec de l'advocat Felix María Julbe. Segons Pons Alós²³⁶ aquest Hospital s'anomenava de Sant Miquel, situat en el carrer Sant Francesc. El va fundar en 1401 mossèn Miquel Ramón Ferriol per a "receptar a mugeres pobres para que vivan en él, a las quales se les da camas en las que duerman con ropa",²³⁷ posteriorment es va comprar una casa a Martí Navarro, amb la finalitat de fundar un Hospital, després d'haver aconseguit un privilegi d'amortització del rei. En 1607 es parlava d'aquest Hospital que estava suficientment reparat i adornat. Però en el s. XVIII apareix com un hospici que du el Marquès de Mascarell, destinat a cuidar vídues pobres.

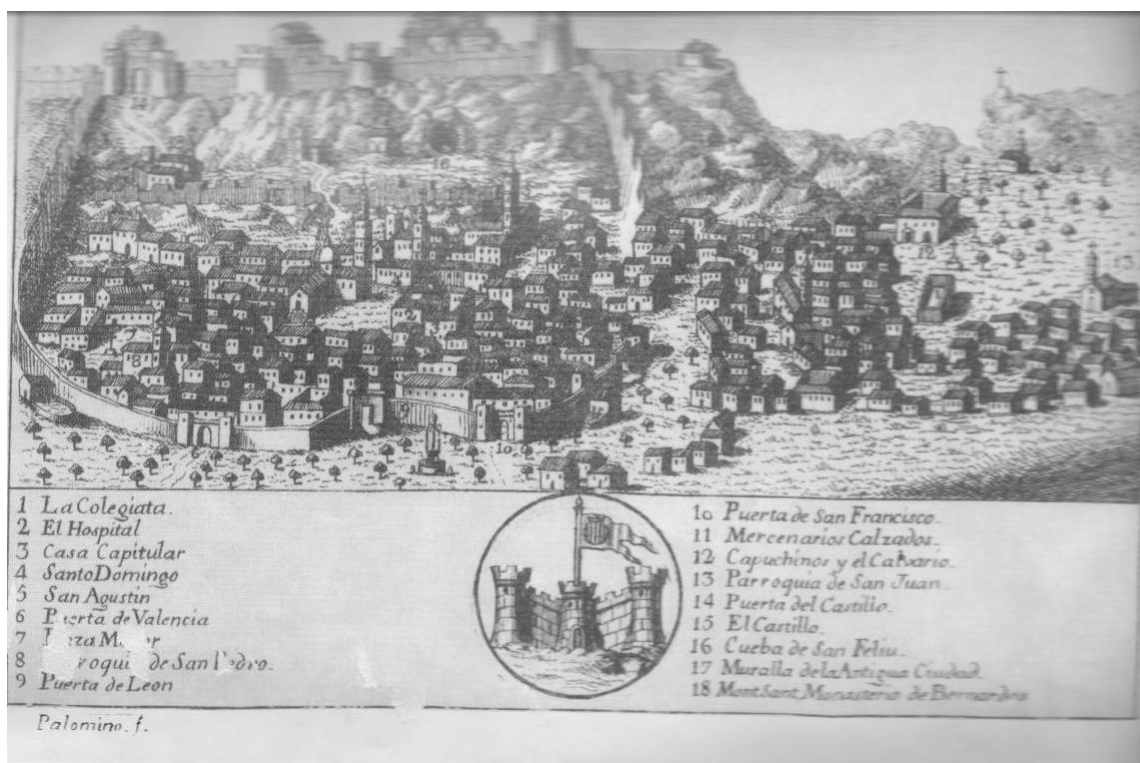

Fig. 79- Vista de la ciutat de Xàtiva segons un gravat de Juan Fernando Palomino en el llibre «Atlante español o descripción general de todo el reyno de España» de Bernardo Espinall i García (Font: Pons Alós, 1987)

²³⁶ Pons Alós (1987) p 16, els documents de l'arxiu de la Colegiata de Xàtiva. Visitas Pastorales.

²³⁷ Arxiu Colegiata de Xàtiva. Visitas Pastorales, 1597.

5.9 POBLES RESTANTS

Pel que fa a la resta de pobles de València, els informadors quan parlen de cada municipi, recullen alguna mena d'informació benèfica o assistència hospitalària en 25 pobles, però que no coincideixen amb els 36 que anomena quan parla de la província i que presenta en una taula,²³⁸ només coincideixen: Aiora, Alzira, Benigànim, Carcaixent, Massamagrell, Olleria, i Ontinyent.

A continuació presentem la relació de pobles a la província de València, que hem elaborat a partir de les informacions recollides per a cada poble pels informadors de Madoz:

AGULLENT	Vall d'Albaida	Hospital per a pobres transeünts, mantingut per les almoines dels veïns.
AIELO DE MALFERIT	Vall d'Albaida	Un Hospital fundat en 1840, per a malalts pobres de la població sense més rendes i emoluments que les almoines dels veïns, però la casa era prou ventilada i capaç, perquè sense comptar amb l'habitació de l'hospitaller i altres oficines, tenia dues grans sales en les que es podien col·locar amb molta comoditat de 35 a 40 malalts.
ALAUQUÀS	Horta Oest	Hospital de refugi per a pobres transeünts, amb poques rendes.
ALBAIDA	Vall d'Albaida	Hospital per a pobres del poble amb assistència regular i acurada.
ALFAFAR	Horta Sud	Hospici per a transeünts.
ALGEMESÍ	Ribera Alta	Hospital anomenat de Sant Jaume, amb capella pròpia, dedicada al Sant. En 1598, ja s'esmentava l'existència de l'Hospital. L'administració de l'establiment, estava a càrrec de 4 majordoms que nomenava l'Ajuntament, amb una recaptació de 500 pesos anuals.
ALZIRA	Ribera Alta	Hospital de Santa Llúcia amb una renda de 1.500 lliures, estava a càrrec d'un majordom nomenat pels regidors, que eren els patrons, era el resultat de fondre tres Hospitals sense rendes.
ARES DELS OMS	Serrans	Hospital per a malalts pobres i transeünts.

²³⁸ Madoz (facsimil, 1987) Tom II, pp 201, 202, 203. Taules facsimil de pp 45, 46, 47.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

ASP	Vinalopó Mitjà	Hospital per a malalts pobres, sense altres rendes que les almoines dels habitants.
AYORA	Vall de Cofrents	Un Hospital ²³⁹ per a malalts pobres, les rendes eren 1.350 rals que es dividien en tres parts: una per al capellà, l'altra per a les misses i la restant per a cura i manutenció dels malalts.
BENIGÀNIM	Vall d'Albaida	Hospital amb escasses rendes, on s'albergava i assistia a malalts pobres de la vil·la.
BOCAIRENT	Vall d'Albaida	Hospital de pobres malalts, sostingut per les almoines dels veïns i un cens de 300 rs, administrat per un majordom anomenat per l'Ajuntament.
CARCAIXENT	Ribera Alta	Hospital ²⁴⁰ general amb rendes suficients per atendre a 12 llits assistit pels metges de la vil·la, atenen a tot tipus de malalts.
CASTELLÓ DE LA RIBERA	Ribera Alta	Hospici per a transeünts pobres i per als que no tenien recursos i estaven malalts, tenia una renda anual de 209 rs, que procedien d'alguns cens, a càrrec d'un administrador, encara que no cobrava les rendes que deuria cobrar. L'edifici no era molt gran, era de mala construcció i estava mal conservat.
CATRAL	Baix Segura	Beneficència pública, amb l'objecte de recollir i alimentar els pobres, les despeses estaven compensades pels ingressos 1.206 rs.
CULLERA	Ribera Baixa	Un Hospital de Caritat amb la renda de 6.000 rs anuals, que no eren suficients, se suplïa amb la caritat dels fidels deixant-lo en un estat brillant d'assistència.
FONT D'EN CARRÒS	Safor	Casa de recolliment pròpia del comú, sense rendes.
LLUTXENT	Vall d'Albaida	Hospital de pobres transeünts.
MASSAMAGRELL	Horta Nord	Hospital de pobres. ²⁴¹

²³⁹ Segons l'informe dels ingressos i despeses dels establiments de beneficència dels anys 1841 a 1847 que consten en l'arxiu de la diputació i que Jiménez Valdivieso arreplega en el seu llibre, fou fundat l'11 de novembre de 1686, per testament de Miguel Martínez Bolinches atorgat front al notari Miguel Juan Alcaraz.

²⁴⁰ Segons Jiménez Valdivieso (1907, p 70) Francisco Rubio de Francisco va fundar, el 23 d'agost de 1727, una obra pia anomenada: Administracions dels Rubions, per atendre a malalts de la seua família, i la resta de rendes que hi sobraren va designar que foren destinades a benefici de l'Hospital de Carcaixent, posteriorment el 22 de juny de 1735, Martín Boscá va llegar els seus béns al Hospital de pobres malalts, l'administració i direcció estava a càrrec de dos beneficiats de l'església.

²⁴¹ Des del 26 de gener de 1751, Jiménez Valdivieso (1907) p 71.

3. Institucions sanitàries

MONTESA	Costera	Un Hospital.
OLIVA	Safor	Hospital amb poques rendes.
OLLERIA	Vall d'Albaida	El convent de caputxins i de dominics havia sigut concedit per l'Estat a l'Ajuntament per a escola, Hospital i Llatzeret. Hospital antic situat en la plaça Major.
ONTINYENT	Vall d'Albaida	Hospital de Caritat, no es coneixia la data de la seua fundació. ²⁴² Tenia com a missió, atendre als malalts pobres. L'Hospital estava sota la direcció i administració d'un administrador que era nomenat per l'Ajuntament. L'establiment comptava amb unes rendes pròpies i altres que ascendien a 8.077 rs, de les quals, només es cobraven uns 6.000 rs que eren les úniques despeses que hi tenia. També hi havia 9 obres pies per a socórrer, vestir i donar blat als pobres, que varen ser fundades en diverses èpoques.
POBLA DEL DUC	Vall d'Albaida	Un Hospital de poca consideració.
POBLA LLARGA	Ribera Alta	Encara que es va manar construir dos Hospitals per part de Pedro de Esplugues, no es va dur a terme l'obra.
REAL DE GANDIA	Safor	Hi havia un alberg per a pobres que era un antic palau de moros amb un hort que era prou gran.
REQUENA		Hospital de caritat per alleugerar al pobres malalts, amb suficients rendes.
SOLLANA	Ribera Baixa	Petit Hospital per a pobres vianants amb una associació pietosa per al seu manteniment.
SUECA	Ribera Baixa	Hospital ²⁴³ que estava ubicat en l'antic convent de franciscans.

Taula 78- Relació de pobles de la província de València, on hi ha constància en el Diccionari, de l'existència d'algun establiment anomenat per la veu Hospital (elaboració pròpia)

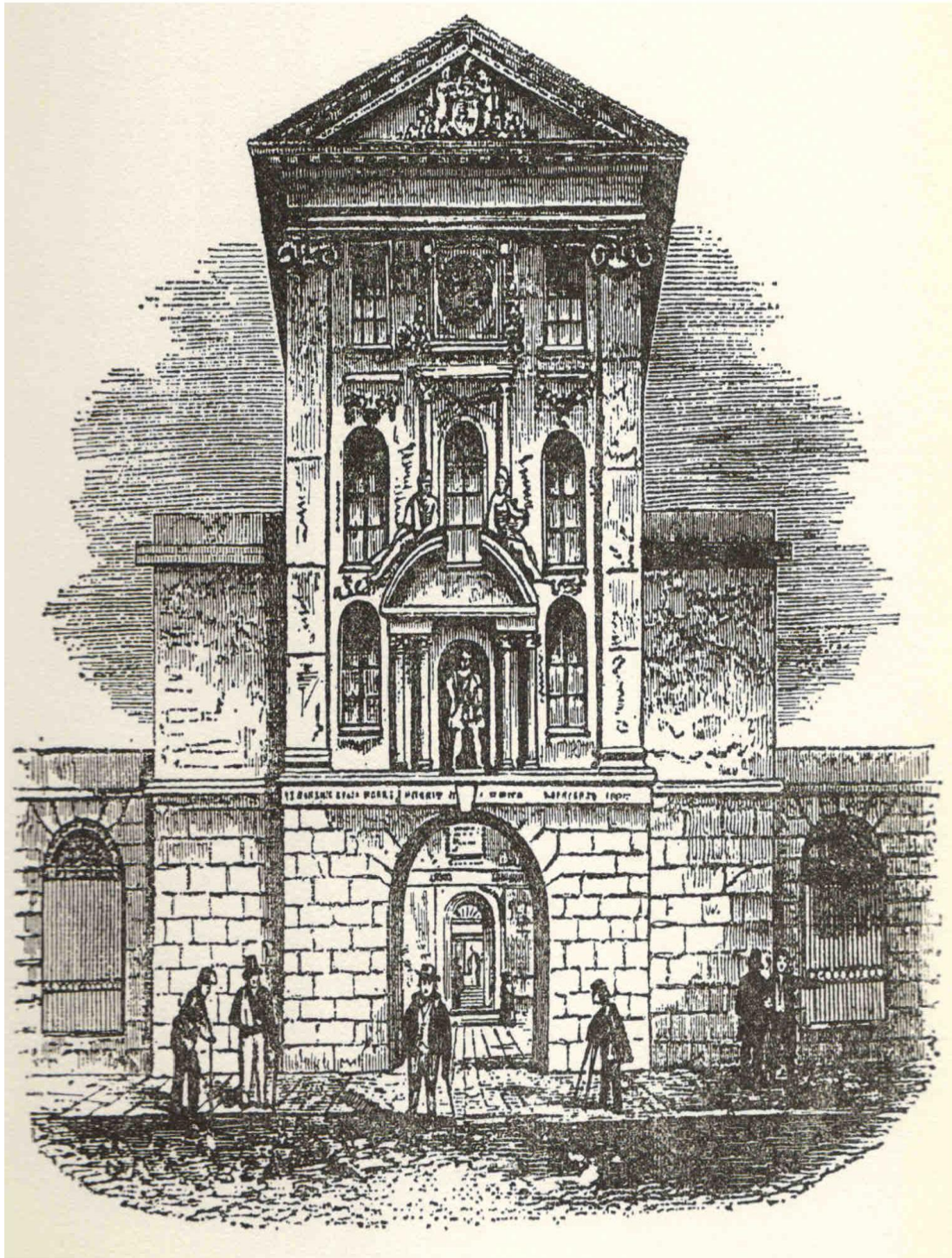
²⁴² Se sap que ja existia en 1404, perquè en aquest any Francisco Eixea va donar béns a l'establiment.

²⁴³ L'Hospital de Sueca va ser fundat l'any 1743 en una finca anomenada l'Hospitalet, després de la desamortització el 1846 va ser traslladat al ex-convent dels franciscans.

Fig. 80- Xilografia d'Albrecht Dürer del segle XVI, "Els Banys dels homes"

4. BALNEARIS I AIGÜES MEDICINALS

1. INTRODUCCIÓ

Els balnearis d'aigües mineromedicinals al llarg del segle XIX varen tindre un gran desenvolupament en tota Europa i per suposat també a Espanya, sobretot a finals del segle, amb les demandes hidrotermals d'una classe burgesa que anava en augment, de tal manera irromperen en la societat espanyola que varen ser determinants per al seu desenvolupament, representant un gran canvi des d'un triple punt de vista: sanitari, social i econòmic.

Des del punt de vista sanitari hem de tindre en compte que durant el segle XVIII i XIX, varen existir una elevada propagació d'epidèmies i malalties, que foren fortament incrementades, a conseqüència de l'atapeïment que es va produir en les grans ciutats, provocat per les migracions rurals, els camperols abandonaven el camp, fugint de la fam, buscant una millor vida, anaven a les ciutats aclamats pels canvis que s'havien produït en aquestes, a causa de la gran industrialització, però el resultat era un garberament de gent famèlica, i un veritable niu de malalties. La falta de medicaments adequats per a solucionar els problemes de salut, junt a una revaluació del producte farmacològic de les aigües termals, avalats pels bons resultats que existiren front al seu ús, feren que es posaren de moda els establiments on hi havia aigües mineromedicinals d'efecte terapèutic, que brollaven en entorns naturals, allunyats de les ciutats on hi havia molt de garberament, aquests entorns naturals, representaven fugir de l'efecte nociu de la ciutat contaminada i a més hi havia una certa aureola de simbolisme regenerador. Tot açò feren com a referents de salut durant aquests segles als balnearis, introduint la praxi de l'higienisme, així poc a poc, la hidroteràpia va començar a estar en boga.

Pel que fa des del punt de vista social, veiem que les classes adinerades (nobles, aristòcrates, burgesos) del segle XIX, no sols d'Espanya sinó de tota Europa, foren també les causants del canvi i millorament que va rebre la balneoteràpia en el vuit-cents, on va haver un creixement d'un flux de concurrència i freqüentació als centres de repòs i balnearis amb aigües termals i mineromedicinals, així sobre la base de la seua oferta de salut, repòs i recreació hi hagué un gran desenvolupament i concentració de serveis termals bàsics i complementaris en instal·lacions balnearies, però també es va desenvolupar tota una xarxa d'oci i entreteniment així com organització d'esdeveniments socials i polítics. Les classes acabalades que anaven a prendre les aigües al balneari, no sols ho feien per motius de salut sinó també per motius d'oci, i inclús polítics, fins al punt que grans decisions polítiques del país foren realitzades en els balnearis. Aquestes aigües eren utilitzades de diverses formes, com aigua de beguda es deia "prendre les aigües" o com banys de submersió, amb tota una organització i tota una cultura al voltant de l'aigua, que va desenvolupar com hem dit, tota una xarxa d'oci i entreteniment al voltant dels balnearis.

Finalment és indubtable la gran repercussió econòmica que va tindre el desenvolupament dels balnearis. Així hem de valorar la introducció de la burgesia en el món empresarial del turisme, que va representar les migracions estiuenques cap als balnearis, i a més a més, tot el moviment econòmic transformador que aquests establiments, representaren per a Espanya en el segle XIX, amb tota una explosió de canvis tant d'infraestructures al voltant dels balnearis, com són la construcció d'establiments per allotjar als banyistes, o un millorament en els mitjans de transports, ferrocarrils i carreteres per aplegar als llocs on estaven emplaçats els balnearis, i un canvi de costums en el consum de determinats productes relacionats amb les cures hidrotermals. Madoz, com a polític liberal que estava interessat en el desenvolupament social i econòmic d'Espanya, considerava que aquests tres punts transformadors, sanitari, social i econòmic, que varen intervindre els balnearis, eren de vital importància

per a la modernització del país, no debades als pocs anys d'escriure el Diccionari en 1855 va ser ministre d'Hisenda, aplicant les seues idees liberals a la transformació de l'economia espanyola. Sobretot, hem de tindre en compte a Madoz dins del context econòmic, que veia el termalisme i la hidroteràpia com una nova font econòmica amb el desenvolupament important del turisme i sobretot de la infraestructura de serveis al voltant de l'oci. Que els balnearis eren importants per a Madoz, està fora de tot dubte, ho diem principalment per dos motius, el primer perquè Madoz, es va preocupar i va

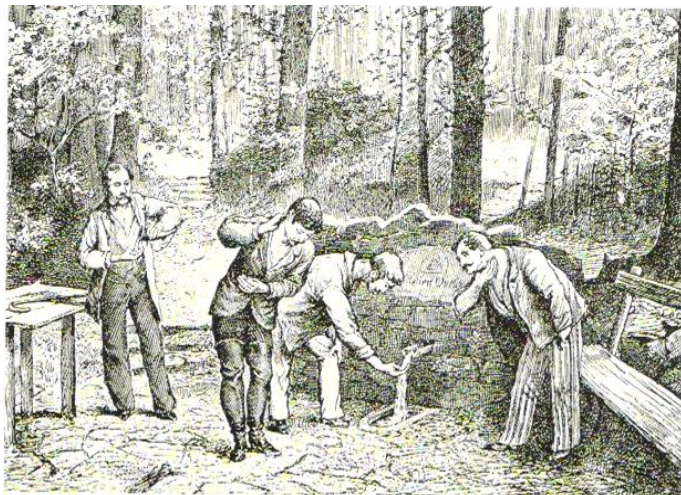

Fig. 81- Malalts del «Doctor del agua» Vinzenz Priessnitz en el «lavado de cuello sin secarse al aire libre» (Font: publicació *Philo vom Waldes*, Berlin, 1898)

enregistrar en el Diccionari tots els brolladors d'aigües d'efectes mineromedicinals que hi havia en l'època i que eren descrits pels diferents tractats hidrològics que havien sigut escrits fins aleshores, i en segon lloc perquè quan els va descriure, ho va fer de forma objectiva sense disfressar la realitat existent, així denuncià la deixadesa que hi havia en molts dels establiments i al mateix temps féu una crida a la intervenció de l'Estat en la millora d'una font de riquesa abandonada, que segons ell

calia explotar-la, considerant-la de vital importància per al desenvolupament del País. Però al mateix temps, Madoz considerava també important les virtuts curatives de les aigües minerals que servien per a millorar la salut de la població espanyola, les aigües amb característiques hidrotermals i mineromedicinals, eren molt abundants a Espanya, no obstant això, no gaudien de la popularitat ni l'interès econòmic que tenien a la resta d'Europa on estava molt més desenvolupada la seua explotació. Així, Madoz parlarà de les fonts i els brolladors d'aigües mineromedicinals en diversos llocs del Diccionari, de tal manera que quan parla de la província ho farà en l'apartat de rius després de descriure el territori, muntanyes i diversos accidents físics, en aquest apartat ho fa de forma molt simplificada es redueix a una lleugera enumeració de les fonts i brolladors més importants. La descripció més detallada dels brolladors la farà en un apartat especial que presenta quan parla de la població on està ubicat el balneari o brollador d'aigua mineromedicinal, en aquest cas descriurà de forma molt més extensa, no sols l'edifici sinó també es preocuparà de donar les propietats físiques i químiques. Sobretot recollirà els mineralitzadors que contenen les aigües d'acord amb les anàlisis químiques que es coneixien d'aquestes en cada cas, i que tan importants eren en l'època segons la medicina oficial. Els mineralitzadors eren utilitzats per a classificar les aigües i saber les propietats terapèutiques o curatives, Madoz donarà tot un llistat de malalties que milloren amb les diverses aigües dels establiments que descriu.

La geografia del País Valencià està plena de fonts, brolladors i balnearis que han sigut utilitzats per la seua gent al llarg dels segles, ja des dels romans i després els musulmans fins a la nostra època. Les propietats curatives de les aigües sempre han estat en l'imaginari de la seua gent, formant part de la pròpia cultura, de tot açò dona constància les troballes arqueològiques als diferents indrets on estaven ubicats els balnearis. Malgrat la seua utilització en èpoques passades, és al final del segle XVIII

quan els balnearis comencen a tindre l'aspecte tal i com hui en dia coneixem, per exemple és l'any 1785 quan es realitzen les captacions d'aigües de la Vilavella de Nules, i el 1798 quan es crea el balneari de Villatoya, Cavanilles ja ens parla d'establiments on es va a prendre les aigües, i de la necessitat de millorar aquests establiments. No obstant això, encara que a finals del segle XVIII es comença a tindre certa cultura hidrotermal, no va a ser fins a meitat del segle XIX i principis del segle XX quan es van construir o millorar els balnearis que han tingut renom com els de: Benimarfull, Bellús, Busot, L'Avellà, Font de Banys, Ntra. Sra. d'Orito, Hervideros de Cofrents, Salinetas, Vilavella de Nules i Xulilla entre altres.

El nostre treball es centra en els balnearis com a recurs sanitari de la població valenciana, al llarg del vuit-cents, sobretot en l'època de Madoz, és a dir, cap a la meitat del segle XIX i tenint en compte la font històrica del Diccionari com a columna vertebradora de l'estudi. El termalisme en aquesta època era un tema sortós de moda fins al punt que molta gent intel·lectual de l'època escrigueren al voltant d'ell; així el mateix discurs que va pronunciar el Dr. Leopoldo Martínez Reguera²⁴⁴ front al claustre de la Universitat Central, amb motiu de la investidura de Doctor, parlava en el capítol II sobre la utilitat dels banys i els llavadors públics, tant des del punt de vista higiènic com terapèutic. Martínez Reguera classificava les aigües en econòmiques i minerals. Les aigües econòmiques podien ser dolces, és a dir potables o per altra banda podien ser danyoses que eren perjudicials; i les aigües minerals es classificaven en medicinals i no medicinals. Les aigües que a nosaltres ens interessa en aquest treball són les aigües minerals medicinals. Per altra banda, segons la temperatura de les aigües, els banys podien ser calents o gelats, així es considerava que el bany era gelat si tenia menys de 15°R,²⁴⁵ fresc si menys de 20°R, temperat si menys de 25°R i calent menys de 30°R i molt calents si superaven els 30 °R. Al parlar de balnearis hem de tindre en compte, que aquests establiments només es podien anomenar com a tals si l'aigua s'emprava amb finalitats curatives i supervisat per un facultatiu, és clar que estem entenent que les aigües mineromedicinals s'havien estudiat i analitzat i s'havia trobat que tenien unes propietats especials que els conferia propietats terapèutiques, per altra banda el balneari també era un centre de reunió i oci tot gestionat com una empresa privada per la burgesia del segle XIX. Així en aquest context, a nivell institucional en 1815 la Reial Junta Suprema de Sanitat proposà a Ferran VII la creació del Cos de Metges de Banys, i més endavant en 1877 a nivell científic, es fundà la Societat d'Hidrologia Mèdica.²⁴⁶ El Rei va fer un decret el 29 de juny de 1816, que fou sancionat el 28 de maig de 1817. Aquestes mesures varen ser molt ben rebudes, perquè els establiments d'aigües termals estaven tots en un estat prou abandonat a diferència dels establiments d'altres països europeus, especialment a Alemanya, Anglaterra i França. Pedro María Rubio ho expressa d'aquesta manera:

"Tan considerable número de fuentes de salud y vida estaba entregado en España hasta el año 1817, ó al abandono mas completo, ó a la ciega explotacion de ignorantes y codiciosos propietarios, y estúpidos y groseros bañeros. Los clamores de personas sabias y corporaciones ilustradas alcanzaron por fin entonces que el Gobierno,

²⁴⁴ Martínez Reguera (1864).

²⁴⁵ El grau Reaumur és una mesura obsoleta de la temperatura que s'utilitzava en el segle XIX, la seua equivalència a graus Celsius o Centígrads és: 1°C = 1,25· °R.

²⁴⁶ Per R.O. del 23 de febrer de 1877 es va fundar la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica, la primera junta directiva, va tindre com secretari general a Benigno Villafranca i com president a José Salgado Guillermo. La Societat es va encarregar de la creació d'una publicació: *los Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*, aquesta publicació s'unia a la que es venia fent des de meitat del segle XIX, *el Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*.

siguiendo las huellas de otros mas adelantados, crease cierto número de plazas de Médicos-Directores de baños para los mas acreditados y concurridos".²⁴⁷

En un principi es varen crear 31 places de metge director, les primeres foren: Molar, Trillo, Navalpino, Sacedon, Solan de Cabras, Alcantud, Busot, Vilavella, Archena, Fortuna, Caldas de Monbuy, Esparraguera i Olesa, Panticosa, Tiermas, Alhama de Aragón, Quinto, Marmolejo, Carratraca, Alhama, Graena, Lanjarón, Arnedillo, Alange, Ledesma, Baños de Béjar, Caldas de Oviedo, Caldas de Reyes i de Cuntis, Caldas de Tuy, Carvallo i Carvallino con Partovia, Puertollano i Hervideros en la Mancha, encara que després segons diu Pedro María Rubio es varen reduir a 28. Segons Martínez Reguera en la primera oposició a metges directors de banys a València només va eixir la plaça de Busot. Més endavant, en 1852, les places d'establiments amb direcció mèdica, ja s'havien augmentat a 90, estaven a càrrec de 80 directors, entre propietaris de planta i interins. Anastasio García en la guia del banyista de 1869 ens informa que aquest any hi ha 116 balnearis d'utilitat pública. Els establiments balneoterapèutics varen anar en augment al llarg del segle XIX així com la declaració d'utilitat pública de les aigües dels diversos brolladors on s'havia comprovat pel seu ús les virtuts medicinals. Aquesta moda dels balnearis havia començat al final del segle XVIII, passant durant el segle XIX a un veritable esplendor, però no hi havia cap regulació sobre els balnearis i establiments termals.

Molt eloqüents són els termes que està redactat el decret del Rei Ferran VII, assenyalant de forma clara el clamor públic que es feia necessari regular de forma institucional, reproduïm el decret pel seu interès històric i mèdic:

"Entre los muchos y preciosos dones con que la Providencia favoreció a la España, debe considerarse por uno de los principales la abundancia de aguas minerales que distribuyó en varios puntos de su vasta extensión, combinando sus composiciones con diversidad, y con analogía a las diferentes enfermedades que atormentan a la especie humana. Las experiencias que vemos diariamente repetidas de sus innumerables virtudes no dejan duda alguna de esta verdad consoladora; pero otras, demasiado frecuente por desgracia, demuestran con no menor evidencia que la ignorancia y el descuido, convierten fácilmente en mortal veneno los antídotos más eficaces. Testigos son los infelices que acercándose a aquellas fuentes de salud con esperanzas de alivio, se arrojan con ansia, y encuentran sólo un terrible aumento de dolores, y tal vez una muerte horrorosa por los atroces síntomas que la acompañan. Estos tristes acontecimientos se evitarán seguramente cuando a la orilla de cada uno de aquellos preciosos manantiales se halle una persona que con conocimiento de sus efectos en las diversas dolencias, sepa retener a unos y dirigir a otros en el uso de los mismos. La falta de semejantes personas es harto común en las aguas minerales de la península, y esta consideración y la de sus fatales results afligen mi corazón. Para remediar un mal tan grave, y hasta tanto que las circunstancias me permitan realizar los planes que medito con idea de mejorar en un todo este importante ramo, he venido en resolver que en cada uno de los baños más acreditados del reino se establezca un profesor de suficientes conocimientos de las virtudes de sus aguas, y de la parte médica necesaria para saber determinar su aplicación y uso. Estas plazas serán de fija e indispensable residencia; gozarán de la asignación de cinco mil reales anuales, pagados de los fondos de propios y arbitrios del pueblo inmediato a los baños y de los circunvecinos, con la obligación de asistir gratuitamente a los pobres que acudieren, y libertad de exigir sus obvenciones de los enfermos pudientes. Se proveerán por oposición, y los censores cuidarán de examinar particularmente la aptitud y capacidad de los aspirantes para adquirir el conocimiento químico de las aguas, y de lo demás concerniente a su aplicación; y se encargará a quién corresponda, que desde el primer día en que llegue a cada uno de los baños el Profesor destinado, no se permita a ningún enfermo el uso de ellos sino con su permiso, y en los

---

²⁴⁷ Pedro María Rubio (1853) p 602.

términos que prescriba. Tendréis lo entendido y dispondréis lo necesario al cumplimiento. Rubricado de la Real mano de su S.M. En Palacio a 29 de junio de 1816. A. D. Pedro Cébanos".²⁴⁸

Aquest reial decret de Ferran VII va representar l'inici de la regulació dels establiments d'aigües termals, a partir del decret els directors mèdics tenien l'obligació de realitzar una memòria anual sobre les activitats del centre així com l'estat de les instal·lacions, i si necessitaven millores, la concurrència i els resultats terapèutics. Les estadístiques havien de recollir dins de la concurrència el tipus de gent que hi anava de manera que es dividien sobre tot en tres grups: els pobres de solemnitat, els militars, i finalment els rics i acomodats. En compliment del decret els directors es varen constituir en la memòria històrica dels centres termals, de manera que són una font molt valuosa per fer-nos una idea de la realitat social i sanitària de l'època, tal i com ens diu Martínez Reguera a finals del segle XIX:

"De los sucesivos reglamentos que desde 1817 han regulado el anterior Real Decreto cabe destacar la obligación de los citados facultativos de realizar una Memoria anual en la que se reflejaban entre otras cosas el estado de las instalaciones, reformas llevadas a cabo y mejoras necesarias.

Con esta actuación los Médicos Directores actuaron, al realizar este cometido, como notarios puntuales de todos los acontecimientos y hallazgos que se producían en los centros que dirigían".²⁴⁹

Els metges que eren Directors dels establiments termals, varen ser des d'un principi funcionaris públics de l'Estat, en 1824 havien sigut declarats empleats civils i en diversos reglaments al llarg del segle XIX varen ser nomenats servidors de la Reial Casa. En un principi les places varen ser dotades amb 5.000 rs anuals, però tant que no hi havia candidats per dur els banys, calgué augmentar la dotació a 8.000 rs, aquesta dotació, va ser assegurada per acord de les Corts en 1822 i 1837, la dotació va durar fins a la seua supressió en el reglament de 1868, l'abolició de la dotació va ser compensada per l'augment dels honoraris. Com hem dit anteriorment, en un principi es va iniciar el Cos de Metge Director amb 32 places de planta, que varen descendir a 28, però poc a poc anaren en augment fins al R.D. del 25 de gener de 1887 que es varen establir en 100, afegint-ne el 5 de juliol de 1887, 24 places de metges supernumeraris. Important és l'aportació de Martínez Reguera amb la monumental obra bibliogràfica *Bibliografía Hidrológico-Médica Española*²⁵⁰ de finals del segle XIX, que va representar des del punt de vista històric i científic una font molt important per a l'estudi de les aigües mineromedicinals i els establiments de balneoteràpia. Les aigües dels brolladors, on es constatava cert poder curatiu, eren analitzades per a saber, la seua composició, que servia per a classificar-les i saber la seua utilitat, tal com ens diu Martínez Reguera:

---

²⁴⁸ Pedro María Rubio (1853) p LXIV. Anastasio García López (1869) p 485. Reglament aprovat el 3 de febrer de 1834 per S.M. la reina regent María Cristina.

²⁴⁹ Martínez Reguera (1897) Tom 2, p 458.

²⁵⁰ La recerca bibliogràfica que Leopoldo Martínez Reguera, director per oposició d'aigües minerals, fa en tres toms és molt exhaustiva i minuciosa, comença replegant obres del segle XV fins al segle XIX, es tracta d'una obra fonamental de consulta per a poder fer un estudi adequat sobre la hidrologia fins a finals del segle XIX. Martínez Reguera publicà en 1892 el primer llibre de *Bibliografía hidrológico-médica-española, Sección de impresos* obra premiada per la Biblioteca Nacional en el concurs públic de 1888, i posteriorment va continuar amb la recerca bibliogràfica tornant a rebre el premi de la Biblioteca Nacional en el concurs de 1893, per l'obra *Bibliografía hidrológico-médica-española segunda parte, manuscritos y biografías* que va ser publicada en dos toms el primer és de 1896 i el segon de 1897.

"Las aguas minerales he dicho que son la panacea de las enfermedades crónicas y es así todas, aún las más rebeldes a todo tratamiento se doblegan a su poder. Con las cuatro clases en que Patisier las divide, sulfurosas, salinas, ferruginosas y acidulas, tiene el médico una arma defensiva, poderosa. Las primeras son excelentes para todas las enfermedades cutáneas, escrofulosas, obstrucciones glandulares, úlceras atónicas, gangrenosas y traumáticas, fistulas inveteradas, caries, necrosis, varices, hemorroides, verrugas, etc., afecciones catarrales, atonía general, ídem del útero. Enfermedades nerviosas, sifilíticas, reumáticas, hemorragias y flujos pasivos, catarros, cataratas incipientes, manchas en la cornea, amaurosis, tumores lagrimales, oftalmías crónicas, tumor blanco, raquitis, mal de Pott y otras de igual carácter. Las salinas, para enfermedades dependientes de un extravío ó perversión de las secreciones, las obstrucciones linfáticas y biliosas, para los sujetos flemáticos, de fibra laxa, para las alteraciones digestivas, las atonías, artritis, reumas, catarros, cólicos nefríticos, esterilidad y afecciones nerviosas dependientes de falta de actividad digestiva, caquexias, algunas parálisis y hemiplegias, ciertas erupciones, etc. Las ferruginosas convienen en los sujetos de temperamento linfático, en enfermedades originadas por falta ó alteración sanguínea, hemorragias pasivas, debilidad general. En una palabra, en todos los casos de atonía y de discrasia. Las gaseosas obran bien en las acideces, flatos y demás extravíos del aparato digestivo, ciertas fluxiones y neurosis. Cohiben flujos como la metrorragia y el de las hemorroides, y con su uso se combaten cálculos y catarros vexicales. Son útiles en la ictericia y afecciones hepáticas, y otras muchas de igual esencia a las nombradas.

Lo dicho basta para encarecer la importancia de los baños tanto minerales como de agua simple. Rara es la enfermedad que elude su acción".²⁵¹

On apareixen els brolladors d'aigües mineromedicinals, s'alçaven els balnearis en ocasions amb ajudes de les administracions municipals o simplement hi havia cases particulars on s'oferien els serveis de les aigües curatives; en altres ocasions eren paratges verges on anava la gent fent romeria, sense cap comoditat per als banyistes, en 1801 el metge Ramón López Mateos, a través de la seua obra *Pensamientos sobre la razón de las leyes derivadas de las ciencias físicas, o filosofía de la legislación*, en l'última part del llibre destina un apartat a la Higiene Pública, on parla de l'estat tant lamentable que es trobaven els balnearis a Espanya i les dificultats que patien els que hi anaven

"sale el paciente de su casa, sostenido del ansia viva de curarse, aunque siempre con la fatal incertidumbre de si le probarán bien ó mal las aguas minerales, y después de arrostrar los peligros, incomodidades y trabajos de un camino largo y de unas posadas sucias y desprovistas, llega el infeliz á su deseada piscina, en donde no encuentra ni mas comodidad ni mas auxilios ¿Cuántas veces carecería aun de los alimentos, si no se los proporcionase á fuerza de dinero y de diligencia? ¿Cuántas veces se hospeda toda la temporada en una choza ó en el carro que le condujo, sufriendo los rigores de la estacion y sus frecuentes vicisitudes? ¡Qué contraste tan bello formarían los suntuosos baños de los romanos con nuestras mezquina tabernillas!".²⁵²

Els metges a més a més d'utilitzar les aigües termals i mineromedicinals com a teràpia, també varen emprar les aigües de la mar amb la mateixa finalitat. Prompte comencen a haver publicacions didàctiques, dirigides a la població susceptible de rebre tractaments hidrotermals, tal com és el llibre *Guía del bañista* de Bataller Constantí²⁵³ que en les seues pàgines ensenya els efectes dels banys en general i de la mar en particular, al mateix temps, en el capítol V i VI aborda les qüestions referents als

---

²⁵¹ Discurs pronunciat front el claustre de la Universidad Central per Leopoldo Martínez Reguera (1864) p 20.

²⁵² Pedro María Rubio (1853) pp, LXVII, LXIII.

²⁵³ Bataller i Constantí (1878).

banyistes i el mode com cal prendre el bany, com combatre els accidents així com el temps que ha de passar respecte les ingestions d'aliments o en altres situacions i les aplicacions terapèutiques. També es publiquen diversos llibres, orientats a donar altres informacions referents als diversos establiments que hi havia en els brolladors, com per exemple en 1849, Francisco de Paula Mellado²⁵⁴ en *La guía del viajero en España*, anomena els principals establiments de banys i aigües minerals que hi havia a Espanya, dóna informació dels establiments, calendari de les dues temporades, diverses maneres d'aplegar als establiments, preus, inclús el nom del Director mèdic que havia en cada balneari, respecte de la província d'Alacant parla de Busot el director era Joaquín Fernández López, de la província de Castelló parla de Vilavella, el director era Julián Álvarez Caballero i de la província de València dóna constància de Bellús que tenia com a director a Victoriano Usera. Però a mesura que els balnearis es fan més populars, la gent que hi anava reclamava més informació, en 1869 Benigno Villafranca en la presentació del llibre *Tratado de Hidrología médica y la guía del bañista* del Dr. Anastasio García López s'expressava en aquests termes:

"El bañista no se contenta ya con saber esas noticias generales de situación, bellezas de los alrededores, comodidades del establecimiento, medios de conducción, etc., sino que necesita saber si están analizadas las aguas, cuál es el agente principal que revela el análisis, cómo obran mejor, si en bebida ó en baño, si los gases son más activos que los líquidos, si las duchas son perjudiciales en una palabra, todas las principales cuestiones de doctrina y de procedimiento han de ser sondadas por los profanos, que a toda costa quieren iniciarse en los misterios de la ciencia".²⁵⁵

A finals del segle XIX i principi del segle XX es posaren de moda els novenaris, que eren uns tractament a base de dutxes i banys que duraven nou dies,

Fig. 82- Fotografia que presenta l'aspecte lúdic d'un balneari a principi del segle XX

aquesta és una moda que ha perdurat fins als nostres dies. L'època de major concurrència era a l'estiu, els mesos de juliol i agost on la gent que anava als balnearis s'anomenava «aigüers». La limitació dels resultats de les pràctiques termals i els prolongats tractaments requerits, junt amb l'aparició de la farmacologia moderna i bacteriologia, feren que aquests establiments anaren canviant al llarg del segle XX.

Madoz, dóna constància d'aquests establiments, quan parla de cada província en l'apartat dels rius, però sobretot ho fa de forma molt més

detaurada, quan parla del poble on està ubicat cada establiment, en aquest cas explicant la prescripció mèdica de la presa d'aigua o el nombre de banys que es podien prendre, donant inclús el preu dels serveis. El Diccionari va servir com a referent en els tractats d'Hidrologia de l'època, tal i com expressa Pedro María Rubio en la seua obra

²⁵⁴ Francisco de Paula Mellado (1849) pp. 59, 60, 63.

²⁵⁵ Benigno Villafranca, 6 d'agost 1869 / *El Criterio Médico*, p 371. En la presentació del llibre *Tratado de Hidrología médica y la Guía del bañista* del Dr. Anastasio García López. *El Criterio Médico*, Madrid, 25 d'agost de 1869.

d'Hidrologia, en aquest tractat, Rubio alaba en diverses ocasions, el gran treball escomès per Madoz, així en el pròleg del llibre ho fa quan dóna els agraiments:

"Mi amigo y compañero el Sr. Don Pascual Madoz, que con los datos geográficos de su excelente Diccionario me ha permitido enriquecer el censo de las aguas minerales de España".²⁵⁶

Pedro María Rubio també exalta la labor escomesa per Madoz, després de donar una llista cronològica de tractats i llibres que parlen de fonts mineromedicinales amb els seus autors, encomia l'obra de Madoz, expressant-se d'aquesta manera:

"En el diccionario Geográfico-estadístico del Sr Madoz, obra que honra á su ilustrado y celosos autor, así como al Gobierno que ha protegido su publicacion, se mencionan mas que en ninguna otra de las citadas, con lo que, y el resultado de mis prolijas investigaciones he podido reunir las que contiene el Censo general que aquí presento".²⁵⁷

Propietat	Establiments	Percentatge %
Nació	4	4,49
Reial Patrimoni	2	2,25
Clericat	1	1,12
Instituts	2	2,25
Províncies	5	5,62
Propi de pobles	21	23,60
Particulars	54	60,67
TOTAL	89	100

Taula 79- Propietat dels establiments de banys en 1850, amb el percentatge que representava cadascun (elaboració pròpia)

En 1850 la propietat dels establiments dels banys era diversa. Hi havia 89 balnearis a Espanya que eren el més importants i amb una direcció facultativa, la gran majoria dels establiments eren de propietat particular, aquesta representava un percentatge del 60,67%. Els establiments de propietat privada estaven seguits per aquells on els propietaris eren el propi poble, que representava un percentatge del 23,60%, però també hi havia altres que pertanyien a diverses institucions estatals, en aquests últims casos el que és ben cert és que amb rares excepcions, es trobaven tots en un estat prou lamentable.

Madoz no perdia en cap moment l'ocasió per fer la denuncia adient, clarificador és

el comentari de Pedro María Rubio:

"Por lo que hace a los que pertenecen a los Propios de los pueblos, puede decirse que no hay ningún establecimiento que corresponda por su estado a la categoría de los excelentes; la mayor parte van calificados de medianos, y los hay que por malos no figura en la tabla a que nos referimos.

²⁵⁶ Pedro María Rubio (1853) p XXVII.

²⁵⁷ Ibídem, p 595.

4. Balnearis i aigües medicinals

En los que pertenecen a Particulares, solos ó en sociedad, es donde se encuentran los mejores establecimientos que poseemos... todos deben su buen estado al interés particular bien entendido que lo dirige con acierto".²⁵⁸

Entre aquests establiment que pertanyien a particulars estaven classificats com excel·lents, l'establiment alacantí de Busot, i l'establiment castellonenc de la Vilavella encara que aquest pertanyia al poble, els altres establiment valencians, Pedro María Rubio els cataloga de qualitat bona en el cas de l'establiment de Benimarfull, i mitjana en el de Bellús. A mesura que van avançant els anys, al llarg del segle XIX, comencen a avaluar-se més els establiment termals, no sols com centres assistencials mèdics sinó també com centres d'oci i comencen a abordar-se des d'un punt de vista econòmic, en el segle anterior havia començat a desenvolupar-se una gran activitat econòmica al voltant dels centres balnearis europeus, Ursprung a Badem, o Carlsbad a Bohemia. Amb les dades que són donades pels directors de balnearis d'Espanya, entre les que estaven la concurrència als banys,²⁵⁹ comença a fer-se un canvi en l'abordatge econòmic dels balnearis, en aquest nou negoci de moda. Elaborant les dades de la concurrència dels banyistes i la despesa que hi feien es podia obtindre la rendibilitat de l'establiment. La valoració era difícil de fer perquè les despeses eren molt diferents d'uns centres a altres i per altra banda estaven els militars que no pagaven i els pobres de solemnitat que hi acudien i que eren assistits sota la misericòrdia dels banyistes acabats. Pedro María Rubio decideix fer la valoració, establiment per establiment, fent un càlcul d'aproximació, que resumim per ser un dels primers estudis que es fa en aquesta matèria:

Càlcul fet per 1849. Es pren la concurrència de banyistes malalts a cada establiment, se li resta la quinta part, que s'aprecia que correspon als pobres que hi van i la resta es multiplica per 200, que és la quantitat en rals que s'estima que gasten cada banyista per terme mitjà, incloent manutenció, allotjament, banys i altres despeses durant nou dies. El càlcul numerari dels banyistes malalts que Pedro María Rubio²⁶⁰ dona per als establiment valencians ho expressestem en aquesta taula:

Balnearis	Nombre de banyistes	Despesa total
Bellús	230	36.890
Benimarfull	86	12.800
Busot	832	133.200
Vilavella	715	114.400

Taula 80- Càlcul numerari de les despeses expressades en rs vn, per a l'any 1849, realitzat per Pedro María Rubio.

²⁵⁸ Pedro María Rubio (1853) p 628.

²⁵⁹ Per la R.O. del 16 de juny de 1841, els Directors Mèdics de balnearis tenien l'obligació de notificar la concurrència que havia en els centres termals on eren Directors, però per desgracia les regles de la R.O. no es varen prendre en molta consideració i no tots els Directors-Mèdics donaren aquestes dades, no és fins al final del segle XIX quan comencen a donar-se amb certa regularitat.

²⁶⁰ Pedro María Rubio (1853) pp 631, 632 i 633.

Després de fer diversos càlculs de les despeses que fan els banyistes tant els malalts com els que hi van per oci, així com les despeses fetes pels criats, i la despesa produïda pels transports, dóna un resultat de 11.878.000 rs, tenint en compte que a França la despesa que es feia als establiments termals, representava una quantitat de 11.000.000 de francs, la proporció respecte d'Espanya era aproximadament de 4 a 1. Aquestes dades indicaven que la indústria balneària estava molt menys desenvolupada a Espanya que a França.

Un altre aspecte a tindre en compte en el segle XIX és la relació que hi havia entre l'administració pública i els diversos centres termals. La Medicina política era l'encarregada d'establir les relacions indispensables entre el Govern i la Medicina, és a dir la responsabilitat que tenia el Govern respecte la salut i el benestar de la població. La Medicina política comprenia la Higiene pública i la Medicina Legal. Dins de la Higiene pública estava la Policia mèdica que era l'encarregada de vetllar per la salut de la població sobretot per subministrar a les persones malaltes els auxilis necessaris, ací és on entren els centres termals que subministraven salut als individus que hi anaven. La Policia mèdica o sanitària era regida per una Direcció que s'anomenava Sanitat. En 1850 la Direcció de Sanitat havia vingut a suplir la Inspecció general de les aigües minerals creada en 1817 i encomanada a la Junta Superior Governamental de Medicina.

En aquest context estava la figura del Director mèdic dels banys, l'activitat que hi realitzaven els metges estava regulada pels diversos reglaments que al llarg del segle des de 1817 s'havien anat publicant, els directors a més a més d'atendre als malalts estaven encarregats d'un estudi científic de les aigües termals i la publicació dels resultats en les memòries que anualment tenien l'obligació de notificar, així com donar compte de l'estat dels establiments on estaven. Els Directors es varen veure amb la dificultat que no hi havia unes directrius concretes per a redactar la memòria, a diferència dels establiments europeus, com a França on s'exigia als Directors dels balnearis unes Memòries anuals que estaven sotmeses a unes normes que marcava el Ministre de l'Interior, amb un programa que estava contínuament revisant-se i modificant-se, de manera que es reglaven els punts que havien de tractar amb uns models concrets a seguir, tots els resultat s'enviaven a l'Acadèmia de Paris on es processaven totes les dades que rebia. A Espanya, està fora de tot dubte que els metges Directors dels balnearis varen contribuir en gran manera al gran apogeu que va haver en els establiments hidrotermals durant el segle XIX. Per altra banda per a contribuir en aquest apogeu calia comptar amb la intervenció de l'Estat, Pedro María Rubio ens diu quines són les mesures que al seu parèixer es devien fer per a millorar per tal d'aconseguir unes millores que tanta falta feien en el panorama hidrotermal espanyol:

"Los medios de protección que me parecen más eficaces son los siguientes:

- 1º. Cuidar con esmero de que no falte en los establecimientos de aguas minerales la inspección facultativa y la asistencia médica á los enfermos que acudan á hacer uso de ellas.
- 2º. Reunir y publicar noticias exactas sobre las aguas minerales en provecho de los enfermos, de los Médicos y de los propietarios de los establecimientos.
- 3º. Organizar aquellos que pertenecen al Estado, de tal modo que puedan servir de modelo á los demás.
- 4º. Excitar á las corporaciones provinciales y municipales á que mejoren los establecimientos que les pertenecen."²⁶¹

---

²⁶¹ Rubio (1853) p 643.

4. Balnearis i aigües medicinals

El llistat de les aigües mineromedicinals que arreplega Pedro María Rubio en el seu Tractat d'Hidrologia, és prou extens i ve a coincidir amb el que dona Madoz en el Diccionari, sent representatiu dels brolladors que hi havia en el País Valencià en el segle XIX, però de tots els brolladors que anomena, només uns pocs eren d'interès mèdic altres encara que eren utilitzats pels veïns no s'havien considerat d'utilitat pública per part de l'Estat.

Alacant	Castelló de la Plana	València
1. Benimarfull 2. Busot 3. Calp 4. Monóver 5. Nostra Senyora d'Orito 6. Novelda 7. Penàguila 8. Teulada	1. Benassal 2. Catí 3. Montanejos 4. Navaixes 5. Toga 6. Vilavella de Nules	1. Bellús 2. Bunyol 3. Cofrents Hervideros 4. Cortés de Pallàs 5. Estivella, 6. Santa Ana 7. Set aigües 8. Xulilla

Taula 81- Brolladors d'aigües mineromedicinals que tenien interès mèdic segons Pedro María Rubio en 1850 (elaboració pròpia)

D'aquest llistat de brolladors que hi havia repartits per tota la geografia valenciana i que gaudien de gran popularitat pel gran ús que els vilatjans dels brolladors feien de les aigües, en 1853 només hi havia uns pocs establiments amb direcció mèdica:

Província	Balneari	Director mèdic
Alacant	Benimarfull	Lorenzo Ferrando
	Busot	Joaquín Fernández López
Castelló	Vilavella	Jose M ^a Barraca
València	Bellús.	Ildefonso Martínez

Taula 82- Establiments hidrotermals valencians amb direcció mèdica en 1853 (elaboració pròpia)

Amb posterioritat a aquesta data, els establiments de Montanejos, Set Aigües i Xulilla tingueren supervisió de Directors mèdics, la resta d'establiments no tenien direcció mèdica oficial.

En aquest treball d'investigació que hem realitzat sobre els establiments hidrotermals, estudiem els balnearis i aigües mineromedicinals que hi havia en el País Valencià i eren freqüentats en major o menor concurrència en el segle XIX, en tots els casos són anomenats per Madoz en el Diccionari. Aquests establiments i brolladors eren considerats com una riquesa natural i font de salut, i formaven part de la infraestructura sanitària que hi havia al país. Descriuim per ordre alfabètic, els diversos balnearis i brolladors d'aigües mineromedicinals que durant el segle XIX aconseguiren certa rellevància i estudiem els establiments que hi havia en cadascuna de les tres províncies,

descrits en tots els casos pel Diccionari. Partint de l'estudi de Madoz, contrastem i ampliem la informació que l'autor ens dona a través d'altres fonts de l'època, especialment de les memòries dels Directors dels balnearis, del treball de Cavanilles i dels Tractats d'Hidroteràpia i d'Hidrologia, del segle XVIII i XIX. Tal i com hem dit en l'apartat de la metodologia, presentem els balnearis fent una exposició exhaustiva d'alguns centres, parlem de la seua trajectòria, les qualitats de les aigües i la seua aplicació mèdica, així com de les malalties sobre les que poden tindre efectes curatius, abordant la part econòmica, la concurrència anual als centres així com les despeses que hi es feien, i els Directors que estigueren a càrrec dels diversos centres. Els balnearis els hem estructurat de la següent manera:

1. *Introducció*: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari. Introducció del balneari i situació geogràfica.
2. *Edifici i estructura del balneari*. Descripció de les edificacions que hi havia en els brolladors, condicions arquitectòniques i tècniques dels diversos balnearis.
3. *Característiques i Propietats de les aigües*. Classificació de les aigües mineromedicinals, tenint en compte la temperatura i els mineralitzadors, i les classificacions de l'època. Propietats físiques, químiques i medicinals. Dissertació de les diverses propietats de les aigües, amb un estudi de les diverses anàlisis químiques que es varen fer durant el segle XIX, i una exposició de les virtuts medicinals que eren utilitzades normalment en la praxi mèdica.
4. *El funcionament del balneari i l'ús medicinal de les aigües*. Posologia i explicació de les diferents formes de subministrar les aigües en els balnearis. Temporada. Calendari d'obertura dels diversos establiments. Concurrència als banys. Registre del nombre de malalts que anaven a les dues temporades dels balnearis.
5. *Activitat econòmica*. Estudi de l'activitat econòmica al voltant dels balnearis. Preus. Presentació dels preus que costaven els tractaments termals.
6. *Directors mèdics del balneari*. Enumeració i contextualització dels diversos Directors que estigueren a càrrec dels balnearis.

Aquests apartats hem procurat seguir-los en la major part dels balnearis però en el cas d'alguns establiments, no hem trobat la informació referent a algun apartat, així l'hem omès per tal d'evitar una redacció desmanegada, presentant una estructura del treball lleugerament diferent i molt més curta.

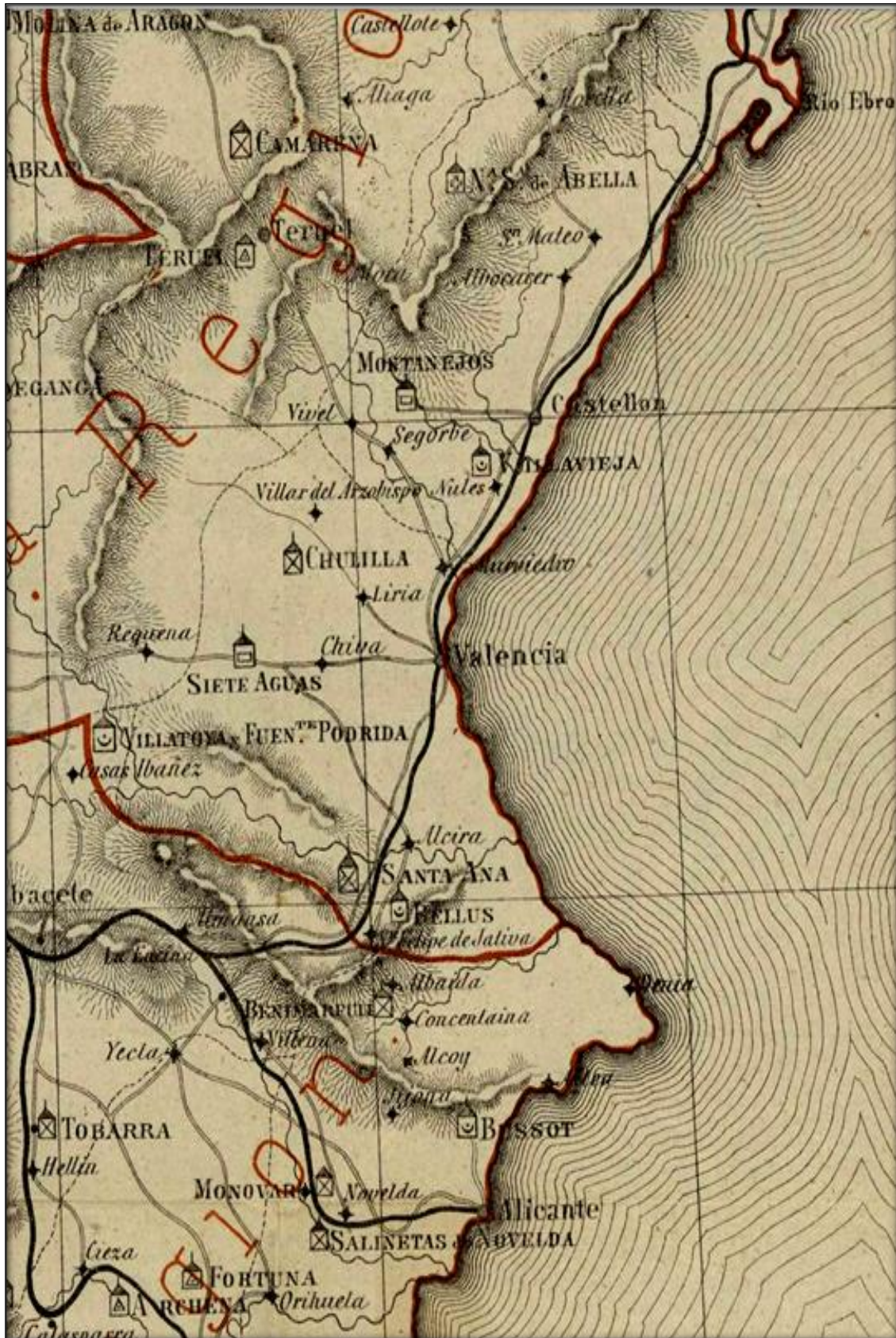

Fig. 83- Secció del mapa dels balnearis d'Espanya, que correspon al País Valencià, del Tractat d'Hydrologia d'Anastasio García López de 1875, on es veu la ubicació geogràfica dels balnearis de planta que hi havia en l'època. Cada establiment va acompanyat d'una icona que representa la classificació oficial de les aigües (Font: García López, 1875)

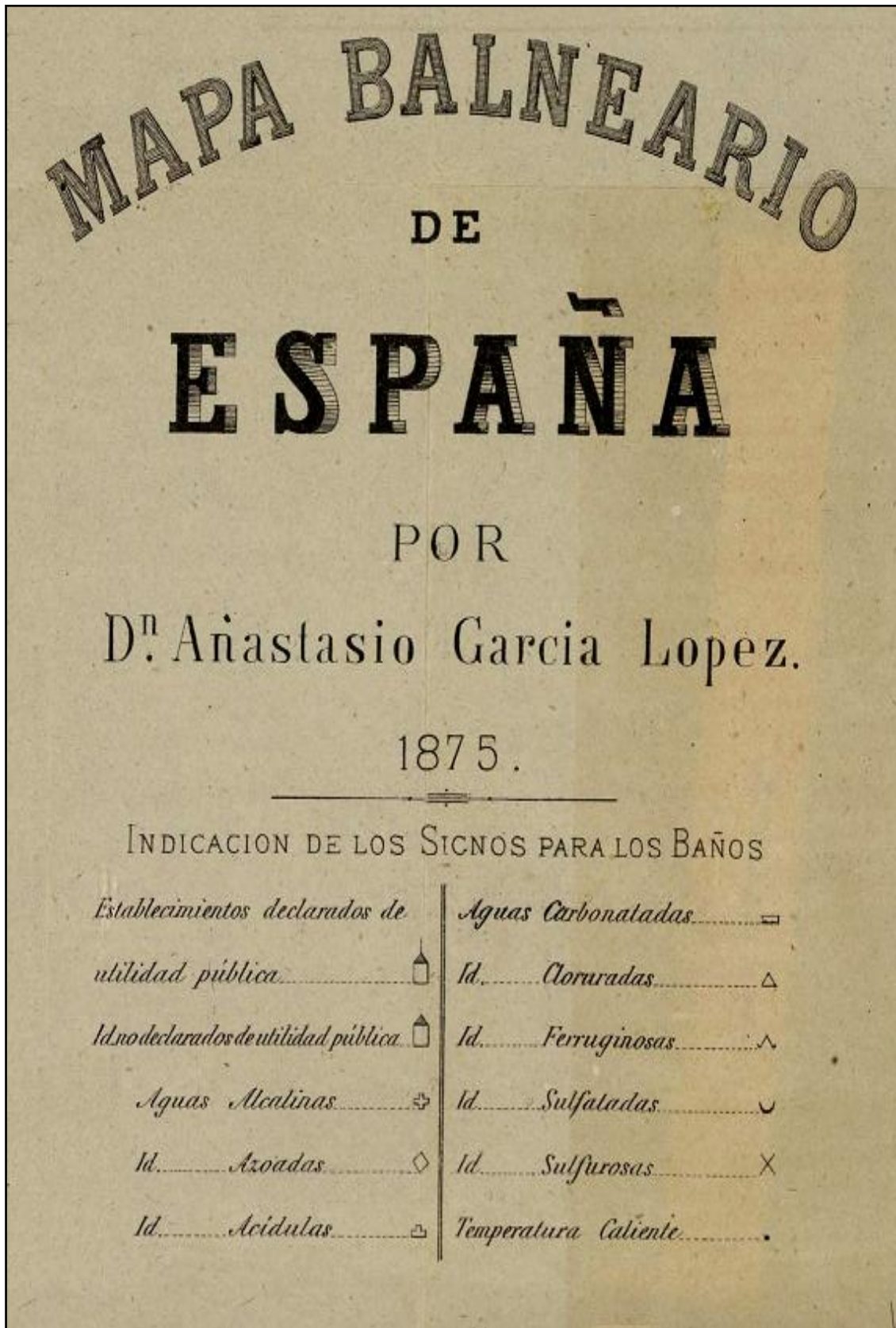

Fig. 84- Signes indicatius de les qualitats de les aigües, que apareixen en cada establiment hidrotermal, en el mapa balneari d'Anastasio Garcia, amb el seu significat. (Font: García López, 1875)

2. PROVÍNCIA D'ALACANT

Madoz considera que en la província d'Alacant hi havia una escassetesa general d'aigües amb una falta total de rius cabalosos, a diferència de la província de València que era travessada pels rius Túria i Xúquer. Però pel que fa a les fonts mineromedicinals sembla que la província d'Alacant disposava d'establiments termals de cert renom com era el balneari de les aigües de Busot. Les aigües d'aquest brollador eren conegudes des de l'Antiguitat, així en el segle XVIII, Gómez de Bedoya les anomena en la seua obra, en realitat són les úniques aigües del Regne de València que apareixen anomenades per Gómez de Bedoya, també Lemos i Cavanilles les descriuen, però a més a més d'aquest brollador hi havia altres que durant el segle XIX tingueren certa transcendència.

Madoz en el Diccionari parla de diversos brolladors: Benimarfull, Busot, Calp, Monóver, Nostra Senyora d'Orito, Novelda, Penàguila i Teulada. D'aquests brolladors uns varen tindre més desenvolupament i per suposat més rellevància que altres, en aquest treball anem a exposar els diversos establiments hidrotermals que hi havia en la província d'Alacant en l'època de Madoz, de manera que descrivim per ordre alfabètic els diversos establiments d'aigües mineromedicinals

Fig. 85- Gravats del port d'Alacant del llibre d'Alexandre Louis Joseph, comte de Laborde «Voyage pittoresque et historique de l'Espagne» de 1806

2.1 BENIMARFULL

1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari

Benimarfull és un dels quatre pobles situats en la vall de Travadell,²⁶² entre les muntanyes de Serrella i Almodayna, als peus del port d'Albaida. En l'època de Madoz pertanyia al partit judicial de Cocentaina. Benimarfull es troba a 38° 45' de latitud Nord i 3° 22' de longitud Est, del meridià de Madrid, a meitat del segle XIX tenia una població de 439 habitants, dels quals 104 eren veïns, aquesta va anar en augment així a finals del segle XIX en el cens de 1897 tenia una població de dret de 797 habitants, però al llarg del segle XX es presenta una inversió demogràfica, de manera que en el cens del 2009 només compta amb una població de 440 habitants. Actualment pertany a la comarca alacantina del Comtat de Cocentaina.

En l'obra de Cavanilles *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia* escrita en 1797, no es fa cap referència de l'existència a Benimarfull d'una font ni de cap balneari. Sobre el descobriment i ús de les aigües de Benimarfull, podem fer-nos una idea pel que parla García Castañón en la memòria de 1866:

"el manantial de Benimarfull toma su nombre, según opinión común del pueblo en cuyo territorio se halla, en un sitio llamado del Prat a la parte norte, este es de origen árabe, y según se comprende está compuesta de los dos nombres, Beni y Marfull, que significan el nombre del fundador de aquella aldea. Muchos años debieron transcurrir, desde la existencia del manantial hasta el descubrimiento, porque la tradición manifiesta que a mediados del siglo diez y siete, los habitantes del susodicho pueblo advirtieron que en el sitio del Prat había aguas de mal olor, sin haber fijado más la atención sobre ellas, hasta principios del siglo pasado, que la casualidad hizo que se notaran sus excelentes virtudes medicinales en los animales".²⁶³

Les mateixes explicacions havia fet anteriorment Joaquín González Villagrasa en 1848. En efecte, el que és ben cert, és que els veïns del poble observaren que algunes mules de la població quan es criaven, morien d'una malaltia anomenada "Bora" que provocava una inflamació de les glàndules submaxil·lars i conduïa a la mort dels animals, però varen veure que les mules que anaven a pasturar al lloc del Prat i bevien aigua de la que feia mal olor, els animals començaven a sanar de forma lenta, resolent-se la malaltia i desapareixen la inflamació ganglionar i les tumoracions. L'aigua s'arregljava en un pou, per a que els animals la begueren. Posteriorment el seu propietari la va canalitzar fins on més endavant construïren el balneari de Benimarfull. García Castañón situa la data des de 1812 a 1819, quan es comença a utilitzar l'aigua de Benimarfull com aigua medicinal, també és per casualitat que s'advertiren les propietats medicinals, al observar en algunes dones que llavaven la roba en aquesta aigua en diverses ocasions, les lesions eruptives que tenien en la pell, principalment les psoriàsiques,²⁶⁴ notaren que al cap d'un temps milloraven, fins al punt que en el cas de la

---

²⁶² La vall de Travadell comprenia els quatre pobles següents: Benimarfull, Benillup, Gorga, i Millena

²⁶³ García Castañón (1866) p23.

²⁶⁴ Cal tindre en compte que en el segle XIX quan es parla de psoriasi no es refereix a la malaltia autoimmunitària tal i com s'entén actualment, en 1848 Hurtado de Mendoza en el seu vocabulari definia les erupcions psoriàsiques en aquests termes: Psora és la paraula que antigament tenia altres accepcions, actualment s'usa com sinònim de Sarna. Psòric és sinònim de sarnós. Hurtado de Mendoza, també ens informa que *Alibert* anomena Psoriasi a la sarna pustulosa que no es produïda pel *Acarus scabei*, i que per consegüent es cura de diferent manera, o amb diferents remeis. Al llarg del

sarna curaven. Com que es va córrer la veu, hi acudiren persones afectades de erupcions cutànies, herpes, èczemes, que varen sanar després de prendre-les begudes o en banys. Així és com les aigües de Benimarfull varen començar a utilitzar-se com mineromedicinals.

Segons Pedro María Rubio fins a 1831 no s'havia pres en molta consideració aquest brollador, de fet en el tractat del catedràtic de terapèutica i matèria mèdica de Barcelona Juan Bautista Foix Gual anomenat *Noticia de las Aguas Minerales más principales de España. Apéndice al curso de materia médica o farmacología* que s'havia publicat en 1840, Benimarfull no apareix descrita per cap lloc, perquè encara no era considerada aigua medicinal. Més endavant en el 1846, és quan el propietari de les aigües mineromedicinals de Benimarfull, Juan Bautista Payá, va demanar a la Junta Suprema de Sanitat, mitjançant una instància²⁶⁵ a la Reina, la idoneïtat de les aigües de Benimarfull com aigües de categoria medicinal i va proposar el nomenament com Director interí de l'establiment al metge d'Alcoi, D. Joaquín González Villagrasa, perquè aquest metge segons Payá, les havia estudiades, analitzades i observades clínicament. El que és ben cert, és que González Villagrasa, començà a treballar, en el brollador d'aigües sulfuroses de Benimarfull el 1831, segons ens dirà posteriorment quan ja és Director de l'establiment, i en aquella època ho va fer de manera filantròpica i només impulsat pel desig de fer públiques les virtuts d'aquestes aigües tan beneficioses a la humanitat dolenta.

Payá en el mateix document que havia dirigit a la Reina, expressa les intencions de construir un establiment en el brollador de Benimarfull, i explica que la supervisió de les obres la farà el metge González Villagrasa. El Governador polític d'Alacant, mitjançant un comunicat amb data 28 de març de 1846, dóna suport a la petició de l'amo de les aigües de Benimarfull i recomana com metge interí a D. Joaquín González Villagrasa, qui finalment, serà nomenat de forma interina, passant a ser el primer Director del balneari de Benimarfull. Payá es va associar amb dos veïns d'Alcoi passant a formar una empresa que es féu càrrec de la construcció i posterior manteniment de l'establiment. González Villagrasa en 1848 ens relata l'inici de la construcció del balneari:

"Y efectivamente, el año 1845 pasó á usar las aguas sulfurosas del Valle de Travadell, Dña. Maria del Pilar Terol, de la ciudad de Alcoy ostigadísima de un herpes flictenoso que ocupaba ambas manos hasta los codos que le impedia el libre ejercicio de sus quehaceres domésticos de cuyo fastidioso padecimiento quedó enteramente buena, despues de una incomoda agravacion por el solo uso interno del agua medicinal y baños parciales en un pequeño pilon donde caía el agua que estaba á la intemperie. En vista de tan inesperada como prodigiosa curacion Don Antonio Boronat esposo de esta señora, practicó las más vivas diligencias para asociarse él y otro compañero de Alcoy con el propietario y dueño de la fuente para edificar sobre ella construyendo sin perder momentos".²⁶⁶

En 1850 Pedro María Rubio cataloga l'establiment de Benimarfull com de qualitat bona, és a dir estava entre els excel·lents, on es trobava Busot, i els mitjans, on es trobava Bellús. Madoz recull poca informació de la Font Podrida de Benimarfull,

---

segle poc havia canviat el significat així, E. Littré en 1889 parlava d'erupcions de la naturalesa de la sarna.

²⁶⁵ La instància que va escriure el propietari de les aigües de Benimarfull a S.M. la Reina Isabel II, està datada a "Madrid 23 de febrer de 1846", sol·licitant la declaració oficial d'aigües medicinals, per a les aigües de Benimarfull. Prèvia inspecció facultativa i el nomenament de Joaquín González com director interí.

²⁶⁶ González Villagrasa (1848) pp 13, 14.

sobretot perquè quan l'informador escriu, el balneari estava acabant-se de construir i era un establiment jove, així i tot encara ens fa una breu descripció del que serà el balneari de Benimarfull.

La Font Podrida, s'anomena així per l'olor i sabor a ous podrits, la qual cosa és pròpia de les aigües sulfuroses. També és anomenada font del Baral. És una font d'aigua mineral situada al llit del barranc *Azufre*, que s'utilitza, tant per a beure com per a bany. La Font del Baral o Podrida també és coneguda com font del Prat i de l'aigua del *Azufre*.

2. Edifici i estructura del balneari

Segons la veu, es tractava d'un edifici que estava en construcció en l'any 1848, promogut pel propietari de la font i un grup de burgesos. Tindria 85 pams de llarg, que estaria dividit en dues naus, una d'elles la de l'entrada principal tindria una alçaria de tres pisos i l'altra seria un pis més alt és a dir constaria de quatre. Com es veu, la intenció era fer un edifici capaç i amb comoditats pròpies de l'època, amb un ample vestíbul, situat en la primera planta que servira com punt de reunió de tots els banyistes que hi acudiren, en aquest vestíbul, la veu informa que es trobava una font de jaspi amb aixeta de bronze, que subministraria l'aigua de beguda per a tots i unes altres tres amb piles de pedra per a banys generals, com l'aigua estava fresqueta necessitava preparar-se per a que estiguera sota les condicions terapèutiques que el metge havia prescrit, així doncs tot seguit a les piques d'aigua estava col·locada la caldera d'aigua calenta, d'aquesta manera la gent podia prendre banys en les condicions de temperatura adequades, perquè les aigües de Benimarfull eixien del brollador a una temperatura aproximada d'uns 17 °C. desagradable per al bany. Per altra banda també hi havia en la segona planta una font per prendre banys parcials. Les paraules de Madoz eren:

"El cuerpo del edificio tendrá unos 85 palmos de largo, dividido en dos naves con 3 pisos, la de la fachada principal y 4 la segunda; en la primera hay un desahogado zaguán con una fuente a la testera y algunos poyos enclavados en las paredes; y en la testera de la segunda se ve un cuarto ó departamento con otra fuente de agua mineral para tomar baños parciales, y otros 3 con igual número de pilas de piedra para los baños generales, á continuación de todo lo cual está colocada la caldera de agua caliente".²⁶⁷

A continuació la veu continuava explicant les infraestructures que hi havia en el balneari, com era l'existència d'un estany que estava situat d'esquena a l'edifici. L'aigua de l'estany que provenia del brollador, s'arregljava en un dipòsit en forma de volta que tenia unes canonades i aixetes que estaven ben tancades perquè no es perderen els minerals a causa de l'evaporació i es conservaren d'aquesta manera les propietats terapèutiques de l'aigua. Finalment Madoz descrivia l'hostalatge de l'edifici que havia sigut construït en el pis superior, on hi havia 10 habitacions per dormir, amb tot el que era necessari per a poder romandre amb comoditat, així com la previsió de construir una fonda amb menjador, on es servien menjars de qualitat des dels més delicats fins i tot els de luxe:

"En los pisos altos se han construido 10 cuartos ó habitaciones con alcobas, armarios, mesas, sillas, espejos y tablados de cama, y se está preparando una especie de fonda que será servida por un cocinero inteligente, con todo género de comidas aun las más delicadas y hasta de lujo, á precios bastante módicos".²⁶⁸

---

²⁶⁷ Madoz (Facsimil, 1987) Tom I, p 165.

²⁶⁸ *Ibidem*, p 165.

4. Balnearis i aigües medicinals

A més a més, per poder donar hostalatge a totes les persones que acudiren a prendre les aigües, també hi havia la possibilitat que la gent del poble albergara en les seues cases tots els que hi acudiren per aprofitar les aigües. Aquesta descripció que hi ha al Diccionari, ve corroborada per la memòria del Director González Villagrasa en 1848 qui es lamentava que només hi havia dotze habitacions disponibles per als banyistes.

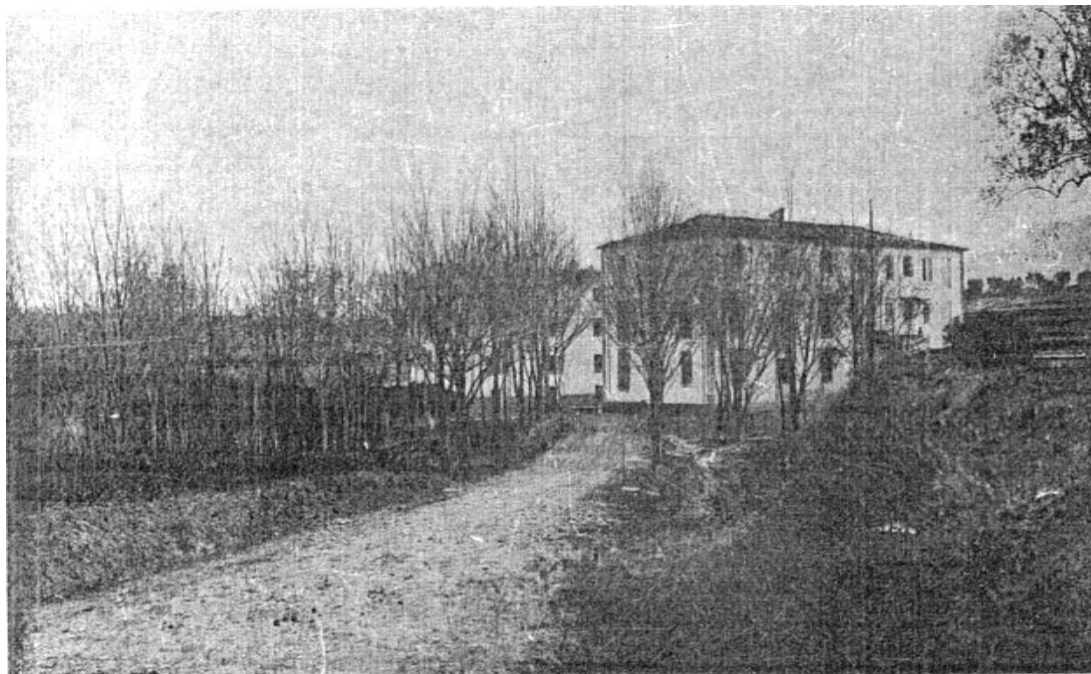

Fig. 86- Vista general del balneari de Benimarfull. Fotografia de principi del segle XX (Font: «La Geografia General del Reino de Valencia» (1927), dins del volum que correspon a Alacant, escrit per Francisco Figueras Pacheco)

Més endavant passats uns vint anys l'establiment no s'havia quasi remodelat, ni ampliat de forma adequada a la concurrència que hi havia, tal i com ho confirma García Castañón, Director mèdic del balneari en la memòria reglamentària de l'any 1866, amb l'edificació conclosa i l'establiment en funcionament ja diversos anys.

Per García Castañón sabem que hi havia quatre plantes, baixa, entresol, primer pis i segon pis. La planta baixa estava dividida en dues meitats per un vestíbul, en la part dreta i junt a la zona sud de l'edificació estava situada la font mineral, que servia de beguda, en la part esquerra estaven situades les peces amb piques de marbre, que servien per als banys, que es nodrien de dues aixetes, una d'aigua natural i l'altra que provenia d'una caldera. En aquesta planta hi havia una cuina espaiosa, un menjador i un saló on es reunien els banyistes després del bany. En el entresol hi havia 5 habitacions, en el primer pis 7 habitacions i en el segon pis 11 habitacions. Cada pis tenia el seu retret. L'any 1865 varen construir una capella. A més a més, davant del balneari s'havia construït un passeig.

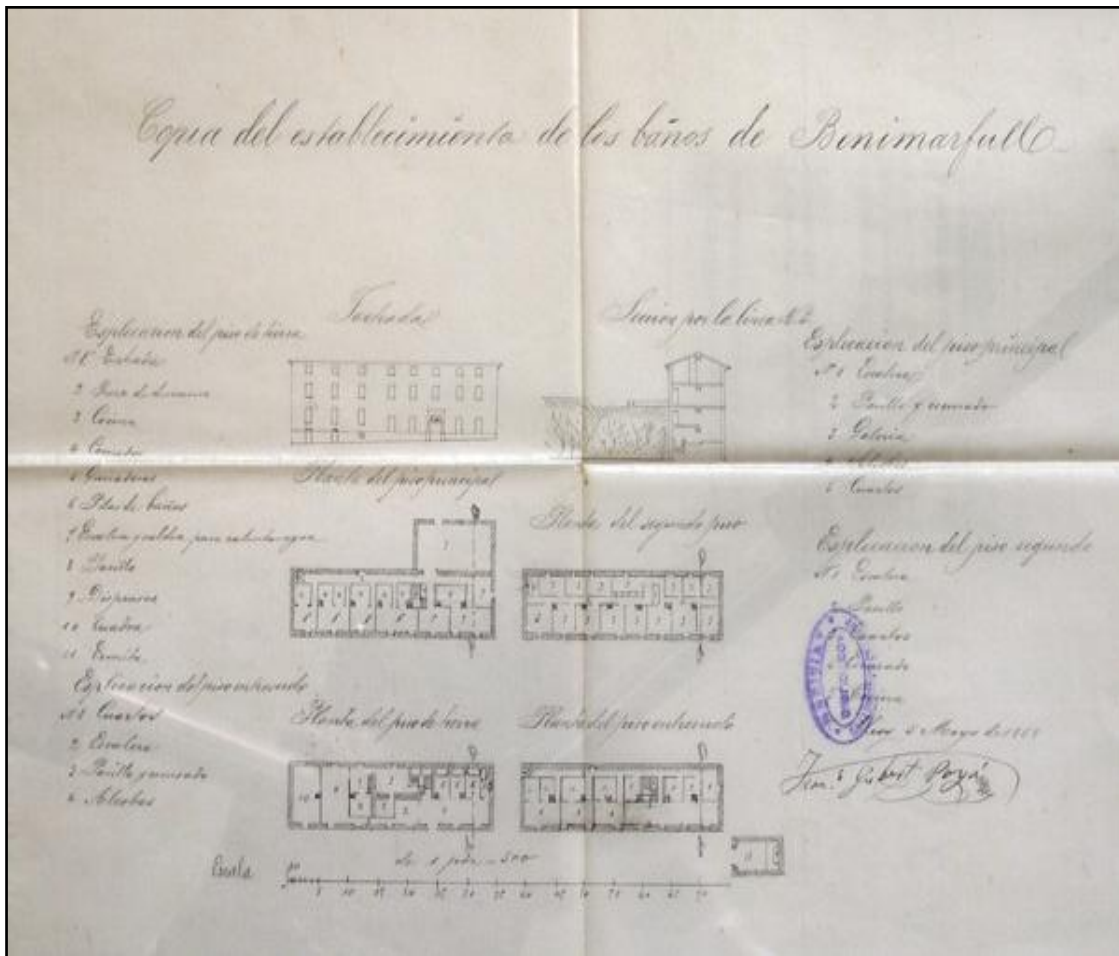

Fig. 87- Copia del plànol de " Establecimiento de los Baños de Benimarfull", signat a Alcoi, el 5 de maig de 1868, per Francisco Gisbert Payá. En tela. Escala 1:500. 29 x 40 cm.²⁶⁹(Font: Biblioteca de la Universidad Complutense de Madrid, ucm.es)

Finalment, la descripció que fa de l'edifici uns quant anys després, el metge director D. Antonio Llorca en la memòria de 1872, quan el balneari està funcionant de forma regular i plena, ens dóna una idea de com arribà a ser el balneari de Benimarfull en la segona meitat del segle XIX. Segons Llorca, l'edifici era de prou gust, tenia la forma de paral·lelogram, amb unes mesures de 27 metres de llarg per 9 d'ample, i de construcció sòlida. La façana principal estava orientada cap a l'Oest. Constava de 4 pisos, planta baixa, entresol, pis principal i segon pis. En la planta baixa hi havia una galeria prou espaiosa i entaulellada, que donava pas a 4 habitacions, en cada una hi havia una pica de marbre blanc que s'omplia d'aigua mineral a través de dues aixetes, una portava aigua a temperatura natural i l'altra aigua a temperatura calenta, que provenia d'una gran caldera que servia per a calfar-la. Les habitacions tenien finestres amb persianes per a que hi haguera llum natural. També s'havien col·locat piques per a banys de seient i banys de doll. L'establiment estava proveït d'un bany de zinc portàtil que es podia dur a les habitacions del pis superior, per a que els malalts que ho necessitaren pogueren prendre el bany en l'habitació. La font mineral estava situada en la paret Sud de l'edificació. El nombre d'habitacions no s'havia modificat molt des de

²⁶⁹ Aquest plànol va acompanyat del següent escrit: "Memoria que en conformidad con lo que dispone el artículo 24 del nuevo reglamento orgánico para los establecimientos de aguas minerales de 11 de marzo del presente año, elevan los condueños del de las de Benimarfull á la dirección general de Beneficencia y Sanidad del Reyno. / Bautista Moltó. Publicación 1868".

García Castañón, de manera que informa de l'existència de 28 habitacions, que estaven situades 7 en el entresol, 7 en el pis principal i 14 en el segon pis, en cada habitació hi havia: un taula, una còmoda, cadires, i perxes i un llit de ferro. També hi havia un saló de reunions, un despatx i un menjador. Malgrat tota aquesta bona descripció de l'establiment que s'havia fet en 1872, sembla que no s'havia dut a terme un bon manteniment del balneari, de manera que en 1889, el metge Director Adolfo Cervera Torres relatava en la memòria anual, les millores que s'havien fet en l'establiment perquè aquest estava parcialment en enrunes, així com la millora de les instal·lacions balnearies amb l'adquisició d'aparells:

"Sabido es por la superioridad que en el año próximo pasado hubo necesidad de realizar obras en este establecimiento porque parte del edificio se hallaba en ruinas, consecuencia de estos hechos ha sido que en vez de veintisiete habitaciones que tenia el balneario tenga el presente treinta y dos, que aun cuando no sumen mas condiciones que las indicadas para ser de tercera clase en la R.O. del 16 de Febrero del corriente año tienen sin embargo relativa comodidad comparado con lo que antes existía. Así bajo este punto de vista ha mejorado la condición del balneario.

En cuanto a la instalación balneoterápica viene teniendo ocho pilas de mármol jaspeado con las que se llenan con perfecta holgura todas las necesidades que la concurrencia de bañistas exige. Además, en la actual temporada es por indicaciones del Médico Director que reciente se ha instalado un aparato de duchas con el que pueden hacerse multitud de aplicaciones de las que exige la terapéutica moderna. Por último también es de reciente instalación la colocación de nuevos aparatos para las pulverizaciones y con dos de estos que con los puestos bastan dado el número de concurrentes al balneario.

Como se ve después de muchos años de estacionamiento, parece ha estado en nueva fase el balneario de Benimarfull y todo hace esperar que las reformas iniciadas irán sucediéndose en los años venideros".²⁷⁰

Però les reformes que Cervera considerava que es farien en un futur i millorarien molt l'establiment, quedaren en bones intencions, així 6 anys després, Diego González Rodríguez en 1895 es lamentava en aquests termes al redactar la memòria corresponent a l'any que havia estat com metge supernumerari dels banys de Benimarfull:

"Bien quisiera al querer cumplir con el deber reglamentario que me exige presentar a V.I. la memoria anual de cuanto concierne a Benimarfull, en cuya dirección he desempeñado con el carácter de interino, hacerlo con todo el rigor y minuciosidad que dicho reglamento prescribe, tanto en lo que se refiere al estudio físico y meteorológico de la localidad como a la composición y acción físico-terapéutica de sus aguas, pero la escasa concurrencia y brevedad del tiempo así como la carencia absoluta de medios y aparatos necesarios para tales investigaciones me han impedido realizar como debiera tan buenos deseos. Resultará pues esta memoria deficiente en grado sumo, más no por esto perderán importancia, porque en ella con imparcialidad haré constar el sinnúmeros de abusos faltas y deficiencias de que desde antiguo ha sido creado".²⁷¹

En 1898 el metge director Arturo Pérez Fábregas informava del canvi de propietari del balneari i de les noves obres que s'havien realitzat en l'establiment, el qual fins aleshores, tenia un únic edifici per al balneari, l'hostalatge, la fonda i les dependències tot en un estat molt antiquat. Els nous propietaris, Eduardo González de València i Miguel Vitoria d'Alcoi, feren construir de nova planta un edifici de banys i aparells hidroteràpics així com nous dipòsits d'aigua per remeiar el poc cabal del

---

²⁷⁰ Cervera Torres (1889) pp 11 i 12.

²⁷¹ González Rodríguez (1895) pp 2 i 3.

brollador i que era necessari fer per atendre les necessitats de l'establiment, a més el nou edifici comptava amb habitacions com hostalatge.

Fig. 88- Fotografia actual de l'edifici del Balneari de Benimarfull (Font: Juan Serrano. Alicantevivo)

L'antiga edificació era destinada a la fonda, salons de reunió i algunes habitacions. Però malgrat les reformes que s'havien fet en l'establiment, sembla que no havien tingut l'èxit desitjat, com es dedueix de la descripció de Pérez Fábregas:

"Los edificios están situados paralelamente, dejando entre ambos un patio cuadrangular, pavimentado de ladrillo y limitado por sus otros dos lados por una entrada y la capilla. La nueva instalación balneoterápica es insuficiente á todas luces para el uso á que está destinada. No existen aparatos de inhalación que son de todo punto necesarios dada la riqueza en gases que las aguas tienen; las pilas están en muy escaso número, el gabinete hidroterápico consta de un solo aparato de duchas que se utiliza para ducha en chorro, en lámina ó en regadera, según la forma de la boquilla que se adapte al tubo de alimentación y de una ducha de lluvia, todo ello en el mismo; no existe ducha en círculos ni espiral ni es posible hacer la aplicación de la alternancia y escocesa por estar surtida la ducha, siempre de agua á la temperatura de 17 °C que es á la que emerge del manantial y no haber los medios para la calefacción de dicho líquido."²⁷²

Totes les deficiències descrites pel Director es multiplicaven com a conseqüència de les inundacions que ocorrien cada vegada que plovia, omplint-se les instal·lacions amb més d'un metre d'aigua. En més d'una ocasió els banyistes havien

---

²⁷² Pérez Fábregas (1898) pp 11,12 i 13.

d'eixir dels banys tal i com estaven, de vegades nuets, per protegir-se de la inundació, per tal motiu amb aquestes paraules Pérez Fábregas demanava fer una reforma de la instal·lació balneària, distinta de la que hi havia o reformant l'existent.

"Por todas estas razones no dudamos en dirigirnos por medio de esta memoria á la Superioridad, encareciendo la necesidad de completar y reformar en un todo la instalación balneoterápica, bien construyéndola de nueva planta en sitio distinto del que hoy ocupa ó bien mejorando la existente y rodeando el edificio recién construido por una zanja de protección análoga á la que hay en el edificio antiguo".²⁷³

Malgrat el pessimisme que transmeten aquestes paraules, sembla que l'hostatgeria havia millorat prou, amb la reforma i habilitació de les noves habitacions, que eren amplies, ben ventilades i prou ben moblades.

3. Característiques i propietats de les aigües

Eren classsificades com unes aigües sulfuroses fredes. Per la temperatura eren fredes i per la composició química eren sulfuroses. En el tractat d'Hidrologia de Monasterio Correa²⁷⁴ de 1850 en canvi, l'autor parlava d'aigües hidrosulfuroses i calentes, no sabem perquè va donar aquesta dada discordant. Anastasio García López en la *Guía del Bañista* de 1869, les presentava segons la nomenclatura oficial i la nomenclatura química terapèutica com aigües sulfuroses fredes, eren aigües per la temperatura fresques.

Propietats físiques

La temperatura era de 14 °R que equivalia a 17,5 °C, essent fixa, constant i igual en els banys que en el brollador, independent de l'estació de l'any o si era de dia o de nit; i el pes específic era de 1,08. El contingut sulfurós era el causant de l'olor a ous podrits, rebent el nom de font d'aigua podrida, això no obstant, l'aigua era potable. El cabal era de 12 litres per minut, és a dir 720 litres per hora, era un cabal constant i permanent, García Castañón parlava del cabal:

"Pues se ha observado siempre el mismo ya en las sequías extremadas, en las que se resienten y aun se secan la mayoría de las fuente de aquel terreno y demás limítrofes, ya en las épocas de nieve y lluvia mas copiosas y abundantes, nada parece que le altere".²⁷⁵

Madoz ens informa que l'aigua del brollador era clara i transparent, incolora, de olor i sabor hepàtic,²⁷⁶ característica que desapareixia al estar en contacte prolongat amb l'aire, finalment emetia unes bombolles blanquetes que pujaven del fons, transformant-se en opalines al temps que l'aigua perdia l'olor que la caracteritzava. Coïa bé les llegums i dissolia el sabó. Es tractava per tant d'una aigua blaneta.

Propietats químiques

Els primers treballs sobre l'anàlisi de les aigües de Benimarfull, corresponen als treballs que el metge Director de l'establiment, Joaquín González i Villagrasa va

---

²⁷³ Pérez Fábregas (1898) p 16.

²⁷⁴ Monasterio Correa (1850) p 305.

²⁷⁵ García Castañón (1866) p 32.

²⁷⁶ Olor i sabor hepàtic es refereix a olor i sabor a ous podrits.

començar a fer en 1831, però no és fins a 1845 quan envia els resultats obtinguts al Governador de la província. Les conclusions que aplega González Villagrasa eren uns assajos analítics qualitatius, sense quantificació dels components.

Principis volàtils	Àcid sulfito-hídric
	Àcid carbònic
Principis fixes	Carbonat de cal
	Sulfat de cal
	Hidroclorat de cal
	Sílice

Taula 83- Resultats analítics de l'assaig realitzat per González Villagrasa en 1845

Pedro María Rubio²⁷⁷ en el Tractat d'aigües minerals d'Espanya, aportava les anàlisis d'aquesta aigua, de tal manera que parlava de l'existència de tres anàlisis, una feta per un farmacèutic de Barcelona, l'altra publicada en 1847 per Joaquín Fernández i López que era el metge director de l'establiment de Busot i la tercera era l'assaig analític que havia fet el director dels banys, Joaquín González i Villagrasa. L'anàlisi de Joaquín Fernández i López²⁷⁸ es va publicar en l'opuscle que va escriure en 1847, sobre les aigües de Benimarfull i Penàguila, els estudis analítics de les aigües de Benimarfull varen ser fets en novembre de 1846. En 1860 les anàlisis que Durand-Fardel²⁷⁹ donava per a les aigües de Benimarfull en el *Dictionnaire général des eaux minérales et d'Hydrologie Médicale*, són exactament les que presenta Fernández López. Durand-Fardel el cita com l'autor però a més a més, fa la transformació de les unitats emprades per Fernández, de grans per lliura a grams per litre. Fernández López utilitzava com unitat de pes els grans²⁸⁰ per lliura d'aigua, que eren unes mesures antigues que durant la primera meitat del segle XIX encara s'empraven amb prou freqüència, en les proves analítiques de les aigües minerals a Espanya. Com aquestes eren unes unitats de pes que no eren les estàndard a Europa, en el diccionari francès es féu la conversió de grans per lliura d'aigua a grams per litre d'aigua. Aquestes són també les anàlisis que reproduïxen diversos Tractats: Pérez de la Flor J. i Manuel González de Jonte²⁸¹ en el *Novísimo manual de Hidrología Médica Española* de 1853, i les mateixes que apareixen en el *Manual de las Aguas Minerales de España y principales del extranjero* escrit per Francisco Álvarez Alcalá en 1850.²⁸² Igualment també són les dades que dona Madoz, perquè segons relata en el Diccionari, l'informador de les aigües de Benimarfull era Joaquín Fernández López. Les dades les reproduïm en una taula a continuació:

²⁷⁷ Rubio (1853) p 133.

²⁷⁸ Fernández López (1847) p 26.

²⁷⁹ Durand-Fardel (1860) Tom 1º, pp 243 i 244.

²⁸⁰ Gra: Antiga mesura de pes, 1 gra = 1/4 quirat = 0,05 g. Altres variacions són 1 gra = 1/24 part del "escrúpulo" i també s'usa per a matèries = 0,049923 g i pedres precioses = 0,051375 g, aquesta és una informació extreta de Fisicanet. "Diccionario manual de pesas y medidas". Manuel Avila. 1975. 1 quirat = 4 grans. El quirat = 205,4 mg.

²⁸¹ Pérez de la Flor J., González de Jonte M. (1853) pp 182, 183. Tota la informació que donen és un calc de la informació que Madoz havia donat uns anys abans en el Diccionari.

²⁸² Álvarez Alcalá (1850) p 44.

Pes específic 1,08	Fernández López	Durand-Fardel
	1 lliura	1000 grams
Àcid sulfhídric	10,0 polzades cúbiques	360 cm ³
<i>Sals Neutres Assecades</i>	<i>Grans</i>	<i>Grams</i>
Sulfat magnèsic	1,2	0,120
Clorur sòdic	0,9	0,092
Sulfat càlcic	1,1	0,116
Sulhidrat sòdic	0,8	0,085
Residu silícic	0,9	0,092
Pèrdua	0,6	0,068
Total	5,5	0,573

Taula 84- Anàlisi de l'aigua de Benimarfull, realitzades en 1847 per Fernández López, les mateixes dades analítiques utilitzant altres unitats en el Dictionnaire général des eaux minérales et d'Hydrologie Médicale de Durand-Fardel

En la memòria de l'establiment de Benimarfull que va escriure el seu director en 1850, González Villagrasa exposava en la pàgina 25, l'anàlisi qualitatiu que havia fet a les aigües del brollador, producte dels treballs d'investigació que l'autor va començar a fer al voltant de l'any 1831, i que posteriorment va comprovar davant la presència dels senyors Mariano Batlles i Torres de Amat, Catedràtic de la Universitat de València,²⁸³ i José Bisbal, farmacèutic i químic de la mateixa ciutat, i que finalment va enviar al Govern en 1845 per conducte i a instàncies del Cap polític d'Alacant.

En 1847 va confirmar els resultats amb les investigacions del seu amic i company José Seco Baldor. De la comparació i estudi de les diverses anàlisis realitzades va observar discordances. Així exposava que en cap ocasió va trobar en aquestes aigües l'àcid carbònic combinat amb el ferro, formant carbonat de ferro, resultat que havia determinat un farmacèutic de Barcelona, ni tampoc va trobar la presència d'àcids: sulfúric, clorhídric i sulfhídric combinats amb la sosa i la magnèsia que si existien en l'anàlisi realitzat en 1847 per Fernández López.

González Villagrasa afirmava que no havia pogut descobrir les bases de sosa i magnèsia per més assajos analítics que havia fet i que havia repetit inclús acompanyat per Mariano Batllès, i José Bisbal, havent utilitzat sempre les tècniques més modernes i els reactius més purs. En les anàlisis de Fernández López, no es detectava la presència de la base òxido-ferrosa que determinava el farmacèutic de Barcelona, en canvi si que es detectava la base sosa i magnèsia. Per altra banda, González Villagrasa només havia pogut detectar la base òxid càlcic. Amb tota aquesta polèmica sobre les aigües de Benimarfull que va existir a meitat del segle XIX, es feia precis una nova determinació

²⁸³ Mariano Batllés i Torres de Amat, liberal progressista, va ser Rector de la Universitat de València en 1840-43 i de 1854-57. Havia sigut destituït en 1843 per motius polítics i al guanyar els progressistes el varen restituir en el càrrec en 1854.

esclaridora de la composició química de les aigües del brollador. El Dr. Joaquín García Castañón, Director del balneari en 1866, en la memòria anual escrivia:

"Si observamos con detenimiento estos ensayos analíticos, comprenderemos la falta de que adolecen y la necesidad de nuevos y más detallados trabajos acerca de la composición química de estas aguas si hemos de proceder con claridad al examen de sus propiedades químicas y virtudes medicinales que tanto enlace y relación guardan entre sí. Dichos ensayos indican sí la presencia del ácido sulfido-hídrico, pero ninguna determina la cantidad y forma en que se halla combinado el azufre, ninguno investiga la procedencia del referido ácido, si se halla libre y disuelto en las aguas, ó es el resultado de la descomposición de algún sulfuro en presencia del aire atmosférico, ninguno nos da razón ni nos proporciona los datos y conocimientos necesarios para hacer de estas aguas una clasificación correcta y aceptable para sus aplicaciones terapéuticas".²⁸⁴

García Castañón després de fer un estudi comparatiu de les aigües sulfuroses alcalino i alcalino tèrrees i tenint en compte l'origen del brollador i el terreny en el que naixia, aplicant els estudis a les aigües de Benimarfull, aplegava a la conclusió que les aigües de l'establiment pertanyien a la classe de les sulfurado-càlciques i no a la de les sulfurado-alcalines, estant completament d'acord amb González Villagrasa.

Continuant els anys, la polèmica es mantenia, així segons el metge Director interí Antonio Llorca en 1872 en la seua memòria donava un altre resultat analític, de manera que per cada lliura d'aigua mineral hi havia 0,018 m³, però si observem detalladament els resultats donats per Llorca, podem veure que coincideixen exactament amb els resultats analítics que aportava Joaquín Fernández López, però utilitzant com a mesures de pes els mil·ligrams i no els grans, que havia emprat Fernández en 1847, recordem que un gra equival aproximadament a 50 mil·ligrams, Durand-Fardel ja havia fet aquesta conversió però els francesos havien utilitzat com a mesura de capacitat, un litre d'aigua i no una lliura.

Sulfat magnèsic	59,90 mgs
Clorur sòdic	44,92 "
Sulfat càlcic	54,91 "
Sulfhidrat sòdic	39,93 "
Residu silícic	44,92 "
Pèrdua	29,95 "
Total	274,53 "

Taula 85- Anàlisi de les aigües de Benimarfull, realitzades per cada lliura d'aigua, que presenta en la memòria de 1872, el metge interí Antonio Llorca

Però, la polèmica que s'havia suscitat al llarg del segle XIX, respecte la composició de les aigües de Benimarfull, en 1875 estava viva, Anastasio García López²⁸⁵ en el Tractat de *Hidrología Médica* quan parla de les anàlisis de les aigües de Benimarfull, donava els següents resultats:

---

²⁸⁴ García Castañón (1866) p 37.

²⁸⁵ García López (1875) vol II, p 211.

4. Balnearis i aigües medicinals

Àcid sulfhídric	360 cent. cub.
Sulfat de magnèsia	0,120 grams
Clorur sòdic	0,092 "
Sulfat de calci	0,116 "
Sulfur de sodi	0,085 "
Sílice	0,092 "
Pèrdua	0,068 "
Total	0,573 "

Taula 86- Anàlisi de les aigües de Benimarfull, que presenta Anastasio García López, en el seu Tractat d'Hydrologia Mèdica de 1875. Les dades corresponen per cada 1000 grams (un litre) d'aigua

Si es fixem en el quadre anterior veiem que Anastasio García López reproduïx l'anàlisi de Fernández López però amb el canvi d'unitats de grans per lliura d'aigua a grams per litre d'aigua, dades que apareixen en el *Dictionnaire général des eaux minérales et d'Hydrologie Médicale* en 1860. Amb aquests resultats Anastasio García López, qüestionava les dades donades per Villagrasa i que havien sigut corroborades per García Castañón. Però en el quadre on Anastasio García²⁸⁶ presentava el grau de mineralització de les aigües minerals d'Espanya, informava que les de Benimarfull pertanyien a les aigües sulfurado-càlciques, de manera que en 1 litre d'aigua, hi havia 0,573 grams de minerals. Les classificava com Fortes per la sulfuració i amb una temperatura de 17° i 20°.

Per acabar de solucionar totes les discussions que hi havia en la determinació analítica de la composició química de les aigües, tant sols dos anys després en 1877, les dades de l'anàlisi practicada pel Director de l'establiment, el metge Carrió junt amb el professor doctor en Farmàcia Jose Mª Sarget²⁸⁷ presentaven discordances amb les altres anàlisis que s'havien fet anteriorment, Carrió afirmava que hi havia, nitrogen, sulfat sòdic i clorur magnèsic que no apareixien en cap de les altres anàlisis fetes anteriorment:

Sulfur sòdic	0,1102 grams
Nitrogen	0,0120 "
Clorur sòdic	0,4600 "
Sulfat càlcic	0,1800 "
Sulfat sòdic	0,2130 "
Clorur magnèsic	0,9400 "
Sílice	0,1300 "

Taula 87- Anàlisi de les aigües de Benimarfull, segons la memòria de l'any 1877, realitzada pel metge Juan Carrió Grifol. Les dades de l'anàlisi són per litre d'aigua

Com veiem, la polèmica sobre els resultats analítics de les aigües del brollador, no es va solucionar, al contrari va continuar fins al final del segle, de manera que en la memòria de 1887 i de 1889, el Director de l'establiment Adolfo Cervera Torres a més a més de l'anàlisi de Carrió, aportava una altra anàlisi que ell atribueix a anònim i que

²⁸⁶ Anastasio García López, explica que per a classificar les aigües pren en compte el grau de mineralització de les substàncies fixes i no els gasos, exceptuant les aigües que essent dèbils pels principis són fortes pel gas sulfhídric. Tom 1, 2ª part, p 399.

²⁸⁷ Carrió (1880) pp 3,4. Cervera (1887) p17.

havia aplegat a les seues mans, segons ell, per casualitat, el que és ben cert, és que es tractava de les mateixes dades analítiques que havia donat Anastasio García. Cervera és molt eloqüent, al expressar-se en aquests termes:

"A pesar de las indicaciones hechas en el tomo primero del Anuario, de que estas aguas no pueden aceptarse como sulfuroso-sódicas, porque ni el terreno donde emergen que es terciario medio de origen marino ni la temperatura, se avienen bien a que el mineralizador sea el sulfuro de sodio, es lo cierto que en cuantos análisis se han practicado hayan sido más o menos completos, en todos ellos se indica la presencia del sulfuro de sodio en cantidades bastante para dar la nota característica a las aguas de Benimarfull... Ahora bien después de la exposición de los análisis y ante las dudas de la comisión del Anuario, á cuya opinión nos asociamos, creemos debía procederse a un nuevo análisis que certificase los errores si los hay o cuando menos disipara las dudas que puedan existir".²⁸⁸

Diego González Rodríguez es decantà pels resultats donats pel metge Carrió i el farmacèutic Sarget, tal i com ho va escriure en la memòria que va presentar de l'establiment, corresponent a l'any 1895, data en que va ser Director supernumerari de Benimarfull.

Ja en el segle XX, Francisco Figueras Pacheco en l'edició de 1927 de la *Geografía General del Reyno de Valencia*, dirigida per F. Carreras Candi donava per a les aigües minerals de Benimarfull la composició que havia donat el metge Carrió, afegint el Bicarbonat sòdic i indicis d'Òxid fèrric:

Àcid sulfhídric	161 c.c.
Azot	22,35 c.c.
Sulfat sòdic	0,012 grams
Clorur sòdic	0,460 "
Clorur magnèsic	0,940 "
Sulfat sòdic	0,213 "
Sulfat càlcic	0,180 "
Bicarbonat sòdic	0,130 "
Síllice	0,130 "
Òxid fèrric	Indicis

Taula 88- Anàlisis de les aigües de Benimarfull que apareixen en "Geografía General del Reyno de Valencia" (1927) corresponen a les anàlisis del metge Juan Carrió Grifol (1877) afegint el Bicarbonat sòdic i indicis d'Òxid fèrric

Propietats medicinals

Les propietats medicinals de l'aigua eren les pròpies dels mineralitzadors que hi havia en la seua composició i temperatura, de tal manera que si era presa beguda, apagava la set, augmentava l'apetit i facilitava la digestió. Segons Madoz, sobretot servien per a les següents malalties:

- *Dermatològiques*: Afeccions herpètiques i cutànies. Afeccions escrofuloses.

²⁸⁸ Cervera Torres (1889) pp 5, 6 i 7.

- *Digestives*: Eren bones per a les irritacions estomacals, per l'atonía, la inapetència i la caquèxia, els còlics, la gastrodínia, la gastràlgia, l'enteràlgia. Rara vegada provocava evacuacions excessives.
- *Renals*: Amb efectes altament diürètics.
- *Mals de generació i pròpies de la dona*: amenorrea, leucorrea, afeccions de la vagina i la matriu.
- *Hematològiques*: Clorosi.
- *Cardíaques*: Cardiàlgies.

La primera referència escrita sobre les virtuts medicinals és la donada per Joaquín Fernández, en l'opuscle que escriu en 1847 sobre les aigües de Penàguila i Benimarfull, Fernández considerava que les aigües d'ambdós brolladors tenien característiques molt similars en les propietats físiques i una lleugera diferència pel que feia a la composició química perquè la de Benimarfull "abunda mas en sulfatos".²⁸⁹

Respecte de les virtuts medicinals, no veia cap diferència entre les dues aigües, només creia que les de Benimarfull, podien actuar amb més intensitat sobre el tub gastrointestinal per la presència de sulfats i residu silícic, així s'expressava quan parlava de les propietats terapèutiques de les aigües:

"El agua medicinal de Penáguila, la juzgo útil para el tratamiento de irritaciones crónicas del estomago y tubo intestinal, en obstrucciones del hígado, bazo, páncreas y de las glándulas del mesenterio, en la anorexia y dispepsia atónicas, en acedos, vómitos espasmódicos, gastrodinias y enteralgias.

Puede convenir en leucorrea, con tal que no haya mucho estimulo en la matriz o vagina y lo mismo en los catarros crónicos de la vejiga de la orina y uretra. Lo propio puede decirse de la nefralgias y afecciones espasmódicas de los órganos de las generaciones, y en la litiasis ó vicio calculoso.

La bebida de esta agua conduce a buenos resultados en intermitentes de todos tipos, y en algunas hidropesías parciales, si no están sostenidas por la desorganización de alguna víscera.

La creo ventajosa en baño y bebida para aquellas dolencias que viene á consecuencia de envenenamientos y cólicos saturninos, como son varias neuroses del movimiento y la locomoción, á saber: temblores, parálisis y combulsiones generales ó parciales.

Conviene igualmente en las escrófulas, herpes, sarna, tiña y otros exantemas cutáneos: en algunos anquilosis y úlceras callosas y en los dolores producidos por la gota, reuma, venéreo y abuso del mercurio.

En fomentos, resuelve optalmías inveteradas.

El agua citada, en inyección deterge las úlceras incipiente de la matriz y de algunos senos fistulosos y la supuración de la vejiga de la orina.

Debe espermentarse el embarro con el cieno que deposita en los engurgitamientos antiguos de las articulaciones, en los hidroartros y en algunas úlceras cacoeticas."²⁹⁰

Uns anys més tard, García Castañón considerava que les aigües de Benimarfull, begudes eren molt bones en l'aparell digestiu: "pues modifica la vitalidad en dichos órganos... extiende su acción a los aparatos anexos al digestivo, como son el biliar y pancreático".²⁹¹

També considerava que les aigües eren molt beneficioses per a l'aparell urinari amb efectes altament diürètics, com a conseqüència de la seua composició:

²⁸⁹ Fernández López (1847) p 26.

²⁹⁰ Ibídem, pp 21, 22.

²⁹¹ García Castañón (1866) p 51.

"debidos sin duda a los principios salinos que la constituyen y á su propio excipiente, que combinado por la absorción de los fluidos orgánicos favorecen las cualidades de éstos, no tanto para activar la diuresis como para modificar sus productos, pues al poco tiempo que se haga uso del agua la orina pierde su acidez y se vuelve alcalina".²⁹²

Igualment García Castañón considerava que eren molt beneficioses per al sistema nerviós, sobre la sang i l'aparell digestiu, provocant un augment d'apetit fent necessari una major ingesta d'aliments. Però, la vertadera acció terapèutica de les aigües sulfuroses de Benimarfull era sobre la pell com a conseqüència del seu mineralitzador que era el sofre.

"su aplicación especial es inseparable de su cualidad sulfurosa, y por esta cualidad se propinan en la diatesis herpética y en los catarros del aparato respiratorio, y en alguna otras dermatosis, especialmente á las que den de una disposición particular del organismo que ha recibido el nombre de diátesis".²⁹³

Finalment García Castañón, en la memòria de l'any 1866 ens fa un resum de les principals malalties que estaven indicades les aigües termals, aconsellant-les sense cap dubte en els següents casos:

1. *Malalties de l'aparell digestiu.* García Castañón referia que eren bones en "La curación obtenida en muchas flegmasias crónicas"²⁹⁴ així parlava d'amigdalitis cròniques, faringitis granuloses, gastritis, enteritis i gastroenteritis cròniques, gastràlgies i gastroenteritis.
2. *Malalties de l'aparell urinari.* Eren bones en els catarros de la bufeta de l'orina, no surtien efecte en els infarts de pròstata i en les estenosis.

"Aunque no hemos tenido ocasión de observar la acción de estas aguas sobre la litiasis y sí sobre la orina, la que aunque sea ácida cuando los enfermos empiezan el uso de las aguas, al muy poco tiempo se vuelve alcalina, sospechamos por esta circunstancia que debe ser ventajoso su uso en los cálculos formados por el ácido úrico y no tanto en los formados por el fosfato de cal".²⁹⁵

3. *Malalties pròpies de l'aparell genital de la dona.* També eren útils en amenorrees i dismenorrees.
4. *Malalties de la pell.* Les aigües eren molt bones per a les afeccions herpètiques.²⁹⁶ Segons García Castañón:

"tienen las aguas minerales de Benimarfull una acción especial benéfica y directa, debida á su constitución propia,²⁹⁷ e independiente de las demas acciones, las que en este caso solo consideran como auxiliares de esta".²⁹⁸

---

²⁹² Ibídem, p 52.

²⁹³ Ibídem, pp 57 i 58.

²⁹⁴ Ibídem, p 59.

²⁹⁵ Ibídem, p 69.

²⁹⁶ Sobre les afeccions herpètiques a meitat del segle XIX hi havia molta polèmica sobre l'origen i la naturalesa. Consideren afeccions herpètiques a qualsevol alteració de la pell que presenta escames crostes i pústules, hem de fer notar que no es coneixia l'existència del virus Herpes Varicel·la- Zòster i per tant hem de distingir-ho del actual nomenclador de l'herpes que és només una malaltia vírica provocada pel virus Herpes Varicel·la- Zòster. En el nou-cents hi havia discussió sobre el seu origen hereditari perquè veien que hi havia presentació familiar, el que és cert, és que es diagnosticaven amb el nom d'herpes diverses malalties de la pell o "dermatosis".

²⁹⁷ García Castañón es refereix al principi sulfurat que posseïx l'aigua.

²⁹⁸ García Castañón (1868) p 73.

També tenia efectes beneficiosos en la sarna, malaltia contagiosa que curava en 10 o 12 dies. En l'èczema crònic donava molt bons resultats utilitzada durant uns 14 a 16 dies, també en el *porrigo*,²⁹⁹ malaltia que apareixia sobretot en el cuir cabellut. En el líquen, malaltia no contagiosa i en les dermatosis seques, així com en les psoriàsiques.

5. *Malalties de l'aparell respiratori*. Sobre els catarros crònics de l'aparell respiratori i la tisi incipient.³⁰⁰
6. *Reumatisme*. No tenia aplicacions en el reumatisme crònic, però hi havia reumatismes que podien millorar encara que no era la seua utilitat.
7. *Afeccions escrofuloses*.
8. *Úlceres herpètiques, atòniques, escrofuloses, varicoses* etc. En tots aquests casos les aigües de Benimarfull tenien un efecte molt beneficiós.

Com veiem les virtuts medicinals de l'aigua del brollador, eren especialment dermatològiques, aquesta és una propietat de les aigües que no es va a modificar en cap memòria, al contrari tots els metges coincideixen que l'establiment era especialment beneficiós per a malalts amb dolences sobretot herpètiques i escrofuloses. Si es prenién en forma de banys "tiene una acción sedativa, tónica reconstituyente, resolutive y perturbadora".³⁰¹

4. El funcionament del balneari i l'ús medicinal de les aigües

Contraindicacions

Joaquín Fernández és el primer que va parlar de les contraindicacions de les aigües de Benimarfull, considerava que eren les mateixes que tenien les aigües de Penàguila, perquè ambdues aigües tenien característiques molt similars:

"El agua sulfurosa de Penáguila está contraindicada en las personas irritables que tengan predisposición á hemorragias en los escirros, gangrenas y calenturas agudas ó crónicas de todos tipos, ora procedan de inflamaciones, ora de tabes dorsal, ó de otra afeccion desorganizadora de los tejidos, sea cual fuere la causa que la produzca y que haya constituido á los pacientes en un grado de estenuacion considerable".³⁰²

García Castañón al igual que els successius directors, uns anys més tard corroboraran les contraindicacions que donava Joaquín Fernández, parlant de contraindicacions en les gran lesions orgàniques del cor, de l'estómac, del tub intestinal, del fetge o dels ronyons.

Posologia

S'utilitzaven de diverses formes: beguda, banys i dolls.

---

²⁹⁹ Antigament per aquest nom s'entenia una inflamació del cuir cabellut de caràcter contagiós amb pústules grogues que es converteixen en crostes i que ocasionen la pèrdua del cabell, sense febre. Cuesta y Ckerner ho relaciona amb la tinya, Littré comenta que diversos autors ho relacionen amb la pitiriasi.

³⁰⁰ Durant el segle XIX el sofre era conegut com bàlsam dels pulmons.

³⁰¹ García Castañón (1866) p52.

³⁰² Fernández López (1847) p 22.

- *Beguda*: Es prenia de mig a un got d'aigua diverses vegades al dia, separades les preses d'aigua per diversos passejos. Joaquín Fernández indicava que es podia prendre sola o mesclada amb llet o algun emol·lient, encara que era millor prendre-la de forma natural tal i com eixia del brollador, i aconsellava prendre algun aniset o caramel per disminuir el mal gust que deixava l'aigua després d'haver-la begut. La millor hora era pel matí en dejú a les albors del dia i en la primavera i la tardor.
- *Banys*: Els banys tenien una durada de 15 a 45 minuts i una temperatura que anava de 20 a 35 °R. La durada del bany havia d'estar sempre controlada per un metge, que ho supervisava i que coneixia les dolences de cada malalt, així com l'edat i la idiosincràsia. Si eren banys d'aigua fresca en els xiquets no devien passar de 8 a 10 minuts i en els adults no devien superar els 25 minuts. Però si es tractava de banys d'aigua tibia entre 20 a 26 °R podien romandre de 20 a 25 minuts, i finalment si superaven els 30 °R no podien passar dels 20 minuts.

Temporada

El calendari d'assistència a l'establiment per a prendre les aigües mineromedicinals, hem vist que va ser molt variable, segons la font consultada i l'any hi havia unes dates d'obertura i tancament que presenten molta variabilitat, no obstant això, les dates més comuns varen ser:

- 1ª Temporada: del 15 de maig al 15 de juny. Monasterio Correa en 1850 informa que començava en maig i acabava en juny, sense esclarir els dies del mes en concret.
- 2ª Temporada: de l'1 de setembre fins a la fi d'octubre. En aquestes dates, Monasterio Correa en 1850 coincidia amb aquesta informació.

Segons Pedro María Rubio la temporada de l'establiment en 1850 presentava dues parts, els banys estaven oberts:

- 1ª Temporada: des del 1er de maig fins al 30 de juny.
- 2ª Temporada: des del 1er de setembre fins al 31 d'octubre.

Malgrat aquesta informació en la taula que hi havia al final de l'obra de Rubio es presentava la temporada de Benimarfull des de l'1 de juny fins a finals de setembre, aquesta és la mateixa informació que apareix en l'Anuari de 1859, i que més endavant es pot llegir en el Diccionari de Littré.³⁰³ No obstant això, hi havia altres Tractats que donaven l'obertura de l'establiment amb certa vacil·lació, donant per a la 1ª temporada des del 15 de maig fins al 15 de juliol i per la 2ª temporada des de l'1 de setembre fins al final d'octubre.

Segons José Chacel el governador va manar el tancament del balneari el 3 de setembre de 1884 com a conseqüència d'una epidèmia de febres palúdiques que va durar durant 4 mesos fins a primers de gener següent, va estar tancat tota la 2ª temporada.

---

³⁰³ Diccionari de Littré (1889) Tom I, p 217.

Concurrència als banys

En 1845 els camins per anar a Benimarfull eren de ferradura, és a dir estaven en molt mala condició i no anaven diligències, hi havia diversos camins de ferradura que anaven a Planes a Pego i empalmaven amb la carretera de Xàtiva i Alacant. En 1853 Pedro María Rubio continuava lamentant-se del mal estat que es trobaven els camins per accedir a l'establiment encara que situa a Benimarfull dintre dels establiments que es podia aplegar en rodes i estava a menys de mitja llegua de la població.

Durand-Fardel³⁰⁴ en 1860 parlava de Benimarfull com un establiment que tenia una freqüentació que era poc considerable. Però en 1887 Antonio Cervera Torres, ampliava la informació:

"Para llegar al establecimiento puede irse en ferrocarril hasta Játiva, estación de la línea de Almansa á Valencia, desde dicho punto en coche diligencia hasta Alcoy y en tartana desde esta ciudad al balneario. Para los viajeros procedentes del interior de España es mas conveniente llegar en ferrocarril hasta Villena, tomar la línea económica de Villena a Alcoy, para desde este punto ir en carruaje al establecimiento".³⁰⁵

Any	Banyistes	Any	Banyistes
1847	137 ³⁰⁶	1887	198
1848	80	1889	253
1849	86	1890	83
1850	114	1891	170
1851	208	1895	100
1859	300	1898	134
1866	374	1899	153
1872	135	1900	141
1880	263	1901	293
1882	302	1902	187
1884	170	1903	197

Taula 89- Concurrència de malalts, durant la segona meitat del segle XIX, en l'establiment de Benimarfull

Respecte de la concurrència als banys de malalts, banyistes o aigüers com també eren coneguts durant la segona meitat del segle XIX, hem de dir que fins a 1851, les dades que presentem, són les que dona Pedro María Rubio en el *Tractat d'Hidrologia*, i que procedien en la major part de la informació que li varen enviar els metges que passaren pel balneari, la resta de la informació, a partir de 1851, procedeix

³⁰⁴ Durand-Fardel (1860) p 243.

³⁰⁵ Cervera Torres (1887) p 13.

³⁰⁶ Dels 137, Rubio informa que estaven distribuïts: 68 Homes i 62 Dones. 7 eren pobres de solemnitat.

principalment de les memòries anuals que presentaven els directors del balneari de forma obligatòria, i dels Anuaris que es varen publicar en el segle XIX, on també eren recollides aquestes dades.

Les dades de 1882 i 1859 són les que procedeixen de l'Anuari. No obstant això, malgrat la concurrència que hi havia de banyistes, segons la direcció mèdica el nombre de banyistes malalts que anaren a l'establiment durant la primera meitat del segle XIX, no aplegava a 100, i segons la classificació que es feia en eixa època, l'establiment pertanyia a l'última categoria, la sexta³⁰⁷ és a dir quan el nombre de malalts que acudia a l'establiment a rebre atenció mèdica com a conseqüència de la seua malaltia no superava els 100. En 1850 comença a repuntar un poc l'afluència de malalts. En 1849 la proporció que hi havia entre els pobres de solemnitat i els militars respecte del total que anaren als banys era en Benimarfull de 1/7 respecte dels pobres, dels militars no hi ha informació.

5. Activitat econòmica

L'activitat econòmica al voltant del balneari de Benimarfull va representar el creixement demogràfic del poble, de tal manera que en 1572 Benimarfull tenia unes 20 cases i en 1850 aplegava al centenar.

Preus

Ni Madoz ni Rubio donen constància del preu dels banys, tant que aquest últim no l'inclou en els establiments on els banys són gratuïts, sinó en els que si se paga deduïm que Rubio no tenia la dada del pagament, però si que es pagava per anar a l'establiment.

Més endavant Anastasio García López en *La Guía del Bañista* de 1869 dóna els preus de l'hostalatge:

"Las habitaciones son desde 4 hasta 10 rs. diarios cada una, segun su clase; por la comida en la fonda, 16 rs. A los que comen por su cuenta se les facilitan todos los utensilios que necesiten. Los que se hospedan en el establecimiento pagan 4 rs. por cada baño; por baños parciales y beber las aguas, 2 ½ reales cada día. Los que no estan hospedados en el establecimiento pagan 5 rs. por cada baño general; por baños parciales y beber las aguas, 3 rs. diarios, y por sólo beber agua, real y medio. El establecimiento tiene carruaje para Alcoy y las ventas de Muro, siendo el precio de 8 rs. cada asiento al primer punto, y 5 al segundo".³⁰⁸

Anastasio García també informava dels costos del transport des de diversos punts i al mateix temps explicava que es podia anar des de Madrid a Villena amb el ferrocarril, i des de Villena a Alcoi amb una diligència que costava 25 rs, i finalment des d'Alcoi als banys 8 rs amb tartana.

---

³⁰⁷ Recordem que els establiments hidrotermals a meitat del segle XIX, es dividien en sis categories, segons la concurrència de malalts que hi anaren. La primera era quan el nombre de banyistes malalts superava els 2.000, en aquesta categoria només hi havia dos (Carratraca i Ledesma) no hi havia cap balneari valencià. La segona quan els malalts superava els 1.000 (8 establiments) tampoc hi havia cap balneari valencià. La tercera si passaven de 500 (23 direccions) en aquest grup es trobava l'establiment de Busot i el de Vilavella. La quarta si passaven de 200 (28 direccions), en aquesta categoria estava el balneari de Bellús. La quinta si passaven de 100 (7 direccions) aquí no hi havia cap balneari valencià. La sexta i última era quan el nombre de malalts que anaven als establiments no superava els 100 (7 direccions) en aquesta categoria estava inclòs l'establiment de Benimarfull.

³⁰⁸ García López (1869) p 251.

Des de València es podia aplegar a Xàtiva amb el ferrocarril, de Xàtiva a la Venta de Muro es podia anar amb diligència que costava 25 rs i després es podia arribar als banys amb tartana per 5 rs. Des d'Alacant calia anar a Alcoi amb diligència que costava 14 rs per seient, la resta de camins en 1869 eren de ferradura.

L'establiment balneari, era de propietat particular, els seus amos formaven una societat privada. Pedro María Rubio en 1850, fa un estudi econòmic dels balnearis a Espanya, de tal manera que vol establir uns indicadors econòmics en cada balneari, per a poder-los comparar de forma estandarditzada i traure conclusions de diversa índole, així fa una relació sobre el càlcul del numerari que per tots els conceptes gasten els banyistes en els establiments d'aigües mineromedicinals amb direcció mèdica, prenent en compte la concurrència que hi ha als balnearis en 1849.

En la taula³⁰⁹ que Pedro María Rubio presenta en el Tractat d'Hidrologia, quan parla de Benimarfull, li dóna una concurrència de 86 banyistes, que li correspon una despesa en els banys de 12.800 rs. Aquesta és una quantitat molt baixa, si la comparem en els altres balnearis amb direcció mèdica que hi havia a València, veiem que era un balneari amb molt poca activitat econòmica. Per exemple l'establiment de Busot que era el més concorregut, tenia una concurrència de 832 banyistes que es deixaven un capital de 133.200 rs, menys concurrència hi havia a Vilavella, encara que també era prou alta per a l'època es tractava d'uns 715 banyistes que representava una despesa en l'ús dels banys de 114.400 rs, l'activitat econòmica de Benimarfull era inclús més baixa que la que presentava el balneari de Bellús que era de 230 banyistes que es gastaven en els banys 36.890 rs.

Hem de tindre en compte que Pedro María Rubio inclou en tots els conceptes, les despeses d'allotjament i manutenció durant una mitjana de nou dies, també inclou el pagament de banys i propines així com altres xicotetes despeses, i tot ho calcula a partir de la concurrència que hi ha als banys:

"Tomo por base la concurrencia de bañista a cada establecimiento en 1849. Deduzco de ella la quinta parte en que va apreciado por término medio el número de pobres de solemnidad , y el resto lo multiplico por 200, cantidad de reales en que valoro el gasto total de cada bañista, también por término medio, de la clase de ricos y mas ó menos acomodados en todos los baños de España".³¹⁰

Com podem veure per les xifres exposades anteriorment, el balneari de Benimarfull tenia poca activitat econòmica lligada a la poca concurrència que tenia, i que al llarg del segle XIX pràcticament no es va modificar, com podem saber pel testimoni dels seus Directores mèdics.

6. Directores mèdics del balneari

El balneari de Benimarfull va passar a ser de planta en 1846, data en la que comença a tindre direcció mèdica. El primer Director mèdic va ser el metge d'Alcoi, Joaquín González Villagrasa.

En la següent taula presentem els metges que varen ser Directores del balneari de Benimarfull i les dates cronològiques de la direcció mèdica de l'establiment durant el segle XIX:

---

³⁰⁹ Pedro María Rubio (1853) p 632.

³¹⁰ *Ibidem*, p 632.

Joaquín González Villagrasa (interí)	1846 a 1853
Lorenzo Ferrando (interí)	1853
Ricardo Blanquer	1859, 1861
Joaquín García Castañón (interí)	1866, 1868
Ventura Piñeiro/ Juan Mirat ³¹¹	1868
Antonio Llorca Palomero (interí)	1872 a 1873
Joaquín Iborra García	1874
José Genovés Tío	1875
Juan Carrió Grifol (oposició)	1876 a 1880
José Chacel Ferrero (propietat)	1881 a 1886
Adolfo Cervera Torres (oposició)	1887 a 1889
Joaquín M ^a Aleixandre Aparici (supernumerari)	1890 a 91
Salustiano Fernández-Checa Izquierdo (interí)	1894, 1897
Diego Antonio González Rodríguez(supernumerari)	1895
Arturo Pérez Fábregas	1898
Salustiano Fernández-Checa Izquierdo	1900-1904

Taula 90- Llistat de Directors mèdics de l'establiment hidrotermal de Benimarfull

1. *Joaquín González i Villagrasa*. Metge d'Alcoi, va ser el primer Director de l'establiment de Benimarfull, el 28 de març de 1846 amb caràcter d'interí, a petició del propietari de l'establiment de Benimarfull, Juan Bautista Payá, qui al mateix temps que demanava l'habilitació oficial de les aigües del brollador com medicinals, proposava com director interí a González Villagrasa. Va ser Director del Balneari de Benimarfull fins a 1853 en que va morir d'una epidèmia de còlera a Alcoi.
2. *Lorenzo Ferrando*. Va ser metge interí com substitut a la mort de González Villagrasa.
3. *Ricardo Blanquer*.
4. *Joaquín García i Castañón*. Va nàixer a Bello (Oviedo) en 1818. Es va llicenciar en medicina i cirurgia a Valladolid, va ser metge interí de Benimarfull en dues temporades, la primera des del 30 d'agost fins al 5 d'octubre de 1866 i la segona des del 3 de gener fins al 14 de març de 1868, que és quan va ser nomenat Director en propietat de l'establiment de Zaldívar per R.O. del 8 de maig de 1868. Membre fundador de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica. Va morir a Madrid l'11 d'abril de 1878.

³¹¹ Nom de director que dona Anastasio García(1869) p 197.

5. *Antonio Llorca i Palomero*. Va presentar una memòria dels banys de Benimarfull la temporada de l'any 1872, havia sigut proposat com metge pel propietari de l'establiment D. Nicolás Boronat. Va ser metge interí de Bellús en 1871 i de Benimarfull en 1872 i 1873
6. *Joaquín Iborra i García*. Nascut a Benilloba (Alacant) el 23 de desembre de 1844. Estudià la llicenciatura de medicina i cirurgia en la Facultat de València. Va ser metge interí dels banys de Benimarfull durant la temporada, des del 19 de juny de 1874 al 31 de març de 1875, perquè va ser traslladat com interí als banys de Salinetas de Novelda, per efecte de la R.O. del 27 de març de 1875 (31 de març de 1875). No va prendre possessió de la plaça per estar ocupat el país pels carlistes. Va ser membre fundador de la Societat d'Hidrologia Mèdica. Va morir jove als 40 anys, en la ciutat de València.
7. *José Genovés i Tío*. Nascut en la Vil·la de Torres (Madrid) en 1824. Estudià la carrera de llicenciat en medicina i cirurgia en la Facultat de Medicina de València. Fundador de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica, va ser nomenat metge interí de l'establiment de Benimarfull el 6 d'abril de 1875. L'any següent, va obtenir la plaça de metge director dels banys de Fitero Nuevo per R.O. del 6 de juny de 1876, plaça que va permutar per la de Vilavella de Nules el 23 d'octubre de 1877, plaça que no aplegà a dirigir perquè es va morir el 30 d'agost de 1878 a Almansa.
8. *Juan Nepomuceno, Antonio, Domingo Carrió i Grifol*. Nascut a Novelda (Alacant) el 10 de maig de 1848. Va estudiar la carrera a la Facultat de Medicina de València i el doctorat a Madrid. Va ser un dels fundadors de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica. Després de ser nomenat metge director amb propietat dels banys de Vilo per la R.O. del 6 de juny de 1876, es va traslladar el mateix any als banys de Benimarfull mitjançant el concurs del 8 de novembre de 1876, aquí va estar tres temporades fins al 26 de febrer de 1881, en aquesta data va passar al balneari de Santa Ana.
9. *José Chacel i Ferrero*. Va estudiar la carrera de medicina a Valladolid. Havia sigut director de l'establiment Benimarfull, des del 26 de febrer de 1881 fins al 25 de febrer de 1886 que és quan se'n va anar a Santa Ana.
10. *Adolfo Cervera i Torres*. Va nàixer a València el 7 de novembre de 1856. Estudià medicina a València llicenciant-se en aquesta Universitat, estudiant el doctorat a Madrid. Va ser nomenat per la R.O. del 27 de maig de 1887 Director del balneari de Benimarfull, traslladant-se a l'any següent al balneari de Otálora en el concurs del 20 de febrer de 1888, però va tornar al de Benimarfull la temporada de 1889 (concurso del 25 de febrer de 1889) on només va estar un any perquè a l'any següent es va traslladar als banys de Santo Tomás en el concurs del 31 de març de 1890. Va ser membre numerari de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica.
11. *Joaquín María del Rosario Aleixandre i Aparici*. Va nàixer a València el 14 d'octubre de 1855. Va estudiar la carrera en la Universitat de València, on es va llicenciar en medicina i cirurgia, posteriorment es va doctorar a Madrid. Va ser Director mèdic del balneari de Benimarfull, en qualitat de supernumerari per la

R.O. del 7 de juliol de 1887 durant dues temporades, 1890 i 1891, mitjançant els concursos del 31 de març de 1890 y del 18 de febrer de 1891 passant a l'any següent al balneari de Bellús pel concurs del 22 de febrer de 1892. Va ser membre numerari de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica.

12. *Salustiano, Medardo, Heráclio Fernández-Checa i Izquierdo*. Va nèixer a Fuente la Higuera (València) el 8 de juny de 1859. Es va llicenciar en medicina i cirurgia per la Facultat de Medicina de València, estudiant el doctorat en la Universitat Central de Madrid. Soci numerari de la Societat Espanyola d'Hidrologia. Fernández Checa, va ser metge interí dels banys de Benimarfull, la temporada de 1894, pel concurs del 26 de febrer de 1894. Per la R.O. del 14 de juliol de 1894 va passar a ser supernumerari, amb aquest càrrec va passar a dur la direcció de l'establiment de Salinetas de Novelda, d'aquesta manera l'any següent en el concurs de l'1 de febrer de 1895 va ser nomenat Director supernumerari de Salinetas de Novelda, on va continuar l'any 1896. Passant a Benimarfull la temporada de 1897. Posteriorment en 1900 va tornar a Benimarfull.
13. *Diego, Antonio González i Rodríguez*. Nascut en la vil·la del Rosal (Pontevedra) el 28 de setembre de 1864, va estudiar medicina en la Facultat de Santiago de Compostela, estudiant el doctorat en la Central. Va ser declarat supernumerari del Cos de banys per la R.O. del 14 de juliol de 1894, passant a numerari dos anys més tard. Pel concurs de l'1 de febrer de 1895 va ser nomenat metge Director supernumerari en l'establiment de Benimarfull la temporada de 1895. Era membre numerari de la Societat Espanyola d'Hidrologia.
14. *Arturo, Bonifacio, Julio, Eugenio, Tomás Pérez i Fábregas*. Nascut a Madrid el 5 de juny de 1871, va estudiar medicina en la Universitat Central de Madrid, on també va fer el doctorat. Per la R.O. del 14 de juliol de 1894 va ser declarat supernumerari del Cos de banys, passant a numerari el 20 d'abril de 1895. Va ser Director de Benimarfull l'any 1898.

2.2 BUSOT

1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari

El balneari de Busot és trobava en la població alacantina d'Aigües, situada en la comarca de l'Alacantí a 38° 28' 6" latitud Nord i 3° 18' 22" longitud Est, del meridià de Madrid. La població Aigües també va ser coneguda com Aigües de Busot, essent Busot una població veïna que comptava amb més habitants. El municipi d'Aigües es va segregat d'Alacant en 1841, es troba en la falda de la muntanya anomenada *Cabesó* amb clima temperat i saludable, limita pel nord amb Relleu i Orxeta, pel sud amb Campello, i a l'oest es troba Busot. A meitat del segle XIX, segons Madoz, tenia una població de 1.250 habitants, dels quals 256 eren veïns, a finals del segle en el cens de 1897 presentava una població de fet de 1.267. Aigües va sofrir una despoblació a partir de 1910, de la que no s'ha recuperat, actualment en el cens de 2009 presenta una població de 1.064 habitants. La muntanya Cabesó o Cabeço d'or, que també és coneguda com *cerro del hombre*, deu el seu nom perquè la gent que vivia en temps passats pensava que hi havia mines d'or, però, en el seu lloc es trobaren mines de pirites i altres de poc valor "ocres de hierro, azufre, piritas cobrizas y algún rastro de carbón mineral",³¹² aquesta muntanya era prou afamada entre els residents del voltant fins al punt que Madoz ens recorda la dita popular que venia dels moriscs:

"¡Ah cabeza de oro! ¡quien te pudiera pillar una noche solo!".³¹³

Per altra banda el nom també es pensa que prové de l'època del *Al-Andalus*, els àrabs mantingueren el vocable iber Ur que significa aigua, perquè en l'interior de la muntanya hi ha corrents d'aigua soterrània, així el vocable or faria referència a l'aigua i no a l'or. Als peus de la muntanya es trobaven, tal i com Madoz exposava en el Diccionari, els banys termals de Busot: "Cuyas aguas marcan 32 y 33 grados de calor, lo cual demuestran que pasan inmediatas a algún sitio donde hay grandes masas en combustión, y no lejanas de su salida".³¹⁴ Segons Juan Bautista Foix i Gual, en 1848 l'establiment d'aigües i banys de Busot estava situat en una canyada, que no tenia la ventilació adequada, en un terreny que tenia una gran pendent per on podien caure al-luvions, però els anys anteriors havien canalitzat les aigües estancades que eren les causants de les febres intermitents. La situació de l'establiment i el seu entorn, devia ser prou calamitosa a principis del segle XIX, perquè al mateix temps, Madoz també es lamentava de l'estat que es trobava el lloc:

"Seria de desear que hombres inteligentes se dedicasen á examinar con detención estos parajes, seguros de encontrar datos que podrian inducir al conocimiento de riquezas científicas. Unas veces la desidia, otras las dificultades que en verdad presenta el terreno hasta llegar al punto de la entrada de dicha cueva, y sobre todo los peligrosos pasos que hay que vencer para recorrerla en todas direcciones ...en otros paises seria este sitio un objeto de especulación, pues con muy corto trabajo podria hacerse accesible hasta para los carruages".³¹⁵

Les aigües de Busot eren molt antigues, els banys s'usaven des de feia diversos segles, de les propietats medicinals de les aigües de Busot ja parlava Escolano i

³¹² Alcón (1815) p15.

³¹³ Madoz (facsimil, 1987) Tom I p 183.

³¹⁴ Ibídem, p 183.

³¹⁵ Ibídem, pp 183,184.

Quiñones. En 1764 Gómez de Bedoya³¹⁶ en la seua obra *Historia Universal de las fuentes minerales de España, sitios en que se hallan*, informava sobre l'experiència que hi havia en el seu ús i enumerava les virtuts i l'eficàcia de les aigües, en aquesta obra Gómez de Bedoya arreglegava les principals fonts minerals que hi havia a Espanya i l'única aigua mineromedicinal que cita l'autor, situada a València és la de "Buzot".

Fig. 89- Dibuix de Pedro Gómez de Bedoya Paredes de 1764, que apareix en el seu Tractat d'Hidrologia, anomenat segons l'autor: "HISTORIA UNIVERSAL DE LAS FUENTES MINERALES de España, sitios en que se hallan, principios de que constan, analyses, y virtudes de sus aguas, modo de administrarlas, y de ocurrir a los accidentes que suelen nacer de su abuso; todo deducido de la observacion, y la experiencia; descripcion de los Lugares de su situacion, con una buena parte de la Historia natural del termino de cada Pueblo, y explicacion de las curiosidades que contiene. TOMO PRIMERO QUE COMPREHENDE LAS LETRAS A, y B".

³¹⁶Pedro Gómez de Bedoya y Paredes (1764) tomo primero que comprehende las letras A y B pp 434-435.

Si tenim en compte al Dr. Joaquín Fernández López³¹⁷ l'antiguitat de les aigües termals es perdia en la nit dels temps, ja en època dels romans eren unes termes que estaven situades en el lloc anomenat Ciscar, açò ho corrobora el seu antecessor Dr. Joaquín Ruiz de Lope qui parlava d'uns descobriments romans que havien tingut lloc el 1816³¹⁸ i de gran quantitat de monedes trobades hi. Totes aquestes troballes, serveixen a Fernández López, per a deduir que les termes de Busot foren fundades pels romans o almenys millorades, si és el cas que hagueren sigut construïdes pels fenicis o els cartaginesos. També Pedro María Rubio³¹⁹ en 1853 parlava dels banys de Busot que eren molt antics, informava en el seu tractat que en 1816 s'havien trobat restes romanes, gots de fang saguntins, anells eqüestres, inclús monedes d'argent i altres metalls amb la imatge del bust de Juli Cèsar. Aquestes aigües eren molt apreciades pels romans i els àrabs. Sembla que, seguint amb el testimoni de Rubio, segons els vestigis que hi havia de columnes, restes d'escalinates, arcs i d'altres troballes, les termes romanes estaven situades en el lloc anomenat Ciscar, aquesta informació coincideix amb la que donen els dos Directors mèdics de l'establiment, Ruiz de Lope i Fernández López. A més a més, Rubio ens deia que l'establiment actual a diferència del lloc on suposadament estaven ubicades les antigues termes romanes, no estava prou guarit de les inconveniències climatològiques, i per altra banda els edificis dels banys estaven situats en diferents emplaçaments, al llarg d'una canyada amb un terreny en pendent i sotmesos als al·luvions, la qual cosa originava que no hi haguera seguretat per a la conservació de les edificacions. Exactament no es coneix l'antiguitat dels banys, però l'existència d'un escut d'armes de la ciutat d'Alacant, en el frontispici de l'únic edifici que hi havia a principi del segle XIX, amb les barres d'Aragó i la corona Reial i una inscripció amb una data de 1551, dóna certament constància de la seua antiguitat.

De la importància dels banys al principi del segle XIX no hi ha cap dubte, podem fer-nos una idea per les cites que havien fet autors anteriors sobre les virtuts medicinals de les aigües tal i com ens informa el seu Director, Fernández López quan escriu l'opuscle de Busot:

"Los autores regnícolas Limon Montero, Quiñones, Escolano, Lemos, el erudito Cabanilles y el Dr Bedoya &c. hablan de estas aguas con entusiasmo, y el último en su historia universal de las fuentes minerales de España, se limita a dar una sucinta idea de su uso terapéutico con relación á la ligera noticia que le comunicó el P. José Francisco Clavera, boticario jesuita de Calatayud. En 1815 el sabio farmacéutico D. Agustín Alcon, por disposición y á espensas de la Junta Municipal de Sanidad de la ciudad de Alicante, practicó el análisis. Se hace también mencion de estas aguas en el Tisot, materia médica de D. Ramon Capdevila, en varios diccionarios de Medicina, en la Guia del Bañista, Formulario del Dr Alvarez, y en las Obras del Dr Giménez &c."³²⁰

En el segle XVIII, l'il·lustrat valencià Cavanilles, quan va passar per Busot, no oblida els brolladors que hi havia, de manera que dóna bona constància dels banys de la població, així ja parla de la Cogolla i dels Banys, ambdues fonts segons Cavanilles presentaven una aigua cristal·lina, que tenia bon gust al paladar, però no obstant això, amb un xicotet olor de sofre.

---

³¹⁷ Fernández López (1849).

³¹⁸ Fernández López (1849) article XV.

³¹⁹ Pedro María Rubio (1853) p 257.

³²⁰ Fernández López (1849) p 14.

Fig. 90- Frontispici de l'obra del metge Alfonso Limon Montero que va ser publicada en 1697 amb el títol "Espejo cristalino de las aguas de España". És una de les obres més antigues que descriu les fonts i els banys d'aigües amb virtuts medicinals que hi havia a Espanya

El botànic Cavanilles en *Las Observaciones*, ja descriu l'existència d'una xicoteta edificació per a prendre les aigües:

"Hay allí un baño reducido a una pieza de tres varas y media de diámetro, precedida de dos como antecámaras: á todas estas piezas comunica el agua tal calor, que en muy pocos minutos sudan copiosamente los que allí entran. Como es único el baño toman su vez los concurrentes para entrar, y después se retiran á unas pobres casas edificadas en aquel recinto. No hay que buscar allí comodidad alguna".³²¹

Ja en el segle XIX, a principis d'iniciat el segle, començava una nova etapa per als banys de Busot, en 1815 se li encomana al farmacèutic Agustín Alcon un treball d'anàlisi de les aigües i estudi dels brolladors de Busot, en aquest treball Alcon donava la mateixa informació sobre l'edificació que havia en el brollador, probablement estiguera presa de la que anys enrere havia donat Cavanilles:

"Hay allí, un solo baño o pila, reducido a una pieza de tres varas y media de diámetro, precedida de dos como antecámaras, á que llaman sudador y entrada, á causa de la facilidad con que en este sitio se promueve la transpiración por el mucho calor y humedad de la atmósfera".³²²

El que si que és cert, és que quan Alcon parlava dels banys, encara no havien sigut reformats, serà en 1817, després de passar a ser un establiment de planta, amb direcció mèdica, quan es planteja una nova construcció i millora de les dependències

³²¹ Cavanilles (1797) Tom II, llibre IV, p 247.

³²² Alcon (1815) p 14.

hidrotermals, que transformaran el balneari, passant amb les noves reformes que hi es faran, a ser un dels millors balnearis valencians del segle XIX. La informació que dóna Madoz d'aquestes aigües termals és prou detallada a diferència de la informació que dóna d'altres. Hi havia diversos brolladors, Madoz, sobretot en distingeix dos, el dels Banys que és el que té el balneari i el de la Font de la Cogolla, corroborant la informació que dóna Alcon en la memòria de Busot de 1815. "las fuentes llamadas de los Baños y de la Cogolla, más apreciadas que las otras por su alta temperatura y propiedades medicinales".³²³

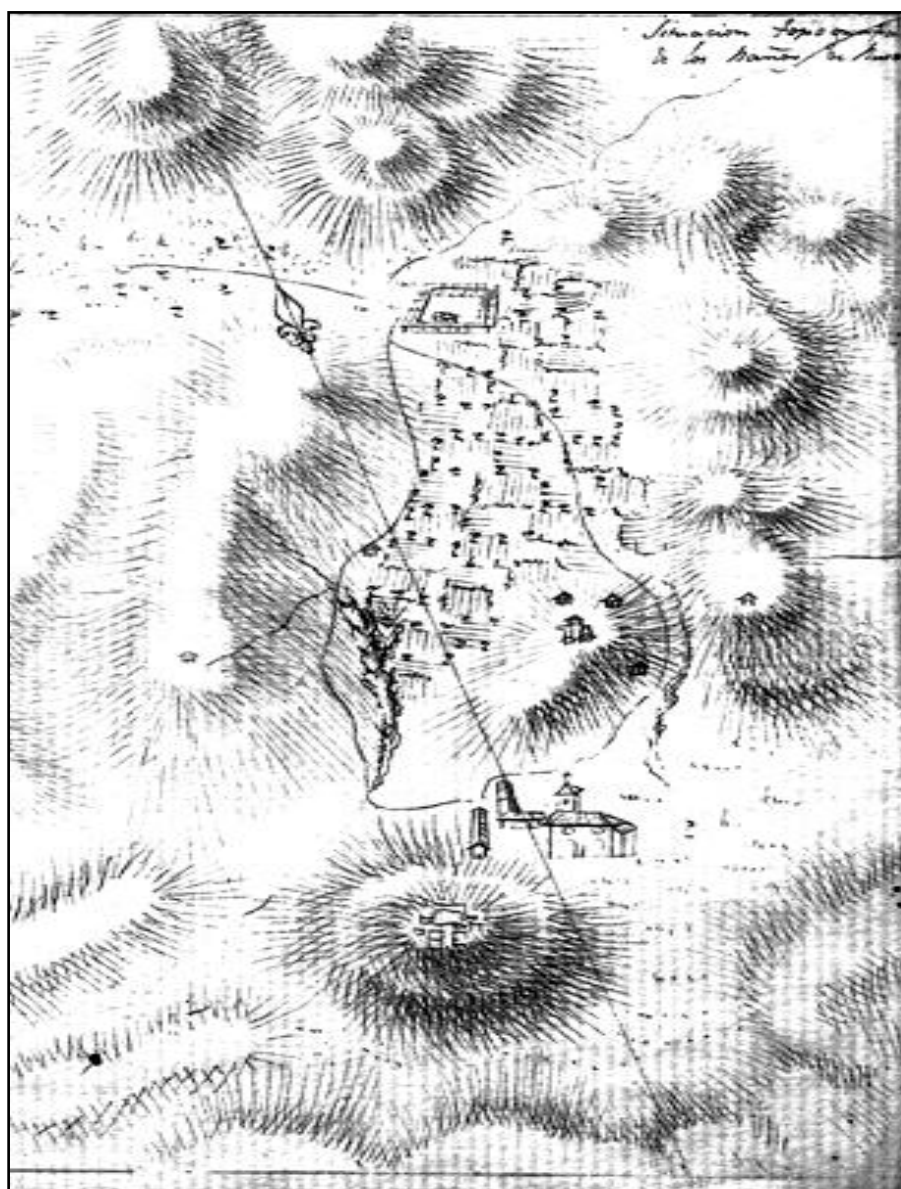

Fig. 91- Situació topogràfica dels banys de Busot segons Agustín Alcon. 1815

Si analitzem la informació de Madoz, veiem que les dades que dóna en el Diccionari sobre les aigües de Busot les arreplega de la memòria que ha fet Fernández López en 1939, és a dir que l'informador de Madoz en aquest cas no és altre més que el Director dels banys.

³²³ Ibídem p 14.

A. La Font de la Cogolla

El nom de la Font segons la veu, venia perquè el brollador naixia d'una roca que tenia forma d'un pouet oval, l'edifici dels banys estava resguardat per una espècie d'ermita amb seients per a comoditat dels malalts. Les propietats de les aigües eren similars en els dos brolladors. El brollador estava situat a un quart d'hora de l'edifici dels Banys.

B. Banys de Busot. Brollador de Busot

El Diccionari informa que el propietari dels banys era l'il·lustre jove senyor comte de Casarrojas i marquès del Bosch.³²⁴ Solucionats els problemes judicials de propietat, el balneari va pertànyer durant tot el segle XIX al marquès del Bosch.

2. Edifici i estructura del balneari

Per la descripció que fa la veu sabem que els edificis que constituïen l'establiment tenien forma quadrilonga, en el centre de la qual naixia el brollador dels banys, a través dels badalls que es formaven en una roca, l'aigua eixia amb abundància i era arreplegada en unes piques. L'establiment dels banys, comptava amb 7 piques, de les quals 4 eren de 6 peus de llarg i les altres 3 eren més grans, d'uns 9 peus. Tots els banys tenien una peça de descans i contenien aixetes de bronze, amb clavegueram i un bon paviment, els banys estaven coberts per una volta amb respiradors adequats. Els malalts s'allotjaven en 30 edificis adjacents a l'establiment, aquests edificis eren normalment d'una planta i ben ventilats, però també hi havia algú que tenia una primera planta; per altra banda també hi havia dues casetes per albergar pobres dels dos sexes, una ermita, un forn, una carnisseria, una tenda de comestibles i un parador.

Madoz considerava que eren uns banys dels més importants d'Espanya, però que era possible millorar-los, per tal de fer-ho aconsellava actuar de la següent manera: augmentant, el nombre d'habitacions, perquè només hi havia 30, nombre que resultava clarament insuficient per a la gran afluència de persones en la temporada balneària, perquè com a màxim podien acollir a 50 famílies i la resta havien de buscar allotjament en els caserius del voltant; per tal motiu, aconsellava fer un pis més, dalt de les habitacions que hi havia, d'aquesta manera s'aconseguiria augmentar la capacitat al mateix temps que adornava l'edificació.

Per altra banda també aconsellava posar sis piques addicionals per afavorir els banys a diferents temperatures, mesclant l'aigua calenta dels banys amb la de la font del Colladet, que naixia a 220 passos de l'establiment, l'aigua d'aquesta font tenia les mateixes propietats mineromedicinales que la de la Cogolla i la dels Banys, d'aquesta manera al mesclar l'aigua, es temperava més prompte i els malalts no havien d'esperar-se que l'aigua dels banys es posara bona per a prendre-la, així es podia augmentar

---

³²⁴ Esta és la informació que dona el Diccionari, però el balneari al llarg del segle XIX, des del 1816 que el Comte de Torrellano el va construir, va estar sotmès a un procés de judicialització, perquè l'Ajuntament reclamava la propietat dels terrenys, front a la família del Marquès de Bosch i comte de Casa Rojas, cadascun reclamaren per la seua banda els terrenys, finalment en 1865 el jutjat de Xixona va reconèixer al Comte de Casa Rojas com propietari de la zona i dels banys, començant a construir-se en aquell moment l'Hotel Miramar i un nou balneari en el brollador de Busot.

l'horari d'ús per tal d'evitar que es feren les cues tan llargues com a sovint es feien, evitant per altra banda que la gent prenguera els banys a hores intempestives.

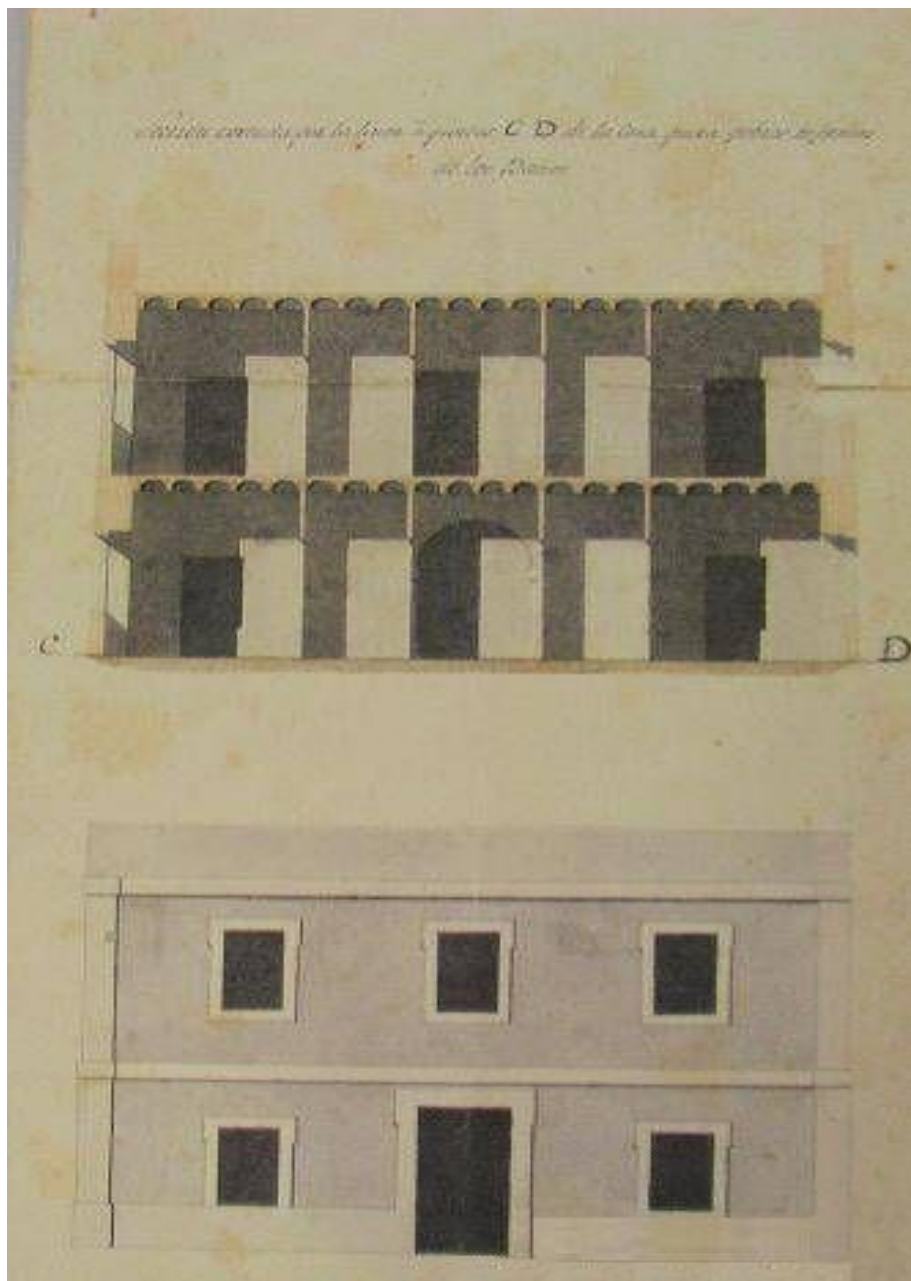

Fig. 92- Plànol de l'establiment de Busot a principi del segle XIX (Font: 3bp.blogspot.com)

També considerava la conveniència de fer per una banda un bany amb estufa per a rebre vapor i per l'altra un altre per als tractaments amb dolls. A més a més d'aquestes possibles millores, Madoz no oblidava com a una millora important en l'establiment, el fer una galeria coberta, per a que els banyistes pogueren anar del bany a les seues habitacions a cobert, d'aquesta manera es podien evitar alguns refredats; finalment Madoz també parla dels accessos que hi havia per aplegar a l'establiment, perquè considerava molt important arreglar els camins d'accés, que estaven en una

situació no massa bona. En la mateixa línia tenim el testimoni de Rubio sobre les millores que uns anys després es varen fer:

"El muy celoso director actual propuso las siguientes mejoras: el aumento de la hospedería, añadiendo un piso a las casas que sólo tiene planta baja; dar extensión al edificio por la ladera del monte Cabezo; aumentar seis pilas para poder graduar fácilmente la temperatura del agua, utilizando la fuente del Colladed; construir una estufa para baños de vapor y otra para chorros verticales y horizontales; hacer una galería cubierta por donde vayan los enfermos desde los baños a sus habitaciones sin airearse; y por último, recomponer los caminos principales que conducen a los baños. Parte de estas mejoras están realizadas".³²⁵

De fet al llarg del segle XIX, les millores que es varen fer de l'establiment a partir de 1843 són prou evidents i així ho exaltava el seu Director Fernández López, que es va preocupar durant molts anys de millorar i mantindre tant els banys com el balneari de Busot, donant de continu, testimoni dels canvis que hi es varen fer. El seu testimoni de 1849 era el següent:

"El exterior de la hospedería ofrecía una vista triste y mezquina: En el día presenta una magnífica portada de piedra de sillaría con verjas de hierro primorosamente labradas; el orden de arquitectura es toscano y en su cúspide esta esculpido el escudo de armas del Ilustre Sr propietario.

Una calle de 224 palmos de longitud y 22 de latitud da entrada a una plaza cuadrilonga de 140 palmos de longitud y 88 de latitud; en el centro de la fachada meridional se eleva una suntuosa capilla, cuya portada es de sillaría y de orden dórico; en el interior de dicha capilla tiene 55 palmos de longitud y 22 de latitud con su orden jónico...todas las casas de nueva planta tienen dos pisos, las fachadas están pintadas de amarillo con sus fajas y cornisa de yeso-mate; todas tienen balcones con ventanas de cristal: su distribución interior ofrece salas alcobas, cocinas, despensas y patios con letrinas. En todos los cuartos hay para servicio de los bañistas, tablados de cama, mesas, sillas, y otros efectos.

Los precios de las habitaciones son de tres reales diarios a 15".³²⁶

Les millores que es varen fer en el bany també són importants, el bany era de nova construcció, el seu Director venia a comparar-lo amb les antigues Termes Romanes, perquè tenia una forma quadrilonga i unes dimensions de 72 pams de longitud, 39 de latitud i 22 d'alçària. En el terrat que cobria el bany "están las lumbreras de las pilas, la claraboya, y la bomba para subir el agua que sirve para los baños de chorro".³²⁷ També es varen construir dos dipòsits d'aigua freda, amb la finalitat de poder refrescar l'aigua calenta d'alguns banys quan el Director ho prescrivia. La descripció de l'interior del bany és prou esclaridora de com era el bany de l'establiment:

"El interior del baño presenta un vestíbulo de 14 palmos de ancho y largo con dos columnas de posidonia, y su correspondiente orden y bóveda rebajada. En el intercolumnio hay un cancel de cristal, que da entrada á un hermoso corredor abovedado de cañón, seguido con impostas. Volviendo á mano derecha é izquierda, hay dos espaciosos desudaderos cuadrilongos con sus bóvedas de medio punto, y dos pilas de baño con bóvedas rectas, cuyas dos bañeras se utilizan para los baños rebajados.

Al frente hay 10 pilas, de las que una sirve para estufa y 2 para los baños de ducha ó chorro.

Cada baño es una pieza con bóveda de medio punto, teniendo el pavimento de mármol negro; todas las pilas son de jaspe color de sangre, de la cantera de Aspe; tienen 7

---

³²⁵ Pedro María Rubio (1853) p 258.

³²⁶ Fernández López (1849) pp 21, 22.

³²⁷ *Ibidem*.

palmas y medio de largas, 4 de altas y 3 y medio anchas. Los grifos son de bronce y lo mismo las perchas y herraje de las puertas, que son de zinc. Tanto en las bañeras como en la galería y desudaderos, hay bancos de piedra para comodidad de los concurrentes. En todos los cuartos de los baños hay una campanilla para llamar en caso de necesidad á los asistentes y bañeros".³²⁸

Els banyistes que hi anaven, llogaven les habitacions de l'establiment termal buides, però açò no era problema, perquè estava ja previst, que cadascun llogara el que necessitava en cada cas, per tal motiu hi havia en el balneari una tenda on es llogava tot el que feia falta per a viure el temps que anaren a estar en els banys, així es llogava per persona, un llit complet amb matalàs i tota la roba necessària per a fer el llit, també es llogava tot el servei de taula, com estovalles i tovallons, coberts i vaixel·la, inclús un orinal i una llumenera per a fer llum, una palangana per l'agençament i una tovalla per a eixugar-se, junt amb altre mobiliari de cuina com paelles, gerra, cànter d'aigua, morter o xocolatera. També hi havia en el brollador, una capella que estava sota l'advocació de Sant Joaquim, i la missa la deien els sacerdots que hi anaven a prendre les aigües.

En 1849, l'establiment havia millorat moltíssim, el seu propietari el marquès de Bosch, comte de Casas Rojas, estava preocupat en la conservació i modernització de l'establiment termal, de tal manera que de forma continuada s'estaven millorant les dependències. La satisfacció que tenia el Director de l'establiment Joaquín Fernández queda explícita amb aquestes paraules:

"De lo manifestado, conocerá el público que el ornato interno i esterno de la hospedería y baños que constituyen el establecimiento de mi cargo es digno de un asilo de la humanidad doliente, y de tanto mas mérito cuanto que el ilustre propietario el Sr Conde de Casa Rojas no ha omitido medio para llevar á cabo una obra de tanto interés en beneficio de sus semejantes; teniendo ademas el proyecto de continuar las mejoras para que los bañistas tengan cuantas comodidades sean necesarias para secundar la benéfica acción de las aguas y baños minero-medicinales ".³²⁹

L'establiment de Busot en 1850 era l'únic que constava entre els establiments valencians que tenia una hostatgeria especial per a pobres, Pedro María Rubio el considera com un establiment excel·lent, les seues dependències estaven entre les millors d'Espanya, però que en qualsevol cas aconsellava que calia arreglar els camins d'accés a l'establiment, perquè no estaven a l'altura de l'establiment i dificultaven als banyistes que hi anaven el seu accés des de qualsevol lloc.

En 1869, segons la guia del banyista, Anastasio García informava que el balneari comptava amb 40 cases independents per a poder allotjar-se, a més a més hi havia 16 habitacions moblades. Les cases tenien diverses habitacions, amb una sala d'estar, una alcova per dormir, la cuina per poder confeccionar el menjar que estava dotada d'una despensa, també hi havia un pati i un retret o excusat.

En 1897 els banys s'havien reformat sota la direcció del seu director Juan Carrió Grifol, estaven situats en la planta baixa de l'hotel Miramar, i segons el seu Director constava d'unes bones instal·lacions, de les millors dins del seu gènere, amb estufes, piques, dutxes, piscina, vestuaris, suadors, llits de massatge, llits de gimnàstica higiènica, etc. L'hotel Miramar s'havia construït de nova planta, situat enfront dels antics banys, amb la finalitat de poder allotjar a una gran quantitat de gent, tenia una capacitat suficient per poder allotjar a més de 200 persones. La construcció de l'hotel s'havia dut a terme sota la direcció de l'afamat enginyer i arquitecte català Pedro García

---

³²⁸ Fernández López (1849) p 22, 23.

³²⁹ Ibídem, p 23.

Faria.³³⁰ L'hotel es va construir de tal manera que no es va escatimar tot tipus de luxe, la qual cosa el col·locava en paraules de Carrió entre els millors establiments d'Espanya i també de l'estranger. L'hotel Miramar comptava amb una zona d'oci anomenada Casino, que estava composta de taules de billar, zona de lectura i saló de balls. En la planta baixa a més a més de les instal·lacions hidroteràpiques, estaven ubicades les cuines, per altra banda, les habitacions que eren amples i ben ventilades per balcons, estaven situades en els tres pisos superiors que hi havia, accedint a elles per mitjà d'una majestuosa escalinata de marbre. L'any 1897 es va considerar la possibilitat d'utilitzar les instal·lacions com estació d'hivern, obrint en aquesta època l'hotel Miramar, però tot estava supeditat a la demanda que hi haguera, considerant viable la possibilitat si el nombre de persones que demanaven allotjar-se per al 15 d'octubre fóra d'almenys 30 persones, la data s'havia posat per poder tindre temps de veure si la proposta de l'obertura de l'hotel, era viable o no econòmicament.

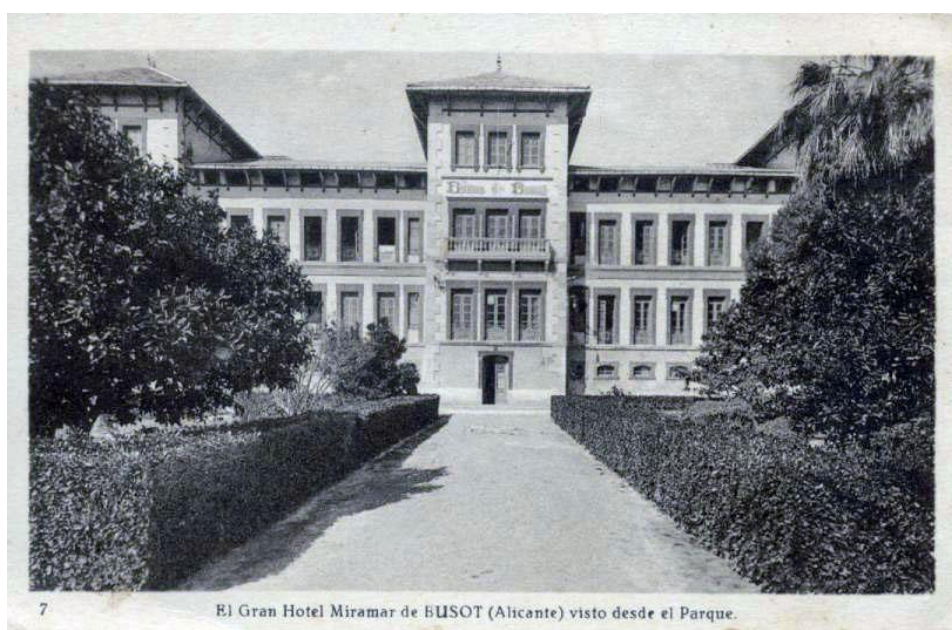

Fig. 93- Façana que donava al jardí del Gran Hotel Miramar de Busot a principi del segle XX (Font: Panoramio)

3. Característiques i propietats de les aigües

Segons el Diccionari, les aigües pertanyien a la classe de *termosalines*, coincideix amb la classificació que Pedro María Rubio aportava en el Tractat d'aigües minerals. Durand-Fardel³³¹ les classificava com aigües sulfato-magnésiques amb una temperatura de 41°C. Més endavant en 1869, Anastasio García en la guia del

---

³³⁰ Pedro García Faria va ser un enginyer de camins i arquitecte de finals del segle XIX i principi del segle XX, es va destacar pel seu interès en el sanejament de zones afectades per epidèmies, així és de destacar la seua labor com enginyer municipal de diversos municipis, com Barcelona, Cartagena, o Murcia. Hem de fer especial menció de la seua intervenció en l'Ajuntament de Barcelona on va intervenir en el projecte d'execució del clavegueram de la ciutat, i en la ciutat de Cartagena on va intervenir amb Francisco de Paula Oliver Rolandi i Francisco Ramos Bascuñana en el projecte d'eixample, reforma y sanejament de la ciutat.

³³¹ Durand-Fardel (1860) Dictionnaire général des eaux minérales et d'hydrologie médicale. Parla de Busot amb el nom de Buzot, p 343.

Banyista³³² les presentava com calentes de 36 a 42°C, segons la nomenclatura oficial eren aigües salines termals i segons la nomenclatura química terapèutica eren sulfatades termals. En 1889, en el Diccionari de Littré³³³ es comentava que el balneari de Busot comptava amb un aigua mineral sulfatada càlcica que presentava una temperatura de 39°C a 41°C. A finals del segle XIX, Juan Carrió en 1897 classificava les aigües com sulfatades, càlciques, magnèsiques i bicarbonatades mixtes. Com veiem sobre la classificació de les aigües termals de Busot al llarg del segle XIX no hi va haver molta discussió, tots els autors coincideixen més o menys.

Les propietats físico-químiques i medicinals de les aigües de les diverses fonts són similars, motiu pel qual les englobaren totes en els mateixos apartats.

Propietats físiques

L'aigua dels Banys tenia una temperatura de 32°R, la cambra estava a 31°R i el suador a 27°R, la de la Font de la Cogolla tenia una temperatura de 33° Reamur, quan es refredava era bona per a beure, essent les seues propietats medicinals idèntica a l'anterior. Tant l'aigua dels Banys com la de la Font de la Cogolla, era un aigua cristal·lina i neta, clara, incolora i sense cap sediment, que no s'alterava amb el contacte de l'aire; era lleugerament salada i sense olor, coïa mal les llegums i no feia espuma amb el sabó.

En el segle XVIII, Lemos parlava de les aigües de Busot que eren calentes amb olor fètid de sofre, eren clares, de mal sabor i grosses al tragar-les. Però sobre aquestes asseveracions, Agustín Alcon en 1815, dissentia, no estava d'acord amb la informació que havia donat anys enrere Lemos:

"No causan sensación alguna en el órgano del olfato á pesar del olorillo á azufre y á huevos podridos que se las ha querido atribuir. Solo el *hidrógeno sulfurado* pudiera comunicarlas este olor; pero como luego veremos por medio de los reactivos, no existe en estas semejante gas".³³⁴

En la mateixa línia aportada pel farmacèutic Alcon, sobre les aigües del brollador de Busot, s'expressava el Director dels banys Fernández López, qui estava totalment d'acord amb Alcon.

Propietats químiques

L'anàlisi química de les aigües dels banys de Busot va ser realitzada en 1815, a expenses de la Junta municipal de Sanitat de la ciutat d'Alacant, pel farmacèutic Agustín Alcon³³⁵ i ratificada el 1839 pel Director dels Banys, Joaquín Fernández López, que ho publicà en les memòries que va fer, sobre les aigües i banys de Busot d'aquell any. Aquesta informació és la mateixa que Juan Bautista Foix Gual dóna en *Noticia de las Aguas Minerales más principales de España. Apéndice al curso de materia médica o farmacología*, Foix en 1840 reproduïx l'anàlisi de Fernández López.

---

³³² En la guia del banyista, Anastasio García considera les aigües de Bellús, Busot i Set Aigües, com anàlogues.

³³³ Diccionari de Littré (1889) Tom I, p 257.

³³⁴ Alcon (1815) p 25.

³³⁵ Análisis Química de las aguas termo-potables de los baños de Busot. Hecha a expensas de la Junta Municipal de Sanidad de la ciudad de Alicante. Dedicada al Excm. o Sr D. Francisco Xavier Elío. Valencia: Imprenta de Manuel Muñoz y Compañía-. Plaza de San Agustín. Año 1815.

Agustín Alcon, per a donar els resultats obtinguts, en primer lloc ens explica de forma exhaustiva com havia fet les proves analítiques, reactius i mètodes utilitzats, per a obtenir l'anàlisi de les aigües, de tal manera que al final conclou:

"Aparece de todo lo expuesto que las aguas de los baños de Busot, calientes por naturaleza a los treinta tres grados del termómetro, participan de un fluido elástico, qual es el ayre atmosférico, y de tres sustancias salinas, el *sulfato de cal*, el de *magnesia*, y el *muriato de magnesia*".³³⁶

La composició de l'aigua tal i com reflectien les anàlisis fetes per Alcon, la representem en una taula, per cada 16 onzes d'aigua, s'obtenien aquests compostos químics:

FLUIDS ELÀSTICS	Polzades cúbiques
Aire atmosfèric	3
SALS NEUTRES ASSECADES	Grans
Sulfat càlcic	6, 38
Sulfat magnèsic	9, 20
Muriat magnèsic	4, 42
Total	20, 00

Taula 91- Anàlisi de les aigües de Busot, realitzades en 1815 per Agustín Alcon

Alcon al donar els resultats de la composició de les aigües del brollador de Busot, continuava explicant totes les aproximacions que calia fer per a evitar errades provocades per les limitacions que hi havia en els laboratoris de química, tant en els aparells utilitzats, com en la puresa dels reactius o en les proves realitzades:

"a estos veinte granos³³⁷ de sustancias salinas se les puede añadir diez, ó una tercera parte de este todo poco mas ó menos, por el agua de que se les ha privado, y entonces compondrán unos treinta granos de sal por libra de agua. Esta regulacion se ha hecho á consecuencia de varias operaciones en grande y en pequeño, para evitar de este modo qualquiera equivocación ó ligero error procedido del desperdicio de los materiales, de la imperfección de los instrumentos, ó de la falta de algunos medios químicos, que exige la resolución de un problema tan difícil y delicado".³³⁸

Aquestes anàlisis venien a refutar els resultats dels components de l'aigua que es donaven en l'anàlisi del traductor de la Terapèutica Mèdica d'Alibert, fet uns quants anys abans, on es presentaven les aigües de Busot fortament sulfuroses, probablement l'equivocació pot estar basada en la situació amb que estava antigament l'aigua de la font de la Cogolla, plena de vegetals putrefactes sense corrent alguna d'aigua o tal

³³⁶ *Ibidem*.

³³⁷ Gra: Antiga mesura de pes = 1/24 part del escrúpol. Altres variacions són: 1 gran = 1/4 quirat = 0,05 g i també s'usa per a matèries i pedres precioses = 0,049923 g i 0,051375 g respectivament, informació extreta de Físicanet. "Diccionario manual de pesas y medidas". Manuel Avila. 1975. 1 quirat = 4 grans
El quirat = 205,4 mg.

³³⁸ Alcon p20.

vegada varen ser influït pel fort olor a ous podrits que emanava l'aigua i que podia induir a un error de percepció. Fernández López en la memòria que escriu el primer any que està de Director dels banys, ratificava completament els resultats que havia donat Alcon, expressant les seues conclusions en aquests termes:

"En 1815 el sabio farmacéutico Don Agustín Alcon, por disposición y á espensas de la Junta Municipal de Sanidad de la ciudad de Alicante, practicó el análisis que pongo á continuación, por ser el mejor de los que hasta ahora han llegado á mis manos, y porque he tenido ocasion de comprobarle en el tanteo por los reactivos que ejecuté en la anterior temporada...He comprobado la existencia de todas estas substancias mediante el tanteo analítico que he indicado ejecuté en la única temporada que he tenido el honor de dirigir este establecimiento. En efecto, tratada el agua mineral consecutivamente con la de cal y el sub-acetato de plomo ligeramente ácido, no resultó en ella ninguna alteración, quedando así demostrado que no contenia segun se habia creido en otras épocas, ni ácido carbónico ni gas ácido hidrosulfúrico. Al contrario, la presencia del ácido oxálico y el oxalato de amoniaco enturbió inmediatamente el agua, precipitándose oxalato de cal. El hidrógeno azoado manifestó la presencia de la magnesia; el protóxido de bario y las disoluciones de las sales de esta base hicieron ver que existían en el agua sulfatos, y por consiguiente el ácido sulfúrico. El nitrato de plata también alteró la transparencia del agua, resultando el cloruro de aquel nombre. Los demás reactivos no produjeron efecto sensible. De lo dicho se deduce que estas aguas, en consideración á su temperatura y á las substancias que las mineralizan, pertenecen á la clase de *termo-salinas*".³³⁹

Fernández López més endavant en 1847 va tornar a realitzar una altra anàlisi de les aigües, ratificant completament els resultats que havia obtingut 10 anys enrere i les anàlisis realitzades en 1815 per Agustín Alcon, només troba una diferència amb el resultat donat per Alcon, que també identifica el clorur càlcic. Aquestes anàlisis fetes per Fernández, no varen ser qüestionades en cap moment, així durant tot el segle XIX en tots els Tractats d'Hidrologia, són reproduïdes de forma reiterada, només després de la mort de Fernández en 1888 el nou Director Juan Carrió Grifols es plantejava fer noves determinacions analítiques, que no varen aportar diferències.

En la memòria mèdica de 1839, Fernández López només anomenava dos brolladors, la Font de la Cogolla i la dels Banys, però 10 anys després, en 1849 amb l'experiència adquirida de la direcció mèdica dels banys escriurà l'Opuscle mèdic sobre les aigües de Busot, en aquest escrit ja en distingeix d'altres:

"Los manantiales que se usan con preferencia como minero-medicinales, son los denominados la Cogolla, el de los Baños, Colladed, Fuente de los Romanos y la Caba ó Mina".³⁴⁰

En termes similars escrivia Pedro María Rubio, per a qui els brolladors d'aigua mineral de Busot eren molt abundants, i les aigües es consideraven amb virtuts medicinals, principalment: La Cogolla, la dels Romans o Bassa Nova, la del Colladed, la Font dels Banys, i Font de la Mina o Caba.

La descripció de les diverses fonts la coneixem pels escrits que feren tant el seu Director Fernández López com Pedro María Rubio qui arplegava en el seu tractat d'aigües les anàlisis que en 1845 Fernández López havia fet sobre les aigües de les diverses fonts. A continuació farem una xicoteta descripció d'aquestes fonts:

---

³³⁹ Fernández López (1839) pp 20, 21.

³⁴⁰ Fernández López (1849) p 12.

1. Font del Colladed

Aquesta font rebia el nom perquè naixia en el fons d'una xicoteta collada, era cabalosa, encara que el cabal depenia molt de les pluges, així es considerava que tenia un cabal mitjà de 20 rs. El pes específic era de 1,0049.

Era un aigua que només servia per a regar. També era coneguda com font de Sant Ignasi. El resum de l'anàlisi realitzat a l'aigua de la font del Colladed, el presentem en la següent taula:

Font del Colladed	1 Lliura	1 Litre
FLUIDS ELÀSTICS	Polzades cúbiques	c.c.
Aire atmosfèric	1, 8	64,8
SALS NEUTRES ASSECADES	Grans	Grams
Sulfat càlcic	5, 60	0,593
Sulfat magnèsic	8, 50	0,898
Clorur càlcic	3, 46	0,369
Clorur magnèsic	3, 46	0,369
Pèrdua	0, 12	0,011
Total	19,50	2,240

Taula 92- Anàlisi de les aigües de la Font del Colladed (Busot)

En la primera columna presentem els mineralitzadors trobats en les anàlisis, en la segona columna l'anàlisi fet per Fernández López en 1845, on es donava els resultats per lliura d'aigua amb les dades en unitats antigues de grans i en la tercera columna les donades per Durand-Fardel en el *Dictionnaire général des eaux minérales et d'hydrologie médicale*, en aquest diccionari francès totes les dades presentades³⁴¹ corresponen a les anàlisis que fa Fernández López, tal i com fa referència l'autor en el diccionari, qui dona com a font de l'anàlisi al Director dels banys de Busot, Fernández López, però presenta la conversió d'unitats de pes de grans per lliura d'aigua a grams per litre. El reproduïm perquè tradueix les unitats utilitzades per Fernández a unitats més modernes que eren usades a Europa.

2. Font dels Banys

Era una font cabalosa, al voltant de 20 rs i eixia a una temperatura de 32°R, brollant en el centre d'un quadrilong que estava format pels edificis que constituïen l'establiment termal.

Presentava un pes específic de 1,0026. Les dades de l'anàlisi de les aigües d'aquesta font, igualment que en l'anàlisi de les aigües de la font anterior, les presentem en tres columnes, en la primera columna enumerem els mineralitzadors trobats, en la segona columna l'anàlisi fet per Fernández López en 1845 amb les dades en unitats antigues de grans per lliura i en la tercera columna les donades per Durand-Fardel amb les unitats de grams per litre d'aigua.

³⁴¹ Durand-Fardel (1860) pp 343, 344.

4. Balnearis i aigües medicinals

El resum de l'anàlisi de l'aigua de la font dels Banys, el presentem en la següent taula:

Font dels Banys	1 Lliura	1 Litre
FLUIDS ELÀSTICS	Polzades cúbiques	c.c.
Aire atmosfèric	1, 2	43,2
SALS NEUTRES ASSECADES	Grans	Grams
Sulfat càlcic	6, 40	0,95
Sulfat magnèsic	9, 20	1,33
Clorur càlcic	1, 90	0,22
Clorur magnèsic	3, 20	0,52
Pèrdua	0, 80	0,10
Total	21,50	3,12

Taula 93- Anàlisi de les aigües de la Font dels Banys (Busot)

3. Font de la Mina o Caba

Aquesta era una font jove, feia poc de temps que havia sigut descoberta, concretament el seu descobriment va ser en 1840. En el cas d'aquesta font, seguim la mateixa línia de confecció de la taula que hem fet en les anteriors.

Font de la Mina o Caba	1 Lliura	1 Litre
FLUIDS ELÀSTICS	Polzades cúbiques	c.c.
Aire atmosfèric	1, 8	64,8
SALS NEUTRES ASSECADES	Grans	Grams
Sulfat magnèsic ³⁴²	8, 80	1,26
Sulfat càlcic	5, 90	0,82
Clorur càlcic	1, 96	0,30
Clorur magnèsic	3, 52	0,51
Pèrdua	0, 82	0,11
Total	21,00	3,00

Taula 94- Anàlisi de les aigües de la Font de la Mina o Caba (Busot)

La Font de la Mina o Caba, presentava un cabal continu de 60 rs i un pes específic de 1,0062, tenia una temperatura de 33°R, estava situada en l'angle que

³⁴² Durand-Fardel en el Dictionnaire général des eaux minérales et d'hydrologie médicale, p 344 presenta una errada en l'anàlisi de l'aigua de la Mina canviant els valors de sulfat magnèsic pel sulfat de calci, i al revés.

formava posteriorment la colina de la Cogolla, també havia sigut analitzada per Fernández López en 1845, utilitzant les mateixes dades analítiques de grans per lliura.

4. Font de la Cogolla

Estava situada a mig quart de llegua de la casa de banys. La Font de la Cogolla, presentava un cabal de 6 rs, tenia una temperatura de 33° Reaumur. Servia per a beguda. L'anàlisi química de les seues aigües, segons el Diccionari era similar a l'obtinguda en les aigües de la font dels Banys. Però en 1897 Carrió presentava una anàlisi qualitativa, de l'aigua de la font, que és el que representem en la següent taula.

Font de la Cogolla	
GASOS	SUBSTÀNCIES FIXES
Àcid carbònic	Sulfat sòdic
Oxigen	Sulfat càlcic
Aire	Sulfat magnèsic
	Carbonat ferrós
	Carbonat sòdic
	Sílice
	Alúmina
	Matèries

Taula 95- Anàlisi de les aigües de la Font de la Cogolla (Busot) realitzades en 1897 pel metge Carrió Grifol

5. Font dels Romans o Bassa Nova

Brollava a uns quaranta passos de l'espai entre les fonts de la Cogolla i la del Colladed, situada en una zona contigua al lloc on es trobaren vestigis d'antigues termes romanes, motiu pel qual li venia el nom a la font, tenia un cabal de 120 rs i una composició química també similar a les aigües de la font dels Banys. Presentava una temperatura de 33° Reaumur.

Al llarg dels anys es varen reduir el nombre de brolladors que s'utilitzaven amb utilitat mineromedicinal, tant és així que a finals del segle XIX només es consideraven importants tres brolladors: 1^a) la font dels Banys, que era la que donava servei a la instal·lació hidroteràpica de l'hotel Miramar, 2^a) la font de Sant Ignasi, i la 3^a) la font de la Cogolla. Les tres presentaven una temperatura de 40 °C i un cabal de 140 litres per segon. Les anàlisis que Fernández López havia fet dels diversos brolladors de Busot no havien sigut qüestionades en cap moment, i les aigües no s'havien tornat a analitzar, però una vegada mort Fernández López, en 1897 el director Juan Carrió amb l'ajuda del farmacèutic Manuel Ferrer, va fer només una anàlisi qualitativa dels tres brolladors, perquè no disposava segons informava, dels mitjans adequats per poder fer una anàlisi quantitativa. Aquests assajos realitzats per Carrió els presentem a continuació:

1. *Font dels Banys*. Carrió després d'analitzar l'aigua va trobar: àcid sulfúric, àcid clorhídric, calci i magnesi. D'aquestes troballes va concloure que només podien existir: sulfats i clorurs i havien de ser necessàriament de calci i de magnesi, per tant en l'aigua hi havia:

- clorur càlcic
- clorur magnèsic
- sulfat de calci
- sulfat de magnesi

Així la classificació de l'aigua del brollador de la font dels Banys era un aigua sulfatada, clorurada, càlcica i magnèsica, amb la qual cosa estava completament d'acord amb l'anàlisi que uns 60 anys abans havia fet Fernández López.

2. *Font de Sant Ignasi*. L'anàlisi d'aquesta aigua va presentar el mateixos resultats qualitius que s'havien trobat en les anàlisis de la font dels Banys, així Carrió va considerar que l'aigua era qualitativament similar a l'aigua de la font dels Banys encara que existien diferències quantitatives entre elles.

3. *Font de la Cogolla*. Les aigües de la font contien: àcid carbònic lliure, oxigen lliure, sosa, calci, magnesi, ferro, litina, alumina, sílice, àcid sulfúric i àcid carbònic combinat. Amb tots aquests elements Carrió va estudiar la forma que estaven units, i després de fer les proves analítiques pertinents, aplegà a la conclusió que la sílice estava lliure, i els àcids estaven en forma de sulfats i carbonats, existint doncs en les aigües de la font de la Cogolla els següents components:

- àcid carbònic lliure
- oxigen
- aire
- sulfat de sosa
- sulfat de calci
- sulfat de magnesi
- carbonat ferrós
- carbonat sòdic
- carbonat de litina
- alumina
- sílice

Amb aquests resultats Carrió classificava les aigües de la font de la Cogolla com unes aigües gasoses, sulfatades, alcalines i bicarbonatades sòdiques, ferruginoses i dèbilment litíniques.

Propietats medicinals

Sobre les virtuts medicinals de les aigües de Busot en el segle XIX no hi havia cap dubte, perquè des de feia molts anys s'havia pogut comprovar les seues qualitats. En 1764 Pedro Gómez de Bedoya, donava bona constància de la importància d'aquestes aigües i explicava detalladament totes les seues virtuts medicinals, lamentant-se de no poder donar més informació sobre les bondats de les aigües, instant que s'esbrinara més sobre el tema, Bedoya s'expressava amb aquests termes:

"El P. Joseph Francisco Clavera, Boticario Jesuita de Calatayud, que ya dexamos nombrado otras veces, nos dá noticia, de que en la Jurisdiccion de Buzot, corto Pueblo

del Reyno de Valencia, se halla una fuente, cuyas aguas son bastante calientes, de mal olor, claras y sirven con prodigiosa virtud, tomadas en baño (que hasta aora no se han usado en bebida) para curar las enfermedades de Hypochondria, Obstrucciones, tumores escirrosos, de higado, bazo, mesenterio, y demás partes de la region natural, en lo dolores articulares provenidos tanto de frialdad, como de humores ardientes: que excitan las evacuaciones acostumbradas detenidas, y contienen las excesivas. Finalmente añade, que son admirables en las detenciones de orina, pues hacen arrojar las piedras de riñones, y vejiga, limpiando sus caminos de toda inmundicia; bien veo, que pedia esta fuente otra relacion más circunstanciada; pero por mas diligencias que practicó el Sr Quiñones, no la pudo adquirir mas completa. Es verdad, respondió dicho Dr Quiñones, pero no faltará quien a vista de esta limitada noticia se estienda en adelante, dando otra, que satisfaga la curiosidad, y provecho publico; y pues ya estos Señores estarán fatigados con tan larga conversacion, daremos lugar a que se retiren ".³⁴³

En 1788, Lemos va ser encarregat d'estudiar les aigües de Vilavella, però no sols es va dedicar a aquestes aigües sinó que també abordà altres aigües de brolladors valencians que tenien cert renom, així en la seua obra escrivia un apartat en el que parlava de "*las aguas minerales que hay más conocidas y usuales en el Reyno de Valencia*" on considerava que les aigües de Busot per les seues virtuts medicinals eren indicades per a diverses malalties:

"para curar la hipocondría, obstrucciones, tumores, eschirros, reumatismos, perlesías, retenciones de orina por presencia de cálculo u otra qualquiera materia extraña, para las llagas antiguas, senos, fístolas, luxaciones, herpes, sarna, tiña etc.".³⁴⁴

Lemos parlava de la semblança que hi havia entre les aigües de Busot i les aigües d' Archena, però en el cas de Busot eren menys calentes i no servien per al mal francès. Les virtuts medicinals d'aquestes aigües, segons el Diccionari, les podem resumir, tenint en compte els efectes que tenien sobre el cos humà, així era diaforètica, diürètica i porgant, rara volta tenia un efecte emètic. Actuava sobre les membranes mucoses augmentant la secreció i la dels òrgans que l'envoltaven. Totes aquestes propietats les podem resumir, seguint les informacions de Madoz, de la següent manera:

- *Digestives*: Era bona per a les afeccions d'estómac, fetge, melsa, lleterola i l'icterícia. També en hipocondries i dolors còlics. Neurosis gàstriques. Restablia l'apetit i corregia les indigestions causants de la mala nutrició. Eliminaven les bilis i l'excés dels sucgàstics.
- *Mentals*: Era un revulsiu de les afeccions i alteracions mentals, irritacions nervioses, apoplexies lleugeres, encefalitis, aracnoïditis i malenconies.
- *Oftàlmiques*: oftàlmies, oritis, coriza.
- *Renals*: Nefràlgies (llevat del cas que hi haguera causa inflamatòria), mals de bufeta, orina i uretra. Blenorrees. Bona per als càlculs amb eliminació d'areneta per l'orina .
- *Ginecològiques*: Eren útils per a restablir la menstruació de les joves cloròtiques.

No obstant aquesta informació, Anastasio García en la guia del banyista, augmentava les virtuts de les aigües, informava de les propietats sobre tot tipus de reumatismes, ciàtiques, dolors, necrosis, úlceres i fístules, en totes les conseqüències dels traumatismes, com cicatrius doloroses i retraccions de fractures, en malalties de la

---

³⁴³ Gómez de Bedoya i Paredes (1764) Tom I, pp 434-435.

³⁴⁴ Lemos (1788) pp 131,132.

pell, en algunes formes sifilítiques, en l'hemiplegia, paraplegia i altres paràlisis, i finalment en infarts viscerals. En la memòria de 1883, Fernández López exposava de forma esquemàtica les virtuts medicinals de les aigües de Busot, eren unes virtuts que havia observat al llarg dels anys de professió com Director de banys, així segons la seua experiència escrivia en l'apartat corresponent a les observacions que hi havia en el full on quedaven reflectits els estats dels malalts que havien anat aquell any al balneari:

"Las termas de Busot se utilizan como tónicas en males crónicos, principalmente en las del aparato urinario, vías digestivas, vicios herpéticos y muy particularmente en las afecciones reumáticas".³⁴⁵

A finals del segle XIX, cap a 1897, el seu Director Juan Carrió, proposava utilitzar l'establiment de Busot com estació d'hivern, també s'havia fet la proposta d'utilitzar-lo com Sanatori, perquè reunia al seu parer l'ideal científic de Sanatori, no sols per la benignitat del clima que hi havia sinó perquè a més a més es podia combatre, atenuar i curar malalties i afeccions incurables fins a aquella data.

"Para todas aquellas personas de salud delicada que padezcan de catarros, escrófulas ó de las vías respiratorias, y en general, para todas aquellas enfermedades cuya curación exija vivir en un clima suave, de temperatura igual, sin fríos ni lluvias frecuentes, de sol espléndido y exuberante luz, la permanencia en Busot en invierno puede considerarse indicada y convenientísima".³⁴⁶

4. El funcionament del balneari i l'ús medicinal de les aigües

Contraindicacions

Begudes. No es podien administrar begudes, en el cas que hi haguera hemoptisi, tisi pulmonar, prenyades i malalts amb metrorràgies, en les melenes, i en general en aquells casos que es patien fluixos sanguinis intensos, ni en febre lenta amb diarrea col·liquativa o suors excessiu, causat per la desorganització d'alguna víscera.

Banys. Les contraindicacions en els banys eren les mateixes que es presentaven en l'administració de l'aigua per boca. En les alteracions edematoses de l'escrot, ascites, leucoflegmasia general, tumors escirrosos, afeccions canceroses de les entranyes i en tota classe de febres. L'època de prendre els banys era en primavera i tardor perquè era considerada la més adequada pels metges de l'època.

Posologia

Dins del brollador hem de distingir les dues formes que hi havia en el tractament de les diverses malalties, que eren la immersió en els banys i la presa beguda d'aigua mineral, en el bany també s'utilitzava el doll i el vapor d'aigua.

- *Beguda.* Es prenia com a mínim ½ lliura, podent augmentar-la a 2 o més lliures, es podia prendre en diverses ocasions i de manera oportuna segons indicara el metge de l'establiment. La forma de prendre-la beguda normalment era durant 15 dies, amb una dosi de ½ lliura, augmentant la dosi gradualment segons la susceptibilitat del malalt, atenent a l'edat, el temperament, la idiosincràsia, el mode de vida i les dolences patides.

---

³⁴⁵ Fernández López (1883).

³⁴⁶ Juan Carrió. *Balneario de Busot. Estación de invierno*, p 16.

- *Bany*. La durada del bany era de 15 a 20 minuts. En el cas de xiquets i persones delicades calia rebaixar-la de 8 a 12 minuts, es podien aplicar des de 16° Reaumur fins a 32° Reaumur, mitjançant immersió o amb el raig del doll orientat a alguna part del cos afectada o ambdues formes simultàniament. També es podien prendre en forma de banys de vapor.

Propietats medicinals del bany i forma d'ús

El bany donava calor i sensació de benestar, augmentant la sudoració, d'aquesta manera els òrgans prenen energia, la pell es ruboritzava per l'augment del flux sanguini del centre a la perifèria i el cor batejava amb més força. Madoz continuava dient-nos les virtuts medicinals dels banys, que eren bons en les següents alteracions:

- *Dermatològiques*: Solucionava fins a desterrar les erupcions herpètiques, les psòriques inclòs la tinya. Cicatritzava les úlceres produïdes per contusions o per cossos punxants, inclús ferides incís-tallants. També servien per a expulsar els cossos estranys que es quedaven després d'una ferida feta per arma de foc i que entraren amb el projectil.
- *Reumatològiques*: Servien per a curar i alleugerir dolors del sistema muscular i ossi, era adequada per a reumatisme, artritis i gota. També s'utilitzava, en les afeccions de neurosi, principalment del nervi sacro-ciàtic. Consolidava les fractures.
- *Digestives*: Calmava les irritacions cròniques gastrointestinals, també les del fetge, la melsa i la lleterola.
- *Venèries*: Resolia els infarts de glàndules escrofuloses i els bubons veneris, solucionava les exsudacions venèries
- *Neurològiques*: Impedia la reproducció d'apoplexies lleugeres i curava o minvava les conseqüències d'hemiplegia, paraplegia, torticolis i *tortura-oris*.
- *Ginecològiques*: Restablia els fluxos suprimits com les menstruacions passives, d'aquesta manera normalitzades les menstruacions suprimides, feien fèrtils a algunes dones que en un principi eren estèrils. Per altra banda eliminava leucorrees i blenorrees, causades per l'atonía de la membrana mucosa, vaginal i uretral.
- *Renals*: Augmentava la secreció i excreció de l'orina, a més a més mitigava els mals de bufeta que acompanyaven al catarro crònic d'aquest òrgan.

Com es veu era un ventall de propietats curatives molt ample. En 1897 Juan Carrió va escriure el llibre anomenat *Gran establecimiento de los Baños termales de Busot*, on d'una manera divulgativa escrivia sobre el balneari amb una doble intenció, per una banda donava a conèixer l'establiment de banys termals i per l'altra era una promoció a augmentar l'ús de l'establiment en la temporada d'hivern al mateix temps hi havia un idea de crear un Sanatori en la zona del balneari, en aquest llibre es resumeix d'aquesta manera les propietats medicinals de les aigües dels diversos brolladors de Busot:

Font dels Banys. Curava i alleujava tota mena de reumatismes, articulars i musculars independentment del temps que estigueren patint-se.

Font de Sant Ignasi. Especialitzat en les malalties de la matriu, neuropaties i afeccions nervioses.

Font de la Cogolla. Tractament especial per a les malalties de l'aparell digestiu i annexes, així com infarts visceral, litiasi biliar i renal.

Precaucions higièniques

- 1) Després del bany, calia descansar alguns dies abans de partir de viatge, sobretot si feia fred i humitat, o feia molta calor, pel desequilibri que podien produir en el cos.
- 2) Jornades curtes i a hores proporcionades d'acord amb l'estació de l'any.
- 3) Si els banys duraven 40 o més dies, calia fer un règim d'aliments de fàcil digestió, evitant les grasses, l'alcohol, les carns i els peixos fermentats, els condiments, així com les aromes i els llegums, que afavorien la flatulència.
- 4) Calia evitar tot tipus de passions tant excitants com depriments, sobretot l'abús de l'anomenada "Venus".

Temporada

Les aigües del brollador de Busot eren termosalines, brollaven molt calentes per tal motiu, els banys eren considerats de primavera i tardor. Hi havia dues temporades oficials, en les que es podia prendre les aigües:

1ª Temporada: era des de l'1 de maig fins al 30 de juny

2ª Temporada: era des de l'1 de setembre fins al 30 d'octubre.

En *La guía del viajero en España* de 1849, Francisco de Paula Mellado³⁴⁷ nomenava els principals establiments de banys i aigües minerals que hi havia a Espanya, respecte de la província d'Alacant parlava de Busot, de manera que informava sobre les dates que es podia anar a l'establiment de Busot que estava sota la direcció de D. Joaquín Fernández López, en la Guia, Mellado coincidia amb Rubio i amb el Director dels banys sobre les dates de les dues temporades. Aquestes dates no varen canviar al llarg dels anys, segons l'Anuari de 1859 les dates d'obertura del balneari continuaven essent les mateixes, però en l'Anuari 1889³⁴⁸ variava lleugerament, així s'informava: 1ª temporada de l'1 de maig fins al 30 de juny/2ª temporada de principi de setembre al 20 d'octubre.

Encara que el mateix any en el diccionari de Littré³⁴⁹ s'informava que el balneari estava obert en primera temporada des de l'1 de maig fins al 30 de juny i en segona temporada des de l'1 de setembre fins al 30 d'octubre. A finals del segle XIX, en 1897 en l'opuscle de Juan Carrió s'establia dues temporades oficials: 1 de maig a 30 de juny, 1 de setembre a 30 d'octubre. Com podem veure les dates d'obertura del balneari pràcticament varen romandre invariables durant tot el segle. Però a més a més com la climatologia en la zona era bona, es va barallar la possibilitat d'obertura del balneari en hivern així en 1897 s'establia el balneari com estació d'hivern amb unes dates d'obertura que anaven des de l'1 de novembre fins al 30 d'abril, al mateix temps

---

³⁴⁷ Mellado (1849) pp 59, 60, 63.

³⁴⁸ En la revista IMV vol 10 p 296 s'informava d'unes dates similars. Les temporades de Busot eren: de l'1 de maig fins a 30 juny/ de l'1 de setembre fins a 20 d'octubre.

³⁴⁹ Diccionari de Littré (1889) Tom I, p 257.

estava germinant la idea de fundar un Sanatori per atendre a malalts crònics, sobretot malalts amb tuberculosi, projecte que va ser dut a terme posteriorment.

Concurrència als banys

La concurrència a l'establiment sofreix un fort impuls a partir de 1817 a causa de dues circumstàncies que ocorregueren, una és la millora que es va fer en l'establiment, amb la construcció d'una nova edificació i la segona per l'existència d'un metge del cos facultatiu de metges directors de balnearis al front de la direcció de l'establiment, després de l'entrada en vigor del decret que establia l'obligació en determinats centres que hi haguera Director, els banys de Busot varen eixir en la primera oposició de 1817 que es va convocar a Espanya. La concurrència dels banyistes en un principi es calculava per quinquenni, però després d'haver direcció facultativa va començar a calcular-se per anys, entre altres coses perquè els directors estaven obligats a emetre una memòria dels banys amb tota aquesta classe de dades.

Any	Banyistes	Any	Banyistes
1817 ³⁵⁰	300	1863	351
1820	600	1865	-
1834	750	1866	637
1838	800	1868	606
1839	800	1872	576
1847	880	1876	662
1848	750	1878	411
1849	832	1882	563
1850	710	1883	523
1851	739	1884	272
1859	504	1885	303
		1888	527
		1898	325

Taula 96- Les dues primeres columnes són les dades de concurrència donades per Pedro María Rubio, les dades de les altres columnes provenen de les memòries dels directors i de l'Anuari

Les dades de concurrència que es presenten en el següent quadre, fins a 1851 provenen de les investigacions que va fer Pedro María Rubio i de la informació que li enviaren els directors mèdics en resposta a la petició que Rubio els va fer per a poder escriure l'obra d'hidrologia que va publicar en 1853. Rubio ens diu que abans de 1817, la concurrència calculada per quinquennis era d'uns 300 banyistes, però en 1820 després de ser un balneari de planta, i haver-hi realitzat reformes importants la

³⁵⁰ Fins a 1817 es calculava la concurrència per quinquenni, però Rubio ens diu que els calculs fets de 1820 i de 1834, es continuava realitzant per quinquennis.

concurrència va augmentar a 600 persones, en els següents anys fins a 1834 va ser de 750, de tota manera la concurrència va anar en augment i en 1847 aplegaren a anar 880 persones. Aquestes dades presenten certa discordança amb les dades donades per Fernández López, sobretot si es fixem en la dada de 1838, Fernández López en la primera memòria que escriu com Director del centre termal informava sobre la concurrència que hi havia, de manera que explicava que abans de la creació de la plaça de metge Director assistien uns 80 malalts, i en 1838 anaren uns 200 malalts, després continua informant que la concurrència havia augmentat considerablement, així en 1844 passaven de 800, triplicant la concurrència en els últims 5 anys. Les dades posteriors a 1851, presentades en l'anterior taula les hem confeccionades tenint en compte la informació que donen en les memòries els dos Directors que varen haver a Busot des de 1838 fins a 1898, les dades de 1859, 1882 i 1885 procedeixen dels Anuaris. El que sí que és cert, és que al llarg dels anys el nombre de malalts que s'atenien en el establiment havia anat en augment, perquè d'un total de 193 malalts atesos en 1838, passaren a un total de 527 malalts atesos en 1888, però cap a final del segle, és va capgirar, de manera que el nombre de malalts va anar disminuint i en 1898 varen anar 325 malalts. Cal assenyalar que en 1865 el poble d'Aigües va sofrir l'epidèmia de còlera de forma molt agressiva, contat de forma dramàtica per Fernández, des del 6 d'octubre fins al 8 de novembre varen morir moltes persones, en la memòria anual explica la impotència mèdica per poder combatre els resultats de l'epidèmia.

En la primera meitat del segle, de tota la gent que concorria als banys hi havia dos tercers parts de rics i acomodats i una de pobres, és a dir que en 1849 la proporció que hi havia entre els pobres, respecte del total que anaren als banys era un pobre de solemnitat de cada tres concurrents als banys. Pel que fa als militars que hi acudien de forma gratuïta, la relació era de 1 per cada 30. Respecte de la procedència dels que anaven al balneari, la gran majoria, sobre les set octaves parts era gent de la terra, hi havent de vegades, alguns rics que venien d'altres províncies o de l'estranger.³⁵¹ Aquesta concurrència es va modificar al llarg del segle, augmentant la quantitat de classe acomodada que anava a l'establiment termal i disminuint el nombre de pobres de solemnitat, els militars varen anar disminuint probablement influït per la polèmica que havia suscitat l'assistència gratuïta en els balnearis. Així en la temporada de 1898 dels 325³⁵² que anaren a l'establiment de Busot, 284 eren acomodats i 41 pobres, de la classe tropa no hi havia cap. Respecte de la procedència en aquest any de 1898 l'immensa majoria eren d'Alacant, 219 acomodats i 40 pobres, seguits a distància de València amb 28 acomodats, de l'Àfrica francesa 11 acomodats, i de Madrid uns 10, a més a més d'altres poblacions en una quantitat menor. Cal que assenyalem sobre la importància que va tindre el balneari de Busot en el segle XIX, que en 1860 Durand-Fardel escriu des de França, en el seu diccionari, que l'establiment passa per un dels millors organitzats d'Espanya, atenent un gran nombre de malalts, amb aquestes paraules hem de fer ressò del renom que tenia Busot a Europa.

Fernández López la temporada de 1838, va presentar la següent taula de malalts atesos, en la primera columna anotà el resultat final dels processos morbosos i en la segon columna el nombre de malalts, presentant una quantitat alta de curació o milloria per l'efecte de les aigües:

---

³⁵¹ Rubio (1853) p 258.

³⁵² Carrió quan parla del total de malalts atesos segons les malalties dona una xifra de 334.

Procés ocorregut en 1838	malalts
curació	86
milloria	60
no milloria	39
empitjorament	8
Total	193

Taula 97- *Processos morbosos pels que foren atesos els malalts que anaren a l'establiment de Busot l'any 1838, primer any de Joaquín Fernández López, com a director del balneari.*

Entre les informacions que donaven els directors moltes vegades estava la procedència dels malalts, per tal d'assabentar-se del ressò que tenia l'establiment en el país, en la següent taula Juan Carrió Grifol, Director de Busot en 1888, donava per a cadascuna de les dues temporades de l'establiment, la procedència dels malalts que hi va haver en aquell any, la gran majoria procedia de la província d'Alacant, però podem veure que hi havia malalts que procedien de diversos indrets, com per exemple, del nord d'Àfrica o de Madrid:

Província de procedència	Malalts 1 ^a temporada	Malalts 2 ^a temporada
Alacant	362	124
Madrid	4	10
Albacete	2	6
Murcia	2	4
València	1	5
Sevilla	1	-
Ciudad Real	-	2
Àfrica francesa	4	-
Total	376	151

Taula 98- *Procedència dels malalts del balneari de Busot, l'any 1888*

En el balneari de Busot, s'oferien excursions com activitats lúdiques, així es visitaven les coves de la Granota, de les Dames, de Canalobre i Cabrafich i Baranyes.

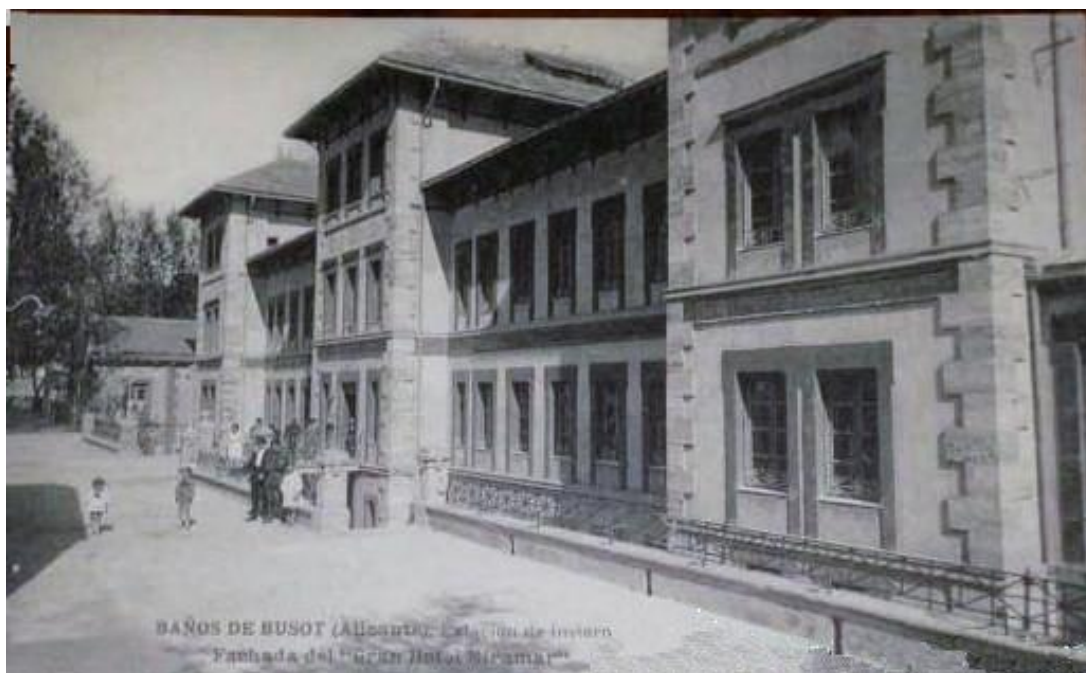

Fig. 94- Vista general de la façana principal de l'Hotel Miramar dels banys de Busot.
(Font: Tesoros del ayer.com)

5. Activitat econòmica

L'establiment de Busot era de propietat privada. Les dades econòmiques donades per Pedro María Rubio corresponen aproximadament al voltant de 1850. Rubio calculava l'activitat econòmica de l'establiment tenint en compte les diverses despeses que es feien, per tal motiu considerava la despesa aproximada per persona que anava al balneari d'uns 300 rs, ho calculava considerant dues dies en l'anada i tornada, junt l'estança en els banys de 9 dies, tenint en compte que la concurrència a l'establiment era d'una forma aproximada al voltant de 270 persones riques i acomodades, aquesta concurrència representava unes rendes d'aproximadament uns 80.000 rs. Rubio continuava en l'anàlisi econòmic: L'amo de l'establiment rebia anualment per l'arrendament dels banys i les habitacions uns 12.000 rs, però més endavant li rentaven 18.000 rs. Els diversos amos de les cases que hi havia al voltant venien a rebre uns 18.000 rs, per l'allotjament dels banyistes. Així, segons els càlculs de Rubio, podia calcular-se que l'allotjament i la concurrència als banys de la gent que anava al balneari venia a ser de 40.000 rs.

Preus

En 1849, com les habitacions estaven buides hi havia en l'establiment una tenda on es llogava tot el que feia falta per a viure el temps que anaren a estar en els banys. Els preus que hi havia depenien si eren per a una persona o més, així en el preu per persona incloïa a més a més d'un llit complet amb matalàs i roba necessària per a vestir el llit, també incloïa una llumenera per a fer llum i la resta de mobiliari que era necessari per a poder viure durant l'estada en els banys, com una taula amb tot el servei de taula, és a dir estovalles i tovallons, coberts, gots i vaixel·la, i tots els utilitatges de cuina per poder guisar com paelles, gerra, cànter d'aigua, morter o xocolatera. A més a més incloïa un orinal i una palangana per l'agençament amb una tovalla per a eixugar-

se. Es podia demanar algunes coses addicionals aleshores es podia convenir el preu estipulat en un principi al haver un canvi. La taula de preus per dia durant la temporada de 1849, era per nombre de persones en la casa:

- 1 persona ..... 5 rs, si era llit de matrimoni 7,5 rs.
- 2 persones.... 9 rs.
- 3 persones.... 12 rs.
- 4 persones.... 15 rs.

Un cas a banda eren els malalts militars, que per formar part del cos militar no pagaven ni els banys ni l'allotjament en els caserius confrontants a l'establiment, en aquest cas, ho pagava l'ajuntament del poble d'Aigües, a més a més els militars també rebien assistència gratuïta per part del metge Director dels banys. En 1869, segons Anastasio García³⁵³ el balneari a més de l'Hotel Miramar, comptava amb 40 cases independents, hi havia 16 habitacions moblades per les que se pagava des de 3 fins a 17 rs diaris. Les cases tenien sala, alcova, cuina, despensa, pati i retret. Els preus eren similars als que havia donat Fernández López, per un bany es pagava 4 rs, els banys de doll costaven 5 rs cadascun, els que se banyaven no pagaven res per beure, i els que no se banyaven pagaven 4 rs pels dies que la bevien, aquests preus eren per als que estaven allotjats en el balneari, per als que no hi estaven els preus dels banys eren doble i per beure l'aigua es pagava 20 rs. En 1884 Fernández López informava sobre els diversos preus de les habitacions, depenent del tipus que fóra costava un preu o altre, així hi havia una oscil·lació que anava des dels 11, 10, 8, 6, 4 i 3 rs, el menjar era a banda i en cada cas les pròpies persones estaven encarregades de buscar-lo, és a dir que els banyistes o bé anaven a menjar al restaurant o es feien el propi menjar. El bany es prenia, seguint el reglament, previ papereta del metge Director, l'administrador del propietari cobrava per cada bany 2 rs, el servei en el bany estava a càrrec d'un banyer i una banyera segons el sexe i els banys eren independents. En 1897, es pagava per un pavelló sense mobles ni roba ni vaixela entre 0,75 i 7 pessetes diàries, el preu de l'Hotel Miramar oscil·lava de 2 a 25 pessetes diàries. El restaurant de l'hotel a càrrec d'un cuiner alacantí ofería cuina espanyola i francesa, i els preus en taula redona eren: en primera, desdejuni, esmorzar i dinar, 5 pessetes, i en taula de segona, les mateixes tres menjades costaven 4 pessetes. El preu de la pensió de l'hotel Miramar, comprenent l'habitació i la manutenció en taula de primera era mínim de 9 pessetes per dia, segons el tipus d'habitació, els criats pagaven 5 pessetes i els xiquets menors de 10 anys mig cobert, per altra banda els metges tenien ofertes especials. Els banys, massatges, inhalacions, assistència mèdica i medicaments es pagaven a banda, els hotelets que hi havia al voltant de l'hotel Miramar tenien preus diversos, així es pagava segons s'acordava amb la gent que els llogava.

Transports als banys

Anastasio García informava en la guia del banyista de 1869 que el viatge es feia en ferrocarril des de Madrid fins a Alacant, i d'Alacant als banys en carruatge que costaven si s'anava en tartana de 30 a 40 rs, i si s'anava amb cotxe de 80 a 100 rs., essent per tant la comunicació de l'establiment amb les ciutats prou bona. En 1897 ja hi havia una estació telegràfica temporal, i estava previst ampliar-la a tot l'any.

---

³⁵³ García López (1869) p 257.

6. Directores mèdics del balneari

El balneari de Busot va ser un dels balnearis d'Espanya que primer va tindre Director mèdic, l'establiment va passar a ser de planta en la primera convocatòria del Cos de metges de balnearis, aquest es va crear el 29 de juny de 1816, i el 28 de setembre de 1816 es va publicar la convocatòria³⁵⁴ corresponent a les primeres oposicions de metges directors de banys, entre les places oferides, estava com única plaça de València la de Busot. Una característica de la direcció mèdica de l'establiment de Busot és la seua permanència, és a dir que pràcticament no hi va haver modificacions, perquè a diferència dels altres balnearis que continuadament estaven canviant de Directors, a Busot durant el segle XIX només hi va comptar amb tres Directors mèdics.

Joaquín Ruiz de Lope	1817 a 1838
Joaquín Fernández López	1838 a 1888
Juan Carrió Grifol	1888 a 1898

Taula 99- Directors mèdics de l'establiment de Busot

1. *Joaquín Ruiz i de Lope*. Era natural de la província d'Alacant, va nèixer a Albaterra. Estudià la carrera de medicina a València, revalidant el títol en aquesta subdelegació l'any 1804. Joaquín Ruiz de Lope, es va presentar a la primera oposició³⁵⁵ que es va convocar per a constituir el Cos de Metges Directors de balnearis. El dia de firma que figura en els documents de la oposició és el 31 de març de 1817, les preferències de Ruiz de Lope eren segons consta en el document de l'oposició que reproduïx Martínez Reguera "Busot, «y en su defecto á cualesquiera de las comprendidas en los cuatro Reynos de Andalucía", l'examen el va fer l'1 d'abril de 1817, obtenint una puntuació 20, que segons les normes de la oposició era una nota molt bona, es considerava el excel·lent amb 21 punt, bona qualificació amb 14 i mitjana amb 7, finalment Ruiz de Lope va aconseguir la plaça Busot, front a altres metges que volien la mateixa plaça: Carlos Molina, Francisco García Malo de Molina, Rafael Soriano y Laguna, Francisco Sanmartín, Salvador Freán, Miguel Baldoví Pallarés i Manuel Arranz. Joaquín Ruiz de Lope, el 29 de abril de 1817 va ser anomenat metge dels banys de Busot, essent Director del balneari de forma ininterrompuda fins que va ser

³⁵⁴ La informació que dona Martínez Reguera de les primeres places ofertades es: "En virtud de los Reales decretos de 29 de Junio, 9 de Julio y 16 de Agosto, y Real orden del 17 de Septiembre de 1816, se convocó el 28 de Septiembre, por medio de la *Gaceta*, á oposiciones para cubrir las siguientes plazas de Médico-Directores de baños: Alhama y Graena, en el reino de Granada; Bornos, en el de Sevilla; Árdales, en el de Málaga; Marmolejo y La Elísea (Aliseda), en el de Jaén; Alhama, Panticosa, Quinto y Tiermas, en Aragón; Sacedón, Trillo, El Molar, Puertollano, Solán de Cabras y Alcantud, en Castilla la Nueva; Arnedillo y Ledesma, en Castilla la Vieja; Caldas de Montbuy y Caldetas, en Cataluña; Alanje y Fuente del Oro (de Loro), en Extremadura; Caldelas (de Tuy), Cortegada, Caldas de Cuntis y Caldas de Reyes, en Galicia; Caldas de Oviedo, en Asturias; Archena, en Murcia; Fitero y Belascoain, en Navarra, y Busot, en Valencia."

³⁵⁵ Martínez Reguera en el tercer tom de 1892 "sección de impresos" informa de la "Convocatoria de oposiciones a baños, publicada por la Real Junta Superior Gubernativa de Medicina en cumplimiento de los decretos de 29 Junio, 9 Julio y 16 Agosto de 1816, creando el cuerpo encargado de la «dirección médico-política» dé los establecimientos balnearios". La convocatòria de l'oposició és publicada en la *Gaceta de Madrid*, núm. 12°. Sábado 28 Septiembre 1816, págs. 1059 y 1060.

separat per la R. O. del 25 de març de 1837, com a conseqüència d'un expedient polític que va ser instruït pel Ministeri de la Governació, amb l'informe del Governador i la Diputació provincial d'Alacant, posteriorment va ser rehabilitat adjudicant-li una nova destinació a Caldas de Oviedo, per R. O. del 23 de setembre de 1838, passant a Ledesma el 17 de gener de 1847, lloc on va morir el 6 de abril de 1848.

2. *Joaquín Fernández i López*. Va nàixer el 14 de maig de 1806 a Requena en la província de València. Va estudiar a Madrid en el col·legi Nacional de Medicina i Cirurgia de San Carles, obtenint la llicenciatura en Medicina el 4 de novembre de 1830. En 1837 al ser expedientat el Director Mèdic dels banys de Busot el Dr. Ruiz de Lope, es va quedar lliure la plaça d'aquest establiment, aleshores la Junta Superior Governativa de Medicina i Cirurgia, va demanar en octubre de 1837, que se presentara la plaça de Busot per a les pròximes oposicions, d'aquesta manera la plaça de Busot apareix en la convocatòria de les oposicions de 1838. En aquestes oposicions es va presentar Joaquín Fernández López, qui va firmar les oposicions el 25 de gener de 1838, en un principi optava a totes les places que hi havia, però posteriorment, el 20 de maig donarà preferència a Busot o Lanjarón, l'examen serà el 3 d'abril i parlarà sobre Lanjarón, va aconseguir una puntuació de 52 punts, obtenint la plaça de Busot. L'examen ho va fer front a altres que tenien com preferència la plaça de Busot, els altres dos finalistes varen ser: Luis Bertrán i Besante, que va parlar sobre Busot i quedà en segon lloc per a la plaça de Busot, José Batllés y Torres Amat parlarà sobre Busot, que va aconseguir amb 30 punts, el tercer lloc per a Busot.³⁵⁶ Joaquín Fernández López va ser nomenat per a la plaça balneària de Busot, per R. O. del 4 de Juny de 1838, encara que era la segona plaça designada en la seua firma, no obstant això va romandre com a Director del balneari de Busot fins a la seua mort que va ocórrer a Petrel el 16 de febrer de 1888. Per Reial Ordre del 31 de maig de 1837 se li va adjudicar la direcció interina de les aigües de Lanjarón, de la qual es va possessionar el 19 de Juny en atenció als seus serveis en Sanitat Militar. Fora de temporada residia a Petrer (Alacant). En 1841 va ser nomenat vocal de la Comissió encarregada de redactar un nou reglament de banys. Al llarg de la seua dilatada carrera professional va analitzar les aigües de diversos brolladors mineromedicinals. Va ser soci de l'Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Cádiz, soci de l'Institut Mèdic Espanyol de Medicina de Madrid, Alacant, de la Societat Econòmica d'Amics del País de Requena, de l'Acadèmia de Ciències Mèdiques de Madrid y d'altres corporacions científiques.
3. *Juan, Nepomuceno, Antonio, Domingo, Carrió i Grifol*. Va nàixer a Novelda (Alacant) el dia 10 de maig de 1848. Va estudiar la carrera de medicina a València llicenciant-se el 24 de desembre de 1870, es va doctorar a Madrid el 28 de setembre de 1874. Per R. O. del 6 de juny de 1876 va obtindre la direcció mèdica del balneari de Vilo, passant a continuació el mateix any a Benimarfull. A la mort de Joaquín Fernández López va assumir la direcció del balneari de

---

³⁵⁶ Altres opositors que tenien com a preferència Busot varen ser: Antonio Falp Domènech que va parlar sobre Arnedillo, Francisco Javaloyes Pico i Miguel Navarro y Remacha que parlaren sobre Busot, però no aconseguiren plaça. Eugenio Alau y Comas, va parlar sobre Lanjarón quedant el segon de Lanjarón, José Ferrer Calatañazor, parlà de Busot, va ser el primer lloc per Arnedillo.

Busot, el 20 de Febrer de 1888, després d'haver passat per diversos establiments. Va ser membre fundador de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica, pertanyia a la Societat de Medicina Dosimètrica de Madrid, a la Societat Econòmica d'Amics del País d'Alacant. Residia fora de temporada a Oriola.

2.3 CALP

Calp és una ciutat de la costa valenciana que pertany a la comarca de la Marina Alta, en la província d'Alacant. Segons Madoz tenia una població de 1.320 habitants dels quals 355 eren veïns, aquesta població va anar en augment, en el cens de 1897 tenia una població de dret de 2.275 habitants, en el cens del 2009 presenta una població de 29.666 habitants. Cavanilles parla de les salines de Calp i dels banys de la Reyna a més descriu la troballa d'una vil·la romana construïda amb sumptuositat, aquestes troballes, segons ens comenta Cavanilles, varen ser publicades en la Gazeta de Madrid de 26 de juny de 1792. Els banys de la Reina ja havien sigut descrits per Escolano, Cavanilles corrobora tot el que Escolano ja ha descrit, en la columna 107 de la citada Gazeta de Madrid. Madoz pel que fa als banys de la Reina, només es dedica a transcriure, paraula a paraula, tot el que Cavanilles havia dit 50 anys enrere, motiu pel qual nosaltres transcrivim íntegrament les paraules de Cavanilles:

"Caminando desde el peñon como media hora hácia el sudueste se hallan los baños de la Reyna, y algo mas adelante el sitio donde descubrí los pavimentos, publicados en la Gazeta de Madrid de 26 de Junio de 1792, segun Escolano, columna 107, se veia en su tiempo un edificio de peña tajada, llamado Baños de la Reyna; pero como hablé por relaciones puede sospecharse si exageró los monumentos que entonces existian. Vense hoy dia deteriorados por las excavaciones que las olas han ido haciendo, si bien se conservan las dimensiones con alguna alteracion, y se conoce la forma que tuvieron. A la orilla del mar dominava un cerrito, cuyas raices y parte de la suave cuesta entraban en el agua; pareció esta cuesta buen sitio para baños, y á este fin se hicieron á pico las excavaciones necesarias, estableciendo comunicaciones entre ellas y compuertas para moderar o impedir el movimiento de las olas. Resultó de las excavaciones un oblongo de 80 palmos de oriente a poniente y 35 de norte á sur, sin contar los muros o paredes que lo cierran de tres palmos de espesor; y en dicho oblongo seis baños, formados por una pared que corre de oriente a poniente y por otras dos de norte a sur, en cada una de estas habia una abertura de cuatro palmos por donde se comunicaban las aguas; y en la paralela a los lados mayores del oblongo dos aberturas en los dos pares de baños orientales, y una solamente en el par occidental. Las aguas del mar entraban por cuatro partes, dos de ellas situadas hacia el sur y las otras dos hacia poniente. Para que las aguas entrasen por la part meridional abrieron á pico una zanja de ocho palmos, que al llegar frente al muro que separa el primer par de baños del segundo partiéron en dos canales por medio de un tajamar conservado en la peña al tiempo de la excavación; cada canal iba a dar á su baño atravesando ántes un puente de seis palmos de ancho, sobre el qual habia una abertura longitudinal, para introducir sin duda un tablón que asegurase la tranquilidad de las aguas en lo interior del baño. Las que entraban por la parte occidental venian desde el mar, conducidas por otra zanja, poco mas ancha que la precedente, cu su principio ó boca meridional, pero mucho mas en la parte opuesta, donde formaba una balsa; desde aqui por canales diferentes, llegaban á sus baños, pasando antes por debaxo los puentes, trabajados como los anteriores. Junto al muro meridional, que sin duda se levantaría á bastante altura para impedir los rayos del sol, se conserva harto desfigurado un andador de quatropalmos. En la inmediación á los otros muros no se descubre vestigio alguno de semejante andador. Tampoco lo hay del sitio por donde se bajaba a los baños, aunque Escolano afirma « se entraba á ellos por una cueva también de peña tajada, de la estatura de un hombre puesto en pies»; porque la pretendida cueva es el corredor subterráneo destinado ciertamente á otros usos, como pronto veremos. Al oriente y poniente de los baños se ven escavaciones considerables en la peña donde entran las aguas del mar, sin que pueda saberse si han sido efecto

natural de los repetidos choques de las olas, ó si son restos de algunas obras ignoradas. En el día solamente hay pie y medio de agua en los baños, cantidad insuficiente para bañarse. Esta mengua debe atribuirse á que el mar se ha retirado de la costa, y por esta razon pudo tal vez servir de canal para embarcarse un largo y ancho foso, que desde las inmediaciones de dichos baños sigue hacia levante basta cerca de las salinas abandonadas pocos años hace".³⁵⁷

Malgrat la descripció que fa dels banys Cavanilles conclou dient que no hi ha suficient aigua en les instal·lacions per a banyar-se, probablement perquè la mar s'ha retirat de la costa, motiu que ha sigut la causa de l'abandonament dels banys, quedant només unes enrunes que són les restes dels edificis que hi havia al voltant dels banys en l'època de Felip II i que Escolano descriu de forma explícita.

En l'època de Madoz els Banys de la Reina es reduïen a enrunes de tal manera que Madoz ens diu que hi ha uns Banys de la Reina d'aigua marina, molt estropellats a conseqüència de les ones de la mar. Madoz no aporta ninguna informació addicional a la que dona Cavanilles, i al igual que aquest, confon les restes arqueològiques de les instal·lacions dels Banys de la Reina com un lloc antic on es prenia els banys, quan pel que pareix formava part d'una piscifactoria romana, les basses servien per la conservació del peix viu fins que era tractat i transformat en salaó.

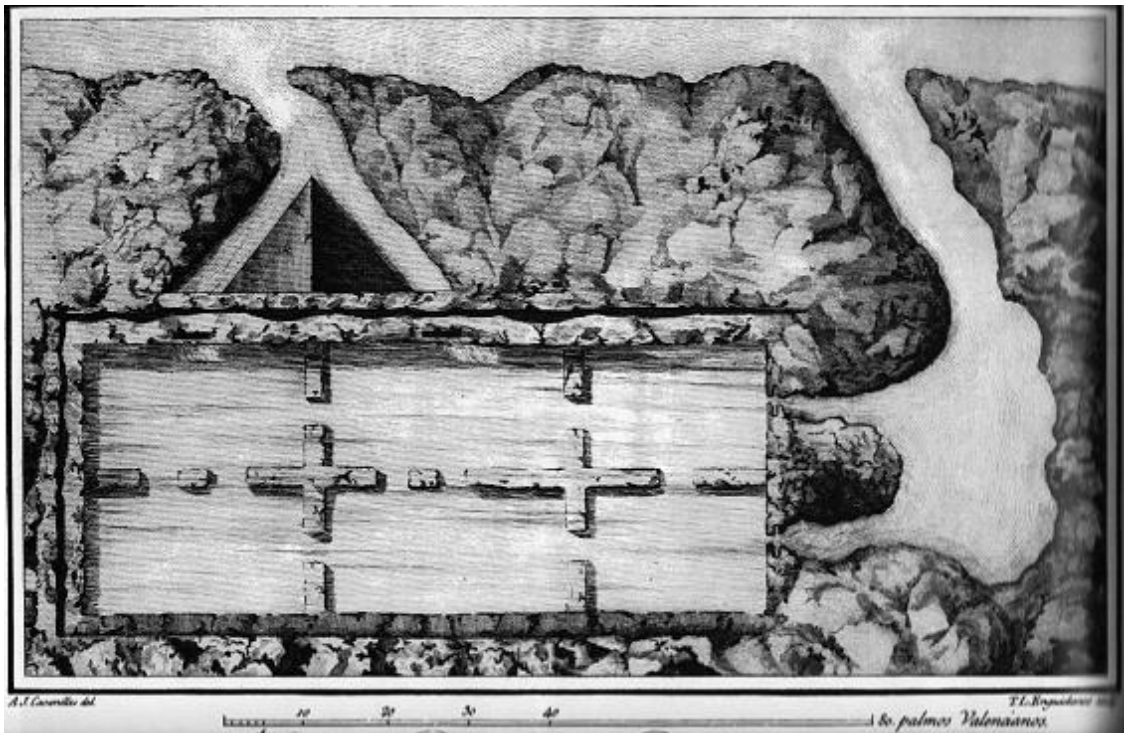

Fig. 95- Els Banys de la Reyna de Calp, segons un dibuix de Cavanilles en «las Observaciones»

2.4 MONÒVER

Pedro María Rubio³⁵⁸ descriu les aigües de Monòver d'acord amb la temperatura fredes i sulfuroses. Les aigües són arreplegades en l'anomenat *Charco-Amargo* que serveix per a que els malalts prenguen el bany encara que segons ell no té cap comoditat. Les seues qualitats medicinals són per a malalties de la pell i nafres venèries. Aquesta és la mateixa informació que Madoz donava en el Diccionari.

³⁵⁷ Cavanilles (1797) Tom II, llibre 4, pp 226, 227. Madoz (1845-1850) Tom V, p 294.

³⁵⁸ Pedro María Rubio (1853) p 415.

2.5 NOVELDA

1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari de Salinetas de Novelda

El brollador de Salinetas apareix en el terme de Novelda, que és una població cap de partit d'Alacant situada en la comarca del Vinalopó Mitjà, a 38° 40' de latitud Nord i 2° de longitud Est, del meridià de Madrid. Novelda a meitat del segle XIX tenia una població de 8.095 habitants, dels quals 1.802 eren veïns, i a les darreries del segle en el cens de 1897 presentava una població de dret de 9.885 habitants, en el cens del 2009 presenta una població de 27.135 habitants. Es troba situada a la dreta de la Rambla del Vinalopó, el brollador està situat cap al nord de la vil·la, contigu amb Petrer, naix en un barranc que té un terreny impregnat de fragments cristal·lins de sal, motiu pel qual es coneix com Salinetas. Les aigües d'aquest brollador no eren conegudes antigament, de fet no són anomenades per Limón Montero (1697) ni per Gómez de Bedoya (1764). A diferència d'altres balnearis no es troben restes arqueològiques que indiquen de la seua existència en l'Antiguitat, de fet no és fins a l'any 1858 la data en que comencen a utilitzar-se com aigües mineromedicinals. Monasterio Correa en el tractat d'aigües minerals d'Espanya de 1850, no fa menció d'aquestes aigües en canvi en l'obra de Pedro María Rubio en 1853, ja apareixen tractades com aigües amb virtuts medicinals, aquest és el tractat més antic en el que he vist que apareixen descrites les aigües de las Salinetas de Novelda, uns pocs anys més tard Joaquín Fernández, director dels banys de Busot en 1858 va escriure un opuscle en el que descriu aquestes aigües, *Investigaciones Hidrológicas sobre los manantiales minero-medicinales de las Salinetas de Novelda y Charco Amargo de Monóvar*. Sobre aquestes aigües, el mateix any, Ildefonso Bergez, metge titular d'Alacant, escriu *Apuntes sobre los baños minerales sulfurados de las Salinetas de Novelda*, relatant-nos els inicis de la utilització de les aigües de Salinetas com mineromedicinals. En el Diccionari de Madoz s'anomenen de passada aquestes aigües, reduint-se a una mera ressenya on es fa constància de l'existència d'unes aigües que sembla són bones per a les erupcions cutànies tan freqüents en la zona:

"A la dist. de ¼ de leg. al E., hay una fuente recomendable por la virtud de sus aguas , cuyos baños son sumamente útiles para curar las erupciones cutáneas y las llagas venéreas, como lo acredita la esperiencia; mas no hay comodidad alguna para bañarse, y los que lo necesitan se ven precisados á entrar en el estanque, conocido con el nombre de Charco Amargo, donde se acopian dichas aguas".³⁵⁹

En canvi, Pedro María Rubio³⁶⁰ quan parla dels banys de Novelda, informa que el brollador anomenat Salinetas de Novelda estava situat prop d'aquest poble, aproximadament a la mateixa distància a una llegua de Novelda, de Petrer, de Monóvar i d'Elda, i a un quart d'hora de la carretera de Madrid. Malgrat aquesta informació Rubio fa una descripció del brollador prou llastimosa, sense cap infraestructura, ni edificació i per suposat sense control mèdic:

"No hay caños para que corra el agua mineral, ni fuente, ni baños, ni otra cosa que algunas pozas o charcas al aire libre, donde algunos enfermos se sumergen en el verano como y cuando les parece".³⁶¹

³⁵⁹ Madoz (1845-1850) Tom XI, p 510.

³⁶⁰ Pedro María Rubio (1953) p 416.

³⁶¹ Ibídem p 417.

En 1853 el propietari era un llaurador anomenat Juan Belda, qui va vendre el terreny a Francisco Banquells Rascons. Durant aquests anys l'aigua s'arreglegava en bassetes, pouets i tolls que estaven a l'aire lliure, sense cap pica, ni cap construcció de tal manera que en el brollador no hi havia conduccions, ni banys, ni s'havia fet cap infraestructura en el lloc que millorara o augmentara la comoditat de la gent que hi anava a prendre les aigües, així aquest malalts durant l'estiu prenien el bany a l'aire lliure, sense cap control mèdic. Però aquesta situació va canviar durant la segona meitat del segle XIX. Francisco Banquells Rascons³⁶² junt amb altra gent va comprar els terreny on estava el brollador, i en 1856, va demanar al Governador provincial, en nom dels copropietaris, la idoneïtat de les aigües de Salinetas de Novelda, proposant al mateix temps que s'obliguera una casa de banys junt al brollador d'aigües sulfuroses de las Salinetas. La junta provincial de Sanitat, per a declarar les aigües de Novelda com mineromedicinal, va posar sobretot tres condicions, la presentació dels plànols de l'establiment que anaven a construir, l'informe favorable de la Junta municipal de Sanitat de Novelda i finalment que es fera una anàlisi químic de l'aigua del brollador. El Governador va remetre a la Junta totes les comandes que se li havien fet, la carta que va escriure la junta municipal de Sanitat, l'arreglega Bergez en el seu llibre, i la transcrivim a continuació:

"Constituïda esta Junta municipal de Sanidad, ha sido uno de sus primeros cuidados ocuparse de evacuar el informe que V.S. Se sirvió pedirle en 28 de setiembre último relativo á los baños que ha solicitado establecer D. Francisco Banquells, aprovechando las aguas sulfurosas que tiene origen en tierras de su propiedad, sitas en el término de esta villa, partido de las Salinetas.-Esta Junta desde luego puede asegurar a V.S. que es de utilidad pública la realización del tal pensamiento, pues tratadas con las aguas de las Salinetas las erupciones cutáneas de carácter herpético, se obtiene las mas veces completa curacion, y siempre un prodigioso y pronto alivio, siendo notable que en el transcurso de muchos años que se vienen usando de una manera poco conveniente sin duda, no hay memoria de que hayan producido la retropulsion de la enfermedad, ni consecuencias desagradables. Tan benéficos resultados pueden aquí apreciarse muy bien, por estar situada la fuente en el centro de una comarca donde se encuentran inmensamente estendidas las erupciones del indicado carácter, corroborando esto la común opinión de que la providencia coloca por punto general junto al principio morbo los mas poderosos específicos para combatirlo.-Durante el año actual han acudido, según informes recogidos, á tomar las aguas y baños sobre trescientas personas, en su gran mayoría con el objeto de buscar el alivio de enfermedades de la especie indicada, algunas para curarse dolores, y otras para obtener la cicatrización de úlcera inveteradas, habiéndose empleado también para combatir la sarna antigua y refractaria á los remedios ordinarios de la ciencia; y á cuantos ha habido ocasión de preguntar sobre el resultado obtenido, se les oye deshacerse en elogios respecto á la virtud de las aguas, y hacia el pensamiento de proporcionar una dirección ilustrada, condiciones higiénicas, comodidades y aseo á lo que en el dia apenas puede verse sin repugnancia.-La Junta no se cree autorizada para citar nombres propios de las personas que han hecho uso de las aguas de las Salinetas y han obtenido su alivio ó curación; pero cree del caso indicar á V.S. que en esa capital, y en el seno de la Junta provincial de Sanidad, existen facultativos que han dispuesto el uso de tales aguas á personas cuya curación han dirigido, y ellos podrán manifestar á V.S. el resultado que obtuvieron.-Esta Junta hubiera deseado poseer los antecedentes necesarios para ilustrar completamente esta importantísima cuestión, y llevar al ánimo de V.S. el convencimiento que todos sus individuos abrigan de la utilidad que encierra el trascendental asunto que les ocupa; pero se ha estrellado su celo en la falta de recursos, nada estraña si se atiende á la importancia que hasta el dia ha tenido esta población. Por eso no puede acompañar,

---

³⁶² Francisco Banquells Rascons va ser Governador d'Alacant i de Murcia, Comanador de l'Orde de Carles III, Cavaller de l'Orde de la Reina Isabel la Catòlica i Acadèmic de la Reial Acadèmia de Belles Arts i de la Història.

4. Balnearis i aigües medicinals

como hubiera deseado, el análisis de las aguas, de las que, sin embargo, cree debe decir a V.S. que por su temperatura constante de diez y seis grados Reaumur corresponden á las frescas, y por las propiedades que pueden apreciarse á las sulfurosas; son claras, incoloras, nacen mezcladas con copos de una materia que se confunde con la leche cuajada por su blancura y suavidad, y que, seca, se quema en llama azul, despidiendo el olor característico del azufre, dejando al cesar la combustión un residuo ceniciento, ligeramente salado; el sabor es salado, muy semejante al del agua del mar, con algún poco á huevos podridos, produciendo al secarse sobre la piel un olor completamente semejante al que adquieren los cuerpos que por algún tiempo están en contacto con el azufre, durando bastantes horas, y aun muchos días, cuando el enfermo ha tomado algunos baños consecutivos.-La Junta, por todo lo espuesto, salvando mejor resolución de V.S., opina que puede concederse la autorización solicitada, estimulando á que el establecimiento esté en disposición para aprovecharse en la próxima temporada de baños, para cuya época estará ya en explotación la vía férrea del Mediterráneo, que ha de darle mucha importancia por la comodidad y baratura, tan útil á los enfermos, que únicamente pueden ser transportados á los baños que se proyectan sin las molestias de los arrastres y consiguiente exacerbación de sus dolencias.- Novelda, 20 de octubre de 1857. -Francisco Cantó. -Juan Francisco Martínez. -Tomás Doménech. - Juan Bautista Cuello. -Manuel Mira. -José Segura. -Tomás Escolano. -José Aracil. -José Abad, Secretario".³⁶³

Fig. 96- Dibuix que presenta els Banys de Salinetas, recreant una escena lúdica (petreraldia.com)

Després d'aquesta carta la Junta va demanar al catedràtic de la Universitat Central, Sr. García Baeza, que es fera l'anàlisi química de les aigües del brollador, segons Bergez aquesta és la carta de contestació de García Baeza, amb data 7 de gener de 1858, on donava els resultats analítics de les aigües del brollador, que eren necessaris per obtenir la qualitat d'aigües amb propietats mineromedicinals:

³⁶³ Bergez (1858) pp 22, 23, 24.

"D. Manuel García Baeza, del consejo de S. M.. su secretario, caballero de la real y distinguida orden española de Carlos III, oficial que fue de la seccion de instrucción pública e el ministerio de Gracia y Justicia, y en la actualidad profesor de química y catedrático de la facultad de medicina en la universidad central etc.etc.-Certifico: Que en virtud de una comunicación, su fecha 22 de octubre último, de la Junta de Sanidad de la provincia de Alicante, he practicado el análisis químico cuantitativo de las aguas minerales del manantial titulado Salinetas de Elda, partido judicial de Novelda, en la citada provincia, que en seis botellas de vidrio selladas y lacradas se me remitieron al efecto, y resulta de mis investigaciones analíticas que dichas aguas presentan los caracteres siguientes: incoloras, transparentes, con un ligero precipitado de color amarillo verdoso en el fondo de las vasijas que las contenían, de sabor salado, de olor fuertemente pronunciado á hidrógeno sulfurado, y de reacción ligeramente ácida, según demostró el papel azul de tornasol. Sometidas á la serie de esperimentos que juzgué oportuno para determinar su composición química, resulta que están formadas: En un Litro de agua

Gas ácido sulfhídrico disuelto en agua	0,413 cúbicos
Gas ácido carbónico	indicios
Gas ácido nitrógeno	indicios
Sulfato de sosa (anhidro)	0,072 gramos
Sulfato de cal.	0,102
Sulfato de magnesia	0,177
Bicarbonato de cal	0,084
Bicarbonato de magnesia	0,101
Alúmina, Lithiria ³⁶⁴	0,114
Glerina	0,104
Sílice	indicios

De donde se deduce que dichas aguas por su composición química, pertenecen á las minerales sulfuradas, segunda clase de las sulfúricas sulfidratadas".³⁶⁵

Amb l'informe analític de les aigües, la comissió mèdica de la Junta Provincial de Sanitat, amb data 2 de febrer de 1858 va autoritzar el funcionament de l'establiment de Salinetas de Novelda. Aquesta comissió va estar formada per Vicente Bernabeu, Juan Gallostra, Vicente Román, Modesto de Salazar, Pedro Sebastià i Ildefonso Bergez. Finalment l'establiment es va inaugurar el 3 de març de 1858.

---

³⁶⁴ En l'obra d'Anastasio García López s'anomena Litina, Tom II pag 223. Litina és el nom amb que es coneixia l'òxid de liti, segons Littré es trobava en moltes aigües minerals i li donava "una acción antigotosa y litagoga".

³⁶⁵ Bergez (1858) pp 24,25.

2. Edifici i estructura del balneari

L'estat que presentava el brollador abans que Francisco Banquells demanara que les aigües foren d'utilitat pública, pel que sembla, era molt lamentable, segons Bergez:

"La habitación más cercana, es una alquería propia de los antiguos dueños, de aquel terreno, y dista ciento veinte pasos del nacimiento; los baños se tomaban á la intemperie, ó poco menos, en unos hoyos abiertos para ello; y a pesar de usarse generalmente en los meses más calurosos del estío, y á las horas en que los rayos del sol podrían haber templado la frialdad del agua, resultaba, sin embargo, bastante baja su temperatura, y los baños necesariamente habían de ser de corta duración".³⁶⁶

La primera descripció de l'edifici la fa Bergez en 1858, on ens informa que l'establiment estava recentment construït i constava de dos edificis, l'un era destinat a hostalatge i l'altre a casa de banys, però a més a més, s'havia construït en el mateix brollador una caseta, amb una pica i aixeta. Hi havia un dipòsit de cinc metres de longitud per dos de latitud i una alçària de dos metres, en total tenia una capacitat de 924 peus cúbics. Com l'aigua no eixia calenta, es va posar una caldera per calfar-la i poder aconseguir la temperatura que prescrivira en cada malalt el metge. L'edifici dels banys constava de dues parts separades per un ample corredor, a la dreta hi havia una sala de descans prèvia a una habitació que tenia un piscina de pedra treballada, que estava destinada per als banys de les dones. La mateixa distribució havia en la part esquerra del corredor, però estes dependències estaven destinades als homes, al fons del corredor hi havia un altra sala de descans que comunicava amb les habitacions dels banys. En un principi es varen construir quatre habitacions de banys, que disposaven cadascuna d'una pica de marbre blanc per a prendre el bany. L'albergueria quan es va inaugurar el balneari era un edifici de 50 metres (170 peus) de front i 9 metres (321,4 peus) de fondària. La intenció era fer un edifici prou més gran que fora capaç d'atendre tota la gent que anava a anar, però només es va construir una de les ales de l'edificació. Així, es varen construir trenta habitacions individuals on es podien allotjar les persones de forma independent, i a més a més, hi havia 6 habitacions, separades d'aquesta albergueria, que estaven destinades per allotjar a famílies. En el soterrani estaven les cuines, les despenses i les dependències del servei de l'hostalatge, en la planta baixa estava el menjador, un salonet de lectura o reunió i diverses habitacions, en el pis principal es trobaven la resta d'habitacions de l'establiment.

En 1866 el director, Manuel Torrecillas Toledo informava de l'existència de 34 habitacions decentment moblades, amb llits de ferro, lavabos i tauletes de nit, i 12 cases independents.

En 1863 l'establiment ja no és propietat de Banquells, aquest i els socis, l'han venut a Francisco Antonio Lavandero, comandant provincial d'Alcoi, qui al adquirir el balneari es va plantejar fer unes millores tant en l'edificació com en l'organització del centre.

En 1868 va ser publicada en el Butlletí oficial, la memòria i els plànols de l'establiment, que es demanaven segons el nou reglament orgànic de l'11 de març de 1868. En aquesta memòria el nou amo de l'establiment, Francisco Antonio Lavandero, descrivia la casa de banys, l'hospital dels pobres, la casa fonda i l'aljub, les casetes que estaven al voltant de la Capella, Cotxeres, Jardí i passeig, així com els plànols següents:

---

³⁶⁶ Ibídem, p17.

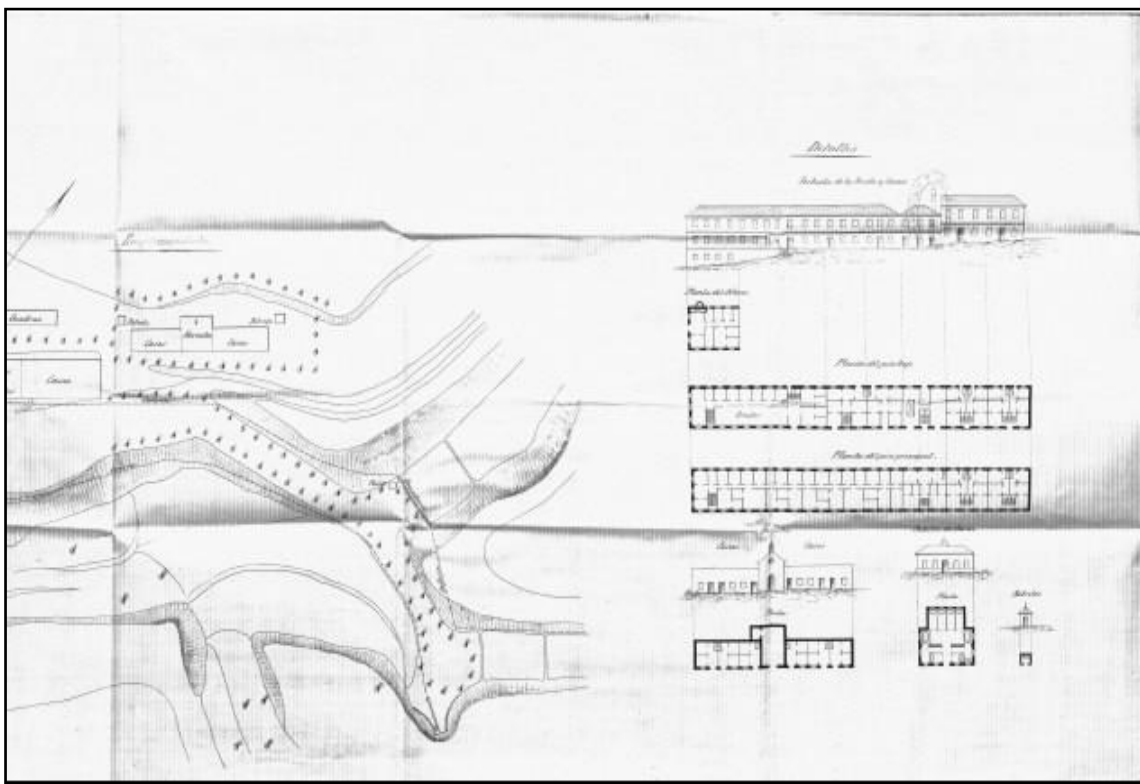
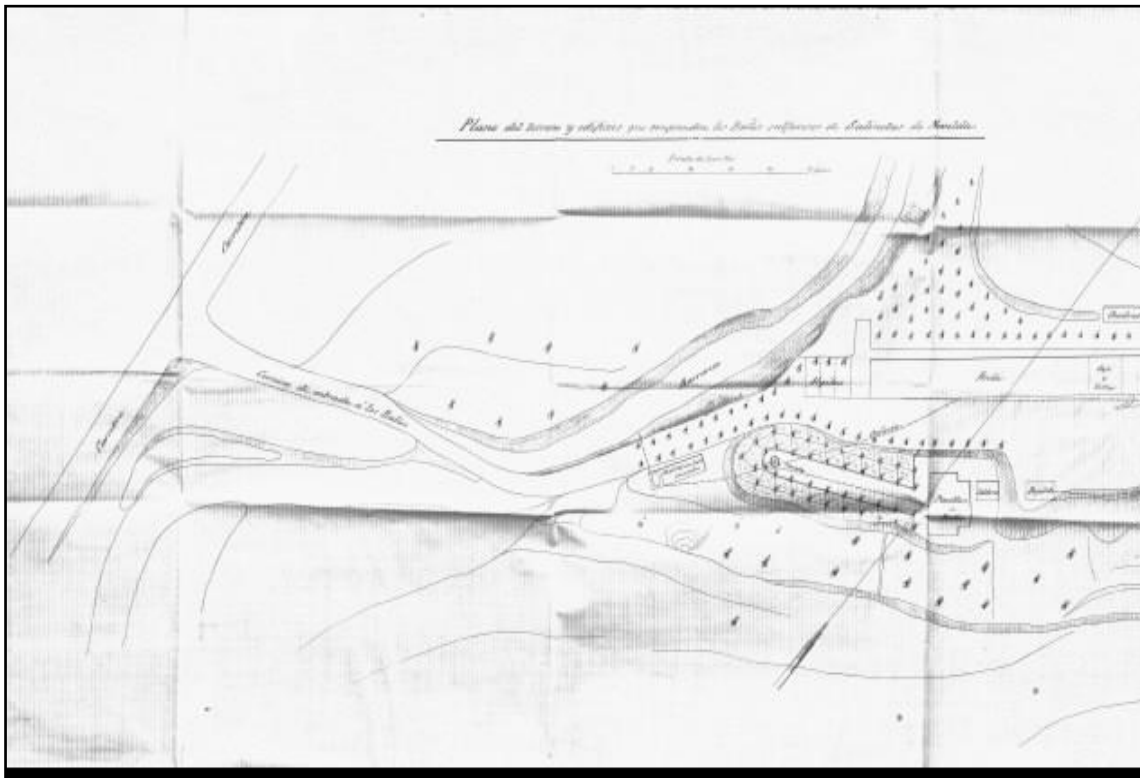

Fig. 97- Balneari de Salinetas de Novelda (Alacant). Banyes minerals sulfurosos de "las Salinetas de Novelda" plànols que anaven en la memòria que va ser enviada segons les normes del reglament orgànic de 1868. Signat pel propietari Francisco Antonio Lavandero

En la memòria de 1882, el Director mèdic de l'establiment Recaredo Pérez Bernabeu, ens descriu l'establiment, veiem que quasi no s'havia modificat el balneari des de la inauguració, el nombre d'habitacions només havia augmentat en 4 passant a haver-hi 34 habitacions, existint les mateixes cases que estaven unides a l'edifici de l'alberg, enumerades amb els números 3, 4, 5 i 6. Aquestes dues últimes constaven de 4 habitacions independents per a que les famílies tingueren privacitat.

També hi havia una ermita, una habitació per a pobres amb capacitat per a 7 persones de cada sexe i 6 casetes completament independents de l'edificació. Respecte de la descripció que fa Pérez Bernabeu del brollador, també observem que a penes hi havia hagut canvis, amb el dipòsit original d'uns 1000 peus cúbics d'aigua, del balneari s'expressa en els següents termes:

"Es de figura casi exagonal, de 12 metros de largo por su fachada principal que mira al S. y de 10 de fondo. En su interior existen 8 cuartos para baños con sus correspondientes pilas de marmol blanco, dos de ellos con dos pilas, un departamento para inhalaciones y duchas de fuerte presion y otro mas pequeño para baños de asiento y duchas de muy diversas clases, una pequeña sala rectangular que sirve de descanso y espera, y diversos armarios para guardar ropas y aparatos balneoterápicos. Al lado izquierdo del balneario y casi pegado á su tercer cuerpo se hallan las calderas y á su lado una habitacion menos que modesta, con una pila de piedra ordinaria, destinada para baños de pobres".³⁶⁷

3. Característiques i propietats de les aigües

Les aigües de Salinetas, eren classificades com unes aigües fresques per la temperatura i sulfuroses per la composició química.

Propietats físiques

Es tractava d'una aigua clara i transparent, incolora, de sabor nauseabund i salat, amb olor a ous podrits, i amb una temperatura de 16° R. Posada en un got, desprenia abundants ampolletes que pujaven del fons cap a dalt. Presentava abundants volves blanques, lleugeres, suaus i untuoses al tacte. Segons Pedro María Rubio tenia un pes específic igual al de l'aigua destil·lada, encara que Pérez Bernabeu informava que era més densa que l'aigua.

Propietats químiques

Segons l'anàlisi feta pel Director dels banys de Busot, Joaquín Fernández López, l'any 1851, que es reproduïda per Pedro María Rubio, el residu salí que contenia cada lliura era d'uns 60 grans, és a dir uns 3 grams. Les dades que dona Pedro María Rubio en el tractat d'aigües, sobre les sals neutres assecades estan totes dividides per 10, deu ser una errada d'impremta perquè Bergez³⁶⁸ dona en 1858 les dades de la taula següent i pren com a font a Pedro María Rubio, al igual que Pérez Bernabeu en 1882, existint aquesta vacil·lació:

---

³⁶⁷ Pérez Bernabeu (1882) p 20.

³⁶⁸ Bergez (1858) p 14.

FLUIDS ELÀSTICS	Polzades Cúbiques
Gas sulfhídric	10
Gas Àcid carbònic	4
SALS NEUTRES ASSECADES	Grans
Sulfat càlcic	11
Sulfat magnèsic	3
Carbonat càlcic	16
Carbonat magnèsic	8
Hidrosulfat càlcic	5
Alúmina ³⁶⁹	5
Matèria orgànica	3
Residu silici	4

Taula 100- Anàlisi de les aigües de Salinetas de Novelda, realitzades per Joaquín Fernández López, l'any 1851, expressades en grans per lliura d'aigua

FLUIDS ELÀSTICS	C.Cúbics
Gas àcid sulfhídric dissolt en aigua	0,413
Gas àcid carbònic	indicis
Gas àcid nitrogen	indicis
SALS NEUTRES ASSECADES	Grams
Sulfat de sosa (anhidre)	0,072
Sulfat de cal.	0,102
Sulfat de magnèsia	0,177
Bicarbonat de cal	0,084
Bicarbonat de magnèsia	0,101
Alúmina, Lithiria ³⁷⁰	0,114
Glerina ³⁷¹	0,104
Sílce	indicis

Taula 101- Anàlisi de les aigües de Salinetas de Novelda, realitzades per Manuel García Baeza, catedràtic de química de la Universitat Central, en 1858, expressades en grams per litre d'aigua

³⁶⁹ L'alúmina és l'òxid d'alumini, forma part de l'Alum (*Alumbre*).

³⁷⁰ En l'obra d'Anastasio García López (1875) s'anomena Litina, Tom II pag 223. La litina és òxid de liti, segons Littré tenia acció "antigotosa i litagoga".

³⁷¹ Materia orgànica nitrogenada, d'aspecte mucós, matèria vegeto-animal.

Posteriorment en 1858, Manuel García Baeza, catedràtic de química de la Universitat Central, donava una altra anàlisi a petició de la Junta municipal de Sanitat de Novelda, tal i com hem mencionat anteriorment, l'anàlisi la va practicar sobre l'aigua que havia rebut del brollador amb 6 botelles de vidre lacrades i segellades, de tal manera que per a un litre d'aigua, trobava els resultats de la taula anterior. Si comparem les dues analítiques, en l'anàlisi de García Baeza, la quantitat de sals dissoltes en un litre d'aigua era de 0,754 grams, apareixent la sosa que en la primera anàlisi no hi estava. Aquesta anàlisi és la que presentava també, Anastasio García López en 1869.

Fig. 98- Cartell de propaganda del balneari de Salinetas de Novelda especificant la classificació de les aigües i l'obertura de la temporada oficial (petreraldia.com)

Sobre les anàlisis de les aigües de Salinetas, hi havia moltes discordances, el Director mèdic Joaquín Ivorra escrivia en la memòria de 1879, tot allò que opinava de l'anàlisi oficial:

"El análisis oficial que poseemos deja bastante que desear. Esto que hemos repetido en casi todos nuestros escritos no debemos omitirlo en este para demostrar que la clasificación oficial que de ella se pide es de todo punto imposible, es decir imposible hacerse ni con mediano acierto pues a nuestro modo de ver y fundados en los caracteres físicos y algún otro dato que vamos a expresar existe una diferencia".³⁷²

Ivorra continuava explicant perquè feia aquest comentari tan negatiu respecte de l'anàlisi oficial, que havia realitzat en 1858 el catedràtic García Baeza, amb motiu de la constitució de les aigües de *Las Salinetas* en mineromedicinals. Mentre García Baeza donava per a un litre d'aigua un residu salí de 0,754 grams, i Fernández López donava un resultat analític d'uns 60 grans per lliura, que equivalien aproximadament a 7 grams per litre d'aigua, Ivorra aconseguia d'una forma rudimentària, com ell diu fent un "mal

³⁷² Joaquín Ivorra (1879) p 13.

tanteo" i evaporant dos litres d'aigua en una cassola de fang, obtenia un residu blanc que pesava 3 grams, la qual cosa representava 1,5 grams de residu salí per litre d'aigua.

Si comparem els tres resultats veiem la incongruència de les dades de les tres analítiques, per la qual cosa Ivorra conclou que mentre no es fera una analítica nova per una persona competent era inútil escriure sobre el particular, no gensmenys es podia parlar de les aigües del brollador com a sulfuroses càlciques fredes.

En 1881 José Mª Sarget, va fer una tercera anàlisi sobre les aigües de las Salinetas de Novelda, amb 12 botelles d'aigua del brollador, ben condicionades per assegurar que no es modificava la naturalesa de l'aigua, havent passat només de 4 a 6 dies de l'arreglada de l'aigua. En aquestes anàlisis, la quantitat de residu salí total en un litre d'aigua, ascendia a 0,588 grams. L'anàlisi de Sarget va donar per a un litre d'aigua els resultats que reproduïm a continuació en la següent taula:

FLUIDS ELÀSTICS	C. Cúbics
Sulfido Hídric	0,517
Gas àcid carbònic	indicis
Gas àcid nitrogen	indicis
SALS NEUTRES ASSECADES	Grams
Sulfat de magnèsia	0,181
Sulfat de sosa	0,083
Sulfat de cal	0,109
Bicarbonat de cal	0,096
Bicarbonat de magnèsia	0,119
Alúmina i Lithina	indicis
Sílice	indicis
Matèria orgànica	indicis

Taula 102- Anàlisis de les aigües de Salinetas de Novelda, realitzades per José Mª Sarget en 1881, expressades en grams per litre d'aigua

Si observem els tres resultats analítics, veiem que hi havia gran discordança de dades, motivat sobre tot per la dificultat que hi havia en el segle XIX en l'obtenció de dades exactes, relacionada tant en el tipus d'aparells que s'utilitzava com en la puresa dels reactius emprats. Mentrestant, el Director mèdic Pérez Bernabeu³⁷³ va fer als peus del brollador, unes altres determinacions analítiques per tanteig, directament del naixement de les aigües, és a dir sense embotellar-les, perquè Pérez Bernabeu pensava que l'aigua es podia modificar per aquesta causa. Els dos assajos químics que va

³⁷³ Martínez Reguera informava: "Pérez Bernabeu (Recaredo).—Dos ensayos químicos de las aguas de Salinetas de Novelda, deduciendo su carácter clorurado, que confirmó un tercer ensayo verificado con el Farmacéutico Ricardo Herrera (pág. 295) en el Anuario oficial estadístico de las aguas minerales de España—Comisión de redacción: D. Marcial Taboada y D. Leopoldo Martínez Reguera, Médicos-directores, por oposición, de establecimientos balnearios.— Tomo III.—1883-84-85 y 86.— (E. de a. r.)—Madrid: Establecimiento tipográfico de Fortanet. Impresor de la Real Academia de la Historia. Calle de la Libertad, núm. 29.—1887."

4. Balnearis i aigües medicinals

realitzar de les aigües del brollador, els va repetir ajudat pel químic i farmacèutic Ricardo Herrera Navarro, trobant clorurs. Així després de realitzar els tres assajos aplegava a la conclusió, que les aigües eren "altamente cloruradas y ligeramente ferruginosas, clorurado-sódicas fuertes, variedad ferruginosas" aquesta conclusió contrastava amb la de les anteriors anàlisis que presentaven les aigües com sulfuroses càlciques. Finalment front a les sospites que presentava Pérez Bernabeu, l'amo dels banys va demanar una anàlisi a l'Escola de Mines, que va donar els següents resultats per litre d'aigua:

Àcid sulfhídric	31 c.c.
Sulfat càlcic	1,052 grams
Carbonat càlcic	0,198 "
Carbonat magnèsic	0,139 "
Clorur sòdic	25,916 "
Clorur potàssic	0,027 "
Clorur lític	indicis
Clorur magnèsic	0,613 "
Sulfur sòdic	indicis
Total	27,945 "

Taula 103- Anàlisis de les aigües de Salinetas de Novelda, realitzades per l'Escola de Mines en 1882, expressades en grams per litre d'aigua

Les anàlisis de l'Escola de Mines corroboraren els assajos de Pérez Bernabeu, perquè en els dos resultats, els mineralitzadors més importants eren el clorur sòdic i l'àcid sulfhídric. Aquestes són les observacions que fa Pérez Bernabeu³⁷⁴ respecte dels resultats analítics de les aigües del brollador:

"Esta diversidad de resultados obtenidos por personas tan peritas en la materia, dicen en primer lugar lo difíciles que son esta clase de análisis, y en segundo, lo muy dudosas, cuando no erróneas que han de ser todas las conclusiones que respecto á la acción de las aguas minerales se basen solo en el criterio químico, y esto sin contar con la posibilidad de que á pesar del mejor análisis posible puede pasar desapercibido algún mineralizador de importancia, de que aun no puede decirnos la química, sino tan solo por analogía, el modo de estar combinados los mineralizadores que descubre, de que aun suponiendo posible esto último, la ciencia terapéutica que explica la acción de cada mineralizador de por sí, no está todavía en el caso de decir la de estos mismos combinados. Creemos que no ha llegado aun la época de poder resolver con exactitud el célebre problema de: Dada la composición química de una agua mineral, averiguar su acción fisiológica y terapéutica".³⁷⁵

Pérez Bernabeu, després de fer les anàlisis de les aigües, demanava un canvi de lloc en la classificació de les aigües de Las Salinetas de Novelda en el tom III del

³⁷⁴ En els «Anales de la Soc. Esp. de Hidrol. Méd.,» tomo IV, núm. 25, 30 Diciembre 1882, p 640, es fa referencia a aquest opúscle.

³⁷⁵ Pérez Bernabeu (1882) pp 22, 23.

«Anuario Oficial Estadístico de las aguas minerales de España» considerava les aigües "clorurado sódicas-sulfurosas fuertes y atermales".³⁷⁶

Propietats medicinals

Segons les creences de l'època, tots els components químics de les aigües, és a dir: el gas sulfhídric, el gas carbònic, l'azot,³⁷⁷ la glerina, els bicarbonats i el sulfat de cal, sosa i magnèsia eren els responsables de la curació de pústules, vesícules, pàpules etc. Així les virtuts medicinals de les aigües estaven dirigides sobre les malalties cutànies, també eren beneficioses per a diversos problemes, en general tenien propietats:

- *Dermatològiques*: Solucionava els problemes ocasionat per l'impetigen, l'ectima, la tinya, la sarna inveterada, la mentagra, els herpes, l'eczema, la pitiriasi, la psoriasi, la pruija, el liquen, també en ferides antigues d'armes de foc i en les úlceres atòniques de la pell. En general per a malalties cutànies cròniques i escròfules. En úlceres i crostes sifilítiques, sífilis terciària i en el mercurialisme.
- *Ginecològiques*: Leucorrea, clorosi, i supressions de menstruació, de manera que restablia els fluxos suprimits en les amenorrees com les menstruacions passives, normalitzava les menstruacions. En els infarts d'úter, leucorrees, granulacions de la vagina i úlceres d'aquest òrgan, i en la pruija de la vulva.
- *Uretrals*. Pol·lucions nocturnes i catarros vesicals.
- *Digestives*: Afeccions cròniques del tub digestiu, i en les ingurgitacions abdominals.
- *Sistema limfàtic*: Congestions limfàtiques i escròfules.
- *Osteo-Muscular*. En afeccions reumàtiques cròniques, artritis reumàtica crònica, artritis gotosa. En fractures mal consolidades.
- *Sistema nerviós*. En la neuràlgia, la paràlisi completa, hemicrànies cròniques inveterades, astènies nervioses. Neuràlgies i paràlisis sense desorganització del cervell o medul·la espinal.
- *Sistema glandular*. Infarts de fetge i de melsa.

4. El funcionament del balneari i l'ús medicinal de les aigües

Contraindicació

Estaven contraindicades, en aquells casos en que calia evitar l'excitació, així no es podien utilitzar en alteracions que depenien de lesions orgàniques, tant del cor, com dels grans vasos sanguinis, i en les hemorràgies actives. Manuel Torrecillas afegeix: en congestions sanguines dels pulmons o del cervell, en tendències a espasmes i en afeccions escorbútiques i tuberculoses.

Posologia

Les aigües de Novelda es prenen de diverses formes: begudes, en bany, inhalades, en dutxes i en dolls.

---

³⁷⁶ Pérez Bernabeu (1885) p 32, Anuario Oficial Estadístico de las aguas minerales de España (1882) p26.

³⁷⁷ Nitrogen.

- *Beguda.* S'aconsellava beure l'aigua en el mateix brollador, per tal d'evitar la pèrdua del gas sulfhídric i carbònic, que eren els principals elements productors de les virtuts medicinals de l'aigua. Es començava prenent un got d'aigua, de 4 a 6 vegades, augmentant o disminuint, segons les característiques del malalt (edat, temperament, malaltia) calia no passar-se'n perquè podia produir dolor gastrointestinal, que es solucionava prenent aigua comú.
- *Bany.* El bany s'aconsellava que es prenera en dejú, i que no es fera cap exercici. El nombre, hora i duració del bany era per prescripció facultativa. Durant el temps que es prenera el bany calia fer un règim de menjars lleugers i de fàcil digestió, i una vegada conclusos havia de guardar-se 24 hores de repòs abans de començar el viatge de tornada a casa.

Temporada

Quan l'establiment es va inaugurar, en un principi es pensava fer dues temporades, de tal manera que la 1ª anava de l'1 de maig al 30 de juny i la 2^a de l'1 de setembre al 30 d'octubre, però sembla que posteriorment va ser modificat, quedant-se en una única temporada que anava del 15 de maig al 1° d'octubre, tal i com apareix rectificat en el llibre de Bergez. Però en l'Anuari de 1859 donen com calendari propi del balneari de Salinetas de Novelda des de l'1 de juny fins al 30 de setembre, ratificat per R.O. del 12 abril de 1861, quedant per als successius anys des de l'1 de juny fins al 30 de setembre. No obstant això l'obertura de l'establiment en la segona dècada del segle XX era del 15 de juny al 30 de setembre.

Concurrència als banys

Per a calcular la concurrència als banys, hem utilitzats diverses fonts com les informacions que donen els directors en les memòries anuals, i les dades donades en l'Anuari. La concurrència a aquests banys va ser irregular com es pot veure en la taula que hem confeccionat.

Any	banyistes	any	banyistes
1858	300	1879	409
1861	471	1880	411
1862	429	1881	471
1865	295	1882	498
1868	261	1883	496
1872	245	1884	323
1876	299	1885	138

Taula 104- Concurrència de malalts als banys de Salinetas de Novelda

Per aplegar al balneari calia anar a Novelda utilitzant el ferrocarril, i des de l'estació del tren anaven carruatges de l'establiment i arplegaven al personal que anava als banys. El ferrocarril que unia Alacant amb Madrid passava a mig hora del

poble. També passava prop la carretera de Madrid. En 1879, Joaquín Ivorra informava que pel cabal del brollador i la quantitat d'aigua que cabia en cada pila (150 litres) calculava que es podien prendre uns 87 banys diaris, però encara no s'havia aplegat a eixe nombre de banys, la xifra era d'uns 30 a 40 banys diaris.

5. Activitat econòmica

De l'activitat econòmica del balneari, podem fer-nos una idea, pels càlculs que Ivorra feia en la memòria de 1879, de tal manera que a partir de la concurrència que hi havia en els banys, aplicava uns càlculs econòmics de l'activitat que hi havia en l'establiment, Ivorra prenia en consideració tot tipus de maneres de prendre les aigües, tant en forma de bany, com begudes, inhalades o en dolls i tenia en compte el que costava cadascuna, així aconseguia una aproximació de l'activitat econòmica.

Segons Ivorra, el nombre de banyistes que anaren als banys aquell any 1879 eren d'uns 409, a una mitjana de 9 banys per banyista, feien un total de 3.681 banys, però no tots els banyistes pagaven, estaven els pobres que duïen una certificació del seu poble i eren atesos de forma gratuïta, el nombre de pobres que acudiren als banys en 1879 ascendia a 21, representava un total de 189 banys, per poder fer un càlcul econòmic, calia restar aquest número del total de banys que es varen prendre, amb la qual cosa quedaven un total de 3.492, a sis rals per bany, feien un total de 20.952 rv. S'havien subministrat 520 dutxes als malalts, que costaven 4 rv cada dutxa, la qual cosa produïa uns ingressos de 2.080 rs. També s'havien subministrat 60 banys de seient que costaven cadascú 4 rv, i representava uns 240 rv. Les inhalacions i polvoritzacions que havien rebut els malats eren de 100 cadascuna, que valien a 2 rv cada vegada que es subministraven, així el total ascendia a 400 rv. Per altra banda també estava la gent que rebia el tractament prenent l'aigua beguda, el nombre de gent que havia pres l'aigua beguda era de 288 és a dir uns 100 menys de total de concurrents, amb un total de 6 rv per persona, l'ingrés econòmic per la temporada donava una quantitat de 1.728 rv. Si resumim en un quadre aquestes dades podem veure el moviment econòmic que va representar el tractament mèdic mitjançant les aigües mineromedicinales en l'any 1879.

1879	Total banyistes	Preu unitari Rv	Total Rv
Banys generals	3.492	6	20.952
Dutxes	520	4	2.080
Banys de seient	60	4	240
Inhalacions	100	2	200
Polvoritzacions	100	2	200
Beure l'aigua	288	6	1.728
Total			25.400

Taula 105- *Activitat econòmica produïda per la despesa del tractament mèdic en el balneari de Salinetas l'any 1879*

Respecte el que costava la resta de l'estança en el balneari, cal veure les despeses d'allotjament i mantenició, així com el desplaçament. Fer aquests càlculs era prou més difícil de calcular perquè hi havia variacions en els preus, per exemple

4. Balnearis i aigües medicinals

allotjar-se en la fonda costava 24 rs de menjar i 8 de l'habitació per persona, la qual cosa representava uns 32 rs, però si es llogava una caseta era més econòmic valia 4 rs per dia. Per altra banda es calculava que cada persona feia una despesa d'uns 12 rs. Els càlculs que Ivorra presentava els feia partint de 388 banyistes de classe acomodada, 409 menys 21 pobres, que feien una despesa diària de 16 rs i romanien durant 9 dies en el balneari, a aquests afegia els acompanyants, que els calculava sobre la tercera part dels banyistes, amb la mateixa despesa per persona i el mateix temps d'estança. En resum donava un total per l'allotjament i la manutenció de 74.496 rs.

1879	Persones	Total Rv
Banyistes	388	55.872
Acompanyants	129	18.624
Total	517	74.496

Taula 106- Activitat econòmica produïda per la despesa de l'allotjament i la manutenció en el balneari de Salinetas l'any 1879

Fig. 99- Cartell que anuncia el balneari de Salinetas de Novelda de 1920 a 1930 (Petreraldia.com)

Ivorra també va fer una aproximació de la despesa que havia fet el total dels aigüers en desplaçar-se del seu lloc d'origen. Així va considerar 4 preus diferents segons la procedència dels banyistes. Els que procedien de Madrid, estaven estimats en

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

112 banyistes més un terç d'acompanyants, la qual cosa feia un total de 149 persones, la meitat de les quals, que eren 74, havien acudit en tren de recreo amb un cost de 80 rals per persona, que feia un total de 5.920 rv i l'altra meitat, 74 acudien per transports ordinaris amb un cost aproximat de 250 rv per persona, resultant un total de 18.500 rs, que sumats als anteriors feien un total de 24.420 rv, Ivorra va considerar que el desplaçament des de Madrid representava una despesa mitjana de 164 rv per persona i desplaçament. Els que provenien d'Albacete eren 54 persones, de Murcia 41 persones i de València 45 persones, estimava un cost per persona de 50 rs pel desplaçament al balneari, de la qual cosa resultava que els 140 banyistes feien una despesa total de 7.000 rv. Els que procedien d'altres províncies, calculava que necessitaven 150 rs per persona i desplaçament, aquests ascendien a 60, i representava uns 9.000 rv, finalment els que anaven de la província d'Alacant eren 161 i només gastaven 20 rs per persona, la qual cosa representava 3.220 rv. Totes aquestes dades les resumim en la següent taula:

Viatge des de:	Persones	Despesa per persona	Despesa total Rv
Madrid	149	74 a 80	5.920
		74 a 250	18.500
		Total	24.420
Albacete	54	50	2.700
Murcia	41	50	2.050
València	45	50	2.250
Altres províncies	60	150	9.000
Alacant	161	20	3.220
Total			43.640

Taula 107- Activitat econòmica produïda per la despesa en el desplaçament al balneari de Salinetas l'any 1879

La despesa total general del balneari és la resultant de la suma de les tres anteriors i queda d'aquesta manera:

Despesa general	Despesa total Rv
Balneari	25.400
Estança	74.496
Viatge	43.640
Total en Rv	143.536

Taula 108- Activitat econòmica relacionada amb la despesa general total del balneari de Salinetas l'any 1879

Preus

El preu que pagaven els malalts per poder banyar-se en els tolls d'aigua del brollador de Salinetas, abans de declarar les aigües d'utilitat pública, era de $\frac{1}{2}$ ral,

segons informava Manuel Torrecillas Toledo, Director interí de l'establiment la temporada de 1866:

"El terreno donde estaban los hoyos era propiedad de los herederos de Pedro Belda, vecino de Novelda, exigiendo á los concurrentes medio real por baño, sin mas albergue para el pobre enfermo que una alqueria de los mismos dueños del terreno, que distava ciento veinte pasos del yacimiento, sin ningun género de comodidades y con muchas privaciones".³⁷⁸

En la Guia del banyista de 1869, Anastasio García donava els preus que costaven les diverses dependències que havia en els banys de Salinetas de Novelda. Així les cases independents es llogaven per diversos preus que anaven de 5 a 16 rs diaris depenent de la categoria que tenia la casa. Els preus de les habitacions anaven des de 5 rs fins a 10 rs diaris, i el menjar costava 20 rs. La despesa que els banyistes feien en els banys depenia si el bany es prenia, en pica de marbre particular i habitació separada que costava 6 rs cada bany, o en piscina, que era un bany general, en aquest últim cas valia 2 rs, però si el tractament era de dolls o de pluja o ambdós combinats, Boix en 1868 informava que costava 10 rs. Recaredo Pérez Bernabeu en 1889 informava dels honoraris del facultatiu dels banys, de tal manera que els honoraris reglamentaris de la primera expedició de la targeta de banys costava 30 rs i la resta de serveis que podia atendre el metge no es consideraven reglamentaris i es pagava a banda.

6. Directores mèdics del balneari

Manuel Romero Albacete	1859-1863
Manuel Torrecilla Toledo (interí)	1865
Lorenzo Cordido Garza (interí)	1866
Juan Doménech (interí)	1868
Miguel Zapater Jerez	1869
Tomás Pardo	1871
José Corbalán Sevilla	1872
Clodomiro Andrés Miguel	1873-1874
Joaquín Ivorra García	1875 a 1879
Recaredo Pérez Bernabeu, per permuta	1880 a 1893
Leoncio Bellido Díaz	1894
Salustiano Fernández-Checa e Izquierdo supernumerario	1895-1896
José María Ortolá Catalá (interí)	1897

Taula 109- Directores mèdics del balneari de Salinetas de Novelda

1. Manuel Romero.

³⁷⁸ Torrecillas Toledo (1866) p18.

2. *Manuel Torrecilla i Toledo*. Va ser nomenat Director mèdic interí del balneari de Salinetas de Novelda, el 27 de juliol de l'any 1865, és a dir una vegada començada la temporada, passats el mesos de juny i juliol, fent-se càrrec de l'establiment el 2 d'agost del mateix any fins al final de temporada.
3. *Lorenzo Cordido i Garza*.
4. *Juan Doménech*.
5. *Miguel, Joaquín Zapater i Jerez*. Nascut a Lidón (Teruel) el 16 d'abril de 1818. Va estudiar medicina a la Universitat de Saragossa, va ser metge interí de Salinetas des del 19 d'abril de 1869 al 4 de gener de 1870. Era fundador de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica. Va dur la direcció des de 1854 d'un gran nombre de balnearis, primer de forma interina i després a partir de 1876 com a titular. Va morir el 28 de febrer de 1888.
6. *Tomás Pardo*.
7. *José Corbalán i Sevilla*.
8. *Clodomiro, Andrés i Miguel*. Nascut a Ayllón (Segovia) el 15 de febrer de 1848, va estudiar medicina en la Universitat central de Madrid. Martínez Reguera en l'apartat de biografies, informa que Clodomiro Andrés Miguel va ser metge director interí de las Salinetas la temporada de 1873, en canvi signa la memòria de 1874, potser hi estiguera en 1873 i 1874. Era fundador de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica.
9. *Joaquín Ivorra i García*. Nascut a Benilloba (Alacant) el 23 de desembre de 1844. Estudià la carrera de medicina a València. Va ser metge interí dels banys de Benimarfull durant la temporada, del 19 de juny de 1874 al 31 de Març de 1875, perquè va ser traslladat com interí als banys de Salinetas de Novelda per efecte de la R.O. del 27 de març de 1875 (efectiu des de el 31 de març de 1875) però no va prendre possessió de la plaça per estar ocupat el país per l'exèrcit carlista. Per la R.O. del 6 de juny de 1876 va obtindre la direcció dels banys de Salinetas de Novelda, on va dur la direcció durant quatre anys, la plaça de Salinetas la va permutar per la de Graena l'1 de maig de 1880. Va morir jove als 40 anys, en la ciutat de València l'any 1884. Havia sigut membre fundador de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica.
10. *Recaredo, Amado, Marino Pérez i Bernabeu*. Va nàixer a Monóvar (Alacant) el 18 de juny de 1848. Va estudiar la carrera de medicina a Madrid, on es va doctorar. Per la R.O. de 6 de juny de 1876 se li va adjudicar la direcció del balneari de Villatoya, passant en 1877 a Caldas de Bohí i posteriorment en 1878 a Graena plaça que va permutar per la de Salinetas de Novelda en 1880, quedant-se definitivament a Novelda pel concurs de 27 de febrer de 1882 on va romandre fins a 1894, que va passar a Alhama de Murcia. Fundador de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica.
11. *Leoncio, Felipe, Luís, Vicente, Agustín Bellido i Díaz*. Nascut a Ablitas (Navarra) el 13 de setembre de 1852. Va estudiar la carrera de medicina a

Madrid, al igual que el doctorat. Per R.O. del 7 de juliol va ser nomenat metge Director supernumerari, d'Alsásua (1888) Cardó (1889 a 1891) Argentona (1892) i Molinell (1893) passant a ser numerari el 25 de juny de 1893, va ser nomenat Metge Director amb propietat dels banys de las Salinetas de Novelda el 19 de febrer de 1894. Va formar part de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica.

12. *Salustiano, Medardo, Heráclio Fernández-Checa i Izquierdo.* Va nèixer a Fuente la Higuera (València) el 8 de juny de 1859. Es va llicenciar en Medicina i Cirurgia per la Facultat de Medicina de València, estudiant el doctorat en la Universitat Central de Madrid. Era soci numerari de la Societat Espanyola d'Hidrologia. Fernández Checa, va ser metge interí dels banys de Benimarfull, la temporada de 1894, pel concurs del 26 de febrer de 1894. Per la R.O. del 14 de juliol de 1894 va passar a ser supernumerari, amb aquest càrrec passà a dur la direcció de l'establiment de Salinetas de Novelda, d'aquesta manera l'any següent en el concurs de l'1 de febrer de 1895 va ser nomenat director supernumerari de Salinetas de Novelda, on va continuar l'any 1896. Passant a Benimarfull en 1897. Era soci numerari de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica.

13. *José María Ortola i Catalá.*

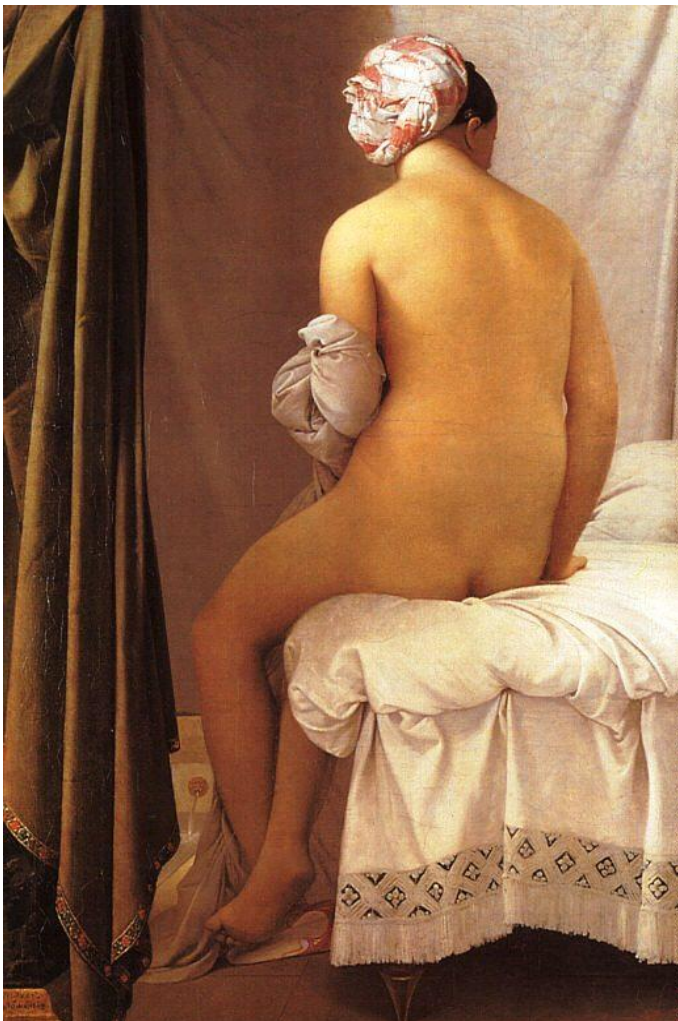

Fig. 100- *Banyista de Valpinçon* de Dominique Ingres (1808). Museu de l'Louvre

2.6 PENÀGUILA

1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari de Penàguila

Penàguila és una vil·la d'Alacant, situada en la vesant de la serra d'Aitana. Segons Madoz, a meitat del segle XIX tenia una població de 1.280 habitants dels quals 305 eren veïns, en el cens de 1897 la població de dret havia augmentat a 1.472, però al llarg del segle hi va haver una despoblació important de manera que en el cens del 2009 la població és de tan sols 323 habitants. Si fem cas a Joaquín Fernández,³⁷⁹ Penàguila va ser una colònia romana, ho dedueix per l'etimologia de la paraula *Pennae aquilae*, las pennas segons la història natural de Bufon, són les plomes majors de les ales de les aus. Fernández pensava que el nom li venia per la forma que tenia la muntanya més pròxima al poble, que sembla la figura d'una àguila amb una de les ales estesa i l'altra doblegada.

Penàguila es caracteritzava entre altres coses per l'abundància d'aigües cristal·lines que procedien de la serra d'Aitana. Tots els brolladors abocaven al riu Frainos o Penàguila, augmentant el seu cabal. En els marges d'aquest riu naixia un brollador d'aigües sulfuroses.

Segons relata Joaquín Fernández i ho arreplega Madoz³⁸⁰ en el Diccionari, les històries que es contaven en el poble sobre el descobriment del brollador estaven basades en el que un bon dia li havia ocorregut a un veí, aquest anava al molí de Joaquín Rico Soler, que estava situat a un quart d'hora del poble, cap al N.O., en un semicercle que forma el llit del riu, mentre anava de camí el veí va tindre set, i en veure l'aigua la va beure, però de seguida la va trobar amb un sabor estrany com segons el veí va dir *sabor de pólvora*. Açò va intrigar al propietari, Joaquín Rico, qui va començar a fer indagacions, per veure des de on provenien les aigües que presentaven aquest fenomen, les investigacions varen ocórrer de tal manera que Rico hagué de seguir la corrent d'un xicotet brollador que hi havia, en aquest lloc va minar el terreny on va descobrir el naixement del brollador. Acte seguit va canalitzar les aigües amb la intenció de separar-les de les del riu Penàguila, així va construir un aqüeducte de 700 pams i una caseta dins del brollador, passant l'aigua a una font, amb la finalitat que la gent l'utilitzara.

2. Edifici i estructura del balneari

A meitat del segle XIX, no hi havia cap edificació important en el brollador de Penàguila. La font que havia, en l'època de Madoz, es trobava sense cap infraestructura, només estava la caseta que havia dins del brollador, brollant l'aigua per la font construïda per Joaquín Rico.

3. Característiques i propietats de les aigües

L'aigua del brollador de Penàguila era classificada com sulfurosa i fresca, presentava una temperatura de 17°C.

---

³⁷⁹ Fernández López (1847) pp 17, 18.

³⁸⁰ Madoz (1845-1850) Tom XII, p 766.

Propietats físiques

Era incolora i col·locada en un got de cristall es veia diàfana. Presentava sabor a ous podrits, quan es bevia, provocava nàusees i mal gust de paladar. La temperatura en totes les èpoques de l'any estava entorn a uns 14 °R.

Propietats químiques

L'anàlisi química de l'aigua la va realitzar Joaquín Fernández en 1847, que posteriorment la va publicar en *Opúsculos Médicos, número III. Investigaciones hidrológicas sobre los manantiales sulfurosos de Penáguila y Benimarfull en la provincia de Alicante*.

El pes específic era de 1,04

La composició química de les aigües per cada lliura d'aigua era la següent:

FLUIDS ELÀSTICS	Polzades Cúbiques
Àcid sulfhídric	17
SALS NEUTRES ASSECADES	Grans
Sulfat Càlcic	0,4
Sulfat Magnèsic	1,0
Clorur Sòdic	1,1
Sulhidrat de Sosa	1,2
Alúmina	0,6
Pèrdua	0,7
Total	5,0

Taula 110- Anàlisis de les aigües de Penàguila, realitzades per Joaquín Fernández López en 1847, expressades en grans per lliura d'aigua

Propietats medicinals

Madoz parlava de les propietats terapèutiques de les aigües en els següents termes:

"La acción terapéutica de esta agua es bastante estimulante; obra aumentando el círculo sanguíneo, el apetito, la transpiración y secreción de orina; escita de un modo particular el sistema linfático. Seria útil para el tratamiento de irritaciones crónicas del estómago y tubo intestinal".³⁸¹

Madoz continuava explicant-nos, tot un ventall de virtuts medicinals d'acord amb els informes que havia rebut de Fernández López. A més a més si tenim en compte a Fernández, seria útil en el tractament dels còlics per la seua riquesa en alúmina, que era recomanada per a aquest tipus de dolença. Com totes les aigües sulfuroses, les de

³⁸¹ Madoz (facsimil, 1987) tom II, p 104.

Penàguila també eren heroiques per a curar les ferides antigues fetes amb armes tallants, punxants i contundents, o ferides de projectils de pólvora. Les virtuts medicinals de les aigües de Penàguila segons el Diccionari es manifestaven de diverses formes, així podem resumir de forma esquemàtica que eren bones per a les següents malalties:

- *Digestives.* Irritacions cròniques de l'estómac i tub intestinal, en obstruccions de fetge, melsa, lleterola i glàndules del mesenteri, en l'anorèxia i dispèpsia atòniques, en acideses, vòmits espasmòdics, gastrodínies i enteràlgies.
- *Renals.* Catarros crònics de bufeta d'orina i de la uretra, en les nefràlgies. En les litiasis o vicis calculosos.
- *Ginecològiques.* En leucorrees, per a disminuir l'estímul de la matriu o vagina, en afeccions dels òrgans reproductius.
- *Infecioses.* En febres intermitents de tot tipus. En venèries i en l'abús de mercuri.
- *Tòxiques.* En enverinaments i còlics saturnins, com eren diverses neurosi del moviment i la locomoció: tremolors, paràlisis i convulsions generals i parcials.
- *Dermatològiques.* En escròfules, herpes, sarna, tinya i altres exantemes cutànies.
- *Reumatològiques.* En els dolors produïts per la reuma i la gota.
- *Oftalmològiques.* Aplicat en fomentos resolvia oftalmies inveterades.

Aquestes informacions sobre la utilitat de les aigües de Penàguila no difereixen en les notícies que donava en 1869 Anastasio García López en la guia del banyista.

4. El funcionament del balneari i l'ús medicinal de les aigües

Contraindicacions

Estava contraindicada en totes aquelles persones que eren irritables i en les que tingueren certa predisposició a les hemorràgies, gangrenes i febres agudes o cròniques de tot tipus, qualsevol que fora la seua causa, és a dir inflamacions, tabes dorsal o qualsevol altra afecció que provocara alteració dels teixits sumint al malalt en un estat de postració important.

Posologia

L'aigua del brollador de Penàguila, es podia prendre de dues formes: beguda i en forma de banys:

- *Beguda:* Es prenia de ½ a 2 lliures, pura o mesclada amb llet o amb qualsevol emol·lient, encara que era millor prendre-la tal i com eixia del brollador, prenent-se anisets o caramels per a disminuir el mal gust que solia deixar. La millor hora per a beure-la era en dejú pel matí, calia prendre-la poc a poc, no de colp i era aconsellable alternar la beguda amb diversos passejos. La millor temporada era la primavera i la tardor.
- *Bany:* Es podia prendre en forma de bany general o en forma de dolls, però en qualsevol dels dos cassos calia tindre en compte certes precaucions. La temperatura de l'aigua era fresca però es podia calfar en algunes ocasions,

4. Balnearis i aigües medicinals

encara que es podia prendre sense calfar-la, malgrat això, els malalts havien de prendre el bany sempre sota inspecció facultativa, no havien de romandre més temps que el que el metge recomanava per a la seua malaltia, edat, sexe o idiosincràsia. Pel que fa a la durada del bany, encara que depenia de la prescripció facultativa, el Diccionari informava a manera d'aproximació per assabentar als banyistes, que en el cas dels banys gelats, per terme mitjà els xiquets no havien d'excedir els 8 o 10 minuts i en els adults el quart d'hora. En el cas que es calfara a 20-26 °R, podien estar fins a 20-25 minuts i si es calentava a 30 °R no havien de superar els 20 minuts. La temperatura de l'aigua encara es podria augmentar més, però sempre amb certa cautela.

En l'època de Madoz, malgrat la informació que donava sobre els banys, el que era ben cert, és que quan es publicava el Diccionari encara no es feia ús de l'aigua en forma de banys, tal i com Madoz fa notar en el seu text sobre el brollador de Penàguila. En 1869 Anastasio García informava de l'existència d'una font amb unes aigües minerals que tenien propietats medicinals, però no hi havia cap establiment construït, eren aigües no declarades d'utilitat pública però la gent hi anava per les seues propietats demostrades per l'experiència de l'ús.

En l'anuari de 1883 no es fa referència a les aigües de Penàguila perquè no comptaven amb un establiment termal ni direcció mèdica. El brollador de Penàguila consisteix actualment en una font amb 29 canelles per on eix l'aigua en la font anomenada Major.

Fig. 101- Foto actual de la Font Major de Penàguila, està formada per 29 canelles

2.7 TEULADA

Cavanilles no parla de Teulada. En el Diccionari és parla d'una font mineral anomenada de Sta. Era, que era molt concorreguda per malalts però realment en l'època de Madoz estava pràcticament abandonada.

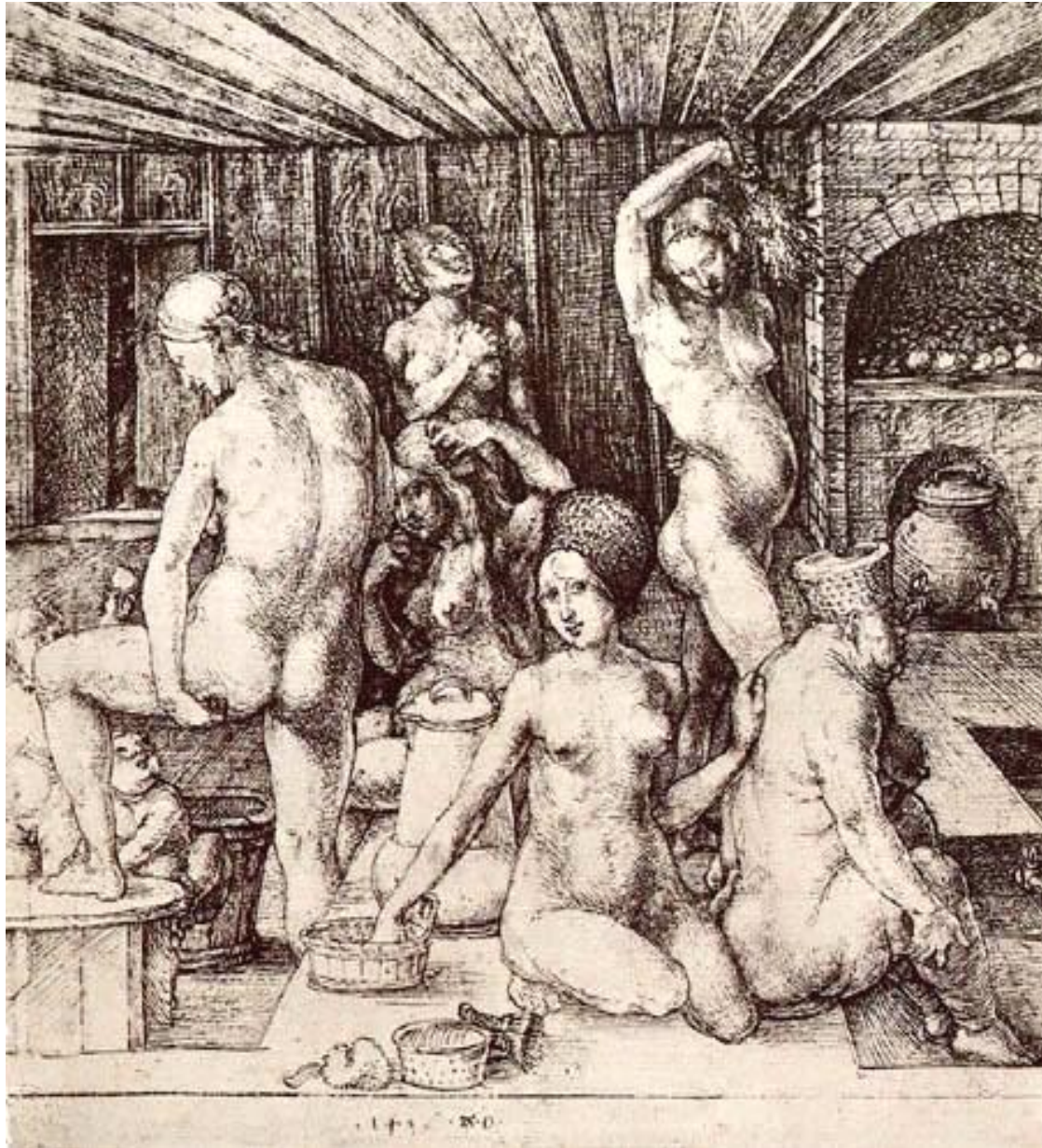

Fig. 102- Xilografia d'Albrecht Dürer del segle XVI , "Els banys de les dones"

3. PROVÍNCIA DE CASTELLÓ³⁸²

En la província de Castelló hi havia diversos brolladors coneguts des de l'antiguitat. Francisco Josef Lemos, metge militar, en el seu llibre *Virtudes Medicinales de las aguas minerales de la Villavieja de Nules en el Reyno de Valencia*, publicat en 1788, ja parla detalladament sobre les virtuts medicinals de les aigües de la Vilavella, Lemos escriu un apartat que es refereix a la noticia de les fonts minerals que hi ha més corrents i usuals en la jurisdicció de la Capitania General de l'Exèrcit i Regne de València, *De las aguas minerales que hay mas conocidas y usuales en el Reyno de Valencia*. En aquest llibre Lemos enumera com més anomenades, a més a més de les aigües de Busot (Alacant) i les de Bellús (València) les aigües de Castelló, concretament les aigües minerals de: Montanejos, Toga, Catí, Navaixes i per suposat les de la Vilavella, encara que parla de les aigües de la Vilavella amb prou extensió, també parla dels altres brolladors anomenats anteriorment, de tots els brolladors el de la Vilavella, segons Lemos, és el més adequat, perquè són aigües de bona qualitat tant per la seua composició com per la situació del brollador, aquest brollador està situat al centre mateix de la població, a diferencia dels altres que estan allunyats del nucli urbà i per altra banda també presenten un accés que és prou dolent i sense cap tipus de comoditat. El testimoni de Lemos és un dels més antics que hem trobat respecte de la descripció dels brolladors que hi havia en el Regne de València.

En el *Novísimo manual de Hidrología Médica Española* de 1853, els autors Pérez de la Flor i Manuel González de Jonte, donaven entre moltes fonts naturals de la província, únicament com medicinals les aigües de Vilavella, Catí, Toga, Navaixes i Montanejos, aquests autors coincideixen amb les fonts anomenades per Lemos, però el mateix any 1853, Pedro María Rubio en el *Tratado completo de las fuentes minerales de España*, amplia el nombre de fonts d'aigües mineromedicinals afegint altres com Gestalgar o Estivella.

Pel que fa al Diccionari de Madoz, ens parla de les aigües mineromedicinals de la província i recull com medicinals, els mateixos establiments de Lemos, però també com Rubio, afegeix altres, així els establiments més importants anomenats per Madoz són: Benassal, Catí, Montanejos, Navaixes, Toga i Vilavella. Aquests brolladors que anomena Madoz són els que anem a estudiar a continuació en aquest treball.

---

³⁸² Ibídem, p 239, Madoz parla de les aigües minerals de la província i només recull com medicinals les de Vilavella, Catí, Toga, Navaixes i Montanejos.

3.1 BENASSAL

1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari de Benassal

Benassal és una població castellonenca que pertany a la comarca de l'Alt Maestrat. Segons Madoz comptava amb una població de 2.108 habitants dels quals 590 eren veïns, a finals del segle XIX en el cens de 1897 presentava una població de dret de 2.860 habitants, però al llarg del segle XX va anar poc a poc disminuint, de tal manera que en el cens del 2009, només es comptabilitza una població de 1.340 habitants. En el seu terme, en la zona del Bovalar als peus del tossal Sant Cristòfol, es troba la font d'aigua mineromedicinal anomenada d'En Segures. Aquesta font era coneguda des del segle XVI, en 1795 Cavanilles donava bona constància de la Font d'En Segures³⁸³ que brollava per tres canyots i estava situada a Benassal, ens deia que les seues aigües eren cristal·lines, fresques en l'estiu i temperades en l'hivern, i aconsellava analitzar-les per poder aprofitar-les millor i de forma més adequada, empresa que ell volia haver escomès però que no va poder dur-la a terme perquè les botelles d'aigua que havia arreplegat per analitzar-les s'havien trencat durant el seu viatge. En 1780 el metge de València, Cristóbal Fabregat, redactava un llibre on es referia a aquestes aigües *Las virtudes medicinales de las aguas de la Fuente Segura*, però es va perdre, de manera que el llibre el coneixem perquè Mossèn Salvador Roig Moliner, cronista de Benassal durant la segona meitat del segle XIX, en el *Libro de notas históricas de Benassal* de 1847, hi fa referència, a més a més en aquest llibre Mossèn Salvador donava a conèixer les virtuts i excel·lències de les aigües de la Font d'En Segures. Mossèn Salvador amb els seus escrits va aconseguir el que es proposava, que era donar un fort impuls a l'assistència a la font per part d'aigüers que anaven a beure les aigües.

Madoz en el Diccionari, parla de l'existència a Benassal d'unes 20 fonts perennes, totes amb una aigua excel·lent però prou abundants, de totes només hi havia una, la Font de Segura o d'En Segures, que tenia les aigües amb unes virtuts mineromedicinals. Ja en l'època de Madoz l'aigua de la font de Benassal s'arreplegava per a dur-la a València amb la finalitat de poder ampliar l'ús i així aprofitar millor les seues propietats terapèutiques que estaven avalades per l'experiència de l'ús al llarg dels anys, però malgrat la fama que tenia aquesta aigua, no va ser declarada d'utilitat pública fins a l'any 1928. Aquesta font en 1845 donava origen a un riuet que passava pel costat del poble i que poc a poc anava perdent el seu cabal.

Fig. 103- Cartell modernista de propaganda de l'aigua de Benassal (Font:Benassal.es)

³⁸³ Cavanilles (1795) llibre I, p 80.

2. Edifici i estructura del balneari

Al final del segle XVIII, quan Cavanilles va fer els viatges per conèixer les terres valencianes i escriure el seu informe al rei Carles IV, no va trobar a Benassal cap balneari, és a dir no hi havia cap establiment termal on es pogueren prendre els banys de les aigües mineromedicinals, en aquesta època les aigües només es preniën begudes. El balneari a Benassal es projectà per a l'any 1833 però al llarg del segle XIX no es va dur a terme cap construcció balneària, entre altres causes probablement estava motivat perquè les aigües de Benassal només eren emprades per a beure i no eren utilitzades per a banys, no és fins al 1862 quan es construeix la primera edificació anomenada La Primitiva o l'Hospitalet construït per Manuel Porcar. La Primitiva comptava amb 18 habitacions destinades a allotjar a la gent que anava a la font a prendre les aigües.

3. Característiques i propietats de les aigües

L'aigua de Benassal era bicarbonatada mixta, oligometal·lica, càlcica.

Propietats medicinals

Fig. 104- Cartell modernista de propaganda de l'aigua de Benassal. Litografia Ortega de Valencia (Font:Benassal.es)

Cavanilles lloava les virtuts medicinals de l'aigua de Benassal, seguint les anotacions del botànic, a Benassal les aigües eren diürètiques i bones per a la retenció d'orina, de manera que tenien la qualitat de fer expulsar pedretes.

Uns anys més endavant, Madoz en el Diccionari ja considerava que les aigües de Benassal eren d'una qualitat molt bona i amb unes virtuts medicinals que eren d'una manera especialment curatives, perquè servien per al mal de pedra, les ardors i les dificultats en les vies urinàries.

L'aigua de Benassal va ser declarada d'utilitat pública en 1928.

3.2 CATÍ

1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari de Catí

Catí és una població castellonenca que pertany a la comarca de l'Alt Maestrat. A meitat del segle XIX, segons Madoz comptava amb una població de 1.660 ànimes de les quals 437 eren veïns actius, en el cens de 1897 la població de dret havia passat a ser de 2.415 habitants, però al llarg del segle XX la població va anar minvant de tal manera que actualment presenta, segons el cens de 2009, una xifra de 859 habitants.

En l'època de Madoz, Catí era un poble de la governació de Morella on estava situada la Font Vella, en el Santuari de la Ntra. Senyora d'Avellà. El brollador naixia als peus de diversos tossals, de pedra calcària, a una hora al Nord de la població de Catí. Des del Santuari es veia córrer el barranc de Salvatoria, que arreplegava les aigües del Santuari i les duia a la rambla de la Vallivana.

Encara que no sabem l'antiguitat de l'ús medicinals d'aquestes aigües, fra Blai Verdú en 1607, remunta les propietats curatives de la Font a l'època de la reconquesta, en la seua obra *Libro de las aguas potables, y milagros de la fuente de nuestra Señora del Auellà*, que *nace en el termino del lugar de Cati, Reyno de Valencia*, aquest és el document més antic que tenim de les aigües mineromedicinals de Catí, concretament, en el llibre segon de l'obra escrita per Verdú, s'anomenen les propietats de les aigües de la font de l'Avellà com medicinals:

"Algunos viejos del lugar tienê por tradicion de sus mayores, que esta fuente era muy celebre entre los Moros, quando nos tenian tyranizada España, por las maravillosas propiedades que tiene. Y se debe estimar el testimonio destes Paganos, por ser en aguas: y tâbien, porq como aborrecê medicinas compuestas, saben mucho de las simples y naturales. Verdad es, que parece seguirse desto ser el agua del Auellà medicata. Porque a las aguas medicatas celebravan mucho los alarbes, según escribe Reynerio en el cap. 3 del primer libro".³⁸⁴

Quasi dos cents anys després, en 1788, Francisco Josef Lemos³⁸⁵ escrivia en el llibre *Virtudes Medicinales de las aguas minerales de la Villavieja de Nules en el Reyno de Valencia* un apartat sobre *De las aguas minerales que hay mas conocidas y usuales en el Reyno de Valencia*, on parlava de diverses fonts d'aigua mineral amb propietats curatives que hi havia en el Regne de Valencia, una d'aquestes fonts era la de la Vella que estava situada en el terme de Catí a una hora de la població, Lemos arreplegava una tradició que explicava perquè el nom de la font de les aigües de Catí era de la Vella i no Avellà, així segons la tradició que es contava des de feia molts anys enrere, el nom procedia del fet que va ocórrer en el brollador de l'aigua, en aquest, es va aparèixer María Santíssima a una vella malalta que anava a implorar a la Mare de Déu per les seues desgracies, aquesta li preguntà a l'anciana, on anava i l'anciana li respongué que buscava l'auxili diví per curar-se, aleshores María Santíssima va tindre misericòrdia de l'anciana, li manà que es rentara en les aigües del brollador, en aquest moment la vella va recobrar la vista i va sanar completament de la lepra que tenia.

"Segun la tradicion comun curó con sus aguas milagrosamente una Anciana ciega y leprosa que pasaba á Santa Lucía de Salvatoria³⁸⁶ en el Término de Morella á implorar el auxilio divino para el recobro de su salud por mediacion de esta Santa, y habiendo

---

³⁸⁴ Verdú (1607) p 77.

³⁸⁵ Lemos (1788) pp134, 135.

³⁸⁶ Barranc de Salvatoria.

4. Balnearis i aigües medicinals

llegado al sitio de esta fuente, se le apareció María Santísima, quien la preguntó qué á donde iba; y en vista de su respuesta la mandó se lavara con sus aguas: al punto lo hizo, recobró la vista, y quedó perfectamente sana de la lepra. Desde entonces perdió esta fuente el nombre de Avellá que tenia, por llamarse así el parage á donde nace, y tomó el de Vella ó Vellá, en memoria de este prodigio".³⁸⁷

Cavanilles en 1797 esmentava l'existència d'una font d'aigües molt saludables en el santuari de la Mare de Déu de l'Avellà,³⁸⁸ que eren arreplegades per la rambla de Vallivana. Parlava de la gran freqüentació que hi havia al lloc de la font, on la gent prenia les aigües i es banyava, havent-hi una hostatgeria, que considerava molt decent.³⁸⁹

Brollador: Per les descripcions dels diversos Tractats d'Hidrologia de la primera meitat del segle XIX, que coincideixen amb la informació que Madoz dona en el Diccionari, coneixem la forma que presentava el brollador, així sembla que les aigües del brollador, naixien per tres canonades que conduïen a una pila de pedra, que anava a unes basses en nombre de 4, i servien de banys, encara que eren de marbre, la construcció d'aquestes basses, era gairebé grossera amb no molt bon aspecte, els camins per poder accedir al brollador eren deplorables i hi havia dues cases construïdes amb poques comoditats per als malalts, tot açò feia que les aigües estigueren poc freqüentades molt menys del que es deuria segon el prestigi que tenien en el país, principalment per a curar tota classe de malalties cutànies.

Fig. 105- Gravata de l'any 1685 que representa a la Mare de Déu de la Misericòrdia de la Font de l'Avellà de Catí (Font: Geografia General del Reyno de València, Sarthou (1927))

³⁸⁷ Lemos (1788) 134,135.

³⁸⁸ Cavanilles (1795) llibre I, p27.

³⁸⁹ Cavanilles (1797) llibre IV, p 247.

2. Edifici i estructura del balneari

Durant el segle XVIII es va començar a construir el balneari, encara que les aigües ja eren conegudes amb anterioritat, en 1734 es construïa l'hostatgeria-ermita i el 1786 s'acabava la fonda de l'Avellà. Lemos donava constància d'aquesta fonda "Hay una Hospedería muy decente, y no falta nada para el sustento diario". En canvi sembla que al pas dels anys no havia hagut un bon manteniment del lloc, perquè encara que hi havia dues cases de certa grandària, que s'havien construït per atendre als malalts, Madoz denuncia les poques comoditats que hi havia. En 1869, Anastasio García López

Fig. 106- Fotografia de la Casa de Banys de l'Avella en la «Geografia general del reino de Valencia» volum de Castelló escrit per Carlos Sarthou Carreres (1927)

en el seu *Tratado de Hidrología Médica con la Guía del Bañista y el Mapa balneario de España*, informava del desconeixement total que hi havia sobre les condicions de l'establiment, reduïa l'ús de les aigües als llogarencs, segurament motivat per la dificultat en l'accés a les aigües, però no obstant això, per a García López les aigües eren de molt bona qualitat, així recomanava que es milloraren tots els mitjans d'accés al balneari i l'hostatgeria, la qual cosa probablement provocaria que foren molt més visitades, perquè segons García López podrien figurar al costat de les aigües de l'establiment d'*Alzola* o el d'*Ibero*. L'accés al balneari en esta època és molt complicat, de manera que a partir de la Venta de l'Aire s'ha d'anar en tracció animal, a conseqüència de l'orografia del terme.

3. Característiques i propietats de les aigües

Madoz classificava les aigües del brollador pels seus principis, com físico-químiques, en la classe d'aigües *salino-fredes*. En el Diccionari es dona una bona explicació de les propietats tant físico-químiques com medicinals de les aigües mineromedicinals de la Font de l'Avellà.

Propietats físiques

Madoz informava en el Diccionari sobre les propietats físiques de l'aigua, així era clara i transparent, no tenia cap olor ni sabor, i presentava una temperatura de 12 a 14 ° Reaumur. Era apreciada perquè era molt lleugera, coïa les llegums, dissolia el sabó, i no deixava sediment algú. Aquestes propietats ja les havia esmentat 60 anys enrere Lemos:

"Son estas aguas sumamente claras, y no dexan mas que una pequeña porcion de tierra arcillosa ó greda en la primera balsa de su nacimiento; pues en lo restante ni aun la mas leve suciedad se advierte. Carecen de olor, y el sabor es muy grato al paladar, confesando todos que le tienen dulce. El temple de ellas varia, porque en Verano nacen tan frias, que no hay quien se atreva á tener la mano en el nacimiento ó en la primera balsa; porque á muy poco rato se siente un vehemente dolor, y como que se adormece la mano; en Invierno nacen casi tibias. Son tan ténues, que en un instante se calientan, y en el mismo tiempo se enfrían".³⁹⁰

Propietats químiques

En 1607, Fra Blai Verdú, considerava que l'aigua de l'Avellà era potable i tenia propietats especials sobretot pels components d'or que segons ell duia dissolts l'aigua, aquest escrit va ser durant el segle XVIII motiu de certa controvèrsia:

"El agua del Avellá era potable, pura y sencilla, por su naturaleza, y medicinal contra lamparones, sarnas &c. Por milagro. Quanto y mas, que todos aquellos efetos puede tener por su estremada pureza, y por ser tan penetrante. Y quando algo tuviesse de medicina, y virtual calor, no es por ser sulphurea, sino por passar por mina de oro, pues se han visto pedacitos de oro muy menudos en el agua".³⁹¹

La composició química de l'aigua tardà en conèixer-se perquè els malalts acudien al brollador al reclam del milacre de la vella, aleshores les virtuts medicinals tenien un origen prodigiós i els malalts acudien per la fe i la devoció a Maria Santíssima, com a conseqüència d'aquest fet no era prioritari assabentar-se de la composició, per altra banda, la gran aflluència de gent féu possible que es pogueren valorar els resultats en tots aquells malalts que hi anaven. Per tal motiu, en l'època de Lemos no es coneixia la composició de les aigües, encara que a manera de curiositat, prenent en compte la fama de les aigües, Lemos relatava el que havia deixat escrit Fra Blai Verdú en el seu llibre sobre la Font de l'Avellà:

"En quanto al mineral que abrigan estas aguas no puedo hablar de experiencia, porque no he hecho análisis de ellas: solo diré, que el Padre Maestro Verdú, Religioso Dominicano, y Médico en el Siglo, que escribió ex profeso de ellas, asegura en su libro, titulado: *Aguas potables de Catí, y milagros de Nuestra Señora de la Avellá*, impreso en Barcelona año de 1707,³⁹² que pasan estas aguas por minas de oro, lo que apoya con la experiencia, pues dice que se han visto pedacitos de oro en el agua. Lo mismo expresa su sobrino el Doctor Verdú, diciendo, que muchas veces se han visto caer por el caño arenas de oro y plata. El doctor Miguel Miralles, Médico de grandes créditos, y graduado en la Universidad de Valencia, en el libro que apellidó *Oro potable, y maravillas de la fuente de la Vellá*, dice: que por los años de 1678 Doña María de Monreal, vecina de Calazeyte, habiéndose llevado una redoma de esta agua, y queriendo purificarla al cabo de 3 meses, la pasó por un lienzo espeso, y halló en este muchas arenas de oro, cuya verdad tocó él mismo en la prueba que hizo en la fuente en compañía de algunos Clérigos de la Villa, de Don Carlos Sans y Don Luis León, poniendo una tohalla en los tres caños, la que reconocida después, se halló cubierta de porciones sutilísimas de oro y plata, siendo mayor con exceso el número de las primeras".³⁹³

Respecte d'aquesta curiositat, Lemos, ni confirmava ni negava, però el que sí que és cert, és que Lemos no va trobar en cap moment el metall preciós que els del

---

³⁹⁰ Lemos (1788) p 135.

³⁹¹ Verdú (1607) p 78.

³⁹² Aquesta és una errada perquè el llibre de Fra Blas Verdú va ser escrit en 1607.

³⁹³ Lemos (1788) pp 136, 137.

poble afirmaven que hi estava. Així, malgrat el relat que feia Lemos, encara que no ho negava del tot perquè segons afirmava ho avalava gent intel·ligent, però sí que deixava constància que no havia vist mai en el brollador cap partícula d'or, i afirmava aquesta asseveració amb la mateixa opinió del que havia sigut durant molts anys, Rector de Catí, Don Francisco Celma, qui havia freqüentat la font en múltiples ocasions, el Rector feia unes declaracions similars a les de Lemos, de tal manera que assegurava que no havia vist mai en les aigües de Catí aquesta arena d'or. Segons Madoz les aigües contienien:³⁹⁴

- Carbonat de cal
- Carbonat de magnèsia
- Carbonat de ferro
- Sílice

Idèntica informació donava en 1853 Pedro María Rubio,³⁹⁵ així com Pérez de la Flor.³⁹⁶ Més endavant en 1869 Anastasio García López³⁹⁷ en el *Tratado de Hidrología Médica con la Guía del bañista*, encara no dona l'anàlisi quantitativa de les aigües, simplement dona una composició qualitativa dels mineralitzadors, que són diferents dels resultats donats per Madoz, perquè García López informa a més a més dels carbonats, de l'existència de Sulfats i l'absència del Ferro i la Sílice:

- Aire atmosfèric
- Bicarbonat de sosa
- Bicarbonat de magnèsia
- Sulfat càlcic
- Sulfat sòdic
- Sulfat magnèsic

Propietats medicinals

Respecte de les propietats medicinals, Lemos aporta prou informació, perquè aquestes propietats estaven avalades per la gran quantitat d'observacions que hi havia, Verdú ja les havia considerat beneficioses per la sarna i tinya, els mals d'ulls, de sang i altres quasi miraculoses, de fet havia escrit el llibre en agraïment a la curació miraculosa d'una febre aguda i perillosa que havia tingut un germà seu, curació que s'havia produït segons ell, al prendre les aigües del brollador de l'Avellà. Lemos presenta tot un ventall de virtuts medicinals, expressant-se en aquests termes:

"Se ha reconocido que son singulares, y tienen poderosas virtud para purificar la sangre y expeler los malos humores que la vician, principalmente en los infectos de humor salado, de lepra, de fuego del hígado, de sarna, tiña, empeynes y demás enfermedades de la piel...mitigan estas aguas los ardores y efervescencia de la sangre, y por esto son útiles en las erisipelas habituales. Corrigen la acrimonia de este humor haciendo enfilar por los colatorios de la orina é insensible transpiracion las materias extrañas que lo vician; por eso han tenido desde los principios eficacia superior para los afectos del cútis. Son diuréticas como he dicho, y con su uso se han libertado muchos de freqüentes retenciones de orina que padecían por la presencia de materias sabulosas, y aun de

---

³⁹⁴ Similar informació dona Pedro María Rubio en el Tractat d'Hidrologia (p 507) i Francisco Álvarez Alcalá en el *Manual de aguas minerales de España y principales del extranjero* (p 200).

³⁹⁵ Pedro María Rubio (1853) p 507.

³⁹⁶ Pérez de la Flor (1853) pp 255, 256.

³⁹⁷ García López (1869) pp 341, 342.

piedras en los riñones y vejiga. Son anti histéricas y anti hipocondríacas, excitan el apetito, coadyuvan la buena digestión de los alimentos, vigorizan la máquina y recrean el espíritu...son especiales para curar los lamparones, las llagas cancerosas, las fluxiones acres á los ojos, para el esputo y vómito de sangre, para el vómito por exáltación del humor bilioso y aún del atrabiliario, para las resultas de las tercianas y para la gota coral ó pasmo".³⁹⁸

En 1848, el Diccionari informava sobre les propietats medicinals de l'aigua de Catí, de tal manera que era prou beneficosa, perquè era: diürètica, excitava l'apetit, s'utilitzava per beure, i per gastar-la en forma de bany, però malgrat que hi havia prou aigua, Madoz afegeix que faltaven els mitjans higiènics indispensables per a que els efectes estigueren satisfactoris. En 1869 Anastasio García també era escaritat al parlar de les virtuts medicinals "se emplean en las afecciones de las vías gástricas, en los catarros de la vejiga, en las arenillas y cálculo vesicales, en los infartos del hígado, en las enteralgias y predisposiciones á los cólicos, en el histerismo y en muchas afecciones nerviosas".³⁹⁹

4. El funcionament del balneari i l'ús medicinal de les aigües

Contraindicacions

Encara que Madoz no parla de cap contraindicació, ja Lemos ens aconsellava respecte del l'ús de les aigües, i ens feia algunes consideracions, així no s'havien de prendre en el morbo gàl·lic, perquè per una dilatada experiència se sabia que aquest tipus de malalts lluny de millorar el que passava era que empitjoraven.

Posologia

En el segle XVIII sols es podia prendre com beguda perquè no hi havia cap bassa per a prendre-les en forma de banys. Però en l'època de Madoz ja s'havien construït les basses per als banys, i es prenia de les dues maneres, beguda i banys.

Temporada

Lemos informava que l'estació pròpia per a prendre les aigües era en l'estiu, durant els mesos de juliol i agost, perquè per setembre començava a fer un aire fresc en tota la zona del brollador. En l'Anuari de 1859 donen dues temporades oficials de l'establiment: 1ª Temporada des del 15 de juny fins al 15 d'agost/ 2ª Temporada des de l'1 fins al 30 de setembre. En la memòria de 1871 s'ampliava l'estada en el balneari de manera que la temporada balneària anava des de l'1 de juny fins a finals de setembre.

Concurrència als banys

Lemos es lamentava de l'accés al brollador, del qui deia que era penós, perquè tot era muntanya, però semblava que aquest no s'havia millorat en absolut, Madoz anomenava els camins com "estado deplorable" i encara que les aigües tenien virtuts mineromedicinals, no eren quasi freqüentades per les poques comoditats que tenien per atendre als malalts. Les dades de concurrència procedeixen dels Anuaris.

---

³⁹⁸ Lemos (1788) pp 138, 139.

³⁹⁹ García López (1869) p 342.

any	banyistes
1859	772
1885	-

Taula 111- *Concurrència als banys de Catí*

5. Directors mèdics del balneari

L'establiment de Catí no era de planta, la qual cosa feia que no hi haguera una direcció mèdica oficial registrada, malgrat això hi hagueren metges que estigueren duent la direcció mèdica del balneari.

Eusebio David Castell	1859, 1860
Elías Pastor	1866
José Ayoldi Bolinchez	1868
Manuel de Centenera Rodríguez de Guevara	1871

Taula 112- *Directors mèdics del balneari de Catí*

1. *Eusebio David i Castell.*
2. *Elías Pastor.*
3. *José Ayoldi i Bolinchez.* Llicenciat en Medicina, era Cavaller de la Reial i Distingida Orde de Carles III. Condecorat amb la Creu de Beneficència de primera Classe.
4. *Manuel de Centenera i Rodríguez de Guevara.* Llicenciat en Medicina per la Universitat Central. Metge supernumerari de la Beneficència municipal de Madrid, i metge de la *Asociación Medico Farmacéutica Española*. Va ser director interí durant la temporada oficial de 1871. Curiosa és la ressenya que Martínez Reguera va fer de la memòria que va realitzar Manuel de Centenera en 1871, va escriure una memòria en la qual afirmava que les aigües del brollador de Catí no eren unes aigües mineromedicinals, sembla que va tindre certs problemes que l'obligaren a dimitir, Martínez Reguera comenta la memòria amb aquests termes:

"Encabezado con la invocación: «Illmo.Sr.», y cerrado con la firma: «El Médico-Director.— Manuel de Centenera» (rúbrica), hace una reseña histórico-descriptiva de este manantial, que en su concepto es «agua común de fuente», y cuenta el peregrino caso de haber recibido un oficio del Gobernador, fecha 4 de Octubre, admitiéndole la renuncia del cargo de Médico-Director, «de acuerdo con el Illmo. Sr. Director general de Beneficencia, Sanidad y Establecimientos penales», cuya renuncia no había pensado siquiera en presentar. Al final pone los cuadros de concurrentes por enfermedades y éxitos (los seis enfermos registrados, todos quedaron « sin resultado»), por procedencia y clases, por edad y estado civil y por servicios balnearios y resultados (todos sin alivio, según queda dicho). En este último van las referidas firma y antefirma del autor, y el V.ºB.º del Alcalde y conformidad del propietario. Autógrafo".⁴⁰⁰

⁴⁰⁰ Martínez Reguera (1896) Tom I, p 434.

3.3 MONTANEJOS

1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari de Montanejos

Montanejos en el segle XVIII era un poble de la governació de Morella. A meitat del segle XIX era un poble molt xicotet, Madoz el presenta amb una població de 260 habitants dels quals 76 eren veïns, però en el cens de 1897 la població de dret havia augmentat a 889 habitants, al llarg del segle XX va sofrir una despoblació, així en el cens de 2009 només compta amb 617 habitants. Lemos presenta les aigües de Montanejos en el grup d'aigües minerals més conegudes i usuals del Regne de València.

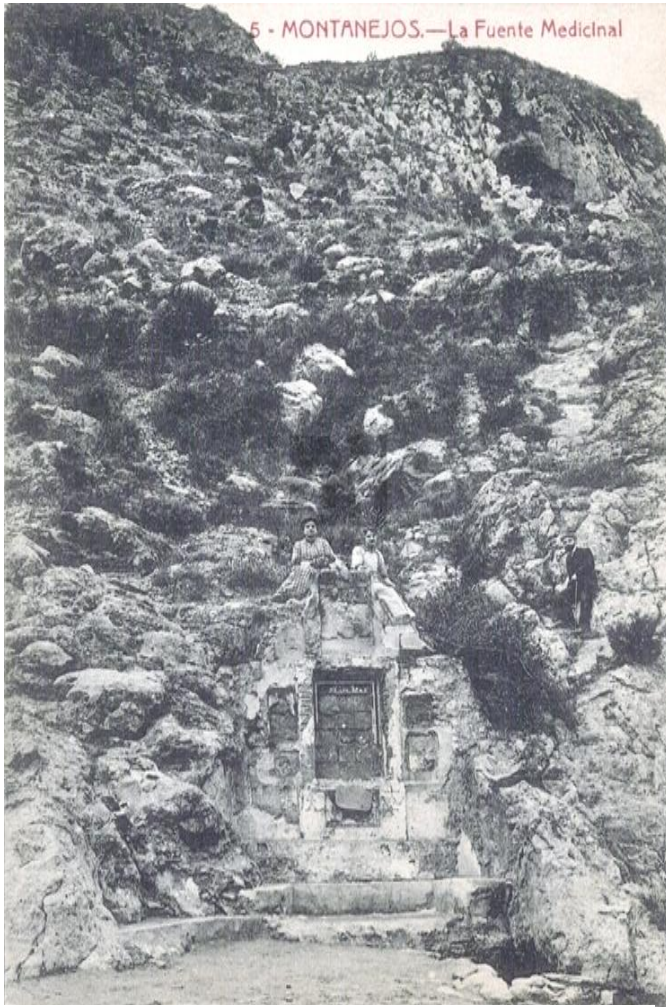

Fig. 107- La font de Montanejos, targeta postal de principi del segle XX (Font: Repositori, Universitat Jaume I de Castelló)

La font mineromedicinal de Montanejos naix al costat del riu Millars, a un quart d'hora de la població. És molt abundant, però només hi havia possibilitat d'emprar-la com beguda, perquè la casa que hi havia al costat del brollador era molt incòmoda. De la fama que tenien les aigües de Montanejos, ja ho podem comprovar per les observacions que d'aquestes aigües feia el botànic Cavanilles, qui parlava de les aigües de Montanejos en aquests termes :

"Tiene un calor moderado, es sumamente cristalina, grata al gusto y sin olor alguno. Créese superior en virtud a las demás del reyno y eficaz contra toda especie de obstrucciones; restituye a los fluidos su curso y bebida por algunos días mueve el vientre; pero es fatal a los que padecen el mal venéreo".⁴⁰¹

2. Edifici i estructura del balneari

Tant Lemos en 1788 com Cavanilles posteriorment en 1797, no parlen de l'existència de cap establiment termal. Madoz en 1848, explicava que a Montanejos hi havia molt bones aigües, de totes la més abundant i de millor qualitat era la font

⁴⁰¹ Cavanilles (1797) llibre III, p 99.

anomenada dels Banys, es tractava d'un brollador, que estava situat a ¼ d'hora de la població, on brollava la font directament d'una pedra a la vora del riu Millars, però pel testimoni de Madoz sabem que en aquella època "el manantial hoy se halla enteramente abandonado".⁴⁰² Està clar que no hi havia cap mena d'infraestructura al voltant del brollador que poguera facilitar l'existència d'un balneari i la utilització adequada de les seues aigües. En 1869 Anastasio García informava que era un establiment modern i de poca concurrència, els malalts que anaven al brollador s'allotjaven al poble de Montanejos.

3. Característiques i propietats de les aigües

En el Diccionari l'aigua estava classificada, entre les *salino-tíbies*. Segons Rubio "pasa por salina como la de Navajas"⁴⁰³ Anastasio García López les classifica segons la nomenclatura oficial com *acídul gasoses* i segons la nomenclatura química terapèutica en *carbonatades fredes*. En el Diccionari de Littré⁴⁰⁴ es presenta com un aigua sulfatada magnèsica amb una temperatura de 25°C.

Propietats físiques

El brollador presentava un cabal d'aigua que era perenne i abundant, amb un aigua clara i tibia al voltant de 16°R, les aigües perdien la temperatura, només eixien del brollador, de manera que estaven al moment adequades per a la beguda. L'aigua era inodora i de sabor molt agradable.

Propietats químiques

En 1788 ja es coneixia la composició química dels mineralitzadors que contenia l'aigua, de tal manera que Lemos donava els següents resultats qualitius:

- Ayre Fixo
- Tierra absorbente marcial.
- Sal catártica.

En canvi, Madoz no informa d'aquests mineralitzadors de les aigües, perquè ho desconeix, al igual que Pedro María Rubio. En 1869 Anastasio García en el *Tratado de Hidrología Médica con la Guía del Bañista*, donava la composició qualitativa dels mineralitzadors de les aigües:⁴⁰⁵

- Carbonats
- Sulfats
- Clorurs
- Bases de sosa, cal i magnèsia.

---

⁴⁰² Madoz (facsimil, 1987) Tom II, p 40.

⁴⁰³ Pedro María Rubio (1953) p 516.

⁴⁰⁴ Littré (1889) Tom II, p 401.

⁴⁰⁵ García López (1869) p 337.

4. Balnearis i aigües medicinals

Però més endavant en 1875 el mateix Anastasio García⁴⁰⁶ en el tom segon de la *Hidrología Médica*, aporta una anàlisi quantitativa de les aigües de Montanejos, que presentava diferències amb l'anterior assaig, les dades d'Anastasio García, per a un litre d'aigua mineral presenten el següent resultat:

Àcid carbònic	0,18 grams
Àcid sulfhídric	0,06 "
Sulfat de magnèsia	0,06 "
Sulfat potàssic	0,02 "
Sulfat sòdic	0,04 "
Carbonat ferrós	0,01 "

Taula 113- Anàlisi de les aigües de Montanejos que aporta Anastasio García López en el seu *Tractat d'Hidrologia Médica de l'any 1875*, expressades en grams per litre d'aigua

Pel que feia als mineralitzadors que contenen les aigües del brollador, observem que les anàlisis quantitatives no coincideixen en l'assaig, perquè l'aigua de Montanejos no contenia clorurs, tal i com deia l'assaig anterior; respecte de les bases, no contenia calci, en canvi si que presentava potassi i ferro, que en l'anàlisi qualitatiu no apareixia. A principi del segle XX, Sarthou Carreres en *Geografia General del Reyno de Valencia*, aportava unes altres anàlisis amb moltes diferències en l'aigua del balneari de Montanejos, els resultats dels gasos i sals dissoltes, els donava en grams per cada litre d'aigua:

Àcid carbònic	2,1768 grams
Sulfat de magnèsia	2,6513 "
Bicarbonat sòdic	0,9831 "
Bicarbonat càlcic	0,0652 "
Bicarbonat magnèsic	0,0031 "
Bicarbonat ferrós	0,0028 "
Clorur sòdic	0,0871 "

Taula 114- Anàlisi de les aigües de Montanejos que aporta Sarthou Carreres en 1927, expressades en grams per litre d'aigua

En aquestes anàlisis que presenta Sarthou, tornen a aparèixer el clorur i el bicarbonat, així com la base de calci, que apareixien en el primer assaig, en canvi no hi ha potassi que si que es detectava en la segona analítica. Totes aquestes divergències en els mineralitzadors de les aigües és una tònica persistent en totes les anàlisis que es varen realitzar durant el segle XIX, com podem corroborar en el treball.

⁴⁰⁶ García López (1875) Tom II, p 153.

Propietats medicinals

En 1788, les virtuts medicinals que se li atribuïen, estaven relacionades amb l'efecte de les sals catàrtiques pròpies de la seua composició química, aquestes sals actuaven sobre el cos humà, provocant evacuacions del ventre i de l'orina. Les virtuts les expressava Lemos en aquests termes:

"Estas aguas son utilísimas para los afectos melancólicos, hipocondriacos é histéricos, para las supresiones de meses, retenciones de orina y demas enfermedades crónicas, que reconocen por causa la superabundancia de humores gruesos y tartáreos, y que presentan la indicación de incidir y atenuar la masa general de ellos para facilitarles el paso por las ramificaciones en que se hallan detenidos, á causa de la concreción de sus moléculas. Ellas mediante las partículas marciales que contienen, las atenuan y adelgazan arrastrándolas al torrente de la circulación, precipitando por cámara y orina la porción superabundante de ellas, por esto se han visto curadas con su uso ictericias rebeldes, cólicos habituales procedentes de obstruccion en el baxo vientre, y muchas resultas de tercianas pertinaces. Tambien purifican la piel de toda inmundicia, desobstruyendo las glándulas cutáneas de aquellos materiales que hay impactados en sus conductos; por eso han desaparecido con su uso empeynes antiguos, sarnas pertinaces, erisipelas habituales".⁴⁰⁷

En el Diccionari, Madoz és molt més concís, pel que fa en la descripció de les propietats terapèutiques de les aigües minerals de Montanejos, de manera que resumeix tota aquesta quantitat de virtuts medicinals que Lemos relata en les següents paraules: "es ligera, purgante y en algunos sudorífica, muy útil en las enfermedades del bajo vientre, como la de Navajas".⁴⁰⁸ Molt més escarrit és Pedro María Rubio "Purga y es sudorífica".⁴⁰⁹ No és molt més explícit Anastasio García en 1869, quan exposa totes les virtuts mineromedicinals de les aigües, probablement perquè, no era un establiment termal molt conegut.

"Se dice de ellas que son purgantes y sudoríficas, y se emplean con éxito en las gastralgias y dispepsias, en los infartos hepáticos, en la plétora abdominal, en catarros de la vejiga, en el histerismo y en muchas afecciones nerviosas".⁴¹⁰

4. El funcionament del balneari i l'ús medicinal de les aigües

Temporada

En la guia del banyista, Anastasio García López informava de les dates d'obertura de la temporada de l'establiment: 1ª temporada des de l'1 maig fins a finals de juny i 2ª temporada des de l'1 de setembre fins a finals d'octubre. En el diccionari de Littré⁴¹¹ en 1889 s'informava que la temporada de l'establiment anava des de l'1 de maig fins al 30 de juny, i des de l'1 de setembre fins al 31 d'octubre.

---

⁴⁰⁷ Lemos (1788) pp 141,142.

⁴⁰⁸ Madoz (facsimil, 1987) Tom II, p 40. Aquesta és la mateixa informació que dóna Pedro Rubio, p 516.

⁴⁰⁹ Pedro María Rubio (1953) pp 515, 516.

⁴¹⁰ García López (1869) p 337.

⁴¹¹ Littré (1889) Tom II, p 401.

Concurrència als banys

any	banyistes
1868	253
1882	107 ⁴¹²
1885	-

Taula 115- *Concurrència als banys de Montanejos*

La concurrència als banys era prou baixa, es tractava d'un establiment poc concorregut.

5. Directors mèdics del balneari

Manuel Guardiola	1867-68
Guillermo de Yebra Escudero	1875
Mariano Viejo Bacho	1877
Federico Bosch	1880

Taula 116- *Directors mèdics del balneari de Montanejos*

1. *Manuel Guardiola.*
2. *Guillermo de Yebra i Escudero.*
3. *Mariano de la Paz, Elvira Viejo i Bacho.* Va nèixer el 21 de gener de 1851 a Madrid. Va estudiar la carrera de Medicina en la Universitat Central, on va realitzar el doctorat en 1874. Per la Reial Ordre del 28 de maig de 1877, el varen nomenar Director del balneari de Montanejos, traslladant-se al de Fonté en el concurs que hi hagué el 15 de desembre de 1877, estant en els banys de Montanejos només una temporada. En la memòria de 1877, Mariano Viejo va proposar que calia eliminar el balneari de Montanejos de la llista oficial de balnearis perquè segons ell no devia conservar la declaració d'utilitat pública de les aigües.
4. *Federico Bosch.*

⁴¹² En la 1ª temporada hi hagueren 30 banyistes / segons l'anuari anaren un total de 107.

3.4 NAVAIXES

1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari de Navaixes

Navaixes és una població de Castelló que pertany a la comarca de l'Alt Palància, situada al costat de Sogorb, a la vora del riu Palància, segons Madoz comptava amb una població de 772 ànimes de les quals 218 eren veïns, és a dir homes actius, a finals del segle XIX va presentar un creixement, en el cens de 1897 presentava una població de dret de 976 habitants. En l'actualitat Navaixes té una població de 787 habitants, la qual cosa indica que ha hagut una disminució poblacional presentant unes xifres similars a les que hi havia en l'època de Madoz és a dir pràcticament no s'ha modificat des de 1845, malgrat la gran explosió demogràfica que ha hagut al llarg del segle XX.

La referència escrita més antiga que hem barallat és el llibre de Francisco Josef Lemos en 1788, on es parlava sobre les aigües de Navaixes, encara que Lemos no parlava de quan foren descobertes, si que ens informava que eren unes aigües conegudes i apreciades per les seues virtuts des de feia molt de temps:

"Tiene en su vecindario una fuente, que entre otras, de agua mineral caliente, que en otros tiempos mereció aprecio por sus singulares efectos, y para lograrlos formaron aquel puente en la parte del Rio inmediata a ella, de quien no ha quedado en el día sino la memoria del parage que ocupó, por manifestarlo las ruinas que aún subsisten a una y otra parte del Rio".⁴¹³

Més endavant, en 1797 el botànic Cavanilles⁴¹⁴ en *Las Observaciones del Reyno de Valencia*, parlava d'una font medicinal on descrivia les seues aigües com cristal·lines, bones al paladar i sense olor, però també en el seu viatge per les terres de Castelló observava que al terme de Navaixes hi havia altres tres fonts, la del *Nogal* o *Teja*, la de la *Peña* y la del *Pueblo*, situades totes a la dreita del riu Palància. Malgrat les virtuts de les aigües, Cavanilles informava que no hi havia cap balneari ni establiment per anar a prendre les aigües.

De les aigües de Navaixes Madoz en el Diccionari dóna prou informació, sobretot respecte de les fonts minerals que hi havia, de tal manera que parla de l'existència de dues fonts a Navaixes. Aquestes fonts eren anomenades: Font del Bany i Font de Mossèn Miguel Aucejo.

2. Edifici i estructura del balneari

A meitat del segle XIX no hi havia cap edificació en els brolladors de Navaixes. Les dues fonts més importants que hi havia a Navaixes, en l'època de Madoz, es trobaven sense infraestructures i en estat natural de tal manera que Madoz ens diu que per a impulsar l'ús de les aigües de Navaixes, la Societat Econòmica de València, estava donant suport a la utilitat d'aquestes aigües oferint premis a tots els que escrigueren dignament sobre elles.

---

⁴¹³ Lemos (1788) p 132.

⁴¹⁴ Cavanilles (1797) llibre III, p 88.

3. Característiques i propietats de les aigües

Madoz classifica l'aigua, tenint en compte el lloc⁴¹⁵ de naixement i per les característiques físico-químiques que donaven els assajos químics. Així l'aigua del brollador dels Banys era considerada pels químics com *ferruginosa-magnesiàna-templada*. Pedro María Rubio les classifica per la temperatura i composició química com, *fresques i acídulo-ferruginosas*.

La informació respecte de les propietats físiques i químiques que ja en el segle XVIII ens dona Lemos⁴¹⁶ l'arreplega, segons comenta, de les observacions de molts Pràctics. Així Lemos parlava que aquestes aigües contenien Ayre fixo, vapor flogístic, partícules de ferro, terra absorbent selenítica i sal catàrtica, la qual cosa li donava les seues propietats medicinals observades en la gent que hi anava a prendre les aigües, doncs eren aperitives, marcial i lleugerament purgants, per això eren diürètiques i laxants. Incidien i atenuaven la part blanca de la sang tornant-la més permeable. En aquesta època la font d'aigua mineral calenta només s'utilitzava en forma de beguda, perquè a causa de la falta de infraestructures en el brollador, no hi havia espai per al bany. Lemos també ens parla de la Font anomenada Peña d'aigües més fredes, amb unes virtuts medicinals que excitaven la fam fins al punt que si no es menjava de seguida qualsevol cosa, immediatament la persona tenia un defalliment, motiu pel qual els naturals del lloc no la utilitzaven per a beure.

"pues inmediatamente que se beben excitan la hambre, y si no se come alguna cosa se siente un desfallecimiento grande, y aunque se exceda en la cantidad de la comida, como se beba de esta agua, no haya miedo que haga mal, porque á muy poco tiempo se siente el sugeto como si nada hubiera comido. Por esta razon aquellos Naturales hacen poco uso de esta agua, dando por disculpa el que no tienen pan bastante para saciar el apetito que promueve".⁴¹⁷

En el Diccionari, Madoz presenta de forma separada la descripció i estudi de les característiques, de les dues fonts més importants que hi havia a Navaixes, la Font del Bany i la Font de Mossèn Miguel Aucejo, seguint el seu criteri, nosaltres abordarem també, les propietats físiques, químiques i medicinals de forma separada:

Font del Bany

La Font del Bany naixia a la vora esquerra del riu Palància, era anomenada vulgarment i de manera impròpia del Bany, naixia en la falda del tossal anomenat Rascanya.

Propietats físiques

Es tractava d'una aigua bastant transparent i diàfana. Era incolora i inodora, de gust agradable i mantegós lleugerament àcida i aspra, però al bullir l'aigua perdia el seu sabor agradable, transformant-se en amarg i picant. En qualsevol època de l'any, presentava sempre la mateixa temperatura, 15 ½ ° Reaumur.

---

⁴¹⁵ Naix dins de la concavitat d'un penyal, al peu d'un penya-segat anomenat "Salto de agua", que està compost de roca calcària i de marbre jaspiat.

⁴¹⁶ Lemos (1788) p 133.

⁴¹⁷ *Ibidem* p 134.

Propietats químiques

El metge de l'exèrcit, Faustino Vázquez,⁴¹⁸ interessat per aquestes aigües, va decidir fer l'anàlisi química per a utilitzar-les mèdicament. Madoz recull aquest assaig i comenta que per diverses proves químiques es podia afirmar que contenien fluids elàstics i substàncies fixes, sense poder determinar les quantitats per falta d'aparells adequats per aquesta finalitat, així resultava que l'assaig analític realitzats presentava la composició següent:

FLUIDS ELÀSTICS	Àcid carbònic	
	Aire atmosfèric	
SUBSTÀNCIES FIXES	Carbonat de ferro	Indeterminat
	Muriat ⁴¹⁹ de sodi	íd.
	Sulfat magnèsic	íd.
	Carbonat magnèsic	íd.
	Distints ocres	íd.

Taula 117- Anàlisi de les aigües de la Font del Bany de Navaixes, realitzades per Faustino Vázquez en 1849

Sarthou en la segona dècada del segle XX, donava el mateix resultat analític, la qual cosa ens fa pensar que no s'havia dut a terme altres estudis dels components de l'aigua mineral de Navaixes.

Propietats medicinals

Lemos en 1788 atribuïa a les aigües de Navaixes les qualitats medicinals tal com s'havia observat en les persones que havien pres l'aigua, parlava que eren bones en les hipocondries, la passió histèrica, dolors còlics humorals, evacuacions blanques de l'úter, obstruccions del ventre, retencions d'orina provocades per matèria sabulosa o tàrtara, en tots els mals de la part blanca de la sang, com veiem són unes propietats terapèutiques similars a les que uns 60 anys després enumera Madoz en el seu Diccionari. L'aigua era coneguda en l'època de Madoz com anticòlica.

Fig. 108- Gravat de 1867 que il·lustra la Font del Bany de Navaixes. (Font: grabadoantiguo.com)

⁴¹⁸ Pedro María Rubio informa que el Sr. Vázquez havia publicat un xicotet escrit sobre les aigües i a més, en el periòdic de Sogorb *El Celtíbero* del dia 9 de juliol de 1849, hi havia un altra descripció d'aquestes fonts mineromedicinals.

⁴¹⁹ El nom actual del Muriat és el Clorur.

Les propietats terapèutiques que Madoz li atribuïa a les aigües de la Font del Bany de Navaixes eren:

Beguda. En primer lloc si l'aigua es prenia de forma beguda, era bona per a diverses malalties:

- *Digestives.* L'aigua tenia propietats terapèutiques per a malalties i obstruccions del ventre inferior, en la gastritis crònica, en debilitats de l'estómac, i també en gastroenteritis i convulsions.
- *Renals.* També estava indicada en els trastorns de retenció de l'orina.
- *Ginecològiques.* Era adequada en les detencions de la menstruació, i en les afeccions uterines,
- *Reumàtiques.* Molt bona per reumatisme muscular, dolors artrítics, perlesíes o paràlisis.
- *Circulatòries.* Millorava les hemorroides.
- *Parasitàries.* També tenia la virtut de matar i expel·lir els cucs.

Banys. Per altra banda si l'aigua s'emprava per a l'ús extern en forma de banys, s'havia observat que era bona per a una sèrie de malalties:

- *Dermatològiques.* Millorava certes malalties de la pell, com la sarna i l'herpes.
- *Oftàlmiques.* S'emprava en les oftàlmies més rebels.

Pedro María Rubio recalca la importància terapèutica de les aigües en tots els casos en què convenien les aigües ferruginoses, però sobretot en les malalties cutànies cròniques i especialment en les parasitàries per cucs.

Font de Mossèn Miguel Aucejo.

Es tractava d'una font situada a la vora dreta del riu Palància,⁴²⁰ descoberta a principi del segle XIX, pel prevere Miguel Aucejo, natural i veí de Navaixes, que va morir en 1812, aquest prevere recomanava als veïns i amics del poble que begueren l'aigua de la font per a curar malalties de l'aparell de l'orina. Emprada principalment en primavera, estiu, i tardor. Només s'utilitzava beguda. Aquesta aigua mineromedicinal, segons les anàlisis realitzades, pertanyia a la classe de *hidro-sulfurosa-atemperada*.

Propietats físiques

A diferència de l'aigua del brollador del Bany, l'aigua de la Font de Mossèn Miguel Aucejo era poc cristal·lina i pesada, quan estava en repòs emetia mal olor, amb un sabor aspre, un poc amarg i desagradable, no dissolia el sabó. Blanquejava les teles de cotó, cànem i llenç. La temperatura aplegava a 18 ½° Reaumur.

Propietats químiques

Seguint el procediment semblant al que s'havia fet en la Font del Bany (tantejant), es trobaven aquests resultats donats per D. Faustino Vázquez:

---

⁴²⁰ Madoz informa que el brollador està en el terme de Sogorb, a un 600 passos del lloc de Navaixes.

FLUIDS ELÀSTICS	Àcid carbònic	
	Àcid sulfúric	
SUBSTÀNCIES FIXES	Hidroclorat de sosa	Indeterminat
	Hidroclorat de calci	íd.
	Hidroclorat magnèsic	íd.
	Subcarbonat de calci	íd.
	Subcarbonat de magnesi	íd.
	Sulfat de calci	íd.
	Terra silícia	íd.

Taula 118- Anàlisis de les aigües de la font de Mossèn Miguel Aucejo de Navaixes, realitzades per Faustino Vázquez en 1849

Igualment com en la Font del Bany, Sarthou en la segona dècada del segle XX, donava el mateix resultat analític, la qual cosa ens fa pensar que no s'havia dut a terme altres estudis dels components de l'aigua mineral d'aquesta font de Navaixes.

Propietats medicinals

Encara que l'ús de l'aigua era gairebé desconegut, no obstant això, Madoz explica que l'experiència que es tenia dels resultats trobats en malalts que hi havien anat, feia que l'aigua es recomanara en les següents malalties:

- *Digestives.* Alteracions del fetge i gastritis.
- *Dermatològiques.* En els herpes i malalties de la pell en general.
- *Renals.* En les de l'aparell urinari, cisto-urcis-crònica.
- *Venèries.* malalties complicades amb el vici escrofulós herpètic i sifilític, també hi havia que les aconsellava en gonorrees sifilítiques.
- *Oculars.* Oftàlmies.

La informació que dona Anastasio García López en la guia del Banyista de 1869 no difereix massa de tota aquesta informació donada pel Diccionari, en 1869 les aigües de les fonts de Navaixes encara que la gent hi anava a prendre les aigües, no s'havien declarat d'utilitat pública i no hi havia cap edificació amb direcció mèdica.

Posologia

La posologia utilitzada era principalment beguda, encara que també es podia prendre en forma de bany.

4. Directors mèdics del balneari

No hi havia direcció mèdica.

3.5 TOGA

1. Introducció

Toga és un poble de Castelló que pertany a la comarca de l'Alt Millars. Segons Madoz tenia una població de 378 habitants dels quals 107 eren veïns, a finals del segle XIX en el cens de 1897 la població de dret, havia disminuït a 273 habitants, actualment Toga és un poble molt menut, en el cens de 2009 només hi ha a Toga una població de 112 habitants. Lemos s'expressava de Toga dient-nos que era una vil·la de la governació de Peníscola, que posseïa una font mineral molt freqüentada per les virtuts mineromedicinals de les seues aigües, en paraules de Lemos eren unes aigües prodigioses i l'accés a la font des del poble era prou bo.

Encara que Lemos parlava de l'existència de les aigües medicinals de Toga, Cavanilles uns anys després no parla del brollador ni de les virtuts de les aigües de Toga. En canvi, Madoz sí que esmenta que a Toga hi havia una font que era un brollador medicinal, es tractava de la font que era anomenada "caliente", i brollava en prou quantitat. Però al contrari que Lemos, Madoz deixava ben clar que estava mal comunicada per la qual cosa era poc concorreguda.

2. Característiques i propietats de les aigües

Propietats físiques

En paraules de Lemos, el brollador era abundant, l'aigua encara que no estava fresca li faltaven pocs graus per a ser-ho, Madoz en el Diccionari, la presentava com calenta, però afegia que la temperatura era quasi gelada. Continuant en les propietats físiques, era cristal·lina, clara i transparent amb molta puresa, sense olor ni sabor, no deixava pòsit, coïa els llegums i dissolia el sabó.

Propietats químiques

Lemos copia la composició química de les aigües que apareix en la carta que el 18 de setembre de 1786 li envia el farmacèutic del poble a Pedro Barrachina, del gremi i claustre de la Universitat de València i un dels catedràtics de medicina, la carta ens dona una idea de l'estima que tenien els veïns a les aigües del brollador, de fet comença en aquests termes:

"Muy Señor mío: Los maravillosos efectos que he visto y observado con reflexión en las aguas de los baños de esta Villa, me movieron a hacer análisis o extracto de ellas a fin de averiguar de dónde procedían estos".⁴²¹

Segons l'anàlisi del farmacèutic, Lemos conclouïa que les aigües naixien o transitaven per una mina d'or, i arreplegaven part del mercuri⁴²² i sals vidriòliques,⁴²³ després de diverses proves va veure les partícules del litargiri⁴²⁴ d'or. Amb aquests resultats el farmacèutic li escrivia al professor Barrachina demanant-li si procedia, la

---

⁴²¹ Lemos (1788) p 143.

⁴²² El mercuri també és conegut com argent viu, en castellà s'anomena *azogue*.

⁴²³ Sals vidriòliques és una denominació genèrica en química orgànica, que està obsoleta i es refereix als sulfats.

⁴²⁴ Es coneix com litargiri a l'òxid de plom que és un mineral de color roig.

ratificació de l'anàlisi. De la contestació al farmacèutic donava constància Lemos, de tal manera que les aigües de Toga contienien: Part de litargiri, sals vidriòliques, terres selenitoses, però del mercuri no ho va poder corroborar, per tant consideraren que la composició química de les aigües era:

- Litargiri
- Sals Vidriòliques
- Terra Selenitosa

Propietats medicinals

Les virtuts medicinals que havien sigut avalades per anys d'experiència, les donava Lemos en aquests termes:

"Tienen estas aguas una virtud específica, acreditada por una experiencia muy larga, para templar el orgasmo y efervescencia de la sangre, y para corregir la acrimonia y disolución de los humores; por eso son admirables para los cólicos por exaltación de la bilis, para los vómitos procedentes de la misma causa, para las histéricas é hipocondríacos de temperamento ardiente, para los que padecen de ardores de orina, y para las estrangurias hijas de la acrimonia de este humor excrementicio: son muy buenas para aquellas resultas que dexan las apoplegias, con tal, que sucedan en sujetos excárneos y de fibra rígida, siendo muchos los que imposibilitados de moverse por haberles sobrecogido aquel accidente, han logrado el manejo de sus miembros con los baños de estas aguas. Son especiales en las erisipelas habituales, en las fluxiones acres á los ojos, y en lo que llaman fuego ó ardor de la sangre. En la sarna, empeynes, humor salado y demás enfermedades de la piel, que proceden de la acrimonia y exáltación de la linfa cutánea obran prodigiosamente.

En las resultas de aquellas viruelas y sarampiones en quienes la sangre no ha hecho una despumación perfecta producen efectos maravillosos, y los mismos se notan en los fluxos blancos acres, en las evacuaciones de vientre por irritación, en las hemorragias uterinas y en las de otra qualquiera parte, sobre cuya singularidad para estos casos pudiera referir un número grande de observaciones, sino temiera exceder de los límites que me he propuesto.

Corrigen la malignidad de las llagas corrosivas, templan el ardor y acrimonia de las cancerosas. Bebidas en el Estío tienen virtud conocida, por una experiencia muy larga para curar las tercianas rebeldes; pero pierden esta prerrogativa usándolas en el Otoño é Invierno. En una palabra, son estas aguas específico conocido para toda enfermedad, en quien sea preciso para su extinción ó alivio, atemperar la sangre, reunir sus principios y corregir la acrimonia de estos. No están contraindicadas en los gálicos".⁴²⁵

Madoz no és tan explícit, resumeix les virtuts medicinals d'aquesta manera "es diurética, y suele mover el vientre con suavidad, se bebe y baña, está recomendada en las enfermedades del estómago y bajo vientre".⁴²⁶

---

⁴²⁵ Lemos (1788) pp 144, 145.

⁴²⁶ Madoz (facsimil, 1987) Tom II, p 160.

3.6 VILAVELLA

1. Introducció: Les aigües de la Vilavella

La Vilavella, coneguda el segle passat com Vilavella de Nules, és una població de Castelló, situada en la comarca de la Plana Baixa, a 39° 45' de latitud Nord i 3° 45' de longitud Est, del meridià de Madrid, segons Madoz a meitat del segle XIX tenia una població 1.839 habitants, dels quals 373 eren veïns, a finals del segle la població havia augmentat, en el cens de 1897 la població de dret era de 2.238 persones. En el segle XX, la Vilavella no ha presentat un augment proporcional al que han tingut altres poblacions de la zona, actualment en el cens de 2009 la població de la Vilavella és de 3.397 habitants.

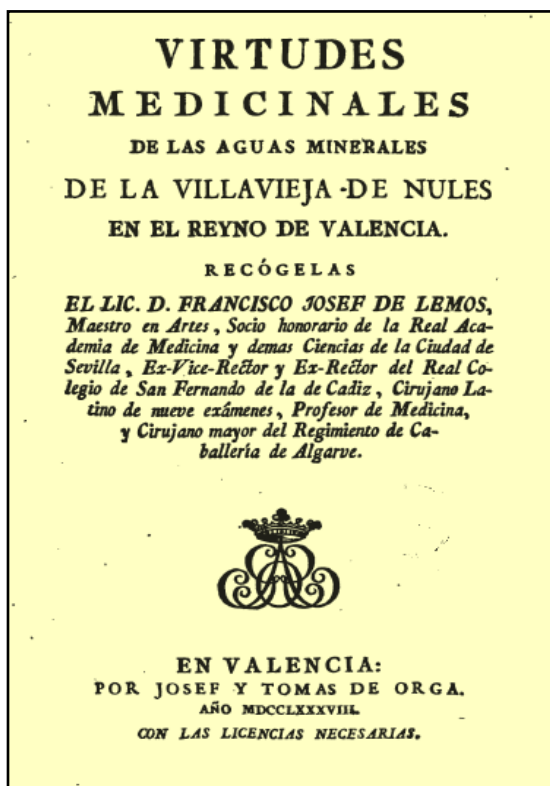

Fig. 109- Frontispici del llibre de Francisco Josef de Lemos escrit en 1788: *Virtudes medicinales de las aguas minerales de la Villavieja de Nules en el Reyno de Valencia*

Segons Madoz, a la Vilavella hi havia molts brolladors medicinals, essent coneguts durant el segle XIX com brolladors Calents o dels Pous, de tots aquests el més important sense dubte és el de la Font Calda. Francisco Josef Lemos⁴²⁷ l'any 1788 va escriure una monografia que era prou detallada, dedicada a les aigües mineromedicinals de la Vilavella, *Virtudes medicinales de las aguas minerales de la Villavieja de Nules en el Reyno de Valencia*, es tracta per a nosaltres del document més antic, escrit sobre les aigües, al que hem tingut accés, i una obra molt important com punt de partida per conèixer tant la importància així com la repercussió econòmica i social que varen tindre les aigües mineromedicinals del balneari de la Vilavella. De la fama d'aquestes aigües no hi ha cap dubte, ho corroborava Cavanilles, home il·lustrat i gran coneixedor de les terres valencianes, comissionat per Carles IV, en *Las Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de*

Valencia, parlava explícitament de les aigües termals de la Vilavella i explicava que eren calentes i naixien en la Font Calda. Les aigües dels brolladors eren posseïdors de virtuts medicinals motiu pel qual eren molt concorregudes. Madoz dóna una ampla explicació dels brolladors que hi havia a la Vilavella, donant tota mena de detalls tant

⁴²⁷ Lemos (1788) p 27. Francisco Josef de Lemos va ser el metge de la família dels comtes de Cerverón. En 1788 va escriure per encàrrec de Dª Gabriela de Carroz y Montoliu, Pardo de la Casta y Mercader, Duquesa de Castropignano, *Virtudes medicinales de las aguas minerales de las Villavieja de Nules en el Reyno de Valencia* amb l'únic propòsit, com ell diu en el pròleg, de ser útil a Dª Lorenza de Carroz y Montoliu germana de la Duquesa, que patia una persistent i terrible fluxió d'ulls.

del brollador de la Font Calda i de l'edifici construït com a fonda al costat del brollador, com dels diversos pous de banys que hi havia dins del poble, en cases particulars. Tot seguit passem a descriure-los.

A. Font Calda

1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari de la Vilavella

La Font Calda, és tractava d'una font d'aigua potable que tots els veïns utilitzaven per a beure després de refredar-la. El nom de Font Calda, segons Francisco Josef de Lemos, no era només perquè les seues aigües eren sempre calentes i estaven sempre a una temperatura superior a la temperatura ambiental, sinó també perquè calia distingir-la d'una altra font que hi havia a la Vilavella en la carretera d'Artana i que tenia l'aigua freda, motiu pel qual era coneguda com Font Freda. El brollador de la Font Calda naixia al peu de la muntanya, en un paratge que estava molt més baix que el poble, l'aigua brollava i es recollia en un dipòsit de forma circular des d'on eixia l'aigua a través d'un conducte de pedra, amb anterioritat en el segle XVIII, eixia a través de tres canyots de ferro. L'aigua era recollida en una pica quadrada de grandària menuda però que servia per a abastir a la població, utilitzant-ne la resta per a l'establiment hidrotermal. Cavanilles en *Las Observaciones* comentava que aquesta font estava situada als peus de la muntanya Santa Bárbara i les seues aigües eixien a través de tres canyots de ferro, de forma ininterrompuda, independentment de l'estació i de l'any, de manera que les aigües sobrants eren conduïdes a una estança on eren recollides per a que els malalts que hi anaven pogueren prendre el bany.

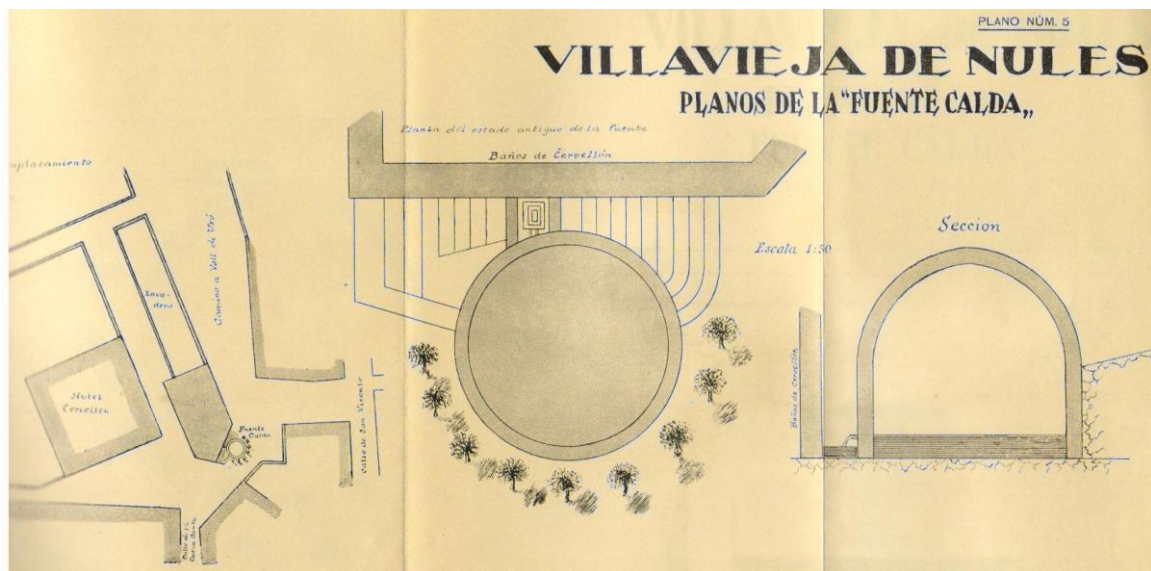

Fig. 110- Plànols de la Font Calda (Font: Abad Monzó, 1920)

El que era cert és que les aigües eren considerades molt agradables pel fet que en hivern les aigües eixien calentes, però en canvi en estiu estaven a una temperatura ambiental. Ja en l'època de Cavanilles era una font molt concorreguda per tot tipus de gent i les seues aigües eren considerades com posseïdores de virtuts importants per a la

salut. Amb aquests termes parlava Cavanilles sobre les virtuts medicinals de les aigües de la Vilavella:

"Aunque las aguas de la fuente no son de aquellas minerales, cuyas eficaces virtudes se hallan reconocidas, y su calor es tan moderado; con todo es grande el concurso de gentes que acuden a beberla y bañarse.
Se creen diuréticas, sudoríficas, aperitivas, anticólicas y antihipocondríacas, corroboran el estómago, excitan el apetito y facilitan la digestión".⁴²⁸

Malgrat la fama que tenien aquestes aigües, no hi havia un establiment mitjanament decent per atendre als malalts, Lemos parlava de l'existència d'una casa, amb un estat molt lamentable, molt esclaridores són les seues paraules:

"sumamente incómoda, y aún creo no mentir si digo indecente, causando lástima cuantas personas sensatas la ven, no pudiendo comprenderse en qué consista la desidia y morosidad que se nota en aquellos Naturales".⁴²⁹

L'aigua que es derramava del brollador, era arplegada per un dipòsit que anava a esta casa que estava situada al costat de la Font, i que era coneguda com "baño del Común", havent al costat d'aquesta casa, altres que eren particulars i que estaven en millors condicions, Lemos continuava explicant la situació del brollador:

"A poco que se profundice en la parte de montaña se halla el agua abundantísima, y de la misma calidad casi que la fuente, por lo que a muy poco coste podia ponerse esta de modo que fuera más útil, y los baños más cómodos. Contigua a la misma fuente he dicho hay una casa que sirve para baños del Comun, la qual toma el agua casi del mismo nacimiento, y quando está lleno vierte la que de continuo le entra en un grande lavadero, que sirve no solo para los naturales, sino tambien para la mayor parte de los vecinos de Núles. Al fin de este lavadero, por la parte opuesta a la dicha casa, hay otras dos que igualmente son baños particulares. El uno es obra del Ilmo Sr D Josef Climent, Obispo que fué de Barcelona, y el otro del ilustre Sr D. Vicente Perellós, los quales toman el agua con la mayor pureza, y el último está construido con toda la comodidad posible".⁴³⁰

Tan sols uns anys més tard dels comentaris de Lemos, Cavanilles també ho comentava en *Las Observaciones*, de tal manera, que recriminava la falta de comoditats per a tot el personal que hi anava i especialment per als malalts que acudien a alleugerar les seues dolences, en busca de les virtuts mineromedicinals de les aigües, així de la mateixa manera que Lemos denunciava la mala situació dels banys i la deixadesa de la casa que hi havia a la font a finals del segle XVIII, també ho feia Cavanilles, les seues paraules són molt eloqüents:

"Apenas se halla cosa alguna de las necesarias, no digo para los enfermos, sino aún para los sanos. Cada uno debe tomar sus medidas de antemano para tener las cosas indispensables...los enfermos han de esperar su vez para entrar en el único baño destinado al público, siendo los otros dos particulares".⁴³¹

Cavanilles aconsellava, després de visitar l'establiment d'aigües termals de la Vilavella, la necessitat de fer uns canvis importants en el brollador, sobretot de tipus estructural, de tal manera que comentava la idoneïtat d'augmentar el nombre de banys,

---

⁴²⁸ Cavanilles (1795) llibre II, p 112.

⁴²⁹ Lemos (1788) p 73.

⁴³⁰ Lemos (1788) p 28.

⁴³¹ Cavanilles (1795) llibre II, p 112.

per una millor utilització de les aigües en benefici de la humanitat. En 1898 Víctor Riba, rector de l'església de la Vilavella parlava de l'existència en l'arxiu parroquial, d'uns documents on es donava constància d'una notícia relacionada amb una Caseta que hi havia en el brollador, aquesta era propietat de l'església, i servia per als banyistes mitjançant el pagament d'una quota que revertia en les despeses de l'església, segons Riba, en la Caseta hi havia tres banyeres i va ser venuda al Comte de Cervellón, per escriptura del 12 de setembre de 1853, per la quantitat de 600 rals anuals, d'aquesta manera el comte amb aquesta compra, es va comprometre a fer un pagament mensual a la parròquia de 150 pessetes (600 rs), pagades cada primer d'abril, posteriorment en l'època de Ribas la renda havia desaparegut, probablement per la desamortització que hi havia succeït anteriorment. Respecte de la ubicació de la Font Calda, en el poble de la Vilavella, ho sabem per diverses fonts, la descripció que a finals del segle XIX fa Víctor Riba en *Villavieja de Nules y sus aguas termales – apuntes históricos* – inclou els límits de la Font, que refereix de la següent manera:

"Fuente-Calda está situada á un extremo de la población, carretera de Vall de Uxó (antes de la Vall del Duque) y fin de la calle de Sant Vicente en una plazuela del mismo nombre, y circunvalada hoy por la Fonda de Cuesta, lavadero, calle antedicha y Cueva Santa".⁴³²

La Font Calda era considerada una font d'aigües mineromedicinales i de banys calents, on des de l'antiguitat la gent anava buscant les seues virtuts terapèutiques. Escolano en la seua obra *Décadas*, ja parlava de l'existència de les aigües de la Vilavella. De l'antiguitat de la Font Calda tenim noció per la informació que ens dóna Lemos quan parla de la composició química de les aigües, que les ubica en l'època dels romans:

"Todo lo cual no repugna, antes bien concuerda en un todo con los efectos, que hasta aquí se han experimentado de ellas; porque del tiempo de los Romanos eran ya singulares para toda afección cutánea".⁴³³

"La energía de estas aguas está en sus poderosos efectos como hemos señalado, y á donde mas brilla es en los accidente cutáneos, y todo lo que llaman fuego ó ardor de la sangre; porque segun los monumentos antiguos, que existen en el Archivo de dicho Pueblo, se usaban ya en tiempos de los Romanos, y en el de los Sarracenos para semejantes achaques, á cuyo fin construyeron baños en aquel campo que está inmediato á la fuente".⁴³⁴

Molt eloqüent era Pedro María Rubio⁴³⁵ respecte de l'origen de les aigües, així quan anomenava l'antiguitat de les aigües termals de la Vilavella s'expressava en aquests termes "se pierde en la noche de los tiempos". Però en cavi, ens informava que front a l'antiguitat de la Font Calda, el descobriment de l'aigua dels pous era prou més moderna, és al final de segle XVIII quan els veïns de la Vilavella se n'adonaren de l'existència de pous d'aigua calenta. Sobre els pous d'aigua termal parlarem més endavant.

---

⁴³² Víctor Riba (1898) p 68.

⁴³³ Lemos (1788) p 34.

⁴³⁴ Lemos (1788) p 56.

⁴³⁵ Pedro María Rubio (1853) pp 204 a 207.

2. Edifici i estructura del balneari

L'establiment del brollador de la Font Calda, estava a principi del segle XIX tal i com quaranta anys enrere havia denunciat Cavanilles, així continuava amb un estat prou lamentable, de manera que només hi havia dues basses per al bany, i els malalts hi havien de prendre el bany tots junts, sense cap norma higiènica, la qual cosa no deixava de ser prou rebutjada per la gent que acudia al brollador a banyar-se. L'estat de l'establiment va continuar així fins que hi va haver Director mèdic. Madoz ens conta que cap al 1840, el Director mèdic del centre, José Menchero estava preocupat pel bon funcionament de l'establiment, de tal manera que va fer saber al seu propietari el comte de Cervellón, totes les deficiències que hi existien, Menchero va escriure una memòria davant la Junta Suprema de Sanitat, en aquesta memòria el Director explicava, tal i com es trobava d'abandonat l'establiment de la Font Calda, i aconsellava que de manera urgent s'hi havia de construir una edificació digna d'unes aigües mineromedicinals de la qualitat que tenien les de la població de la Vilavella.

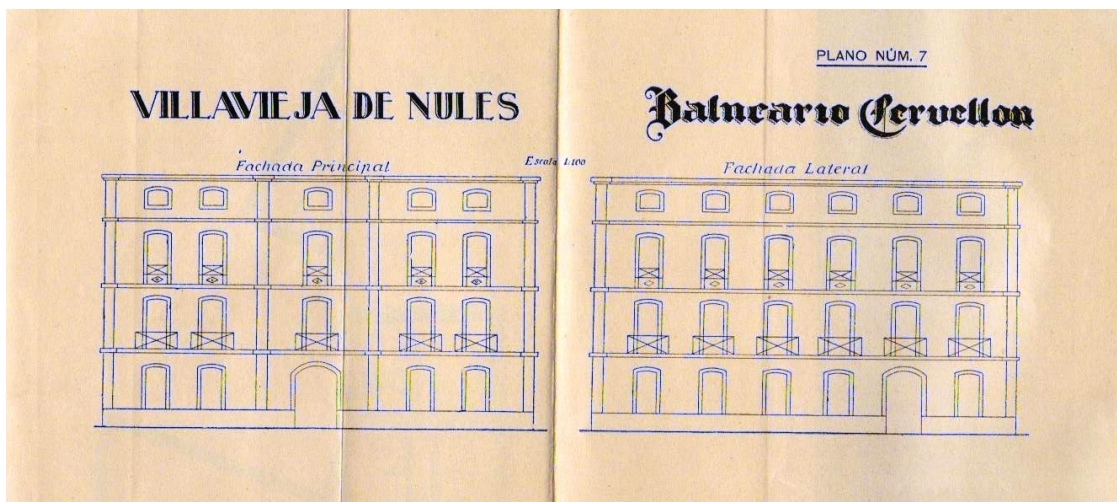

Fig. 111- Plànol del Balneari de Cervellón de la Vilavella. Façana principal i lateral, Escala 1:100 (Font: Abad Monzó, 1920)

El Comte de Cervellón va accedir a les propostes del Dr. Menchero i es va començar a construir un edifici, que va ser habilitat en part per a la temporada de 1843, quedant una construcció que segons Madoz:

"que nada deja que desear por sus comodidades, aseo y hermosura; y que concludo, como es de esperar, según el plan formado, será uno de los mejores, no sólo por las ventajas materiales, si que por su hermosa situación, que ofrece la perspectiva del mar, las montañas y la inmensa llanura cubierta de árboles y varias poblaciones".⁴³⁶

Madoz en un principi, sobre l'edifici antic de la Font Calda s'expressava en uns termes similars als que feia Cavanilles en *Las Observaciones*, encara que havien passat uns cinquanta anys, la situació de les instal·lacions semblava que era més o menys igual, les instal·lacions es mantenien en un estat decadent i lamentable, fins que en 1843 el comte de Cervellón⁴³⁷ iniciava la construcció del nou establiment termal el

⁴³⁶ Madoz (facsimil, 1987) Tom II, p 340.

⁴³⁷ Victor Riba en 1898 dona constància de l'existència en el arxiu de l'església parroquial, d'un documento on apareix reflectit el conveni entre l'Ajuntament de Vilavella i l'Apoderat del comte de

balneari de Cervellón, conegut en l'època de Madoz com *Baños Nuevos*. El nou edifici va ser construït sobre l'antiga edificació, i estava situat en el camí que anava a la població veïna de la Vall d'Uixó, en el carrer de la Cova Santa.

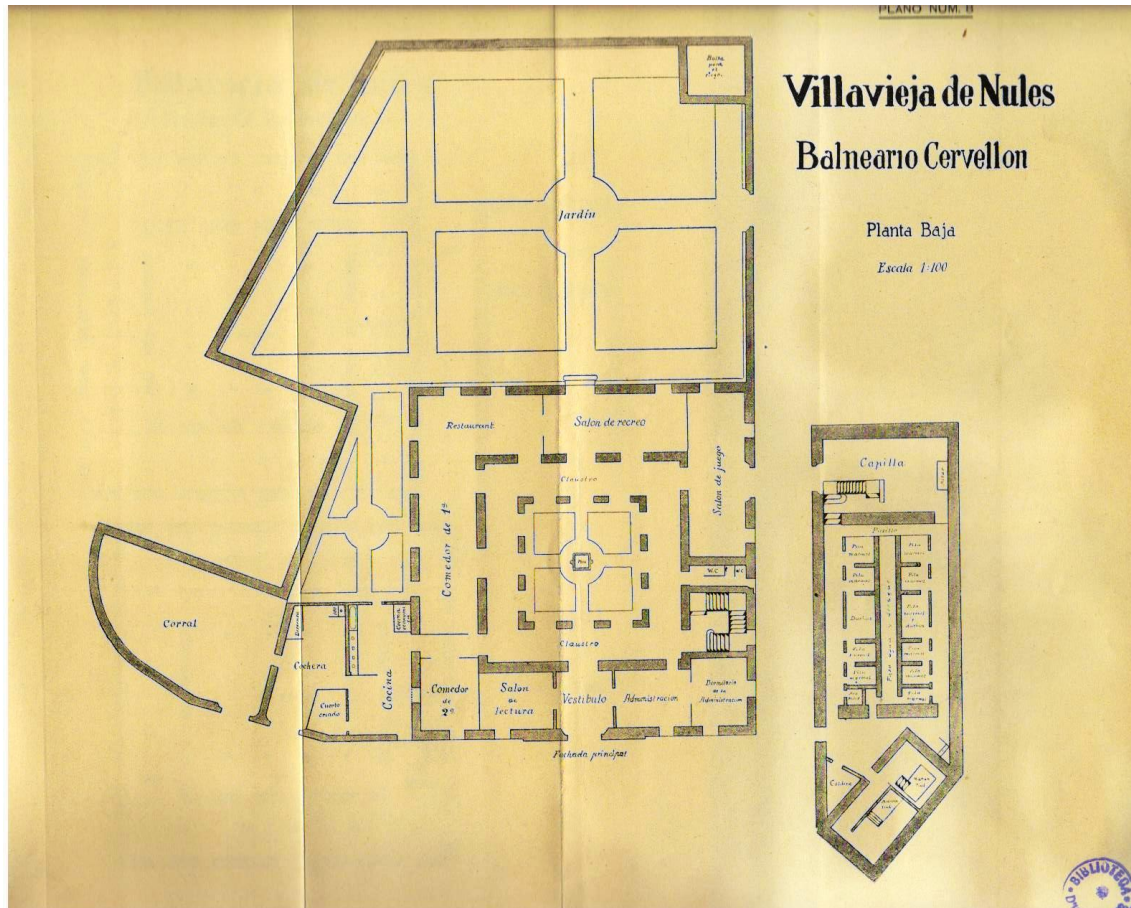

Fig. 112- Plànol del Balneari de Cervellón o Baños Nuevos de la Vilavella. Planta Baixa, en la part dreta està l'edifici dels banys amb les piques de marbre, en la part esquerra està l'hotel. Escala 1:100 (Font: Abad Monzó, 1920)

El cos principal de l'edifici tenia la forma d'un paral·lelogram de 70 peus de llarg per 36'5 d'ample, amb una orientació de NE. a SO. De la grandiositat i magnificència de l'edificació es dona constància en el Diccionari de Madoz, per la descripció tan minuciosa que fa amb aquestes paraules:

"Hay un salón al través de dicho paralelogramo de 32 pies de long., y 16 de lat., en cuyos extremos hay una ventana semicircular, que dan cómoda luz al salón; su entrada por el extremo SE., es el punto por donde ha de tener comunicación con el edificio hospedería. Hallándose el nacimiento del agua 8 1/2 pies más profundo que el piso del terreno que linda con el testero del salón, no ha sido fácil darle la entrada por esta parte, y si por el lado opuesto, tanto para evitar las grandes avenidas descendientes del cerro en cuya falda está el manantial, que pasan próximas, como por conseguir menos profundidad, ofreciendo así un tránsito más cómodo a los enfermos y mayor facilidad de

Cervellón, relatiu a les aigües de la Font Calda i els banys, firmat el dia 15 d'abril del 1842. També parla d'un altre document signat el 24 de setembre de 1844 on es reflecteix la compra de José Leandro Ruiz als hereus de Pascual Monlleó per tres mil pessetes, la casa que servia de banys, situada en el carrer Sant Roc, va ser edificada de nou i es va inaugurar amb aquella data.

4. Balnearis i aigües medicinals

entrar a los baños. Los cuartos de estos están colocados en dos líneas a lo largo del resto del paralelogramo, que ocupa todo el edificio, los cuales están separados por un corredor, que sirve para resguardo de los conductos del agua que van a cada pila".⁴³⁸

Madoz continuava explicant amb tot detall, la sumptuositat de l'establiment, les comoditats que hi havia i sobretot el luxe amb que estava fet el nou balneari en aquella època, balneari que per altra banda seria el motor econòmic de la Vilavella durant el segle XIX, les paraules de Madoz són les següents:

"La entrada a los cuartos de los baños comunica con el salón por medio de dos corredores, que están iluminados con la luz templada y natural de las ventanas laterales, resguardadas con cristales. Las pilas son ocho, todas de un jaspe precioso de variadas tintas, colocada cada una en pieza separada con sillas, mesa, espejo y percha; el agua entra por un conducto propio, que la recibe del general, renovándose del todo a cada bañista; y para evitar que el agua esté detenida en la pila durante la permanencia del enfermo y pierda por ello su color natural, está dispuesta la entrada continua del agua, habiendo para su desagüe 2 salidas, la principal en la parte inferior de la pila, y la otra en la superficie al nivel de la entrada. El agua que va desde el arca a los baños es dirigida por un conducto subterráneo de baño vidriado, que cruza las arcas de piedra, de las que sale un caño de bronce dorado con su llave, destinado a cada una de las pilas a los dos lados del conducto general, sit. en el corredor del centro; hay 2 desagües que le siguen paralelos y reciben el agua continua que sale de las pilas, dirigiéndola al lavadero sit. en la parte posterior del establecimiento hacia el S.".⁴³⁹

L'establiment de la Font Calda que servia d'hostalatge serà conegut com la Fonda de Cervellón, amb les instal·lacions del balneari separades i al costat de la Font Calda. L'edifici constava de tres pisos, tenia una forma quadrangular.

Fig. 113- El balneari de Cervellón de la Vilavella. (Font: Todocoleccion.net)

⁴³⁸ *Ibíd.*

⁴³⁹ Madoz (facsimil, 1987) tom II, p 340.

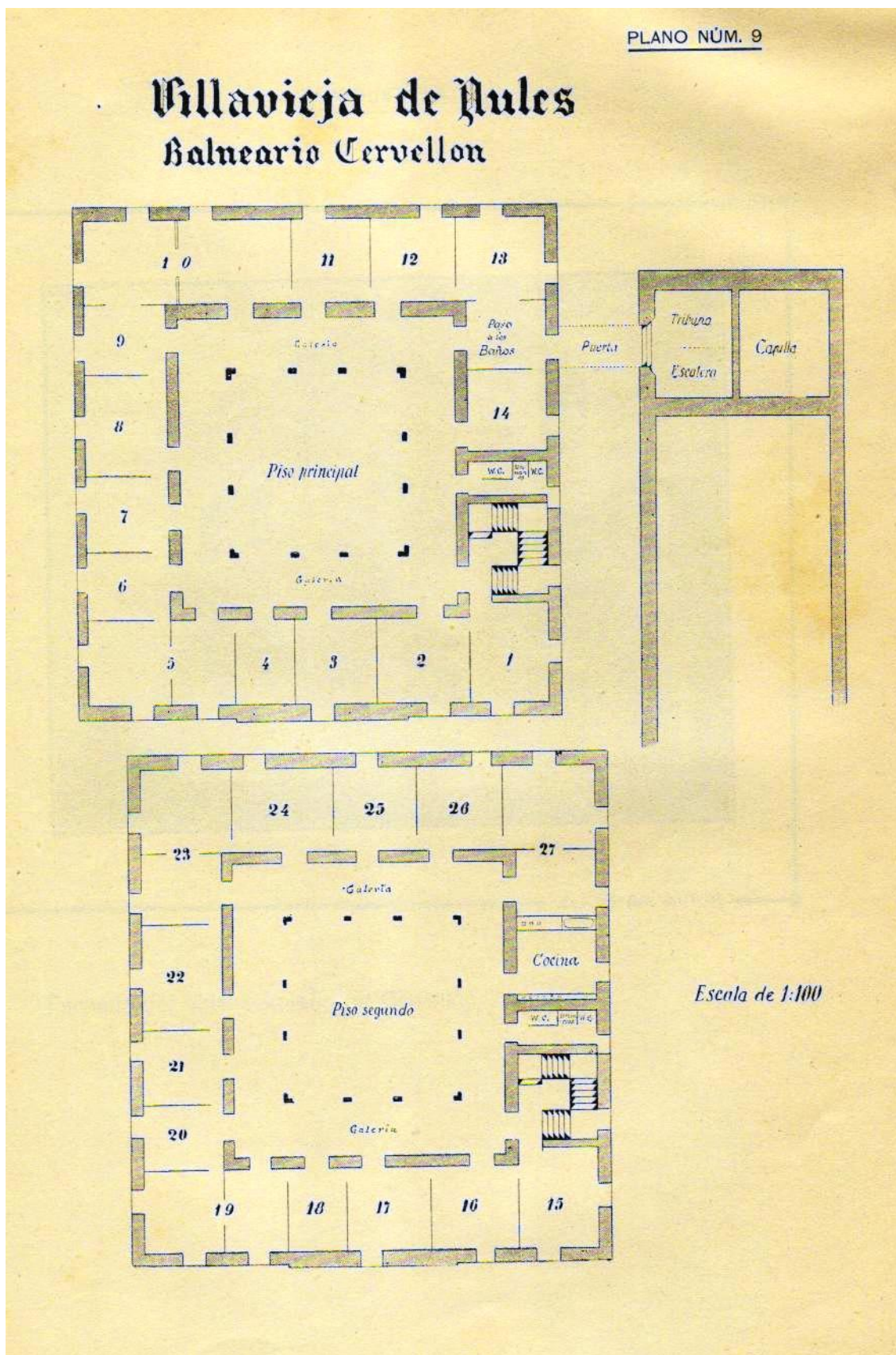

Fig. 114- Plànol del balneari de Cervellón, primera i segona planta, Escala 1:100 (Font: Abad Monzó, 1920)

En la planta baixa hi havia un pati central, envoltat per un claustre on donaven les portes dels diversos departaments que hi havia en l'Hotel, és a dir: saló de recreu, de lectura, menjador, billars i despatx de l'administrador, el menjador tenia gran capacitat, segons Abad Monzó cabien més de 100 persones. En la part sud hi havia un jardí. En els pisos superior estaven situades les habitacions que donaven al claustre. El nombre d'habitacions era de 44 (14 de 1ª classe, 13 de 2^a i 17 de 3^a). La capella com podem veure en els plànols anteriors estava situada en l'interior de l'edifici dels banys, en un lateral. L'edifici dels banys estava comunicat amb l'Hotel per un corredor-pont que estava a l'altura del primer pis, i estava format tal i com Madoz havia descrit per diverses piques de jaspí, però a més a més d'aquesta, hi havia dues basses «Basetas» que pertanyien a la Fonda, que estaven més altes que la Font Calda on les aigües eixien de baix cap a dalt per diversos punts amb ampolletes en la superfície, eren menudes amb una capacitat de una o dues persones. L'aigua del brollador de la Font omplia les piques, que estaven construïdes al peu del dipòsit principal que recollia l'aigua, de manera que en estes piques d'aigua es podien prendre segons informa Rubio al voltant de 180 banys cada dia i les piques eren de diverses grandàries, de manera que mentre en unes només cabia una persona en altres cabien fins a cinc malalts. En 1853 Pedro María Rubio cataloga l'establiment de la Vilavella com de qualitat bona, és a dir no aplegava a ser excel·lent on es trobava Busot, però tampoc era dels mitjans on es trobava Bellús. Més endavant, l'any 1860 Durand-Fardel, Eugène Le Bret i Jules François en el *Dictionnaire général des eaux minérales et d'Hydrologie Médicale* classifiquen l'establiment com ben freqüentat i amb bones instal·lacions.

En 1880 la Font Calda ja era propietat del Comte de Cervellon, qui l'havia adquirit del poble amb la condició de subministrar aigua als veïns per a beure i altres usos domèstics, per altra banda l'aigua que sobrava continuava arreplegant-se en un dipòsit situat darrere del balneari que servia de llavador públic. Escudero en 1880 es lamentava de la deixadesa que hi havia en el manteniment i neteja del llavador, denunciant davant de les autoritats sanitàries, la Direcció General de Beneficència i Sanitat, la quantitat de brutícia i vegetals en descomposició que hi havia en aquest lloc, de tal manera que segons la seua denuncia, el que hauria de servir per a la higiene de la roba es transformava en un focus d'infecció, perjudicial per a la salut pública dels habitants de la Vilavella.

Tant que l'afluència de banyistes era molt nombrosa, encara que hi havia cases de banys per tot el poble, només la Fonda era un establiment amb condicions adequades, així a meitat del segle XIX es va fer necessari construir una altre establiment per allotjar a la gent que hi anava a prendre les aigües, aquest nou edifici serà conegut com *Establecimiento de la Virgen de La Estrella*, sembla que el varen construir amb certes ambicions, segons Escudero es podia comparar amb els millors d'Espanya, tant per la situació com per l'espaiositat, amb unes habitacions mol ben equipades i un saló de recreo magníficament decorat. Es tractava d'una edificació sòlida que comptava amb una galeria de banys i una habitació de dutxa i aigües termals que presentaven una temperatura de 42°C. L'establiment de la Estrella era un únic edifici destinat a fonda i balneari. La galeria de banys estava situada en la planta baixa, en els dos pisos superiors estaven ubicades les habitacions, en nombre de 45 (10 de 1^a, 20 de 2° i 15 de 3^a), totes les habitacions donaven a la galeria claustral. En 1885 el propietari de la Fonda era el duc de Fernán Núñez i l'establiment de la *Virgen de La Estrella* era propietat d'Anselmo Zarzoso.

Fig. 115- Establiment de la Verge de l'Estrella de la Vilavella (Font: Abad Monzó, 1920)

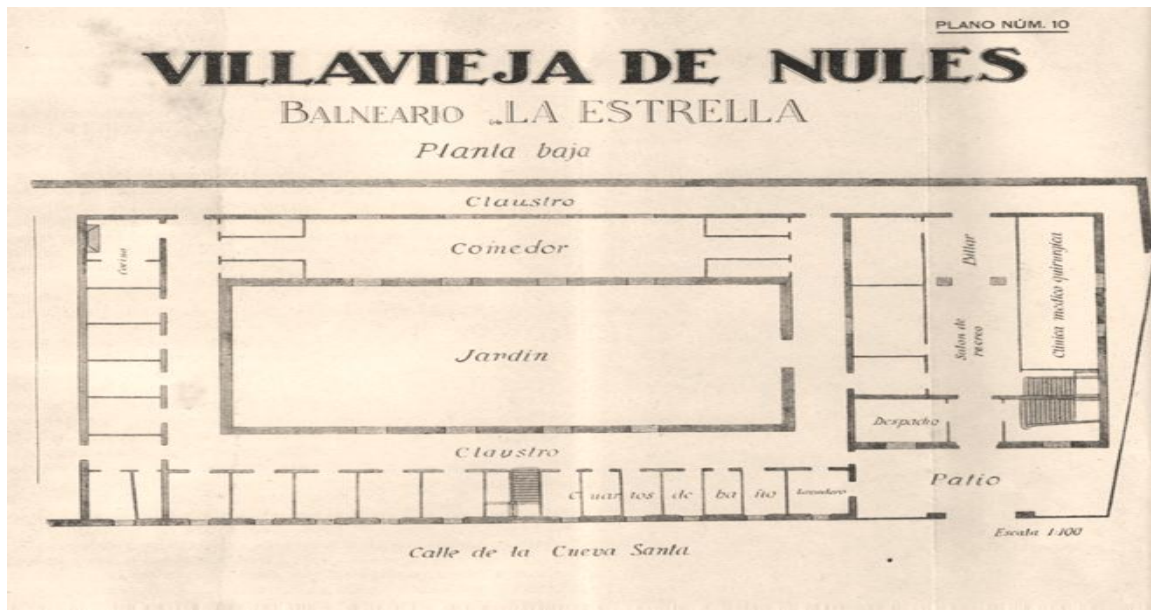

Fig. 116- Plànol del balneari «La Estrella de Vilavella». Planta baixa. Escala 1:100
(Font: Abad Monzó, 1921)

Després de la Guerra Civil espanyola, l'afluència als balnearis va decaure i en 1948 l'edifici de Cervellón va ser enderrocat i part dels seus elements es varen utilitzar per construir l'empresa sabatera de Segarra S.A. de la Vall d'Uixó.

3. Característiques i propietats de les aigües

Les aigües segons la seua temperatura eren classificades com temperades, calentes i molt calentes, i per la composició acídulo-carbòniques amb ferro. Madoz, seguint la classificació última de l'època presenta les aigües dels brolladors de Vilavella que són: *De la 2ª classe de medicinals, ordre 1^a de túbies, gènere 1^a de salines, procedent de terrenys de transició o secundaris*. Pedro María Rubio atenent al resultat analític del Dr. Menchero amb part carbònica i part ferruginosa, les classificava com *acídulo-carbòniques amb ferro*. En canvi més endavant, Anastasio García López atenent a l'anàlisi del Dr. Monserrat on predominava el sulfat i el carbonat càlcic sobre els demés components les classificava entre el grup de *sulfatades càlciques amb ferro*, pel predomini sobre els demés components del sulfat i el carbonat càlcic, seguint les idees de l'època segons les quals la classificació es feia tenint en compte els principis mineralitzadors predominants en relació amb les accions medicamentoses que produïen en la persona, també les presentava en la guia del banyista com aigües molt calentes, que tenien una temperatura superior a 42°C. Per a Durand-Fardel⁴⁴⁰ era una aigua *Sulfatada-magnèsica amb una temperatura de 30° a 46°C*. En el Diccionari de Littré⁴⁴¹ de 1889 s'informava que el balneari de Vilavella presentava una aigua sulfatada mixta amb una temperatura de 28 °C a 47 °C, distribuïda en diversos brolladors. Segons l'anàlisi del Dr. Peset i el Dr. Greus les aigües eren principalment carbonatades mixtes de calci i magnesi. Finalment en 1916 segons Abad Monzó⁴⁴² les aigües devien classificar-se segons les anàlisis realitzades, com clorurado-sòdica, carbonatada, i sulfatada, càlcic magnèsica dèbilment litínica. Però al mateix temps Abad Monzó informava que oficialment devien classificar-se com clorurado-sòdiques, varietat sulfatades.

Propietats físiques

L'aigua era calenta, eixia del brollador cap amunt, com si estiguera bullint, amb bombolles, presentant en els banys i en el contenidor una temperatura de 24 °R a qualsevol hora del dia i estació de l'any, encara que la temperatura ambiental haguera canviat i fóra baixa perquè estigueren en la tardor o l'hivern. A part de la temperatura, era incolora, inodora, coïa els llegums i dissolia el sabó. Altres propietats organolèptiques que presentava, eren: untosa al tacte i de bon gust. Presentava un pes específic similar al de l'aigua destil·lada.

Propietats químiques

L'anàlisi química més antiga que es coneix sobre les aigües sembla que va ser realitzada pel Reial Laboratori de Madrid en 1788 i que Lemos després de fer tota una classe magistral sobre química analítica, resumia el resultat de l'assaig d'aquesta manera:

"En efecto por el resultado de estas operaciones le corresponde á cada libra de agua poco mas de un grano de tierra calcárea, y casi medio de sal alkali, no contando la pérdida que hubo, ni pudiendo saber quanto contienen de ayre fixo y principio flogístico, por carecer entonces de instrumento para su averiguación.

---

⁴⁴⁰ Durand-Fardel (1866) p 919.

⁴⁴¹ Littré (1889) Tom II, p 1.164.

⁴⁴² Abad Monzó (1920) p 155.

Aunque el análisis de estas aguas no sea de los mas completos, es suficiente para conocer la naturaleza de los principios que abrigan, los que segun lo expuesto son ayre fixo, vaho flogístico, tierra absorbente calcárea, y porcion de sales alcalinas, no negando contengan algo de azufre , que sin duda será volátil, por la suma facilidad con que pierden aquel ligerísimo olor fétido, que es quien lo acredita aunque tambien puede ser efecto del vapor flogístico que contienen, pues el ácido sulfúreo volátil se encuentra pocas veces en las aguas minerales, porque pierde muy pronto su flogisto".⁴⁴³

De tota manera Lemos advertia que els resultats de les anàlisis, podien estar alterats, perquè el mineral de les aigües semblava diluït com a conseqüència de l'abundància de pluges que hi varen haver aquell any, mesclant-se l'aigua de la pluja amb la del brollador, així s'explicava que els malalts que varen acudir al brollador no experimentaren amb la mateixa dosi d'aigua, la milloria que havien obtingut altres anys. De tota aquesta explicació de Lemos podem deduir que les anàlisis que va presentar no foren de confiança ni tan sols en l'època en que es varen realitzar. En 1840 ja es donaven informacions sobre la composició de les aigües de la Font Calda, així Juan Bautista Foix y Gual en *Noticia de las aguas minerales más principales de España. Apéndice al curso de materia médica o farmacologías*, s'expressava d'aquesta manera "Parece que contienen ácido carbónico y algunos sulfatos, especialmente el de cal"⁴⁴⁴ Foix les considerava aigües acídules perquè contenien àcid carbònic. Idèntica informació sobre la composició de les aigües apareix en *Manual de Materia Médica*⁴⁴⁵ escrit en francès pels doctors Henri Milne-Edwards i P. Vavasseur traduït, corregit i augmentat, segons consta en el llibre, per Luis Oms Garrigolas i José Oriols Ferreras. Però malgrat aquestes anàlisis, en 1837, Jose Menchero que va ser Director de l'establiment termal, analitzava les aigües de l'establiment de la Vilavella, i afirmava que cada lliura d'aigua de la Font Calda contenia:

SUBSTÀNCIES FIXES	Grans
Carbonat fèrric	1,50
Carbonat sòdic	2,00
Carbonat càlcic	2,25
Clorur sòdic	4,00
Clorur magnèsic	2,50
Sulfat magnèsic	10,00
Àcid silícic	1,00
Total	23,25

Aire atmosfèric:

Quantitat
indeterminada

Matèria vegeto-animal:

Quantitat
indeterminada

Taula 119- Anàlisis de les aigües de la Font Calda de la Vilavella, realitzades per José Menchero en 1837, expressades en grans per lliura d'aigua

⁴⁴³ Lemos (1788) pp 33, 34.

⁴⁴⁴ Foix i Gual (1840) p 73.

⁴⁴⁵ El *Manual de Materia Médica*⁴⁴⁵ estava escrit en francès pels doctors Henri. Milne-Edwards i P. Vavasseur, i a Espanya l'havien traduït i ampliat els doctors Luis Oms Garrigolas i José Oriols Ferreras, havia tingut molt d'èxit de manera que en 1845 es publicava la tercera edició. En la Gasetta del 16 d'octubre de 1841 havia sigut declarat útil per l'ensenyament de la medicina en les Escoles d'Espanya, servint de text en algunes Facultats de Medicina.

4. Balnearis i aigües medicinals

Com podem veure per l'anàlisi que aportava el Director de les aigües termals, dissentia de la informació que donava Foix, perquè encara que sí que contenia carbonats no contenia sulfat càlcic. Aquestes discordances en els resultats de les anàlisis era molt freqüent en l'època de Madoz perquè la química estava poc desenvolupada i per altra banda la majoria de les determinacions eren assajos o proves qualitatives que de vegades eren meres aproximacions per la mancança d'aparells de precisió. Al llarg del segle es varen perfeccionar i es feren més precises les proves utilitzades en fer les anàlisis. Durand-Fardel⁴⁴⁶ en 1860 reproduïx exactament l'anàlisi de Menchero, en el *Dictionnaire général des eaux minérales et d'Hydrologie Médicale*, Menchero utilitzava com unitat de pes els grans⁴⁴⁷ per lliura d'aigua, que eren unes mesures antigues que durant la primera meitat del segle XIX encara eren emprades i aquestes eren unes unitats de pes que no eren les estàndard a Europa, en el diccionari francès es fa la conversió de grans per lliura d'aigua a grams per litre d'aigua, tal i com ho reproduïm a continuació:

	1 Lliura	1 Litre
Carbonat fèrric	1,50 Grans	0,159 Grams
Carbonat sòdic	2,00	0,212
Carbonat càlcic	2,25	0,238
Clorur sòdic	4,00	0,424
Clorur magnèsic	2,50	0,265
Sulfat magnèsic	10,00	1,060
Àcid silícic	1,00	0,106
Total	23,25	2,464
Aire atmosfèric matèria vegeto-animal	Quantitat indeterminada	Quantitat indeterminada

Taula 120- Comparació de les anàlisis de les aigües de la Font Calda de la Vilavella, aportades per Menchero i per Durand-Fardel

La matèria vegeto-animal que posseïa l'aigua era segons els autors de l'època, la que proporcionava algunes de les qualitats especials que tenia com la untuositat que transmetia a la pell, deixant-la molt fina.

En 1867 el Dr. José Monserrat, catedràtic de Química de la Universitat de València i Rector de la Universitat, va fer una nova anàlisi de l'aigua de la Font Calda, Montserrat introduïa en l'anàlisi el Sulfat càlcic i el Sulfat sòdic, en la resta de mineralitzadors coincidia. Es tracta de la mateixa anàlisi que presenta Anastasio García López en *Hidrología Médica* de 1875.⁴⁴⁸ Aquesta anàlisi donava per cada litre d'aigua:

⁴⁴⁶ Durand-Fardel (1860) p 919.

⁴⁴⁷ Gra: Antiga mesura de pes = 1/24 part de l'escrúpul. Altres variacions 1 gra = 1/4 quirat = 0,05 g i també s'usa per a matèries i pedres precioses = 0,049923 g i 0,051375 g respectivament, informació extreta de Físicanet. "Diccionario manual de pesas y medidas". Manuel Avila. 1975. 1 quirat = 4 grans. El quirat = 205,4 mg.

⁴⁴⁸ García López (1875) tom II, pp 189, 190.

SUBSTÀNCIES VOLÀTILS	Cent. Cúb.
Nitrogen	15,6
Oxigen	5,2
Àcid carbònic	14,6
SALS ASSECADES	Grams
Sulfat càlcic	0,342
Sulfat magnèsic	0,248
Sulfat sòdic	0,182
Clorur magnèsic	0,014
Clorur sòdic	0,140
Carbonat càlcic	0,186
Carbonat ferrós	0,010
Carbonat sòdic	0,035
Sílice	0,009
Matèria orgànica	Indicis

Taula 121- Anàlisis de les aigües de la Font Calda de la Vilavella, realitzades per José Monserrat en 1867, expressades en grams per litre d'aigua

Més endavant, Domingo Greus Martínez, Director del laboratori químic municipal i Vicente Peset Cervera, Catedràtic de la Facultat de Medicina feren una altra anàlisi de les aigües de la Font Calda, on presenten altres divergències, l'analítica estava realitzada en condicions normals de temperatura, pressió i humitat.

Les diferències que es troben són que en la nova anàlisi realitzada el sulfat és càlcic i no magnèsic, tal i com es deia en les anteriors anàlisis que servien per a classificar-les en sulfatades magnèsiques, perquè el magnesi no està en forma de sulfat sinó de carbonat, i el calci està en forma de sulfat i també de carbonat. S'introdueix el clorur amònic i el silicat potàssic i sòdic, també s'observen traces de fosfat alumínic. Però sobretot en aquestes anàlisis destaca l'existència important de carbonats.

SUBSTÀNCIES VOLÀTILS	Cent. Cúbics	Grams
Nitrogen	15,5	0,00314
Oxigen	2,2	0,01947
Àcid carbònic	16,1	0,03184
Total	33,8	0,05445

SALS ASSECADES	Grams
Sulfat càlcic	0,01930
Clorur amònic	0,00371
Clorur sòdic	0,08151
Carbonat càlcic	0,12851
Carbonat ferrós	0,01230
Carbonat sòdic	0,00590
Carbonat magnèsic	0'10749
Silicat sòdic	0,01603
Silicat potàssic	0,00377
Matèria orgànica	0,01890
Fosfat alumínic	Traces
Total	0,39742

Taula 122- Anàlisi de les aigües de la Font Calda de la Vilavella, realitzades per Peset Cervera i Greus Martínez, expressades en grams per litre d'aigua

Propietats medicinals

Les propietats medicinals de l'aigua que se li atribuïen eren molt diverses; de vegades en uns casos era emètica o sudorífica i en altres era purgant o diürètica, per tant estava considerada la seua indicació en aquelles malalties que milloraven amb aquests remeis o que l'experiència demostrava que era la manera per eliminar la causa productora de la malaltia. Lemos descrivia les virtuts i efectes generals de les aigües de la Vilavella en la secció III de la seua obra, en aquest apartat ens relata una llarga llista de casos clínics, on les malalties seran curades o millorades per la beguda de l'aigua o l'ús dels banys, donant constància dels efectes benèfics de l'aigua i que l'experiència confirmava en una llarga sèrie d'observacions. Així les aigües eren segons Lemos:

"Son diuréticas, sudoríficas, aperitivas, cephalicas, nervinas, emenagogas, anticolicas y antihipocondriacas; que vigorizan el apetito, corroboran el estómago, ayudan a la digestión, que limpian la piel de toda inmundicia, curan los herpes, humor salado, sarna tiña y toda exúlceracion cutánea; que resuelven las hinchazones, facilitan el juego á las articulaciones, laxândo sus tendones y partes membranosas, disolviendo al mismo tiempo el humor sinovial concretado. A los más mueven el vientre, a muchos el sudor y a todos la orina, pero sin daño ni incomodidad sensible con tal que se usen en la debida forma y dosis conveniente".⁴⁴⁹

Per tant, després d'una llarga descripció de casos clínics que milloraven ostensiblement amb l'ús de l'aigua, i d'acord amb aquesta experiència de l'ús de les aigües en els malalts, Lemos resumia les virtuts medicinals que tenien les aigües termals de la Vilavella en 1788, quan es prenen de forma beguda:

⁴⁴⁹Lemos (1788) p 35.

"diluentes, atemperantes y dulcificantes de la sangre, estomacales, aperitivas, emenagogas, histéricas, sudoríficas, diuréticas, lithontríticas, cephalicas, anhipocondriacas, nervinas, anticolicas, pectorales, resolutivas y algo catharticas... estas son las prerrogativas que tienen nuestras aguas en superlativo grado, y aun otras mas notables que para mí son; la seguridad, energía suavidad y universalidad en sus efectos".⁴⁵⁰

En el cas que les aigües es preneren en forma de bany, ja des d'antic es deia, el que Lemos ratificava sobre aquesta utilització de les aigües, de tal manera que resultaven beneficioses per :

"Es muy bueno el temple que tiene nuestra agua para quando se usa en baño con el fin de remediar la hipocondría, melancolía, manía, afeccion histérica y demas enfermedades que proceden de vapor, ó cuya causa es la contraccion espasmódica de los nervios".⁴⁵¹

El llistat de virtuts medicinals que Madoz presentava més endavant en 1848 no varia molt, depenia si l'aigua era beguda o presa en forma de bany. Ho podem resumir d'aquesta manera, utilitzant el lèxic de l'època:

Beguda

- *Digestives*: Malalties estomacals, del canal intestinal, falta de gana, males digestions, flats, rodaments de cap, acidesa, vòmits, còlics biliosos, diarrees i disenteries, desordres de la mucosa gastrointestinal, obstruccions del fetge, melsa i mesenteri. Icterícia i hipocondria que és una malaltia caracteritzada per desordres digestius.
- *Cardíacques*: Cardiàlgies caracteritzades per dolors precordials indicatius d'alteració cardíaca.
- *Renals*: Còlics nefrítics i mals del sistema renal. Vicis calculosos. Supressions i retencions d'orina.
- *Circulatori*: Fluxos hemorroidals, procedents de les inflamacions de les venes hemorroidals. Falta de circulació de la vena porta.
- *Infeccioses*: afeccions verminoses.
- *Mals de generació*: Desordres de la menstruació, leucorrea, blenorrea, clorosi u opilació. Mal histèric i malalties que impedeixen la maternitat.

Bany

L'aigua de bany era emètica o suosa, porgant i diürètica. Amb aquestes propietats, els banys tenien efectes beneficiosos en les següents malalties:

- *Dermatològiques*: Per a vicis escrofulosos i herpètics.
- *Reumàtiques*: Paràlisi, reumes artrítics i musculars.
- *Mals de generació*: Impotència o debilitat viril, blenorrees, leucorrees i mal histèric.
- *Digestives*: Diarrees i disenteries.
- *Renals*: Supressions i retencions d'orina.

---

⁴⁵⁰ Ibídem, pp 55, 56.

⁴⁵¹ Ibídem, pp 84, 85.

4. Balnearis i aigües medicinals

Al llarg del segle XIX, les aigües de la Vilavella es varen consolidar com bones per a malalties reumàtiques, fins al punt que la major concurrència a l'establiment era principalment d'aquest tipus de malalts. El Director mèdic Inocente Escudero en 1878 resumia d'aquesta manera les propietats de les aigües de la Vilavella:

"En resumen las aguas minerales termo-sulfatadas cálcicas de Villavieja son especiales para el tratamiento del reumatismo, gota y parálisis y muy útiles para combatir las consecuencias del traumatismo, las afecciones escrofulosas, las funciones de las vías digestivas, las vaginales y uterinas y por último las neurálgicas y otras enfermedades nerviosas".⁴⁵²

En 1885 Inocente Escudero en l'última temporada que va treballar com metge Director de l'establiment termal de la Vilavella, afirmava categòricament les virtuts de les aigües de la Font Calda, tenint en compte, la llarga experiència que havia obtingut al llarg de la seua carrera professional relacionada amb les aigües mineromedicinals:

Fig. 117- Claustre de les columnes de l'establiment de l'Estrella a la Vilavella

"Creo que pocos manantiales podrán presentar una estadística que los de Villavieja en las afecciones reumáticas y por esto se comprende que en muchas leguas a la redonda no se hable de estas aguas sino para considerarlas como un prodigio en todas las formas del reumatismo y que se vaya a ellas buscando el principal y casi único remedio para su curación o alivio ¿cómo se explican estos buenos resultados? No lo sé, y he repetido muchas veces estas frase, no lo sé de una manera satisfactoria, porque la composición mineral de las aguas no satisface para establecer esta especializacion tan marcada, siendo por lo tanto necesario el buscarla en las condiciones de su calórico, en el modo de estar electrizadas y en la forma de emplear los diversos procederes balneoterápicos. En cuanto por la parte de Valencia, Castellón y Teruel cae una persona atacada de reumatismo y se sostiene con alguna insistencia, ya le dicen los Médicos «no se curará V. hasta que no marche a Villavieja» tal es el buen concepto de que gozan estos veneros de salud no sólo para los estraños de la medicina sino también para los mismos médicos".⁴⁵³

Inocente Escudero durant els nou anys de permanència en la direcció del balneari de Vilavella va fer un estudi crític de les virtuts medicinals de les aigües de la Font Calda, sobre la creença que hi havia des dels segles anteriors y la observació clínica que ell havia observat durant els anys de praxi mèdica en els centres termals, de tal manera és així que en la memòria de 1880 contraposava la seua experiència amb les virtuts medicinals que en 1788 enumerava Lemos en la seua obra. Així respecte de les aigües del balneari de la Font Calda, Escudero, metge Director des de molts any enrere,

⁴⁵² Escudero (1878) p 40.

⁴⁵³ Escudero (1885) pp 22, 23.

d'acord amb l'experiència que tenia sobre els tractaments termals i les virtuts medicinals de les aigües mineromedicinals en general i de les aigües de la Vilavella en particular, estava d'acord amb Lemos en alguns punts, com eren, respecte l'aparell digestiu, els efectes beneficiosos de les aigües en les digestions pesades i en les dispèpsies habituals, en canvi Escudero afirmava que no havia observat els efectes purgants que li atribuïa Lemos sobre les obstruccions de les primeres vies. Pel que fa a les malalties de l'aparell femení, Escudero corroborava el efecte tan beneficiós que les aigües tenien en dos trastorns menstruals de les dones que eren les amenorrees i les dismenorrees, així com en les leucorrees simples, però no podia confirmar l'efecte de les aigües sobre l'esterilitat perquè no havia tingut cap cas d'aquest tipus i per tant no havia pogut estudiar-lo, aquesta és la mateixa asseveració que feia respecte de l'histerisme, malaltia que Lemos assegurava que millorava amb l'ús de les aigües. Respecte l'aparell renal, concretament sobre l'efecte diürètic i afavoridor de l'expulsió dels càlculs renals i vesicals que en el segle XVIII Lemos atribuïa a les aigües, en aquest cas Escudero considerava que les aigües eren altament beneficioses, perquè efectivament exercien un efecte diürètic, Escudero estava completament d'acord amb Lemos, sobretot corroborat per la bona evolució de casos pràctics que havia tingut en el balneari. Tampoc dissentia dels bons resultats que s'observaven en la milloria de les hemiplegies per causa central que Lemos lloava en 1788. Però no confirmava l'efecte benèfic que afirmava Lemos sobre l'icterícia, les cefalàlgies per sang empobrida, en els dolors còlics i sobretot l'efecte que les aigües tenien en els infarts pulmonars, en aquesta última malaltia, Escudero considerava que més bé empitjoraven per l'efecte excitant que produïen, i en aquest cas els malalts no podien rebre el tractament termal, és a dir estaven contraindicades. Pel que fa a les malalties oftalmològiques i dermatològiques, encara que no estava totalment en desacord, qüestionava en part els efectes tan altament benèfics que Lemos afirmava categòricament sobre els efectes cutanis i les fluxions d'ulls, tal i com donen testimoni les paraules de Lemos:

"Sin embargo de todo lo dicho hay aun otras enfermedades en donde brillan y se hacen mas manifiestas las virtudes y poderío de estas aguas, son estas: los afectos cutáneos de qualquiera clase que sean, pues no ha habido enfermo de estas especies de males que no sea panegirista de las aguas por los efectos tan saludables que halló en ellas, no contándose uno que haya vuelto desconsolado de los muchos miles que han acudido de todas partes a tomarlas. Quarenta y ocho años hace que exerce de Rector en dicha Villa el Dr. D. Pedro Espuig, y me ha asegurado baxo palabra de Sacerdote, que hasta hoy no ha visto uno que dexa de ser curado de enfermedad en la piel, si ha usado las aguas metódicamente. A su eficacia ceden inmediatamente ó logran un grande alivio todas las especies de herpes, la tiña, humor salado, exulceraciones de la piel, y toda acrimonia que se apodera de las glándulas cutáneas, á menos de que estas enfermedades no estén sostenidas por alguno de los vicios peregrinos".⁴⁵⁴

Escudero s'estranyava en gran manera sobre les asseveracions de Lemos respecte de les virtuts medicinals tan poderoses en les dermatosis, sobretot perquè les aigües de la Font Calda no eren sulfurades, sinó sulfatades i en aquest cas el mineralitzador no tenia una actuació tan beneficiosa sobre la pell, les paraules de Escudero són esclaridores:

"Se necesita mucho para poder asegurar que unas aguas no sulfuradas, sino sulfatadas desarrollen sobre las enfermedades de la piel tal acción curativa que no se haya desmentido por ningún enfermo en el trascurso de 48 años. No se concibe afirmación tan categórica, y ya quisieran los manantiales exclusivamente sulfurados poseer

---

⁴⁵⁴ Lemos (1788) p 50.

propiedades, no para la curación de todas las dolencias cutáneas, sino para la mitad y aun menos con cuyos resultados podían estar satisfechos, y con certeza se verían visitados por innumerables bañistas atacados de todas las morbosidades dermatósicas. Hay que notar que desde 1788 acá ha decaído casi por completo la toma de las aguas de la Fuente Calda para las afecciones de la piel, en la actualidad vienen a ellas pocos de estos enfermos; 27 he tenido este año, y á la verdad que no estoy descontento de sus resultados; las aguas sulfatadas recomendables son también para los trastornos humorales, que se reflejan en la cubierta cutánea, pero no para tanto como aseverar que es un específico infalible, curándose todos los enfermos sin excluir uno, como dice el Rector Espuig por boca del Sr de Lemos".⁴⁵⁵

Finalment Lemos aconsellava les aigües per als dolors de tipus reumàtic i gotós, i en general en la falta de moviments articulars i alteracions lligamentoses, com a conseqüència de reumes, asseveració en la que Escudero estava totalment d'acord, expressant-se d'aquesta manera:

"Aquí está hoy dia fijada la especializacion de estas aguas minerales , y en prueba de ello baste decir que de los 1700 y pico de bañistas, que han acudido este verano a Villavieja, las dos terceras partes pertenecen á enfermos reumáticos y gotosos, en cuyas enfermedades estriba actualmente y con justicia la reputacion, cada año creciente, de que gozanlos veneros salutíferos de Villavieja."⁴⁵⁶

4. El funcionament del balneari i l'ús medicinal de les aigües

Posologia

La posologia depenia si era per a prendre beguda o per a banyar-se, hi havent en cada cas una pauta estipulada.

- *Aigua beguda.* Durant un mes calia prendre entre 2 i 6 gots al dia i a continuació s'havien de fer uns passeigs continuats, es començava el primer dia, prenent dos gots d'aigua pel matí en dejú i dos per la vesprada després d'haver fet la digestió, augmentant cada dia un got d'aigua fins a 6 o més gots, sense oblidar que després de la pressa del got d'aigua calia fer un xicotet passeig. La quantitat d'aigua que es prenia depenia del tipus de malalt, és a dir l'edat, la susceptibilitat que presentava, el temperament, el gènere de vida que duia, la constitució que tenia, i sobretot les dolences que presentaven, evidentment tot supervisat pel metge del balneari. Després del mes l'aigua beguda no tenia cap efecte perquè segons els metges, el malalt s'acostumava a l'aigua.
- *Banys.* Lemos descriu les diverses maneres que hi havia de prendre el bany a Vilavella, així l'aigua de bany, es podia prendre de tres formes:

De cos sencer.

Mig bany, fins a la cintura. Semicupi.

De peus. Pediluvi.

Aquestes eren les formes habituals de prendre el bany. Madoz en 1848 informava sobre la forma i el temps que havien de durar els banys, així els banys d'aigua havien de tindre una duració que era distinta segons es

---

⁴⁵⁵ Escudero (1880) pp 31, 32.

⁴⁵⁶ Escudero (1880) p 33.

tractava d'adults o de xiquets. En el cas d'adults la durada del bany era des de la mig hora fins als 45 minuts en cada bany. En el cas dels xiquets la durada era de 8 a 10 minuts. Si es tractava de persones que eren molt susceptibles o que presentaven molta irritabilitat com era el cas dels hipocondríacs o les histèriques, només calia fer un bany molt curt i en algunes ocasions simplement una immersió. La quantitat de banys oscil·lava entre 9 i 18 banys, en aquest últim cas si la quantitat de banys era molt gran, calia fer un descans de 3 o 4 dies cap a la meitat de la presa dels banys. Si es volia aconseguir un efecte local també hi havia la possibilitat de la cura mitjançant els dolls d'aigua, 2 o 3 vegades al dia durant 10 o 12 minuts cada vegada.

Contraindicacions

L'ús inadequat de les aigües de vegades provocaven efectes secundaris no desitjables, sobretot si hi havia un consum excessiu, en altres ocasions hi havia malalties en que estaven totalment contraindicades pels efectes nocius que provocaven. Les aigües minerals devien seguir quatre regles fonamentals: la quantitat, la qualitat, l'ocasió i el mode d'ús. Totes aquestes regles eren tingudes en compte, i les diverses situacions ja es barallaven i eren conegudes en 1788, així Lemos escriu una secció prou extensa sobre els accidents que solien observar-se durant l'ús de les aigües minerals d'aquesta manera no es podien prendre begudes en tota una sèrie d'afeccions que depenien de l'individu i de la naturalesa de la malaltia així com dels símptomes que tenien.

"Los accidentes que suelen sobrevenir durante el uso de las aguas minerales son varios...Los que la experiencia tiene acreditados que son propios de estas aguas ó que sobrevienen con mas frecuencia son; el no actuar los enfermos el agua, padecer ardor é irritacion en la orina, sobrevenir diarrea con dolores de vientre, sequedad de boca, y padecer astriccion de vientre".⁴⁵⁷

A més a més d'aquelles situacions, on hi havia efectes secundaris produïts pel mal consum de les aigües, estaven totes les malalties que l'experiència havia demostrat que no es podien prendre, i que des de feia molts anys enrere es coneixien. Lemos és molt prudent en la utilització terapèutica d'aquestes aigües, i prou convincent en les situacions on l'aigua beguda està contraindicada:

"Son declarado homicida de los hidrópicos de qualquiera especie que sea el derramamiento, y de qualquiera causa que provenga...Son nocivas á los que hace poco tiempo que han arrojado sangre por la boca; á los que acostumbran a echarla por las narices; á los que están con actual sangre de espaldas; á las mujeres que son castigadas de sangre de lluvia...Tambien son contrarias á los que son amenazados de supuración en qualesquiera de las partes internas; á todos aquellos que la tienen á los embarazos del cerebro por una sangre enrarecida; á los que padecen de cáncro, vulgo zaratán, en qualquiera parte del cuerpo, esté ó no ulcerado; á los que tienen cursos sanguinolentos, acompañados de dolor é irritación de vientre; á los que padecen vómitos por exáltacion de la bilis y cólicos por el derrame de este humor exáltado; y a todos en quienes reyne la disolución en sus humores".⁴⁵⁸

Les contraindicacions pels banys eren les mateixes que per a la beguda de l'aigua, a més a més calia afegir els malalts del cor que tampoc podien prendre l'aigua

---

⁴⁵⁷ Lemos (1788) p 57.

⁴⁵⁸ *Ibidem* pp 67, 68.

en forma de banys, en el cas de les parteres havien d'acomplir la quarantena i no eren convenients en les dones durant el període de la menstruació. En el cas de vertigen només podien fer pediluvi o de vegades també mig bany. Tampoc es podien usar en les afeccions que anaven acompanyades de febre, en els fluxos utero-sanguinis i per les vesprades en les malalties histèriques, hipocondríiques i digestions lentes. Per altra banda els banys estaven contraindicats en malalties en les quals es presentaven febre continua, susceptibilitat i temperament flemàtic.

Temporada

Lemos aconsellava l'estiu millor que la primavera que era quan començava la temporada, probablement perquè en aquesta estació no estaven els seus principis tan diluïts. Francisco de Paula Mellado⁴⁵⁹ en *La guía del viajero en España*, anomenava els principals establiments de banys i aigües minerals que hi havia a Espanya, respecte de la província de Castelló informava sobre els banys de la Vilavella, i ens deia que l'any 1849 era el Director de l'establiment Julián Álvarez Caballero. Segons Mellado es podia anar a prendre les aigües en dues temporades, la 1ª temporada començava el 15 de maig i acabava el 30 de juny, i la 2ª temporada anava des del 15 d'agost al 30 de setembre. Madoz no informa de la temporada balneària, en canvi Pedro María Rubio si que ho fa, de tal manera que afirmava que la 1ª temporada era del 15 de maig fins a la fi de juny i la 2ª temporada transcorria des del 15 d'agost al 10 d'octubre. Com veiem hi havia certa discordança en les dates d'obertura de l'establiment. Front a aquestes dates que donen Francisco de Paula Mellado per una banda i Rubio per altra, en l'obra de Pérez de la Flor i Manuel González de Jonte de 1853, el *Novísimo manual de Hidrología Médica Española* s'informa que:

Fig. 118- Pati del claustre de l'establiment de l'Estrella a la Vilavella

"las temporadas de usar las aguas de Villavieja, aunque no son más que de mes y medio cada una, como el director de los baños está todo el verano en el pueblo no dejan de concurrir bañistas, y de consiguiente dura la temporada desde mediados de mayo hasta los últimos de septiembre".⁴⁶⁰

Encara que en un principi diuen en una part del manual d'Hidrologia que la temporada 2ª acabava en el mes de setembre, més endavant en la mateixa obra quan parlen més concretament del brollador de la Vilavella, coincideixen exactament amb la informació que dóna Pedro María Rubio, tant en la durada de la primera temporada com en la de la segona temporada. En 1859 en l'Anuari expliciten les dues temporades que havia donat Rubio: 1ª temporada des del 15 de maig fins al 30 de juny/ 2ª temporada des del 15 d'agost fins al 10 d'octubre.

⁴⁵⁹ Mellado, Francisco de Paula (1849) pp 59, 60, 63.

⁴⁶⁰ Pérez de la Flor J. , González de Jonte M. (1853) p 249.

Però en el volum 10 de l'IMV p 296, es donava un altre calendari d'obertura dels banys, de manera que la 1ª temporada acabava abans del 30 de juny, només aplegava al 15 de juny, coincidint la resta de dates. En 1889 el diccionari mèdic de Littré⁴⁶¹ donava com a temporades d'assistència al balneari, la primera del 15 de maig a 15 de juny, i la segona del 15 d'agost a 10 d'octubre.

Finalment totes aquestes divergències en la durada de les dues temporades va quedar dissipada amb la R.O. de 20 d'abril de 1892, mitjançant la qual es concedia al balneari el dret de l'ús de les aigües durant tot l'any, de tal manera que després de la temporada oficial, durant els mesos que hi no estava el Director en propietat, s'encarregava de la direcció i assistència als malalts un facultatiu experimentat i nomenat pel metge Director en propietat del Balneari.

Concurrència als banys

El poble de la Vilavella a meitat del segle XIX tenia unes 400 cases, i segons Madoz així com també els diversos tractats d'Hidrologia que descrivien els balnearis més importants que hi havia a Espanya, era una població on hi havia moltes diversions i bona societat, que junt amb la benignitat del clima i per suposat les virtuts medicinals de les seues aigües, motivaven un alta concurrència a l'establiment.

Any	Banyistes	Any	Banyistes
1847	443	1877	1718
1848	353	1880	1711
1849	715	1882	1353
1850	913 ⁴⁶²	1885	695
1851	755	1910	956
1859	1403	1911	737
1860	759	1912	1131
1868	846	1913	963
1872	1209	1914	1040

Taula 123- *Concurrència als banys de la Vilavella*

Per altra banda, un factor important en el desenvolupament i la concurrència del balneari era la manera que hi havia per aplegar a l'establiment, els camins que comunicaven Vilavella amb Nules i amb Vila-real estaven en molt bon estat, quedant molt ben comunicat amb València per la carretera Reial que passava per aquestes dues poblacions, en canvi la comunicació amb la Vall i altres pobles era molt dolenta. Així es podia aplegar a l'establiment per un camí de carruatges. La manera d'arribar al balneari cap a la meitat del segle XIX era molt variada, es podia anar usant mitjans de transport còmodes i barats, així des de València es podia anar diàriament perquè hi havia dues galeres que comunicaven el balneari amb les poblacions del sud. Per altra

⁴⁶¹ Diccionari de Littré (1889) Tom II, p 1.164.

⁴⁶² Del 913 banyistes de la temporada, 158 eren per esbargiment.

banda, des de Catalunya passava la diligència comunicant l'establiment en les poblacions del Nord i al mateix temps també es podien utilitzar les diverses tartanes que estaven destinades per a serveis públics des de diverses poblacions. Amb totes estes circumstàncies favorables junt la fama curativa de les aigües mineromedicinals, la concurrència al balneari de la Vilavella va anar en augment al llarg del segle XIX.

Les dades de concurrència provenen, fins a 1850 del Tractat de Pedro María Rubio, la resta son recollides de les memòries dels metges que estaven duent la direcció de l'establiment excepte la de 1882 que procedeix de l'Anuari. Cal recalcar la temporada de 1885, que va ser de poca concurrència, tant sols de 695, perquè aquell any hi hagué una epidèmia important de còlera que va començar entre el 4 i 5 de juny, i va continuar al llarg de tot l'estiu, ocorrent en el poble de Vilavella només un centenar de morts, l'epidèmia es va resoldre gràcies a la bona praxi i diligència del metge titular del poble D. José Lodroño, malgrat aquesta situació, segons Escudero encara hi varen anar 559 reumàtics, 25 gotosos i 4 litíasics que junt amb 107 d'altres malalties sumaren la quantitat de 695, és a dir la tercera part de gent que normalment acudia a l'establiment, en una situació normal sense cap epidèmia.

5. Activitat econòmica

Cap a la meitat del segle XIX la Vilavella era una població d'uns 450 veïns/1.400 ànimes, que es dedicaven la gran majoria a treballs relacionats amb les

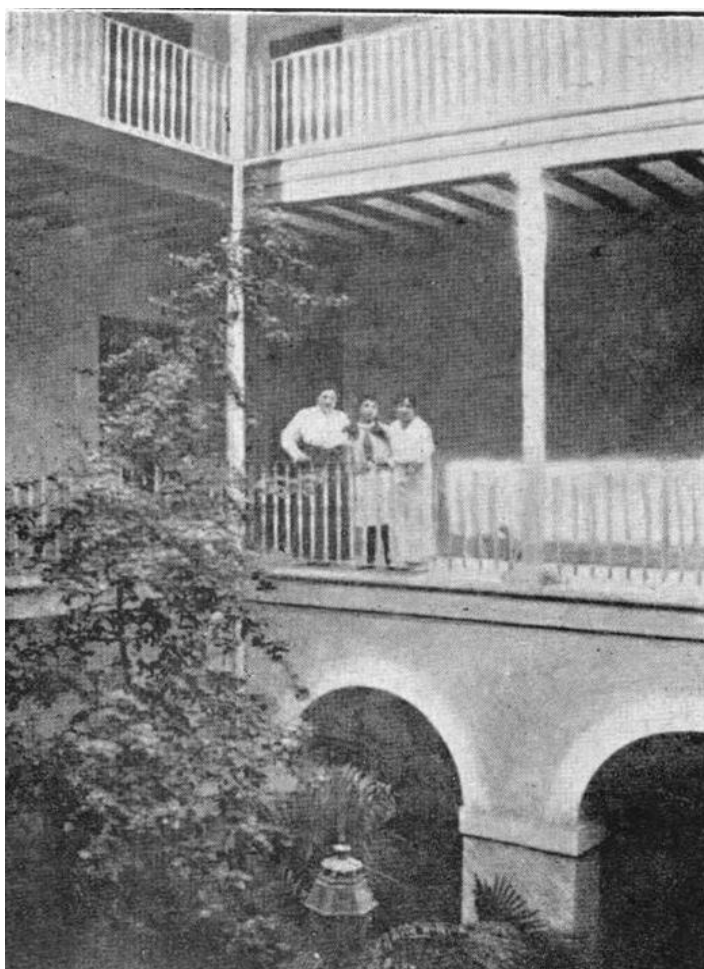

Fig. 119- Pati i claustre de l'hotel Cervelló a la Vilavella

aigües termals, moltes de les cases que hi havia estaven adequades per a hostalatge de la gent que anava a prendre les aigües, solien cobrar de 4 a 10 rs per l'allotjament d'una família i segons el nombre d'habitacions que en cada cas necessitaren.

Encara que no hi havia hospital, la caritat dels veïns suplía el treball assistencial de l'hospital. Les aigües de la Font Calda pertanyien a la vil·la, després d'haver tingut diversos litigis per la propietat amb la casa del marqués de Nules. Però malgrat això, encara que l'aigua era propietat del poble, en 1850, les piques que hi havia als peus del brollador, dues eren propietat del Comte de Cervellón, altres tres pertanyien a l'església parroquial i hi havia una

que era propietat d'un particular, totes les piques es llogaven juntes i produïen per any 5.000 rs. No obstant això, els veïns de la Vilavella podien banyar-se gratis en les bassetes del balneari, si duïen una autorització escrita pel Director mèdic de l'establiment.

Segons Pedro María Rubio⁴⁶³ el numerari corresponent a l'any 1849 del balneari de la Vilavella de Nules, tenint en compte la concurrència de 715 persones malaltes que hi varen anar aquell any, aplicant els càlculs adients que ell fa segons aquesta concurrència, aplegava a la conclusió que la despesa que feien cadascú dels malalts en els banys en 1849 era de 114.400 rs. Si volem saber la quantitat total a aquesta quantitat cal afegir el que gastaven les persones que van al balneari per esbargiment o habitualment per costum, Pedro María Rubio considerava que gastaven una quantitat similar a la que feien els malalts, és a dir uns 200 rs per persona, a més a més, també calia afegir la despesa dels criats que es calculava en 1 pesseta diària (4 rs).

Pedro María Rubio, calculava el numerari de 1850, que per tots els conceptes gastaven els banyistes i per tant els diners que es deixaven en el balneari, Rubio donava una xifra d'uns 368.100 rs. Les aigües de Vilavella ja en el segle XIX gaudien de fama, en 1888 varen aconseguir la medalla de plata en l'Exposició Universal celebrada a Barcelona, més endavant en 1909 varen aconseguir la medalla d'or en l'Exposició Regional de València. S'exportaven en gran quantitat, sobretot a València capital, on eren dutes mitjançant els ordinaris de transport.

Preus

En aquest establiment, hi havia diversos preus, en 1848 Madoz informava sobre els preus que hi havia en els banys, de manera que es cobrava pel tipus de servei que s'agafava. Així els preus oscil·laven de 2 a 4 rs, la tarifa més cara era quan el malalt elegia pica i hora per la qual pagava 4 rs per persona i bany, però si només elegia hora, aleshores el bany costava 3 rs, finalment si no elegia hora ni pica, sinó que es banyava en l'aigua antiga, aleshores el preu era de 2 rs. En 1869 Anastasio García López en la Guia del Banyista informava que hi havia diversos establiments, on normalment anava inclòs el preu dels banys en l'albergatge, així en la casa de D. Manuel Santamaría que era una casa-fonda, l'hostalatge amb pensió completa i banys costava de 20 a 24 rs diaris. Vicente Boix en 1868 informava que a Nules, poble que estava prop de la Vilavella (aproximadament 1/4 de llegua) es llogaven habitacions que costaven de 4 a 10 rs diaris, sense incloure la manutenció.

6. Directors mèdics del balneari⁴⁶⁴

El balneari de la Vilavella va passar a ser de planta en l'oposició de 1829, convocat en la Gasetta l'1 de gener de 1829,⁴⁶⁵ va aprovar l'oposició Cristóbal Rodríguez Solano. En 1822 Francisco David, metge titular de Benicarló va escriure una memòria

---

⁴⁶³ Pedro María Rubio (1853) pp 632, 633. El numerari el calcula sobre la base de la concurrència total de persones que van al balneari, li resta la quinta part que considera que són aproximadament els malalts pobres que hi van i no paguen, i el resultat de la resta ho multiplica per 200 rs, que són els diners que per terme mitjà es gasten els banyistes, el producte representa la despesa que fan els malalts en el balneari.

⁴⁶⁴ Martínez Reguera (1897) parte 2ª, tomo 2º, p 883.

⁴⁶⁵ En aquesta oposició va traure la plaça de metge director del balneari d'Arxena, Pedro María Rubio Martín, i el Dr. González Crespo.

sobre les aigües termals de la Vilavella, que segons informa Martínez Reguera li varen donar un premi la Societat d'Amics del País.

Ángel Sanz Muñoz	1818 a 1826
Vicente Forner (interí)	1828
Cristóbal Rodríguez Solano	1829 a 1836
José Menchero Arias	1837 a 1848
Vicente Huesa (interí)	1848 2ª temporada
Julián Álvarez Caballero	1849 a 1850
José Mª Barraca (permuta)	1851 a 1876
Enrique A. Sanchís Fabra (interí)	1868
José Genovés Tío (permuta)	1877 va morir
Juan Inocente Escudero González	1877 a 1885
Enrique Antonio Sanchís Fabra (permuta)	1886 a 1901
Clodomiro Andrés Miguel	1905
Benito Avilés	
Mariano Fernández	
Ramón Llord Gamboa	
Eduardo Bravo	1914 a 1916
Ángel Nieto Méndez	1919 a 1923

Taula 124- Directors mèdics del balneari de la Vilavella

1. *Ángel Sanz i Muñoz*. Natural d'Almarza, va nèixer l'any 1780. Revalidà els estudis de Medicina a València en 1809. Després d'haver aconseguit la plaça de Fitero en l'oposició de 1817, al no ser ben acceptat pel propietari de l'establiment⁴⁶⁶ va ser traslladat l'any següent al balneari de la Vilavella, aquesta plaça no havia eixit en aquestes oposicions encara que un dels opositors, Francisco García Malo de Molina, ho havia demanat.⁴⁶⁷ Ángel Sanz va ser Director del balneari de la Vilavella des del 1818 fins a l'11 d'abril de 1826, data que va passar a Sacedón on va morir el 16 de maig de 1837.
2. *Cristóbal Rodríguez i Solano*. Va nèixer a Guadalupe (Cáceres) en 1800. Va estudiar la carrera de Medicina en la Universitat de Salamanca, llicenciant-se

⁴⁶⁶ Ángel Sanz es va trobar en un problema legal a Navarra, perquè en aquest regne segons la llei de *las Cortes de Estella* (1724) els metges que exercien la medicina havien de ser examinats pel Col·legi de Sant Cosme i Sant Damià, de manera que no li deixaven exercir per ser titulat per València, així va elevar un recurs al Rei (15 novembre de 1817) però no va obtenir resposta en canvi el Virrei va al·legar que la petició era contra la legalitat i que amb anterioritat el seu lloc ja estava cobert.

⁴⁶⁷ Francisco García Malo de Molina, un poc abans de començar l'oposició, l'1 d'abril, va escriure una instància demanant que s'afegira l'establiment de la Vilavella per les condicions i la concurrència que presentava i en el cas que fóra agregada optaria en primer lloc a aquest establiment, com no se li va fer cas, la plaça no va ser adjudicada en esta oposició, García Malo va obtenir la plaça de Graena, que era la que després de Busot havia demanat.

en 1827 i llegint el doctorat el mateix any a Madrid. Va aconseguir la plaça de l'establiment de la Vilavella per R.O. del 4 d'octubre de 1829, encara que no havia posat com preferència l'establiment de la Vilavella, perquè volia la plaça d'Alanje, no obstant això, la seua dissertació en l'oposició de 1829, al cos de Metge Director d'establiments termal, va ser sobre les aigües d'aquest establiment, com a resultat de la prova, va aconseguir el primer lloc per a la Vilavella amb 51 punts, front a Nicolás Sánchez de las Matas que va quedar segon, per a la plaça de la Vilavella amb 49 punts, empatat amb punts amb Francisco José Rubiales que va aconseguir el tercer lloc. Aquesta plaça no era de la seua preferència, així pel temps la va permutar per la de Montemayor, però la permuta va ser anul·lada per Martínez Serrano en contra de la voluntat de Rodríguez Solano que va demanar la validesa de la permuta el 24 d'abril de 1836, la qual cosa, se li va denegar el 7 de maig del mateix any, aquest any, Rodríguez Solano no es va presentar en l'establiment termal, i l'incident va ocasionar que el 3 de desembre fóra separat del càrrec de Director de la Vilavella per abandonament de la plaça, posteriorment en 1839 va ser restablert com Director d'establiments termals però va passar a dur la Direcció de Carballino i Partovia.

3. *José Menchero*. Nascut a Madrid en 1786, va estudiar medicina a València. Pertanyia al cos de Directores Mèdics des de l'oposició de 1817 on va aconseguir la plaça de Solán de Cabras, el 1828 va passar a El Molar. Destituït Rodríguez Solano de la plaça de la Vilavella, aquesta va eixir en les oposicions de 1838, de tal manera que per R.O. de l'11 de novembre de 1837 José Menchero, va passar a dur la Direcció del balneari de la Vilavella fins a la seua mort que va ocórrer el 25 de juliol de 1848. Després d'analitzar les aigües de diversos brolladors, com El Molar i la Sima, va analitzar les aigües de Bellús⁴⁶⁸ en 1838 i les de la Vilavella en 1840.
4. *Vicente Huesa*. Va ser nomenat metge interí de l'establiment de la Vilavella durant la 2ª temporada de 1848, al morir José Menchero al final de la 1ª temporada d'aquest any.
5. *Julián Álvarez i Caballero*. Nascut a Córdoba en 1814, va ser nomenat metge Director amb propietat dels banys de Cestona el 28 de Juny de 1847, però va ser traslladat per un altra ordre del 28 de desembre de 1848 al balneari de la Vilavella, on va estar fins al 31 de maig de 1851, que es va traslladar als banys de Frailes i la Ribera per la permuta que va fer amb Jose Mª Barraca. Va morir a Málaga el 9 d'octubre de 1852.
6. *José María Barraca*. Va nàixer i estudià a Sevilla. Fou nomenat Director mèdic interí dels Banys de Frailes i la Ribera en 1841. Passà a ser del cos de Director cinc anys mes tard. Va aplegar a la Vilavella el 31 de maig de 1851 per la permuta que va fer amb Álvarez Caballero, de la direcció del balneari de la Vilavella va ser destituït per la Junta revolucionaria de Castelló en Octubre de 1868, i refet pel Govern a principis de 1869. Després d'analitzar les aigües de

---

⁴⁶⁸ Els treballs que va realitzar sobre l'anàlisi de les aigües del brollador de Bellús els va publicar en el *Diario de la Verdad*, de Valencia (1838-39), aquests treballs varen ser enviats a la Reial Junta Superior Governamental el 6 d'octubre de 1838.

Frailles en 1842 i la Ribera en 1847, va analitzar les aigües de la Font Calda en 1869, quan va estar a la Vilavella, segons consta en les seues memòries. Residia a Guadalajara fora temporada. Moria a Sevilla el 10 de desembre de 1876.

7. *José Genovés i Tío*. Nascut en la Vila de Torres (Madrid) en 1824. Estudià la carrera de llicenciat en medicina i cirurgia en la Facultat de Medicina de València. Fundador de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica, va ser nomenat metge interí de l'establiment de Benimarfull el 6 d'abril de 1875. L'any següent, va obtindre la plaça de metge Director dels banys de Fitero Nuevo per R.O. del 6 de juny de 1876, plaça que va permutar per la de Vilavella de Nules el 23 d'octubre de 1877, lloc que no aplegà a dirigir perquè es va morir el 30 d'agost de 1878 a Almansa.
8. *Juan Inocente Escudero i González*. Natural de Cervera de Río Alhama (Logroño) va nèixer el 27 de desembre de 1825. Es va Llicenciar en Medicina a Madrid (juny 1850). Per designació directa,⁴⁶⁹ va ser nomenat director amb plaça de la Vilavella (R.O. 25 de gener de 1877) però per R.O. del 23 d'octubre de 1877 va permutar la plaça amb Genovés Tío, per la de Fitero Nuevo, on va estar des del 23 d'Octubre de 1877 fins al el 30 d'Agost de 1878, data que va morir Genovés Tío i hagué de fer-se càrrec de l'establiment de la Vilavella. Va estar a la Vilavella fins a la temporada de 1885, el 13 de març de 1886 va fer la permuta amb Sanchís Fabra, passant a Fitero Viejo. Membre fundador de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica.
9. *Enrique Antonio Sanchis i Fabra*. Natural de Catarroja (València) va nèixer el 14 de juny de 1843, estudià en València i Madrid, de manera que va obtindre la llicenciatura en Medicina per la Universitat de Madrid (23/06/1867). Es va presentar a la oposició de 1874 obtenint plaça, així va ser nomenat metge Director de balneari el 6 de juny de 1876 a l'establiment de Fuensanta de Gayangos, després de passar per diversos establiments, el 13 de març de 1886 va permutar la plaça de Fitero Viejo per la de la Vilavella que ocupava Inocente Escudero. Havia sigut nomenat Director metge interí de la Vilavella per la junta revolucionaria de Castelló el 19 d'octubre de 1868, càrrec del que va renunciar el gener de 1869, al assabentar-se per la Direcció General de Sanitat que el Director de l'establiment, el metge José María Barraca, que havia sigut destituït de forma arbitrària per la Junta, era el metge propietari de la plaça, facilitant d'aquesta manera que Barraca fóra rehabilitat i poguera tornar al seu lloc de Director del Balneari de la Vilavella. Sanchis en aquest any no va treballar en l'establiment de la Vilavella. Membre fundador de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica i numerari de l'Institut Mèdic Valencià des de 1870.
10. *Clodomiro Andrés i Miguel*. Nascut a Ayllón (Segovia) el 15 de febrer de 1848, estudià medicina en la Universitat central de Madrid (1869). Va ser nomenat Metge del cos de Directors de balnearis per R.O. del 6 de juny de

---

⁴⁶⁹ Per una disposició reglamentària arrellegada en el article 4^{art} del Reglament de l'11 de març de 1868 passaven a ser Metges Directors amb propietat tots els Metges Directors interins que estaven sis anys de servei com a tals.

1876 passant a dirigir el balneari de Caldas de Reyes. En 1873 va dirigir de forma interina el balneari de Salinetas de Novelda. Després de passar per diversos balnearis al llarg de 30 anys, es va fer càrrec de la direcció del balneari de la Vilavella en 1905. Va ser membre fundador de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica.

11. Benito Avilés.

12. Mariano Fernández.

13. Ramón Llord i Gamboa.

14. Eduardo Bravo.

15. Ángel Nieto i Méndez.

B. Pous de banys

1. Introducció: Fonts històriques, ubicació

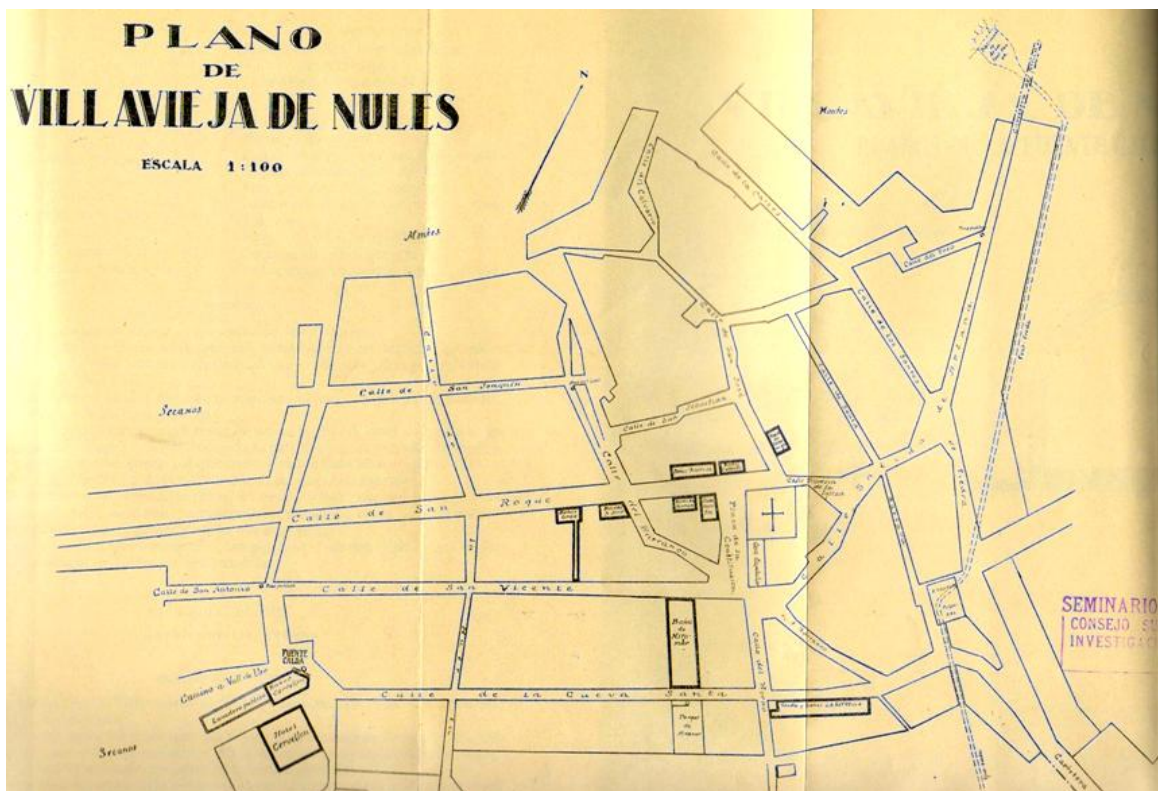

Fig. 120- Plànol de la població de la Vilavella, Escala 1:100. Es pot observar la ubicació dels diversos establiments que hi havia en el poble: Hotel Cervellón, Fonda l'Estrella, Banys de Miramar i els diversos pous. (Font: Abad Monzó, 1920)

Tal i com hem expressat anteriorment al parlar de l'antiguitat de la Font Calda, el descobriment de l'aigua dels pous va ocórrer prou més tard, és a dir, al final de segle XVIII, els veïns de la Vilavella se n'adonaren de l'existència de pous d'aigua calenta. El que va succeir és que pel 1785 un veí del poble anomenat Francesc Montón, que vivia

en el carrer de Sant Josep, en la segona casa, a ma dreta entrant per la plaça que donava al mencionat carrer, va descobrir un pou dins de sa casa. Montón buscava aigua per a l'ús propi de la seua família, i va descobrir que l'aigua estava calenta i tenia propietats medicinals, aquest fet va cridar l'atenció de veïns i malalts que anaven a la Font Calda, de manera que altres veïns del poble, començaren a fer excavacions descobrint diversos pous d'aigua amb propietats similars, la qual cosa va contribuir a la creença que tenien els habitants de la Vilavella, que consistia en la sospita que sota la vil·la hi havia un llac d'aigua termal. Després de la trobada de Francesc Montón el nombre de pous que es feren a la Vilavella va augmentar, de manera que l'aigua que es traïa dels pous era utilitzada en forma de banys per alleugerir les malalties, essent corroborades les seues propietats terapèutiques després de moltes observacions i aplegant a ser considerades com aigües medicinals. Com a conseqüència de tot açò, els veïns de la població començaren a construir cases en les que a més a més d'haver banys hi havia habitacions còmodes on pogueren allotjar-se les persones que anaven a prendre banys. Així al llarg del poble estaven repartits els pous d'aigua, que s'havien fet i que servien per als banys, Madoz informa que estaven distribuïts en 9 establiments. En cada establiment els banys estaven situats en la planta baixa al costat del pou, les piques eren d'una grandària que només podia utilitzar-les una única persona. Cada habitació era prou gran, estava entaulada, era independent de les altres, tenia a banda de la banyera, un llit per a que el malalt poguera descansar durant una mig hora després del bany, amb la finalitat de poder suar i d'aquesta manera segons la creença de l'època, poder sanar de la malaltia, eliminant la malaltia per la suor. Lemos en 1788 ja enumerava diversos pous amb aigua calenta en la Vilavella, concretament deia que hi havia cinc, dos estaven en el carrer de "S. Josef", dos en el carrer de l'Església vella i l'últim en la casa d'un tal Pastor, però només l'aigua del pou de Francesc Montón del carrer "S. Josef", estava considerada com bona per a l'ús mèdic. Pedro María Rubio en 1850, fa una relació dels pous que existien, així com la ubicació i la seua temperatura, de tal manera que podem saber el nom del carrer on estaven situats els diversos establiments que tenien pous d'aigua calenta i que eren freqüentats pels malalts, i al mateix temps, també fa un registre de la temperatura que tenia l'aigua en cada pou, per altra banda l'aigua d'aquests pous era lleugerament diferent de l'aigua procedent de la Font Calda, per la qual cosa les indicacions i la posologia era completament diferent. Els diversos carrers que Rubio anomenava on estan situats els pous eren :

- Carrer Sant Vicent nº 3, informava que tenia l'aigua a 28 °R.
- Carrer Sant Vicent nº 15, l'aigua estava a 37 °R, probablement era l'aigua amb la temperatura més alta.
- Carrer de la Cova Santa nº 27, l'aigua apareix a 30 °R.
- Carrer Sant Josep nº 13 que era el pou anomenat del Canonge, l'aigua estava a 35 °R.
- Carrer de Sant Sebastià nº 10, el pou d'aquesta casa presentava l'aigua a una temperatura de 35 °R.
- Plaça de l'Església nº 5, també estava a una temperatura de 35 °R, en aquesta última casa hi havia un altre pou d'aigua a 36 °R.

De totes aquestes cases, les més antigues eren la del Canonge o de Montón (que havia sigut la primera en ser descoberta), seguida per la del carrer Sant Sebastià i la de Rosa Roca (Alies del Grau). En 1898 hi havia 11 establiments que oferien serveis als banyistes, tres eren fondes i els altres vuit eren cases particulars amb pous. Les fondes que hi havia eren:

- Cuesta o Font Calda
- Miquel Represa o balneari de Sant Joan Baptista⁴⁷⁰
- Verge de la Estrella

Per altra banda les cases que tenien pous i que ateniien als banyistes eren les següents:

- Santa Bàrbara
- Pedro Alcázar
- Sant Josep
- Canonge
- Florenci
- Nostra senyora de Llidó
- Grau
- Sant Sebastià

2. Característiques i propietats de les aigües

Esta aigua estava classificada com *2ª classe medicinal. Ordre 2ª calentes i gènere 1er salines amb acció sobre l'economia animal.*

Propietats físiques

La temperatura era superior a la que presentava la Font Calda, la majoria dels pous tenien l'aigua amb una temperatura que estava al voltant de 28-37 °R, aquesta temperatura era variable depenia de l'establiment i dins de cadascun, del nombre de banys que es prenien diàriament, inclús depenia de la temperatura ambiental, motiu pel qual era difícil establir la temperatura que presentava l'aigua de cada bany. Era incolora i inodora, clara i transparent. Es tractava d'una aigua grossa, que en aquest cas a diferència de l'aigua del brollador, no dissolia el sabó, ni coïa els llegums. Presentava un sediment groc silícic. Era una aigua salobre, que junt a la quantitat de guix i alumina que contenia, la feia desagradable per beure, per tal motiu només s'aconsellava l'ús extern i complementari de la Font Calda, en forma de banys. El pes específic de l'aigua era de 1,0021, superior al de l'aigua destil·lada.

Propietats químiques

Respecte de la composició analítica de l'aigua dels pous, Lemos comentava que analitzades les aigües del pou constaven de cinc principis.⁴⁷¹No es podia saber la quantitat perquè segons Lemos faltava l'instrument adequat per a realitzar-lo. Cada lliura d'aigua contenia substàncies volàtils i fixes:

Volàtils:

- Ayre fixo
- Vaho flogístic

Fixes:

- Sal comú o marina. 1 grà
- Selenítica. 0,5 grans
- Terra absorbent calcària (base alcalina). Menys de 2 grans

---

⁴⁷⁰ Posteriorment va ser balneari de Sant Joan Baptista.

⁴⁷¹ Lemos (1788) p108.

4. Balnearis i aigües medicinals

La composició de les aigües dels pous que donava Madoz⁴⁷² era lleugerament diferent de la composició de la Font Calda, el llistat d'elements químics era qualitatiu, no donava cap proporció entre els diversos components. L'anàlisi de les aigües, que proporcionava el Diccionari era el següent:

- Sub-Carbonat fèrric
- Sub-Carbonat magnèsic
- Sub-Carbonat càlcic
- Sub-Carbonat sòdic
- Hidroclorat de sodi
- Deutosulfat⁴⁷³ de calci i magnesi
- Sulfat àcid alumínic⁴⁷⁴
- Deutòxid de ferro
- Sílice

Pedro María Rubio donava una informació similar, però afegeix, que les aigües dels pous foren analitzades en el Reial Laboratori de Madrid en 1788 amb els següents resultats:

- Carbonat fèrric
- Carbonat magnèsic
- Carbonat càlcic
- Carbonat sòdic
- Sulfat alumínic
- Deutòxid de ferro
- Àcid silícic

El catedràtic José Monserrat en 1867 a més a més d'analitzar les aigües de la Font Calda, també va realitzar l'anàlisi de l'aigua del pou de la casa de D. Leandro Fernández, també coneguda com Fonda de Sant Joan Baptista, obtenint aquests resultats:

SUBSTÀNCIES VOLÀTILS	Cent. Cúbics
Azot	14,3
Oxigen	4,3
Àcid carbònic	19,7
SALS ASSECADES	Grams
Sulfat sòdic	0,340
Sulfat magnèsic	0,320
Sulfat càlcic	1,065
Clorur sòdic	0,128
Carbonat càlcic	0,185
Àcid silícic	0,013
Matèria orgànica	Indicis

Taula 125- Anàlisi de les aigües del pou de la casa de Leandro Fernández de la Vilavella, realitzades per José Monserrat en 1867, expressades en grams per litre d'aigua

⁴⁷² Madoz (facsimil, 1987) Tom II, p 341.

⁴⁷³ Sulfats de calci i magnesi.

⁴⁷⁴ Sulfat àcid d'alúmina.

Propietats medicinals

L'ús extern de l'aigua s'aconsellava com reforçant de l'ús intern de l'aigua de la Font Calda. Els banys s'havia vist que tenien efectes beneficiosos en determinades circumstàncies, motiu pel qual s'aconsellaven prendre en diverses malalties:

- *Reumàtiques*: Apta per a malalts reumàtics inclús sifilítics, en la gota, en l'hemiplegia, la paraplegia, l'anquilosi i en les fractures no consolidades i les torcedures. En tots els casos alleugeraven els dolors.
- *Digestives*: Bona per infarts de les vísceres intestinals i dolors d'úlcer.
- *Renals*: Supressió i retenció d'orina, també en vicis calculosos.
- *Ferides*: Si eren per armes de foc, facilitaven l'expulsió dels fragments i cossos estranys que pogueren haver dins del cos del ferit.
- *Febres intermitents*: En la recta final de la malaltia, les aigües podien ser beneficioses.

3. El funcionament dels pous i l'ús medicinal de les aigües

Contraindicacions

Eren unes aigües molt calentes i estaven contraindicades en totes aquelles situacions que hi havia febre, fluxos sanguinis actius, en apoplexia, paroxismes gotosos i reumàtics, hemoptisi, i hematèmesi.

Posologia

Com a conseqüència de la temperatura tan alta de les aigües, junt al poc airejament i la gran quantitat d'algeps i alúmina que tenien en dissolució, no les feien molt adequades per a la beguda però el seu ús extern junt a l'ús intern de les aigües de la Font Calda les feien unes aigües d'efectes molt beneficiosos en moltes malalties, constituint la base de les seues virtuts medicinals. Madoz informava de la posologia, de tal manera que a meitat del segle XIX s'aconsellava el seu ús en dues vegades al dia, durant uns 10 o 12 minuts cada vegada. La quantitat de banys que es donaven en un tractament, oscil·lava entre 9 i 12 banys, seguint la moda del novenari per tractament. No obstant això, no es considerava convenient prendre més de dos banys al dia o romandre més de 30 minuts en el bany, perquè en aquest casos el malalt no tenia el temps necessari per a restablir-se de les pèrdues patides per l'abundant suor que patien durant el bany. Com l'aigua eixia molt calenta, per tal d'aconseguir la temperatura adequada de l'aigua dels banys i mantindre les aigües a la temperatura que el Director aconsellava en cada malalt, extreien l'aigua dels pous durant la nit i la col·locaven en uns contenidors grans, per a que l'aigua perdera part de la temperatura i una vegada refredada, es poguera mesclar amb l'aigua calenta, tot per a aconseguir la temperatura que en cada cas feia falta, que en qualsevol cas no era superior a 32 °R ni inferior a 26 °R.

Concurrència als banys

Les temporades oficials d'assistència als pous eren les mateixes que hi havia estipulades en la Font Calda, després de la temporada oficial igualment que en la Font Calda s'encarregava de la direcció i assistència als malalts un facultatiu experimentat i

nomenat pel Director mèdic en propietat del Balneari. El primer malalt que va utilitzar el bany de Montón sembla que va ser un marquès, seguit per un canonge de València que s'anomenava Busqui, motiu pel qual els veïns de la Vilavella coneixien aquest pou amb el nom de banys del Canonge.

4. Activitat econòmica

A meitat del segle XIX, el preu que costava cada bany era de 3 rs per persona. Els pous que hi havia dins de la població pertanyien a diversos veïns del poble, que llogaven habitacions a títol privat i tenien tines on s'arreglava l'aigua termal dels pous, que servien per a que els banyistes prengueren els banys.

Fig. 121- Balneari de la Vilavella en l'actualitat

Fig. 122- Riu Tùria a Xulilla. Gravat d'Alexandre Louis Josefh, comte de Laborde en el llibre «Voyage pittoresque et historique de l'Espagne»

4. PROVÍNCIA DE VALÈNCIA

Madoz informava que hi havia infinitat de fonts per diferents punts de la província, d'exquisides i abundants aigües. Això no obstant, pel que fa a fonts i aigües, remarcava que, les medicinals eren escasses amb relació amb les altres províncies. Els banys públics de Bellús, en el partit judicial de Xàtiva, eren els únics que tenien alguna entitat, eren al mateix naixement de la font d'Alfama, tenien aigües sabonoses i estaven a 20°R, per altra banda, eren molt útils per a la curació de malalties reumàtiques. Prop de Gestalgar, en el partit judicial de Villar de l'Arquebisbe, brollava a través d'una muntanya calcària, a la dreta del riu Túria, la Font Calenta, les seues aigües termals gaudien de merescuda fama per alliberar als malalts de molts dolors. També als termes de Vallanca, partit judicial de Xelva i els de Cofrents i Cortes de Pallàs que pertanyien al partit judicial d'Ayora, hi havia fonts termals i sulfuroses que encara que no havien sigut analitzades, la gent se solia banyar i havien demostrat que eren adequades per a dolors reumàtics. Per altra banda, podien trobar-se a molts punts de la província, brolladors salobres dels quals es podia obtenir una sal que tenia una blancor extraordinària.⁴⁷⁵ Respecte al balneari de la Font Podrida que estava situat a 30 kilòmetres de Requena, construït en la primera meitat del segle XIX, on les seues aigües eren declarades d'utilitat pública l'any 1871, Madoz ho considera que estava a Conca, perquè Requena en aquella època, segons les delimitacions geogràfiques, pertanyia a Conca.

En aquest treball anem a parlar dels brolladors mineromedicinals que hi havia en les poblacions de: Bellús, Estivella, Fuente podrida, Hervideros de Cofrents, Nostra Senyora del Carme, Requena, Set Aigües, Santa Ana i Xulilla.

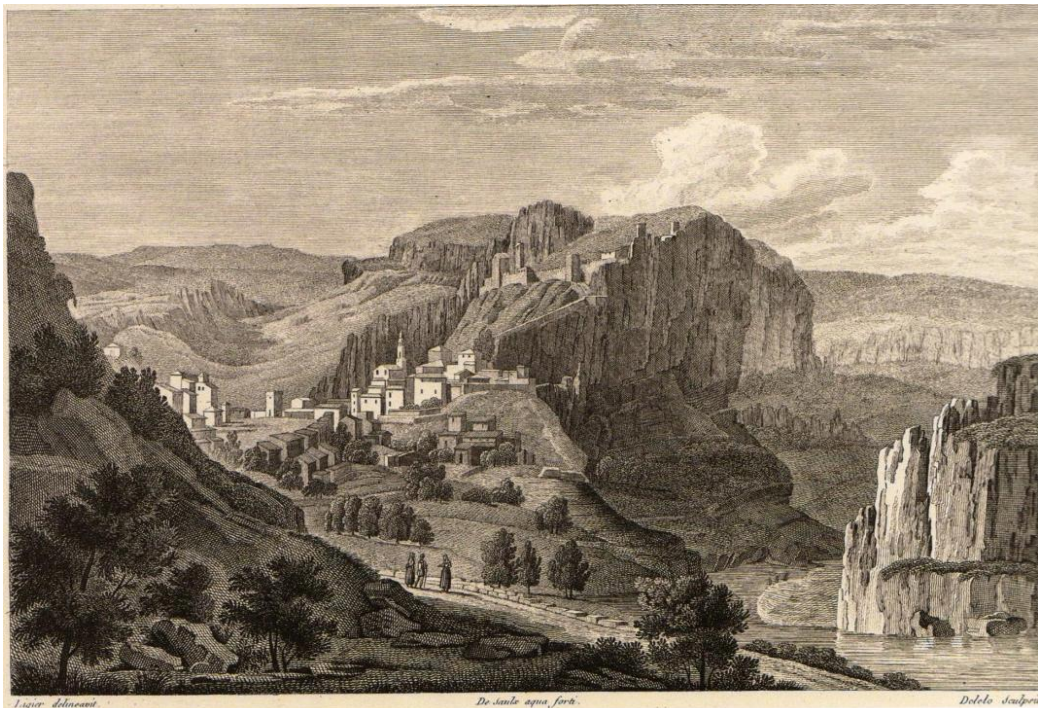

Fig. 123- Xulilla. Gravats d'Alexandre Louis Joseph, comte de Laborde en el llibre «Voyage pittoresque et historique de l'Espagne»

⁴⁷⁵ Madoz (facsimil, 1987) Tomo II, p 193, en la informació de fonts i aigües medicinals de la província, anomena les de Bellús i Gestalgar, aquesta última, al meu parèixer deu correspondre a Xulilla.

4.1 BELLÚS

1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari de Bellús

Bellús és una població valenciana situada en la comarca de la Vall d'Albaida a 38° 50' de latitud Nord i 3° 8' longitud Est, del meridià de Madrid, es troba 1 ½ llegua de San Felip de Xàtiva. A meitat del segle XIX, segons Madoz, tenia una població de 222 habitants, dels quals 46 eren veïns, cap al final del segle, en el cens de 1897, havia augmentat, de manera que tenia una població de dret de 309 habitants, però aquesta població quasi no ha variat durant el segle XX, en el cens del 2009 apareix una població de 374 habitants. Respecte de l'existència d'una font podem dir que a 2.300 passos del poble de Bellús, als peus de la Serra Grossa, també anomenada pels naturals Serra del Baladret, es troba la font d'Alfama o Alfamas que és el brollador de l'establiment de Bellús.

Sobre l'antiguitat dels banys, no hi ha referències, però el nom de la font Alfama, que significa bany calent o aigües minerals,⁴⁷⁶ és clarament d'origen àrab, la qual cosa fa pensar que en aquella època fóra utilitzada l'aigua del brollador com aigua termal, però com deia Villafranca no hi havia restes arqueològiques, ni romanes, ni àrabs que ho pogueren testimoniar. Malgrat això, hi havia una tradició popular que parlava de la utilització de l'aigua de la font en l'època moruna per a blanquejar la roba, però no es diu res sobre l'ús terapèutic de les aigües. En 1853 Pedro María Rubio⁴⁷⁷ parlava de vestigis romans i àrabs, que donaven constància de l'antiguitat d'aquests banys. De tots els documents escrits que hem revisat sobre les aigües de Bellús, el més antic és el de Francisco Josef de Lemos de 1788, *Virtudes medicinales de las aguas minerales de la Villavieja de Nules*, apartat *Las aguas minerales que hay mas conocidas en el Reyno de Valencia*, transcrivim la seua descripció per l'antiguitat del document:

"Las aguas llamadas comunmente de Bellús están como á un quarto de hora del Lugar de Guadacequies, Pueblo inmediato á S. Felipe ó Xátiva, y distante 10 leguas de Valencia. Esta agua es termal, pero su calor es muy moderado; de modo, que se bebe á todo uso sin molestia ni fastidio. Su manantial es copiosos, y tiene proporción para tomar baños; pero con tanta incomodidad, que no hay ni aun disposición para defenderse de los calores del Sol mientras se está en el agua, ni tampoco para abrigarse los enfermos y libertarse de las injurias del ayre quando salen de ella, lo que es indispensable en todo baño de esta naturaleza, a fin de conservar el sudor, motivo por qué y por ser el parage muy propenso á tercianas, á causa de los arroses que llegan hasta la misma fuente, son poco freqüentadas estas aguas, no obstante sus buenos efectos".⁴⁷⁸

Es curiós que el botànic Cavanilles no parlara en la seua obra de l'existència del balneari de Bellús,⁴⁷⁹ però sí que anomena la Font de Bellús, que naix a l'estret de les Aigües, lloc per on el riu Albaida travessa la Serra Grossa, igualment parla d'altres fonts (Murta, Puig, Benifurt i Torre de Lloris), però de la Font de Bellús al poble de Sant Felip, encara que ho fa de forma més acurada per l'abundància d'aigua que hi té, no parla de propietats medicinals, probablement perquè aquestes aigües només foren utilitzades pels llogarencs, Cavanilles sí que fa afermament en el conreu d'arròs que es fa a la zona amb els problemes sanitaris i de salut que comporta pels brots de tercianes que fustigaven a la població.

---

⁴⁷⁶ Diccionari Alcover-Moll, Tom I, p 487.

⁴⁷⁷ Pedro María Rubio (1853) p 250.

⁴⁷⁸ Lemos (1788) pp 146, 147.

⁴⁷⁹ Cavanilles (1795) Llibre II, p 221.

2. Edifici i estructura del balneari

El que sí que és cert, és que a principi del segle XIX començà a haver certa concurrència al brollador de la Font d'Alfama, iniciant-se de forma més extensa la seua utilització amb finalitats curatives, no limitant-se solament als llogarencs de Bellús, tal és així que es va construir el primer edifici per als banys. Però les instal·lacions dolentes i la dificultat que hi havia per aplegar al brollador pels camins, altament intransitables per qualsevol manera, feren que el balneari no es desenvolupara com calia, malgrat les circumstàncies afavoridores d'una major afluència. Les circumstàncies que hi hagueren durant la guerra carlista en el Maestrat, va provocar durant cert temps, dificultats en l'accés als banys de la Vilavella, motiu pel qual els banyistes d'aquest balneari es traslladaren al de Bellús, que tenia unes aigües en cert sentit paregudes, i a més a més era un lloc on no hi havia cap problema d'accés motivat per la guerra, però front a les instal·lacions tant dolentes que hi havia, deixà d'anar el personal tan prompte com tornaren a obrir-se els camins de Castelló.

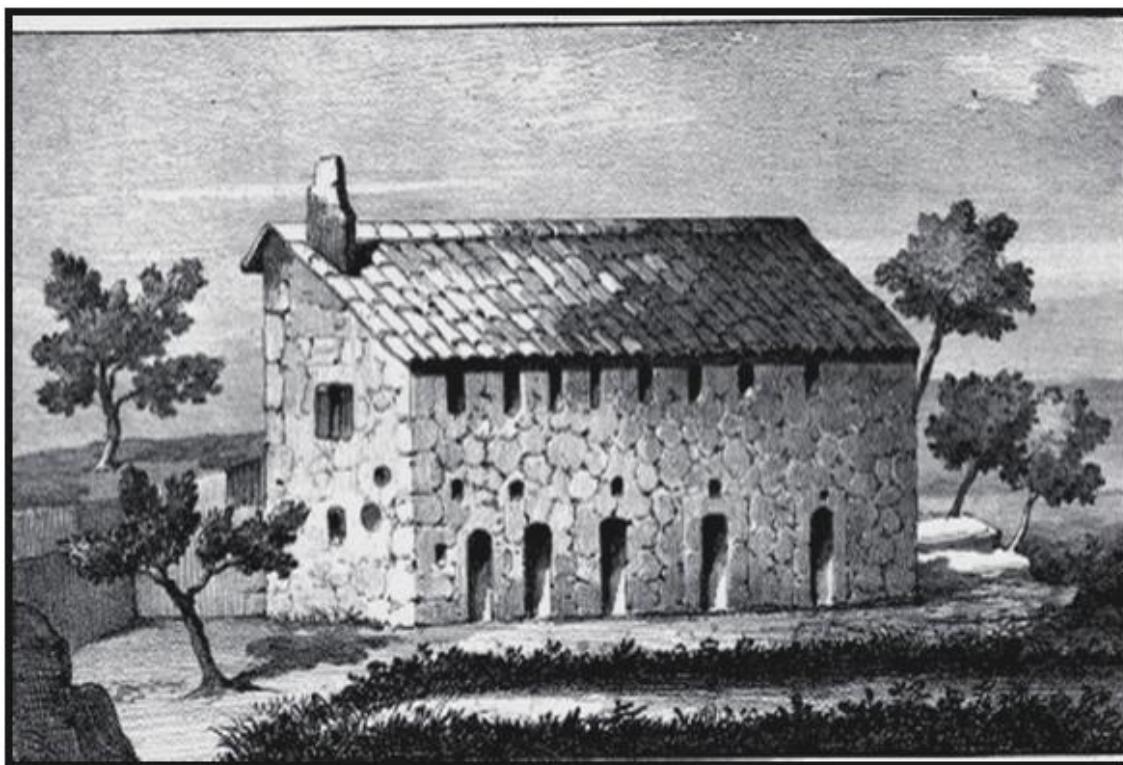

Fig. 124- Balneari de Bellús segons Benigno Villafranca en 1864

Malgrat les instal·lacions dolentes que hi havia, la concurrència havia augmentat, així en 1840 se li va donar a l'establiment el caràcter de planta, encara que no complia uns mínims necessaris per atendre al personal, Benigno Villafranca en 1864 és molt eloqüent, al mateix temps que crític, quan parla de la dotació de Director mèdic en l'establiment de Bellús :

"En esta ocasión y con tales antecedentes se dió á esta plaza el carácter de planta en 1840, y se hizo á mi entender con bien poco acierto, porque se trataba de un establecimiento que en 26 años no se le había mejorado en nada, ni esperanza de que se hiciera, enclavado en un rincón que será el último de la provincia que tenga caminos practicables, rodeado de malas condiciones higiénicas, con asistencia de enfermos pobre y decreciente, y sin más conocimiento positivo de las virtudes de sus aguas que las

relaciones maravillosas del vulgo, siempre dispuesto a prodigarlas. Con tales antecedentes no se deben crear establecimientos de baños medicinales, y el reglamento vigente así lo da á entender".⁴⁸⁰

Madoz en 1848, a través del Diccionari informava que hi havia uns banys a Bellús i ens fa una descripció per una banda de la font de Bellús i per altra descriu de forma un poc més detallada els banys anomenats de Bellús:

Banys de Bellús

Les aigües provenien del brollador anomenat Alfama. Els banys eren propietat del marquès de Bélgida que estava prou desentès de l'establiment, i els tenia arrendats a un llaurador de Guadasséquies.

Edifici

L'edifici del brollador fou construït a principi del segle XIX a instàncies del metge del poble anomenat Climent, en el diari de València corresponent al 4 de juliol de 1801, es publicava amb molta pompa un anunci del marquès de Belgida i Mondejar que era l'amo de Bellús, en l'anunci parlaven meravelles de les aigües de Bellús i de les immillorables instal·lacions d'un nou balneari, però està clar que açò només era un reclam publicitari, la descripció que fa Madoz de l'establiment en el Diccionari, sobre el 1848, és prou esclaridora de la situació tant dolenta que és trobava i de la mala qualitat de l'edificació, unit a la deixadesa tan evident que hi havia respecte la gerència del propietari del balneari de Bellús. Aquesta és la descripció que fa Madoz de l'edifici:

"Para tomar dichos baños se construyó un edificio de un solo piso, el cual tiene 70 palmos de largo, y 18 de ancho y 25 de elevacion, cubierto de caños y vigas y teja vana, como se acostumbra en el pais, con muy mala distribucion interior y con tan pocas comodidades para los enfermos, que á escepcion de los pobres que habitan el único piso superior, que solo se halla dividido por un corredor con algunos cuartos y una mala cocina, los demas fijan su residencia en los pueblos de Gadasequiés y Bellús, que estan á ¼ de hora de dist., ó en Beniganim y San Pere a ½ de hora, desde donde acuden á tomar los baños regularmente por la mañana. En el piso bajo ó inferior se encuentran 5 balsas ó pilas talladas en la misma piedra junto al nacimiento de las aguas, las cuales se hallan separadas unas de otras por una especie de tabiques que forman cuartitos toscamente embovedados, y allí es donde se toman los baños con muy poca comodidad de los concurrentes, pues no solo carecen de un sitio á propósito para desnudarse y vestirse, sino que las pequeñas ventanas que suministran una escasa luz al aposento, caen al N. y dejan libre paso al viento, á causa de que solo una de ellas tiene un viejo cristal. Las mismas puertas que dan entrada á los baños son tambien pequeñas y conducen desde luego al campo, sin haber pórtico en donde descansar, ni beber las aguas".⁴⁸¹

En 1853 Pedro María Rubio catalogava l'establiment com de qualitat mitjana, amb cinc basses prou espaioses, perquè podien prendre el bany diverses persones a la vegada, estaven dividides per a homes i dones i estaven situades dins d'un edifici que per la mala qualitat que presentava no podia allotjar decentment al personal que anava als banys, havent de traslladar-se a les poblacions veïnes, sobretot a Bellús i Guadasséquies, des d'on passaven diàriament al brollador per prendre els banys, Pedro

---

⁴⁸⁰ Villafranca Alfaro (1864) pp 39, 40.

⁴⁸¹ Madoz (facsimil, 1987) Tom I, p 145.

María Rubio demanava una reparació urgent de l'edifici. Des de la construcció de l'edifici pràcticament no s'havia fet cap remodelació, si exceptuem dues actuacions, una d'interès higiènic, s'havia dut a terme l'any 1823 al eliminar les plantacions d'arròs que aplegaven al mateix brollador, per evitar els brots de paludisme, perill que comportava el cultiu de l'arròs fortament lligat al manteniment de les febres terciànes a la zona i de sobra conegut en l'època, l'altra estructural, s'havia fet mentre era Director Ildefonso Martínez, al voltant de 1853 es va canviar el sostre de les basses que era de revoltó, material que es desfeia pel calor i la humitat, per una volta de pedra i algeps.

Fig. 125- Balneari de Bellús, targeta postal que presenta un dia de mercat, al fons s'observa l'edifici dels banys (Font: Todocoleccion.net)

Però, si deixem de banda aquestes dues reformes, l'edifici no s'havia remodelat ni mantingut des de cap punt de vista, segons es lamentava el seu Director Benigno Villafranca, l'establiment no podia allotjar ja des del principi a ninguna persona de forma mitjanament decent, inclús l'any 1864, que és quan Villafranca escriu el seu informe de l'establiment de Bellús.

"La mezquindad de este llega hasta el punto de no poder alojar á persona medio regular, las malas condiciones del pueblo inmediato que les da su nombre y los intransitables caminos que á él conducen, son causas del alejamiento de aquella concurrencia".⁴⁸²

La descripció que feia Benigno Villafranca de l'establiment de Bellús era francament esquincadora, Villafranca no escatimava en cap adjectiu pejoratiu per fer la descripció que ell considerava adient, a més a més hem de tindre en compte l'any que feia la descripció del balneari, era una data que el Termalisme estava en ple apogeu, els balnearis eren centres socioculturals, sanitaris i d'oci, francament de moda durant la segona meitat del segle XIX, per altra banda, en general els amos dels establiments no miraven les despeses sinó la bona adequació tant de les edificacions com dels banys, per atraure als aigüers al centre termal, la qual cosa redundava en un augment de guanys,

⁴⁸² Villafranca Alfaro (1864) p 39.

però si contrastem l'estat deplorable que es trobava l'establiment de Bellús amb altres centres hidrotermals de l'època, podem entendre perfectament les paraules de Villafranca, metge que pertanyia a la Societat d'Hidrologia i era vocal redactor de l'Anuari oficial de les aigües minerals, a més a més, Cavaller de la Reial i distingida Orde de Carles III:

"El edificio es un cuadrilongo de 26 metros de largo en la dirección de N. á S., cinco metros de ancho y siete de altura; es de cal y canto y su aspecto exterior es el de un corral para encerrar ganados. En la fachada que mira a Poniente tiene siete agujeros, que llaman ventanas, cuatro escalones de yeso medio destruidos y una puertecita que da entrada al piso alto de la casa el cual se compone de un largo y estrecho corredor transversal con seis habitaciones, tres á un lado y tres á otro; las dos primeras, tanto á la derecha como á la izquierda son destinadas para bañistas pobres, que no pueden por su enfermedad o por falta absoluta de recursos ir a alguno de los pueblecillos limítrofes; todas ellas son cuadradas, pequeñas, sin muebles de ninguna clase, con el techo de cañizo y abuhardillado, el pavimento de yeso, una puerta que apenas cierra, y una ventanilla á Poniente de pie y medio de alta por uno de ancha, sin cristal, como todas las de la casa... En el extremo opuesto del corredor hay una cocina grande, pero mala. El piso bajo le ocupa una cuadra á la derecha de la puerta de entrada, tan mal arreglada como todo lo demás, y en ella hay un común *montado al aire*. En la fachada de Levante (que es la dibujada) se ven ocho ventanillas tocando el tejado, de las cuales dos están tapiadas y las demás dan luz al pasillo transversal mencionado y cocina, por debajo están las cinco puertas que dan entrada a los baños. Los dos primeros se destinan á mujeres, los dos segundos á hombres, y el último se llama de *pobres*, aun cuando el estado en que se le tiene hace que se use poco".⁴⁸³

Aquesta descripció de Villafranca coincideix prou amb la que anys enrere havia fet Madoz en el Diccionari, denunciant l'estat dolent de l'establiment amb tan poques comoditats per als malalts, que a excepció dels pobres, que hi romanien, la resta dels que anaven a prendre les aigües anaven a allotjar-se als pobles confrontants. Benigno Villafranca a més del seu informe sobre el balneari de Bellús, també denunciava les males condicions que hi havia tant per al consultori del balneari com per al metge Director dels banys, la consulta mèdica no complia ni tan sols els mínims requerits en l'època, per a una bona atenció i assistència al personal que anava a rebre tractament als banys, esclaridores són les seues pròpies paraules respecte la situació de la consulta on els metges atenien als malalts.

"Al extremo izquierdo del pasillo transversal está el despacho del médico-director, que forma una habitacion algo mayor que las anteriores, pero más baja de techo por estar el pavimento levantado sobre las otras media vara, el techo de cañizo é inclinado, dos ventanitas destartadas, cuatro sillas de esparto y una mesita miserable y negra en un rincón, con un tintero de hoja de lata, esto es un ajuar impropio de un médico que debe tener cierta autorización y carácter en un establecimiento de baños, y a quien es regular se le guarden consideraciones que tiene muy merecidas".⁴⁸⁴

Com podem veure les paraules de Villafranca són un veritable lament de la postergació a una plaça sense condicions de planta, mentre altres metges gaudien d'establiments que estaven en unes condicions prou millor, segons ell sense haver donat prova pública de millor qualificació per a la feina, tal situació era resultat dels abusos reglamentaris que hi havia en l'època, tant que les seues queixes que havia fet en les memòries anuals de l'establiment no havien sigut tingudes en compte, decideix fer-les públiques amb l'escrit de la memòria de les aigües de Bellús. Respecte del lloc on es

---

⁴⁸³ Villafranca Alfaro, (1864) pp 40, 42.

⁴⁸⁴ *Ibidem* p 42.

premia el bany també descriu amb tota mena de detalls la situació calamitosa que hi havia, sense aparells ni mitjans per a poder calfar l'aigua, sense dutxes, ni dolls, ni piles menudes per a que els malalts prengueren el bany sols, sense cap companyia. Amb banys desproporcionats i incomodes, que comportaven veritables dificultats per poder manejar un impedit o un xiquet, i exposats a les inclemències del temps:

"Las balsas son casi iguales y ocupan las dos terceras partes de la habitacion, tienen dos metros y medio de ancho por dos de largo, están escavadas en la misma roca y por su fondo sale sin interrupción el agua que las llena; las cubre una bóveda bien hecha, aunque muy baja. Las primeras son lisas y poco hondas, la tercera lo es más, y la cuarta, que llaman enfáticamente *Baño del Marqués*, tiene en su centro un metro de fondo, es muy desigual, la peña está cortada a pico, y los pies suelen sentir con frecuencia la falta de lisura en su superficie; la quinta y última recibe el agua por un gran caño que la atraviesa en la pared del S. Todas tienen su puerta al campo y una ventanita sin cristal ni encerado á Poniente: un banco de yeso y una mala percha completan el atalaje de las piezas de baños, en los que á fuer de piscinas se bañan seis, ocho y aún más personas á la vez...tienen los grandísimos defectos de carecer de una habitación que les preceda y estar los bañistas obligados a salir desde el baño al aire libre, y precisamente por el lado donde soplan vientos más frecuente y frescos, de estar a oscuras si no tienen la puerta abierta, que sería inconveniente; de estar espuestos durante el baño a la corriente de aire que penetra por el tubo superior de desagüe, puesto que este solo se verifica por el inferior, gracias á la exigencia forzosa de aquellos labradores de tener abierta la acequia para ejercer vigilancia más directa sobre el agua y mantener más vivos sus derechos a ella".⁴⁸⁵

En 1868 l'arquitecte José Z. Camaña presentava els plànols dels banys de Bellús en dos fulls junt amb una memòria, però la construcció de l'edifici no es va dur a terme.

Fig. 126- Balneari de Bellús a principi del segle XX (Font: Todocolección.net)

L'estat lamentable de l'establiment de Bellús va continuar al llarg del segle XIX. Sembla que a principi de la dècada dels vuitanta el marquès de Bélgida, que tanta despreocupació havia demostrat sobre els banys, malgrat les fortes denúncies que

⁴⁸⁵ Villafranca (1864) p. 42, 43.

haviem caigut sobre l'establiment, i que no havie fet cas en cap moment, va vendre el balneari a Juan Bautista Mompó⁴⁸⁶ de tal manera que en l'Anuari de 1883 es recalava: "su actual propietario empieza a efectuar las obras necesarias para la construcción de un buen establecimiento".⁴⁸⁷ En la memòria de 1889, el Director mèdic Domingo Fernández Campa, al mateix temps que parlava sobre la clínica terapèutica de la temporada, remarcant l'augment de malalts reumàtics concurrents a aquelles aigües, recomanava la necessitat d'unes anàlisis químiques més exactes i adequades, no molestant-se, segons relata, en parlar de reformes impossibles, mentre no es construïa un nou establiment. En 1891 el Director mèdic Luciano Couriel, continuava lamentant-se de l'estat tan deplorable que presentaven els banys de Bellús, reclamant l'acció enèrgica del Govern per aconseguir un establiment en condicions admissibles. Finalment Mompó va dur a terme la construcció d'un nou edifici, la descripció d'aquesta edificació apareix editada en un fullet titulat Balneari de Bellús, editat a València en 1901, es interessant contrastar aquesta descripció amb aquella que anys enrere havia fet Benigno Villafranca:

"El edificio, construido de nueva planta, en el que existe Oratorio ó Capilla pública, reúne condiciones inmejorables, tanto por su capacidad como por la distribución que se ha dado a sus espaciosas y bien amuebladas habitaciones para que los concurrentes al Balneario puedan disfrutar de toda clase de comodidades. Se ha establecido una Estación Telefónica enlazada con la Red Telegráfica del Estado, para que los señores bañistas puedan utilizar durante la temporada este importante medio de rápida comunicación"

"Existe una completa instalación de Pararrayos en el edificio y de Timbres Eléctricos en todas las habitaciones"

"El Salón de Recreo ha quedado definitivamente establecido con las mejoras necesarias, a fin de que los señores bañistas puedan disfrutar, con todas las comodidades, de tan indispensable departamento"

"Los Comedores tanto de 1ª como el de 2ª, son espaciosos, y en el primero se han establecido mesas pequeñas para quienes deseen comer por separado, con un pequeño aumento sobre el precio del cubierto"

"Se han construido un Paso Cubierto entre la Fonda y el Establecimiento de Hidroterapia, y un nuevo Pabellón de Retretes Inodoros, y se han instalado Fuentes en todos los pisos del balneario".⁴⁸⁸

3. Característiques i propietats de les aigües

A l'hora de classificar l'aigua de Bellús hi havia certa dificultat, més a més tenint en compte la variabilitat trobada en les anàlisis, i la falta d'unanimitat de criteris que hi havia en la hidrologia del segle XIX, unit açò a la precarietat i falta d'exactitud dels mètodes utilitzats en la realització del estudi quantitatiu de la composició de l'aigua mineral. Villafranca ho explicava molt bé i donava la seua classificació:

"Pocas cuestiones han llamado tanto la atención en el estudio de la hidrologia médica, como la clasificación de las aguas minerales: unos han tomado por base para ella la geología, otros la química, y algunos su acción terapéutica. Las dos primeras no sirven de gran cosa al práctico desde el momento en que sabe lo que decía el autor de una gran clasificación en el siglo pasado; Duchanoy: « No se parecen todas las aguas de una misma clase, hay, por ejemplo, tantas especies de aguas marciales como maneras diferentes puede tener el hierro de disolverse en el agua. » Si no se tiene esto presente, se cae en el error de indicar aguas muy diversas que llevan un mismo nombre, o de

---

⁴⁸⁶ Jornet Perales M. 1932. Bélgica y su término municipal, Valencia, Hijos de Vives Mora p 448.

⁴⁸⁷ Anuario oficial de las aguas minerales de España, 1883, Madrid, M. Minuesa Vol II pp 365, 366.

⁴⁸⁸ Micó. Balneario de Bellús en los siglos XVIII y XIX a través de los Tratados de Hidrología Médica.

olvidarse de otras por no figurar en la clase que se ha consultado...en cuanto a la clasificación terapéutica, que sería la más médica, como no tenemos base para hacerla en la terapéutica general, tampoco la hay en esta rama especial; solo puede darla el estudio muy detenido de cada uno de las aguas medicinales, y este todavía no se ha hecho. El agruparlas bajo denominaciones más o menos caprichosas de atemperantes, fortificantes, disolventes, etc., etc., será todo lo cómodo que se quiera, pero no nos sirve al objeto".⁴⁸⁹

D'aquesta manera després de fer totes aquestes reflexions respecte les classificacions de les aigües i dels criteris adients que hi havia al respecte, en els treballs i els Tractats d'Hidrologia Mèdica de l'època, Villafranca classificava les aigües mineromedicinals de Bellús:

"En este concepto, diremos que las aguas de Bellús son termales (un agua es termal desde 20°C en adelante) y salinas de la clasificación de Chenu, de composición muy débil; pertenecen a las sulfatado-cloruradas (1ª clase) en la clasificación de Herpin; a las salinas sulfatadas de Henry; a las sulfatadas mistas de Durand-Fardel, y a las salinas mistas cálcico-magnesianas de Petrequin y Socquet".⁴⁹⁰

En el diccionari de Durand-Fardel eren classificades com *aigües sulfato-magnésiques i carbonatocàlciques*, amb una temperatura de 27 °C. En l'Anuari de 1859 eren classificades com *aigües salino-termals* amb una temperatura de 21 °R. Anastasio García en la Guia del Banyista de 1869, les presentava segons la nomenclatura oficial com *aigües salines termals* i segons la nomenclatura química terapèutica *sulfatades termals*, eren aigües per la temperatura, fresques de 22 a 27 °C. En el diccionari de Littré en 1889⁴⁹¹ apareixen descrites com *aigua mineral sulfatada càlcica* amb una temperatura de 28 o 27,5 °C. Finalment en 1899, després d'analitzar les aigües de Bellús, Vicente Peset Cervera les classificava com *acrotermes, bicarbonatades i litíniques*.

Fig. 127- Targeta de propaganda del Balneari de Bellús, on s'especifiquen les característiques i virtuts de les aigües de l'establiment (Font: Todocolección.net)

⁴⁸⁹ Villafranca (1864) p54.

⁴⁹⁰ Villafranca (1864) p55.

⁴⁹¹ Diccionari de Littré (1889) Tom I, p 215.

Madoz dóna una *descripció* molt escarida de la qualitat de les aigües, només ens diu tres o quatre coses, tant respecte a les propietats físiques com les medicinals, no parla de les propietats químiques de l'aigua, cosa que sí que fa en altres brolladors:

Propietats físiques

Les aigües eren límpides, sense color ni sabor; eren sabonoses i amb una temperatura segons Madoz de 20 °R, encara que Villafranca les presentava com més calentes de 22 °R en la fonteta que brollava a l'aire lliure, on bevien els malalts, i 23 °R en les basses. Coïen malament les llegums. La densitat era de 1.007. L'aigua del brollador era abundant, aproximadament de 60,480 litres cada 24 hores.

Propietats químiques

La primera referència analítica de les aigües del brollador de Bellús la feia en 1788 Francisco Josef de Lemos dins de la seua obra sobre les aigües de la Vilavella, en l'apartat que dedicava a altres fonts, anomenat *Noticia de las fuentes minerales que hay mas corriente y usuales en la jurisdicción de la Capitanía General del Ejército y Reyno de Valencia*.

"Ellas son muy claras, carecen de olor y tienen un sabor nada ingrato, solo que al tragarlas se conoce que son algo gruesas, pero frias ya no se advierte tanto. No dexan vestigios de sustancia conocida en su corriente, ni remansos, y lavándose con ellas denotan que son de naturaleza saponácea pues dexan las manos muy suaves, y la piel parece que se vuelve mas blanca quando se está dentro del baño".⁴⁹²

En 1838 el Director interí dels banys de Bellús, Francisco Javaloyes Picó, posteriorment metge titular de Carcaixent, va fer unes anàlisis de les aigües, trobant 31 grans de substàncies fixes, de les quals 8 eren de carbonat de ferro, catalogant-les de salino ferruginoses. Dos anys més tard, en 1840, Serafín García Clemencín⁴⁹³ després de fer diverses proves, obtenia uns resultats on el ferro estava absent.

Cada lliura castellana d'aigua contenia:

FLUIDS ELÀSTICS	
Aire atmosfèric	Un poc
SALS NEUTRES ASSECADES	grans
Hidroclorat de sosa	1 1/2
Hidroclorat de magnèsia	2
Protosulfat de magnèsia	3
Protosulfat de sosa	2
Subcarbonat de cal	4
Subcarbonat de magnèsia	2
Sílice	1/2

Taula 126- Anàlisis de les aigües de Bellús, realitzades per Serafín García Clemencín en 1840, expressades en grans per lliura d'aigua

---

⁴⁹² Lemos (1788) p 147.

⁴⁹³ Álvarez Alcalá (1850) p 186.

4. Balnearis i aigües medicinals

En 1850, la composició química de les aigües sembla que no estava molt clara, així Monasterio parlava dels components de les aigües salines de Bellús, en uns termes prou ambigus encara que no eren discordants amb els que havia trobat Clemencín:

"Estan mineralizadas, aunque no sabemos en qué cantidad, por las sustancias siguientes: cloruros y sulfatos sódico y magnésico, carbonato bicálcico y bimagnésico".⁴⁹⁴

En el Tractat de Pedro María Rubio⁴⁹⁵ es feia referència a diverses anàlisis de les aigües de Bellús, publicades per distintes persones, Rubio informava que en totes les anàlisis, hi havia una certa coincidència en les dades trobades, es referia a les anàlisis realitzades pel que havia sigut Director dels banys, Serafín García Clemencin, després a les que havia fet Vicente Todolí Albalat, professor de Medicina de Xàtiva i metge militar, també anomenava les de Menchero, Director dels banys de la Vilavella en 1838 i finalment, les fetes en 1848 per Victoriano Usera, que en aquell moment era Director del balneari. Encara que hi havia diverses anàlisis, Pedro María Rubio només donava els resultats analítics que corresponien a les realitzades per Victoriano Usera, qui va seguir, segons ell informava, el procediment de Berzelius, de tal manera que les dades trobades eren les següents:

Cada 1000 parts d'aigua mineral contienien:⁴⁹⁶

FLUIDS ELÀSTICS	Polzades Cúbiques
Aire atmosfèric	Quantitat indeterminada
SALS NEUTRES ASSECADES	Grans
Clorur sòdic	1, 699
Clorur magnèsic	2, 265
Proto-sulfat magnèsic	3, 399
Proto-sulfat sòdic	2, 265
Sub-carbonat magnèsic	2, 265
Sub-carbonat càlcic	4, 531
Àcid silícic	0, 566
Total	16,990

Taula 127- Anàlisis de les aigües de Bellús, realitzades per Victoriano Usera en 1848, expressades en grans per mil parts d'aigua

⁴⁹⁴ Monasterio (1850) pp 322, 323.

⁴⁹⁵ Pedro María Rubio (1853) p 250.

⁴⁹⁶ Juan Antonio Micó en l'article *El balneario de Bellús en los siglos XVIII y XIX a través de los tratados de hidrología médica*, p 189 de la Revista *Asclepio*, volumen XLIX, fascículo 1- año 1997, parla d'aquesta unitat de pes un tant estranya que utilitza Pedro María Rubio "granos", Micó ens diu que aquest mateix anàlisi fou reproduït per el *Dictionnaire général des eaux minérales et d'hydrologie médicale*, imprès a Paris en 1860, copiant de forma integral l'anàlisi d'Usera però afegint l'equivalència de "grano" en grams. Gra: Antiga mesura de pes = 1/24 part de l'escrúpul. Altres variacions 1 gra = 1/4 quirat = 0,05 g i també s'usa per a matèries i pedres precioses = 0,049923 g i 0,051375 g, respectivament. Informació extreta de Fisicanet. "Diccionario manual de pesas y medidas". Manuel Avila. 1975. 1 quirat = 4 grans. El quirat = 205,4 mg.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Els resultats de l'anàlisi que Victoriano Usera va realitzar, eren reproduïts per Maxime Durand-Fardel en el seu diccionari d'aigües minerals i d'hidrologia, de manera que les dades eren les mateixes, però enlloc d'emprar les unitats de pes que Usera utilitzava, en grans per 1000 parts, Durand-Fardel feia la conversió a grams per litre d'aigua, que eren unes unitats més estàndard a Europa.

	Cada 1000 parts	1 litre ⁴⁹⁷
FLUIDS ELÀSTICS	Polzades Cúbiques	
Aire atmosfèric	Quantitat indeterminada	Quantitat indeterminada
SALS NEUTRES ASSECADES	Grans	Grams
Clorur sòdic	1, 699	0,176
Clorur magnèsic	2, 265	0,237
Proto-sulfat magnèsic	3, 399	0,352
Proto-sulfat sòdic	2, 265	0,237
Sub-carbonat magnèsic	2, 265	0,237
Sub-carbonat càlcic	4, 531	0,478
Àcid silícic	0, 566	0,058
Total	16,990	1,775

Taula 128- Anàlisi de les aigües de Bellús, en grans cada 1000 parts, de Victoriano Usera i en grams cada litre, de Durand-Fardel

Però Benigno Villafranca intrigat per tots els tipus d'anàlisis que s'havien fet a les aigües, va fer una revisió d'aquestes i realitzà unes noves probes analítiques, que tingueren com a conseqüència, altres resultats analítics de les aigües, els seus dubtes respecte la composició de les aigües els expressa així:

" Al echar mano de los reactivos químicos para arrancar a las aguas de Bellús el secreto de su composición, sentía una gran curiosidad y no menor desaliento: gran curiosidad porque había visto y oído algunos análisis hechos por profesores instruidos, y que se diferenciaban en gran manera; así por ejemplo, en 1838 un médico de Carcagente notó en ellas un débil olor sulfuroso y un sabor astringente de tinta bien marcado, como que en cada libra encontró 31 granos de sustancia fijas, de los cuales ocho eran carbonato de hierro: el señor Clemencin, en 1840, halló en la misma cantidad de vehículo 14 ³/₅ grs. de sales, y el señor Usera 16,99 grs. con análogos componente, en mil partes de agua: posteriormente alguno las ha comparado a las de Panticosa y las ha llamado azoadas; otros carbónicas por encerrar bicarbonatos y ácido carbónico libre, y en una palabra, versiones tan desemejantes, que desde luego pronosticamos no poder conciliar apreciaciones tan extremas, por largo y esmerado que fuese nuestro trabajo".⁴⁹⁸

L'anàlisi que aportava Benigno Villafranca, es qualificada per ell, en un principi, com un assaig analític, que posteriorment quantificarà, Villafranca havia

⁴⁹⁷ Dades donades per Maxime Durand-Fardel en el *Dictionnaire général des eaux minérales et d'hydrologie médicale*. 1860, Tom I, p 242.

⁴⁹⁸ Villafranca (1864) pp 46, 47.

4. Balnearis i aigües medicinals

comptat amb l'ineestimable ajuda del seu il·lustrat amic el Dr. Yañez que segons Villafranca "con sus clarísimos conocimientos y práctica en estudios químicos, me auxilió en esta indagación, á lo cual le estoy muy agradecido".

Els components químics que Villafranca aportava en l'anàlisi de les aigües del brollador de Bellús eren els que corresponien a 1 litre d'aigua mineral, de tal manera que el resultat era el següent:⁴⁹⁹

GASSOS	Polzades Cúbiques
Aire atmosfèric amb excés d'azot ⁵⁰⁰ i falta d'oxigen	Quantitat indeterminada
SUBSTÀNCIES FIXES	Grams
Sulfat càlcic	0,127
Sulfat magnèsic	0,054
Sulfat potàssic	0,005
Clorur sòdic	0,104
Òxid fèrric	0,003
Sílice	indicis
Pèrdua	0,007
Aigua pura	999,700
Total	1000 grams

Taula 129- Anàlisis de les aigües de Bellús, realitzades per Benigno Villafranca en 1864, expressades en grams per litre d'aigua

La diferència d'aquesta anàlisi de Villafranca i l'anàlisi que esmentava Pedro María Rubio que era el fet per Usera, radicava principalment en la inexistència de carbonats, la qual cosa ho feia notar Benigno Villafranca:

"parece raro que no exista en estas aguas ácido carbónico y carbonatos, cuando todos los que han referido su análisis los nombran; pero es lo positivo que no existe carbonato alguno térreo, porque si existiera, al añadir un ácido fuerte se desprendería con efervescencia el más débil, el carbónico: sin embargo, podría existir en combinación con la potasa y sosa en tan corta cantidad, que al añadir el clorhídrico quedara en disolución; para evitar este error se evapora a sequedad una pequeña porción de agua mineral y el residuo se coloca en un tubito con unas gotas de agua destilada, se añade con cuidado ácido muriático, y si hubiese carbonato el gas carbónico se desprendería en pequeñas burbujitas, lo cual no hemos visto en el agua en cuestión".⁵⁰¹

Un altra diferència era l'existència en l'anàlisi de Villafranca d'òxid fèrric. Aquesta era la mateixa analítica que reproduïx Anastasio García en 1869, on informava, que D. Benigno Villafranca era l'autor de l'anàlisi, però Anastasio García, afegeix la quantificació dels gasos, de manera que la proporció era: Azot 81,1 cent. cúb. i Oxigen 18,9 cent. cúb.

⁴⁹⁹ Villafranca (1864) p 51.

⁵⁰⁰ Nitrogen.

⁵⁰¹ Villafranca (1864) p 48.

Finalment en 1899, Vicente Peset Cervera, catedràtic de Terapèutica Mèdica en la Universitat de València va trobar els següents element: gasos dissolts, oxigen, nitrogen, i àcid carbònic. Carbonats de cal, sosa, magnèsia i ferro, silicats de sosa i nitrat amònic.

Propietats medicinals

Les aigües de Bellús s'havien fet cèlebres per les meravelloses curacions en les afeccions reumàtiques. Madoz en el Diccionari anomenava les aigües, com eren temperades i salines, tenien virtuts medicinals acceptables per al reuma i la gota amb febre, segons assegurava el seu Director presentaven diversos casos de curació amb el tractament proporcionat per les aigües. Malgrat que les aigües de Bellús no eren molt conegudes fora de la província, quan es varen assabentar de les propietats curatives pel que feia sobre les malalties reumàtiques, anomenaren en 1843 un Director de l'establiment. Les primeres nocions que tenim sobre les propietats mèdiques de les aigües termals de Bellús, ens venen de Francisco Josef Lemos en 1788, qui s'expressava en aquests termes:

"De estas aguas se han observado efectos casi maravillosos en la seguida de los accidentes apopléticos, siendo muchos los que con su riego han logrado el poderse manejar al tercero dia de tomarlas, estando antes imposibilitados de poder dar un paso, aun con la ayuda de muletas. Los mismos se han experimentado en los afectos reumáticos y gotosos, siempre que los dolores no han sido complicados con la lue-venérea, porque entonces salen del baño peores que entraron; pues la experiencia las tiene acreditadas contrarias para este mal y ara los afectos de pecho. Se han visto provechosas en la hipocondría, melancolía, pasión histérica, supresión, supresión de meses, fluxos blancos y demás achaques que tienen por causa una sangre espesa, viscosa y sin acción en el sólido para empujarla, por demasiada rigidez ó por defecto de contracción. Ellas curan perfectamente todo afecto cutáneo, como sarna, tiña, humor salado, empeynes,&c. Resuelven las hinchazones edematosas, y conducen á cicatriz toda llaga antigüa, que por razón de hinchazón en la parte ó abundancia de humores gruesos y viscosos sumamente adheridos á sus paredes no pueden llegar a este estado".⁵⁰²

Aquesta descripció de les utilitats terapèutiques de les aigües termals de Bellús contrasta amb el resum que en la part quarta de la memòria de les aigües de Bellús fa Benigno Villafranca en 1864, la reproduïm perquè coincideix en les indicacions terapèutiques que donen les diverses obres publicades durant el segle XIX:

"Cuanto hemos procurado detallar sobre las aguas minero-medicinales de Bellús, hace deducir, resumiendo, que ni por su escasa composición química, ni por su corta temperatura, aun cuando son termales, pueden ser de aquellas que suscitan composiciones y descomposiciones violentas, reacciones fuertes que podrán ser útiles en algunas enfermedades y en determinados enfermos, sino que por el contrario su accion es suave, lenta y poco aparente, se acomodan mejor á las condiciones orgánicas de la mujer y de los temperamentos linfáticos-nerviosos, y constituciones irritables. En la escasa aplicacion que de ellas puede hacerse, se ha visto que producen buenos resultados en los reumatismos articulares y musculares sin lesiones orgánicas, en los que predomina el dolor hasta el punto de estar en los enfermos imposibilitados parcial ó completamente del movimiento; en las neuralgias, señaladamente las de índole reumática y las del estómago; en las enfermedades de la matriz, infarto, metritis crónicas, leucorrea, amenorrea é histerismo, y por último en muchos traumatismos. A pesar de que estos son los casos mas principales, si tuviéramos medios hidroterápicos

---

⁵⁰² Lemos (1788) pp 147, 148.

4. Balnearis i aigües medicinals

completos, se podrian extender á muchos otros de parálisis, de alteraciones discrásicas, de enfermedades diatésicas rebeldes, que ahora no sufren modificacion".⁵⁰³

Mes endavant en 1901, les virtuts medicinals que s'atribuïen a les aigües de Bellús eren diferents en alguns aspectes, així s'aconsellaven en els trastorns digestius, biliars, hepàtics i intestinals, malalties que Villafranca no anomena en cap moment. Així com en diabetis, polisàrcia, oxalúria i sobretot en els processos artrítics, tals com gota, reuma, neurastènia, litiasis o càlculs urinaris i dermatosis pruriginoses, d'aquests Villafranca només considera la possibilitat de milloria en els reumatismes articulars. Finalment hi ha altres indicacions terapèutiques en les que coincideixen com són el escrofulisme, anèmia, clorosi i debilitat en general, limfatisme, malalties del sistema nerviós, i sobretot en les malalties de dones com són amenorrees, metritis cròniques, leucorrees i histerisme. Pel que veiem, després de contrastar les indicacions mèdiques que hi havia especificades en els diversos textos tant del segle XVIII com del segle XIX, es troben diferències en el seu ús sobre els processos morbosos, però hi ha una patologia que en tots els casos l'aigua hidrotermal és manté com beneficiosa i curativa, es tracta dels processos reumàtics articulars i musculars.

Fig. 128- Targeta de propaganda del Balneari de Bellús, on s'especificaven les característiques i virtuts de les aigües, així com la temporada de l'establiment (Font: Todocolección.net)

4. El funcionament del balneari i l'ús medicinal de les aigües

Contraindicacions

Entre les contraindicacions que tenien les aigües estava la presència de febre de qualsevol procedència en els malalts, sobretot si presentaven símptomes de febres intermitents, la qual cosa era segons Villafranca, prou freqüent en aquests banys, on hi havia freqüentment brots de febres tercianes. També no es podia prendre banys en el cas que hi haguera propensió a les hemorràgies cerebrals o en el cas que s'haguera patit

⁵⁰³ Villafranca (1864) pp 83, 84.

algun tipus d'hemorràgia cerebral, aquesta contraindicació es contradiu amb la indicació que en 1788 havia donat Lemos, qui aconsellava en primer lloc, les aigües per als malalts amb "accidentes apoplécticos". A més a més Villafranca continuava enumerant les contraindicacions de les aigües, de manera que tampoc eren adequades en les lesions orgàniques d'estómac i de fetge, en aquest cas ocorre tot el contrari, mentre Villafranca desaconsellava l'ús de les aigües, en el fullet editat en 1901 sobre el nou balneari de Bellús, basant-se en les anàlisis que havia fet Peset, s'aconsellava l'aigua en els trastorns digestius, "tanto en los trastornos digestivos, que constituyen ciertas dispepsias anaclorhídricas e hipoclorhídricas, perezosas o bradipépsicas, y en varios afectos biliares o hepáticos e intestinales, como en los comunes amortiguamientos de la nutrición".⁵⁰⁴ Finalment no eren indicades en altres malalties com el càncer de matriu i de qualsevol altre òrgan, en els aneurismes, la tuberculosi avançada, les hidropesies en general i en totes les malalties amb alteracions de les vísceres.

Fig. 129- Avinguda principal del parc que donava accés a l'establiment de Bellús (Font: Todocolección.net)

Posologia

Les aigües del brollador de Bellús es prenen de dues maneres: una era beguda i l'altra era en forma de banys.

Temporada

Lemos en 1788 informava que l'època més apropiada per prendre els banys era des dels últims de maig fins a Sant Joan (24 de juny), perquè després començaven les tercianes per tota la zona. En *La guía del viajero en España*, Francisco de Paula Mellado⁵⁰⁵ nomenava els principals establiments de banys i aigües minerals que hi havia a Espanya en 1849, respecte de la província de València donava constància de Bellús,

---

⁵⁰⁴ Balneari de Bellús 1901.

⁵⁰⁵ Mellado Francisco de Paula (1849) pp 59, 60, 63.

4. Balnearis i aigües medicinals

Director D.Vitoriano Usera, 1ª temporada des del 15 d'abril a 15 de juliol, 2ª temporada des de l'1 de setembre a 30 d'octubre.

Pedro María Rubio en 1853 coincidía amb Mellado, així informava que eren molt poc freqüentats amb dues temporades: 1ª temporada del 15 d'abril fins al 15 de juliol/ 2ª temporada de l'1 de setembre fins al 30 d'octubre. Més endavant en l'Anuari de 1859 es donaven uns altres horaris que eren discordants amb les dates que havia donat Pedro María Rubio, modificant i acurtant la durada de la primera temporada en un mes, perquè començava 15 dies més tard i acabava 15 dies abans, pel que fa a la segona temporada només retallaven l'obertura oficial de l'establiment en 15 dies: 1ª temporada des de l'1 de maig fins al 30 de juny/ 2ª temporada des del 15 de setembre fins al 31 d'octubre. Benigno Villafranca informava que no hi havia una temporada regulada, depenia de diverses circumstàncies entre les que es trobaven entre altres les meteorològiques, però sobretot també es devia a la deixadesa que hi havia en els banys, i a les preferències dels metges directors. En 1864, hi havia dues temporades distintes, la Gasetta de Madrid assenyalava des de l'1 de maig fins al 30 de juny, i des de el 15 de setembre fins al final d'octubre, i en canvi el Butlletí Oficial de València designava els mesos de juny, juliol, agost i setembre. Com als banys anaven només malalts de la província aquesta última temporada era la que estava vigent. En el Diccionari de Littré s'informa que l'obertura de l'establiment és des de l'1 juny fins al 30 de setembre.

Concurrència als banys

La concurrència als banys de Bellús, està confeccionada a través de diverses fonts, els primers anys fins a 1850, provenen del Tractat d'Hidrologia de Pedro María Rubio, la resta l'hem aconseguida de la informació que donen en les memòries anuals els Directors mèdics del balneari. En 1851 cal afegir els banyistes que anaren als banys per oci i entreteniment, Pedro María Rubio ens diu que eren 67 persones.

any	banyistes	any	banyistes
1840	120	1860	176
1846	300 ⁵⁰⁶	1861	150
1847	més de 200	1862	146
1848	378	1863	86
1849	230	1868	150
1850	119 ⁵⁰⁷	1882	596 /496 ⁵⁰⁸
1851	258	1885	74
1859	231		

Taula 130- Concurrència de malalts als banys de Bellús

⁵⁰⁶ Es tracta de 300 famílies, aquesta és la informació que li dona el director dels banys de 1846, García Clemencín a Pedro María Rubio.

⁵⁰⁷ Rubio només dona dades de la 2ª temporada.

⁵⁰⁸ Les dues dades de 1882, segons la font que consultem presenten una diferència, la concurrència que dona l'Anuari és 496, la de la memòria anual del metge és 596.

Maxime Durand-Fardel informava que era poc freqüentat. En 1869 Anastasio García comentava la dificultat que hi havia per accedir als banys, atès que per anar a l'establiment de Bellús calia anar a Xàtiva, i des d'aquesta ciutat als banys a cavall perquè només hi havia camí de ferradura. Així va continuar durant tot el segle XIX, fins que a finals del segle és propietari Mompó, aleshores va ser quan es varen arreglar aquells camins de ferradura tan intransitables que denunciava Villafranca en la seua memòria, Mompó va solucionar l'accés al balneari, de tal manera que va establir una sèrie de carruatges que anaven a arregar a la gent al tren de Xàtiva, aquests carruatges també podien ser llogats per a fer diverses excursions al voltant del balneari, establint activitats lúdiques en els banys.

Fig. 130- Balneari de Bellús en el segle XX (Font: Todocolección.net)

5. Activitat econòmica

El balneari era de propietat particular, el propietari era el marquès de Bélvida que llogava l'establiment i no es preocupava en absolut de les instal·lacions balneàries. La concurrència era molt reduïda, així el producte econòmic que donaven els banyistes que hi anaven també era molt reduït. Al llarg del segle XIX el balneari de Bellús no havia augmentat en concurrència, sinó més bé havia disminuït de forma important, motivat per la mala comunicació que hi havia des de qualsevol lloc, amb camins de ferradura que comportava dificultats importants en aplegar als banys, la qual cosa feia que la gent anara a altres establiments molt més assequibles en l'arribada al lloc, així com la manca de comoditats durant l'estança en els banys. Malgrat tot això, la gent que hi anava no feia molta despesa, perquè duïen des dels seus pobles tot el que necessitaven per a romandre en els banys durant 9 dies, motiu pel qual consumien molt poc, així Villafranca en 1864 calculava en 6.000 rs el numerari que es posava anualment en circulació, quantitat quasi insignificant si la comparem en la que hi havia en altres banys, i molt més reduïda que la que per exemple en 1849 havia calculat Rubio tenint en compte la concurrència a l'establiment de Bellús, de 230 banyistes, que es deixaven en els banys 36.890 rs. Per fer una comparació amb els banys de la Vilavella amb una

concurrència de 715 banyistes, Rubio informava que en els banys de la Vilavella, els banyistes es gastaven la quantitat de 144.400 rs i corresponia a un numerari anual de 368.100 rs.

Preus

Madoz informava que en 1848 es cobrava 2 rs per cada bany, ho administrava un llaurador de Guadasséquies que tenia llogat l'establiment al marquès de Bélgida per 150 pesos anuals, de tal manera que el marquès tenia el brollador com si es tractara d'un camp de tarongers. En 1868 Vicente Boix assenyalava que el bany costava 2 rs i l'hostalatge variava de 8 a 10 rs diaris.

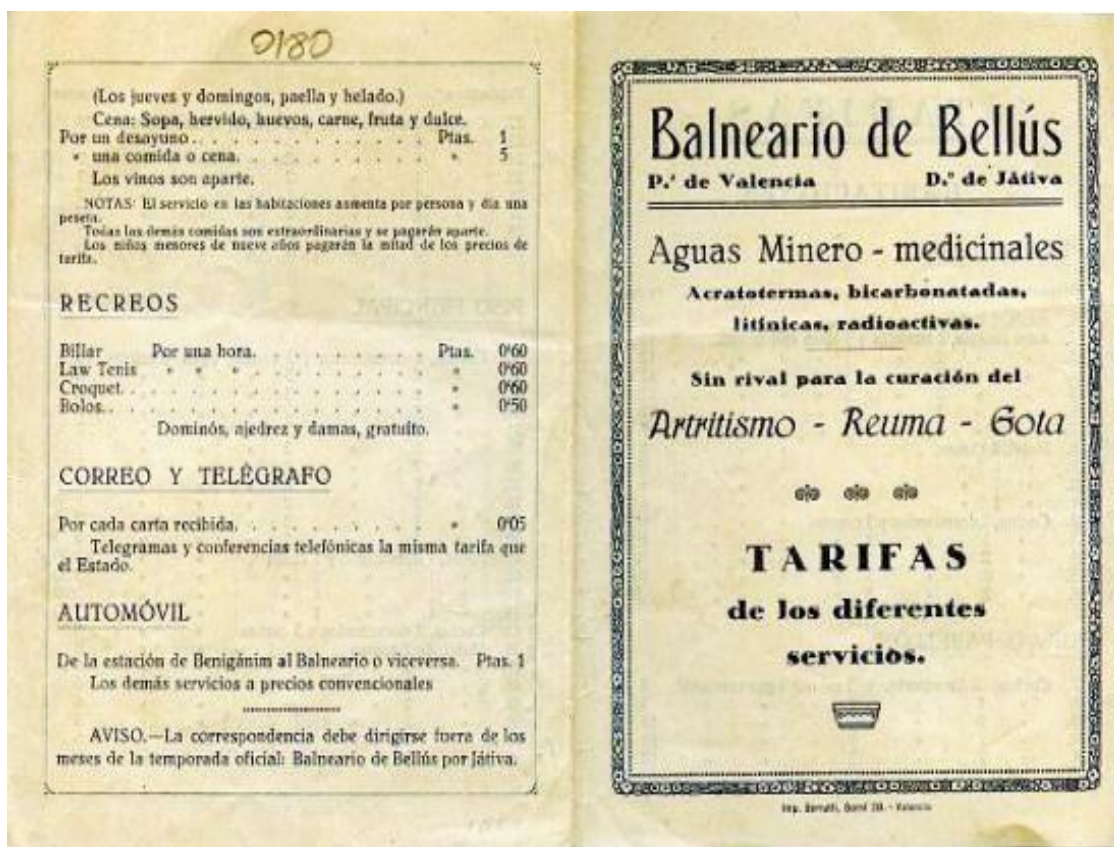

Fig. 131- Fullet del balneari de Bellús (principi del segle XX) que indica les tarifes en pessetes, que es pagaven en l'establiment pels diversos serveis que hi s'oferien

6. Directors mèdics del balneari

El balneari de Bellús es va demanar ser declarat de planta per la Junta Suprema en R.O. l'1 d'agost de 1844, posteriorment l'11 de setembre de 1844 es demana que l'establiment de Bellús siga declarat de planta per la seua utilitat i concurrència, junt amb altres 15 banys de 11 províncies, passant a ser un balneari de planta. Però al llarg dels anys, front a les denúncies reiterades de les males condicions que es trobava l'establiment, i sobretot després de les realitzades pel Director Benigno Villafranca en la *Monografía de las aguas salinas termales de Bellús (Valencia)* de 1864, el Govern va decidir eliminar de planta els banys de Bellús, passant a ser un establiment amb direcció

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

---

mèdica interina. El nombre de metges que passaren per l'establiment és prou llarg com podem veure en el llistat que hem confeccionat.

Francisco Javaloyes Picó	1837
Serafín García Clemencín	1839 a 1846
Victoriano Usera Alarcón	1847 a 1849
Ildefonso Martínez Fernández	1850 a 1854
Carlos Mestre Marzal (permuta)	1855
Vicente Luis Ferrer	1856 electo
Juan José Cortina Pérez (interí)	1857
Juan Manuel López García (interí)	1858
Benigno Villafranca Alfaro	1859 a 1865
Manuel Méndez	1868
Antonio Llorca Palomero (interí)	1871
Peregrín Casanova	1872
Teodoro Picó (interí)	1877
Manuel Morales Gutiérrez (interí)	1878
Mariano Jacinto Salvador Gamboa	1879-81
Andrés Monzó (interí)	1882
Juan Bautista Bernabeu Muñoz (interí)	1883
Maximino Núñez Sánchez (titular)	1884 a 1885
Domingo Fernández-Campa Rivero	1887 a 1890
Luciano Courel Armesto (supernumerari)	1891
Joaquín M ^a Aleixandre Aparici (supernumerari)	1892
Mariano Jacinto Salvador Gamboa	1893 a 1897
Santiago García Fernández	1898 a 1899
Vicente Arau (substitut)	1900

Taula 131- Directors mèdics del balneari de Bellús

1. *Francisco Javaloye i Picó*. Va ser metge interí en 1837, va fer un assaig analític de les aigües de Bellús.
2. *Serafín García i Clemencín*. Va ser nomenat metge interí dels banys de Bellús per R.O. del 30 de juny de 1839. Quan va aplegar a Bellús va ser protagonista d'un incident amb el propietari dels banys el marques de Bèlgida que durà fins a 1843. Martínez Reguera en *Manuscritos y Biografías* de 1896 resumeix tot el que va passar:

"344. *Sobre los baños de Bellús (1839 á 1843.)* 4º—12 hs. sin portada, título, ni foliatura; con la cifra de orden «57» en el ángulo superior externo de la primera página. Contiene estos documentos:

—Informe de la Junta Suprema, en 5 de Agosto de 1840, de la instancia dirigida á S. M. en 26 de Junio del mismo, por el Marqués de Bélgida, propietario de los baños de Bellus, y transmitida por la Dirección general de Estudios, pidiendo «se digne mandar retirar al Médico Director nombrado por R. O. del 30 de Junio de 1839 ó prevenirle en caso de su continuación, respete los derechos é intereses del propietario ciñéndose á la dirección facultativa de los enfermos que voluntariamente le consulten sin impedir el uso de las aguas ni exigir clase alguna de estipendio de los que las toman por costumbre ó recreo».

—La Junta acuerda que se respete la situación del Director del balneario, hasta que, en vista del resultado del expediente general sobre aguas minerales, se decida las que han de quedar con facultativo oficial, sin embargo de que el Director actual de Bellus informe, como con esta fecha se le ordena, sobre los perjuicios alegados por el propietario.

—Traslado al Médico-Director de Bellus, en 5 de Agosto de 1840, para su dictamen, y por acuerdo de la Dirección general de Estudios, de la reclamación hecha á Su Majestad por el Marqués de Bélgida.

—Orden del Regente del reino, fecha 12 de Febrero de 1842, comunicada á la Junta Suprema, para que, en vista de la instancia del Marqués de Bélgida, pidiendo se mande retirar como innecesario al Médico-Director D. Serafín García Clemencín, nombrado por Real orden de 30 de Junio de 1839, y teniendo en cuenta que el mismo exponente confiesa ser numerosa la concurrencia de enfermos, no es posible acceder á su pretensión hasta que el Jefe político instruya el oportuno expediente oyendo al Ayuntamiento de Bellus, á la Diputación provincial y á la Academia de Medicina y Cirugía del distrito, sobre la necesidad y utilidad de la existencia de estos baños, y sobre el pago por la provincia, del sueldo al Médico-Director que se fije en el nuevo reglamento, sin perjuicio de que la Junta Suprema manifieste si Clemencín cumple sus obligaciones y si ha remitido el informe que la Dirección general de Estudios le pidió en 5 de Agosto de 1840, acerca de la reclamación del Marqués de Bélgida.

—Comunicación del Director de los baños de Bellus, desde «Murcia 28 de Febrero de 1842», á la Junta Suprema, diciendo, en contestación á un recordatorio del 24 del mismo, que, no habiendo recibido la citada orden del 5 de Agosto, ruega se le vuelva á remitir para evacuarla.

—Oficio de la Junta al Médico-Director, con fecha 31 de Marzo de 1842, enviándole copia de la exposición del Marqués, para su dictamen urgente.

— Oficio de García Clemencín á la Junta Suprema, en 30 de Abril de 1842, evacuando el informe, que es extenso y razonado y destruye toda la falsa argumentación del propietario; dice que el 11 de Agosto de 1839, en vista de una comunicación de la Dirección general de Estudios del 13 de Julio del mismo año, participándole su nombramiento de Director interino de Bellus, se personó en el establecimiento, encontrándolo completamente desamueblado, por lo que regresó á su domicilio de Murcia, dirigiendo dos cartas al apoderado del Marqués y á éste, que figuran á continuación con los números 1 y 2, y que no obtuvieron contestación. En 15 de Septiembre volvió al balneario, y hallándolo en el mismo estado, comprendió que era inútil apelar de nuevo al dueño, y empezó á desempeñar su cargo, remitiendo en 25 de Diciembre la Memoria reglamentaria á la Dirección general de Estudios, y limitándose á reclamar del apoderado general del Marqués en Valencia, con fecha 28 de Abril de 1840, el local que por ley le debían conceder en el establecimiento, cuya carta figura con el núm. 3. En 15 de Mayo volvió al balneario para abrir su temporada, y no teniendo dónde albergarse, pidió alojamiento en el pueblo, que se le negó; en vista de lo cual, y del desorden que reinaba entre el bañero rebelde y la concurrencia, se presentó al Jefe político entregándole el oficio núm. 4, y regresando á su destino, sin que ni las órdenes de aquella autoridad al alcalde, ni otras varias medidas, tuvieran efecto, llegando el caso de ceder su lecho á un soldado con catorce años de servicios y 75 acciones de guerra, á quien negaron hospedaje por padecer diarrea. En esta época de fatigas y esfuerzos, fué cuando el Marqués elevó su queja, desbaratada por Clemencín con sus razonamientos, que demuestran lo absurdo de la especie propalada entre los

concurrentes, de que el bañero conocía mejor las aguas por el tiempo que llevaba sirviéndolas, cuyo mérito crecía con la circunstancia de consultar de balde.

—Número 1. Carta del Médico-Director al apoderado general del Marqués de Bélgida, fechada en «Murcia 24 de Agosto de 1839».

—Número 2. Carta del mismo García Clemencín al Marqués de Bélgida: «Murcia 24 de Agosto de 1839.»

—Número 3. Carta del mismo al apoderado general del Marqués: «Murcia 28 d Abri1 de 1840.»

—Número 4. Oficio del mismo al Jefe político de Valencia: «Bellus 21 de Mayo 1840.»⁵⁰⁹

La Junta Suprema va desestimar la reclamació del propietari, el marquès de Bèlgida, contra García Clemencín qui va romandre en els banys fins a 1846.

3. *Victoriano Usera i Alarcón*. Va nàixer a Madrid en 1815. Estudià la carrera de medicina a Madrid on també es va doctorar. Va obtindre la plaça de Bellús en l'oposició de 1847 amb una puntuació de 95 punts, passant a ser Metge Director amb propietat per R.O. del 25 de juny de 1847. En 1850 va ser traslladat a Panticosa, renunciant a aquesta plaça el 31 de maig de 1862 per no poder concórrer i atendre l'establiment durant les dues últimes temporades a causa d'una malaltia cardíaca reumàtica que patia. El 13 de juny de 1854 ingressava en la Reial Acadèmia de Medicina, essent elegit el 17 d'octubre de 1867, Conseller de Sanitat al retirar-se del Cos de Metges Directors de balnearis. Va morir a Madrid el 24 d'abril de 1877.
4. *Ildefonso Martínez i Fernández*. Nascut a Venia, concejo d'Onís (Asturias) en 1820. Va estudiar medicina i el doctorat a Madrid. En la oposició a metges Directors de balneari de 1850 va ser proposat en primer lloc de la terna del balneari de Buyerés de Nava però la plaça fou adjudicada al segon de la terna que era Mestre Marzal, motiu pel qual hi hagué una protesta generalitzada de la premsa que va motivar una R.O. del 21 de juny de 1850 concedint-li la plaça de Bellús que es trobava lliure. Martínez va romandre a Bellús durant cinc temporades, fins a 25 d'abril de 1855 que va permutar amb Mestre Marzal la plaça passant a Buyerés, però no va poder fer-se càrrec perquè la Junta de Beneficència va requerir els seus serveis mèdics per a fer front a l'epidèmia de còlera que es va presentar a Oviedo aquell any, contagiand-se de la malaltia i morint als 35 anys, el 26 de setembre de 1855.
5. *Carlos Mestre i Marzal*. Va aconseguir la direcció del balneari de Buyerés de Nava en la polèmica oposició de 1850, com hem dit anteriorment, en aquest balneari va estar fins a 1855 any en el que féu la permuta a Ildefonso Martínez Fernández, qui va morir als pocs mesos d'aquesta permuta, motiu pel qual només va estar un any, passant a l'any següent, 1856 al balneari de Puertollano.
6. *Vicente Luis i Ferrer*. Per R.O. de l'11 de febrer de 1854 va ser proposat en segon lloc de la quarta terna en l'oposició, de tal manera que li varen adjudicar el 8 de maig de 1856 la direcció en propietat dels banys de Bellús, però no va prendre possessió perquè va renunciar des de Cuba, on era metge militar de l'exèrcit, pertanyia al Cos de Sanitat Militar, va presentar la renúncia al Ministre de la Guerra qui la va passar al Director general de Sanitat el 18 de

---

⁵⁰⁹ Martínez Reguera en *Manuscritos y Biografías* de 1896.

febrer de 1857, els motius que va al·legar eren el seu descontent al col·locar-lo en lloc secundari, seguint que en 1850 va ser el primer de la terna per a l'establiment de Tiermas, i aquest establiment fou adjudicat aquell any, al segon lloc Tomás Lletget Caylá, segons el comentari de Martínez Reguera la renúncia la va fer "quizá resentido de no haber obtenido la reparación inmediata que, en idéntica circunstancia, se le dio á Ildefonso Martínez".

7. *Juan, José, Francisco de Paula, Antonio, Martín, Cortina i Pérez.* Havia nascut a Jerez de la Frontera (Cádiz) el 12 de novembre de 1829. Va estudiar la carrera de Medicina a Cadis on posteriorment es va doctorar. La temporada de 1857 va dur la direcció mèdica com interí del balneari de Bellús. Fundador de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica, era soci numerari de l'Econòmica d'Amics del País.
8. *Juan, Manuel López i García.* Va nèixer a Herrerías (Guadalajara) el 3 de març de 1814, estudià medicina a Saragossa i a Madrid, en la Universitat Central va realitzar els estudis del doctorat que va acabar en 1856. Per R.O. del 13 d'abril de 1867 se li va adjudicar la direcció en propietat del balneari de Solán de Cabras, aquesta plaça va ser suprimida per la junta revolucionaria de Conca en 1868, passant aleshores al balneari d'El Molar el 14 de desembre de 1869. Amb anterioritat havia estat dirigint diversos establiments de forma interina, entre els que es trobava Bellús la temporada de 1858. Fundador de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica. Va morir a Guadalajara en juny de 1893.
9. *Benigno Saturio Villafranca i Alfaro.* Nascut a Madrid el 21 d'octubre de 1835. Estudià la llicenciatura i el doctorat en Medicina a Madrid. Per la R.O. del 14 d'abril de 1859 va adquirir la direcció del balneari de Bellús on va estar fins a 1865 que va passar al balneari de Santa Águeda per trasllat i supressió de Bellús com a balneari de planta, en 28 de març de 1865. La memòria sobre el balneari de Bellús que va escriure en 1864, va ser declarada digna de premi pel Consell de Sanitat. Era vocal de la Comissió del *Anuario oficial de las aguas minerales* des de la seua fundació, també va ser membre de tribunals d'oposició al cos de metges directors de balnearis en les convocatòries de 1874 i de 1876-77. Membre de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica on va exercir el càrrec de secretari general. Va morir a Puente-Viesgo el 29 de setembre de 1885.
10. *Manuel Méndez.* Va passar al cos de directors per una disposició reglamentaria arreglada en el article 4^{art} del Reglament de l'11 de març de 1868, mitjançant el qual passaven a ser Metges Directors amb propietat tots els Metges Directors interins que estaven sis anys de servei com a tals. En la memòria que feia de l'establiment de Bellús corresponent a l'any 1868 declarava com seu l'opuscle *Un opositor á sus compañeros*, atribuït a González de Samano, on denuncia el deplorable estat de l'establiment, que segons paraules de Méndez, no mereix figurar en el catàleg oficial després d'haver suprimit la dotació.
11. *Antonio Llorca i Palomero.* Va ser metge interí de Bellús en 1871 i de Benimarfull en 1872 i 1873.

12. *Peregrín Casanova*.
13. *Teodoro Picó*. Interí l'any 1877.
14. *Manuel, José, Pedro, Raimundo, Anacleto, Salud, Carmelo, de la Santísima Trinidad, Morales i Gutiérrez*. Va nèixer a Sevilla el 13 de juliol de 1843. Estudià medicina en la Universitat de Sevilla, Universitat on va fer els estudis de doctorat. Nomenat per R.O. del 6 de juny de 1876 Director de l'establiment de Jigonza, a l'any següent es va traslladar al balneari de La Toja on només va romandre un any passant el 15 de desembre de 1877 a l'establiment de Bellús, on també només va dur la direcció durant l'any 1878, perquè l'any següent es va traslladar a l'establiment balneari d'Arteijo. Fundador de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica.
15. *Mariano, Jacinto, Salvador i Gamboa*. Va nèixer a Madrid l'11 de setembre de 1852, estudiant medicina en la Universitat Central on també es va doctorar. En 1876 va ser Director mèdic interí del balneari de Set Aigües. Per R. O. Del 28 de maig de 1877 va ser nomenat Metge Director dels banys d'Alcantud, l'any següent es va traslladar el 9 d'octubre de 1878 a Bellús, en aquest balneari va estar tres temporades, fins a febrer de 1882 que es va fer càrrec de l'establiment de Segura. Després d'estar en diversos balnearis al llarg d'uns deu anys, va tornar a dur la direcció de Bellús en 1893 fins a 1897. Soci numerari de la Societat d'Hidrologia Mèdica Espanyola.
16. *Andrés Monzó*. Interí l'any 1882.
17. *Juan Bautista Bernabeu i Muñoz*. Va dur la direcció mèdica de forma interina l'any 1883, només fins al 3 d'octubre, data en la que va caure malalt, havent de nomenar un substitut fins acabar la temporada.
18. *Maximino, Jesús, María, José, Lorenzo, Núñez i Sánchez*. Va nèixer a Torredonjimeno (Jaén) el 20 d'octubre de 1839. Estudià medicina en la Universitat Central de Madrid, es va doctorar en la Universitat de Granada. Va ser nomenat Director dels banys de Fuensanta de Lorca per la R.O. del 28 de maig de 1877, després de fer-se càrrec de la direcció de diversos establiments, en 1884 va passar a dur la direcció mèdica dels banys de Bellús durant dues temporades, traslladant-se a Cervera del Río Alhama. Va morir el 16 de setembre de 1891 en el seu poble natal Torredonjimeno.
19. *Domingo Fernández-Campa i Rivero*. Nascut a Oviedo el 19 de novembre de 1858. Es va llicenciar en Medicina en la Universitat Central on també va fer el doctorat. Per la R.O. del 27 de maig de 1887 va ser nomenat Director dels banys de Bellús, en aquest establiment va romandre durant quatre temporades, traslladant-se als banys de Puertollano en el concurs del 18 de febrer de 1891. Membre numerari de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica.
20. *Luciano Courel i Armesto*. Va nèixer a Viana del Bollo (Orense) el 23 de març de 1857. Estudià medicina a Madrid on també es va doctorar. Va ser nomenat Director supernumerari per R.O. del 7 de juliol de 1887, passant a ser numerari el 30 de març de 1891. Va estar en el càrrec de Director supernumerari en San

Juan de Campos de 1888 fins a 1890, i el 18 de febrer de 1891 va passar a fer-se càrrec durant aquest any de l'establiment de Bellús, que va deixar al passar a ser numerari en 1892, anant-se a Molgas. Era numerari de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica.

21. *Joaquín, María, del Rosario, Aleixandre i Aparici.* Va nèixer a València el 14 d'octubre de 1855. Va estudiar la carrera en la Universitat València, on es va llicenciar en medicina i cirurgia, posteriorment es va doctorar a Madrid. Va ser Director mèdic del balneari de Benimarfull, en qualitat de supernumerari per la R.O. del 7 de juliol de 1887 durant dues temporades, 1890 i 1891, mitjançant els concursos del 31 de març de 1890 y del 18 de febrer de 1891 passant a l'any següent al balneari de Bellús pel concurs del 22 de febrer de 1892. Va ser membre numerari de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica.
22. *Santiago García i Fernández.* Nascut a Redipuestas (León) el 26 de juny de 1848, va estudiar Medicina a Madrid, i posteriorment el doctorat essent guardonat amb el premi Fourquet en 1876. Va obtindre la plaça de titular de Metge Director en l'oposició de 1887 per R.O. del 27 de maig de 1887, guanyant la plaça del balneari d'Alhama d'Almeria. Després de passar pels balnearis de Fuente Podrida, de la Fuensanta de Gayangos i de Cortegada, es va fer càrrec durant dos anys, 1898 i 1899 del balneari de Bellús. Era numerari de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica.
23. *Vicente Arau.* Substitut l'any 1900.

Fig. 132- *El bany turc* de Dominique Ingres (1862). Museu de l'Louvre

4.2 COFRENTS

Cofrents és un poble de la província de València que pertany a la comarca de la Vall de Cofrents. Segons Madoz era una població de 1.624 habitants dels quals 484 eren veïns, a finals del segle XIX en el cens de 1897 la població de dret havia augmentat, era de 1.880 habitants. Durant el segle XX, la població de Cofrents va anar minvant, actualment en el cens de 2009 compta amb una població de 947 habitants. Pedro María Rubio⁵¹⁰ parla d'un brollador de aigua hidrosulfurosa a 28°R. de temperatura. Sobre Hervideros de Cofrents, Madoz no fa cap referència.

4.3 ESTIVELLA

1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari d'Estivella

Estivella és un poble de la província de València que pertany a la comarca del Camp de Morvedre. A meitat del segle XIX, segons Madoz tenia una població de 812 habitants, dels quals 184 eren veïns, en el cens de 1897 comptava amb una població de dret de 1.269, actualment quasi no s'ha modificat, així en el cens del 2009 és de 1.352. Cavanilles no fa menció de cap font medicinal. En canvi, Madoz parla de l'existència d'un brollador anomenat Font medicinal del Barraix, l'aigua d'aquest brollador era venuda a València per les seues propietats mineromedicinals.

2. Edifici

No hi havia constància de cap infraestructura ni edificació en el brollador.

3. Característiques i propietats de les aigües

L'aigua era carbonatada, sulfatada, magnèsica i ferruginosa.

Propietats físiques

Es tractava d'una aigua que era cristal·lina i fresca, sense olor, i amb un sabor gairebé amarg i astringent, sortia amb una temperatura de 13° R.

Propietats químiques

Segons Madoz, un professor de medicina havia fet un assaig de les aigües del brollador, de manera que l'aigua estava constituïda pels següents mineralitzadors:

- Àcid carbònic, amb prou quantitat
- Àcid hidrosulfúric, poca quantitat
- Sulfat de magnèsia
- Sulfat de sosa
- Carbonat de magnèsia
- Carbonat de ferro
- Sílice
- Argila⁵¹¹

---

⁵¹⁰ Rubio (1853) p 376.

⁵¹¹ Pedro María Rubio dona com mineralitzador el silicat d'alumini, component principal de l'argila.

Propietats medicinals

Servia per a diferents malalties:

- hidropesies
- leucorrees
- inapetències i desordres de la digestió

Aquestes propietats físico-químiques i medicinals són les mateixes que aporta Pedro Rubio.⁵¹² Per altra banda hem de dir que Anastasio García no les arreplega en els seus Tractats d'Hidrologia.

4.4 REQUENA

1. Introducció

Requena quan Madoz escriu el Diccionari pertanyia a Conca, no és fins l'any 1851 quan hi ha una modificació provincial i passa a formar part de la província de València. Actualment és una població valenciana que pertany a la comarca de la Plana d'Utiel. A meitat del segle XIX Requena estava molt poblada, segons Madoz estava composta per una població de 10.404 habitants dels quals 2.616 eren veïns, al final del segle XIX, en el cens de 1897 la població de dret era de 14.481 habitants, actualment en el cens de 2009 compta amb una població de 21.278 habitants.

Sobre les aigües de Requena, en el segle XVII Limón de Montero⁵¹³ feia menció de l'existència d'unes aigües a Requena que produïen pedres, així mencionava que Ambrosio de Morales parlava d'un riuet que estava prop de la Vila de Requena en el Regne de València, les aigües d'aquest riuet formaven pedres molt dures, la qual cosa implicava que l'ús de les aigües comportaven un risc per la salut. Madoz no fa cap referència de l'existència d'aigua mineromedicinal a Requena, però segons Pedro María Rubio, en el terme de la ciutat de Requena, que pertanyia a Conca, en la zona Sud de la ciutat i a unes 3 hores de distància d'aquesta, hi havia dos brolladors anomenats *Los Morenos* perquè per allí passava la rambla del mateix nom, d'aquests brolladors eixien unes aigües que tenien propietats medicinals.

Anastasio Chinchilla⁵¹⁴ parla de la Font Podrida de Requena, que era propietat del comte de Cirat, les aigües del brollador anaven a una bassa plena de llacor, brossa porqueria i llimac, que servien per a coure l'espert. Era clara, transparent, amb un sabor de sofre nauseabund i un olor fètid a ous podrits, presentava una temperatura de 14 °R.

2. Edifici

A meitat del segle XIX, no hi havia cap balneari.

3. Característiques i propietats de les aigües

Eren aigües fresques per la temperatura i salines per la composició química.

---

⁵¹² Pedro María Rubio (1853) p 510.

⁵¹³ Limón de Montero en el llibre1, tractat II, p 156.

⁵¹⁴ Chinchilla (1848).

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Propietats. Dels dos brolladors que anomena Pedro María Rubio, el més cabalós naixia entre les roques poroses anomenades tosques, tenia un cabal de 120 rals d'aigua, l'altre naixia a uns sis passos de l'anterior era un poc menys cabalós sobre els 80 rals.

Propietats físiques

L'aigua era clara i de sabor auster, era untuosa al tacte i no dissolia bé el sabó ni coïa les llegums i presentava una temperatura de 16 °R.

Propietats químiques

El metge Joaquín Fernández López, Director dels banys de Busot, en 1850 va fer uns assajos químics de les aigües del brollador de Requena. Els assajos donaven aquests resultats:

- Carbonat càlcic
- Carbonat magnèsic
- Hidroclorat càlcic
- Hidroclorat magnèsic
- Sulfat càlcic
- Sulfat magnèsic
- Sulfat d'alumini
- Sulfat ferrós

Propietats medicinals

Segons Rubio, les aigües eren bones per a diverses dolences:

- La clorosi
- L'herpes
- Les úlceres venèries
- L'escorbut
- Les cremades en supuració

4.5 SANTA ANA (LLOSA DE RANES)

1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari de Santa Ana

Llosa de Ranes és un poble valencià que pertany a la comarca de la Costera. Segons Madoz cap a la meitat del segle XIX comptava amb 1.383 habitants, dels quals 385 eren veïns, al final del segle en el cens de 1897, hi havia una població de dret de 2.278 habitants, actualment en el cens de 2009 només compta amb 3.968 habitants. Miguel Zapater Director mèdic de l'establiment l'any 1882, parlava de l'existència de dos brolladors, un d'aigües ferro-sulfuroses fredes i l'altre d'aigües ferruginoses, havien sigut premiades en l'exposició regional de Madrid l'any 1873. L'explotació de l'aigua s'inicia l'any 1869, motiu pel qual Madoz no les arreplega en el Diccionari, només comenta que hi havia tres fonts d'aigües molt bones. Anastasio García López les anomena en el Tractat d'Hidrologia de 1875.⁵¹⁵

2. Edifici i estructura del balneari

La descripció de Zapater en 1882, posava les instal·lacions a l'altura de les més importants d'Espanya, sembla que s'havien dut a terme tenint en compte les novetats terapèutiques hidrotermals de l'època:

"Compónese de un salón de espera, que da entrada á una galería que contiene en ambos costados ocho pilas de brillante mármol de colores, de elegante y cómoda forma, colocadas separadamente en espaciosas habitaciones con pavimento de mosaico y azulejos, y además otras pilas también aisladas para baños locales; á continuación se halla la sala de duchas, donde se administran los chorros movible, fijo, simple, mixto, de irrigación ó de lluvia, y donde pueden darse, percusivos, resolutivos y revulsivos, según la presión que se dé al agua; y últimamente hay aparatos de pulverización del sistema Sales-Girons.

Inmediato á este departamento, hay un pabellón con una pila de mármol blanco, donde vierte sus aguas el manantial sulfuroso, destinado exclusivamente para el uso del agua interior; ambos departamentos dan frente á una plaza sombreada por copudos árboles, y rodeada de jardines y macetas.

El sistema de calefacción del agua, se ha montado al nivel de los últimos adelantos hidrológicos. Consiste en una serpentina por donde circula el agua mineral, la que penetrando en un recipiente de alta temperatura se apropia calórico sin fuga de gases ni sufrir descomposición".⁵¹⁶

Pel que fa a l'edificació que servia d'hostalatge als banyistes que hi anaven, s'havia construït un grup d'edificis moderns, però hi havia un que sobreeixia sobre els demás, estava situat en la part central de les altres edificacions més menudes, i constava de tres plantes, la planta baixa i dos altures. En la planta baixa hi havia una galeria que tenia el pis amb lloses i constituïa la zona lúdica de l'establiment:

"Consta en su galería baja, de una sala de recreo guarnecida de divanes, piano y juegos de entretenimiento; un gran pórtico da salida á la extensa plaza que mide sesenta pasos de longitud por treinta de latitud, cortada en su frente por la capilla y jardines, cuyo pavimento, perfectamente enlosado, es el centro de reunión y paseo de todos los concurrentes".⁵¹⁷

⁵¹⁵ Anastasio García (1875) Tom 2, p 227.

⁵¹⁶ Miguel Zapater (1882) p 8.

⁵¹⁷ *Ibíd.*

En aquesta galeria es trobaven les habitacions més preferides perquè eren grans i decorades de forma més luxosa, algunes comptaven amb dos llits, i estaven els pisos entaulellats, hi havia estores i estaven completament moblades amb tauletes de nits, còmoda, espill, engronsadora i cadira anglesa. En el pis principal estava situada la fonda, el menjador i les seues dependències, amb habitacions també espaioses, de dos llits i moblades de forma similar a les de la planta inferior, amb lavabos propis. En el segon pis les habitacions eren més menudes i adornades amb senzillesa però, tenien tot el que feia falta per a tindre una estada còmoda. També hi havia un hostalatge situat en la planta superior a l'administració de l'establiment, aquests eren més senzills i tenien uns preus més mòdics. El balneari tenia una capella, una casa per al banyer, un hospital, quadres pels animals dels carruatges i un llavador públic.

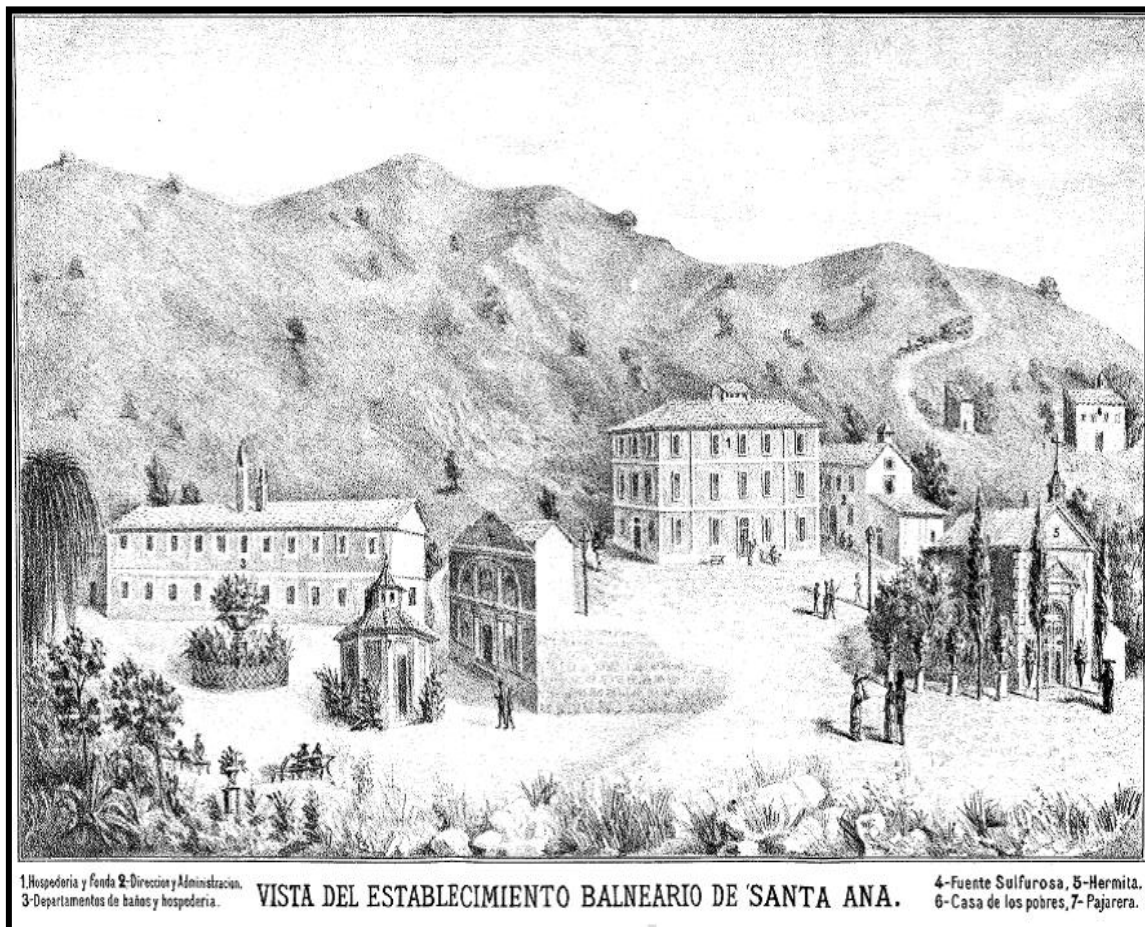

Fig. 133- *Dibuix del balneari de Santa Ana que apareix en la memòria de Miguel Zapater l'any 1882*⁵¹⁸

3. Característiques i propietats de les aigües

Zapater les classificava segons els mineralitzadors que contenia en Sulfuroses càlciques.

⁵¹⁸ En el rètol del dibuix estan escrits els diversos departaments del Balneari de Santa Ana: "1- hospedería, 2- dirección y administración, 3- departamento de baños y hospedería, 4- fuente sulfurosa, 5- ermita, 6- casa de los pobres, 7- pajarera".

SUBSTÀNCIES VOLÀTILS	Cent Cúb
Nitrogen	15,74
Àcid sulfhídric	11,56
SALS ASSECADES	Grams
Bicarbonat ferros	0,098
Bicarbonat càlcic	0,228
Bicarbonat magnèsic	0,134
Sulfat càlcic	1,761
Sulfat magnèsic	0,530
Sulfat sòdic	0,213
Sulfat d'alúmina	0,142
Clorur magnèsic	0,210
Clorur càlcic	0,116
Clorur sòdic	0,118
Fosfato de cal	0,715
Silicat de sosa	0,074

Taula 132- Anàlisi de les aigües del balneari de Santa Ana, realitzades pel catedràtic Gabriel de la Puerta i Ródenas i el Sr Fajardo en 1867, expressades en grams per litre d'aigua

Propietats físiques

Les aigües brollaven a una temperatura de 20 °C, amb un cabal de 6 litres per minut.

Propietats químiques

Les anàlisis de les aigües havien sigut realitzades per a un litre d'aigua, pel Dr. Gabriel de la Puerta i Ródenas, Catedràtic de Farmàcia de la Universitat Central i pel Sr. Fajardo, en 1867, les unitats utilitzades en l'anàlisi de les aigües, eren els grams i els centímetres cúbics.

Els components volàtils eren el Nitrogen i l'Àcid Sulfhídric.

Propietats medicinals

Les aigües tenien propietats terapèutiques relacionades amb l'element sulfurós que era un dels mineralitzadors més important. Eren utilitzades en diverses afeccions:

- *Dermatològiques.* En les afeccions de pell, herpetisme, escrofulisme, en la diàtesi sifilítica.
- *Reumatològiques.*
- *Hematològiques.* En la clorosi i en les anèmies.
- *Renals.* En la diàtesi calculosa.

4. El funcionament del balneari i l'ús medicinal de les aigües

Temporada

Hi havia dues temporades oficials, en les quals els banyistes acudien a l'establiment i estava el metge a càrrec dels banys, 1ª temporada: des del 15 d'abril al 30 de juny/ 2ª temporada: des de l'1 de setembre al 31 d'octubre. Malgrat que aquest era el calendari oficial de les dues temporades, en juliol i agost es podien fer excepcions si algun malalt ho necessitava de forma urgent.

Concurrència als banys

L'establiment dels banys estava situat a 5 kilòmetres de l'estació del tren de Xàtiva, des de Xàtiva fins al balneari de Santa Ana es tardava una hora, havia bon camí.

5. Activitat econòmica

Preus

El metge Director de l'establiment Miguel Zapater, donava tota classe de detalls als banyistes que volien anar al balneari de Santa Ana, exposant de forma detallada els diversos preus que hi havia en l'establiment, segons el tipus de serveis que escolliren. Ho exposava de forma separada.

Hostalatge. Els preus de l'hostalatge eren diferents, depenien del tipus d'habitació que es llogava, sobretot segons la planta en la que estava ubicada l'habitació. En la guia del banyista de 1882, Zapater donava els següents preus:

- a. *Planta baixa.* Habitacions amb dos llits, es tractava de les habitacions més luxoses i més confortables, costaven de 18 a 30 rs per dia.
- b. *Planta primera o pis principal.* Habitacions amb dos llits, lavabo i cadires, costaven 14 rs per dia.
- c. *Planta segona.* Es tractava d'habitacions amb llit de ferro, eren menys luxoses, si hi havia un llit costaven 7 rs, si hi havia dos llits el preu era de 12 rs.
- d. *Casa de l'administració.* Les habitacions amb un llit de ferro, costaven entre 6 i 8 rs.
- e. *Casa de banys.* Les habitacions amb llit de fusta costaven 5 rs.
- f. Si no es gastava la roba blanca del llit es descomptava 1 rs. Per dia.

Fonda. El preu del menjar també depenia si era de 1ª classe o de 2ª classe, la diferència entre ambdues classes consistia que en la primera hi havia un plat fort en els dos menjars principals, dinar i sopar, així com postres addicionals.

- a. La pensió completa de 1ª classe, consistia en un desdijuni, dinar i sopar, costava 14 rs.
- b. La pensió completa de 2ª classe, també consistia en un desdijuni un dinar i un sopar, costava 8 rs.

Hi havia un conveni mitjançant el qual es feien uns lots de serveis:

- a. Per una habitació en la segona planta que era l'econòmica, pensió completa amb menjar de 1ª classe i un bany es pagava 26 rs per dia.
- b. Per una habitació en la segona planta, pensió completa de 2ª classe i un bany es pagava 20 rs per dia.
- c. Per una habitació en la casa de banys, llit, menjar de 2ª classe i bany, costava diàriament 18 rs.
- d. També hi havia la possibilitat d'utilitzar la cuina per preparar-se el menjar, l'establiment cobrava 1 ral diari per dret d'ús de la cuina i dels utensilis que hi necessitaren amb la condició que havien de tornar-los en el moment que deixaren el balneari, en aquest cas per tal de facilitar l'estada hi havia un home encarregat d'anar a comprar al mercat de Xàtiva, comprava tot allò que els banyistes necessitaven sense cost addicional de mercat, només es pagava el servei de transport que costava 6 rs per 9 dies.

Banys. Els preus del balneari eren diferents segons el tipus de tractaments que es feia, i si estaven o no allotjat en l'establiment del balneari. Molt explícites són les explicacions de la guia del banyista de Zapater de 1882, les reproduïm a continuació:

- "Baño general, ducha ascendente, descendente, horizontal, oblicua, lluvia y chorro, 5 rs.
- Por cada una de estas aplicaciones, y 2 rs. De aumento si no se hallan hospedados en el Establecimiento, pagando medio real si toman ropa.
- Duchas vaginales, anales, dorsales y baño de asiento, 4 rs. y 6 para los de fuera, con el mismo aumento de medio real por la ropa.
- Ducha filiforme, 2 rs.; por cada pulverización, 2 rs. y 3 para los no hospedados.
- Por el uso interior del agua sulfurosa en bebida, un real diario; los de fuera real y medio; pero si toman baño ó duchas, el agua será gratuita.
- Todo bañista hospedado en el Establecimiento tiene derecho á una botella de agua, diaria sulfurosa si la reclama.
- Los que hagan uso de la agua ferruginosa, abonarán un real diario".⁵¹⁹

6. Directors mèdics del balneari

Ventura Navarro Pérez	1871
Enrique Suñer Martínez (interí)	1873 a 1875
Enrique Sanchis (titular)	1877 a 1780
Juan Carrió Grifol (titular)	1881
Miguel Zapater Jerez (titular)	1882 a 1883
Rafael Chover Sobrevía (interí)	1884
José Chacel (titular)	1886 a 1891
Ubaldo Castells	1893
Ramón Gelada	1895
Pedro Valentín Marín (interí)	1896
Salustiano Fernández-Checa Izquierdo	1898

Taula 133- Directors mèdics del balneari de Santa Ana

1. *Ventura Navarro i Pérez.*
2. *Enrique Suñer i Martínez.*
3. *Enrique, Antonio Sanchis i Fabra.* Natural de Catarroja (València) va nèixer el 14 de juny de 1843, estudià en València i Madrid, de manera que va obtenir la llicenciatura en Medicina per la Universitat de Madrid (23/06/1867). Havia sigut nomenat Director metge interí de la Vilavella per la junta revolucionaria de Castelló el 19 d'octubre de 1868, càrrec del que va renunciar el gener de 1869, al assabentar-se per la Direcció General de Sanitat que el Director de l'establiment, el metge José María Barraca, havia sigut destituït de forma arbitrària per la Junta, Sanchis al renunciar va facilitar d'aquesta manera que Barraca fóra rehabilitat i poguera tornar al seu lloc de Director del balneari de la Vilavella. Sanchis en aquest any no va treballar en l'establiment de la Vilavella. Més endavant es va presentar a la oposició de 1874 obtenint plaça, així va ser nomenat metge Director de balneari el 6 de juny de 1876, passant a

⁵¹⁹ Zapater (1882) p 28.

l'establiment de Fuensanta de Gayangos, l'any següent es va traslladar a l'establiment de Santa Ana on va romandre fins a 1880. Era membre fundador de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica i numerari de l'Institut Mèdic Valencià des de 1870.

4. *Juan, Nepomuceno, Antonio, Domingo Carrió i Grifol.* Nascut a Novelda (Alacant) el 10 de maig de 1848. Va estudiar la carrera a la Facultat de Medicina de València i el doctorat a Madrid. Va ser un dels fundadors de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica. Després de ser nomenat metge Director amb propietat dels banys de Vilo per la R.O. del 6 de juny de 1876, es va traslladar el mateix any als banys de Benimarfull mitjançant el concurs del 8 de novembre de 1876, aquí va estar tres temporades fins al 26 de febrer de 1881, en aquesta data va passar al balneari de Santa Ana, on només va romandre un any, traslladant-se l'any següent a l'establiment de Graena .
5. *Miguel Joaquín Zapater i Jerez.* Nascut a Lidón (Teruel) el 16 d'abril de 1818. Va estudiar medicina a la Universitat de Saragossa, va ser metge titular de Santa Ana els anys 1882 i 1883. Era fundador de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica. Va dur la direcció des de 1854 d'un gran nombre de balnearis, primer de forma interina i després a partir de 1876 com a titular. Va morir el 28 de febrer de 1888.
6. *Rafael Chover i Sobrería.* Va ser metge interí l'any 1884.
7. *José Chacel i Ferrero.* Va estudiar la carrera de medicina a Valladolid. Havia sigut director de l'establiment de Benimarfull, des del 26 de febrer de 1881 fins al 25 de febrer de 1886 que és quan se'n va anar a Santa Ana, essent hi Director fins a 1891.
8. *Ubaldo Castells.*
9. *Ramón Gelada.*
10. *Pedro Valentín i Marín.* Va ser metge interí l'any 1896.
11. *Salustiano, Medardo, Herácleo Fernández-Checa i Izquierdo.* Va nàixer a Fuente la Higuera (València) el 8 de juny de 1859. Es va llicenciar en Medicina i Cirurgia per la Facultat de Medicina de València, estudiant el doctorat en la Universitat Central de Madrid. Soci numerari de la Societat Espanyola d'Hidrologia. Fernández Checa, va ser metge interí dels banys de Benimarfull, la temporada de 1894, pel concurs del 26 de febrer de 1894. Per la R.O. del 14 de juliol de 1894 va passar a ser supernumerari, amb aquest càrrec va passar a dur la direcció de l'establiment de Salinetas de Novelda, d'aquesta manera l'any següent en el concurs de l'1 de febrer de 1895 va ser nomenat director supernumerari de Salinetas de Novelda on va continuar l'any 1896. Passant a Benimarfull en 1897 i a Santa en 1898. Va ser soci numerari de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica.

4.6 SET AIGÜES

1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari de Set Aigües

Set Aigües és un poble valencià que pertany a la comarca de la Foia de Bunyol. Fins a l'any 1851 va ser població fronterera amb Castella, perquè Requena pertanyia a Conca. A meitat del segle XIX, segons el Diccionari comptava amb una població de 924 habitants dels quals 321 eren veïns, a finals del segle, en el cens de 1897 havia augmentat d'una manera important, amb una població de dret de 1.721 habitants, però al llarg del segle XX, va anar disminuint de manera que actualment en el cens de 2009 compta amb una població de 1.427 habitants. En el seu terme hi havia moltes fonts de bones aigües, però especialment importància va tindre en el segle XIX el brollador de Set Aigües. L'aigua era abundant de manera que servia per a beure un poble de 300 veïns i l'excés sobrant s'utilitzava per al reg d'una considerable extensió de terreny. L'any 1859 la Comissió Central de Farmàcia i Ciències Auxiliars va elaborar un informe,⁵²⁰ sobre les aigües del brollador de Set Aigües, amb la finalitat d'aconseguir el seu nomenament d'utilitat pública. Aquest informe es va enviar a la Junta Central, per a que aquesta donara la valoració mineromedicinal i el seu ús terapèutic. Finalment la Junta General Econòmica del l'Institut Mèdic Valencià en la seua reunió del 4 de setembre de 1858 va donar constància de l'informe de la Junta Central, i es donà per assabentada que s'havia passat al Governador Civil,⁵²¹ aprovant-lo en la junta del 21 de maig de 1859.⁵²² A través d'aquest informe podem assabentar-nos de la situació del brollador cap a la meitat del segle XIX, especialment important és l'escrit on presenten els corol·laris que va emetre la Central, el reproduïm a continuació:

"Corolarios:

Las aguas termales acidulo-ferruginosas de Siete Aguas, único manantial que de tal clase posee la provincia de Valencia, son útiles para el tratamiento de varias enfermedades.

La acción fisiológica de las mismas en la economía del hombre es la de acelerar las funciones del organismo, regularizarla y darlas mayor actividad.

La acción terapéutica primitiva es levemente excitante; la consecutiva es tónica-reconstituyente.

Están indicadas en las enfermedades que proceden de la atonía de los tejidos orgánicos, de la inercia o dificultad de las funciones de asimilación y de la flojedad de las fuerzas vitales, viniendo comprendidas entre otras muy comunes en las ciudades populosas la anemia, la clorosis, las escrófulas, la raquitis, el escorbuto, la tabes mesentérica, los flujos mucosos y los sanguíneos pasivos, las neurálgias del conducto digestivo y algunas neurosis, las convalecencias de enfermedades graves y prolongadas y las usarán con provecho los individuos polisárcicos y los de temperamento linfático.

No las deben usar los sujetos pletóricos, ni los irritables, los predispuestos a congestiones activas, ni los que sufren algún afecto inflamatorio, en especial del conducto digestivo.

El uso de estas aguas hace necesaria la presencia de un profesor exclusivamente encargado de la dirección de los individuos que se presenten a utilizarlas..

Tal es el concepto de la Central.

⁵²⁰ Boletín Médico Valenciano (1856-1859) Tom VI, pp 787 a 790. L' informe fou demanat el 4 de maig de 1859, a instància de l'Ajuntament sota la petició del Governador Civil a la Junta Central. Felipe Ramo i Vicente Greus.

⁵²¹ Junta General Econòmica de l'I.M.V. del 4 de setembre de 1858, el president era Manuel Encinas i el secretari de Govern era Salvador Herrera. Boletín Médico Valenciano (1856-1859) Tom VI, p 835.

⁵²² Boletín Médico Valenciano (1856-1859) Tom VI, p 909.

La Junta general, en su reconocida ilustración y elevado criterio, resolverá lo que juzgue más acertado.

Valencia 21 de Mayo de 1859.

El Director, C. Domingo.-El Secretario, José Mª Velázquez".⁵²³

2. Edifici i estructura del balneari

Sembla que el brollador sortia del fons d'un dipòsit rectangular amb parets de maçoneria de 6 o 7 metres de costat i 4 aproximadament de profunditat. No tenim notícies de l'edificació que hi va haver, només hem trobat els plànols dels banys de Set Aigües, firmats per l'arquitecte Vicente C. Marzo que en 1868 va enviar a Madrid.

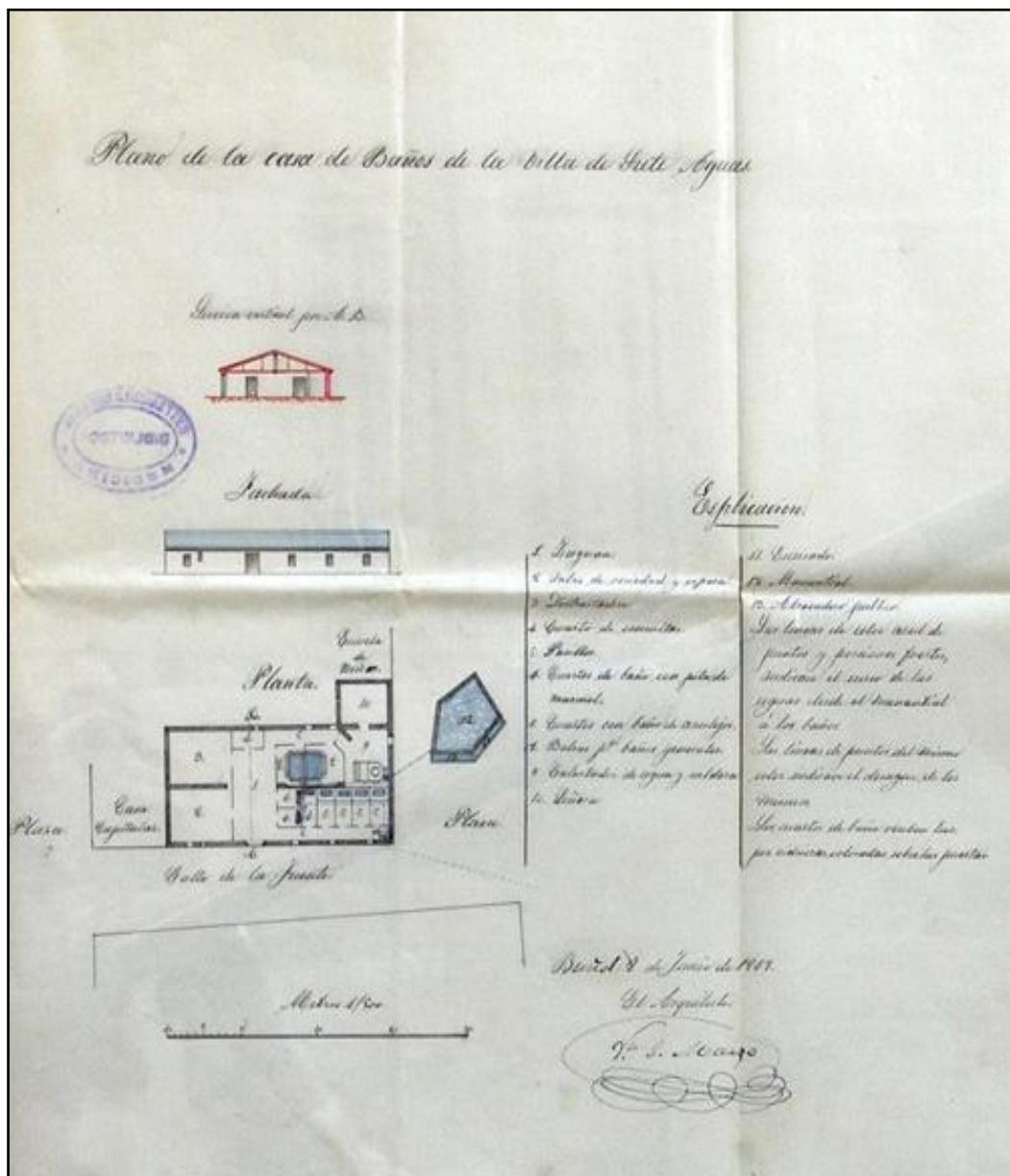

Fig. 134- "Plano de la casa de Baños de la Villa de Siete Aguas", signat a Buñol, 8 de juny de 1868, per l'arquitecte Vte. C. Marzo. A tres tintes. Escala 1:500. 50 x 30 cm⁵²⁴ (Font: UCM)

⁵²³ Boletín Médico Valenciano (1856-1859) Tom VI, p 810.

⁵²⁴ Gaspar Darmanin (1868).

3. Característiques i propietats de les aigües

Tant que els elements més abundants que apareixien en l'aigua analitzada eren l'àcid carbònic i el ferro, l'informe emès va classificar les aigües de Set Aigües com acídulo-ferruginoses termals. En 1775 Anastasio García classificava les aigües de Set Aigües com aigües carbonatades mixtes. Littré⁵²⁵ en 1889 informava que es tractava d'unes aigües minerals, ferruginoses i bicarbonatades.

Propietats físiques

L'aigua era diàfana, incolora, inodora i insípida. El pes específic en el brollador, era de 1,0004512, aquest es calculava, prenent per unitat un volum igual d'aigua destil·lada a la mateixa temperatura i pressió que hi tenia l'aigua; però després de 24 hores d'haver sigut arreplegada i estant a l'aire lliure passava a ser de 1,0005664, aquest pes específic era el que presentava l'aigua després d'haver perdut els gasos. La temperatura de l'aigua el dia 16 i 17 de març de 1859 era de 22,5 °C, seguint la de l'aire lliure de 10°C i la pressió baromètrica de 699 mil·límetres amb una lleugera variació. En 1875 Anastasio García en la guia del banyista informava que l'aigua del brollador de Set Aigües presentava una temperatura de 14°C.

Propietats químiques

Anastasio García⁵²⁶ donava en la guia del banyista els resultats de les anàlisis que s'havien fet a l'aigua del brollador, aquestes anàlisis s'havien realitzat per cada 1000 grams d'aigua (1 litre), però també s'havien calculat per lliura medicinal.⁵²⁷ El resultat total de les sals neutres assecades era de 0,4143 grams per litre d'aigua, o 0,1420 grams per lliura medicinal.

FLUIDS ELÀSTICS	Litre	Lliura Medicinal
Aire atmosfèric	17,85 mil·lilitres	6,16 mil·lilitres
Àcid carbònic	51,73 "	17,87 "
SALS NEUTRES ASSECADES	Litre	Lliura Medicinal
Carbonat càlcic	0,2420 grams	0,0830 grams
Carbonat magnèsic	0,0370 "	0,0130 "
Carbonat de ferro	0,0014 "	0,0005 "
Sulfat sòdic	0,1020 "	0,0350 "
Clorur Sòdic	0,0204 "	0,0100 "
Sílice	0,0015 "	0,0005 "
Matèria orgànica	-	-

Taula 134- Anàlisis de les aigües de Set aigües que donava Anastasio García en 1875

⁵²⁵ Diccionari de Littré (1889) Tom II, p 904.

⁵²⁶ Anastasio García (1875) Tom 2, p 157.

⁵²⁷ La lliura medicinal era una unitat de pes utilitzada pels farmacèutics i en general en la farmacologia espanyola, actualment està obsoleta. Equivalia a 12 unces medicinals, és a dir 373,2417 216 grams. En el segle XIX, a més a més de la unça i la lliura medicinal també s'utilitzava en farmacologia el gra com unitat de mesura, de manera que 1 lliura medicinal equivalia a 5.760 grams.

Propietats medicinals

El dictamen de la Comissió Central de Medicina i Cirurgia sobre les aigües termals de Set Aigües,⁵²⁸ es va donar a l'Institut una vegada estudiades les dades que aportaren la comissió de Farmàcia, incidia sobretot en les aplicacions terapèutiques de les aigües i estava redactat en els termes següents:

"la indicación de las aguas en cuestión tendrá lugar en la anemia sea cual fuere su causa, en la atonía de los sistemas vascular y muscular, en las escrófulas, en la raquitis y en las demás caquexias, en las que viene reconocido un vicio humoral, en los afectos propios del abuso de los placeres, en las convalecencias de las enfermedades graves y prolongadas, en los afectos del conducto digestivo que se aplican por la falta de apetito, digestiones laboriosas, acedias o lombrices; en los flujos mucosos crónicos, en ciertas parálisis y neurosis y en los sujetos linfáticos y en lo polisárquicos, provistos de gordura fofa y de fibra blanda, predispuestos a los flujos pasivos, sean mucosos o sanguíneos".⁵²⁹

4. El funcionament del balneari i l'ús medicinal de les aigües

Al llarg del temps es va consolidar l'ús terapèutic de les aigües de Set Aigües, i amb ple dret es consideraven les seues virtuts medicinals, especialment tenien bons resultats en tot un ventall de malalties:

- *Gàstriques*: eren bones en les gastràlgies, les dispèpsies, les enteràlgies i en els infarts abdominals.
- *Dermatològiques*: En les afeccions de la pell, sobretot en les de caràcter escrofulós.
- *Hematològiques*: En la clorosi i l'anèmia.
- *Ginecològiques*: En les malalties de la matriu, les leucorrees i quan hi havia propensió a les metrorràgies i avortaments. També en l'histerisme.

Contraindicacions

Les contraindicacions que presentaven les aigües estaven molt ben explicitades en l'informe que podem veure en el BMV:

"Podrá perjudicar el uso de las aguas ferruginosa a los pletóricos, a los sumamente nerviosos, a los que sufren una idiosincracia biliosa, a los que padezcan algún afecto inflamatorio, a los predispuestos a congestiones activas y a las embarazadas, en especial si su temperamento es sanguíneo...No deben usarse en baños...siendo su acción reconstituyente dirigida de dentro a fuera".⁵³⁰

Posologia

L'administració de les aigües s'aconsellava per via oral, deixant de banda els banys perquè en principi les aigües tenien una acció reconstituent que anava de dins a fora del cos, per la qual cosa els efectes beneficiosos de les aigües s'aconseguia bevent

---

⁵²⁸ Boletín Médico Valenciano (1856-1859) Tom VI, N° 89, pp 806 a 809, pp 835 a 909.

⁵²⁹ *Ibidem*, p 809.

⁵³⁰ *Ibidem*, p 809.

l'aigua, i encara que els banys no eren perjudicials eren innecessaris per aconseguir les propietats terapèutiques.

Temporada

La Central⁵³¹ en 1859 aconsellava la temporada del balneari tenint en compte la situació i la climatologia de la zona, des de l'1 de juny fins al 30 de setembre, encara que veia bé la beguda de l'aigua durant tot l'any. Aquest calendari d'obertura és similar al que apareix en l'Anuari de 1885, on la temporada oficial de l'establiment era oferida des de l'1 de juny fins al 30 de setembre. Segons les informacions de Littré⁵³² la data d'obertura coincideix també amb aquesta data oficial.

Concurrència als banys

any	banyistes
1868	200
1882	96
1885	-

Taula 135- *Concurrència de malalts en l'establiment de Set Aigües*

5. Directors mèdics del balneari

Santos Blanco ⁵³³	1866
Gaspar Darmanin (interí)	1867-1868
Mariano J. Salvador Gamboa (interí)	1876
Fortunato Agustín Escribano Antona	1877
José M ^a Hueso	1879
José María Ortolá Catalá (interí)	1882
J. Palomar Ariño (interí)	1884
J. Bertel	1886
Manuel Miguel Martí Sanchís	1888-1889-1891
Arturo Cubells Blasco (interí)	1897

Taula 136- *Directors mèdics del balneari de Set Aigües*

Com a conseqüència del dictamen de la Central, emès per a considerar les aigües d'utilitat pública, s'expressava la necessitat de la presència d'un metge al brollador de Set Aigües, per a que al mateix temps que estudiara les qualitats i beneficis de les aigües, controlara el seu ús terapèutic en els malalts que hi anaven, així en el brollador començà a haver direcció mèdica.

1. Santos Blanco.

⁵³¹ Boletín Médico Valenciano, N° 89, Tomo 6°, p 102, 30 de juny de 1859.

⁵³² Diccionari de Littré (1889) Tom II, p 904.

⁵³³ En el tractat de Casares (1866), apareix com Director del balneari de Set Aigües el metge Dionisio Jover López, però aquest va estar l'any 1866 com director interí de l'establiment d'Hermida.

2. *Gaspar Darmanin.*
3. *Mariano, Jacinto, Salvador i Gamboa.* Va nèixer a Madrid l'11 de setembre de 1852, estudiant medicina en la Universitat Central on també es va doctorar. En 1876 va ser Metge Director interí del balneari de Set Aigües. Per R. O. del 28 de maig de 1877 va ser nomenat Metge Director dels banys d'Alcantud, l'any següent es va traslladar el 9 d'octubre de 1878 a Bellús, en aquest balneari va estar tres temporades, fins a febrer de 1882 que es va fer càrrec de l'establiment de Segura. Després d'estar en diversos balnearis al llarg d'uns deu anys, va tornar a dur la direcció de Bellús des de 1893 fins a 1897. Era soci numerari de la Societat d'Hidrologia Mèdica Espanyola.
4. *Fortunato, Agustín Escribano i Antona.* Va nèixer a Caleruega (Burgos) el 27 de febrer de 1845, cursà la carrera de Medicina en la Universitat Central així com el doctorat. Per R.O. del 28 de maig de 1877 va obtindre la plaça de Metge Director de l'establiment de Set Aigües. Només va estar un any en aquest balneari passant a l'any següent al de Gaviria. Membre numerari de la Societat Espanyola d'Hidrologia.
5. *Jose Mª Hueso.*
6. *José María Ortolá i Catalá. Metge interí l'any 1882.*
7. *J. Palomar Ariño. Metge interí l'any 1884.*
8. *J. Bertel.*
9. *Manuel, Miguel, Martí i Sanchís.* Nascut el 17 de desembre de 1859 a València. Cursà els dos primers anys de medicina i ciències en la Universitat de València i la resta en la de Madrid, es llicencià en Medicina i Cirurgia el 17 de juny de 1880, aconseguint el doctorat el 20 de juny de 1881, també era llicenciat i posteriorment doctor en ciències físiques i químiques. Per R.O. del 27 de maig de 1887 va aconseguir la direcció de l'establiment de Barambio, però en el concurs del 20 de febrer de 1888 es va traslladar a Set Aigües, l'any 1890 va dur la direcció mèdica del balneari de Gaviria, tornant a Set Aigües pel concurs del 18 de febrer de 1891, on va romandre només un any, perquè en 1892 passava a ser Director mèdic de Cardó, fins a 1895 que va passar a Sacedon. Membre numerari de la Societat Espanyola d'Hidrologia, va formar part de la Comissió de publicacions. Persona molt activa professionalment va ser catedràtic auxiliar de la Secció de Ciències de l'Institut de València i professor de Física i Química, Agricultura, Historia Natural, i Fisiologia i Higiene en el col·legi Lluís Vives, en el col·legi Valentino i en l'acadèmia Martí, els tres agregats a l'Institut provincial. Va escriure en moltes ocasions en la premsa sobre les aigües de Set Aigües i de Cardó. Soci de diverses corporacions científiques, vicepresident de la Secció de Ciències de la Societat Econòmica Valenciana d'Amics del País. Estava mol ben considerat com a Director mèdic per la seua formació en ciències físiques i químiques.
10. *Arturo Cubells i Blasco. Metge interí l'any 1897.*

4.7 XULILLA

1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari de Xulilla

Xulilla és un poble de la província de València que pertany a la comarca dels Serrans. A meitat del segle XIX, segons Madoz, tenia una població de 986 habitants dels quals 289 eren veïns, aquesta població va anar en augment durant el segle XIX, així en el cens de 1897 hi ha registrada una població de dret de 1.394 habitants, aquesta població al llarg del segle XX ha disminuït de manera que actualment en el cens de 2009 compta amb una població de 779 habitants. El poble de Xulilla està situat a la vora esquerra del riu Túria que en aquests paratges s'anomena Guadalaviar (Riu Blanc). A ½ llegua de distància del poble hi havia una font d'aigua mineromedicinal anomenada la Font Calenta que naixia als peus d'una muntanyeta calcària situada a la dreta del riu Túria, el brollador estava entre els dos rius, el riu Túria i el riu Sot. Les aigües mineromedicinals naixien en una xicoteta gruta de pedres calcàries més o menys argiloses, en quantitat prou abundant.

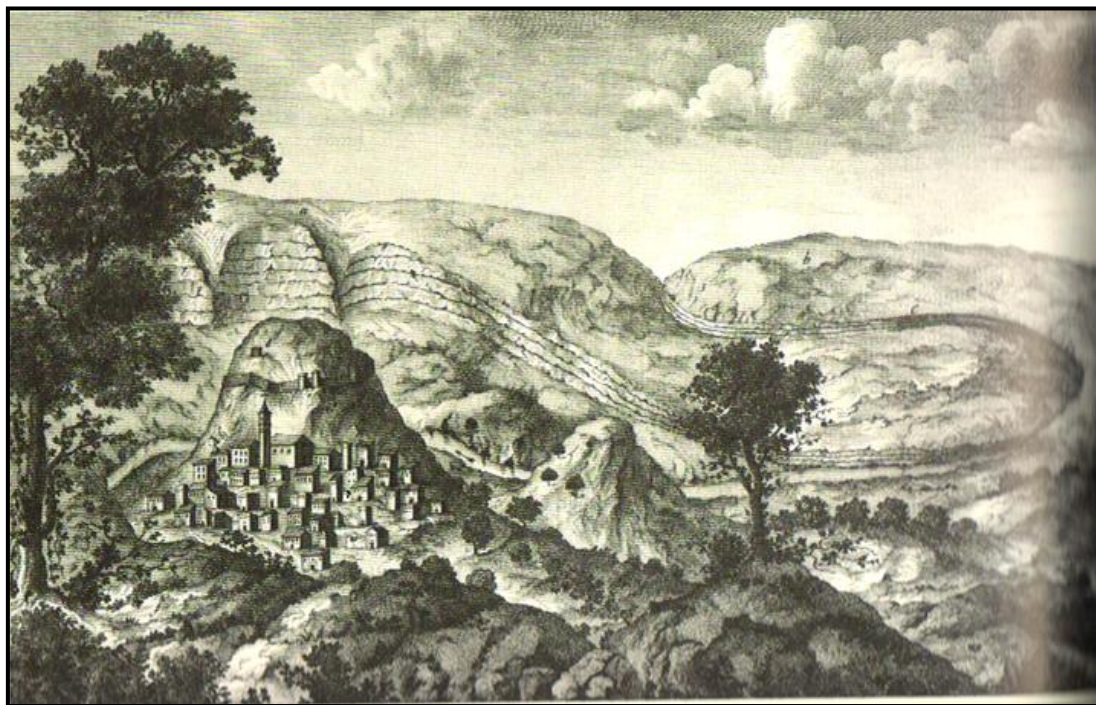

Fig. 135- Dibuix del poble de Xulilla dins del llibre de Cavanilles en 1797

El document més antic que tenim de les aigües termals de Xulilla data de 1788 de la ma de Lemos, qui dins del seu llibre dedicat a les aigües de la Vilavella, escrivia un breu resum d'aquestes aigües, Lemos parlava de l'existència d'una font mineral anomenada Fuen-Caliente, es tractava d'un brollador molt cabalós, que comptava amb propietats curatives importants. A finals del segle XVIII, la manera d'accedir al brollador era prou difícil, hi havia dos camins per anar-hi, l'un era molt llarg i difícil que tenia al final un pont, i l'altre encara que era més curt i més fàcil, presentava la dificultat que calia travessar el riu i no sempre es podia fer per la crecuda de les aigües que de vegades hi havia quan plovia en abundància. Aquesta situació és la que va viure Cavanilles quan va visitar en 1797 tota aquesta zona, aquest any va ploure de tal manera que quan Cavanilles descriu la població de Xulilla, anomena la Font

Calenta, però no pot donar més informació perquè segons el seu testimoni no l'havia pogut visitar a conseqüència de la pujada del riu per les pluges tan copioses que hi hagueren.

"Hállase el aqüeducto en frente de la confluencia del riachuelo Sót, que entra en el Turia por la derecha, por cuya mano entró poco antes como una muela de agua, a que se reduce el caudal perenne de la fuente llamada Caliente. Sus aguas termales brotan por la raíz del monte calizo, que yace á la derecha del Turia, se distribuyen luego en dos porciones para otros tantos baños, y van después al rio. Venia este muy crecido el 30 de Agosto de 1792 por la copiosa lluvia del día antecedente, i faltaba el puente para pasar al otro lado, por lo cual no pude exâminar de cerca el recinto de la fuente, cuyas aguas se celebran y usan para libertarse de varios dolores".⁵³⁴

No obstant això, encara que Cavanilles hagué de lluitar amb les inclemències del temps, arplegava informació sobre les aigües del paratge a través dels llogarencs, famoses en la zona per les propietats curatives que tenien. Aquest testimoni dóna suport a la importància d'aquestes aigües que hi havia en l'època de Cavanilles. En 1848, Madoz⁵³⁵ donava compte d'una font anomenada *Fuente Caliente* en el terme de Xulilla, la qual brollava de la muntanya que hi havia entre el riu Túria i el riu Sot, es tractava d'un brollador molt cabalós, distribuïnt-se en dos ramals que anaven a sengles banys. El Diccionari ens informa que els banys de *Fuente Caliente* eren molt freqüentats per qui patien mal d'herpes. Els tractats d'Hidrologia de l'època de Madoz no són molt més explicatius, així Pedro María Rubio⁵³⁶ presenta els banys en el llistat d'establiment sense direcció facultativa, coincideix en la mateixa informació que dóna Madoz, només afegeix que les aigües son hidrosulfuroses i Pérez de la Flor⁵³⁷ en el *Novísimo Manual de Hidrología Médica Española* encara que sí que parla de les aigües de Xulilla, no aporta cap informació addicional. Però, és més endavant en 1854 quan el primer Director mèdic de l'establiment, Francisco Poveda Verdú a través del seu escrit en el *Boletín Médico Valenciano*⁵³⁸ ens dóna prou informació sobre aquestes aigües. De l'antiguitat dels banys no tenim noció, però sembla que les aigües del brollador eren usades des de temps antics. Xulilla en l'època romana es deia Juliola perquè les seues gents eren molt addictes al partit de Juli César. Poveda relata una tradició popular que hi havia sobre el brollador, segons aquesta tradició, les aigües de Xulilla foren descobertes perquè en certa ocasió hi havia un veí de Xulilla que tenia un gos de caçaria molt estimat que estava malalt de sarna, el gos no podia sanar així l'amo del gos li va manar a un criat matar-lo a les afores del poble, aquest criat es va endur a l'animal al terme i el va llençar a una bassa d'aigua per a que morira ofegat, al cap d'uns dies el gos no sols no s'havia ofegat, sinó que a més a més s'havia curat, aquesta curació va sorprendre a la gent, i va fer que seguiren al gos, descobrint que l'animal anava a la font i bevia i es banyava en la seua aigua. Aquest és un relat molt similar al que es fa en la vil·la de Aix la Chapelle, en aquest cas el gos fugí de la jauria de Carlomagne.

---

⁵³⁴ Las observaciones de Cavanilles (1797) llibre III, p 56.

⁵³⁵ Madoz (facsimil, 1987) Tom I, p 312.

⁵³⁶ Pedro María Rubio (1853) p 377.

⁵³⁷ Pérez de la Flor J., González de Jonte (1853) p 282.

⁵³⁸ Francisco Poveda Verdú. Boletín Médico Valenciano. Tomo V. nº 30, 30 de junio de 1854. *Breve reseña de las aguas y baños minero-medicinales de Fuen-Caliente de Chulilla, en la provincia de Valencia*. pp 93 a 99; pp 108 a 111.

2. Edifici i estructura del balneari

Ni Lemos ni Cavanilles parlen de l'existència d'un balneari en el brollador de la Font Calenta. Lemos només parla d'unes basses:

"Sus aguas que salen por tres ojos ó grietas que hay en una piedra que está al pie de la loma, son recogidas en una grande balsa inmediata á la fuente, de donde se toman para los usos necesarios".⁵³⁹

En 1848 Madoz informava que les aigües tenien propietats curatives per a la pell, per aquest motiu l'Arquebisbe Fabian i Fuero havia projectat un edifici que no es va construir, perquè l'Arquebisbe va morir abans de la seua edificació, posteriorment, continua Madoz explicant-nos, que l'Ajuntament tenia un projecte per a fer una construcció en aquest brollador de manera que el personal poguera prendre les aigües. Respecte de la construcció d'una edificació, sabem pel Director Francisco Poveda Verdú, que en el segle XVIII es varen construir en el brollador dos banys i una habitació de dimensions reduïdes que servia per a protecció dels banyistes, de tal manera que ja en 1779 sabem que Pedro Nadal Creus, cirurgià de l'exèrcit escrivia sobre les aigües:

"¿Quién no determinará ir a tomar los baños con mucha limpieza y aseo, y con aquella cantidad de agua que gustare, ahora que se ha hecho una obra magnífica para la mayor comodidad de los que vayan a beber la agua o a bañarse en su nacimiento... no habiendo resguardo alguno para meter el cuerpo, ni aún la cabeza, estando expuesto a todos los vientos, lluvias y otras inclemencias, solo esto era suficiente para disminuir el buen concepto que el agua se merece?".⁵⁴⁰

És en aquesta època quan l'Ajuntament va construir un pont i va millorar l'accés de tal forma que va fer un camí de ferradura, demanant el Consell de Salut un informe sobre la naturalesa de les aigües, però es va aturar tot a conseqüència de les guerres que hi hagueren. Cap a meitat del segle XIX, el poble de Xulilla que era el propietari de les aigües va fer un camí de carruatge fins a la mateixa font, on hi havia unes habitacions xicotetes en l'antic edifici per als necessitats i s'havien construït set departaments per a prendre de forma aïllada el bany, però Madoz no informa en cap moment de l'existència d'aquestes construccions. En 1853 Poveda descrivia un edifici, molt gran per allotjar a les persones que anaven a prendre el bany que estava en el brollador, amb capacitat per a 30 o més banyistes i a més a més hi havia també unes habitacions independents per allotjar a tres o quatre famílies. Encara que l'establiment no era molt conegut, Anastasio García López ho descrivia:

"El establecimiento de baños es sencillo y de buen gusto y tiene 8 bañaderas de mármol para baños particulares, una piscina ó baño general, baño de chorros y lluvia ascendentes y descendentes. La casa-hospedería tiene bastantes y buenas habitaciones, salon de recreo, cocinas para los que no coman en la fonda, oratorio, y una casa para los pobres".⁵⁴¹

3. Característiques i propietats de les aigües

Poveda era conscient de la inexactitud de l'anàlisi que hi havia fet, però front a les dades estaven els efectes produïts per l'aigua, així independentment que amb

---

⁵³⁹ Lemos (1788) pp 148, 149.

⁵⁴⁰ Francisco Poveda Verdú. Boletín Médico Valenciano. Tom V. nº 30.

⁵⁴¹ García López (1869) p 283.

posterioritat es fera una anàlisi més completa que presentara alguna variabilitat amb l'anàlisi que s'havia donat, va considerar a priori les aigües com: *alcalino-sulfuro-gaseosas dèbilment termals*. Més endavant en 1889, segons el Diccionari de Littré⁵⁴² es presentava l'aigua de Xulilla com una *aigua mineral sulfurosa càlcica* amb una temperatura de 32 °R.

Propietats físiques

Es tractava d'una aigua cristal·lina, era incolora, clara i transparent, amb un sabor salí i untuós. L'aigua es gastava com llavador públic, facilitant la rentada de la roba i blanquejant-la prompte i bé. Eixia del brollador a una temperatura de 20 °R, mantenint-se estable, ja Lemos parlava de la temperatura:

"El temple de esta agua es siempre igual, y aunque llaman caliente, no lo es tanto que no se beba sin molestia ni fastidio, pues su calor no excede al de nuestro cuerpo; y por eso los enfermos hallan recreo quando entran á bañarse".⁵⁴³

Propietats químiques

Lemos parlava d'un lleuger olor a sofre, i confirmava l'existència d'aquest mineral en les aigües, no solament per l'olor característic del sofre a ous podrits sinó perquè les pedres de la bassa que contenia l'aigua i que estaven molt de temps amb contacte amb ella, es cobrien d'una capa fina de sofre. A meitat del segle XIX, Poveda descrivia algunes propietats de les aigües de Xulilla, de manera que aquestes presentaven alguna ampolla, i encara que en el brollador no feia olor, si s'omplia una botella a la meitat amb una poca quantitat d'aigua i se sacsejava es notava un olor a ous podrits, però en canvi no ennegria la plata, demostrant l'existència en poca quantitat de hidrogen sulfurat (segons el procediment de Berzelius, quan analitzava els brolladors de Suecia). En 1852, Poveda va realitzar l'anàlisi químic qualitatiu de les aigües, després d'haver tingut l'aigua 40 dies ben embotellada perquè no perdara els mineralitzadors, al destapar la botella, l'aigua va donar un lleuger olor a ous podrits, i presentava un pH àcid, després de diverses proves va observar que l'aigua contenia els següents components:

- Àcids : Àcid carbònic i Àcid sulfúric.
- Bases : Calci, Magnesi i Sodi.
- Altres: Clor, Hidrogen i Sofre.

Que hi havia desconeixement de la composició química quantitativa de les aigües ens ho confirma Anastasio García López, qui en el seu tractat d'Hidrologia de 1869, no coneixia les propietats físiques ni químiques, només podia dir de les aigües que eren sulfuroses i termals.

Propietats medicinals

El document més antic que he trobat sobre les virtuts medicinals de l'aigua és la carta que transcriu Lemos, datada el 31 d'octubre de 1787, que rep del Doctor D. Vicente Crespo, metge titular de Xulilla:

---

⁵⁴² Littré (1889) Tom I, p578.

⁵⁴³ Lemos (1788) p 149.

"Muy Señor mio: Satisfago á la de Vd. de 18 del corriente, diciéndole, que aunque no he hecho análisis de esta agua, no me queda duda, en que sus principios son sulfúreos nitrosos, y que la he hallado remedio eficaz para los afectos de nervios y toda enfermedad cutánea, como herpes, sarna, tiña, humor salado, &c. Tambien es especial para los dolores articulares, así reumáticos, como artríticos, aunque estén complicados con la lue venérea. Destierra toda calentura lenta, que reconozca por causa obstrucciones en el baxo vientre, y limpia los colatorios y remansos de la orina de toda materia extraña".⁵⁴⁴

A més a més d'aquesta informació Lemos aportava un document que s'havia escrit 20 anys abans, en 1768, el document es tractava d'una copia que hi havia en l'arxiu del poble, sobre una relació que es va enviar al Consell en 1768 que relatava els efectes tan beneficiosos que tenien les aigües de Xulilla, l'escrit estava redactat en aquests termes:

"Hay en la Villa de Chulilla una fuente llamada *Fuen-Caliente*, que dista de la Villa como media legua, y sale de un monte que está cerca del Rio Túria, cuyo temple es en todo tiempo tibio. Sus virtudes son como las de las mejores aguas termales. Cura todo fuego cutáneo, como herpes de todas especies, sarna, lepra, &c. Restituye sentido y movimiento á todo miembro paraliticado. Purifica los humores, así por cámara y orina, como por insensible transpiracion. Por mucha que se beba no embaraza, y expele por orina toda materia extraña, con otras virtudes".⁵⁴⁵

Totes aquestes virtuts medicinals són les que en l'època de Lemos, enumerava Don Pedro Nadal Creus, cirurgià de l'Excm. i Ilm. Senyor Arquebisbe de València, en el discurs històric que va escriure sobre la font de Xulilla. Lemos resumia les propietats medicinals de les aigües, deia que eren: diürètiques, sudorífiques i provocaven evacuacions de ventre; convenien més als temperaments biliosos que als obesos. Madoz pràcticament no parla de les propietats medicinals de les aigües, només fa notar que les aigües sulfuroses del brollador de Xulilla eren bones per a les persones que patien el mal herpètic. Al llarg dels anys, uns pocs anys després del escrit de Madoz, i a través del Director mèdic Poveda, ja es considerava que l'aigua de Xulilla, beguda amb control mèdic, tenia efectes diürètics, provocava un augment, així com també una major excreció de l'orina, també augmentava l'apetit i facilitava la digestió, si no s'utilitzava amb control podia provocar vòmits i diarrees a més a més d'alteracions en el pols i la freqüència cardíaca.

4. El funcionament del balneari i l'ús medicinal de les aigües

L'aigua de Xulilla, Podi utilitzar-se beguda i en bany, augmentant d'aquesta manera els seus efectes perquè així actuava sobre les malalties dels teguments dèrmics. Eren bones per als còlics nefrítics, les digestions lentes, les oftalmies cròniques i fístules llagrimalls, facilitaven la circulació limfàtica i venosa, i finalment actuaven sobre el reumatisme articular, muscular i gota. Anastasio García López era molt prudent quan parlava de les indicacions de les aigües de Xulilla, no obstant això les aconsellava per als mals reumàtics i herpètics:

"Los enfermos que concurren son, en su mayoría , reumáticos y herpéticos; pero no hay todavía una estadística suficiente ni un estudio completo para deducir las indicaciones precisas, ó si hay alguna especialidad de accion en estas aguas".⁵⁴⁶

---

⁵⁴⁴ Lemos (1788) pp 149, 150.

⁵⁴⁵ Ibídem, p 150.

⁵⁴⁶ Anastasio García López (1869) p 283.

Contraindicacions

Poveda ens deixa ben clar les contraindicacions per a prendre les aigües, sobretot quan de vegades succeïa, que la simptomatologia del malalt esdevenia pitjor, la llengua s'assecava, el pols s'accelerava, hi havia cefalees i vòmits, amb alteracions intestinals, inapetència i en fi malestar general, aleshores calia d'immediat interrompre els banys i la beguda de l'aigua, perquè no era beneficiós continuar amb el tractament.

Posologia

Lemos informava que les aigües de Xulilla s'utilitzaven de dues formes, begudes i en forma de banys. Durant el segle XIX aquestes aigües mineromedicinals continuaren administrant-se d'ambdues maneres.

Temporada

En l'època de Lemos, la temporada més apropiada per usar correctament les aigües termals de Xulilla, era tal i com informa, des de principis d'estiu fins a la tardor. Segons l'Anuari de 1859 el calendari de l'establiment era continu amb una única temporada, de tal manera que els banys estaven oberts des de l'1 de maig fins al 30 de setembre. Similar informació es donava en el Diccionari de Littré, l'obertura oficial de l'establiment era des de l'1 de maig fins al 30 de setembre.

Concurrència als banys

any	banyistes
1959	212
1882	176
1885	-

Taula 137- *Concurrència de malalts a l'establiment de Xulilla*

En 1869 la forma d'aplegar a Xulilla era prou còmoda, calia aplegar a Lliria, que es feia amb diligència i d'aquesta ciutat eixia un ordinari cap als banys, que estaven a unes 6 hores; també es podia llogar una tartana o carro, per poder fer les 4 llegendes que hi havia des de Lliria a Xulilla. Si el viatge es feia des de Madrid només calia agafar el ferrocarril que aplegava a València, i després amb un carruatge s'anava de València a Lliria.

5. Activitat econòmica

Preus

Madoz no informa dels preus. L'any 1868, Vicente Boix en *Crónica de la provincia de Alicante* comentava que el bany general costava 1 ½ rs, el local 2 rs i el de doll 3 rs, essent costum donar al banyador una propina de 4 rs, Boix continuava informant que per l'hostalatge es pagava de 3 a 10 rs diaris, segons la localitat i les comoditats i advertia que no es donava roba ni llit. Similar informació donava Anastasio García López en la Guia del Banyista de 1869 donava la informació adient,

sobre els preus dels banys i de la fonda: "Los precios de los baños son desde 1 ½ hasta 3 rs, según que sea general, local ó de chorro. Por las habitaciones se pagan desde 3 hasta 10 rs diarios, según las comodidades de cada una de ellas".⁵⁴⁷

6. Directors mèdics del balneari

Encara que l'establiment de Xulilla oferia els seus serveis i la gent hi acudia a prendre les aigües, no formava part dels balnearis de planta, que tenien direcció facultativa. Trobant-se el balneari en aquesta situació, en 1850 el metge Francisco Poveda y Verdú va sol·licitar el nomenament d'un metge Director pel balneari de Xulilla, amb tal motiu es va enviar una certificació de l'alcalde de Xulilla amb data 5 de novembre de 1850, consignant que des de l'any 1847 que començaren les reformes del balneari, el nombre de banyistes assistents a l'establiment havia augmentat de manera que de 100 havia superat els 400, motiu pel qual es veia necessari que es nomenara un metge Director, plaça que demanava el Doctor Poveda al final de la memòria que es remetia de l'establiment. Les aigües de Xulilla varen aconseguir direcció facultativa en 1853.

Francisco Poveda Verdú	1847-1850
Pedro Casanovas Vicente	1859-1861
Vicente Roger	1866
Salvador Sarasa	1868
Ginés Meseguer Caballero (interí)	1875
Amaro Masó Bru	1878
Manuel Arnús de Fortuny (permuta)	1879 ⁵⁴⁸
Atanasio Rodríguez Martín	1880
José C. Llopis	1881
Luis Fenollosa	1882
Enrique Pratosi Martínez (interí)	1883
Buenaventura Gavaldá Martínez	1884
José Casares Olmo	1899

Taula 138- Directors mèdics de l'establiment de Xulilla

1. *Francisco Poveda i Verdú.*
2. *Pedro Casanovas i Vicente.*
3. *Vicente Roger.*
4. *Salvador Sarasa.*
5. *Ginés Meseguer i Caballero.*
6. *Atanasio Rodríguez i Martín.*

⁵⁴⁷ Anastasio García López (1869) p 283.

⁵⁴⁸ La permuta es va realitzar des del 4 de maig al 13 juny de 1879.

7. *Amaro, Rafael, Andrés, Antonio Masó i Bru.* Va nèixer a Barcelona el 29 d'abril de 1856. Estudià la carrera de Medicina en la Universitat de Barcelona i el doctorat en la Universitat Central. Va ser nomenat per R.O. del 28 de maig de 1877 Director del balneari de Nuestra Señora de las Mercedes, passant al de Xulilla en el concurs del 15 de desembre del mateix any, permutant-lo pel de Fortuna a Manuel Arnús de Fortuny, des del 4 de maig al 13 de juny de 1879. Numerari de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica.
8. *Manuel, Francisco de Paula, Ramón i Arnús de Fortuny.* Va nèixer a Barcelona el 15 de maig de 1852. Estudià medicina en la Universitat de Barcelona i va perfeccionar estudis en els hospitals de Paris. Per R.O. del 6 de juny de 1876 va obtenir la direcció dels banys de Fortuna, passant en 8 de juny a auxiliar de la direcció de Panticosa, aquesta comissió la va deixar per R. O. del 15 de març de 1878 i es va fer càrrec de la direcció del balneari de Panticosa, el 4 de maig de 1879 el va canviar pel balneari de Xulilla, de tal manera que es va encarregar d'aquest balneari per permuta des del 4 de maig fins al 13 de juny de 1879. Va renunciar a la plaça de Director de balneari el 19 de febrer de 1880 per a ocupar un lloc important de directiu en la casa de banca del seu oncle Evaristo Arnús de Barcelona. Fundador de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica, que va abandonar al deixar-se el cos de Metge Director de Balnearis.
9. *Atanasio Rodríguez i Martin.*
10. *José C. Llopis.*
11. *Luis Fenollosa.*
12. *Enrique, Sebastián Pratosi i Martínez.* Va nèixer a Saragossa el 20 de gener de 1859, ciutat on va estudiar la carrera de Medicina, i va llegir el doctorat en la Universitat Central, el títol del discurs del doctorat és molt revelador de l'afició de Pratosi en l'especialitat d'hidrologia «De las causas, en general, de alivio y curación de los estados morbosos por el uso de las aguas minero-medicinales». Va ser metge interí de diversos balnearis des de 1881 fins a 1886. La temporada de 1883 es va fer càrrec com interí del balneari de Xulilla (10 de març). Posteriorment per R.O. del 7 de juliol de 1887 va ser nomenat Metge Director supernumerari de diversos centres balnearis, i finalment va passar a numerari el 27 d'octubre de 1892 en l'establiment de Grávalos. Era membre numerari de la Societat Espanyola d'Hidrologia Mèdica.
13. *Buenaventura Gavaldá i Martínez.*
14. *José Casares i Olmo.*

5. EPIDEMIOLOGIA: LES MALALTIES

1. INTRODUCCIÓ

Al llarg del segle XIX, es produeix un canvi en la interpretació del procés d'emmalaltir, passant del model ambientalista i químic al concepte d'especificitat etiològica de base microbiològica. En la primera meitat del segle XIX, encara predomina una concepció ambientalista de les malalties, de tal manera que la forma d'abordar-les està molt influenciada per aquesta concepció.

Fig. 136- Gravat de l'obra de Juan Calvo de 1580, tres metges atenen a un malalt

Així doncs, es mantenia la idea del contagi basada principalment en la doctrina miasmàtica i en una mentalitat toxicològica de l'agent patogen, considerat com un verí transmissible entre les persones a través de l'aire, l'aigua, els aliments i en general el medi ambient, per tot això Madoz en el seu Diccionari, arreplegava en tots els pobles, les dades corresponents al clima i la direcció des de on bufaven els vents, així com la posició dels cementeris si estaven o no ventilats, perquè podrien ser potencialment focus d'infecció, o inclús en alguns casos, Madoz es preocupava per qüestions de salubritat i infraestructures públiques, així parlava sobre el tractament d'aigües a Alacant:

"Dentro de Alicante hay tres lavaderos públicos: dos en el interior de la ciudad y otro extramuros, ambos bastante cómodos; y cloacas, bien dispuestas para limpiar y dirigir la inmundicia que genera el núcleo urbano hacia el mar... Las aguas potables de Alicante contienen cierta porción de magnesia y por ello suelen producir incomodidades momentáneas a las personas que las beben por primera vez; por otra parte estas aguas son conducidas a ocho fuentes públicas por medio de cañerías".⁵⁴⁹

En el cas de la província de València, donava dades acurades sobre situació i clima, i ens deia que estava situada entre els 40° 9' 30" i els 38° 52' 30" de latitud N.i

⁵⁴⁹ Madoz (1845-50) Tom I, p 99, parla del tractament de les aigües residuals i potables.

els 2° 49' 35" i 3° 33' 20" de longitud E., respecte del meridià de Madrid. Respecte del clima deia que era dels més temperats d'Espanya amb temperatura mitjana de 14 °R. Els vents comuns eren del O. i del E., el del S. era rar però humit i càlid i portava les miasmes dels camps d'arròs. Madoz considerava que no hi havia malaltia pròpia ni endèmica. No obstant això l'excessiva humitat per la proximitat de la mar i la proliferació de sèquies provocaven supressions de transpiració, catarros, reumes, inflamacions generals i parcials, tisis, leucorrees, irritacions del ventre, diarrees i pertorbacions de la digestió aquestes últimes degudes, segurament a les aigües de pou i l'abundància en aquestes de sulfat càlcic.⁵⁵⁰ Madoz en el Diccionari explicava que, el clima era ben divers i sovint d'ell depenien els costums, temperaments, malalties i forma de viure. Així uns vivien en l'opulència i altres en la misèria, uns eren sans i forts i altres arrossegaven una vida dèbil i plena de xacres. Els pobles situats a l'Oest tenien climes extrems, però eren menys humits i per tant més sans que a València. Els de l'Est de la província eren temperats, suaus i més humits per les llacunes i les plantacions d'arròs de les immediacions de la Mediterrània i la ribera del Xúquer. En aquestes terres insalubres, les malalties sortien amb més abundància que a la resta i les febres rebels i intermitents, gaire bé deixaven gaudir dels habitants d'aquesta comarca precipitant-los en el sepulcre. En general es respirava un aire pur a tota la província.⁵⁵¹ Algunes vegades podem trobar en el Diccionari, explicacions de caire polític-sociològic per donar explicació a la causa de les malalties, com és el cas de la prohibició de la pesca del bou:

"Así las cosas llegó el 8 de diciembre de 1817, en que se prohibió absolutamente y los numerosos habitantes del Cabañal y Cañamellar después de haber elevado sus clamores al trono y vendido todos sus muebles, se vieron reducidos a la más deplorable indigencia y expuestos a una horrorosa epidemia, y como haciendo el gobierno de aquella época alarde de su crueldad mandó en 1819 que saliese al mar una pareja de bou para que no careciese S.M. de pescado fresco en aquella cuaresma. No paró aquí el desprecio a la miseria pública: el capitán general que la estaba palpando permitió de acuerdo con el presidente de la junta de sanidad la pesca del bou para evitar la epidemia, que por efecto de la miseria se dejaba sentir en el Cabañal y el gobierno apenas tuvo noticia de esta humana disposición la desaprobó, castigó a los directores de los gremios, cabos de matrícula y patronos de los barcos del bou y lanzó la más terrible prohibición. Como era natural, la peste y las calenturas pútridas se desarrollaron con furor haciendo horriblos estragos hasta que a instancias de todas las corporaciones de esta c. se estableció la pesca por término de 6 años ...desapareciendo enteramente la epidemia y notándose hasta nuestros días mayor bienestar en los pescadores..."⁵⁵²

Un altre apartat, a considerar en el Diccionari, és la manera d'anomenar les malalties, cal tenir en consideració que la medicina a meitat del segle XIX no disposava d'un criteri internacional d'homologació dels diagnòstics de malaltia ni de les causes de mort. Per això la denominació de les malalties era variable segons els autors i les escoles mèdiques i per aquesta causa, la capacitat d'establir dades epidemiològiques i diagnòstics retrospectius siga una tasca molt difícil, quan no impossible pels historiadors. En eixe sentit Madoz, reflecteix la falta de definició i d'identificació de les formes d'emmalaltir en una etapa anterior a la medicina de laboratori, on diagnòstics tan imprecisos: *Fiebres tercianas*, *ictus*, *catarros*... eren habituals. En el Diccionari, al analitzar les descripcions de les malalties que pateix la població, hi ha una sèrie de particularitats que anem a assenyalar a continuació:

---

⁵⁵⁰ *Ibíd*em p 242.

⁵⁵¹ *Ibíd*em p 188.

⁵⁵² Madoz (1987, facsímil) Tom II, p 295.

1.1 RESTRICCIÓ DE MALALTIES

En el Diccionari només es parla, de determinades malalties, quan en l'època eren conegudes i es produïen moltes més. En l'obra de Madoz, està clar que hi ha una restricció gran al referir-se als tipus de processos mòrbids, fent sobretot ressaltar les malalties febrils i sobretot una malaltia infecciosa endèmica, les febres tercianes. Les febres tercianes, seran anomenades de diverses maneres, ens dirà: febres tercianes, febres intermitents estivals, febres remitents malignes, inflamacions tercianes, quartanes etc. Quan es refereixen a les febres hi ha tot un ventall de malalties febrils: febres catarrals, febres tercianes, febres intermitents estivals, febres gàstriques, febres remitents malignes, febres pulmonars, febres inflamatòries, febres gastrointestinals, febres intestinals, febres nervioses i gàstriques, febres tifoides. Les altres malalties que els col·laboradors anomenen en l'obra, es van a referir a malalties habituals.

1.2 ABSÈNCIA DE MALALTIES

Cal que assenyallem malalties que foren molt freqüents durant el segle XIX i que Madoz no les anomena en cap poble, com si la població no haguera estat afectada per aquestes malalties, quan realment se sap que eren la causa principal de la mortalitat i morbiditat en la població:

Malalties infantils. Aquest tipus de malalties epidèmiques, que eren molt freqüents en la població infantil de l'època (xarampió, parotiditis, rubèola, verola, crup, tos ferina o poliomièlitis, entre altres), a causa de la gran deficiència en les condicions higièniques i de salubritat, també per la malnutrició que era molt freqüent i sobretot perquè, encara no s'havia desenvolupat ni aplicat sistemàticament, la tècnica de la vacunació que havia iniciat Jenner uns 70 anys abans. Aquestes malalties, no sols provocaven gran mortalitat infantil sinó que també produïen grans invalideses com sordesa, ceguesa o paràlisi infantil, en canvi són omeses per complet, Madoz no parla en cap moment d'aquestes epidèmies que provocaren tasses de mortalitat i morbiditat infantil altíssimes.

Malalties venèries. La sífilis i d'altres venèries conegudes des de feia segles, de gran freqüència en la població en general.

La Tuberculosi. Malaltia que com hem dit abans era de gran importància social per la seua freqüència, a causa de la gran incidència en les zones de extrema pobresa i garberament que hi havia en la població en general en el segle XIX. No apareix recollida en cap moment en el Diccionari.

A continuació presentem en una taula les diverses malalties que apareixen enunciatades en el Diccionari, en referència als diferents municipis valencians, les podem resumir principalment en 5 grups: afeccions de pit, febres, cutànies, gàstriques i altres malalties on hem inclòs les malalties inflamatòries de diversa índole.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

afeccions de pit	febres	cutànies	altres malalties	gàstriques
afecció de pit	febres catarrals	herpes	biliós-inflamatòria	gastroenteritis hepatitis
catarro	febres tercianes	erupció cutània pels vents càlids	inflamatòria per l'excèssiu oxigen que es respira	flats
pulmonia	febres intermitents estivals	carboncle	malaltia inflamatòria	diarrea
pleuritis	febres gàstriques	erisipela	mal de pedra i de bufeta	inflamació abdominal
asma	febres remitents malignes	hidropesia	apoplexia	dolor de costat
constipat	febres pulmonars	lepra elefantíaca	paràlisi	gastroenteritis
afecció catarro	febres inflamatòries		plètora sanguínia	algunes irritacions
tisi	febres gastrointestinals		fluxos de sang	còlic biliós
catarros sanguinis	febres intestinals		encefalitis	inflamació dels intestins
afecció inflamatòria dels òrgans toràcics	febres nervioses i gàstriques		reumatisme	disenteria
flegmasies	febres tifoides		fluixos d'ulls	inapetència
	Febres gastro- nervioses		oftalmia o humors d'ulls	desordres de la digestió

Taula 139- Malalties que apareixen reflectides en el Diccionari que es pateixen en els diversos pobles

2. FEBRES TERCIANES I EL CONREU DE L'ARRÒS

El tractament que li dóna Madoz a les febres tercianes en el Diccionari, va a ser completament distint al que dóna en el cas de les altres malalties, en el cas de les tercianes, té molta cura d'arreglar els indrets on tots els anys apareixien els brots de les febres tercianes, és una preocupació que està al llarg del Diccionari, donant-li un tractament a més a més de sanitari, inclús econòmic i social. Resulta interessant analitzar les argumentacions de Madoz que de vegades pareixen discursos polítics, dirigits als governants, són argumentacions que utilitza per defensar la idea que tenia sobre l'existència d'una forta relació que hi havia entre el conreu de l'arròs i les febres tercianes, i que obligava a una intervenció estatal per a solucionar el problema sanitari.

Amb el nom de febres tercianes, és com es coneixia de forma més corrent al llarg del segle XIX, la malària o paludisme, aquests últims termes en l'obra de Madoz no apareixen en cap moment, el paludisme es un terme que al segle XIX no és quasi utilitzat, si consultem el diccionari mèdic de Manuel Hurtado de Mendoza de 1840, no trobem la definició de paludisme ni la de malària, al igual que en el vocabulari mèdic de J. Cuesta Ckerner de 1878, però més endavant, en 1889 Littré ja dóna una bona descripció del paludisme així com de la malària, fent una ampla explicació sobre la malaltia. En el Diccionari, Madoz també anomena les tercianes com quartanes, febres estacionals, febres intermitents o febres remitents, tots els termes eren utilitzats en l'època de forma indistinta per anomenar el paludisme. Per altra banda a l'hora de parlar del paludisme hem de tindre en compte que en l'època de Madoz, la causa de la malaltia no era coneguda, la qual cosa conduïa a errades de diagnòstic perquè es confonia fàcilment amb altres tipus de malaltia com el tifus o la grip.

El paludisme, es tracta d'una malaltia infecciosa, molt coneguda i estesa, ja des de l'Edat Mitjana, que estava relacionada amb el conreu de l'arròs. L'etimologia dels dos termes, malària i paludisme, és molt il·lustrativa, resulta interessant anomenar-la, perquè ens ajuda a fer-nos una idea de què significava la malaltia en aquella època. El terme malària prové de l'italià de l'Edat Mitjana: "mala aria" és a dir "mal aire", perquè la malaltia es relacionava amb el mal aire que es respirava en determinades zones, per altra banda l'infermetat també es coneixia com paludisme, en el cas d'aquest terme etimològicament provenia del llatí "palus" que volia dir pantà, fent referència al lloc on es produïa la malaltia. Durant el segle XVIII, sorgeix la teoria miasmàtica de la malaltia, de la mà de Giovanni Maria Lancisi, qui va ser junt a Thomas Sydenham, l'impulsor d'aquesta teoria. Lancisi sostenia a través de la teoria miasmàtica, que el miasma que produeix la malaltia prové de les emanacions fèrides de les aigües pútrides i sols fangosos que hi havia a les zones pantanoses, on l'aigua estava estancada i es corrompia, Giovanni Lancisi va contrastar la teoria del contagi a través de l'aire, que provenia de les aigües pútrides, dessecant les llacunes pantanoses de Roma i aconseguint la disminució de l'incidència de la malaltia. Com es veu, Lancisi planteja les malalties des d'un punt de vista ambientalista, parla de l'acció nociva dels efluvis dels pantans, no de bades en 1717 escriurà "De noxiis paludum effluviis" aquesta obra parla sobre les emanacions nocives dels terrenys pantanosos, en aquesta obra es reflecteix la preocupació que hi havia en l'època del paludisme, i sobretot la falta de control sobre els efectes nocius de les febres intermitents que eren causa de moltes morts. Després d'estudiar la malaltia Lancisi va trobar una correlació entre la picadura dels mosquits que hi havia als pantans i la malària, així ens dirà que les picades dels mosquits introdueixen les emanacions en els vasos sanguinis, no de bades el terme "paludisme" venia com hem dit anteriorment del llatí palus (terreny pantanós).

Els estudis sobre la malària quedaren estancats, durant el segle XVIII i primera meitat del segle XIX, així no és fins a 1880, que sofriren un canvi important en el coneixement de la causa de la malaltia, aquest any, el metge militar francès Charles Louis Alphonse Laveran,⁵⁵³ treballant a Algèria, va observar paràsits dins dels glòbuls rojos de persones amb malària, començava a fer-se un gran avanç en el coneixement i control de la malaltia. Laveran com a conseqüència dels seus estudis, va proposar per primera vegada que la malària la causava un protozou anomenat plasmòdium o plasmodi.

Des de temps antics es relacionava la incidència de la malària amb els voltants de les zones pantanoses, on es cultivava l'arròs, per la qual cosa el conreu d'aquesta gramínia va ser motiu de polèmiques controvertides, amb detractors acèrrims que en alguns casos aconseguiren prohibicions per part de les autoritats. És difícil assenyalar la data d'inici del conreu de l'arròs a València, Escolano en *las Décadas* comenta que:

"el arroz es cosecha propia de los Orientales, Bactrianos, Babylonios, Messios, Syrios o Suria inferior, como es autor Dodoneo. De alli se ha ydo estendiendo a Africa, España, Canarias y tierras del Piru y otras muchas...De adonde se sigue, que habiendo los Cristianos heredado de los Moros las dichas tres cosechas en la recuperación de España, que ellos fueron los Arrieros que nos las truxeron de las islas de Sicilia, Candia, costas de Africa y tierras Levantiscas de que fueron señores en nuestro Reyno: y probaron tan acertadamente que pasa de tres millones lo que se saca de las tres".⁵⁵⁴

Escolano creu que el varen introduir els àrabs, i posteriorment es va continuar cultivant. Però prompte es va veure les funestes conseqüències del cultiu, de manera que els Magistrats de la capital el varen prohibir. La relació del conreu de l'arròs i el paludisme, ja venia des de l'Edat Mitjana, però poc a poc la relació va anar consolidant-se, perquè l'arròs es conreava en zones pantanoses, i era especialment en aquestes zones on principalment apareixia la malaltia. Com la incidència de la malaltia era molt alta en les poblacions confrontants a les zones pantanoses, aquest fet, va fer que al llarg dels segles estiguessen, en el punt de vista sanitari, totes les zones pantanoses i el conreu que hi es realitzava. Ja en el segle XIV, hi ha constància de prohibicions del cultiu de l'arròs en la ciutat de València.⁵⁵⁵ Pere IV *El Cerimoniós* d'Aragó, el 16 d'Agost de 1386 va donar exempcions fiscals per als camperols que cultivaren les terres ermes que hi havia entre el riu Túria i el riu Sec de Catarroja, sempre que no fóra arròs, encara que uns anys abans, en 1342, el mateix Pere IV havia prohibit el cultiu de l'arròs, que ja havien fet els Jurats de València, la prohibició era per a tot el regne, per ser nociu a la salut, sota penes monetàries o de desterrament. Joan I va prohibir el cultiu a Fradell per la seua proximitat a Castelló de La Plana, la finalitat de la prohibició era per tal de preservar la

---

⁵⁵³ Laveran quan estava estudiant un preparat sanguini d'un malalt de paludisme, va observar a través del microscopi l'existència d'uns corpuscles mòbils que tenien forma de mitja lluna, de tal manera que el 6 de novembre de 1880, dibuixava i descrivia el que veia en el microscopi, "*Es tracta de cèl·lules pigmentades, rodones o corbades en forma de mitja lluna, que es mouen com a amebes*". Però encara que se sabia com estava infectada la sang per un paràsit, no es coneixia el mecanisme de transmissió de la malaltia, no és fins uns anys més tard que Ronald Ross ho descobriria, al vincular la malària amb el mosquit *Anopheles*, Ross va descobrir també el cicle vital del paràsit de la malària en el mosquit, per aquest treball va ser condecorat amb el premi Nobel de Medicina en 1902. Més endavant, en 1907, Laveran també seria guardonat amb el Nobel de Medicina pel seu descobriment tan important sobre la malària. Hui en dia se sap que el vector de la malària humana és la femella del mosquit *Anopheles*, els mascles no piquen ja que s'alimenten de vegetals.

⁵⁵⁴ Escolano (1610) *Décadas*, llibre 4, columna 699, 707, 708. En aquesta part del llibre quart, Escolano explica l'origen àrab, del conreu de l'arròs, la seda i el sucre a Espanya.

⁵⁵⁵ Més informació en *Arroz y paludismo* d'Enric Mateu.

salut dels habitants d'aquesta ciutat. En el segle XV en l'any 1403 es va prohibir el conreu de l'arròs en determinades zones, el rei Martí I *L'Humà* el va prohibir a tot el Regne. Poc de cas es feu amb aquestes prohibicions i els llauradors continuaren cultivant les terres d'arròs. Com no es feia cas a les prohibicions, el rei Alfons d'Aragó en 1448 les va instaurar novament, inclús va posar penes de mort. Però el conreu de l'arròs anava en augment, així en 1610 Escolano en la seua obra *Década*, ja col·locava l'arròs entre les collites més importants del Regne de València, segons Escolano es cultivava arròs a la Ribera del Xúquer, a Valldigna, Sueca, Cullera, Sollana i a les marjals d'Almenara i Oropesa. L'arròs era una planta molt agraïda, les paraules d'Escolano ens il·lustren sobre la idea que es tenia de l'arròs en el segle XVII "la multiplicacion...del arroz, suele ser tan exorbitante que muchas vezes ha dado un solo grano cinquenta y seys espigas y ellas mil y ochocientos granos".⁵⁵⁶ En 1710 es publicava un Decret de la Reial Audiència, del 5 de febrer, pel que es prohibia el conreu en les zones on podia perjudicar la salut pública, malgrat aquesta prohibició es va cultivar l'arròs en el Sud de València: a Albal, a Massanassa i a Catarroja, en l'Oest: a Manises i a Paterna, segons aquest límits, quedava la ciutat de València envoltada del cultiu de l'arròs, amb les conseqüències sanitàries que açò implicava per a la ciutat. L'arròs també es cultivava a les Riberes del riu Xúquer i del riu Túria, a l'Albufera, l'horta de Xàtiva i també a les marjals de Castelló a Alacant. El cultiu de l'arròs en les terres d'horta, donava guanys econòmics importants, poc a poc anava substituint el de les moreres, el dels cereals i el de les hortalisses, mentre que en el secà ho feia sobre el cultiu de les oliveres i els cereals. Aquest canvi es va fer sobretot perquè el conreu de l'arròs representava una rendibilitat molt alta front als altres cultius, però a mesura que anava transformant-se la tendència dels cultius en favor de l'arròs, s'observava un resultat molt negatiu sobre la salut dels pobladors de la zona on es cultivava l'arròs, fins al punt que alarmava a les institucions amb la por d'un despoblament important en aquestes zones. Açò va a provocar posicionaments a favor i en contra del conreu de l'arròs, inclús dins de les mateixes institucions mogudes per diversos interessos, sobretot econòmics i de poder. Està clar que al llarg del segle XVIII, els arguments que barallaven eren diversos: econòmics, mèdics, demogràfics etc. Però el que està fora de tot dubte és que el resultat final era que al augmentar la superfície de conreu, augmentava de forma molt perillosa la incidència de paludisme, fins al punt que la malaltia es va transformar en endèmia en tots els llocs on es cultivava. Però el que és cert, és que en el segle XVIII la monarquia així com les institucions valencianes varen tindre una actitud ambigua i res clara, pegant bandades cap a un lloc i cap a l'altre, però més en el sentit de favor al conreu. Al llarg del segle, hi hagueren una sèrie de prohibicions sobre el cultiu de l'arròs, per part de la monarquia, promogudes sobretot pel confrontament de conflictes econòmics front al cultiu de la morera, les fulles de les quals eren l'aliment dels cucs de seda, i per tant era la base de la indústria sedera. La Ribera del Xúquer va ser especialment bel·ligerant amb aquest conflicte, perquè en aquestes terres es produïa la meitat de la producció de la seda valenciana en 1738. Per tal de preservar la indústria sedera s'havien fet una sèrie de restriccions en el conreu de l'arròs en 1753, on s'establí un mínim de superfície per a cultivar l'arròs, està clar que aquestes restriccions no tingueren un motiu sanitari, sinó més bé econòmic, promogut pels interessos d'una indústria en retrocés per diversos motius.⁵⁵⁷No obstant això, no

---

⁵⁵⁶ Escolano (1610) *Décadas*, llibre 4, columna 671, 673, també comenta el conreu de l'arròs en el llibre 6, columna 210, 211, 219, 220, i en llibre 7, columna 559.

⁵⁵⁷ Per a més informació, veure Ricardo Franch Benavent, *La intervención de la Junta de Comercio de Valencia en la Política arrocera de la monarquía en la segunda mitad del siglo XVIII: Los informes*

hem d'oblidar que hi havia moltes veus de diversa procedència que qüestionaven el conreu de l'arròs, perquè consideraven que era altament nociu per a la salut de la població on es feia aquest cultiu. Malgrat les prohibicions, aquestes no sempre havien sigut acatades per la gent dels llocs on es produïa l'arròs, sobretot perquè el conreu de l'arròs era una font de riquesa molt important per la zona i era una manera d'eixir de la misèria.

Poc a poc, va a sorgir al voltant de l'arròs una burgesia que es va a distanciar del poble i que junt a altres propietaris de les terres com la noblesa i el clero van a apostar pel conreu de l'arròs amb una ferma defensa, i encara que al mateix temps provocava una gran mortalitat entre els habitants de les poblacions que es dedicaven a aquest cultiu, no era tingut en compte per aquests propietaris que per altra banda, hem de recordar, que residien en altres llocs lluny de les terres insalubres on es propagava l'epidèmia palúdica. Dins d'aquestes lluites, hem de citar especialment la vall de Càncer, zona que Madoz anomena de forma especial i de la que parlarem més endavant.

Encara que en el territori valencià, durant el segle XVI havia disminuït el conreu de l'arròs, durant el segle XVIII hi hagué un gran ressorgiment del conreu a conseqüència de la gran rendibilitat que comportava el seu cultiu, malgrat les prohibicions que hi havia respecte dels arrossars, però a meitat del segle XVIII hi hagueren unes fortes epidèmies de tercianes sobretot a Xàtiva i a l'Horta de València,⁵⁵⁸ que motivaren replantejaments per part de la Corona. A Xàtiva hi hagueren diversos brots epidèmics, principalment en 1731, 1739 i 1745, el primer dels brots va ser especialment virulent, i encara que es varen prendre mesures higièniques en la població no es va incidir en el conreu de l'arròs, de manera que els anys 1737 i 1738 tornaren a aparèixer tercianes, la qual cosa originà una investigació sobre les causes de l'epidèmia apareixent informes a favor i en contra del conreu de l'arròs. Sobre l'epidèmia de la ciutat de València, hem de dir que al quedar la ciutat de València encerclada per les terres on es cultivava l'arròs, en 1750 hi hagué una forta epidèmia de paludisme, que va ser important a Massanassa, Alfafar i Sedaví, però sobretot fortament virulenta a Russafa, poble molt pròxim a València, alarmades les autoritats de la presència de tercianes amb un augment de mortalitat a València i els pobles del voltant li varen manar al metge Andrés Piquer⁵⁵⁹ que estudiara i analitzara la situació d'aquests llocs. Com a resultat de les investigacions que va fer Piquer en les poblacions on havien hagut molts morts, es va emetre un informe en el que segons Piquer constata, hi havia una forta relació entre el conreu de l'arròs que hi havia en l'horta i les tercianes que hi aparegueren. L'edecte d'Andrés Piquer a petició de l'Ajuntament de València, es arplegat en el *Dictamen sobre la siembra de los arrozos en algunos parages de la Huerta Valenciana*, emès el 21 de març de 1751, en aquest informe Piquer s'expressa amb contundència respecte del cultiu de l'arròs i la relació que té amb les tercianes, ho fa en aquests termes tant convincents:

---

emitidos sobre la naturaleza de las Tierras de la Ribera del Xúquer. Revista de Historia Moderna, n.º 23 (2005) pp 391- 414.

⁵⁵⁸ Conreu de València: tres governacions

València Horta: Paterna i Manises

Ribera del Túria: Ribarroja, Villamarxant i Benaguasil

Sud de València: Albufera, Catarroja, Massanassa, Alfafar, Sedaví i Russafa

⁵⁵⁹ Andrés Piquer era metge titular de la ciutat de València, catedràtic d'anatomia de la Universitat de València i membre del Protomedicat. Piquer autor de l'obra *Tratado de las calenturas*, per a realitzar el seu informe sobre el conreu de l'arròs i la malaltia de febres intermitents, té només en compte les teories de Giovanni Maria Lancisi i les seues pròpies observacions fetes in situ, sobre les zones arrosseres del voltant de València, on havia de dictaminar sobre la idoneïtat del conreu de l'arròs i si influïa de forma negativa sobre la salut de la població de l'horta de València.

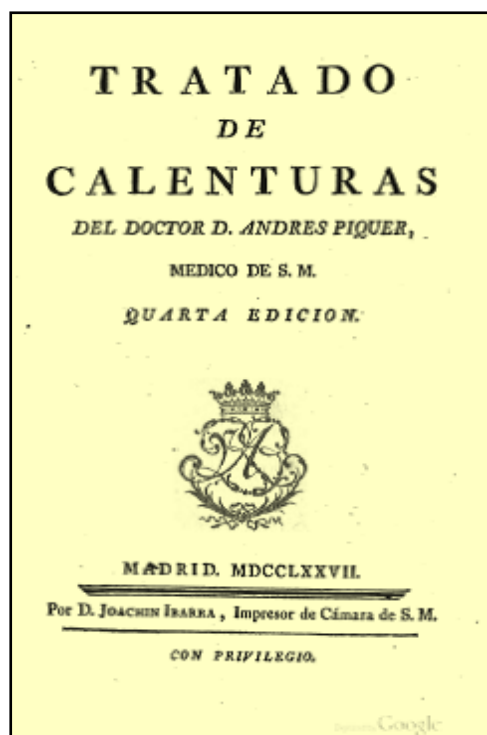

Fig. 137- Frontispici de la 4ª edició del llibre d'Andrés Piquer «Tratado de calenturas»

"He visto... los parajes en donde se plantan los arroces, situados entre el mediodía y el poniente de esta ciudad... todos ellos se extienden por las orillas de la Albufera y principalmente por los bordes de las acequias.... de modo que de algunos lugares de la contribución particular apenas distan media legua y, aunque de esta ciudad parezcan estar distantes una legua, pero es pequeña y entre los arroces y esta capital no hay montes, ni valles, ni ninguna otra suerte de reparos que puedan embarazar la comunicación de los vientos. Antes bien, todo el territorio que media entre esta ciudad y los plantíos de los arroces es una llanura espaciosa, sin hallarse en ella nada que embarace la vista ni la correspondencia de los aires. Siendo pues, indubitable que el aire inficionado con las exhalaciones que se le comunican de los lugares donde se cría el arroz producen muchas y graves enfermedades y epidemias peligrosas, como tienen la triste experiencia de esto aquellos infelices que, o por necesidad o por destino, o por la codiciosa ambición del oro, tienen su morada junto al lugar donde esta planta se cría, asegurándonos asimismo los grandes daños que en la salud de las gentes ocasiona el aire de los arroces y de cualesquiera otras lagunas infectadas con exhalaciones de la naturaleza".⁵⁶⁰

Com a conseqüència de l'informe de Piquer, la Reial Audiència de València va prohibir el cultiu de l'arròs a menys d'una llegua de la ciutat de València, per tal de preservar la ciutat de València de les pestilències que comportaven uns brots de tercianes que minvaven la població de forma alarmant, aconseguint que València fóra una ciutat saludable tal i com dirà una anys més tard Cavanilles. L'existència d'aquests brots epidèmics, va obligar que es revisaren els acotaments que hi havia sobre el conreu de l'arròs, per tal de controlar el cultiu. Així és com es fa precís un estudi amb un informe adient i apareix l'informe anomenat Caylus de 1752.

L'informe Caylus és el resultat d'unes enquestes que es varen fer en 1752 als municipis, per saber on es conreava l'arròs, aquestes enquestes desgraciadament no varen ser realitzades per tots els pobles, actualment es troben en l'arxiu general de Simancas. El 14 d'abril de 1753 una vegada arreplegat l'informe, el rei Carles III enviava al Capità General, Duc de Caylus, que s'acotaren els arrossars,⁵⁶¹ aquest és el punt de partida d'una sèrie de controvèrsies, d'acotaments i de prohibicions sobre el cultiu de l'arròs que es varen produir en la segona meitat del segle XVIII. L'informe Caylus actuava sobre 60 pobles de la governació de València, Alzira i Xàtiva. Són restriccions en les zones artificialment pantanoses compensades a partir d'aleshores en una expansió de les zones pantanoses naturals. En les acotacions de 1753 es va prohibir totalment el conreu de l'arròs al terme de Càrcer i Cotes. En 1757 es permet el conreu

⁵⁶⁰ López Piñero (2003) p 23.

⁵⁶¹ La resolució del 14 d'abril de 1753, estableix nous acotaments dels arrossars, però a més a més, estableix un sistema de vigilància de la salubritat de la població, establint l'obligació per part dels governadors, de donar unes dades estadístiques dels pobles, registrant durant 4 anys els naixements i les morts ocorregudes així com el nombre de veïns i les diverses malalties que patien els habitants. Més informació sobre el tema dels acotaments en *Arroz y Paludismo* d'Enric Mateu.

fora dels acotaments, marcats pels mollons, i en 1758 es va permetre a Alberic, Alcasser i Gavarda. En 1759 es va prohibir el conreu de l'arròs en els pobles de la Ribera del Túria: Ribarroja, Vilamarxant, Benagauassil i Pobla de Vallbona, i en l'horta de València: Manises i Paterna. Totes aquestes prohibicions són anomenades per Cavanilles en les Observacions. No obstant això, el conreu de l'arròs va anar en augment, fent cas omís en la majoria de les vegades a les prohibicions, o en el pitjor dels casos pagant les multes que es posaven, que eren prou inferior als guanys que comportava l'arròs. Amb tota aquesta permissivitat amb l'arròs, les epidèmies de tercianes anaven augmentant, fins al punt que hi havia pobles com Ribarroja, Vilamarxant i la pobla de Vallbona que tenien una mortalitat tan alta que superava la natalitat, l'elevada mortalitat provocada en aquests pobles per l'epidèmia de 1765, va motivar que s'alçaren veus crítiques i preocupades al respecte, com el retor Julián Trezzi que es va confrontar amb els propietaris dels arrossars, tota aquesta situació va provocar que fóra urgent prendre mesures al respecte motivant la prohibició del conreu de l'arròs considerant que el manteniment de les zones pantanoses amb el conreu de l'arròs era la causa de l'elevada mortalitat. El comte d'Aranda com a president del Consell va prohibir el cultiu de l'arròs en aquests pobles, afegint Benaguasil, Paterna i Manises. Cavanilles en 1795 donava constància del no cultiu de l'arròs en aquests paratges. Malgrat la prohibició de 1759, es continuava cultivant en la Ribera del Túria fins a 1775, any que va haver una forta epidèmia de tercianes, que va donar lloc a un nou replantejament, però que no va influir massa en el conreu de l'arròs. Així en 1787, pel memorial ajustat,⁵⁶² els municipis estan obligats a informar sobre la superfície de l'arròs que hi ha al seu terme, amb la intenció que no es passen dels acotaments, en 1796 es requereix un altre memorial ajustat.

Ja en el segle XIX, comença una nova etapa per al cultiu de l'arròs durant els primers anys del segle, en 1805, es va permetre de forma molt més àmplia i amb més llibertat, el conreu de l'arròs així com es donà llibertat total per al llaurador a l'hora de fer els planters, l'agricultor podia produir-los en qualsevol lloc, sense cap trava o prohibició, d'aquesta manera es deixa arrere totes les oposicions i veus que s'havien oposat al llarg del segle XVIII.

Per altra banda, cap a finals del segle XVIII, no podem oblidar la controvertida polèmica entre Cavanilles i Vicente Ignacio Franco que és molt coneguda, per la ressonància que va tindre. Per una banda Cavanilles qüestionava el conreu de l'arròs en les zones artificialment pantanoses i Vicente Ignacio Franco estava totalment a favor del conreu de l'arròs presentant-lo com motor econòmic i desvinculant-lo de les tercianes, criticava i qüestionava les estadístiques presentades per Cavanilles.

Per entendre la posició de Cavanilles, hem de tindre en compte que el botànic seguia una classificació que ja era utilitzada des de feia temps, classificació sustentada en la teoria que havia sigut defensada uns anys en arrere pel fiscal del Consell i Càmera de S.M. Sisternes i Feliu.⁵⁶³ Segons aquesta corrent, Cavanilles distingeix les terres

---

⁵⁶² El memorial ajustat és un informe que es feia ajustant-se a les lleis vigents sobre un plet o una causa per a consultar a S. M. sobre la utilitat o perjudici del conreu de l'arròs.

⁵⁶³ Manuel Sisternes i Feliu, en la seua obra *Idea de la ley agraria española de 1786*, soci de la Real Sociedad Económica de Madrid, sostenia que en les terres pantanoses era preferible mantindre el conreu de l'arròs, perquè aquest cultiu en part evitava que es corromperen les aigües embassades, cosa que ocorria amb freqüència si no hi havia cap cultiu en les aigües pantanoses. Segons les teories miasmàtiques del contagi, el moviment de l'aigua que era provocat pel cultiu de l'arròs evitava en part els efluvis malignes i pestilents. Per altra banda si s'evitava que les zones s'assecaren, s'evitava també la corrupció de les aigües. Al mateix temps Sisternes prohibia el conreu de l'arròs en zones artificialment pantanoses, perquè el problema de les aigües embassades dels pantans, amb aquesta modificació de la natura, es traslladava a zones on no existia.

pantanoses naturals com la Ribera Baixa del Xúquer, y les terres artificialment pantanoses com la Ribera Alta les quals eren zones que havien sigut preparades i transformades en pantanoses per la ma de l'home. Cavanilles utilitzà aquesta classificació com model per a distingir on es podia cultivar l'arròs i on no, establint que en les zones artificialment pantanoses el conreu de l'arròs era altament nociu per la salut dels habitants de la zona pròxima al conreu i donant el vist i plau en les zones pantanoses naturals, on l'aigua corria continuadament i eliminava, segons ell, els efluvius malignes.

Cavanilles, botànic il·lustrat i comissionat del rei Carles IV, estava preocupat per les repercussions sanitàries que pogueren haver en la població valenciana com a conseqüència del conreu de l'arròs. De tal manera li preocupava que és un dels primers que utilitza dades estadístiques en les seues obres, ho fa per tal de demostrar que el conreu de l'arròs era nociu per la salut, i no era ninguna riquesa pel país. Cavanilles, insisteix de forma reiterada en la seua obra *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia* (1795,1797), i en un altre treball que va presentar a la Reial Academia Médica Matritense *Observaciones sobre el cultivo del arroz en el Reyno de Valencia* (1797), com a botànic explica en la seua obra, les repercussions que representava el conreu de l'arròs en la salut de les poblacions que el cultivaven, ho fa d'una forma detallada parlant del tipus de planta que és l'arròs i la manera que hi ha de sembrar-lo i cultivar-lo, així com la localització dels arrossars que estaven molt prop de les poblacions i que repercutien en els habitants. Les seues paraules són prou convincents:

"Muchas poblaciones están tan cerca de los arrozces, que parecen flotar sobre las balsas. Allí viven una porcion considerable de hombres. Digámoslo mejor, muere allí lentamente nuestra especie. Pocos se hallan que pasen de 60 años, y ménos aún que estén recios y de buen color. Si en Julio, Agosto y Setiembre tiene alguno valor para registrar aquellos lugares y habitaciones, verá con frecuencia rostros pálidos, descarnados y abatidos; infinitos con calenturas y sin fuerzas; máquinas en fin que se desmontan y perecen. Si registra los libros parroquiales, sabrá que muchos son advenedizos, que reemplazaron las pérdidas del vecindario; que pocas familias se reproducen; que el número de muertos asombra; que el de nacidos disminuye; que desaparecieron de aquel suelo varios lugares; que allí reyna la miseria, las enfermedades y la muerte".⁵⁶⁴

Tal és la seua preocupació que analitzarà les repercussions sanitàries i demogràfiques del cultiu de l'arròs a terres pantanoses i no pantanoses, utilitzant dades de mortalitat i morbiditat. Però malgrat que reconeix el perjudici d'aquest conreu en les zones pantanoses artificials, es permissiu en altres situacions i considera que en les zones naturalment pantanoses, el conreu de l'arròs contribueix a sanejar l'ambient motivat pel moviment de les aigües. No obstant això, les seues paraules són molt didàctiques per assabentar-nos de la situació que es trobava la població. Cavanilles va fer un estudi epidemiològic retrospectiu de població en diversos pobles, utilitzant el nombre d'habitants i les variacions que hi havia els anys 1730 i 1787, i comparant els naixements i les morts de dos grups de poblacions, cada grup contenia diversos pobles, en un grup es cultivava l'arròs i en l'altre no, el resultat final li servia per a afirmar que en les poblacions on no es cultivava l'arròs hi havia un creixement demogràfic molt més alt que en les que es cultivava l'arròs. La conclusió a la que aplega Cavanilles era que en la mostra que pren dels pobles sans, superaven en 5.774 naixements i 9.965 morts menys, la qual cosa donava una diferència poblacional de 15.739 persones a favor dels

---

⁵⁶⁴ Cavanilles (1795) Tom I, p 179.

pobles que no cultivaven l'arròs. Resumint les conclusions sobre el problema sanitari de l'arròs i la salut dels valencians, podem dir que Cavanilles pensava:

1. El conreu de l'arròs de d'un punt de vista sanitari, era nefast per la salut pública dels valencians i calia prohibir-lo, encara que en les terres naturalment pantanoses era permisible, perquè considerava que millorava la circulació de l'aigua la qual cosa impedia el creixement de plantes potencialment putrefactes, tot açò supeditat a l'experiència local.

2. Tota la permissivitat que Cavanilles tenia pel conreu de l'arròs en les zones pantanoses, estava supeditada a que es mantingueren les distàncies adequades als nuclis urbans, per tal de preservar-los de possibles brots de tercianes.

3. També calia considerar el cultiu de l'arròs des d'un punt de vista econòmic, així Cavanilles considerava que era poc rendible en les zones artificialment pantanoses, perquè consumia una quantitat important d'aigua, que era molt més superior a la que es necessitava per fer qualsevol altre tipus de cultiu en la zona.

Madoz, seguint amb aquesta línia, a diferència d'altres malalties, en el cas de les febres tercianes, les va tindre sempre en compte quan féu la descripció del clima dels pobles, de tal manera que va tindre una vertadera cura en recollir les dades de la ubicació de la malaltia, inclús escrivint articles adients en les zones que estaven molt afectades de brots palúdics i que originaven un saldo vegetatiu negatiu sobre la població. Aquí hem de pensar en l'època en que s'arrepleguen les dades -1834 a 1845- és a dir, ja han passat uns cinquanta anys des de les Observacions de Cavanilles, però Madoz, gran coneixedor i admirador de Cavanilles està totalment influenciat pel botànic i seguirà en la mateixa línia, de tal manera que quan anomena les malalties que pateixen les ànimes de les poblacions, ho fa tenint en compte dues circumstàncies:

1. El paradigma existent en aquell moment és el paradigma ambientalista, on les malalties infeccioses són descrites mitjançant causes de tipus ambiental, és la doctrina miasmàtica de contagi, on la propagació a través de l'aire dels vapor mefítics⁵⁶⁵ i dels miasmes⁵⁶⁶ són la causa de les malalties. Així no ens sorprèn que en el Diccionari, Madoz quan parla de les malalties que pateixen els habitants de cada poble que descriu, les anomena amb aquest criteri, com per exemple en diversos llocs de l'obra es poden llegir les següents descripcions: Febres tercianes degudes a emanacions pútrides del riu, produïdes pels tolls d'aigua quan no corre el riu consumit pels regs....febres intermitents, algunes prou malignes, procedeixen de la evaporació de les miasmes que surten de les llacunes que es fan del riu Segura a l'estiu, es corrompen per l'ardor del sol .... febres intermitents, produïdes sense dubte pels miasmes mefítics que sorgeixen de les aigües

---

⁵⁶⁵ Mefítisme és un terme prou utilitzat en l'època, prové del llatí mephitismus, olor repulsiu, segons Littré es tractava d'un vici de l'aire que el feia irrespirable, per qualsevol causa, com per exemple, pels pantans, pels claveguerams, etc.

⁵⁶⁶ El terme *Miasma* tal i com era concebut en l'època, és explicat en el diccionari de Ballano (1805, Volum V, p 392) . Ballano dóna el nom de miasma a uns cossos summament subtils, que se suposava eren els propagadors de les malalties contagioses, que s'exhalaven dels cossos infectats, i per contacte immediat passaven als cossos sans o a través de l'atmosfera, no era coneguda l'existència dels miasmes, només se sabia de la seua existència pels efectes que produïen, segons Ballano hi havia gent que pensava que eren insectes els que provocaven la propagació del contagi, però no s'havia pogut corroborar mitjançant l'experiència. El que és ben cert és que a principi del segle XIX Ballano escrivia que no es coneixia la naturalesa dels miasmes, ni les propietats ni el mode d'obrar, encara que si que afirmava que hi havia mitjans per preservar-se de la seua acció.

del riu Xúquer, que en la major part de l'any inunden els camps per a la cria i conreu de l'arròs...febres terciànes a causa d'humitats i miasmes mefítics que exhalen els camps oberts d'aigües estancades per al conreu d'arròs.... erupcions cutànies pels vents càlids.

Així veiem que les malalties infeccioses són transmises per miasmes pútrids, vapors mefítics, procedents d'ambients malsans, seguint la teoria miasmàtica de Lancisi. Hem de pensar que encara no s'ha fet el trànsit a la monocausalitat, perquè és més endavant, a partir de Pasteur quan es parlarà de causa microorgànica i de monocausalitat de laboratori. No obstant això, en el Diccionari, també s'arreglen informes que manifesten la sorpresa de la ineficàcia de les mesures preses en el tractament de les aigües estancades i pútrides, manifestant el desconeixement de la causa de la malaltia, com per exemple quan Madoz parla de l'aldea de Sant Benet on les malalties endèmiques eren febres intermitents, sobretot durant la tardor i la primavera, ignorant la causa per la qual encara persistien una vegada dessecada la llacuna de la aldea de Sant Benet, a quines exhalacions s'atribuïen aquelles. Amb totes aquestes manifestacions, es veu que realment en 1845, no està clara la causa d'aquestes malalties endèmiques, i que les mesures que prenen, encara que milloren la situació endèmica del lloc, no condueixen a la total eliminació del problema sanitari.

2. La gran preocupació que hi havia al voltant de la forta mortalitat provocada per les febres terciànes, i que apareixien principalment en les zones on es cultivava l'arròs, queda palesa en la descripció que Madoz fa al llarg del Diccionari, tal i com ho posa de manifest, quan ens parla d'Alberic on el paludisme provocà durant diversos anys epidèmies de certa consideració que delmaven la població en gran manera i ens diu:

"El dilatado horizonte que disfruta su cielo alegre y hermoso, las aguas y los alimentos, todos caminan de acuerdo para hacer de este pueblo un lugar de vida y de delicias; pero el cultivo del arroz lo ha hecho lo más perjudicial a la salud, ocasionando el desarrollo de las fiebres intermitentes tan graves, que todos los años arrastran al sepulcro multitud de victimas, especialmente en los meses de mayo, junio, julio, agosto y septiembre, en que las aguas estancadas de los arrozales exhalan miasmas mortíferos por la putrefacción de los vegetales. Así es que a pesar de las muchas familias que allí concurren atraídas por la feracidad del suelo, el incremento de la población es insignificante. Por esto la llamó con mucha oportunidad el ilustrado Cabanilles "sepulcro de la especie humana" y esto dio origen al proverbio tan conocido entre los valencianos, "si vols viure poc i fer-te ric veste'n a Alberic", cuya traducción en castellano es: si quieres enriquecer y luego morir, vete a Alberique a vivir".⁵⁶⁷

Totes les controvèrsies, a favor i en contra que havien sorgit durant el segle XVIII sobre el cultiu de l'arròs, no es varen solucionar, de manera que el segle XIX les va heretar, encara que cada vegada hi havia més veus que el qüestionaven. No obstant això, hem de tindre en compte que l'arròs i el forment eren els aliment bàsics de la població valenciana, així el cultiu de l'arròs confrontava dues situacions, per un lloc representava proporcionar l'aliment bàsic a la població i per l'altra provocava unes zones altament insalubres on s'expandia el conreu de l'arròs al mateix temps que les terciànes que provocaven un augment alarmant de la mortalitat dels seus habitants. La Reial Societat Econòmica d'Amics del País de València, preocupada pel problema sanitari que comportava l'existència de les febres terciànes al voltant de les zones pantanoses, va establir un premi per al 9 de desembre de 1801, aprofitant les reunions que anualment es celebraven en eixa data. A principis del segle XIX no hi havia cap

---

⁵⁶⁷ Madoz (facsimil, 1987) Tom I, p 20.

dubte sobre el poder nociu de l'embassament de les aigües en les zones pantanoses, on es produïa la fermentació i putrefacció de les plantes que hi havia en l'aigua, sobretot durant l'estiu i que segons la creença de l'època eren la causa de vapors mefítics que alteraven i infectaven l'aire de l'atmosfera, provocant que es respiraren les llavors de malalties perniciososes, passant la malaltia a través del vent d'un poble al poble veí. Però malgrat aquesta creença tan evident les autoritats no eren prou contundents per la quantitat d'interessos confrontats que hi havia. La Societat Econòmica de València, volia conèixer la situació dels embassaments d'aigua del país, fins a tal punt era la preocupació que hi havia amb el problema de les tercianes que en la Junta de 1801 s'expressava amb aquests termes:

"La Real Sociedad económica de Valencia, que no cesa de ocuparse con esmero en promover y adelantar la Educacion, Agricultura, Artes y Fábricas, Comercio y Beneficencia; no contenta con esto quiere que sus fatigas y desvelos se extiendan igualmente en beneficio de la salud pública, y demas objetos de utilidad comun. Con este fin parece propone este sabio Cuerpo el asunto 3º de Agricultura para los premios de 9 de Diciembre de 1801: desea una noticia complementaria de todas las Lagunas y Pantanos de su Reyno, y que se indiquen en ella los medios de su desecacion, con reflexiones sobre las ventajas que resultarán si aquella se verifica, ya sea con relacion á la salud pública de las poblaciones inmediatas, o con respecto a la Agricultura".⁵⁶⁸

Per tal d'aconseguir el premi calia escriure sobre un tema que millorara la situació de les epidèmies de tercianes als llocs pantanosos, així va demanar una notícia completa de totes les llacunes i pantans que havia al Regne de València, indicant al mateix temps, els medis de dessecació, amb la reflexió raonada sobre els avantatges que es produïrien si aquests indrets s'assecaren. En la Junta pública de l'any 1801 de la Reial Societat Econòmica d'Amics del País Valencià apareix publicada la memòria premiada,⁵⁶⁹ escrita per Estevan Chaix, sobre les llacunes i terrenys pantanosos del Regne de València, així com els medis per a dessecar-les i els avantatges per a la salut pública, la ramaderia i l'agricultura, Chaix fa una descripció explícita de les llacunes, marjals, albuferes i zones pantanoses que hi ha al Regne de València, proposant diverses formes de dessecació de les aigües estancades i potencialment insalubres. En el Diccionari Madoz informa dels principals focus de paludisme que hi ha en les tres províncies. En aquest treball ho anem a presentar seguint la línia dels altres capítols, desglossant-lo en tres apartats, cada una correspon a una de les províncies valencianes, en cada apartat, exposarem els testimonis de Madoz respecte la incidència de les tercianes en els diversos llocs, on representaven un problema sanitari importants en l'època en la qual s'escriu el Diccionari.

---

⁵⁶⁸ Junta pública de l'any 1801 de la Real Societat Econòmica d'Amics del País Valencià, pp 147, 148.

⁵⁶⁹ *Ibidem*, p 145.

2.1 PROVÍNCIA D'ALACANT

L'existència de paludisme en la província d'Alacant era molt antiga, es coneixien epidèmies recurrents de febres intermitents des dels primers pobladors, però va ser francament virulenta durant el segle XVIII i XIX. Durant la primera meitat del segle XIX, Madoz dóna constància dels brots palúdics que hi havia en la província, tant en el Nord en la zona de les marjals, com en el Sud en la zona dels arrossars i sobretot al llarg de tota la costa mediterrània. Les zones de la província d'Alacant que tradicionalment estaven més afectades per les febres intermitents que provocava el paludisme estaven principalment situades en aquests indrets:

- Alacant capital i el seu voltant, especialment en la zona anomenada "La Albufereta" i l'horta alacantina.
- Pego i Dènia: especialment en la marjal Pego-Oliva, on hi havia un conreu important de l'arròs, en la zona Nord de la província.
- Els partits judicials de Dolors, Elx i Oriola en la zona Sud de la província.

ALACANT

Encara que a la ciutat d'Alacant no hi havia conreu d'arròs, al llarg del segle XVIII havien aparegut brots importants de paludisme, que es varen mantindre durant el segle XIX, la presència de les febres intermitents estava causada per l'existència de greus deficiències higièniques així com d'aigües embassades, amaradors d'esparts i sobretot per la ubicació de la llacuna *Albufereta*, aquesta és una llacuna que està situada al nord-est de la serra de Sant Julià, al terme d'Alacant, i que en el segle XIX, representava el principal focus infecció de paludisme existent a Alacant. La insalubritat que hi havia era tan important i la mortalitat que hi existia era ben coneguda, ja Cavanilles denunciava l'existència de tercianes des de la Condomina fins als pobles de les hortes, però al llarg dels anys, no s'havia fet res, i el problema sanitari continuava, fins al punt que Madoz relaciona la putrefacció dels vegetals en l'aigua i la contaminació de l'aire amb la producció de febres tercianes, tot això ho descriu molt bé amb aquests termes:

"Las aguas de este depósito natural, corrompiéndose en verano por falta de movimiento y por los despojos de los vegetales nativos, infectan la atmósfera y producen tercianas rebeldes y malignas, que desde la Condomina se estienden á los pueblos de la huerta. Cuando se limpia el pantano suelen ser de peor condición aquellas enfermedades por beber los naturales de sus aguas turbias é infectas, cuyos daños podrían remediarse si se hicieran algibes para acopiar las puras, como sucede en varios pueblos de la huerta de Valencia, aunque fuesen mas pequeños que aquellos y en mayor número, siempre que el suelo de Alicante no permitiese escavaciones tan profundas. De las aguas de este pantano se riega gran parte de la huerta con el auxilio de los azudes y canales que se han hecho al efecto".⁵⁷⁰

El problema sanitari que representava l'Albufereta ja venia des de segles anteriors i era ben conegut, per l'alta incidència que hi havia de paludisme, era un lloc on les aigües estancades estaven putrefactes, moltes veus sobretot metges coneixedors de les teories de Lancisi, reclamaven des del segle XVIII una intervenció en la llacuna i

⁵⁷⁰ Madoz (1845-1850) Tom I, p 340.

sobre totes les aigües pantanoses estancades de la zona per tal de solucionar el greu problema sanitari existent a Alacant, però la realitat era que no s'havia abordat sobretot per la gran despesa econòmica que representava la dessecació de la llacuna. Els brots de paludisme no sols afectaven a la ciutat d'Alacant, sinó que també afectaven com informa Madoz, als pobles de l'horta, que estaven pròxims a les zones pantanoses.⁵⁷¹

DÈNIA

En el cas de Dènia ocorria una cosa similar a Alacant, els brots terciàns de tercianes eren molt freqüents i provocaven moltes morts sobretot al voltant de la zona limítrof anomenada Marjal,⁵⁷² que era pantanosa i estava situada a Pego i Oliva. En la mateixa governació de Dènia, la Societat d'Amics del País informava sobre el poble de Benissa, que en el recinte anomenat Saladar, quan plovia molt, s'acumulaven les aigües de la pluja de tal manera que formaven una llacuna, que en estiu per l'acció de la calor corrompia l'aigua i infectava l'atmosfera. Per tots aquests motius, que preocupaven en gran manera a les autoritats, tant en un lloc com en l'altre, la dessecació de les zones pantanoses havia sigut tema de preocupació en diverses ocasions, però malgrat tot això, a meitat del segle XIX encara no s'havia solucionat el problema de l'estancament de l'aigua, Madoz és una veu més per a trobar una solució que millorara la salubritat de la ciutat de Dènia.

"Su clima es sumamente benigno, y bastante saludable, aunque se suelen sentir algunas tercianas que podrían desaparecer si se desaguasen los pantanos que en tiempos lluviosos se forman en la parte llamada Marjal, y acaso también con volver á formar la ant. dársena en el sitio denominado Saladar, donde igualmente suelen encharcarse algunas aguas. Una y otra empresa son muy fáciles de conseguir: la primera se trató de realizar cuando estaba de gobernador civil en Alicante D. Bernardo de Borjas y Tarrius quien formó é ilustró con maestría el oportuno expediente; mas todo quedó por desgracia en proyecto. Creemos un deber nuestro el recomendar al Gobierno que rescucite este ant. expediente, ó mande formar otro para que pueda realizarse por de pronto esta medida, mientras que la otra se lleve también á cabo tarde ó temprano, asi que se reconozca, como confiamos, la suma importancia de este punto".⁵⁷³

Pel que fa a la ciutat alacantina de Pego, encara que l'existència de tercianes era coneguda, el Diccionari no fa cap referència, només considera que els seus habitants patien com a malaltia més comú els catarros. El conreu d'arròs a Pego s'inicia a principi del segle XIX al ampliar-se les cotes arrosseres per la R.O. de 1805. Fins a 1840 és poca l'activitat que hi havia, però és a partir de 1848 quan es produeix un canvi en la Marjal, impulsat per les famílies adinerades de la ciutat que estaven interessades en el conreu de l'arròs, començant a existir brots importants de tercianes en la zona.

BENEJÜSSER

Benejüссер és un municipi situat en el Sud d'Alacant, pertany a la comarca del Baix Segura, limita amb Oriola entre altres pobles. En l'època de Madoz, per l'estiu el riu Segura que passava per Benejüссер quasi es veia privat del seu curs, quedant minvat

---

⁵⁷¹ Per a més informació en Alberola Romá, *Una enfermedad de carácter endémico en el Alicante del XVIII: las fiebres tercianas*.

⁵⁷² La Marjal (té una extensió de 1248 ha) és una antiga albufera que va ser declarada parc natural pel govern valencià el 9 de gener de 1995. Actualment està prou soterrada, travessada per moltes sèquies, que es varen construir per a poder cultivar l'arròs i que s'han mantingut fins a l'actualitat.

⁵⁷³ Madoz (1845-1850) Tom VII, p 372.

en gran manera el seu cabal, de tal manera que provocava l'existència d'unes aigües embassades, que eren repugnants per a beure, i tal vegada en estat de corrupció, malgrat aquest estat de les aigües els veïns, durant l'estiu, continuaven bevent-les de tal manera que la insalubritat de les aigües provocava la majoria de les malalties que patien els habitants de Benejús, principalment febres. Madoz donava la solució al problema sanitari que hi havia, per tal d'acabar amb els brots de tercianes, recomanava que es fera un aljub en la plaça major de poble, d'uns 12.000 càneters de cabuda, que arreglaria l'aigua de pluja, en hivern, omplint-lo d'aigua bona que serviria a la població, per a beure aigua en condicions saludables durant l'estiu.

"Ocupa una posición ventilada, siendo su CLIMA bastante templado y algo mal sano, con motivo del estanque y putrefacción de las aguas de dicho *Segura*, que cuasi pierde sus corrientes en el estio, lo cual produce un sin número de tercianas y algunas fiebres... Como hemos notado ya, el r. *Segura* cuasi se ve privado de curso en el estio, por cuya causa es hasta repugnante muchas veces beber sus aguas encharcadas y quizás en estado de corrupción, lo que sin duda produce la mayor parte de las enfermedades que diezman el vecind. y quebrantan la salud. Para evitar estos funestos resultados, sería muy conveniente hacer un aljibe en la plaza mayor de unos 12.000 cántaros de cabida, el cual, llenándose de las aguas que en el invierno bajan de los campos y desembocan en dicha plaza, podría servir para el surtido de los vec. en los meses del estio".⁵⁷⁴

PIES FUNDACIONES

Curiosa és la descripció tan detallada que fa el Diccionari sobre l'actuació que Luis Antonio de Belluga i Moncada, conegut com el Cardenal Belluga, va fer en la comarca del Baix Segura, on va impulsar la transformació d'unes terres pestilents i improductives, en terres fèrtils i sanes, afavorint la colonització de tres nuclis de nova creació, es tracta dels pobles de Sant Fulgenci, Sant Felip Neri i Dolors, que va anomenar les Pies Fundacions. Les Pies Fundacions estaven situades entre la part oriental de l'horta d'Oriola i el terme d'Elx, en el partit judicial de Dolors. El terme d'aquests pobles era erm insalubre, humit i pantanós, el cardenal Belluga va iniciar un projecte de dessecació del sol, mitjançant la construcció de canals que conduïren les aigües fins al riu i l'albufera d'Elx, d'aquesta manera les zones pantanoses quedaren seques i es varen poder utilitzar per al cultiu, utilitzant les aigües del riu Segura. El terreny tenia una extensió de 2 lligues de Nord a Sud i 3 lligues d'Est a Oest.

Madoz presenta aquest projecte com una actuació exemplar, a seguir en altres llocs on hi havia terrenys erms i insalubres, essent un mitjà idoni per acabar amb les pestilències que eren causa de malalties, morts i pobresa, provocant un minvament de la població.

"Todo este terreno era yermo en otro tiempo, húmedo y casi siempre pantanoso, creciendo solo en él salicornias, salsosas y otras varias plantas que aman la humedad: la descomposición de las aguas por los calores del sol y la corrupción de las plantas eran un foco perenne de enfermedades rebeldes, las que degenerando con frecuencia en epidemias pestilenciales, se estendian por toda la huerta de Orihuela, causando los mayores estragos y disminuyendo notablemente la pobl. Condolido el cardenal D. Luis Belluga, ob. que fue de Cartagena, al ver tantos desastres, y que la muerte se había apoderado de uno de los mejores terr. de España, concibió el grandioso proyecto de destruir el foco de aquel mal desaguando el terreno, escavando azarbes, y abriendo una multitud de canales por donde corriesen libremente las aguas hacia el r. ó albufera de Elche. Con esto objeto adquirió en 1715 de la c. de Orihuela las 25.000 tahullas que le pertenecían mediante una corta contr. que se obligó a pagar anualmente, cuya donación

---

⁵⁷⁴ Madoz (1845-1850) Tom IV, pp 203, 204.

confirmó e hizo por sí Felipe V, en 15 de diciembre del mismo año, de Guardamar las 13.000 tahullas de que era dueño por contrato que se otorgó en Orihuela en 20 de julio de 1720, con aprobación S. M., en el que se obligaba á satisfacer anualmente á dicha v., 150 libras en remuneración de la pesca que aquella obtenía, y ademas 150 libras con destino á los pobres de la misma; y por último S. M. le hizo donación de las 2.000 que forman lo que se conocía por Majada Vieja, todas las cuales suman la totalidad de 40.000 tahullas. Pocos años bastaron para ver esta filantrópica empresa coronada del mas feliz éxito, y por un resultado de sus planes se vio aquel terreno bajo y pantanoso, levantado á mayor altura con las tierras de las escavaciones; y las aguas encharcadas antes en esta superficie, bajaron á buscar su nivel, corriendo por los nuevos canales: los sitios pantanosos quedaron secos, y este desolado é insalubre terreno, se trasformó brevemente en preciosas huertas, trocando con hermosos y variados verdes el triste y verdinegro color de las plantas acuáticas, que antes cubrían su suelo. Fundó entonces dicho Cardenal en aquel terreno las v. de Ntra. Sra. de los Dolores, Sant Felip Neri y San Fulgencio, y dio en enfiteusis todas las tierras con arreglo á la escritura que aprobó y mandó observar el rey Felipe V, en real cédula de 13 de setiembre de 1744, consiguiendo al mismo tiempo en favor de los pobladores que fueran á establecerse en el pais, indulto de los delitos que hubiesen cometido anteriormente, exención de quintas por 40 años, y de toda clase de pechos y contribuciones reales, cuyo privilegio se ha ido prorrogando hasta 1842 por lo que hace á los impuestos. Todas estas franquicias y privilegios eran necesarios para que los hombres se estableciesen en un sitio, mirado con horror hasta aquel tiempo; pero la esperiencia, ostentando la feracidad y riqueza del suelo, fue multiplicando los vec: el aumento de pobl. produjo la mejora de las tierras; y de aquellos campos cenagosos y encharcados, depósito de enfermedades y de muerte, brotaron ricas cosechas de trigo cebada, maíz, vino, aceite, seda, cáñamo, lino, barrilla, frutas y hortalizas: las tierras salobres perdieron su acrimonia con las labores, con los abonos y los riegos, y muy pronto sombrearon aquella fértil huerta el moral, el olivo, la viña, el naranjo de la China y frutales de toda especie. Tal es la milagrosa trasformacion que se ha sucedido en el terr. que describimos, el cual constituye una parte de la frondosa huerta de Orihuela, y como ella, tiene sus riegos procedentes de los avenamientos y sobras de los que proporcionan los acueductos dimanantes de las presas de *Almoradí*, *Callosa* y *Alfeytamy* en los azarbes de *Moneada*, *Partición de Catral*, *Abanilla*, *Mayayo* y *Reino*, los guales reunidos pasan á las Pias Fundaciones, donde se aprovechan sus aguas, como vivas, en fertilizar 30.000 tahullas, de las 40.000 que comprende, correspondientes á los térm. de Dolores, Sant Felip Neri y San Fulgencio, contando en cada 18 dias, á razón de 16 tahullas por hora, verificándolo por medio de las regaderas de la Horca, Mimbres, Parras, Berengüeles, Nueva, Conesas, Sauras, Palacios y otras menores. En la distribución de estos riegos entienden los intendentes de cada uno de dichos 3 pueblos, en su respectivo terr., de los que son jueces privativos de aguas; y la disponen en tiempos de escasez segun lo exige la necesidad de los interesados, en beneficio de las cosechas pendientes. Los espresados azarbes, después de recorrer como una leg., se incorporan con otros secundarios que conducen los desagües, parte al r. próximo á su embocadura, y parte á la albufera de Elche".⁵⁷⁵

DOLORS

El poble de Dolors pertanyia, com hem dit anteriorment a les Pies Fundacions del Cardenal Belluga, l'existència de tercianes no estava relacionada amb el conreu de l'arròs sinó més bé amb la indústria del lli i el cànem, que necessitava unes basses per a l'amaratge de les fibres vegetals, en aquestes basses l'aigua pel contacte amb els vegetals es transformava en putrefacta i emetia un fetor desagradable que inundava tota la zona on estaven localitzades. A més a més les tercianes també estaven relacionades amb l'existència d'una zona humida en el terme de Dolors, es tractava de la llacuna anomenada *Hondo o Paso del Lobo* que era propietat de les Pies Fundacions i era utilitzada per a que begueren els animals de llaurar, però en estiu l'aigua es corrompia i

---

⁵⁷⁵ Madoz (1845-1850) Tom XIII, pp 9,10.

es transformava en un focus infecciós que era motiu de brots palúdics. Madoz aconsellava la dessecació de les aigües embassades per tal d'augmentar la salubritat de la zona.

"Su clima es templado y propenso á tercianas producidas por las emanaciones de las balsas de lino y cáñamo, cuyos avenamientos y legias de casi toda la huerta se dirigen hacia este punto por hacer el terreno un poco de hondura... En su radio, y á la dist. de unos 3/4 de hora de la pobl. se encuentra una laguna llamada el *Hondo ó Pasó del Lobo*, la cual es propiedad del establecimiento de Pias Fundaciones, y se arrienda para pasto de mulas y yeguas: en los veranos se seca, despidiendo algunos miasmas muy perjudiciales para la salud; por cuyo motivo seria de desear se desecase, dando salida á las aguas que allí se encharcan, con lo cual se conseguiría al mismo tiempo un trozo de terreno que se podria reducir á cultivo. Se hallan también á las inmediaciones de la v. 3 balsas para cocer linos, las cuales perjudican asimismo á la salubridad, y por lo tanto deberían quitarse. De este modo, y limpiando de vez en cuando los cauces de las acequias, se conseguiría destruir el manantial perenne de tercianas y calenturas pútridas que aquejan á aquellos hab. El terreno es todo huerta, bastante productivo, en su origen".⁵⁷⁶

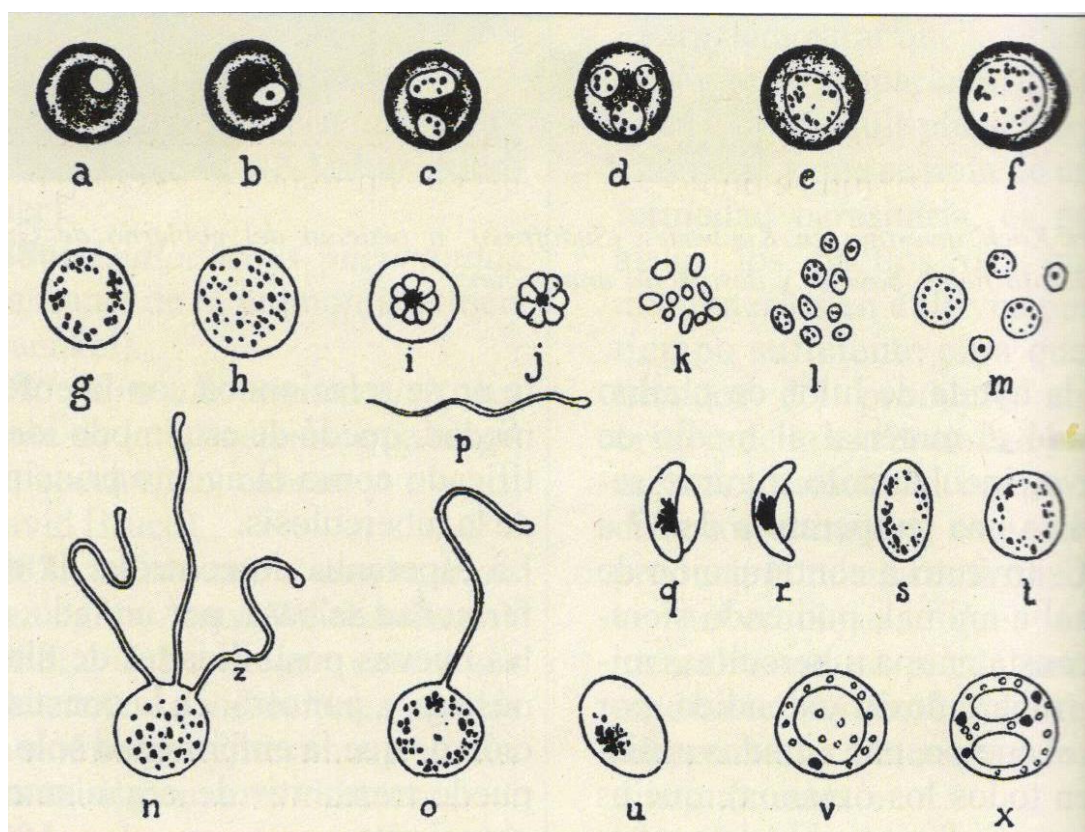

Fig. 138- Primera descripció feta per Laveran dels paràsits causants de la malaria (1881) (Font: *Crònica de la Medicina*, 2004, p 322)

⁵⁷⁶ Madoz (1845-1850) Tom VII, p 395.

2.2 PROVÍNCIA DE CASTELLÓ

En la província de Castelló hi havia en el segle XIX principalment dos espais que estaven afectats de brots palúdics, eren marjals on es cultivava l'arròs des de feia molts anys. Estem parlant de la marjal d'Almenara i la Ribera de Cabanes. Cavanilles quan parla de l'afectació de tercianes que hi havia en la província de Castelló, parla de forma explícita d'aquests llocs:

"Parece regular que los de Almenara, Burriana, Puig y otros deseasen aprovechar sitios pantanosos, mayormente no conociendo bien los crueles efectos de los arrozales".⁵⁷⁷

ALMENARA

Almenara és una població valenciana situada al Sud de Castelló, en la comarca de la Plana Baixa. En l'època de Madoz, tenia una zona pantanosa que estava ubicada entre el riu Belcaire i el Palància, de tal manera que la superfície de la llacuna no sols pertanyia a Almenara, sinó que també aplegava als municipis de Xilxes i La Llosa.

Fig. 139- Vista de l'estany d'Almenara, segons un gravat del Tom I, 1ª part de l'obra d'Alexandre Laborde «Voyage pittoresque et historique de l'Espagne» Paris: Pierre Didot, l'ainé 1806-1820 (Font: Biblioteca valenciana digital, Grab/76-2)

En el segle XVIII cap a 1760 s'inicia el conreu de l'arròs en la marjal d'Almenara, la qual cosa va originar una sèrie de malalties i brots epidèmics que provocaren un augment important en la mortalitat de la població. Tant és així que a finals del segle, Cavanilles considerava que Almenara no era un poble saludable perquè les marjals amb aigües mortes produïen miasmes dolents per a la salut, a més a més tenint en compte que s'havia introduït el cultiu de l'arròs des de feia poc temps,

⁵⁷⁷ Cavanilles (1795) Tom I, Llibre 2, p 108.

Cavanilles considera que és aquesta la causa i és molt crític, expressant-se amb aquests termes:

"Veian los de Almenara sus dilatados marjales siempre cenagosos é inundados, y seducidos por algunos que deseaban cultivar el arroz, sin atender á la posición del pueblo respecto á los sitios aguanosos, y sin conocer los malos efectos que produce dicho cultivo, lo introduxeron unos 32 años hace. Llenos de confianza criaron el arroz; pero los frutos fuéron muy diferentes de los que se prometieron. Inficionóse la atmósfera, y los vapores, cuyo curso interrumpian los montes occidentales, se amontonaron sobre la villa: casi todos los vecinos enfermáron, y murióron muchos en el único año que se verificó el cultivo. Dia hubo de morir quatro personas de los 350 vecinos que habia entónces. A vista de los tristes efectos que iban produciendo los arrozales, se decretó su proscripción, y cesó la epidemia. Esta experiencia prueba que vale mas dexar inculta mucha tierra, que beneficiarla en perjuicio de la salud. No conviene introducir dicho cultivo aun en tierras pantanosas por naturaleza sin exáminar ántes la posición de los lugares vecinos, y sin ver si hay montes que impidan el curso libre de los vientos, por cuyos obstáculos se detengan y amontonen los miasmas en perjuicio de los vivientes".⁵⁷⁸

Malgrat aquestes paraules de Cavanilles, 50 anys més tard, el conreu de l'arròs era el que més predominava, Madoz continuava denunciant-ho perquè la situació que hi havia en l'estany d'Almenara era veritablement calamitosa, on la presència de les febres intermitents era una constant de tots els estius, el paludisme provocava morts i misèria en la població que vivia a Almenara i els pobles del voltant com Xilxes o La Llosa. La Junta de la Societat econòmica d'amics de València, en 1801 havia anomenat el poble de Xilxes en un treball premiat, ho feia en aquests termes: "6ª CHILCHES: En años lluviosos se anega su campo hondo, forma una vasta Laguna, se pierden los frutos y se vicia la atmósfera".⁵⁷⁹

Amb aquestes paraules podem veure la preocupació que hi havia respecte de la salubritat de la zona pantanosa que havia en els voltants de la llacuna d'Almenara, on la mortalitat era francament alta, tant a Almenara com en tots els pobles de l'entorn que estaven molt prop de la llacuna. Tant és així que la Societat d'Amics del País va premiar en 1818 un treball del retor d'Almenara, J. B. Frigols, en el treball Frigols recomanava la dessecació de l'estany perquè en les èpoques de molta pluja, la insalubritat que hi havia en els tres pobles, Almenara, Xilxes i La Llosa, delmava la població per la precarietat sanitària.⁵⁸⁰ Per aquest motiu, aquesta zona pantanosa havia tingut diversos projectes de dessecació impulsats per la Societat Econòmica d'Amics de València, però ningú s'havia dut a terme per motius econòmics. D'aquests projectes frustrats ens parla Madoz :

"El estanque de Almenara es otro manantial enteramente parecido al del pueblo anterior (La Llosa) y el de Cuart, y si estuviera algo mas elevado seria una verdadera mina de riqueza agrícola como ahora lo es de enfermedades y desgracias. Algunos individuos de la Sociedad Económica de Valencia habían intentado aprovecharla, secando al mismo tiempo aquellas paludes tan dañosas: con este objeto se formó una compañía que tenia dispuestos capitales para traer una máquina de vapor; hizo el plano y proyecto el arquitecto D. Manuel Maria Azofra, pero imposibilitóse la ocasión con el reparto que hizo el ayunt. de Almenara á varios particulares de los terrenos baldíos y pantanosos que la compañía habia pedido al Gobierno. En un pais tan seco como el que describimos no hay mas r. que el *Belcaide* (V.), que se deja ver de vez en cuando en

⁵⁷⁸ Cavanilles (1795) Tom I, llibre 2, p 118.

⁵⁷⁹ Junta pública de l'any 1801 de la Real Societat Econòmica d'Amics del País Valencià, p 151.

⁵⁸⁰ Emilio M. Obiol Menero. *Desecaciones, arroz y demografía en el s. XIX. El caso de «els Estanys» de Almenara*. Cuad. De Geog.55.109-12°. València.1994.

tiempo de lluvias, y va a aumentar los cenagales de Almenara, no sin causar muchas veces graves daños á los campos de sus riberas".⁵⁸¹

Els motius de la dessecació de l'estany d'Almenara no sols varen ser de tipus sanitari sinó que també varen intervinde interessos econòmics, perquè es tractava d'una ampla zona estèril i perniciosa per a la salut. En 1839 el comte de Ripalda i la Societat d'Amics del País, elaboraren un projecte de dessecació per poder aprofitar les aigües de l'Estany d'Almenara mitjançant canalitzacions, així com aconseguir terra per al conreu que es regaria amb l'aigua canalitzada seguint el model de l'horta de València, i al mateix temps pretenien fer una zona més saludable, tot seguint l'exemple que durant el segle anterior s'havia fet en Les Pies Fundacions del Baix Segura. Les paraules de Madoz expressen optimisme amb el projecte:

"Allí⁵⁸² la combaten todos los vientos, más la influencia de estos no es bastante á despojar, la atmosfera de los miasmas mortíferos que exhalan los pantanosos marjales que se encuentran desde los estanques hasta el mar, los cuales son causa de que durante las estaciones de la primavera y el estio se desarrollen muchas fiebres intermitentes, pero de un día á otro desaparecerá tan funesto motivo, porque una sociedad ha tomado la resolución de desaguar aquellos charquinales, aprovechando las tierras para el cultivo del arroz: de esperar es que empresa tan humanitaria consiga el éxito mas feliz y el CLIMA de esta villa será desde entonces tal como la naturaleza lo dispuso, sano y benigno".⁵⁸³

Però aquest projecte no es va dur a terme. La dessecació es farà cap al final del segle XIX, de la ma d'una empresa britànica, el R.D. del 22 d'agost de 1864 autoritzava a la companyia Birks&Huks Gibbs l'execució de les obres pertinents per assecar l'Estany d'Almenara, classificant-les d'utilitat pública, però és curiós que malgrat aquesta classificació de l'obra, en cap moment es va prohibir el conreu de l'arròs.⁵⁸⁴

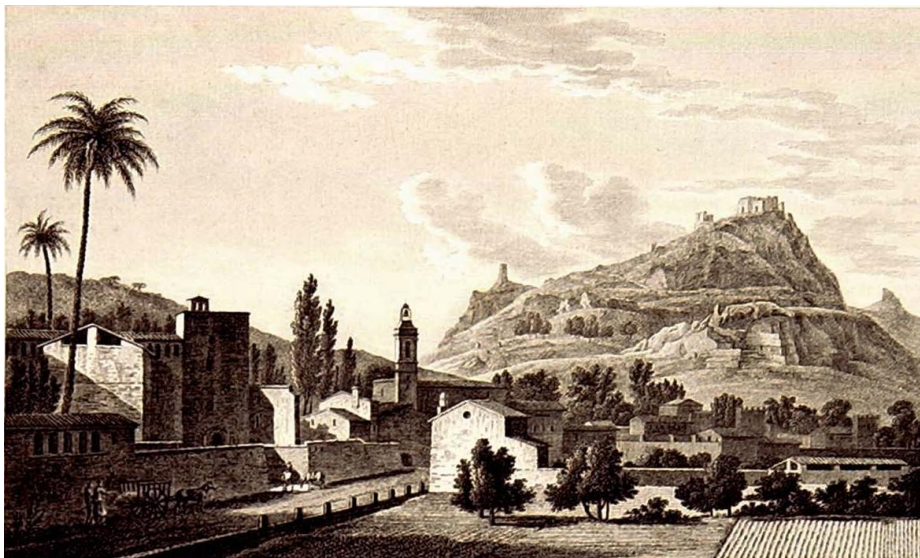

Fig. 140- Vista d'Almenara des de la carretera de Murviedro, segons un gravat del Tom I, 1ª part de l'obra d'Alexandre Laborde «Voyage pittoresque et historique de l'Espagne» Paris: Pierre Didot, l'ainé 1806-1820 (Font: Biblioteca valenciana digital, Grab/76-2)

⁵⁸¹ Madoz (1845-1850) Tom XII, p 195.

⁵⁸² Madoz es refereix a la població d'Almenara.

⁵⁸³ Madoz (1987, facsímil) Tom I, p 116.

⁵⁸⁴ Per a més informació veure, Emilio M.Obiol Menero. *Desecaciones, arroz y demografía en el s. XIX. El caso de «els Estanys» de Almenara.*

CABANES

Cabanes és un municipi que pertany a la comarca castellonenca de la Plana Alta. En el seu terme es troba el parc natural del Prat de Cabanes-Torreblanca, també és conegut com *Estany dels Anecs*, està format per marjals i aiguamolls, es tracta d'una franja plana costera que està separada de la mar per un cordó de grava i còdols, producte del soterrament de dipòsits arenosos que la zona ha patit al llarg dels anys. En l'època de Madoz era una albufera, l'anomenada Albufera del Pla de Cabanes al costat de la Mediterrània, en el Diccionari es parla d'una llacuna anomenada Nacaros:

"NACAROS (LAGUNA DE LOS) ÓPALUS NACARORUN: Avieno hace mencion de esta laguna, espresando estar situada no lejos de Peñíscola. Dice que en el centro de esta laguna se veía una isleta poblada de olivos, por lo que estaba consagrada á Minerva. Diago, en sus anales de Valencia, dice ser esta laguna la que se ve enfrente de Albalat mas arriba de Oropesa. El mismo Diago da á la voz Nacaros el significado de Ánades; Masdeu el de Vellones." ⁵⁸⁵

Amb aquestes paraules explica Madoz els diversos noms, com era coneguda l'Albufera de la Ribera de Cabanes. Encara que en aquesta zona pantanosa no es cultivava l'arròs, hi havia brots de tercianes, segons les creences de l'època perquè l'embassament de les aigües provocava la putrefacció dels vegetals que hi havia en la llacuna i l'existència de miasmes que infectaven l'atmosfera i provocaven tercianes molt cruels. Les emanacions de la zona pantanosa no sols afectaven a Cabanes sinó que també aplegaven a les poblacions dels voltants, sobretot a Oropesa on hi havia tots els anys de forma recurrent i calamitosa febres tercianes. Ja en el segle XVIII es veia convenient assecar la zona perquè la mortalitat que provocava les tercianes era alta, Cavanilles comentava que els veïns havien intentat fer un moll per tal de evitar que entrara l'aigua en la llacuna però no varen aconseguir res, perquè l'aigua passava pel subsòl.

"En un pueblo de tan pocos vecinos hubo año de morir quarenta personas, de estar todos enfermos esperando igual suerte, y de percer todos los niños; estos mueren de tercianas, y los grandes de calenturas malignas que declinan en pulmonia y dolores de costado. Todo forastero se puede dar por perdido en tiempo de epidemia, dexándolos sin fuerza y regularmente sin uso de razon". ⁵⁸⁶

La descripció que feia Cavanilles de la salubritat de la zona era francament esgarrifosa, i front a tanta desgracia instava al Govern perquè realitzara les obres adients per tal de solucionar el greu problema que havia en aquests pobles, sobretot perquè eren obres molt costoses que els veïns no podien fer-ne càrrec. En 1845 la situació de la zona continuava en la mateixa situació sanitària, amb focus importants de tercianes que delmaven les poblacions que hi havia al voltant de la marjal. Madoz en el Diccionari, denunciava la situació calamitosa que s'arrossegava des del segle anterior i novament propugnava assecar la llacuna per tal de millorar la salubritat de la zona, la qual cosa provocaria segons Madoz l'augment de la població i per suposat de la riquesa dels pobles castellonencs que estaven prop de la llacuna.

"En este último existe un estanque conocido con el nombre de *Anades*, aunque en el país, se le denomina *Albufera de la Rivera de Cabanes*, el cual merece una particular mención, no solo por haber contribuido á la despobl. del ant. 1. de Albalat, sino que también para ver si podemos contribuir en algo á aliviar el país de la insalubridad que

⁵⁸⁵ Madoz (1845-1850) Tom XII, p 8.

⁵⁸⁶ Cavanilles (1795) Tom I, Llibre 1, p 48.

por él experimenta. Es una balsa ó estanque á 100 pasos del mediterráneo, donde se depositan las aguas de lluvia y algunos manantiales que por falta de corriente ocupan casi siempre una leg. cuadrada de terreno de la mas superior calidad; en tiempos de borrasca, aumentan las del mar, este depósito, y cuando en el verano bajan aquellas, se corrompen las del estanque por el muchísimo lodo que contiene, é infestan la atmósfera, de manera que ocasiona á los pueblos inmediatos las enfermedades tercianarias mas crueles que se conocen. La v. de Oropesa en particular, que está mas cerca y se halla combatida por los vientos que van de aquel punto, es frecuentemente víctima de este azote que disminuye de un modo considerable la pobl. A muy poca costa pudiera conseguirse que desapareciera este elemento de destrucción, porque todos los inteligentes, que han examinado aquel terreno, convienen en que sin grandes esfuerzos de ninguna clase, podría ejecutarse una obra que, proporcionando salida á las aguas, estinguiese aquel pantano, origen de la decadencia de aquel suelo. No son solo las ventajas de la salud pública la que se experimentaria con esta medida; reportaría también otras de mayor consideración la agricultura y el Estado. Desapareciendo del pais el terror que infunde la idea que hoy domina, se poblaría de nuevo, y la riqueza y la prosperidad que indudablemente sustituiría á aquella, atraería infinidad de moradores que convertirían aquel desierto en la mas agradable y poblada campiña; porque si en algún año escasean las aguas, y replegándose el estanque deja sus tierras inmediatas para poder cultivarlas (lo que se ve rarísimas veces), en los pueblos limítrofes se experimenta la benignidad de su clima, y libres los vec. de la enfermedad que comunmente les aqueja, se entregan á las labores del campo, y las cosechas mas pingües son la recompensa de sus tareas. Entonces se conocen las ventajas que pueden prometerse de aquel pais, y sus moradores claman porque no haya quien tendiendo una mano generosa, los liberte de la miseria en que yacen, y de las penurias que les rodean".⁵⁸⁷

VILA-REAL

Madoz quan descriu el partit judicial de Vila-real, parla de les poblacions de Borriana i de Vila-real. Tant en el terme de la ciutat de Vila-real com en el de Borriana s'havia cultivat l'arròs anys enrere, però havia sigut causa de morts i desgracies per als habitants, la qual cosa va ser el motiu de l'abandonament, tot açò havia ocorregut en el segle XVIII, abans de l'informe de Cavanilles, tal i com es desprèn de les seues paraules :

"Burriana tuvo tambien la desgracia de cultivar arroces por algunos años. Los que en aquella infeliz época no pagaban con la vida, diferían el momento fatal entre enfermedades y congoxas. Por fortuna se prohibió el cultivo doce años hace, y en este corto espacio hay una tercera parte mas de vecinos, y mucho mayor de frutos".⁵⁸⁸

Madoz considerava que el terme de la ciutat de Vila-real era dels més fèrtils del partit judicial de Vila-real, estava regat pel riu Millars, i anomenava el conreu de l'arròs que hi va haver, recordant les paraules de Cavanilles, però en el segle XIX aquest conreu havia sigut completament abandonat:

"El térm. de Villareal es lo mas ameno y fértil del part. que describimos, no solo por la abundancia de aguas, sino que por la bondad del suelo. Sin embargo, los de Villareal, prefiriendo en otro tiempo el interés á la salud, convirtieron aquel terreno firme y fértil en mortíferas lagunas para el cultivo del arroz, que muy luego hubieron de abandonar, al considerar los desastres que ocasionaba, dejando de nuevo como antes, aquel suelo tanto mas precioso, cuanto que por no llegar hasta el mar está libre de arenas y pantanos. Causa admiración y gusto ver la abundancia de frutos y las riquezas de Villareal, como también la infatigable ocupación de sus naturales".⁵⁸⁹

---

⁵⁸⁷ Madoz (1845-1850) Tom V, pp 15, 16.

⁵⁸⁸ Cavanilles (1795) Tom I, Llibre II, p 107.

⁵⁸⁹ Madoz (1845-1850) Tom XVI, pp 256, 257.

2.3 PROVÍNCIA DE VALÈNCIA

Madoz considerava que la província de València tenia una gran varietat de temperatures, que influïa en gran manera en els estils de vida, temperament, hàbits així com també en la salut dels seus habitants. Tot això provocava una gran desigualtat social en la població, una xicoteta part de la població vivia en l'opulència i la resta romania en la més trista misèria, la qual cosa provocava que arrossegaren una existència dèbil y molt xacrosa, motivat principalment per l'existència de zones molt insalubres front a altres que presentaven una robustesa veritablement extraordinària. Segons el parer de Madoz les causes de la insalubritat d'algunes zones de la província de València no sols era pel clima sinó que les relacionava amb el conreu de l'arròs, sobretot en la costa Mediterrània i en la Ribera del Xúquer:

"Esta diversidad consiste sin duda no solo en que unas pobl. están combatidas por los vientos del N. y otras por los del S., sino también en que se hallan colocadas, bien en llanuras, bien en sitios montuosos, á lo que se agregan otras causas que no pueden menos de influir naturalmente en la salubridad pública. Los pueblos que están situados hacia el O. de la cap. gozan de un clima no tan benigno; en ellos el frío y el calor se hacen sentir con alguna violencia; no son tan raras las nieves y hielos, pero son menos húmedos que Valencia y mucho mas sanos. Los que se acercan al E. de la prov. son muy templados y mas húmedos, debiéndose en gran parte esta humedad que en ellos reina á las lagunas y á los arrozales que se cultivan en las inmediaciones del Mediterráneo y en los campos de la ribera del *Júcar*. En estas insalubres tierras, las enfermedades surgen con mas abundancia que en el resto de la prov. , y las calenturas intermitentes y los rebeldes males que suelen ser su consecuencia, apenas dejan disfrutar de salud á los hab. de esta comarca, precipitándolos prematuramente en el sepulcro".⁵⁹⁰

RIBERA DEL TÚRIA

Sobre el riu Túria, al seu pas per la ciutat de València, en el Diccionari no hi ha cap referència a la relació de tercianes i el conreu que es feia en la ribera del riu. El cultiu que es feia a l'horta de València no era d'arròs, motivat per la prohibició que es va fer a meitat del segle XVIII com a conseqüència de l'informe del metge Andrés Piquer, per tal de preservar sanitàriament a la població de la ciutat. Les malalties que es presentaven a València eren:

"No hay enfermedad que se pueda llamar propia de esta c. ni mucho menos endémica: lo único que podrá decirse en razón de la proximidad al mar, al viento tan frecuente de Levante, á las numerosas acequias que circuyen, penetran y se ramifican bajo el suelo de la c, es que su atmósfera es húmeda, y que da margen á las supresiones de transpiración y á los afectos catarrales: de aqui los reumas, los catarros, las inflamaciones generales y parciales, las tisis, las leucorreas etc.: también se padecen irritaciones de vientre, perturbaciones en la digestión, y diarreas; pero esto tal vez dependa, mas que del clima, de las aguas selenitosas de los pozos, cuya abundancia de sulfato de cal, se manifiesta con la mayor facilidad".⁵⁹¹

---

⁵⁹⁰ Madoz (1845-1850) Tom XV, p 315.

⁵⁹¹ Madoz (1845-1850) Tom XV, p 369.

ALBUFERA

L'Albufera és un llac situat en la part sud de la ciutat de València, que està format per l'aigua de brolladors naturals que desemboquen a la mar. Segons el diccionari Alcover, etimològicament la paraula és d'origen àrab *al buhaira* "la llacuna". Plinio l'anomena com *Estanque Ameno*.

La Albufera de València.

Fig. 141- Gravats de l'Albufera de l'any 1845, segons Fco de Paula Mellado dins de l'obra "Espanya Històrica, Geogràfica i Estadística" (p 835)

L'Albufera es va formar com a conseqüència d'un tancament d'una badia entre els rius Xúquer i Túria, és a dir entre València i Cullera. En un principi es tractava d'un llac molt gran però poc a poc va anar disminuint de grandària, a causa del soterrament que feia la mà de l'home per aconseguir més terra per al conreu de l'arròs. Madoz considerava l'Albufera com una zona naturalment pantanosa, i estava totalment d'acord amb el conreu de l'arròs que hi havia en tota aquesta zona, i amb tots els soterraments i manipulacions que estaven fent-se a l'Albufera. La veu ho relata:

"Este nombre se dio al estenso terreno que en otro tiempo cubrían las aguas del grande lago de la Albufera de Valencia, el que descubierto y elevado con las materias arrastradas y depositadas allí por los arroyos, barrancos y acequias que en él desaguan, y con los trabajos ó incesante acarreo de tierra de los establecedores, se ha hecho cultivable y apto para cosechar arroz. Su forma es la de una zona ó faja casi semicircular, que empezando al N. del lago sigue al O. y termina al S., no lejos del mar, siendo de 5 horas su long. y de 3/4 su lat. Está dividida en ocho partes, llamadas fronteras por su proximidad á los térm. de otros tantos pueblos de los cuales toman nombre, y son al N. las de Valencia y Alfafár; al O. las de Masanasa, Catarroja, Albal y Silla; y al S. las de Sollana y Sueca: siémbrese el arroz, y también se planta siendo precisa esta última operación en los hondos é inmediaciones del lago, donde crece con mas lozanía, y suele producirse mas: pero se agosta con mayor facilidad que en los sitios mas elevados: por un término medio produce de 2 1/2 á 3 cahíces, ó lo que es lo mismo 80 por uno de sembradura: la hay con arista y sin ella, siendo muchas las variedades que en el dia se conocen, pero ninguna tan productiva como la ant. que lleva el nombre de *arista*, y que se ha sustituido con otras de cosecha mas segura, especialmente con la del llamado *mas hermoso*. Estos terrenos, ahora tan feraces y productivos, estarian cubiertos de balsas y charcos cenagosos, y serian sin duda un foco perenne de corrupción, sin la industriosa laboriosidad de los cultivadores, que aprovechando las avenidas de los barrancos, las limpian de la muchedumbre de acequias y azarbes que cruzan las fronteras en todas direcciones; abriendo zanjas y trasportando

la tierra con barquichuelos, han ido terraplenando y nivelando el terreno, con lo que consiguen renovar las aguas, y han hecho mas saludable la mansión de Valencia y pueblos comarcanos".⁵⁹²

Encara que Madoz, fa un relat un tant idíl·lic de la situació que hi ha en les terres al voltant de l'Albufera, la realitat era distinta, perquè sí que hi havia brots de tercianes, però Madoz es seguidor de les teories del segle XVIII, per les quals en les zones pantanoses naturals, el cultiu de l'arròs era beneficiós per netejar i renovar l'aigua d'aquestes zones que no tenien altra manera de ser netejades, totes aquestes veus que permetien el cultiu de l'arròs consideraven que les tercianes que es produïen presentaven menys malignitat i no eren controlables, al revés que les que es presentaven en les zones que havien sigut manipulades per fer-les pantanoses i poder hi cultivar l'arròs. En un altre lloc del Diccionari, quan parla del terreny que hi ha al terme de la ciutat de València, parla novament de l'Albufera, i es reitera en la labor immillorable que fan els llauradors de la zona, en aquest cas ens fa una detallada descripció de les feines camperoles per tal de netejar les zones pantanoses:

"La Albufera, por ejemplo (V.), que hoy pertenece al térm. de Ruzafa, abunda en sus inmediaciones de un cieno oscuro, que descansa sobre greda; sus aguas crecen en tiempo de lluvias, ocupando una estension considerable, y dejan al retirarse un suelo pantanoso, cubierto de plantas que perecen, y podridas infectan la atmósfera; los arrozales se cultivan en medio de estos pantanos; muchos labradores mantienen constantemente muladares, en que abundan la paja y heno empapado en la materia negruzca y fétida, que se deposita en el fondo de las alcantarillas de Valencia y en los cenagosos canales que circuyen la muralla; en otros pueblos se mantienen pantanos para curar el esparto; pero ni la fetidez que estos depósitos arrojan, ni los frecuentes males que originan son bastantes para separar á los labradores de sus costumbres; porque estos abonos son el gérmen de la produccion; son los que mantienen el brillante estado de la agricultura, y posponen á estas consideraciones todas las demás. Asi que, podemos decir, que el terreno por su naturaleza no es fértil; esto sí por el continuo trabajo del cultivador, que nunca deja ociosa la azada ó el arado, alternando las cosechas en una misma suerte, sin permitirle descansos; lo es por los abonos, por los riegos con que procuran alimentarle, aun á costa de su vida".⁵⁹³

ESPIOCA

Espioca era una població pròxima a l'Albufera, que durant el segle XVIII va sofrir brots epidèmics de tercianes que eren causats pel conreu de l'arròs que varen ser veritablement dramàtics, fins al punt que provocaren la despoblació i abandonament del poble. Madoz l'anomena com exemple de la destrucció provocada per les tercianes. Actualment encara existeix la torre d'Espioca a la ciutat de Picassent, ha sigut anomenada patrimoni històric nacional.

"pobl. : 12 vec, 54 alm. No lejos del sitio que en la actualidad ocupa la ald. anteriormente descrita, estuvo sit. en otro tiempo el ant. pueblo de Espioca, cuyos vec. azotados por las endémicas enfermedades que les provenían de la Albufera, se decidieron á abandonar el pueblo: discordes entre sí sobre el nuevo punto de su residencia, marchó la municipalidad, como representante del brazo civil, á establecerse en Picasent, desde cuyo momento quedó agregado su térm. al de este pueblo; y el clero llevándose consigo la campana se trasladó á Benifayó de Espioca, quedando de este modo bajo la jurisd. ecl. de esta pobl. De lo que fué en lo ant. Espioca no queda otro vestigio que la referida torre, la cual debió servir de atalaya morisca atendida la posición

---

⁵⁹² Madoz (1845-1850) Tom I, pp 339, 340.

⁵⁹³ Madoz (1845-1850) Tom XV, p 419.

que ocupa, y está todavía en pie como para transmitirnos la existencia de un pueblo que se agrupaba á su alrededor".⁵⁹⁴

RIBERA DEL XÚQUER

La Ribera del Xúquer, anomenada simplement la Ribera, correspon a la ribera del riu Xúquer que pertany a la província de València, es divideix en Ribera Alta i Ribera Baixa segons la distància que hi ha a la desembocadura del riu a la mar. El cabalós riu Xúquer la recorre d'Oest a Est i fertilitza les seues Riberes. La ubicació de la Ribera està molt ben explicada en el Diccionari :

"Hermoso y fértil terr. del ant. reino y actual prov. de Valencia. Se distingue en ribera Alta ó Baja, segun que las tierras distan mas ó menos del mar, y el lago de la Albufera. Ocupa 8 leg. de N. á S. , desde Catarroja hasta las inmediaciones de Játiva, y muy cerca de 7 de E. á O. entre el mar y el valle de Cárcer: es angosto en la parte sept. , donde tiene poco mas de 2 leg. ; se ensancha muy pronto en Almusafes, y continúa por Algemés y Alberique hasta tener su mayor estension en el paralelo de Cárcer: el mar Mediterráneo le baña al E., por donde le entran con libertad los vientos que corren sin tropiezo hasta los cerros y montes opuestos".⁵⁹⁵

Al llarg dels segles s'havien fet obres d'enginyeria, com assuts i preses, i tota una xarxa de sèquies, per tal de recollir i embassar l'aigua del riu, amb la intenció de transformar terres ermes en terres fèrtils, Cavanilles recorda que molts camps que tenien aigua, en el segle XIII eren secans i només es regaven quan plovia, però el rei Jaume I d'Aragó va manar construir un canal amb la finalitat de poder regar totes aquestes terres, posteriorment es varen fer diverses sèquies, com la de Castelló o la de Carcaixent. Amb tota aquesta xarxa es pretenia aprofitar millor l'aigua del Xúquer per poder regar més quantitat de terres de la Ribera. Tota aquesta transformació de regadiu a la Ribera del Xúquer es va aprofitar per a cultivar l'arròs en les seues terres.

En el Diccionari, Madoz explica totes les obres escomeses i la situació en la que la Ribera del Xúquer es trobava en aquell moment.

"El caudaloso *Júcar* corre de E. á O. y fertiliza las Riberas; halla en su curso varias presas que elevan siempre el cauce, por lo cual filtran las aguas é inundan gran parte de la vega: muchos campos que hoy rebosan de agua, ó la ocultan á poca profundidad, fueron secanos en el siglo XIII, sin mas riegos que las lluvias: el magnífico canal que mandó construir el rey D. Jaime I de Aragón para convertir en huertas los secanos, y las acequias de Enoya y Carcagente, abiertas después sin perdonar gasto alguno, han sido causa de aumentarse el cultivo del arroz. Gran parte de las aguas del *Júcar*, distribuidas por mil canales de riego sobre la tierra, siguen por su interior, y juntas con las que bajaron de los montes, se abren caminos ocultos hasta brotar por muchas bocas en los sitios hondos. A cada paso se ven fuentes originadas de esta causa, y algunas tan copiosas que forman riach.: van unos al mar, otros á la Albufera, y algunos, no pudiendo llegar á estos depósitos generales, forman sitios cenagosos, y á veces lagunas intermitentes. Ademas de esta cantidad de aguas que corren por fuentes y canales, y de la que se ve reunida en la Albufera y sus inmediaciones, es incalculable la que se halla oculta y á corta profundidad de la superficie de la tierra: en muchos campos basta escavar un pie y aun menos para encontrar las aguas, y se habitan muchos lugares, cuyo suelo tiene poco fondo libre de humedades. La verdadera causa de tantas tierras inundadas, ha sido la acequia real, y el mal uso que en los cinco últimos siglos han hecho de sus aguas, inundando las tierras hasta convertirlas en lagunas".⁵⁹⁶

---

⁵⁹⁴ Madoz, (1845-1850) Tom VII, pp 577, 578.

⁵⁹⁵ Madoz (1845-1850) Tom IX , p 659.

⁵⁹⁶ *Ibidem*.

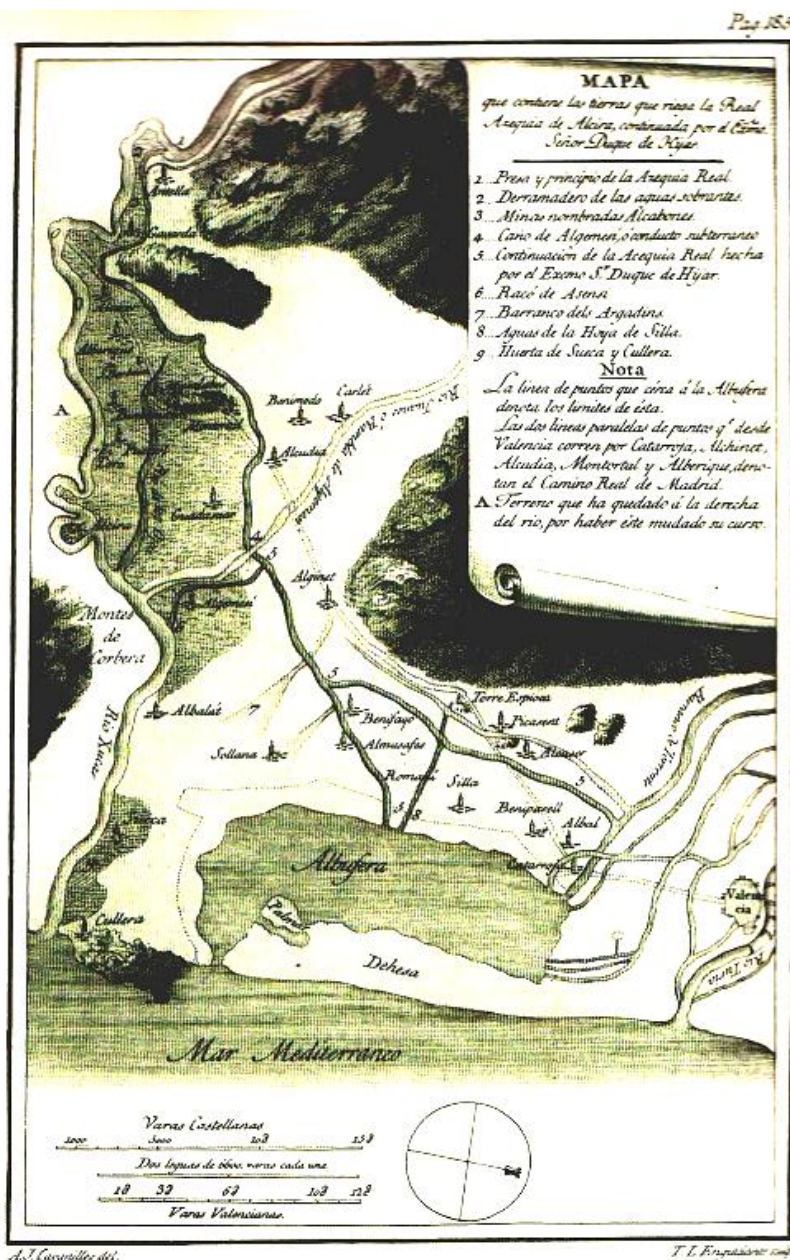

Fig. 142- Dibuix de l'obra de Cavanilles «Las Observaciones» on apareixen les terres que eren regades pel riu Xúquer i la Reial Sèquia d'Alzira que començava a Antella a partir del riu Xúquer (Font: Las observaciones de Cavanilles dos-cents anys després, ed Bancaixa)

Madoz continua explicant com al llarg dels anys s'havien transformat zones de secà en zones artificialment pantanoses, sobretot a la Ribera Alta del Xúquer, on hi havia llocs que estaven totalment embassats d'aigua sota la voluntat del llaurador, per tal de cultivar l'arròs, sense tindre en compte el greu problema sanitari que això comportava. Aquesta divisió en zones pantanoses naturals i artificials és important tindre-la en compte perquè recordem que des de la meitat del segle XVIII hi havia veus entre els detractors del conreu de l'arròs, com Cavanilles, que consideraven en cert punt beneficiós el conreu de l'arròs, perquè el córrer natural de les aigües i el cultiu de l'arròs, servien en part per a netejar les zones naturalment pantanoses, s'eliminaven les males herbes que hi havia en aquests terrenys i a més a més considerant que no es podia fer altre cultiu, era un benefici econòmic per als habitants dels pobles; en canvi estaven totalment en contra del cultiu de l'arròs en les zones artificialment pantanoses, al

modificar el curs natural del riu i embassant aigües que es feien putrefactes i eren nius d'insectes i miasmes infecciosos. Seguint aquest criteri Madoz considerava a la Ribera del Xúquer dos tipus de terrenys, aquells que eren naturalment pantanosos, com l'Albufera de València i les marjals de diversos pobles, com Catarroja, Albal, Silla, Almussafes, Sollana, Sueca i Tavernes de Valldigna, també incloïa dins d'aquest grup els terrenys que hi havia entre les muntanyes de Corvera i Cullera, i la major part dels termes de Riola, Polinyà, Fortaleny i Corvera. Per altra banda, per a Madoz estaven els terrenys embassats de tota la Ribera Alta, que eren zones artificialment pantanoses, en aquestes calia replantejar tota la infraestructura, mitjançant canalitzacions de l'aigua, per tal de fer més salubre tota la zona. Aquestes són les seues paraules:

"Para multiplicar los campos de arroz interrumpieron el curso é inclinación natural del Júcar, formando presas para que las aguas subiesen á mayor altura, y facilitándoles la entrada en muchos campos que quedaban sobrado altos para recibirlas, con escavaciones de 2, 3 y mas pies de profundidad. Por estos medios alteraron la antigua condición de los terrenos, prefiriendo el cultivo del arroz á la salud, y una cosecha casi segura a las verdaderas riquezas. Soplan regularmente en el estío los vientos del mar hacia tierra, y como á pocas leg. tropiezan con los montes, se acumulan en las partes inferiores de la atmósfera los vapores cálidos y las emanaciones pútridas que despiden sin cesar las aguas encharcadas, los insectos y plantas que mueren sucesivamente. Es cierto que se alteró en la Ribera la naturaleza primitiva del suelo; borráronse casi todos los caracteres; pero quedan bastantes para que el observador imparcial la pueda distribuir en dos porciones muy diversas, que son terrenos naturalmente pantanosos, y terrenos pantanosos por el arte. Los primeros se hallan en las inmediaciones de la Albufera y en los marjales de Catarroja, Albál, Silla, Almusafes, Sollana, Sueca, Cullera y Tabernes de Valldigna: de la misma naturaleza son los campos que hay entre los montes de Corbera y Cullera, y la mayor parte de los térm. de Rióla, Poliñá, Fortaleny y Corbera. En lo restante de la Ribera, que es la parte alta, los pantanos y lagunas son artificiales, los campos quedan secos cuando sus dueños lo desean, y cesarían las nieblas, humedades y sitios aguanosos, si se desterrase de ellos el arroz y se reparasen los canales de riego. En los sitios naturalmente pantanosos que forman una estension considerable, inútil para todo fruto, cenagosa y poblada de vegetales y de insectos, se deben permitir por ahora los arrozales; porque cuando no basta el arte para secar las lagunas, es laudable la ind., y cualquiera obra que contribuya á disminuir la masa de infección merece los mayores elogios: poner en movimiento las aguas embalsadas por naturaleza, arrancar las plantas espontáneas que muertas y podridas despiden un hedor insoportable, é impedir la multiplicación de los insectos, son medios poderosos para lograr aquel beneficio que puede resultar del cultivo del arroz: esta planta exige aguas en movimiento y un suelo libre de otros vegetales. Sin el valor de los intrépidos operarios, que pisando cieno y trabajando siempre dentro de las aguas, sacan preciosos frutos de aquel suelo que parecía destinado á una esterilidad perpetua, seria sin duda mas infecta la atmósfera. Tales hombres son acreedores al general reconocimiento, y el Estado no solo debiera darles gracias, sino que fomentar su aplicación con premios y con absoluta libertad. Pero al contrario, los que convierten en lagunas el sitio firme y fértil; los que introducen enfermedades desconocidas y mortales; los que preocupan la integridad de los gobernantes ocultándoles las verdaderas causas del mal; los que esponen necesidades que no existen, y ganancias aparentes, disminuyendo siempre el daño que nuestra especie padece, merecen la indignación pública como enemigos de la sociedad y de la salud. De este número son los que promueven el cultivo del arroz, y lo introducen en aquellos campos que fueron secano ó huertas en otro tiempo. Así se espresa el ilustrado Sr. Cabanilles en sus observaciones sobre el reino de Valencia; en cuya obra pueden verse las indestructibles razones que contra el cultivo del arroz en la *Ribera Alta* se alegan, muchas de las cuales esponemos también en los art. *Alberique v. y part.*, y el valle de *Cárcer (V.)* La gobernación ó part. ant. de Játiva y demás pueblos desde Antella hasta Alcira, debieran purgarse de una planta tan perniciosa; y aun cuando en este recinto se hallasen algunos sitios, como las raices del monte *Puig* en las inmediaciones de Játiva, los marjales de Montortal y otros, en los cuales lo bajo del terreno convida á cultivar una planta, cuya cosecha es casi segura, y los trabajos de

pocos días, aunque pesados y costosos; con todo eso, hallándose cerca de pueblos que respirarían aquel aire infecto, ni conviene ni es justa la permisión. Sean en buen hora de menos valor otras cosechas; queden también algunos campos sin cultivo; importa mas la salud y vida de los hombres que la utilidad que pueda resultar del arroz. *El único termómetro para graduar las licencias ó las procripciones, ha de ser siempre el bien ó el mal de la especie humana.* Segun datos que tenemos á la vista se cogen anualmente en toda la Ribera unos 291.700 cahíces⁵⁹⁷ de arroz en cáscara, cuyo valor será de 43.755,000 rs; debiendo tenerse presente que el caiz es de 12 barchillas, y su precio medio se puede regular en 150 rs".⁵⁹⁸

1. RIBERA ALTA

La Ribera Alta és una comarca valenciana situada entre l'Horta, la Foya de Bunyol, la Canal de Navarrés, la Costera, la Safor i la Ribera Baixa. La capital actual és Alzira. Es tracta d'una zona on tradicionalment s'ha cultivat l'arròs, motiu pel qual les tercianes varen ser una vertadera lacra per als seus veïns, llast que arrossegaren al llarg dels segles, però sobretot durant el segle XVIII, XIX i meitat del segle XX. Madoz és molt explícit en la situació tan dramàtica que es viu en algunes de les poblacions de la Ribera Alta, com el partit judicial d'Alberic on estava la Vall de Càrcer i poblacions com Alberic, Vilanova de Castelló o Beneixida:

ALBERIC. PARTIT JUDICIAL

El partit judicial d'Alberic s'estenia en la zona alta de la ribera del Xúquer, i estava format per les poblacions següents: Alberic, Alcàntera, Algemesí, Antella, Beneixida, Benimuslen, Càrcer i Montartal, Cotes, Gavarda, Guadassuar, Massalavés, Puchol, Pobla Llarga, Sant Joan d'Énova, Senyera, Sumacàrcer, Tous i Vilanova de Castelló. Totes aquestes poblacions pertanyen actualment a la comarca valenciana de la Ribera Alta. Durant el segle XIX, el conreu de l'arròs en aquestes terres, estava molt enraïgat, malgrat que des dels segles anteriors hi havia moltes prohibicions que havien sigut infructuoses, els veïns d'Alberic continuaven cultivant l'arròs, perquè era un cultiu ràpid, segur i que donava alta rendibilitat front al conreu de forment o altres gramínies. El testimoni de Madoz sobre l'existència de les febres tercianes, en el partit judicial d'Alberic, és esgarriós, Madoz dóna constància de com a conseqüència del conreu de l'arròs, en la zona només hi ha mort, misèria i tristesa, però no tot queda així, sinó que els seus habitants arrosseguen malalties que transmeten als seus descendents. El Diccionari explica de forma detallada la situació que hi havia en els pobles que pertanyien al partit judicial d'Alberic, per a fer-ho es basa en els estudis epidemiològics que havia fet Cavanilles en el segle XVIII, i al mateix temps Madoz elabora una taula on presenta l'estat comparatiu de la població en 1844 entre diversos pobles de la Ribera del Xúquer que cultiven l'arròs, amb altres de la Ribera del Túria que ja no cultiven l'arròs.

---

⁵⁹⁷ El *Cahiz*, en valencià *Cafís*, és una mesura de capacitat que era utilitzada antigament a Espanya, i servia per a mesurar els grans. Com totes les mesures antigues, no era una unitat territorial, i el seu valor era variable, depenia de la zona on era utilitzada. Així existia el *cafís* a Castella que tenia un valor de 12 *fanegas* que equivalien a 666 litres, i en el Regne d'Aragó un *cafís* equivalia en general a 32,64 litres. En el text es refereix al *cafís* en el Regne de València, el seu valor era variable, depenia de la zona, així a Alacant un *cafís* equivalia a 4 *fanegues* i a València a 3 *fanegues* i 8 almuds llargs (*celemíns* en castellà) o també a 12 barcelles (*barchillas* en castellà). Per a fer una aproximació a les mesures actuals direm que un *cafís* valencià equivalia a 201,04 litres.

⁵⁹⁸ Madoz (1845-1850) Tom IX, p 659.

"Pocos terrenos del antiguo reino de Valencia merecerían con mas propiedad el nombre de jardín, que el que ocupa Alberique: su cielo alegre y despejado, la pureza de los aires, la dulzura y abundancia de aguas, y la calidad de las tierras, la variedad y bondad de los alimentos, todo contribuye á hacer este pais centro de delicias, de fruición y de vida; con motivo llamaban los antiguos al valle de Carcer que ocupa el S. de la cabeza del partido *Valle de las Flores*, sin embargo de que los montes que le circuyen por SO. le hacen menos ventilado y mas caluroso que lo restante del terreno. De sentir es que la inconsiderada pasión de los arrozales haya convertido aquel hermoso jardín y los otros terrenos, aun mas deliciosos, en un lugar de continuas dolencias y de muerte, donde ni los rayos del sol, ni los vientos que con libertad soplan por todos lados, ni el aroma de mil plantas, son bastantes á destruir la maléfica influencia de las aguas estancadas que, corrompidas con los vegetales é insectos que en putrefaccion contienen por espacio de meses enteros, llenan la atmósfera de gases mortíferos y de miasmas que envenenan la respiración y hacen arrastrar á los desgraciados que escapan de la muerte, la vida mas enfermiza y triste, trasmitiendo á sus hijos una naturaleza apocada y débil en lo físico y moral, en lugar del temperamento fuerte y robusto, y de aquella imaginación viva y fecunda, que de sus mayores recibieron".⁵⁹⁹

Madoz qüestionava de forma clara i contundent el conreu de l'arròs a Alberic, està totalment d'acord amb Cavanilles, per fer les argumentacions antiarroseres, compara les morts i els guanys que amb el conreu es produeixen i valora que és el que més convé a un país, està clara la posició que va a prendre un liberal il·lustrat com Madoz, gran admirador de Cavanilles, perquè per a ell, la millor riquesa d'un poble la constitueix el factor humà, és a dir els seus habitants, per tant insta per un canvi de cultiu tal i com a meitat del segle XVIII s'havia fet en la Ribera Baixa del Túria i alaba els resultats que hagueren en l'horta de València:

"Indudable es la ganancia que á los propietarios del terreno proporcionan los arrozales; pero ¿es de tal calidad la tierra que le compone, que no pueda producir mayores utilidades dedicada á otro género de cultivo? De ningún modo; no es mejor la calidad del suelo de la ribera del Túria que el de la ribera del Júcar; también aquella estuvo dedicada á arrozales, y se cosechaba está simiente en no menos abundancia: pero se apercibieron sus habitantes, que aquella ventaja en modo alguno podia recompensar la dolorosa pérdida de multitud de familias, que todos los años desaparecían al rigor de las intermitentes, y abandonaron el cultivo del arroz; y como efecto producido por un golpe eléctrico, vieron desaparecer aquella funesta plaga, é incrementarse rápidamente la poblacion, y que disecadas las tierras de los arrozales y convertidas en bosques de moreras, de olivos, de higueras y de estensos viñedos, y que roturadas las faldas de los cerros que antes habian descuidado y pobladas de algarrobos, acrecían sus utilidades y adquiría mayor precio su suelo; pero supóngase por un momento que este resultado no fuera tan cierto como afortunadamente lo es; ¿debería clamarse por ello menos contra el cultivo del arroz, que estanca la poblacion, cuando no la disminuye, privando al pais de infinidad de brazos útiles para la agricultura, de multitud de individuos que enriquecerían á la nación dedicados á las ciencias y á las artes, y de defensores de su independencia y libertad? No son estas reflexiones hijas de una pasión exagerada, ni se fundan en datos soñados: los estadísticos que siguen son un argumento incontrovertible, y los hemos tomado en su mayor parte del ilustrado Cavanilles, porque mas conocedor que nosotros del pais, su opinión hará mas fuerza y corroborará la nuestra".⁶⁰⁰

Madoz en el Diccionari reproduirà els estats de població tal i com ho havia presentat Cavanilles en les Observacions, per tal de demostrar la insalubritat del conreu de l'arròs amb dades estadístiques i demogràfiques. Cavanilles elabora una taula en el que presenta l'estat poblacional de quatre pobles on es cultivava l'arròs d'una manera

---

⁵⁹⁹ Madoz (1845-1850) Tom I, p 315.

⁶⁰⁰ Madoz (1845-1850) Tom I, p 316.

5. Epidemiologia: les malalties

important, com eren els pobles d'Alberic, Guadassuar, Massalavés i Vilanova de Castelló, i a més a més tenint en compte que eren pobles on els brots palúdics estaven sempre presents a manera d'endèmia.

"Estado de población de varios pueblos del partido de Alberique desde 1730 a 1787.

PUEBLOS	Vecinos en 1730	idem en 1787	Nacidos en este periodo	Muertos	Avecindados de nuevo
Alberique	400	576	5.686	6.732	564
Guadassuar	500	440	4.735	4.861	147
Masalavés	65	60	704	853	52
Villanueva de Castelló	500	500	4.662	5.267	134
	1.465	1.576	15.787	17.713	897
Aumento de vecindario en los 57 años..... 111					
Esceso de muertos sin contar las 897 familias avecindadas de nuevo en aquel periodo..... 1.926					

„601

Si analitzem la taula veiem que l'augment de població en els quatre pobles durant els 57 anys que van des de 1730 a 1787, era de 111 persones, en canvi l'excés de morts era de 1.926, sense tindre en compte les famílies que no havien nascut en les poblacions i que anaven als pobles atrets pel treball que proporcionava l'arròs, havien sigut unes 897 famílies. Per altra banda Madoz presenta una altra taula de demografia que Cavanilles havia elaborat amb quatre pobles valencians de la Ribera del Túria, que no cultivaven l'arròs, per poder comparar les dades demogràfiques de zones on es cultivava l'arròs i zones on no es cultivava.

"Estado comparativo de población de varios pueblos de la ribera del Túria entre los sexenios de 1764 á 1769 en que cultivaron arroz, y el del 1781 á 1786 en que abandonaron este cultivo.

PUEBLOS	Vecinos en 1769	idem en 1786	NACIDOS.		MUERTOS.	
			Primer sexenio	Segundo ídem	Primer periodo	Segundo ídem
Benaguacil	400	600	405	538	530	350
Ribarroja	73	195	81	216	111	147
Pobla de Valbona	160	276	176	337	376	224
Villamarchante	130	172	147	180	181	127
	763	1.243	809	1.271	1.198	848
Aumento de vecindario desde 1769 á 1787 480						
Esceso de nacidos en el sexenio en que no se cultivó el arroz 462						
Disminución de mortalidad en la misma época					350	

„ 602

⁶⁰¹ Ibídem.

⁶⁰² Ibídem.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

En aquesta taula es veu que la diferència de natalitat i mortalitat en els dos sexennis era de 350 persones a favor de la natalitat, la qual cosa confirmava que en les poblacions on no es cultivava l'arròs hi havia un augment poblacional, a diferència de les zones on es cultivava l'arròs. Aquestes són les dades que utilitza Cavanilles per a dur a terme les seues argumentacions antiarrosseres i que més endavant Madoz les tornarà a utilitzar, amb la mateixa intenció. Però Madoz per a concloure el seu estudi, confeccionarà una tercera taula en la que arreplega els mateixos pobles però amb les dades demogràfiques de 1844:

"Estado comparativo de la población en 1844 entre varios pueblos de la ribera del Júcar que cultivan el arroz, con los de la ribera del Túrria que dejaron este cultivo.

Pueblos que cultivan el arroz	Número de Vecinos	Pueblos que no le cultivan	Número de Vecinos
Alberique	597	Benaguacil	872
Guadasuar	289	Puebla de Valbona	410
Masalaves	50	Ribarroja	428
Villanueva de Castelló	469	Villamarchante	267
	1.405		1.967
Disminución de la población de los pueblos que cultivan arroz desde 1787 á 1844	171	Aumento de población en el mismo periodo en los pueblos que abandonaron el cultivo del arroz	724

" 603

Si en 1787 el nombre de veïns que havia en els pobles arrossers era de 1.576 i en 1844 Madoz dóna la xifra de 1.405, està clar que hi ha una diferència negativa de 171 veïns, els quatre pobles de la Ribera del Xúquer anaven al llarg del temps, d'una manera prou evident minvant, en lloc d'augmentar la població. En canvi en les poblacions no arrosseres, en 1787 hi havia 1.243 veïns i en 1844 el nombre de veïns ascendia a 1.967, la qual cosa comportava una saldo vegetatiu positiu de 724 veïns. Les conclusions per a Madoz són prou convincents i aclaparadores, tal i com ell ho expressa en el Diccionari:

"Increíble parecía este resultado, si tan palpables no fuesen las demostraciones que preceden, no exageradas en modo alguno, pues al número de víctimas naturales del pais podían añadirse aun otras muchas entre los jornaleros forasteros, de quienes unos perecen durante el cultivo, y otros se retiran á sus casas concluidas las cosechas con la sangre envenenada por los miasmas que absorbieron, y sucumben al poco tiempo en el seno de sus familias dejándolas envueltas en el dolor y la miseria, porque en la enfermedad del esposo y padre consumieron el jornal que á este sirvió de incentivo, y el producto de sus labores y ahorros. Si el cultivo del arroz no es tan funesto como queda referido; si las pruebas aducidas son poco sólidas; que las destruyan los acérrimos defensores de esta simiente, que espliquen en qué consiste esa estancación, ó mas bien decrecimiento de la pobl. en un suelo tan privilegiado como el de Alberique, ese semblante pálido que se observa en todos los hab. del pais, aun los que no se hallan dedicados al cultivo del arroz, porqué no se repueblan los 17 desp. que se encuentran en la estension de menos de 12 leg. cuadradas, á pesar del espacioso terreno que antes tenian y de la abundancia de aguas que los bañan? Indispensable les será reconocer que la principal causa de estas desgracias es el cultivo del arroz; y si ejemplos de lo pernicioso de los arroces quieren buscarse fuera del terr. de Alberique, por desgracia lo hallarán no muy lejos en la ribera del r. Mundo, al S. de la v. de Hellin, donde desde el

⁶⁰³ Madoz (1845-1850) Tom I, p 317.

año 23 se desarrolló con furor la pasión del arroz, convirtiendo en arrozales las mejores tierras, arrancando los plantíos de olivo, de viñedo y hasta de las moreras, aumentando también los padecimientos no solo de los cultivadores, sino de los vec. de Hellin y de los de la v. de Agramon, en las cuales se desarrollan pertinaces tercianas en las épocas del estío y del otoño, especialmente cuando soplan los aires del lado de los arrozales; circunstancia que aumentó la importancia del espediente que, sobre riego de las aguas del r. Mundo, obra en el gobierno.⁶⁰⁴

ALBERIC

Alberic és un poble valencià que pertany a la comarca de la Ribera Alta, on el conreu de l'arròs era el medi habitual de vida dels seus veïns, estava establert quasi com una tradició perquè es feia des de temps antics, però aquest cultiu al llarg del segle XVIII, va motivar l'existència d'epidèmies de paludisme que es varen cebar sobretot en els habitants d'aquesta terra, la qual cosa no va passar desapercebuda per als contemporanis. Una de les veus del segle XVIII, que va posar el punt de mira a Alberic va ser tal i com hem dit, el naturalista Cavanilles, esglaiat per les fortes evidències que hi havien sobre la gran mortalitat existent a Alberic, i que Cavanilles relaciona amb el cultiu de l'arròs, denunciava obertament la necessitat de prohibir aquesta pràctica en el poble d'Alberic. Per a Madoz també era preocupant la situació sanitària d'Alberic, tant és així que en el Diccionari inicia la descripció d'Alberic amb aquests termes:

"El dilatado horizonte que disfruta su cielo alegre y hermoso, las aguas y los alimentos, todos caminan de acuerdo para hacer de este pueblo un lugar de vida y de delicias; pero el cultivo del arroz lo ha hecho lo más perjudicial á la salud, ocasionando el desarrollo de las fiebres intermitentes tan graves, que todos los años arrastran al sepulcro multitud de victimas, especialmente en los meses de mayo, junio, julio, agosto y septiembre, en que las aguas estancadas de los arrozales exhalan miasmas mortíferos por la putrefacción de los vegetales. Así es que á pesar de las muchas familias que allí concurren atraídas por la feracidad del suelo, el incremento de la población es insignificante. Por esto la llamó con mucha oportunidad el ilustrado Cabanilles "sepulcro de la especie humana" y esto dio origen al proverbio tan conocido entre los valencianos, "si vols viure poc i fer-te ric veste'n a Alberic", cuya traducción en castellano es: si quieres enriquecer y luego morir, vete á Alberique á vivir".⁶⁰⁵

Madoz pren el testimoni de Cavanilles, parteix de les dades que havia confeccionat el botànic, per tal de reforçar les seues argumentacions contra el cultiu de l'arròs que conseqüències tan negatives tenien sobre la població, i no escatima res quan parla d'Alberic, en fer una descripció acurada de la situació que es trobava la població d'Alberic, on sota el reclam del conreu de l'arròs acudien moltes famílies en busca de feina i fugint de la misèria en què es trobaven, malgrat l'immigració que hi havia a Alberic, la població no augmentava en nombre d'habitants:

"El grande y asiduo trabajo que reclaman las tierras de arroz, y el esmero con que los naturales cultivan las de otra clase, hace que sea Alberique centro de muchos jornaleros forasteros que acuden en gran número, principalmente en la época de trasplantiación y siega del arroz. De estos, muchísimos vienen con sus familias, lo cual hace aparecer á la v. mas poblada de lo que realmente está; pero á pesar de todo, la pobl. no adquiere un progreso proporcionado á la feracidad del suelo y riqueza del pais, como ya se dijo al hablar de la sit., efecto indudable de los miles de víctimas sacrificadas á la dominante pasión de los naturales por el cultivo del arroz. Para probar esta triste verdad, basta el

---

⁶⁰⁴ Madoz (1845-1850) Tom I, p 317.

⁶⁰⁵ Madoz (1845-1850) Tom I, p 320.

simple cálculo que subsigue, tomado en parte de los datos que el ilustrado Cabanilles presenta en su magnífica descripción del reino de Valencia.

En 1739 contaba Alberique 400 familias; en 1795, 560, esto es, en los 65 años que median éntre los dos térm. de comparación, tuvo la v. el aumento de 160 vec. ; pero en este mismo espacio de tiempo se avecindaron de nuevo en ella hasta 500 familias, lo que da de resultado la pérdida de 340 vec. ó sean 1.360 alm., ó lo que es lo mismo 21 en cada año de esceso sobre la mortalidad común, aun contando como estacionado el incremento natural de la pobl., fenómeno que quizás no se observa ni aun en las pestes mas asoladoras. Lejos de disminuir esta maléfica influencia de los arroces con el tiempo, se sostiene en el mismo estado, sino mas cruel, como lo hace conocer la observación de que en el año 1795 el número de vec. de Alberique era 560 , y los mas recientes datos de pobl. que el Gobierno posee (Estadística Municipal de 1844), le dan 597, á saber: un aumento de 37 vec. en 49 años; sin embargo de la numerosa concurrencia de nuevos hab. que todos los años se advierte, y de su sit. topográfica meridional La demostración que antecede es un argumento incontestable contra el cultivo del arroz, ante el cual no pueden menos de enmudecer sus acérrimos defensores".⁶⁰⁶

Però a més a més de l'existència de les tercianes que minvaven la població, també estava la duresa del treball que representava el cultiu de l'arròs, Madoz, pren les paraules de Cavanilles,⁶⁰⁷ que expliquen de forma acurada com les feines dels arrossars disminuïen la salut dels treballadors de les terres d'arròs. Aquests treballadors es passaven tot el dia, de sol a sol, o bé ajocats dins l'aigua i xafant la terra fangosa, tant per plantar l'arròs com per birbar-lo de les males herbes, o bé llaurant o segant. En qualsevol dels casos l'esforç que havien de fer els jornalers era grandíssim, afegint que calia fer-ho en poc espai de temps:

"Empero si alguna duda quedase de lo perjudicial que es á la salud, basta detenerse á considerar las varias operaciones que preceden y acompañan al cultivo del arroz. Metido el jornalero constantemente en agua y cieno, trabaja las mas veces en arco, porque sostenido sobre un suelo cenegoso, baja las manos y la cabeza, asi para plantar y arrancar el arroz, como para limpiarle de la juncia, juncos y otras plantas. Si cava ó ara, la postura no es tan incómoda, pero es mas pesada la obra. Si siega y reduce la mies á haces, está en un movimiento continuo y violento. Añádese á esto que, como todas las operaciones de esta cosecha son urgentes, no hay descanso ni alivio. Cercados los jornaleros de aguas, envueltos en una atmósfera de vapores corrompidos; agoviados con el calor del sol y del trabajo; precisados á beber aguas impuras, contraen enfermedades, que ó les quitan la vida ó vician su constitución en términos de quedarse imposibilitados para el trabajo casi en la flor de sus años: con fundado motivo el Sr. Cabanilles en su obra, y otros varios españoles, amantes de la humanidad, han levantado su voz en diferentes épocas contra tan funesto cultivo; por esto el Gobierno con justicia prohibió los arrozales en las riberas del Túria y en la plana de Castellón, y por esto debiera prohibirlo también en la ribera *alta* del Júcar; la importancia nacional de esta medida se conoce fácilmente, comparando la pobl. entre los pueblos que cultivan el arroz y los que no le cultivan, comparando el número de nacidos en unos y en otros puntos, y el número de muertos; y finalmente, comparando estas mismas circunstancias en los pueblos que antes cultivaban el arroz, y en la actualidad no lo cultivan, cuyo cálculo hemos presentado en el art. del part. jud. Conocidos son los argumentos que en su favor alegan los que, atendiendo solo á su provecho, y libres de la corrompida atmósfera de los arrozales, se empeñan en sostener el cultivo del arroz contra la esperiencia y observaciones de siglos enteros, y podrían destruirse victoriosamente, si acaso no lo están bastante con las comparaciones anteriores; pero no es nuestro objeto hacer sobre el particular una disertación; y remitiendo á quien quiera ver tratado con profundidad este asunto, á la obra de Cabanilles".⁶⁰⁸

---

⁶⁰⁶ Madoz (1845-1850) Tom I, p 321.

⁶⁰⁷ Cavanilles (1795) Tom I, p 177.

⁶⁰⁸ Madoz (1845-1850) Tom I, p 321.

GUADASSUAR

Guadassuar pertany a la comarca valenciana de la Ribera Alta. En 1795 Cavanilles es lamentava per l'obstinació dels seus habitants en cultivar l'arròs en una terra que era molt fèrtil i bona per a qualsevol altre cultiu menys nociu per la salut, "Por 3.200 cahices de arroz que cogen cada año, venden la salud, y sacrifican las vidas. Precio vil si en la balanza opuesta ponemos 440 vecinos que hoy quedan expuestos á los rigores que preceden y acompañan la muerte".⁶⁰⁹ El que és ben cert, és que en 1720 la població tenia més de 500 veïns, i encara que s'havien desplaçat al poble 150 famílies, la població no havia augmentat. Madoz informa que hi havia en el seu terme 2.000 fanecades d'arrossar, que eren la causa de les malalties que hi havia i sobretot, fa referència a l'existència de continúes plagues de mosquits que s'estenien a la resta dels pobles.

"Muy propenso á calenturas intermitentes de todos géneros, debidas á la perniciosa influencia que ejerce sobre la atmósfera el cultivo del arroz: abundan también los mosquitos, incómoda plaga que sufren también los demás pueblos de la ribera".⁶¹⁰

MASSALAVÉS

Massalavés és un poble que pertany actualment a la comarca de la Ribera Alta del Xúquer. Està situat entre el riu *Los Ojos* (també anomenat riu Verd) i la Sèquia Reial del Xúquer. En l'època de Cavanilles comptava amb poca població, unes 60 famílies que estaven dedicades al conreu de 1.500 fanecades d'arròs, que minvava la salut dels seus habitants, Cavanilles quan descriu Massalavés, recorda el proverbi que s'havia fet famós en tota la zona, i anomenava a Alberic i a Massalavés.

"Si vols viure poc y ferte ric, vesten á Alberic; si en vols mes, á Masalavés. Como si dixera: «Si quiere enriquecer y luego morir, vete á Alberic á vivir; ó ve á Masalavés, donde mas cierto es»".⁶¹¹

Massalavés era un dels quatre pobles arrossers que havia utilitzat Cavanilles per tal de confeccionar la taula demogràfica per poder fer la comparació amb la població d'altres quatre pobles que no cultivaven l'arròs. Madoz reproduirà les dades de Cavanilles, i del poble de Massalavés només comenta que "reinan endémicamente fiebres intermitentes de todos géneros, debidas al cultivo del arroz".⁶¹²

ALGEMESÍ

Algemesí és un poble que pertany a la comarca valenciana de la Ribera Alta. En l'època de Cavanilles no hi havia molta incidència de tercianes, el conreu de l'arròs es realitzava a tres quart de llegua del nucli urbà en una zona fonda que era pantanosa, i el cultiu de la gramínia, segons comenta el botànic, havia donat moviment a les aigües que abans estaven detingudes i provocava una disminució de la malaltia. En el Diccionari, Madoz corroborava les informacions que anys enrere havia donat Cavanilles:

---

⁶⁰⁹ Cavanilles (1795) Tom I, p 194.

⁶¹⁰ Madoz (1845-1850) Tom IX, p 32.

⁶¹¹ Cavanilles (1795) Tom I, llibre 2, p 196.

⁶¹² Madoz (1987, facsímil) Tom II, p 21.

"en TERRENO llano á dist. 1/2 hora de la márg. izq. del r. *Júcar*, libre á la influencia de todos los vientos, con cielo alegre y despejado, pero sujeta endémicamente á fiebres intermitentes de todo género, aunque no tan pertinaces, ni de tan funestas consecuencias como en los otros pueblos de la ribera, porque su mayor altura proporciona el que la atmósfera se cargue menos, y limpie con mas prontitud de los miasmas morbíficos que las aguas estancadas de los arrozales exhalan".⁶¹³

LA VALL DE CÀRCER⁶¹⁴

A la dreta del riu Xúquer es troba la Vall de Càrcer, situada entre els termes d'Alberic i Sumacàrcer, també era coneguda vulgarment com Vall Farta, era una vall molt rica i fèrtil. El Diccionari informa que estava formada per quatre pobles de poca població, però amb ajuntament propi: Còtes, Càrcer, Alcàntara i Beneixida. Madoz quan parla de la Vall de Càrcer, també l'anomena *Valle de Flores* probablement per la gran quantitat d'arbres fruitals que hi havia. La Vall de Càrcer actualment està situada en la comarca de la Ribera Alta en la província de València, està composta per vuit municipis: Antella, Alcàntara de Xúquer, Càrcer, Sumacàrcer, Sellent, Cotes i Beneixida.

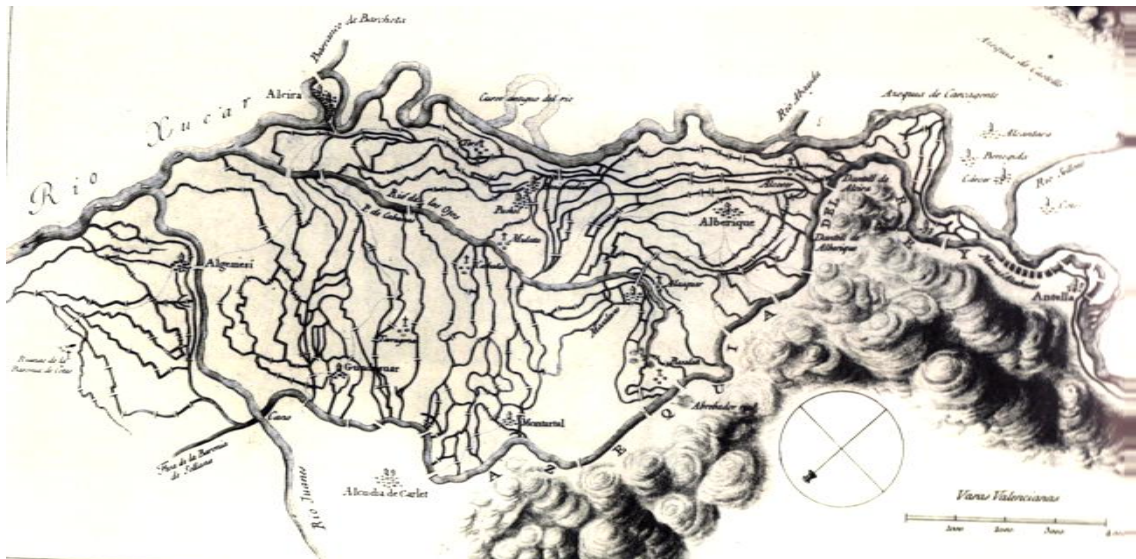

Fig. 143- Gravats de 1795, la Vall de Càrcer, el riu Xúquer i la Sèquia Reial d'Alzira, dins de l'obra de Cavanilles «Las Observaciones» (Font: *Las observaciones de Cavanilles dos-cents anys després*, ed Bancaixa)

L'experiència de Cavanilles en el seu recorregut per la vall de Càrcer fou prou dolenta, Cavanilles dona constància de la gran insalubritat que hi havia en aquesta vall, sobretot perquè durant la seua estada en aquests llocs, començà a trobar-se malalt al poble de Beneixida, aplegant a estar francament indispost a Sumacàrcer, a conseqüència, segons relata, de contraure les tercianes, malaltia que va superar al prendre quina i eixir d'aquella vall tan insalubre, el botànic s'expressava en aquests termes:

"La infección que exhalan los arrozales, y el embarazo de los vientos hallan para renovar la atmósfera, causarían ménos daño si las poblaciones estuviesen en los sitios elevados del valle hácia el mediodía. En todas se experimentan rebeldes tercianas, y por todas partes se percibe un fétor insoportable. Apenas entré en el valle por el mes de Junio, y

⁶¹³ Madoz (1845-1850) Tom I, p 572.

⁶¹⁴ Madoz (1845-1850) Tom V, pp 548, 549, 550.

empecé á respirar aquel ayre infecto, sentí un dolor intenso de cabeza, con otras señales de terciana; aumentóse durante el día, que empleé en recorrer aquellos campos; fue mayor miéntras estuve en Benegida cercado de arroces por el norte, oriente y mediodia, y al llegar por la noche á Sumacárcel me hallé sumamente desazonado. Tomé entonces una fuerte dosis de excelente quina, que destruyó el veneno, y así pude continuar mi expedicion. Sin los poderosos medios de la quina y de haber salido de aquel lugar infecto hubiera contraído sin duda las enfermedades que padecen aquellos vecinos, y que acaban con los naturales y advenedizos. En 1730 habia 148 familias; entraron desde entónces á aumentarlas 135, y de la suma solamente se conservan las 160 arriba dichas. ¡Por 90 cahices de arroz á que se reduce la cosecha, perecen anualmente dos familias, y se arruina la salud de todo el pueblo!"⁶¹⁵

La Vall de Càrcer, limitava a l'Oest a Alzira i estava rodejada per muntanyes, Madoz seguint els criteris de l'època considerava que encara que tenia un clima temperat les muntanyes impedièn la lliure circulació dels vents, de manera que resultava finalment ser un clima malsà perquè no es ventilava, i estava infectat de miasmes pútrids que emanaven dels arrossars, miasmes que provocaven febres intermitents que eren molt malignes provocadores de funestos resultats. La Vall de Càrcer estava formada per un terreny fèrtil, regat pel riu Xúquer, amb quantitat d'arbres diversos i sobretot moreres, però tenia una franja de terreny que estava destinat al conreu de l'arròs que provocava segons explica Madoz, una forta disminució de població, per tal de corroborar les seues conviccions recorria a antics testimonis, com Martín de Visiana antic cronista de València:

"Y cuando tanta es la abundancia en que nadan aquellos moradores; cuando debiera esperarse fundadamente que estos pueblos prosperasen de un modo asombroso por aquella máxima de la ciencia económica, de que *la pobl. está en razón directa de las subsistencias*, vemos por el contrario que sus vec. disminuyen, y que la mortandad acosa á aquellos desgraciados, víctimas de su codicia por el cultivo del arroz. No cabe duda que este valle fué en otro tiempo uno de los sitios mas privilegiados por la naturaleza, y cuyas pobl. se encontraban en un estado de mayor abundancia y prosperidad que en el día, si hemos de dar crédito á ant. cronistas. Martín de Visiana en su crónica del reino de Valencia, al tratar del pueblo de Càrcer, dice : «La baronía de Càrcer recae en la famosa ribera del r. *Júcar*, donde su señor tiene una suntuosa y hermosa casa, con 200 casas de vasallos ricos, el pueblo es muy hermoso, de calles y casas y frescura de acequias y parrales: el térm. es fructífero, donde se coje pan, aceite, arroz y seda; hay en el pueblo 40 oficinas de vasos de tierra para provisión y servicio de todos los de la comarca. De este trato y de sus heredamientos y mercancías, resulta riqueza en los vasallos y renta en el señor, de la cual baronía recibe de renta en cada un año mas de dos mil ducados». También es especie creída entre sus hab. que solo en una calle del 1. de Càrcer había en época remota 100 doncellas, y 100 parras que representaban su número; pero desgraciadamente no queda rastro ni vestigio de tanta grandeza y ostentación. En aquellos tiempos es cosa demostrada que no existia en este valle el cultivo del arroz de un modo tan general; la atmósfera no se hallaba inficionada con ese maligno veneno que despiden las aguas encharcadas, y sus vec. robustos y fuertes podían dedicarse al mejoramiento de sus propiedades. Pero dominados posteriormente por un espíritu de ambición, como casi todos los pueblos de la ribera, se han dedicado en los últimos años á convertir en arrozares muchos campos que no lo eran, destruyendo los árboles que los hermoseaban. De este modo han transformado completamente este valle. De un sitio delicioso y de recreo, hanle convertido en un vasto sepulcro, donde la especie humana encuentra una muerte segura; sus pobladores desaparecen bajó la influencia de aquellos miasmas pútridos que despiden sus arrozares, y ni la vejetacion de sus frondosas moreras, ni la suave brisa de la noche puede deshacer un ambiente tan pestilente y mortífero".⁶¹⁶

---

⁶¹⁵ Cavanilles (1795) Tom I, pp 200, 201.

⁶¹⁶ Madoz (1845-1850) Tom V, p 549.

Madoz no pot comprendre el motiu del canvi de conreu, considera que els desitjos del pobladors de la zona són voler tindre guanys a qualsevol preu, malgrat que tenen tota la informació de les malalties, per tant per a Madoz no és justificable aquesta actitud, perquè els minva en gran manera la salut, no valoren la salut í el benestar de la seua família ni la pròpia, perquè a la fi de tota la història, la realitat es resumeix que la majoria moren, i la família queda en un estat econòmic deplorable, només tenen guanys els amos dels arrossars que estan ben lluny de les terres, sense cap perill de emmalaltir. Però la realitat era que els jornalers anaven a aquestes terres fugint de la fam, en busca d'una manera de sobreviure i poder dur endavant les seues famílies, i el que es trobaven era en una situació molt diferent. Madoz farà una crida al Govern perquè pose solució front a una situació crítica i calamitosa.

"¿Por ventura es mas apreciable para aquellos moradores una mezquina ganancia que no pueden disfrutar, ó esa nunca bien apreciada salud que da vigor y fuerza para el trabajo? ¿Les ciega tanto un puñado de oro mas ó menos, que ven con fría indiferencia marchitarse sus fuerzas, y desaparecer del seno de su familia á su esposa é hijos? ¿No es nada para ellos la voz de padre y el clamor de la humanidad? La esperiencia contesta negativamente, y en este caso no podemos menos de levantar de nuevo nuestra humilde voz, como lo hicimos ya en el art. de *Alberique* (V.), para que el Gobierno de S. M. corte radicalmente un abuso, que tan perjudicial es para aquel hermoso y fértil terr., prohibiendo el cultivo del arroz. Si se cree que todo esto son declamaciones acaloradas que no tienen fundamento alguno, si se presume que nos dejamos llevar por las enérgicas palabras de otros notables escritores, que antes que nosotros han combatido semejante cultivo, no tendremos mas que referirnos á los estados que dejamos trascritos en el referido art. *Alberique* y á los que siguen".⁶¹⁷

Per tal de demostrar totes les asseveracions que feia sobre els cultius que hi havia a la Vall de Càrcer i les conseqüències que provocaven en els seus habitants, Madoz feia el mateix que havia fet quan parla del partit judicial d'Alberic, per a la Vall de Càrcer, va prendre les dades que havia confeccionat cinquanta anys enrere el naturalista Cavanilles, així presentava l'estat de població de quatre pobles que cultivaven l'arròs, recollint el nombre de veïns en 1730 i en 1787, afegint els que hi havia en 1842. Després anotava el nombre de nascuts durant els 112 anys que anaven des de 1730 a 1842, el nombre de morts en el mateix període i el d'aveïnats de nou durant els 112 anys.

"ESTADO de población de los cuatro pueblos del valle de Càrcer desde 1730 hasta 1842.

A Pueblos m	Vec. en 1730	Idem en 1787	Idem en 1842	Nacidos en estos 112 as	Muertos en id. Id.	Avecin- dados de nuevo
A cántara n	50	50	42	1.022	1.136	60
B enejida o	36	36	39	890	1.064	25
C àrcer d	42	60	64	1.716	1.748	116
C otes e	22	14	24	653	678	34
TOTAL v	150	160	169	4.281	4.626	235

vecindario en los 112 años...19.

⁶¹⁷ *Ibíd.*

5. Epidemiologia: les malalties

Esceso de muertos sin contar las 235 familias avecindadas de nuevo en aquel periodo.....345"⁶¹⁸.

"ESTADO de población de dos pueblos no cultivadores de arroz desde 1730 hasta 1842.

Pueblos	Vecinos. en 1730	Idem en 1787	Idem en 1842	Nacidos en estos 112 as	Muertos en id. Id.
Alcacer	60	196	274	3.192	2.140
Godella	90	200	273	3.356	2.136
TOTAL	150	396	547	6.548	4.276

Aumento de vecindario en los 112 años.....397

Esceso de nacidos en el mismo periodo..... 2.272"⁶¹⁹.

Madoz, confecciona una taula amb la població dels pobles de la Vall de Càrcer i en confecciona una altra amb dues poblacions que tenien el mateix nombre de veïns i no cultivaven l'arròs. A continuació d'aquests dos estats de població, cultivadors i no cultivador d'arròs, en els que el nombre total de veïns en ambdues en 1730 era de 150, confecciona una tercera taula que li va a servir per poder confrontar les dues cohorts poblacionals, de tal manera que partint del mateix nombre de veïns en 1730 valorarà el canvi poblacional en 1842, al comparar el saldo vegetatiu total dels pobles cultivadors i dels no cultivadors. Transcrivim les seues pròpies paraules, perquè són altament esclaridores:

" Resúmen general de los dos estados anteriores.

Pueblos	Vec. en 1730	Idem en 1787	Idem en 1842	Nacidos en los 112 años	Muertos en id. Id.	Avecindados de nuevo
No cultivadores de arroz	150	396	547	6.548	4.276	-
Del valle de Càrcer, cultivadores	150	160	169	4.281	4.626	235
Diferencia á favor de los primeros	000	236	378	2.267	0350	235

En el primero vemos que 4 pobl. que ocupan un sitio ameno y privilegiado apenas han aumentado en 112 años 19 vec, y aun esto es ficticio, porque en la misma época han ingresado en su vecindario 235 familias forasteras: de modo que si no hubiera sido por este ingreso se hallarían ya desp. estos 4 l., puesto que no se hubiera podido cubrir el déficit que ha habido de 345 muertos mas que los nacidos. Pero un resultado enteramente contrario aparece en el segundo estado. Dos pobl. no cultivadoras de arroz que en 1720 tenían la misma pobl. que los 4 l. del valle, las vemos aumentar en 397 vec, y en vez de esceder los muertos á los nacidos, son estos por el contrario 2.162 mas que aquellos. ¿Se querrá otra demostración todavia mas palpable? Si se quiere, puede pasarse la vista por el tercer estado y él nos sacará completamente de la duda. Y no se crea que es poca diferencia el ser 350 mas los muertos en el valle que en los otros pueblos en el periodo de 112 años; pues debe tenerse presente que habiendo sido también 2.267 mas los nacidos, forzosamente ha de ser mayor la mortandad, máxime cuando de las otras casillas resulta que estos últimos pueblos han escedido á aquellos en 338 vec., y que los del valle para sostenerse en un mezquino aumento de pobl. han tenido necesidad de que se avecindasen 235 familias forasteras; de consiguiente, casi un

⁶¹⁸ Madoz (1845-1850) Tom V, p 549.

⁶¹⁹ Ibídem.

duplo de su actual vecindario. De estos patentes resultados se desprenden unas consecuencias muy desconsoladoras, para todo amante de su patria y de la humanidad. La pobl. disminuye á aquellos l. de un modo portentoso; el cultivo del arroz causa mas desastres que una epidemia, contagiando desde la infancia y arrebatando posteriormente unos ciudadanos que pudieran ser tal vez el lustre y brillo de nuestra cara patria y el sosten de la libertad. Y si tan grave mal no se remedia, aquellos l. quedarán en breve desp.; porque todos rehuirán permanecer en un sitio, donde la naturaleza convida al recreo, y la mano del hombre ha convertido en un depósito de horror y muerte. Obcecación y mas que obcecación, es hasta inhumano alimentar una planta que para su abono necesita la carne misma de sus cultivadores.⁶²⁰

Finalment després de tota aquesta argumentació, Madoz aconsellava que les poblacions de la Vall de Càrcer s'uniren en una única municipalitat, perquè a més a més de la poca densitat poblacional que hi havia, d'aquesta manera aconseguirien molts avantatges, sobretot gaudirien d'una assistència sanitària més acurada dels facultatius, evitant rivalitats innecessàries entre poblacions menudes.

CÀRCER

Pertany al partit judicial d'Alberic, forma part dels pobles de la Vall de Càrcer

"Clima templado é insaluble, á causa de reinar endémicamente calenturas intermitentes, como en los demás puntos de aquella ribera, y por las mismas causas. le cruza de S. á N. el r. Sellent hasta que confluye con el Júcar que le sirve de límite septentrional. El terreno es llano, fértil y bien cultivado; 800 hanegadas hay plantadas de arroz, cuyos funestos resultados manifestamos al tratar del valle de *Càrcer* (v .) , 200 de huerta con moreras, y 5.000 de secano con olivos, algarrobos y viña. Aquellas se fertilizan con las aguas del Sellént, conducidas por las acequias de Càrcer y Cotes, que escasean bastante, segun dijimos en el art. *Alcántara* (v.)".⁶²¹

CASTELLÓ DE LA RIBERA

En l'època de Madoz es coneixia com Vilanova de Castelló. Era una de les poblacions que pertanyia a la governació de Xàtiva dins de la Vall de Càrcer, actualment pertany a la comarca de la Ribera Alta. A meitat del segle XVIII la governació de Xàtiva presentava una superfície arrossera de 26.531 fanecades,⁶²² en 1752 el conreu de l'arròs a Castelló de la Ribera estava molt estès, de manera que era la tercera població dins de la governació de Xàtiva, que destinava més superfície al cultiu de l'arròs amb 2.750 fanecades, després de Tavernes de Valldigna (9.315 fanecades) i de Xàtiva (3.466 fanecades). En les Observacions, Cavanilles remarca l'interès tan exagerat que hi havia en aquestes terres per cultivar l'arròs, el conreu es feia per tot arreu sense cap ordre i concert, esclaridores són les paraules de Cavanilles que estava esglaiat del desgavell que hi havia al respecte "La pasion al arroz llega aquí al exceso: quisiéranle tener dentro de sus casas, y lo harian si el sol y el agua pudiesen penetrar"⁶²³ està clar que a finals del segle XVIII, la població de Castelló de la Ribera no feia cas a la R.O. de 1753, en la qual es repetia una i altra vegada "Que se hagan arroces en los sitios mas apartados de las poblaciones, y en los marjales inútiles para otros frutos". Malgrat la prohibició i les normes a seguir per al conreu de l'arròs, i sobretot les

---

⁶²⁰ Madoz (1845-1850) Tom V, pp 549, 550.

⁶²¹ Madoz (1845-1850) Tom V, p 550.

⁶²² Mateu (1987) p 27.

⁶²³ Cavanilles (1795) Tom I, Llibre 2, p 202.

conseqüències tan funestes per a la salut dels habitants de Castelló de la Ribera, el conreu anava en augment. Cavanilles raona amb dades estadístiques de població, el resultat tan dolent que provocava sobre els habitants, l'obsessió tan forta que hi havia en continuar cultivant l'arròs en el seu terme, produint una disminució important de la població, fins al punt que segons Cavanilles en 1725, Castelló tenia 1.800 ànimes i en 1795 comptava amb 1.168 repartides en 500 famílies, és a dir havia perdut unes 632 ànimes sense comptar les 134 famílies forasteres que hi havien anat. Per a Cavanilles els habitants de Castelló el que feien era enriquir a gent forastera: "Viven poco y con miseria, porque les falta la salud y la propiedad de lo que cultivan: así consumen sus fuerzas y su vida por enriquecer á un corto número de propietarios que viven fuera de la villa".⁶²⁴ Poc havia canviat en cinquanta anys la situació a Castelló de la Ribera, Madoz després de fer una descripció quasi idèntica del terreny de Castelló de la Ribera com pla, de bona qualitat i molt fèrtil, cultivat amb molta cura i fertilitzat per les sèquies d'Escalona i Énova, la primera del riu Xúquer i la segona del riu Albaida, escriu un apartat d'observacions on presenta la vertadera situació de la població provocada per l'enraigament del conreu de l'arròs. El que era ben cert, és que la població anava minvant cada vegada més, Madoz es preguntava pel motiu d'aquesta disminució de població i ell mateix trobava la resposta, que no era altra que el de sobra conegut cultiu de l'arròs. Per tal de demostrar-ho havia utilitzat les dades de població de 1730 i de 1787, en aquests 57 anys la població no s'havia modificat, de manera que la població es mantenia en 500 veïns, tant en un any com en l'altre, però en 1842 Madoz feia l'observació que en 55 anys el nombre de veïns ascendia a 469, és a dir no sols no havia augmentat o s'havia mantingut, sinó que al revés, era menor en 41 veïns,⁶²⁵ sense tindre en compte les 260 famílies forasteres que havien vingut d'altres llocs, i que també constituïen una disminució important en la població. Finalment per concloure l'argumentació antiarrossera i donar més solidesa a la seua teoria, donarà dades oficials de naixements i morts durant el període de 112 anys a que estava referint-se. El resultat final és prou convincent, Madoz va trobar un excés de morts de 1.210, durant el període de 112 anys, tenint en compte només les persones que havien nascut i que havien mort a Castelló de la Ribera. Reproduïm els seus arguments i les seues pròpies paraules:

"OBSERVACIONES. Si solamente consultásemos la descripción que acabamos de hacer para formar el juicio que se merece esta importante v., sin duda nuestros raciocinios serian lisongeros, porque las ideas mas halagüeñas se nos vendrían á la mente. Reúno todas las condiciones que son apetecibles; buen cas., un cielo alegre y despejado, clima templado, un terreno estenso y sumamente fértil, abundancia de aguas para el riego; y a pesar de todo esto la pobl. en lugar de aumentar como debiera, disminuye de cada dia mas y mas. ¿Cual es la causa? Ya lo hemos dicho otras veces: el cultivo del arroz. Esa planta venenosa confecciona de un modo horroroso á aquella atmósfera, que siembra por doquiera la desolación y la muerte; la abundancia de aguas no sirve mas que para despedir esos miasmas pútridos tan temibles: y bajo la influencia de tan contrarios elementos se disminuye la especie humana, se enervan mas y mas los temperamentos, y haciendo que á una generación endeble sucedan rápidamente otras que lo son mas, se presentan aquellos naturales, con cuyo rostro amarillento se pinta el veneno interior, formando un extraordinario contraste con el robusto y sano habitador de las montañas. Para que se vea que no hablamos sin datos, vamos á estampar algunas reflexiones que arrojan las noticias oficiales que tenemos á la vista. En 1730 eran 500 los vec. de esta v. de Castellón; en 1787 aun se hallaba estacionado el mismo número en un periodo de 57 años; y en 1842 ha quedado en 469, habiendo disminuido en este segundo periodo de 55 años 41 vec.: pero no es solo esto sino que en los 112 se han avecindado unas 260 familias forasteras, que con los 55 vec. han desaparecido también.

⁶²⁴ *Ibidem*.

⁶²⁵ Aquesta és la xifra que dona el Diccionari, però si restem 469 de 500, dona una quantitat de 31.

Por último, si esta demostración no fuera bastante, nos acabaría de convencer la siguiente operación que arrojan los mismos datos oficiales.

Muertos en los 112 años.....	10.534
Nacidos en el mismo periodo.....	9.324

Exceso de muertos.....	1.210

Para completar este cuadro, remitimos al lector á el art. *Carcer* (valle de), no solo por confinar con Castellón, sino porque allí estendemos estas consideraciones.⁶²⁶

2. RIBERA BAIXA

CORVERA

La ciutat de Corvera és una població valenciana que pertany a la comarca de la Ribera Baixa, situada en la marge dreta del riu Xúquer i als peus de la serra de Corvera. Del terme de Corvera parteix la sèquia que rega els quatre pobles: Corvera, Polinyà del Xúquer, Riola i Fortaleny. En la primera meitat del segle XIX Corvera era una vil·la que pertanyia al partit judicial d'Alzira i estava composta per quatre llocs amb una única jurisdicció: Fortaleny, Polinyà, Riola i Corvera, aquest últim li donava el nom a la vil·la. Però en 1839 es varen dividir per a constituir cadascú un poble independent. Encara que en l'època de Madoz, els quatre pobles tenien la seua pròpia jurisdicció, el Diccionari a més a més de la descripció que hi fa dels quatre pobles, li dedica un apartat a la Vil·la de Corvera, perquè els veïns es dedicaven al conreu de l'arròs, producte del qual vivien, malgrat l'existència de brots de tercianes que hi havia i que eren prou importants. El terme de Corvera era en la gran majoria, un recinte que estava fangós i ple de brolladors a excepció de les altures que era on estava la població. En aquest cas, Madoz considerava que eren unes terres pantanoses que es presentaven com a conseqüència de les aigües del riu Xúquer que les travessava entre les muntanyes de Cullera i Corvera, i inundava formant vertaderes llacunes naturals, i dels aiguamolls i les marjals naturals que en el seu terme brollaven. Totes aquestes aigües, Madoz asseverava que provocaven el vici de l'atmosfera, amb la formació de miasmes dolents per la salut dels habitants. Està clar que a Corvera ocorria el mateix que passava a Alberic i a Càncer, segons les informacions de Cavanilles sabem que el saldo vegetatiu poblacional era negatiu, hi havia més morts que naixements i la zona es nodria de les famílies forasteres que hi acudien sota el reclam de l'arròs "las rebeldes tercianas talan los vivientes, y los que evitan la muerte viven enfermizos"⁶²⁷ els homes no gaudien de la salut que havia en altres terres sanes, causat per les tercianes provinents del conreu de l'arròs, però en aquest cas, encara que a Corvera havia tercianes i el lloc era malsà, Madoz està completament d'acord amb les paraules de Cavanilles, i de la mateixa manera que el botànic aprovava el cultiu de l'arròs en aquests llocs, Madoz no prohibeix el cultiu de la planta, perquè segons ell hi havia una diferència amb les altres poblacions, en aquestes terres l'home no havia fet modificacions per tal de produir els embassaments d'aigua, i encara que el cultiu de l'arròs provocava tercianes, Madoz considerava que sense el conreu d'arròs seria major la infecció, perquè les aigües putrefactes que es formarien sense el conreu provocarien un major nombre d'insectes i de plantes. Per altra banda, les aigües impedièn qualsevol altre tipus de cultiu, per tant aquest era l'únic mitjà de subsistència amb que contaven els seus habitants, ja en

---

⁶²⁶ Madoz (1845-1850) Tom VI, p 113 .

⁶²⁷ Cavanilles (1795) Tom I, Llibre 2, pp 211.

l'època de Cavanilles representava uns ingressos importants: "En el término de Corvera se destinan al arroz 18.380 hanegadas de tierra que dan al año 120 cahices de fruto".⁶²⁸ Així lluny de prohibir el conreu d'arròs en aquestes marjals, Madoz advoca perquè les autoritats havien d'intervenir, fins al punt que el conreu de l'arròs havia d'estar protegit així com totes aquelles famílies que menyspreant tota classe de riscos, preferien viure i treballar en aquestes terres.

"El Júcar atraviesa é inunda con sus aguas la llanura que hay entre los montes de Cullera y Corvera , convirtiéndola muchas veces en un lago de 2 leg.: aun cuando el r. no sale de su cauce, se ve aquel recinto cenagoso y lleno de manantiales, á escepcion de las alturas en donde están las pobl. y algunas huertas plantadas de moreras; lo demás está desarbolado y cruzado con canales para facilitar la cria del arroz, y poner en movimiento las aguas que rebosan por todas partes, las cuales inutilizan el suelo para otras prod., y vician la atmósfera. A esta sola causa, inseparable de la naturaleza del terreno, se debe atribuir la destrucción de los l. que han desaparecido, y las enfermedades que reinan. En los art. de *Alberique*, part. jud., y *Carcer valle*, hemos levantado nuestra voz contra el cultivo del arroz por la grande mortandad que causa á la pobl.; pero en el terr. que estamos describiendo lleno todo de sitios pantanosos, seria quizás un yerro político semejante prohibicion, porque quedarían sin subsistencia y sin ocupacion muchas familias, y el Estado sin las riquezas que hoy resultan. Es cierto que aquellos hombres no disfrutaban la salud que en otras tierras sanas, pero sin el cultivo del arroz sería mayor sin duda la infeccion, porque dominarían las aguas, se corromperían con mas facilidad, y seria también mayor el número de plantas y de insectos. Asi pues, lejos de prohibirse el cultivo del arroz en aquellos marjales, se debiera estender á los que quedan incultos y anegados, mereciendo la protección de las autoridades superiores aquellas familias que, despreciando toda clase de riesgos, prefieren vivir en aquel terreno inútil y cultivarle".⁶²⁹

PARTIT JUDICIAL DE SUECA

El partit judicial de Sueca estava format per Sueca, Albalat dels Pardins, Almussafes, Cullera i Sollana. En el segle XVIII el cultiu de l'arròs en aquests pobles era important, en 1767 la superfície destinada al cultiu en el poble de Sueca era de 8.410 fanecades, seguit de Sollana amb 2.950 fanecades, a mesura que passaren els anys en 1798 la superfície cultivada a Sollana va anar en augment era de 6.526 i a Sueca va disminuir a 5.143, però malgrat tot es tractava de superfícies importants, hem de tindre en compte que en 1807 a Alberic hi havia 8.090 fanecades de terra destinades al cultiu de l'arròs. En 1795 Cavanilles reconeixia els problemes sanitaris que comportava el cultiu de l'arròs en aquestes terres, però front a les discussions de si convenia o no mantenir-lo, es decantava pel cultiu, per evitar putrefacció de vegetals en les aigües i sobretot greus problemes econòmics en els jornalers que hi treballaven. En les Observacions de Cavanilles es pot llegir que les principals collites d'arròs és feien al partit judicial de Sueca, de manera que a Sueca es collien 40.000 cafissos d'arròs amb corfa, a Cullera uns 34.000, a Albalat dels Pardins 25.000, a Sollana eren 32.000 i finalment a Almussafes 300. De l'envergadura econòmica que aquesta collita implicava ho podem deduir per la comparació de les collites en altres poblacions i del preu del cafís d'arròs. La collita que es feia en les principals poblacions arrosseres era, a Alberic de 24.000 cafissos d'arròs amb corfa, a Algemesí de 26.000 i a Silla amb 20.000 cafissos d'arròs amb corfa. El cafís d'arròs amb corfa es pagava a 150 rs vn i si ja estava blanquejat sense corfa, el cafís es pagava a 230 rs vn. El muntant econòmic per al partit judicial de Sueca ascendia a 19.695.000 rs vn, era una quantitat que per l'època no era

---

⁶²⁸ Cavanilles (1795) Tom I, Llibre 2, pp 210, 211.

⁶²⁹ Madoz (1845-1850) Tom VII, p 129.

gens menyspreable i a més a més si la comparem amb el total d'ingressos de les poblacions valencianes que es dedicaven a cultivar arròs, veiem que representava quasi la meitat del ingressos que produïa el cultiu de l'arròs que estava sobre uns 43.755.000 rs vn. Així podem entendre en part les paraules de Cavanilles. Per Madoz sabem que quan es va escriure el Diccionari, cap a 1845, el cafís d'arròs es pagava a 350 rs vn, preu que havia minvat de l'any 1799 que es va pagar a 371 rs vn. Finalment podem dir que en el Diccionari sobre el tema de l'arròs i les tercianes, en el partit judicial de Sueca, es fa una escarida referència:

"Su clima es templado y las enfermedades mas comunes calenturas intermitentes, producidas por el cultivo del arroz, de cuya plaga se halla preservado el pueblo de Tabernes, que sit. en el valle de Valldigna, no conoce tal planta".⁶³⁰

XÀTIVA

Les paraules de Madoz respecte de Xàtiva són escarides:

"su clima es templado, la atmósfera limpia y clara, respirándose siempre un suave ambiente perfumado por las mil flores de que se halla cubierto el monte donde se asienta, y por la fragancia de los numerosos frutales que se extienden á sus pies á manera de una alfombra. Sin embargo, el cultivo del arroz vicia algún tanto la atmósfera en los marjales, ocasionando rebeldes tercianas en el estio á los trabajadores, que si no pagan con la vida, arrastran una existencia débil y asaz enfermiza: en la primavera se padecen irritaciones gástricas, y afecciones catarrales en el invierno".⁶³¹

NORD DE VALÈNCIA

En el Nord de València, en la zona del Puig i Puçol, en 1775 va haver una epidèmia de tercianes que va ser molt virulenta, amb una alta mortalitat, només en el poble del Puig hi havien unes 500 persones malaltes. La zona va quedar com una de les més afectades per la part Nord de València, fins que en 1784 hi hagué l'epidèmia més forta que es va conèixer durant el segle XVIII, tant era així que calgué prendre mesures dràstiques per poder solucionar el problema sanitari, les autoritats manaren uns qüestionaris preguntant el nombre de malalts i de morts, incloent altres tipus de preguntes, per tal d'assabentar-se de la situació, s'aplegà a la conclusió que a més a més de la falta d'higiene, estaven les basses putrefactes de cànem, el fem en el corral de les cases i les sèquies brutes entre altres, intervenint també de forma important el conreu de l'arròs. Cavanilles relata la situació que es va viure en aquests pobles.

"La abundancia de aguas, lo profundo del suelo, y el hallarse este anegado muchas veces, sugirió la idea de cultivar arroces en los sitios hondos, que por espacio de dos leguas siguen por los términos de Puzol, Puig, La Creu, Masamagrell, Masalfasar, Albuixéc, Albalát, Foyos y Meliana. Cultivóse efectivamente el arroz por algunos años, causando siempre á la salud daños gravísimos, los quales llegaron á tal punto en 1784, que la pestilencial epidemia no solamente afligió los pueblos de arroz, sino también los occidentales á donde llegaba ayre corrompido. Apénas quedó hombre que no enfermase de peligro, pagado muchos con la vida. Hubo aquel año en la villa del Puig 160 muertos, quando su población llegaba apenas á 300 vecinos. En la Cartuxa, en San Onofre, en la Madalena, conventos situados en terrenos elevados y distantes, todo era hospital infecto, sin quedar quien sirviese á los enfermos. Este horrendo espectáculo, y los informes y representaciones de Curas y Médicos, motivaron la sábia providencia de

---

⁶³⁰ Madoz (1845-1850) Tom XIV, p 592.

⁶³¹ Madoz (1845-1850) Tom IX, p 601.

prohibir el arroz en aquellos marjales, con que renació la salud y abundancia. Tiene el arroz poderosos alicientes para los propietarios, y un interés que deslumbra á los jornaleros; por donde se ven muchos preocupados contra la evidencia. El jornalero que hoy gana quatro reales, ganaba ocho cultivando arroz; pero siendo de poco tiempo las faenas urgentes de este cultivo, y gastando entonces á medida del estipendio, quedaba sin ocupación muchos meses, y regularmente con tercianas. Son á la verdad dignos de compasión los jornaleros y al contrario muy reprehensibles los propietarios, porque anteponen el interés de una cosecha rica y casi cierta en sitios poco útiles á la salud de nuestros hermanos, y al verdadero interés público. Hasta las Comunidades Religiosas del Puig y de la Cartuxa hacían esta especulación contraria á la salud; mas lo pagaron con enfermedades y muertes. Purificada la atmósfera, y fortificándose cada dia la salubridad propia del país, se despertó la industria, y aumentó el cultivo. Se abrieron anchos y profundos canales para dar curso á las aguas, levantando las superficies de los campos con las tierras que daban las excavaciones: desecáronse muchos campos de tal modo, que hoy se dan hermosas viñas en sitios ántes pantanosos. El color verde de los vegetales publica las mejoras que han recibido. Las moreras, que separaban ántes las huertas de los arroces, estaban siempre amarillentas, ahora verdes y brillantes. A pesar de las pérdidas que tuvo el Puig por los arroces, cuenta 350 vecinos, quando en 1732 solamente tenia 150".⁶³²

En el Diccionari no es fa cap referència a la situació que relata Cavanilles, encara que Madoz refereix que hi ha algunes febres intermitents, només fa un concís comentari de "afecto a tercianas", però no les relaciona amb el conreu de l'arròs, que per la informació que dóna en els productes que hi ha són: forment, panís, garrofes, seda, vi, oli, fruites, llegums i hortalisses. Respecte del poble de Puçol que també havia estat molt afectat en l'epidèmia de 1784 dóna una informació similar "muy afecto a las intermitentes", tenint com a producció, uns productes similars als del poble veí del Puig.

2.4 DEFINICIÓ DE PALUDISME

El terme paludisme no apareix en cap moment en el Diccionari de Madoz, encara que hui en dia és un terme molt utilitzat, durant el segle XIX si consultem els diccionaris de l'època veiem que Hurtado de Mendoza en 1840 no el registra, en canvi Littré en 1889 si que ho reflecteix donant aquesta definició de paludisme: "Paludismo (fr. Paludisme) Causa orgánica según unos e inorgánica según otros, que produce ciertas manifestaciones palúdicas (casi siempre intermitentes) sobre todo bajo la forma de fiebre"⁶³³ aquesta definició ens envia a llegir altres dos termes, *palúdicas* i *fiebre intermitent*. L'explicació que Littré dóna per palúdica, inclou descripcions dels símptomes així com també el tractament adient més adequat que hi havia a l'època:

"Palúdico de palus, pantano. Fiebres palúdicas, intoxicaciones palúdicas. Comprenden las fiebres intermitentes de todos los tipos, las fiebres remitentes y pseudocontinuas, las fiebres perniciosas de todas las formas, y conducen á la caquexia palúdica, con los infartos viscerales (sobre todo del bazo y del hígado) y las hidropesías que acompañan á tales estados. Son, de todas las endemias las más comunes y mejor conocidas. La quinina cura todos estos accidentes. Relacionada con la existencia de sus focos de producción, la endemia palúdica no se extiende á gran distancia. Algunas veces adquiere extraordinaria actividad por la influencia de causas ocasionales, inundaciones, desbordamientos de ríos, lluvias abundantes consecutivas á largas sequias, elevación excepcional de la temperatura; pero nunca se extiende como las enfermedades epidémicas, porque el principio infeccioso que las desarrolla no puede reproducirse en

---

⁶³² Cavanilles (1795) Tom I, p 139, 140.

⁶³³ Littré (1889) Tom II, p 559.

el seno del organismo, no es transmisible: Todas estas fiebres son debidas á las emanaciones pantanosas que se forman siempre que los terrenos palúdicos dejan de estar cubiertos de agua.- terrenos palúdicos. Los que resultan de una mezcla de tierra muy dividida y de una gran porción de turba y humus. Cuando estos terrenos no cubren un subsuelo impermeable, suelen ser muy fértiles".⁶³⁴

Podem veure que la definició que dóna Mendoza del terme *Intermitente* que era utilitzat per parlar del paludisme és: "Intermitens. Se llama así á toda enfermedad compuesta de accesiones que desaparecen y repiten á épocas fijas ó indeterminadas, como las calenturas intermitentes, algunas neuralgias".⁶³⁵ A més Mendoza classifica les febres intermitents: "Se han llamado continuas, remitentes ó intermitentes, en razon de la continuidad, remitencia ó intermitencia de los síntomas que las constituyen".⁶³⁶ Un altre terme que era usat era *Remitente*, segons Hurtado de Mendoza significava: "Remitens. Adjetivo aplicado en general á toda enfermedad que presenta alternativas marcadas de remision y de exacervacion de síntomas".⁶³⁷ La definició que aquest autor dóna per Terciana és:

"Febris tertiana. Nombre que se da á una calentura intermitente, cuyas accesiones vuelven ó repiten cada tercer dia, ó un dia si y otro no; de manera que el dia libre ó en que no hay accesion, parece que el enfermo esta en completa salud.=La terciana puede ser simple, doble y duplicada.- La simple es la que acabamos de definir. La doble es aquella en que el enfermo tiene todos los dias accesiones alternativamente semejantes, de manera que el primero corresponde al tercero, el segundo al cuarto, y asi sucesivamente. La terciana duplicada ó doblada, es la que presenta dos accesiones cada dos dias ó un dia si y otro no".⁶³⁸

La definició de Mendoza per a la quartana és: "Quartana. Nombre dado á una calentura intermitente cuyas accesiones repiten cada cuatro dias inclusivamente."⁶³⁹ I finalment, la definició de Mendoza per Febres pútrides és:

"Putridas (calenturas). Se han llamado calenturas ó fiebres pútridas por los humoristas, á un orden de fiebres que ellos atribuian á la corrupcion de los humores, porque el aliento y las escreciones del enfermo exalaban un olor fétido. Son las fiebres adinámicas de Pinel, y la gastro-enteritis grave ó violenta de Broussais con evacuaciones fétidas".⁶⁴⁰

Uns anys més tard Littré quan parla de terciana remet a intermitent.⁶⁴¹ A més a més, Littré en el diccionari emet les següents reflexions:

"Se atribuyen las fiebres intermitentes a las exhalaciones de los pantanos, á los miasmas procedentes de las sustancias vegetales en estado de descomposicion y también a un microbio especial; el calor y la humedad son indispensables para su producción... las fiebres intermitentes se hallan expuestas a frecuentes recidivas, contra las cuales es impotente la quina; entonces pueden prestar buenos servicios la hidroterapia, los tónicos i el arsénico".⁶⁴²

---

⁶³⁴ Littré (1889) Tom II, p 559.

⁶³⁵ Hurtado de Mendoza (1840) p 514.

⁶³⁶ *Ibidem* p 152.

⁶³⁷ *Ibidem* p 667.

⁶³⁸ *Ibidem* p 709.

⁶³⁹ Hurtado de Mendoza (1840) p 658.

⁶⁴⁰ *Ibidem* p 657.

⁶⁴¹ Littré (1889) Tom II, p 1.006.

⁶⁴² Littré (1889) Tom II, p 158.

3. DISTRIBUCIÓ DE LES MALALTIES

En el Diccionari, els informadors comencen la descripció de les poblacions, amb la situació geogràfica, tot seguit del clima, on seguint les idees higienistes i ambientalistes, pròpies de l'època, informen des de on bufen els vents i com afecten en els indrets, així com el tipus de clima que hi ha, si és un clima saludable o no, i el tipus de malaltia que principalment hi apareix en els seus habitants. En les taules següent hem arreplegat tota la informació que el Diccionari dóna en aquest apartat, pel que fa a les malalties més importants que segons ens diuen pateix la població. Aquesta informació de vegades només és una paraula, com per exemple saludable, en altres ocasions són descripcions lleugerament majors, però en la majoria dels casos simplement és com una anotació. Les dades les hem confeccionades en tres blocs, que corresponen a cada província i dins de cada província, les hem agrupat per comarques, les poblacions que patien les febres tercianes les hem posat en negreta, per fer-nos una millor idea de l'impacte de la malaltia i de la seua distribució geogràfica. En tots els casos hem arreplegat la informació tal i com apareix en el Diccionari.

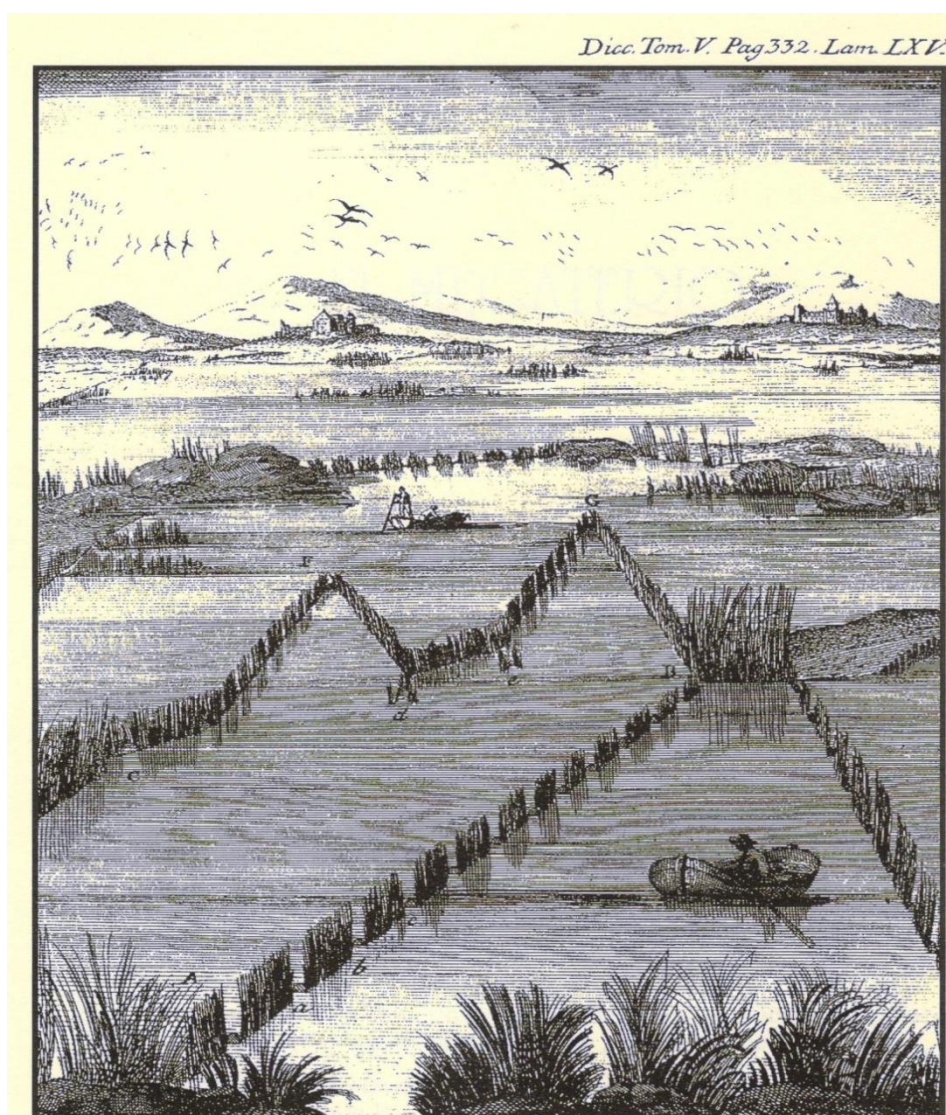

Fig. 144- Dibuix de l'Albufera dins del llibre «El Atlas zoológico, el megaterio y las técnicas de pesca valencianas 1742-1799» de Juan Bautista Bru de Ramón

3.1 PROVÍNCIA D' ALACANT

Alacantí	AGOST	febres catarrals
Alacantí	AIGÜES DE BUSOT	hi ha aigües estancades que són la causa de febres intermitents, bilioso-inflamatòries, apoplexies, encefalitis i gastroenterohepatitis
Alacantí	ALACANT	Temperat i saludable, sense conèixer altres malalties que les pròpies de cada estació, i són benignes
Alacantí	BUSOT	saludable
Alacantí	CAMPELLO EL	febres tercianes, gàstriques i herpes
Alacantí	EL PALAMÓ ⁶⁴³	-
Alacantí	MUTXAMEL	intermitents
Alacantí	SANT JOAN D'ALACANT	malalties de caràcter inflamatori
Alacantí	SANT VICENT DEL RASPEIG	inflamacions i febres
Alacantí	SANTA FAÇ	inflamacions i tercianes
Alacantí	TABARCA	saludable
Alacantí	TORRE DE LES MAÇANES	saludable
Alacantí	XIXONA	les estacionals
Alcoià	ALCOI	malalties inflamatòries
Alcoià	BANYERES DE MARIOLA	saludable

⁶⁴³ *Villafranqueza* en castellà, és actualment un barri de la ciutat d'Alacant.

5. Epidemiologia: les malalties

Alcoià	BENIFALLIM	saludable
Alcoià	CASTALLA	pulmonies, afeccions de pit, apoplexies i carboncles
Alcoià	IBI	saludable
Alcoià	ONIL	pulmonies i apoplexies
Alcoià	PENAGUILA	bona salut, temperament sanguini
Alcoià	TIBI	saludable
Alt Vinalopó	BENEIXAMA	algunes inflamacions, i una que altra febre
Alt Vinalopó	BIAR	infermetats inflamatòries
Alt Vinalopó	CAMP DE MIRRA	pulmonies i febres catarrals
Alt Vinalopó	CANYADA DE BIAR	inflamacions, febres gàstriques i catarrals
Alt Vinalopó	SAIX	saludable
Alt Vinalopó	SALINES	intermitents
Alt Vinalopó	VILLENA	saludable
Baix Segura	ALBATERA	reumatismes i fluxions d'ulls
Baix Segura	ALGORFA	febres tercianes a causa d'exhalacions mefítics d'aigües estancades del riu Segura durant l'estació calorosa
Baix Segura	ALMORADÍ	infermetats pròpies de l'estació
Baix Segura	BENEJÚSSER	tercianes i algunes febres provocades per l'estancament i putrefacció de les aigües del riu Segura, que quasi s'asseca en l'estiu

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Baix Segura	BENFERRI	algunes febres
Baix Segura	BENIJOFAR	dolor de costat i algunes tercianes de poc temps a d'ara
Baix Segura	BIGASTRE	algunes febres tercianes
Baix Segura	CALLOSA DE SEGURA	les pròpies de cada estació
Baix Segura	CATRAL	algunes intermitents
Baix Segura	COIX	malalties estacionals
Baix Segura	DAIA NOVA	algunes tercianes en estiu
Baix Segura	DAIA VELLA	algunes intermitents
Baix Segura	DESAMPARADOS	-
Baix Segura	DOLORS	propens a tercianes produïdes per les emanacions de les bales de lli i cànem, que venen de tota l'horta perquè està més baixa
Baix Segura	FORMENTERA DEL SEGURA	febres intermitents, algunes prou malignes, procedeixen de la evaporació de les miasmes que surten de les llacunes que se fan del riu Segura a l'estiu, es corrompen per l'ardor del sol que infecten l'atmosfera
Baix Segura	GRANJA DE ROCAMORA	oftàlmies endèmiques i febres intermitents
Baix Segura	GUARDAMAR DEL SEGURA	febres tercianes degudes a emanacions pútrides del riu, produïdes pels tolls d'aigua quan no corre el riu consumit pels regs
Baix Segura	MOLINS	Intermitents
Baix Segura	ORIOLA	en estiu tercianes que s'han fet endèmiques , produïdes per les emanacions del riu Segura, que en estiu disminueix el seu cabal a conseqüència de les preses, que el sagnen
Baix Segura	PILAR DE LA FORADADA	-

Baix Segura	POBLA DE ROCAMORA	tercianes i inflamacions
Baix Segura	RAFAL	tercianes
Baix Segura	REDOVÀ	tercianes
Baix Segura	ROJALS	febres intermitents
Baix Segura	SANT FULGENCI	febres intermitents
Baix Segura	SANT MIQUEL DE LES SALINES	febres inflamatòries
Baix Segura	TORREVELLA	saludable
Baix Segura	XACARELLA	febres intermitents per emanacions mefítics del Segura
Baix Vinalopó	CREVILLENTE	febres, reumes i moltes oftalmies
Baix Vinalopó	ELX	hivern: dolors de costat i catarros; estiu: tercianes, irritacions intestinals i disenteries; tardor: oftalmies endèmiques; hi ha persones de 90 anys
Baix Vinalopó	SANT FELIP NERI	algunes intermitents, algunes dolentes
Baix Vinalopó	SANTA POLA	tercianes
Comtat	AGRES	Bona salut i robustesa
Comtat	ALCOLEJA	pulmonies i constipats
Comtat	ALCOSSER DE PLANES	algunes tercianes
Comtat	ALFAFARA	malalties intermitents pròpies de l'estació

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Comtat	ALMUDAINA	saludable
Comtat	ALQUERÍA D'ASNAR	per la humitat que exhalen les aigües hi ha tercianes
Comtat	ARES DEL BOSC	saludable
Comtat	BALONES	saludable
Comtat	BENASAU	saludable
Comtat	BENIAFALQUI	saludable
Comtat	BENIARRÉS	saludable
Comtat	BENILLOBA	reumes i pulmonies
Comtat	BENILLUP	pulmonies i dolors de costat
Comtat	BENIMARFULL	saludable
Comtat	BENIMASSOT	saludable
Comtat	COCENTAINA	saludable
Comtat	FAGECA	saludable
Comtat	FAMORCA	saludable
Comtat	GAIANES	saludable
Comtat	GORGA	inflamacions i pulmonies
Comtat	L'ORXA	febres catarrals i intermitents

5. Epidemiologia: les malalties

Comtat	MILLENA	dolors de costat
Comtat	MURO	saludable
Comtat	PLANES	saludable
Comtat	QUATRETONDETA	pulmonies i dolors reumàtics
Comtat	SETLA DE NUNYES	malalties estacionals
Comtat	TOLLOS	saludable
Marina Alta	ALCALÀ DE LA JOVADA	alguns catarros i algunes tercianes provocades per la bassa que hi ha al centre del poble
Marina Alta	ALCALALÍ	algunes febres inflamatòries
Marina Alta	BENIARBEIG	saludable
Marina Alta	BENIDOLEIG	algunes indigestions i unes poques tercianes
Marina Alta	BENIGEMBLA	algunes intermitents
Marina Alta	BENIMELI	algunes tercianes
Marina Alta	BENIRRAMA	-
Marina Alta	BENISSA	algunes febres intermitents i pulmonies
Marina Alta	BENITATXELL	saludable
Marina Alta	CALP	A causa de les pluges intenses es produeixen algunes tercianes provocades per l'estancament d'aigües que des de Benissa baixen pel barranc <i>Salado</i>, detenint-se en unes antigues salines, assecades per evitar les febres intermitents

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Marina Alta	DÉNIA	tercianes que desapareixerien si es desaignara la Marjal i formara l'anterior dàrsena del Saladar
Marina Alta	EVO	flats i constipats
Marina Alta	FORNA	catarros
Marina Alta	GALLINERA LA VALL DE (diversos pobles)	algunes febres no malignes i asma. Malalties de caràcter inflamatori
Marina Alta	GATA	saludable
Marina Alta	LAGUAR	Dolors reumàtics
Marina Alta	L'ATZÚVIA	-
Marina Alta	LLÍBER	pulmonies, tisis i apoplexies
Marina Alta	MIRAFLOR	febres intermitents
Marina Alta	MURLA	intermitents
Marina Alta	ONDARA	còlics i febres intermitents
Marina Alta	ORBA	intermitents
Marina Alta	PARSENT	saludable
Marina Alta	PEDREGUER	saludable
Marina Alta	PEGO	catarros
Marina Alta	RAFOL D'ALMUNIA	intermitents
Marina Alta	SAGRA	intermitents

Marina Alta	SANET I ELS NEGRALS	intermitents
Marina Alta	SENIJA	saludable
Marina Alta	SETLA	algunes intermitents
Marina Alta	TEULADA	intermitents i afeccions pulmonars
Marina Alta	TORMOS	comuns intermitents
Marina Alta	VERGER	intermitents
Marina Alta	XÀBIA	febres intermitents que van sent cada vegada menys generals i malignes
Marina Alta	XALÓ	apoplexies, tisis i pulmonies
Marina Baixa	ALFÀS DEL PÍ	pròpies de l'estació
Marina Baixa	ALTEA	infermetats estacionals i febres intermitents produïdes per l'estancament de l'aigua del riu Algar quan l'estiu és molt calorós
Marina Baixa	BENIARDÀ	saludable
Marina Baixa	BENIDORM	còlics biliosos i tercianes produïda sense dubte per les múltiples sènies que hi ha en les hortes
Marina Baixa	BENIFATO	saludable
Marina Baixa	BENIMANTELL	saludable
Marina Baixa	BOLULLA	algunes apoplexies fulminants i febres catarrals, moltes molt complicades
Marina Baixa	CALLOSA D'EN SARRIÀ	malalties comunes i algunes tercianes. Dónes molt fecundes és comú de 10 a 20 fills
Marina Baixa	CASTELL DE CASTELLS	febres pulmonars

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Marina Baixa	CASTELL DE GUADALEST	inflamacions i pulmonies
Marina Baixa	CONFRIDES	afeccions catarrals, de pit i altres malalties anàlogues a una atmosfera crua i destemprada
Marina Baixa	FINESTRAT	saludable
Marina Baixa	NUCIA LA	saludable
Marina Baixa	ORXETA	tercianes que des de 1839 han augmentat considerablement
Marina Baixa	POLOP	saludable
Marina Baixa	RELLEU	tercianes
Marina Baixa	SELLA	saludable
Marina Baixa	TÀRBENA	de caràcter inflamatori i entre elles apoplexies
Marina Baixa	VILAJOIOSA	febres intermitents especialment els anys de pluja
Vinalopó Mitjà	ASP	malalties pròpies de les estacions i de caràcter benigne
Vinalopó Mitjà	CASETES LES	-
Vinalopó Mitjà	ELDA	catarros i reumes en hivern i de caràcter biliós en estiu
Vinalopó Mitjà	ENSEBRAS	-
Vinalopó Mitjà	FONDÓ DE LES NEUS	saludable
Vinalopó Mitjà	MONFORT DEL CID	intermitents
Vinalopó Mitjà	MONÒVER	malalties herpètiques produïdes pel sol salnitros

Vinalopó Mitjà	NOVELDA	saludable
Vinalopó Mitjà	PETRER	saludable
Vinalopó Mitjà	PINÓS	herpes pel terreny salnitros

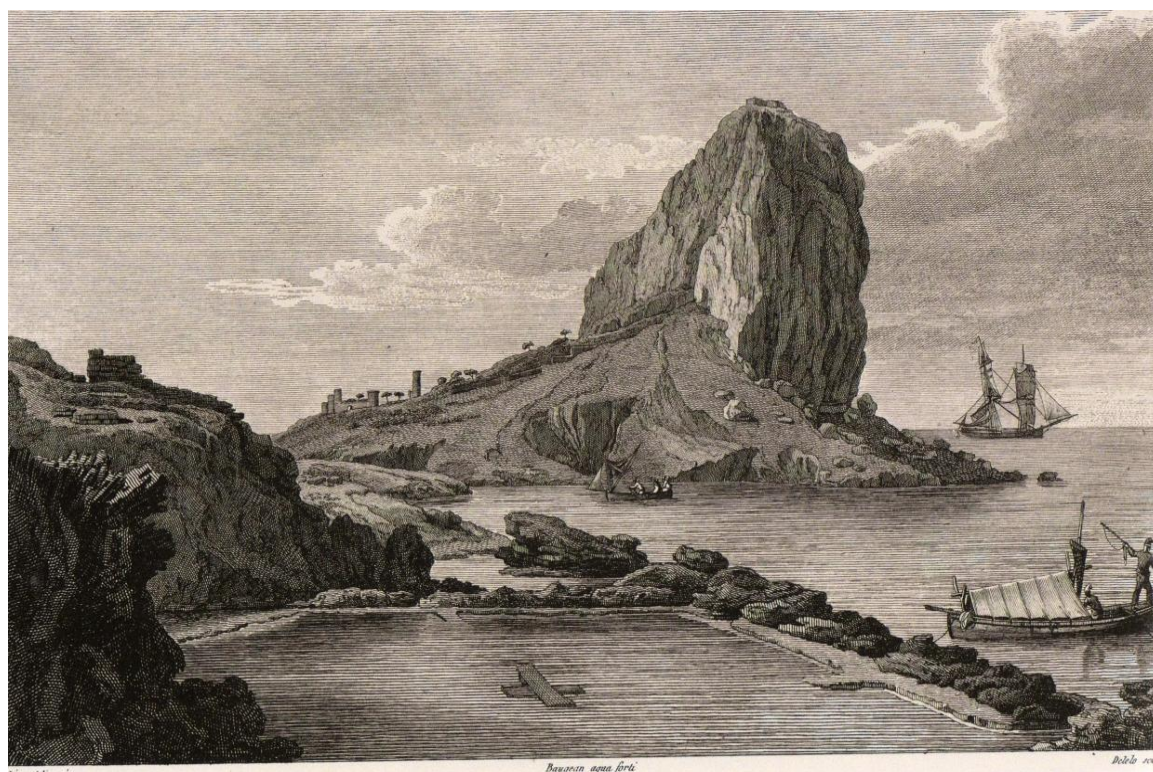

Fig. 145- Penyal d'Ifach. Gravats d'Alexandre Louis Joseph, comte de Laborde en el llibre «Voyage pittoresque et historique de l'Espagne»

3.2 PROVÍNCIA DE CASTELLÓ

Alcalatén	ALCORA	saludable
Alcalatén	ATZENETA DEL MAESTRAT	saludable
Alcalatén	BENAFIGOS	en estiu inflamacions dels intestins, de fàcil curació
Alcalatén	COSTUR	saludable
Alcalatén	FIGUEROLES	saludable
Alcalatén	LLUCENA	saludable
Alcalatén	USERES	algunes inflamacions
Alcalatén	VISTABELLA DEL MAESTRAT	inflamacions i reumes
Alcalatén	XODOS	saludable
Alt Maestrat	ALBOCÀSSER	saludable
Alt Maestrat	ARES DEL MAESTRAT	pulmonies i inflamacions
Alt Maestrat	BENASSAL	saludable
Alt Maestrat	CATÍ	inflamacions, catarros i algunes pulmonies
Alt Maestrat	CULLA	saludable
Alt Maestrat	TÍRIG	saludable
Alt Maestrat	TORRE D'EN BESORA	saludable

5. Epidemiologia: les malalties

Alt Maestrat	VILAR DE CANES	saludable
Alt Millars	AIÓDER	saludable
Alt Millars	ARANYEL	saludable
Alt Millars	ARGELETA	saludable
Alt Millars	CAMPOS D'ARENÓS	saludable
Alt Millars	CASTELL DE VILAMALEFA	asma, fluxos i inflamacions en general
Alt Millars	CIRAT	inflamacions, catarros i algunes pulmonies
Alt Millars	CORTES D'ARENÓS	pulmonies, afeccions catarrals i de pit
Alt Millars	ESPADELLA	febres intermitents que foren endèmiques en 1838 i 1839
Alt Millars	FANZARA	malalties inflamatòries
Alt Millars	FONT DE LA REINA	saludable
Alt Millars	FONTS D'AYÓDER	saludable
Alt Millars	LLUDIANT	inflamacions i fluxes de sang
Alt Millars	MONTANEJOS	saludable
Alt Millars	MONTANT	saludable
Alt Millars	POBLA D'ARENÓS	saludable
Alt Millars	TOGA	febres tifoides

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Alt Millars	TORRALVA DEL PINAR	saludable
Alt Millars	TORREXIVA	saludable
Alt Millars	VALLAT	febres intermitents
Alt Millars	VILAFERMOSA	inflamacions i afeccions de pit
Alt Millars	VILANOVA DE LA REINA	saludable
Alt Millars	VILAMALUR	febres gàstriques i disenteries.
Alt Millars	SUCAINA	saludable
Alt Palància	ALGIMIA D'ALMONESIR	algunes febres inflamatòries
Alt Palància	ALMEDÍXER	a causa de l'excés calor d'algunes estacions hi ha erisipeles, inflamacions internes i carboncles
Alt Palància	ALTURA	saludable
Alt Palància	ASSUÉBAR	malalties cutànies, provocades segurament per l'excés calor de l'estiu i per l'elevada temperatura de les aigües d'ús comú
Alt Palància	BARRAQUES	saludable
Alt Palància	BEGÍS	febres inflamatòries i gàstriques, que se desenvolupen per l'excés treball i l'escassetat nutritiva dels aliments
Alt Palància	BENAFER	saludable
Alt Palància	CASTELLNOU DE SOGORB	saludable
Alt Palància	CAUDIEL	alguna lleu inflamació en hivern
Alt Palància	FIGUERES	saludable

5. Epidemiologia: les malalties

Alt Palància	GAIBIEL	saludable
Alt Palància	GELDO	saludable
Alt Palància	MATET	saludable
Alt Palància	NAVAIXES	saludable
Alt Palància	NOVALICHES	saludable
Alt Palància	PAVIES	saludable
Alt Palància	PENYALBA	saludable
Alt Palància	PINA	catarrals i inflamatòries
Alt Palància	SACANYET	saludable
Alt Palància	SOGORB	apoplexies i catarros en hivern. Còlics a l'estiu. Inflamacions de totes les visceres i poques febres
Alt Palància	SONEIXA	saludable
Alt Palància	SOT DE FERRER	inflamacions i tercianes
Alt Palància	TERESA DE VIVEL	saludable
Alt Palància	TORÀS	saludable
Alt Palància	TORO EL	saludable
Alt Palància	VALL D'ALMONESIR	saludable
Alt Palància	VILLATORCAS	tercianes

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Alt Palància	VIVER	saludable
Alt Palància	XÈRICA	algunes febres intermitents poc malignes des de fa 8 anys
Alt Palància	XÓVAR	algunes inflamacions
Baix Maestrat	ALCALÀ DE XIVERT	alguns catarros i pleuritis en hivern , carboncles i diarrees en estiu, alguns casos de lepra elefantíaca, atribuït a la mala alimentació i falta d'higiene personal i domèstica
Baix Maestrat	ALCOSSEBRE	-
Baix Maestrat	BEL	propens a pulmonies
Baix Maestrat	BELLESTAR	Saludable
Baix Maestrat	BENICARLÓ	algunes intermitents
Baix Maestrat	BOIXAR	saludable
Baix Maestrat	CÀLIG	inflamatòries
Baix Maestrat	CANET LO ROIG	febres gastrointestinals i pulmonies
Baix Maestrat	CASTELL DE CABRES	inflamacions, catarros i pulmonies
Baix Maestrat	CERVERA DEL MAESTRAT	Algunes inflamacions i constipats
Baix Maestrat	FREDES	pulmonies i catarros
Baix Maestrat	LA XANA	saludable
Baix Maestrat	PENÍSCOLA	còlics, indigestions i febres intermitents

5. Epidemiologia: les malalties

Baix Maestrat	POBLA DE BENIFASSÀ	algunes pulmonies, catarros i infermetats pròpies d'una temperatura fresca
Baix Maestrat	ROSELL	inflamatòries
Baix Maestrat	SALZADELLA	saludable
Baix Maestrat	SANT JORDI DEL MAESTRAT	inflamacions i afeccions de pit
Baix Maestrat	SANT MATEU	saludable
Baix Maestrat	SANTA MAGDALENA DE PULPIS	saludable
Baix Maestrat	TRAIGUERA	saludable
Baix Maestrat	VINARÒS	comuns estacionals, alguns anys predominen febres inflammatòries
Baix Maestrat	XERT	afeccions de pit
Plana Alta	ALMASSORA	afeccions catarrals i febres intermitents
Plana Alta	BELL LLOC	alguns constipats i tercianes
Plana Alta	BENICÀSSIM	febres inflammatòries i poc intermitents
Plana Alta	BORRIOL	algunes inflamacions i pulmonies pels canvis d'estació
Plana Alta	CABANES	inflamacions, catarros i algunes tercianes
Plana Alta	CASTELLÓ DE LA PLANA	-
Plana Alta	COVES DE VINROMÀ	algunes tercianes i inflamacions internes
Plana Alta	ORPESA	febres intermitents de caràcter endèmic, produïdes per les emanacions de l'estanc o albufera d'Albalat

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Plana Alta	POBLA TORNESA	còlics
Plana Alta	SARRATELLA	saludable
Plana Alta	SERRA D'ENGALCERAN	saludable
Plana Alta	TORRE DELS DOMENGES	tercianes
Plana Alta	TORREBLANCA	tercianes
Plana Alta	VILAFAMÉS	saludable
Plana Alta	VILANOVA D'ALCOLEA	algunes inflamacions
Plana Baixa	AÍN	saludable
Plana Baixa	ALCÚDIA DE VEO	propensió algunes inflamacions
Plana Baixa	ALMENARA	miasmes mortífers que exhalen les marjals pantanoses que se troben des dels estancs fins a la mar, són causa del desenvolupament en primavera i estiu de l'aparició de febres intermitents
Plana Baixa	ARTANA	saludable
Plana Baixa	BENITANDÚS	han desaparegut quasi totes les tercianes que abans es patien
Plana Baixa	BETXÍ	saludable
Plana Baixa	BORRIANA	algunes intermitents
Plana Baixa	ESLIDA	infermetats estacionals
Plana Baixa	FONDEGUILLA	còlics biliosos

5. Epidemiologia: les malalties

Plana Baixa	LA LLOSA	febres intermitents per la proximitat de les marjals
Plana Baixa	MASCARELL	intermitents
Plana Baixa	MONCOFA	intermitents. el riu Belcayre provoca malalties quan es podreixen les escasses corrents de les seues aigües
Plana Baixa	NULES	febres intermitents
Plana Baixa	ONDA	febres catarrals i inflamatories
Plana Baixa	RIBESALVES	intermitents
Plana Baixa	SUERA ALTA	saludable
Plana Baixa	SUERA BAIXA	catarrals i inflamacions internes
Plana Baixa	TALES	saludable
Plana Baixa	VALL D'UIXÓ	algunes inflamacions
Plana Baixa	VEO	saludable
Plana Baixa	VILA-REAL	febres intermitents
Plana Baixa	VILAVELLA	saludable
Plana Baixa	XILXES	algunes intermitents i febres catarrals
Ports	CASTELLFORT	pulmonies
Ports	CINCTORRES	febres inflamatories i catarros
Ports	FORCALL	saludable

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Ports	HERBERS	saludable
Ports	HERBESET	saludable
Ports	MATA DE MORELLA	pulmonies i pleuresies
Ports	MORELLA	catarros sanguinis i afeccions inflamatòries dels òrgans toràcics, pulmons.
Ports	OLOCAU DEL REI	inflamacions i reumes
Ports	ORTELLS	saludable
Ports	PALANQUES	saludable
Ports	PORTELL	catarrals
Ports	SORITA	saludable
Ports	TODOLELLA	saludable
Ports	VALLIBONA	inflamacions
Ports	VILAFRANCA DEL CID	febres inflamatòries
Ports	VILLORES	saludable
Ports	XIVA DE MORELLA	saludable

3.3 PROVÍNCIA DE VALÈNCIA

Camp de Morvedre	ALBALAT DELS TARONGERS	algunes intermitents
Camp de Morvedre	ALFARA D'ALGÍMIA	algunes pleuresies
Camp de Morvedre	ALGAR	febres intermitents i inflamacions abdominals
Camp de Morvedre	BENAVITES	saludable
Camp de Morvedre	ALGIMIA D'ALFARA	-
Camp de Morvedre	BENICALAF	algunes intermitents
Camp de Morvedre	BENIFAIRO DE LES VALLS	intermitents
Camp de Morvedre	CANET D'EN BERENGUER	saludable
Camp de Morvedre	ESTIVELLA	inflamacions i algunes tercianes
Camp de Morvedre	FAURA	algunes intermitents
Camp de Morvedre	GILET	inflamacions i tercianes
Camp de Morvedre	GARROFERA	-
Camp de Morvedre	PETRÉS	intermitents
Camp de Morvedre	QUART DE LES VALLS	algunes intermitents
Camp de Morvedre	QUARTELL DE LES VALLS	algunes intermitents

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Camp de Morvedre	SAGUNT (MORVEDRE)	tercianes endèmiques
Camp de Morvedre	SEGART	saludable
Camp de Morvedre	TORRES TORRES	inflamacions i tercianes
Camp de Túria	BENAGUASIL	tercianes i febres inflamatòries
Camp de Túria	BENISSANÓ	algunes tercianes en estiu i febres inflamatòries en hivern
Camp de Túria	BÉTERA	algunes tercianes i febres inflamatòries
Camp de Túria	CASINOS	saludable
Camp de Túria	GÀTOVA	saludable
Camp de Túria	L'ELIANA	-
Camp de Túria	LLÍRIA	afeccions catarrals
Camp de Túria	LORIGUILLA	saludable
Camp de Túria	MARINES	dolors de costat
Camp de Túria	NÀQUERA	saludable
Camp de Túria	OLOCAU	tercianes
Camp de Túria	POBLA DE VALLBONA	tercianes
Camp de Túria	RIBARROJA	febres intermitents
Camp de Túria	SERRA	saludable

5. Epidemiologia: les malalties

Camp de Túria	VILAMARXANT	tercianes i inflamacions
Canal de Navarrés	ANNA	algunes febres intermitents i inflamatòries
Canal de Navarrés	BICORP	algunes inflamacions
Canal de Navarrés	BOLBAIT	algunes tercianes i febres catarrals
Canal de Navarrés	ÉNGUERA	infermetats estacionals, algunes gàstriques i algunes intermitents
Canal de Navarrés	MILLARS	saludable
Canal de Navarrés	NAVARRÉS	saludable
Canal de Navarrés	QUESA	inflamacions i febres
Canal de Navarrés	XELLA	algunes intermitents i febres catarrals
Costera	AIACOR	pateixen febres intermitents perquè els jornalers es contagien quan van a treballar el cultiu de l'arròs a la ribera del Xúquer
Costera	ALBOI	-
Costera	ALCÚDIA DE CRESPINS	febres gàstriques, febres intermitents que agafen els jornalers en la temporada quan baixen als pobles de la ribera del Xúquer, on es cultiva l'arròs
Costera	ANNAUIR	pròpies de l'estació
Costera	BARXETA	saludable
Costera	CANALS	les intermitents que pateixen es contagien els veïns en la ribera del Xúquer. ou l'única població que no va patir l'epidèmia de 1647
Costera	CERDÀ	algunes tercianes i irritacions gàstriques

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Costera	CORVERA DE XÀTIVA	tercianes
Costera	ESTUBENY	febres intermitents
Costera	FONT DE LA FIGUERA	plètora sanguines, afeccions catarrals i febres nervioses i gàstriques
Costera	GENOVÉS	les més comunes febres intermitents
Costera	GRANJA	malalties més comunes les intermitents
Costera	LLANERA DE RANES	febres intermitents
Costera	LLOCNOU D'EN FENOLLET	febres intermitents
Costera	LLOSA DE RANES	febres intermitents
Costera	MOIXENT	inflamacions
Costera	MONTESA	malalties catarrals i inflamacions
Costera	NOVETLÉ	tercianes
Costera	ROTGLÀ	febres intermitents
Costera	SURIÓ	febres remitents i intermitents
Costera	TORRE DE CERDÀ O DELS FRARES	intermitents i remitents
Costera	TORRE DE LLORIS	tercianes i hidropesies
Costera	TORRELLA	saludable
Costera	TORRENT DE FENOLLET	saludable

5. Epidemiologia: les malalties

Costera	VALLADA	febres inflammatòries i gàstriques
Costera	VALLÉS	tercianes i quartanes
Costera	XÀTIVA	rebels tercianes a l'estiu per culpa de l'arròs "que si no pagan con la vida, arrastran una existencia débil y asaz enfermiza". En primavera irritacions gàstriques i a l'hivern catarros
Foia de Bunyol	ALBORAIG	febres intermitents estivals
Foia de Bunyol	BUNYOL	infermetats inflammatòries i algunes intermitents, últimament s'ha abandonat el conreu de l'arròs pels danys que provocava a la salut
Foia de Bunyol	DOS AIGÜES	saludable
Foia de Bunyol	GODELLETA	saludable
Foia de Bunyol	IATOVA	saludable
Foia de Bunyol	MACASTRE	febres intermitents
Foia de Bunyol	SET AIGÜES	pleuresies, pulmonies i angines
Foia de Bunyol	XEST	flegmasies generals i afeccions gàstriques
Foia de Bunyol	XIVA	algunes inflamacions
Horta	BENICALAP	-
Horta	ESPIOCA	miasmes pútrids de febres intermitents
Horta	MASSAROJOS	saludable
Horta	MAUELLA	tercianes i febres

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Horta	ORRIOLS	saludable
Horta	PATRAIX	saludable
Horta	POBLE NOU DE LA MAR	reumes inflamatòries causades per l'humitat del terreny i la proximitat de la mar
Horta Nord	ALBALAT DELS SORELLS	saludable
Horta Nord	ALBORAIA	saludable
Horta Nord	ALBUIXECH	algunes tercianes
Horta Nord	ALFARA DEL PATRIARCA	algunes febres inflamatòries
Horta Nord	ALMÀSSERA	saludable
Horta Nord	BENIFARAIG	algunes inflamacions
Horta Nord	BONREPÒS	algunes inflamacions i intermitents
Horta Nord	BORBOTÓ	algunes irritacions
Horta Nord	BURJASSOT	pròpies de l'estació
Horta nord	CARPESA	inflamacions i tercianes
Horta Nord	EMPERADOR	algunes intermitents i catarrals
Horta Nord	FOIOS	saludable
Horta Nord	GODELLA	apoplexies i inflamacions
Horta Nord	MASSALFASAR	tercianes a causa del conreu de l'arròs

Horta Nord	MASSAMAGRELL	inflamacions tercianes
Horta Nord	MELIANA	saludable
Horta Nord	MONTCADA	febres catarrals i intermitents
Horta Nord	MUSEROS	intermitents i catarrals
Horta Nord	POBLA DE FARNALS	tercianes i inflamacions
Horta Nord	PUÇOL	molt afectat per intermitents
Horta Nord	PUIG	tercianes
Horta Nord	RAFELBUNYOL	febres intermitents
Horta Nord	ROCAFORT	catarros
Horta Nord	TAVERNES BLANQUES	saludable
Horta Nord	VINALESA	saludable
Horta Oest	ALQUÀS	saludable
Horta Oest	ALDAIA	els anys pluviosos, a causa de l'excessiva humitat i estancament d'aigua de la rambla de Poio solen aparèixer febres intermitents
Horta Oest	CASES NOVES DE TORRENT (Paiporta)	-
Horta Oest	MANISES	tisis
Horta Oest	MISLATA	saludable
Horta Oest	PATERNA	saludable

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Horta Oest	PICANYA	saludable
Horta Oest	QUART DE POBLET	saludable
Horta Oest	TORRENT	intermitents
Horta Oest	VISTABELLA	catarrals
Horta Oest	XIRIVELLA	febres inflamatòries
Horta Sud	ALBAL	saludable
Horta Sud	ALCÀSSER	saludable
Horta Sud	ALFAFAR	saludable
Horta Sud	BENETÚSSER	saludable
Horta Sud	BENIPARRELL	saludable
Horta Sud	CATARROJA	algunes intermitents a causa del conreu de l'arròs
Horta Sud	MASSANASSA	tercianes
Horta Sud	PAIPORTA	afeccions catarrals i febres intermitents
Horta Sud	PICASSENT	saludable
Horta Sud	POBLENOU DE LA CORONA	saludable
Horta Sud	SEDAVÍ	tercianes
Horta Sud	SILLA	tercianes

5. Epidemiologia: les malalties

Plana d'Utiel	CASAS DEL RIO	-
Plana d'Utiel	SINARQUES	saludable
Plana d'Utiel	XERA	saludable
Racó d'Ademús	ADEMÚS	herpes, afeccions de pit
Racó d'Ademús	CASES ALTES	inflamacions, herpes malalties de pit
Racó d'Ademús	CASES BAIXES	tercianes catarrals, herpes
Racó d'Ademús	CASTELLFABIB	malalties pròpies de cada estació
Racó d'Ademús	POBLA DE SANT MIQUEL	catarrals
Racó d'Ademús	TORRE BAIXA	saludable
Racó d'Ademús	VALLANCA	algunes inflamacions
Ribera Alta	ALBERIC	febres tercianes. endèmia maig juny juliol agost i setembre tercianes a causa dels arrossars
Ribera Alta	ALCÀNTERA DE XUQUER	febres tercianes a causa d'humitats i miasmes mefítics que exhaleen els camps coberts d'aigües estancades per al conreu d'arròs
Ribera Alta	ALCÚDIA DE CARLET	febres tercianes pertinaces provocades per emanacions mefítics dels arrossars
Ribera Alta	ALFARB	algunes febres tercianes i algunes pulmonies
Ribera Alta	ALGEMESÍ	endèmies de febres intermitents de tot gènere, encara que no són tan funestes com en els altres pobles de la ribera del Xúquer, perquè la seua major altura permet la neteja de l'atmosfera dels miasmes mòrbids de les aigües estancades
Ribera Alta	ALGINET	febres tercianes provocades a l'estiu per la infecció dels arrossars dels pobles veïns i

		per la mala qualitat de l'aigua de pou que beuen, se solucionaria si es duguera l'aigua de la font d'Almaguer que estava només a 1/2 hora
Ribera Alta	ALZIRA	algunes tercianes a la tardor no mortals
Ribera Alta	ANTELLA	la humitat que exhala el riu Xúquer i les exhalacions mefítics dels arrossars immediats, solen desenvolupar algunes febres intermitents de diferents espècies
Ribera Alta	BENEIXIDA	febres intermitents, produïdes sense dubte pels miasmes mefítics que sorgeixen de les aigües del riu Xúquer, que en la major part de l'any inunden els camps per a la cria i conreu de l'arròs
Ribera Alta	BENIFAIÓ D'ESPIOCA	algunes febres tercianes
Ribera Alta	BENIMODO	algunes tercianes, produïdes per les evaporacions del riu Xúquer
Ribera Alta	BENIMUSLEM	febres intermitents de tots els gèneres més importants en l'estiu, quan el arrossars estan plens d'aigua
Ribera Alta	BERFULL	febres tercianes provocades pels miasmes pútrids emesos dels arrossars
Ribera Alta	CARCAIXENT	febres tercianes menys freqüents i perilloses que en altres llocs de la Ribera
Ribera Alta	CÀRCER	febres intermitents endèmiques, influència de la ribera del Xúquer
Ribera Alta	CARLET	les estacionals i les intermitents de l'estiu
Ribera Alta	CASTELLÓ DE LA RIBERA (CASTELLÓ DE XÀTIVA, VILANOVA DE CASTELLÓ)	propens a febres tercianes a conseqüència de l'excessiu conreu de l'arròs, i a les miasmes pútrides que emanen les aigües embassades d'aquella planta
Ribera Alta	CATADAU	febres intermitents i afeccions del aparell respiratori
Ribera Alta	COTES	febres intermitents de caràcter maligne, a causa del conreu de l'arròs

Ribera Alta	ÉNOVA	febres tercianes pels vapors del conreu de l'arròs
Ribera Alta	GAVARDA	febres intermitents de totes les classes com en la resta de la comarca
Ribera Alta	GUADASSUAR	febres intermitents de totes classes degudes al conreu de l'arròs. Plagues de mosquits com la resta de pobles e la Ribera
Ribera Alta	LLOMBAI	saludable
Ribera Alta	MANUEL	tercianes a causa del conreu de l'arròs
Ribera Alta	MASSALAVÉS	febres intermitents del conreu de l'arròs
Ribera Alta	MONSERRAT	saludable
Ribera Alta	MONTORTAL	febres intermitents a causa de la putrefacció del arrossars
Ribera Alta	MONTROI	saludable
Ribera Alta	POBLA LLARGA	febres intermitents de tota mena que regnen endèmicament i són produïdes per les emanacions dels camps d'arròs que envolten el poble
Ribera Alta	PUJOL ⁶⁴⁴	febres intermitents produïdes pel conreu de l'arròs
Ribera Alta	RAFELGUARAF	tercianes i inflamacions
Ribera Alta	REAL DE MONTROI	tercianes i inflamacions catarrals
Ribera Alta	SALLENT	tercianes
Ribera Alta	SANÇ	tercianes i quartanes
Ribera Alta	SANT JOAN DE L'ÉNOVA	febres endèmiques pels vapors del conreu de l'arròs

⁶⁴⁴ Madoz l'anomena Puchol, pertany a al partit judicial d'Alberic, actualment ha desaparegut.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Ribera Alta	SENYERA	intermitents pels arrossars
Ribera Alta	SUMACÀRCER	febres intermitents
Ribera Alta	TORÍS	algunes inflamacions
Ribera Alta	TOUS	saludable
Ribera Alta	TOSAL NOU	tercianes
Ribera Baixa	ALBALAT DE LA RIBERA	tercianes al estiu pels arrossars
Ribera Baixa	ALMUSSAFES	a conseqüència dels miasmes que exhaleu els arrossars de l'horta es pateixen febres tercianes que no són malignes ni de llarga durada
Ribera Baixa	CORVERA	febres intermitents, tercianes,
Ribera Baixa	CULLERA	febres intermitents algunes prou rebels, produïdes pels miasmes pútrids que emanen les aigües pantanoses, estancades pel conreu de l'arròs
Ribera Baixa	FAVARA, FAVARETA	febres intermitents molt rebels
Ribera Baixa	FORTALENY	febres intermitents, igual que en Corvera
Ribera Baixa	LLAURÍ	tercianes, causes exposades a Corbera
Ribera Baixa	POLINYÀ	tercianes
Ribera Baixa	RIOLA	tercianes i quartanes
Ribera Baixa	SOLLANA	febres intermitents causades pels arrossars
Ribera Baixa	SUECA	tercianes, febres gàstriques i inflamatòries

5. Epidemiologia: les malalties

Safor	ALFAUIR	freqüents catarros
Safor	ALMISERÀ	prou catarros en temps de sega de l'arròs i el blat, l'ocupació d'aquestes feines condueix a funestos resultats en la salut
Safor	ALMOINES	febres tercianes a la tardor per la proximitat dels arrossars
Safor	ALQUERÍA DE LA COMTESSA	algunes tercianes i asmes produïdes segons els veïns per la fortalesa i primor de l'aigua
Safor	ALQUERIETA DE GUARDAMAR	per les exhalacions dels arrossars febres intermitents
Safor	BARX	saludable
Safor	BELLREGUARD	algunes febres intermitents i inflamacions
Safor	BENIARJO	Algunes pulmonies i catarros
Safor	BENIFAIRO DE VALLDIGNA	tercianes en els mesos d'estiu, conseqüència de la proximitat dels arrossars
Safor	BENIFLÀ	pulmonies i catarros
Safor	BENIOPA	inflamacions i febres intermitents
Safor	BENIPEIXCAR	algunes inflamacions i febres intermitents
Safor	BENIRREDRÀ	algunes febres intermitents
Safor	CASTELLONET DE LA CONQUESTA	dolors reumàtics en ancians
Safor	DAIMÚS	febres intermitents per les aigües pantanoses que hi ha
Safor	FONT D'EN CARRÒS	en estiu: febres intermitents, i en hivern: pulmonies i dolors de costat
Safor	LLOCNOU DE SANT JERONI	gastritis i inflamacions

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Safor	MIRAMAR	tercianes intermitents
Safor	OLIVA	algunes intermitents
Safor	PALMA	saludable
Safor	PALMERA	tercianes
Safor	PILES	tercianes
Safor	POTRIES	saludable
Safor	RAFELCOFER	saludable
Safor	REAL DE GANDIA	tercianes
Safor	RÒTOVA	saludable
Safor	SIMAT DE VALLDIGNA	tercianes i catarrals
Safor	Tavernes de la Vall digna	tercianes i inflamacions. Informació diferent dona en el partit judicial de Sueca
Safor	VILALLONGA	alguns catarrals
Safor	XERACO	malalties intermitents
Safor	XERESA	propens a tercianes i pleuresies
Serrans	ALCUBLES LES	propensió inflamacions i febres catarrals
Serrans	ALPONT	erupcions herpètiques
Serrans	ANDILLA	infermetats pròpies de cada estació

5. Epidemiologia: les malalties

Serrans	ARES DELS OMS	erupcions herpètiques
Serrans	BENAIXEVE	en estiu algunes tercianes, les causes productores són: beure els veïns les aigües del riu, que se fan molt blanques en l'estació calorosa, el anar alguns a treballar en les fustes del riu i la poca ventilació que hi ha
Serrans	BUGARRA	algunes afeccions herpètiques, catarrals i dolors
Serrans	CALLES	pleuresies i febres intermitents. Tercianes
Serrans	DOMENYO	pleuresies i intermitents
Serrans	GESTALGAR	saludable
Serrans	HIGUERUELAS	saludable
Serrans	LA IESSA	dolors de costat i reuma
Serrans	LLOSA DEL BISBE	inflamacions
Serrans	LOSILLA DE ARES	saludable
Serrans	PEDRALBA	febres intermitents
Serrans	SOT DE XERA	intermitents
Serrans	TITAIGUES	herpes, tercianes i febres pútrides
Serrans	TOISA	catarrals
Serrans	VILLAR EL (BENADUF)	còlics biliosos
Serrans	XELVA	inflamacions dels òrgans respiratoris que solen ser funestes

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Serrans	XULILLA	algunes afeccions catarrals i diarrees
València	BENIFERRI	algunes febres catarrals
València	BENIMACLET	algunes inflamacions i tercianes
València	BENIMÀMET	saludable
València	CAMPANAR	les pròpies de l'estació
València	RUSSAFA	tercianes i inflamacions
València	VALÈNCIA	Reumes, catarros, inflamacions generals i parcials, tisis, leucorrees etc., irritacions de ventre, pertorbacions en la digestió i diarrees
València	VILANOVA DEL GRAO	saludable
Vall d'Albaida	AGULLENT	infermetats inflamatòries per l'excés d'oxigen que es respira
Vall d'Albaida	AIELO DE MALFERIT	febres remitents malignes, pulmonies i paràlisi a conseqüència de les aigües potables que estan carregades de partícules nítriques, que si bé debiliten els nervis i pulmons, cap influència exerceixen en els ronyons i en la bufeta de l'orina
Vall d'Albaida	AIELO DE RUGAT	saludable
Vall d'Albaida	ALBAIDA	erupcions cutànies pels vents càlids, residents alguns majors de 80 anys
Vall d'Albaida	ALFARRASÍ	febres intermitents a l'estiu pel llit del riu Albaida que passa a un quart d'hora de la població
Vall d'Albaida	ALJORF	saludable
Vall d'Albaida	ATZENETA D'ALBAIDA	saludable
Vall d'Albaida	BÈLGIDA	saludable

5. Epidemiologia: les malalties

Vall d'Albaida	BELLÚS	clima variat, perjudicial per a la salut dels residents
Vall d'Albaida	BENIATJAR	saludable
Vall d'Albaida	BENICOLET	saludable
Vall d'Albaida	BENIGÀNIM	saludable
Vall d'Albaida	BENISSODA	saludable
Vall d'Albaida	BENISSUERA	algunes tercianes
Vall d'Albaida	BOCAIRENT	catarros pulmonars, reumes i gastroenteritis
Vall d'Albaida	BUFALI	les infermetats comuns
Vall d'Albaida	CARRÍCOLA	saludable
Vall d'Albaida	CASTELLÓ DE RUGAT	saludable
Vall d'Albaida	GUADASSÉQUIES	saludable
Vall d'Albaida	LLUTXENT	saludable
Vall d'Albaida	MONTAVERNER	saludable
Vall d'Albaida	MONTIXELVO	saludable
Vall d'Albaida	OLLERIA	saludable
Vall d'Albaida	ONTINYENT	saludable
Vall d'Albaida	OTOS	saludable

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Vall d'Albaida	PALOMAR	saludable
Vall d'Albaida	PINET	saludable
Vall d'Albaida	POBLA DEL DUC	saludable
Vall d'Albaida	QUATRETONDA	algunes intermitents en estiu
Vall d'Albaida	RAFOL DE SALEM	saludable
Vall d'Albaida	RUGAT	saludable
Vall d'Albaida	SALEM	saludable
Vall d'Albaida	SEMPERE	saludable
Vall d'Albaida	TERRATEIG	saludable
Vall de Cofrents	AIORA	febres endèmiques intermitents, durant la tardor i la primavera, ignorant la causa perquè hui ja està dessecada la llacuna de l'aldea de Sant Benet, a quines exhalacions s'atribuïen aquelles
Vall de Cofrents	COFRENTS	herpes que en el país anomenen humor salat, per l'ús de fonts salades
Vall de Cofrents	CORTES DE PALLARS	saludable
Vall de Cofrents	TERESA DE COFRENTS	algunes flegmasies i intermitents
Vall de Cofrents	XALANS	febres tifoides
Vall de Cofrents	XARAFULL	algunes intermitents i carboncles malignes
Vall de Cofrents	ZARRA	irritacions, carboncles i pulmonies

4. GLOSSARI

En la secció que hem dedicat a estudiar les malalties, per tal de comprendre millor els conceptes mèdics, és important explicar la terminologia mèdica que Madoz anomenava, i que era deutora dels paradigmes vigents en el principi dels nou-cents, que varen anar canviant al llarg del segle, així creiem convenient presentar al final de l'apartat que hem dedicat a les malalties un glossari explicatiu de les diverses malalties o estats morbosos que apareixen anomenades al llarg del Diccionari, per tal d'aclarir l'ús dels termes en l'època i d'evitar anacronismes, sobretot perquè no hem de perdre de vista que les paraules emprades per l'home en un determinat període de temps són molt importants per a comunicar les idees pròpies de les teories científiques imperants en aquell període. Poc s'allunyem del pensament de Locke en el segle XVII que considerava que el coneixement humà es basava en les definicions que es donava a les coses reals. Encara que en la major part de les vegades, pot ser que estiga prou clar que era el que es volia dir en el Diccionari, amb un determinat terme mèdic, perquè no hi ha diferència amb el significat i l'ús que es dona actualment, no obstant això hi ha termes que en l'actualitat no estan en ús o que l'ús és completament diferent, motiu pel qual creiem que no es baladí l'elaboració d'un glossari. Per tal d'evitar confusions creiem que és un instrument útil un glossari elaborat de la gran majoria dels termes mèdics que s'usen en el Diccionari, sobretot considerant el significat etimològic de la major part de les paraules que s'empren i que resulta molt esclaridor. El llistat de malalties que hem seleccionat s'ha confeccionat de la informació que apareix en el Diccionari, perquè tots els informadors i col·laboradors de Madoz seguiren unes determinades consignes, tenint en compte un ordre a l'hora de estructurar la informació, aquest ordre va ser imposat per Madoz per tal de fer un Diccionari sistemàtic, així quan es feia la descripció del clima, parlaven de la salubritat de la zona i de les malalties més freqüents que patien els valencians, anomenaven les malalties que en general apareixien en els habitants de cada població, un altra secció on s'anomenaven les malalties era en els establiments d'aigües termals o balnearis perquè aquests eren en el segle XIX centres de salut, la gent emmalaltida hi acudia en busca de remeis que minvaren el seu patiment i solucionaren problemes importants de salut o per altra banda també hi anava gent sana que perseguia un augment del benestar físic. Així podem llegir en el Diccionari com en la descripció dels establiments d'aigües mineromedicinales s'enumerava tot un llistat de malalties que eren millorades o curades amb la presa de les aigües. Hem arreplegat 117 termes relacionats amb problemes mèdics que apareixen anomenats en els diversos apartats de l'obra, estan ordenats com és habitual en un glossari, per ordre alfabètic per tal de facilitar la buscada.

Aquest glossari l'hem elaborat tenint en compte dos vocabularis publicats a Espanya, el *Vocabulario médico-quirúrgico o Diccionario de medicina y cirugía* de Manuel Hurtado de Mendoza de 1840 i el *Vocabulario tecnológico de Medicina, Cirujía, Farmacia y ciencias auxiliares* de Juan Cuesta y Ckerner de 1878, i per completar el glossari per tal de donar una visió més completa de les malalties del segle XIX hem utilitzat el Diccionari de Littré de 1889. La descripció de les malalties feta a través d'aquestes tres obres, l'hem acompanyada d'una visió actual dels termes amb la definició que fa el Diccionari Enciclopèdic de Medicina de l'Enciclopèdia Catalana. En la descripció de cada terme hem seguit la mateixa sistemàtica, hem considerat quatre apartats, un per cada vocabulari o diccionari. En primer lloc presentem la definició que dona el vocabulari més antic que hem emprat, el Vocabulari de Manuel Hurtado de Mendoza, després donem l'explicació que dona el Vocabulari de Cuesta y Ckerner i per acabar el segle XIX transcrivim l'explicació que dona el Diccionari de Littré, en última

posició donem l'explicació actual del terme amb el Diccionari Enciclopèdic de Medicina de l'Enciclopèdia Catalana. Per a justificar l'elecció d'aquests llibres cal que fem una breu descripció del que varen representar pel món científic i mèdic del segle XIX la seua publicació.

4.1 VOCABULARIO MÉDICO-QUIRÚRGICO o diccionario de Medicina y Cirujia de MANUEL HURTADO DE MENDOZA

Es va publicar l'any 1840, comprèn segons escriu l'autor en la primera pàgina del Vocabulari, "La etimología i definición de todos los términos usados en estas dos ciencias por los autores antiguos y modernos". Aquest és un dels primers vocabularis terminològics moderns de medicina publicat a Espanya, Ballano en 1805 havia publicat un Diccionari de medicina i cirurgia, que en 1821 Manuel Hurtado de Mendoza amb Celedonio Martínez Caballero, havien ampliat amb tres toms, el *Suplemento al Diccionario de medicina y cirugía del profesor D. Antonio Ballano*, però aquestes obres no es tracten d'un vocabulari terminològic pròpiament dit. Hurtado de Mendoza, doctor en medicina i cirurgia, professor d'Universitat, és en paraules de Anastasio Chinchilla el professor que més ha contribuït amb les seues traduccions a propagar a Espanya els coneixements de medicina,⁶⁴⁵ Hurtado de Mendoza elabora un vocabulari allunyat dels diccionaris enciclopèdics francesos tant de moda en aquell moment, amb tots els termes mèdics espanyols i en tots col·loca una marca al principi fent relació a la seua procedència: matèria mèdica (mat. med.), patologia (patol.), farmàcia (farm., higiene i matèria mèdica (hig. y mat.), patologia general (patol. gen.), anatomia (anat.), fisiologia (fisiol.), semiologia (semiol.) etc. La finalitat amb que Hurtado de Mendoza escriu el diccionari la podem entendre al llegir el pròleg del vocabulari, perquè amb les paraules de l'autor ens fem una idea de la falta d'organització i unificació de criteris mèdics que hi havia en el vocabulari que empraven els metges espanyols de la primera meitat del segle XIX i que portava moltes vegades a confusions i males interpretacions, açò explica que en el vocabulari no vol introduir teories mèdiques del moment, sinó més bé proporcionar una terminologia de termes mèdics esclaridora:

"Pero todavía se hace mas indispensable dicha necesidad en la ciencia de curar en la cual parece se complacen sus profesores ya en inventar cada dia términos nuevos, ó ya en cambiar la significacion de los antiguos"⁶⁴⁶

Hurtado de Mendoza deixa ben clar que els diccionaris expliquen el significat de les paraules i en el cas de la medicina l'explicació de les paraules tècniques són veritablement importants per tal de no entorpir el progrés de l'art de curar. Així afirmava la necessitat de realitzar una reforma en el llenguatge mèdic per estar el nostre país tan lluny de tindre'n un apropiat i a l'altura dels països europeus, amb aquest motiu pensa que es necessari reunir totes les paraules i fixar un sentit a cada expressió, a més a més, segons el seu parer:

---

⁶⁴⁵ Anastasio Chinchilla en *Anales históricos de la medicina en general*. Valencia 1841-1846, presenta a Hurtado de Mendoza com el Jourdan espanyol, Jourdan havia traduït moltes obres mèdiques alemanyes al francès mentre Hurtado de Mendoza va traduir moltes obres mèdiques franceses al espanyol, com las *Décadas de Medicina y Cirugía*, començades a publicar en 1820 amb la intencionalitat de donar a conèixer el sistema de Broussais. Per altra banda també és autor d'un diccionari enciclopèdic de terapèutica en 1847.

⁶⁴⁶ Hurtado de Mendoza (1840) pròleg V.

"Nos parece que el emprender semejante trabajo será tan útil a la ciencia, como á los estudiantes, y aun á los prácticos, que, á cada momento, experimentan la necesidad de buscar la significacion de las palabras cuyo valor vulgar ó ignoran, ó jamas las ha oído pronunciar".⁶⁴⁷

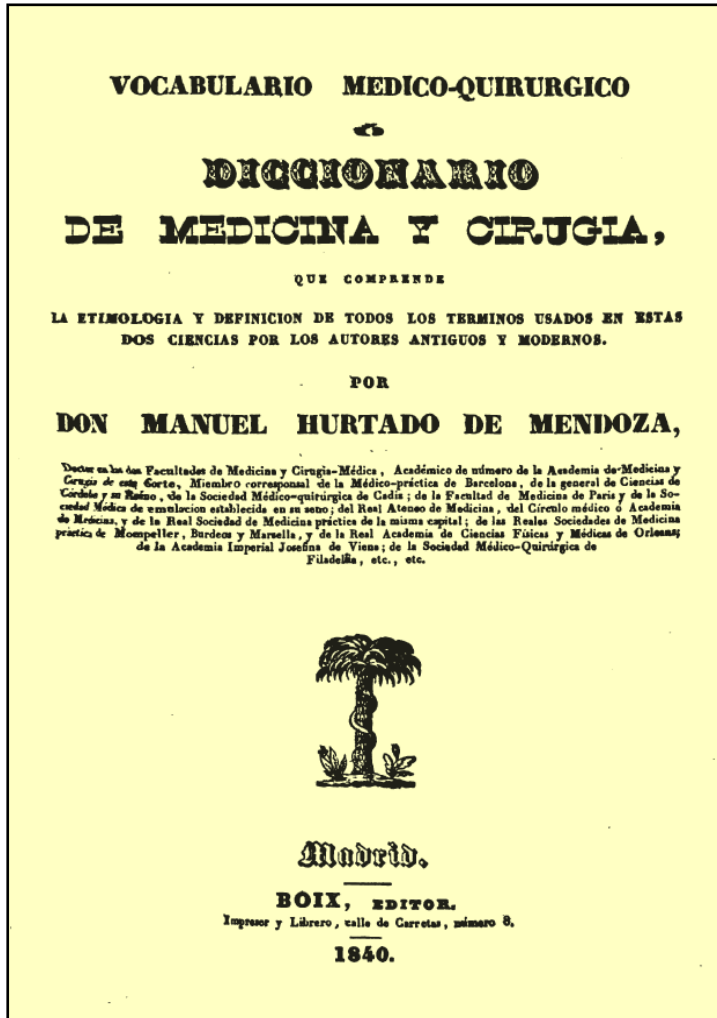

Fig. 146- Frontispici del:
«Diccionario de Medicina y Cirujia» de Manuel Hurtado de Mendoza

Hurtado de Mendoza va escriure a Espanya, un diccionari francament novençà i important per a la Medicina del seu temps, sobretot perquè va seguir fidel als objectius que s'havia proposat:

"El objeto que nos hemos propuesto en este nuevo Vocabulario ha sido el de reunir, en cuanto ha sido posible todos los términos relativos á la medicina y cirujía que se hallan en las obras médicas y quirúrgicas de todas las épocas, de todas las escuelas y de todas las sectas; presentar una etimologia, é indicar su acepcion primitiva, y despues las que les han dado uno ó muchos autores".⁶⁴⁸

Al treballar amb el vocabulari de Hurtado de Mendoza podem corroborar que la intencionalitat i la meta que l'autor s'havia proposat en el seu treball és de sobra aconseguida perquè no és només un vocabulari o diccionari tecnològic descriptiu sinó

⁶⁴⁷ Hurtado de Mendoza (1840) pròleg VI.

⁶⁴⁸ Ibídem.

que a més a més d'arreglar l'etimologia i la definició de tots els termes de medicina i cirurgia, estem d'acord amb ell:

"suficiente para vencer las dificultades que se puedan presentar en la lectura ó estudio de todo lo que se haya escrito, desde Hipócrates hasta el día, y superar los obstáculos anejos á la mudanza del lenguaje científico, el cual tiene sus revoluciones como el lenguaje ó idioma vulgar".⁶⁴⁹

4.2 VOCABULARIO DE MEDICINA. Vocabulario tecnológico de Medicina, Cirujía, Farmacia y Ciencias Auxiliares de JUAN CUESTA y CKERNER

Publicat en 1878 era en paraules del autor segons deixa escrit en el títol de l'obra:

"Obra indispensable a los profesores de dichas ciencias para la acertada inteligencia de las obras modernas y á los Magistrados, Jueces, Autoridades, Abogados y Escribanos criminalistas, para apreciar con exactitud el valor técnico de cuanto relativo a dichas ciencias puedan hallar en el desempeño de sus cargos".⁶⁵⁰

Cuesta era el fundador, director i propietari del periòdic científic: *La Correspondencia Médica*. Va dedicar el vocabulari als lectors del periòdic, que en diverses ocasions li havien demanat una obra d'aquestes característiques. Aquesta obra com la d'Hurtado de Mendoza, també és un vocabulari de termes mèdics, però malgrat que aquesta s'havia publicat quaranta anys abans, Cuesta no la va conèixer mentre estava escrivint el vocabulari, es va assabentar de la seua existència per mitjà d'un company, quan el vocabulari el tenia pràcticament acabat, fet que lamenta:

"Tenia, á mi parecer, todas las obras de este ilustrado compañero, menos su vocabulario, cuya existencia ignoraba y cuyo libro me hubiera servido de gran auxilio al principiar el mio, pero nadie me lo advirtió a tiempo, nadie ejerció conmigo la caridad de ilustrarme sobre un dato de tanto interés y la obra no me ha satisfecho ni con mucho".⁶⁵¹

Malgrat els laments de Cuesta el vocabulari va ser molt ben acollit, es va esgotar de seguida només en els subscriptors del periòdic, i per altra banda el vocabulari d'Hurtado de Mendoza estava exhaurit i no es podia aconseguir perquè no s'havia tornat a publicar. Cuesta en el pròleg ens conta els motius que l'impulsaren a escriure el vocabulari de medicina, es queixa de la falta d'escrúpols dels traductors i editors d'obres científiques, front al desconcert de l'ensenyament i el criteri heterogeni dels mestres, amb interpretacions gratuïtes i capritxoses de les diverses doctrines que hi havia al voltant de la medicina, més a més tenint en compte el fort impuls que es veien sotmeses les ciències al llarg del segle XIX, que va ser un segle de grans avanços científics i canvis de paradigmes. En un principi les pretensions de Cuesta no són fer un diccionari sinó un vocabulari tecnològic, amb definicions curtes dels termes mèdics, que siguin docents no sols per als professionals i estudiants de la medicina sinó també per altres col·lectius que treballaven utilitzant termes mèdics, com els advocats, fiscals, jutges i magistrats i que de vegades es trobaven amb l'inconvenient de declaracions de metges que estaven farcides de tecnicismes. Per a l'elaboració del llibre, no va rebre la

---

⁶⁴⁹ Hurtado de Mendoza (1840) pròleg VII.

⁶⁵⁰ Cuesta i Ckerner (1878).

⁶⁵¹ *Ibidem*.

cooperació de ninguna institució, però malgrat tots els inconvenients Cuesta front a la necessitat de l'obra va seguir endavant en l'empresa. El vocabulari arreplega més veus que el vocabulari d'Hurtado de Mendoza i va ser molt ben acollit. Posteriorment Cuesta tal i com escrivia en una nota al final del vocabulari, va escriure una ampliació d'aquest en 4 toms, anomenat *Vocabulario tecnológico de medicina, cirugía, farmacia y ciencias auxiliares*.⁶⁵²

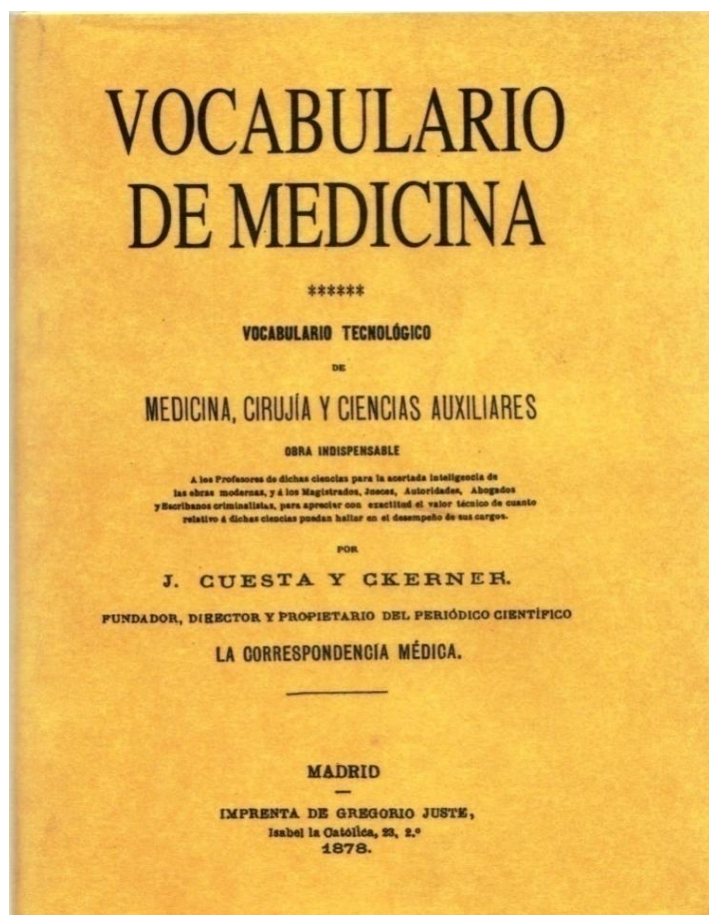

Fig. 147- Frontispici del:
«Vocabulario de Medicina»
de J. Cuesta i Ckerner

4.3 *DICCIONARIO DE MEDICINA Y CIRUGIA farmacia, veterinaria y ciencias auxiliares de E. LITTRÉ*⁶⁵³

Aquest diccionari va ser un referent científic en la segona meitat del segle XIX, fou publicat en França per primera vegada en 1806 per José Capuron, posteriorment a partir de la 2ª edició fins a la 9^a, va ser ampliat per Pierre-Hubert Nysten, motiu pel qual es va conèixer amb el nom de *Diccionario Nysten*, encara que també va ser revisat i

⁶⁵² En la UCM es pot consultar l'obra digitalitzada de Juan Cuesta i Ckerner: *Vocabulario tecnológico de medicina, cirugía, farmacia y ciencias auxiliares* 2^a ed., tom I (A-Ch) i tom I, (D-L) de l'any 1887, tom III (Ll-Q) de 1892, tom IV (R-Z) de 1897.

⁶⁵³ Littré va ser una figura intel·lectual molt destacada en la segona meitat del segle XIX, metge, filòleg i filòsof. Deixeble i seguidor del positivisme d'Auguste Comte i membre de l'Institut de França, va traduir el Corpus Hipocraticum al francès (1839-1861), un gran Diccionari i una gramàtica de la llengua francesa així com també diversos llibres sobre la doctrina positivista.

augmentat per diversos autors fins que en 1855 és totalment refós en la 10ª edició, per Maximilien-Paul-Émile Littré i Charles-Philippe Robin,⁶⁵⁴ autors que varen revisar les posterior edicions. Al llarg del segle XIX es va reeditar en moltes ocasions, aplegant en 1908 a la 21ª edició,⁶⁵⁵ circumstància que va fer del diccionari una obra moderna sempre actualitzada amb els sabers de l'època, tal i com es fa ressaltar en el pròleg de l'edició francesa "El diccionario de medicina de Littré gracias a sus numerosas ediciones, se distingue por el esmero en todos sus artículos, constituyendo una obra de gran importancia por el interés que ofrece al médico. No es solo una lista de palabras, acompañada de explicaciones sucintas, un vocabulario cuyas definiciones son por lo demás irreprochables".⁶⁵⁶ Hi ha constància que fins a la 14ª edició s'havien encarregat de les revisions Littré i Robin. Una vegada desapareguts aquests autors, la nova edició conserva el nom de Littré perquè seguint la filosofia d'aquest autor no s'havien d'esborrar les empremtes dels avantpassats, i s'encomana la coordinació de la publicació al Dr. P. Decaye i s'incorporen noves aportacions d'un seguit d'altres autors que hi col·laboren. Així doncs, es tracta d'una obra col·lectiva, que revesteix un caràcter d'originalitat i un mèrit indiscutibles, sobretot per la competència dels professionals que hi participaren, de manera que aconseguiren incorporar molts coneixements d'última hora, tal i com ens diu en el pròleg l'obra:

"Puede servir de *vademécum* al práctico y al sabio, de *memorándum* al maestro y al alumno, de guía seguro y metódico para todo el que se interese por las ciencias biológicas, y para los que deseen en medio, de la difusión actual de las ciencias, no permanecer alejados del movimiento contemporáneo".⁶⁵⁷

Escrit originalment en francès va ser traduït a diverses llengües entre elles l'espanyola, realitzada pel Dr. Manuel Carreras Sanchis⁶⁵⁸ i el Dr. Juan Aguilar Lara⁶⁵⁹ essent publicada a València per la llibreria de Pascual Aguilar l'any 1889, aquesta traducció és la que hem utilitzat en el glossari. En el pròleg a la traducció espanyola, el Dr. Amalio Gimeno⁶⁶⁰ es sorprenia que una obra tan emblemàtica no haguera tingut ressò a Espanya fins aleshores "Increíble parece que con la larga y dilatada historia que ha hecho esta obra tan conocida y apreciada en Francia, nadie se hubiera encargado hasta ahora de darle vida en nuestro país".⁶⁶¹ En la presentació d'aquesta edició, s'indica que l'obra conté la sinonímia grega, llatina, alemanya, anglesa, italiana i francesa, amb el vocabulari d'aquestes diverses llengües. A més a més, la traducció espanyola de la darrera edició de l'obra original en francès, realitzada en dos toms, comptava amb articles nous⁶⁶² i estava actualitzada en els últims coneixements de les ciències

---

⁶⁵⁴ Robin era professor de la càtedra d'histologia de la Facultat de Medicina de Paris, va ser autor de diversos llibres sobre biologia i anatomia microscòpica amb teories confrontades al cel·lularisme de Virchow.

⁶⁵⁵ La 21ª edició va ser realitzada per A.N. Gilbert en 1908, Paris, Baillièere.

⁶⁵⁶ Littré (1889) pròleg XVII.

⁶⁵⁷ *Ibidem*.

⁶⁵⁸ El Dr. Manuel Carreras Sanchis era professor de *fisiología y higiene* en *El Fomento de las Artes de Madrid*, redactor de la *Crònica Mèdica*, era conegut entre altres coses per les traduccions de Rudolf Virchow i de Julius Cohnheim.

⁶⁵⁹ El Dr. Juan Aguilar Lara, era professor clínic i auxiliar de la Facultat de Medicina de València, director de *La Crònica Mèdica*, professional molt interessat en la cirurgia antisèptica.

⁶⁶⁰ Amalio Gimeno era catedràtic de la Facultat de Medicina de la Universitat Central, introductor a Espanya de la farmacologia experimental.

⁶⁶¹ Littré (1889) pròleg XIV.

⁶⁶² El professor José Mª López Piñero en el seu llibre *Introducción a la terminología médica*, comenta respecte de la traducció espanyola del Diccionari de Littré, que va ser ampliat per professionals de

mèdiques i biològiques i de la pràctica diària, a cura dels Drs. Aguilar i Carreras, per altra banda, s'afegiren més de 900 gravats intercalats en el text que no tenien les edicions franceses.

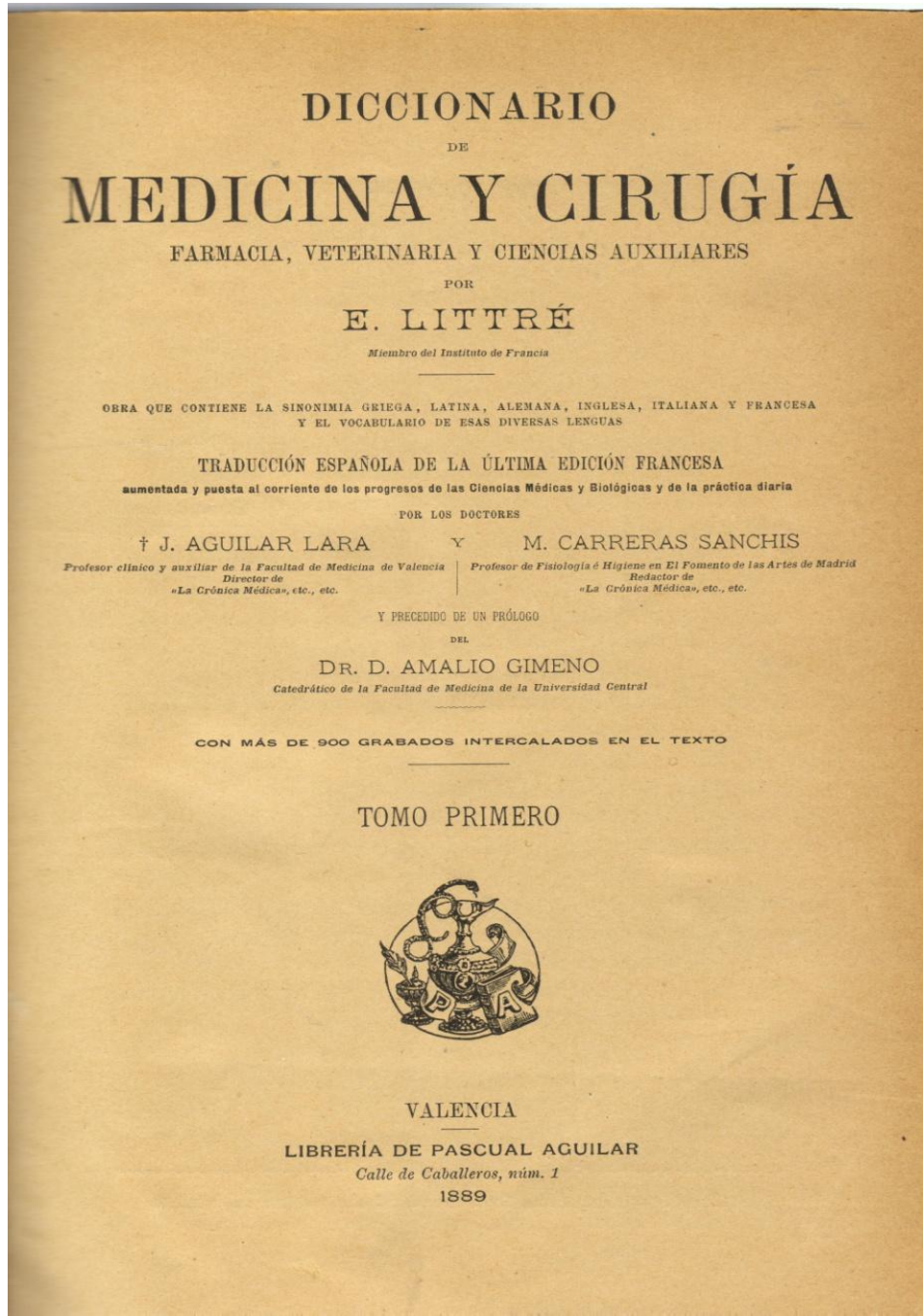

Fig. 148- Frontispici del «Diccionario de Medicina y Cirugía» de E. Littré

gran talla, com Santiago Ramón i Cajal que va intervindre en 27 veus, però al no aparèixer en la portada del Diccionari, ha contribuït a minimitzar la importància d'aquesta obra.

4.4 TERMES MÈDICS

La descripció dels diversos termes mèdics que apareixen en el Diccionari, per ordre alfabètic, utilitzant els quatre diccionaris que hem mencionat anteriorment és de la següent manera:

1. ACIDESA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Fisiologia: La impressió viva i penetrant que produeixen en els nervis i algunes vegades en els olfactoris, certes substàncies que en raó d'aquesta propietat se'ls ha anomenat àcids. Patologia general: Acidesa d'humors: Els antics expressaven amb aquesta paraula la suposada qualitat dels humors a la que suposaven com la causa pròxima de moltes malalties.

J. CUESTA I CKERNER 1878

No hi ha definició.

E. LITTRÉ 1889

Estat morbós depenent de l'acidosa dels humors.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Qualitat d'àcid. Pirosi. Indicació quantitativa de les propietats àcides.

2. AFECCIÓ

Sota aquests noms apareixen reflectides diverses denominacions patològiques segons l'indret afectat del cos: afeccions cutànies, afeccions d'estómac, afeccions de fetge, afeccions de lleterola, afeccions de melsa, afeccions uterines, afeccions verminoses.

HURTADO DE MENDOZA 1840

Són les diverses sensacions que l'ànima i el cos poden experimentar. S'han dividit en activa i passiva. S'utilitza en patologia com sinònim de malaltia, i així es diu, afecció catarral, reumàtica, escrofulosa, etc.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Malaltia. Aplicar-se més pròpiament a les malalties nervioses.

E. LITTRÉ 1889

Manera com l'ànima o el cos són afectats. També s'utilitza com sinònim de malaltia. Condició contra natura de l'organisme i respecte de les malalties compren les monstrositats, deformitats adquirides, vicis de conformació etc., que no constitueixen sempre malalties pròpiament dites.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Inclinació, amor, afecte envers algú o alguna cosa. Terme general que implica un estat afectiu. En psicologia, moviment de la sensibilitat que consisteix pròpiament en un canvi d'estat (plaer, dolor, emoció), més que no pas en una tendència (afecte). Alteració morbosa d'algun element o funció de l'organisme humà, malaltia.

3. ANQUILOSI

HURTADO DE MENDOZA 1840

Akylosis, de *akulos*, encorbat. Nom que es dóna a l'estat en el qual l'articulació movable es posa immòbil, quedant-se el membre encorbat, o en una flexió habitual.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Estat d'una articulació que ha perdut més o menys completament la facultat de moure's.

E. LITTRÉ 1889

Disminució o pèrdua dels moviments normals d'una articulació mòbil.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Abolició completa o parcial dels moviments d'una articulació mòbil. Pot ésser causada per fibrosi de la càpsula articular (anquilosi fibrosa) o per la soldadura dels ossos que constitueixen l'articulació (anquilosi òssia). Aquest darrer tipus, que és l'anquilosi pròpiament dita, pot tenir una etiologia inflamatòria (artritis tuberculosa) o traumàtica (fractura intraarticular tractada incorrectament). L'anquilosi quirúrgica o artificial és la fixació quirúrgica d'una articulació, anomenada habitualment pel terme artròdesi.

4. APOPLEXIA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Apoplexia. Veu grega derivada de *apoplettein*, trencar, ferir amb violència. Es dóna aquest nom a una privació sobtada dels moviments i de les sensacions de tot el cos, acompanyat d'una ronquera o ranera i de dificultat de respirar i en el qual el pols se sol sostindre fins que s'apropa la mort.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Malaltia amb falta de coneixement i moviment, sense suspendre'n la circulació i la respiració.

E. LITTRÉ 1889

Conjunt de símptomes morbosos, produïts per la suspensió sobtada i més o menys completa de l'acció cerebral, la causa més comú són els derrames sanguinis en les meninges o en l'encèfal, açò ha fet confondre els termes d'apoplexia i hemorràgia cerebral, però és cert que els símptomes apoplèxics poden presentar-se en altres circumstàncies: anèmia, hiperèmia, compressió del cervell, a més a més el vessament pot ser serós en lloc de sanguini.

DICCIONARI MÈDIC 2000

1 Accident vascular cerebral. 2 Extravasació sobtada de sang a l'interior d'un òrgan, de manera espontània (embòlia o trombosi), no traumàtica.

5. ARACNOÏDITIS

HURTADO DE MENDOZA 1840

Arachnoiditis. Els moderns donen aquest nom a la inflamació de les membranes aracnoides.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Inflamació de la membrana aracnoides. Diverses membranes delicadíssimes com tela d'aranya, però es dona el nom a una de les tres que cobreix el cervell.

E. LITTRÉ 1889

Inflamació de l'aracnoide.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Inflamació de la membrana aracnoide. Una forma especial és l'adhesiva o obliterant, consecutiva a una meningitis, un traumatisme o una intoxicació, que es caracteritza per la formació d'adherències a l'espai subaracnoïdal.

6. ARDORS DE LES VIES URINÀRIES

HURTADO DE MENDOZA 1840

Es pren com sinònim de disúria.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Cremor o rabior de les vies urinàries.

E. LITTRÉ 1889

Sensació de calor ardent que es percep en certes malalties del coll de la bufeta o en el canal de la uretra al temps de l'emissió de l'orina.

DICCIONARI MÈDIC 2000

- 1 Dificultat o dolor en la micció.
- 2 Disúria espasmòdica, disúria per espasme del coll de la bufeta. També és anomenada disúria espàstica.
- 3 Disúria espàstica és Disúria espasmòdica.
- 4 Disúria psíquica Micció difícil o impossible en presència d'altres persones.

7. ARTRITIS

HURTADO DE MENDOZA 1840

Arthritis, de *arthron*, articulació. Aquesta paraula, que vol dir malaltia de les articulacions, s'utilitza més usualment com sinònim de gota o inflamació de les articulacions.

J. CUESTA I CKERNER 1878

El mateix que gota.

E. LITTRÉ 1889

Inflamació aguda o crònica, parcial o simultània dels diversos teixits que componen una articulació, el desenvolupament dels fenòmens inflamatoris i la seua successió sobre una sola articulació, la distingen del reumatisme i de la gota que afecten als mateixos teixits, unes vegades resulta de la influència del fred o de l'acció d'un traumatisme, altres es desenvolupen en el curs o després de les malalties infeccioses, de les supuracions de les vies urinàries o de les operacions practicades sobre aquestes vies etc.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Inflamació articular. Constitueix el signe clínic fonamental de múltiples malalties reumàtiques. Les causes més freqüents són l'artritis reumatoide, l'espondilitis anquilosant, l'artritis psoriàsica, l'artritis reactiva, la gota i la condrocalcosi. Segons el nombre d'articulacions afectades, hom distingeix entre monoartritis, oligoartritis i poliartritis. En diverses malalties reumàtiques l'artritis s'acompanya de manifestacions clíniques extraarticulares: pleuropulmonars, cardíques, neurològiques, oculars, renals, etc.

8. ASCITES

HURTADO DE MENDOZA 1840

De *Askos, pellejo*. Nom que és dóna a la hidropesia del ventre, o a l'acumulació d'un líquid serós en tota la capacitat del ventre, format pel peritoneu (ascites general) o en algun punt d'aquesta cavitat (ascites enquistada).

J. CUESTA I CKERNER 1878

Hidropesia del ventre.

E. LITTRÉ 1889

Hidropesia abdominal, acumulació de serositat en la cavitat del peritoneu, que existeix primitivament sola o desenvolupada consecutivament a altres derrames serosos. Aquest símptoma consisteix, com totes les hidropesies, en una hipersecreció morbosa de la xicoteta quantitat que produeix normalment el peritoneu. Pot ser produïda per una inflamació crònica del peritoneu, és la hidropesia activa amb serositat límpida, de color groc, rara vegada és sanguinolenta i de vegades conté fibrina. També pot ser produïda per altres alteracions d'aquesta membrana, que es desenvolupen al mateix temps en el seu espessor, o en la seua superfície, com granulacions grises o fibroplàstiques i altres etc., en aquest cas la serositat és tèrbola, lletosa, conté leucocits i cèl·lules epitelials i substàncies orgàniques coagulades, també conté *hidropisina*, principi albuminoide distint de l'albumina. La hidropesia passiva s'anomena quan la hipersecreció es deu a la interrupció de la circulació de la vena Porta o Cava per un tumor o qualsevol compressió del vas sanguini, o per una lesió del fetge, com la cirrosi que provoca l'atrofia de la xarxa de la vena Porta en el fetge, o una afecció esplènica, renal o cardíaca, en aquests casos la serositat és límpida.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Llat, ascites, del gr, askítes, d'askós, odre, bot.

- 1 Acumulació de líquid a la cavitat peritoneal que, si és prou abundant, determina un bombament de l'abdomen. Generalment el líquid prové dels vasos sanguinis i es produeix per una de les causes següents, o d'altres: augment de la permeabilitat dels capil·lars del peritoneu, augment de la pressió hidrostàtica dels capil·lars del fetge o disminució de la pressió col·loïdosmòtica del plasma. L'anàlisi de la composició del líquid és important per al diagnòstic del mecanisme de producció i de les malalties causals.
- 2 **ascites biliar.** Coleperitoneu.
- 3 **ascites exsudativa.** Ascites en la qual el líquid acumulat és un exsudat. Té un contingut elevat de proteïnes (superior a 3 g/l) i obeeix a un augment de la permeabilitat dels capil·lars del peritoneu. És deguda a processos inflamatoris del peritoneu, la tuberculosi i les neoplàsies.
- 4 **ascites hemorràgica.** Presència de sang en l'ascites. Sol presentar-se en processos neoplàstics.
- 5 **ascites infectada.** Infecció secundària de l'ascites que es dóna sobretot en casos de cirrosi hepàtica.
- 6 **ascites lliure.** Ascites en la qual el líquid ocupa lliurement tota la cavitat peritoneal.
- 7 **ascites pancreàtica.** Ascites deguda a malalties pancreàtiques. És característic el seu elevat contingut d'amilases.
- 8 **ascites quilosa.** Ascites formada per líquid quilós, abundant en lípids, sobretot triglicèrids, ocasionada per malalties dels ganglis limfàtics abdominals o toràcics.

9 ascites transsudativa. Ascites en la qual el líquid format en la cavitat peritoneal és un transsudat. Té una concentració baixa de proteïnes i sol respondre a un mecanisme d'augment de la pressió hidrostàtica dels capil·lars del fetge o una disminució de la pressió col·loïdosmòtica del plasma.

És ocasionada per la cirrosi hepàtica i la insuficiència cardíaca congestiva.

9. ASMA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Asthma, de ao: jo respire, o de Aaro: aspirar, bufar. Nom que es dóna a una afecció espasmòdica i periòdica dels òrgans de la respiració, acompanyat d'una mena de "anelacion" habitual més o menys pronunciada i d'accessos de sufocació, més o menys forts i intensos.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Malaltia que causa freqüència i dificultat de respirar, sense febre, i escomet per accessos irregulars.

E. LITTRÉ 1889

Respiració difícil, fatiga. En el llenguatge vulgar s'aplica aquest nom a tota classe de dispnees, i es confon amb aquesta denominació, malalties molt diferents. L'asma, veritablement és una neurosi del nervi pneumogàstric, ordinàriament periòdic, que es presenta per accessos separats per intervals més o menys llargs, produïts per la convulsió del diafragma i dels músculs inspiradors. De vegades de sobtada, altres precedits de flatositats, badalls, sensació dolorosa en el pit, tos seca i orina abundant, aquosa, i transparent, els accessos es presenten normalment per la vesprada o durant la nit. Littré continua explicant que l'asma és considerada una neurosi de les vies respiratòries, així és una malaltia especial i no es pot considerar com un símptoma d'una lesió respiratòria o d'un trastorn circulatori. La paraula asma cardíaca segons Littré cal desaparèixer perquè es refereix a la dispnea que acompanya a la malaltia cardíaca i no a una veritable asma.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Nom de diverses malalties respiratòries causades per la contracció espasmòdica dels músculs bronquials, que provoquen accessos de dispnea, tos, raneres, opressió pectoral, etc. Sovint el terme és emprat com a sinònim d'asma bronquial.

10. BLENNORREA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Blenorrhoea. Derivat de *blenne*: jove i *reo*: flux. Flux passiu, per una membrana mucosa d'un líquid blanc, clar o grog puriforme que no va acompanyat de febre, ni d'irritació o inflamació local, al menys sensible. Encara que Swediaur ha emprat aquest nom de blenorrea en el seu sistema nosològic en un sentit general de flux blanc mucós, siga de l'orella, d'òrgans pulmonars, uretra etc. no obstant això s'entén més comunament pel de la uretra.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Igual que blennorràgia però quan es fa crònica. Blennorràgia, flux mucós purulent de la mucosa uretral en l'home i de la vulva, vagina, uretra o coll uterí en la dona.

E. LITTRÉ 1889

Inflamació de l'uretra i del prepuci en l'home; de la uretra, de la vulva, de la vagina i del coll d'úter en la dona, amb flux mucopurulent. Encara que Littré presenta diverses situacions que poden provocar uretritis simple, comenta que la vertadera és aquella provocada pel contagi, les altres causes d'irritacions només poden provocar una blennorràgia crònica. Nom vulgar és purgacions. En altre lloc l'anomena catarro uretral i catarro vaginal.

DICCIONARI MÈDIC 2000

- 1 Flux mucós, especialment de la uretra o de la vagina. Fent-ne un ús restrictiu, el nom ha estat aplicat a vegades a la uretritis crònica, sobretot gonocòccica.
- 2 Blenorrea dels adults. Oftàlmia blennorràgica.
- 3 Blenorrea dels nadons. Oftàlmia dels nadons.
- 4 Blenorrea de Stoerk. Blenorrea amb una supuració crònica molt abundant que condueix a una hipertròfia de la mucosa nasal, faríngia i laríngia.

11. BUBÓ

HURTADO DE MENDOZA 1840

Bubó del grec *Boybon*. Nom que es dona a tota tumoració que es presenta en les glàndules inguinals, per l'efecte d'una infecció venèria. El bubó també pot ser provocat per la pesta o qualsevol altra causa. Alguns l'apliquen també a la infartació de les glàndules del coll i de les aixelles.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Bubó. Tumor inflamatori situat en els ganglis limfàtics subcutanis de l'engonal i l'aixel·la.

E. LITTRÉ 1889

Nom que es dona des d'un principi als tumors dels ganglis inguinals, i aplicat posteriorment als infarts ganglionars supurats dels engonals, de les aixelles, del coll etc.

Littré distingeix 4 tipus: 1. Bubó simpàtic: provocat per la irritació que des d'una part inflamada o ulcerada s'ha propagat fins als ganglis limfàtics, desapareix amb la causa. Veure Sífilis 2. Bubó pestilència, veure pesta. 3 Bubó escrofulós, veure escrofula. 4. Bubó sifilític. Que és consecutiu o constitucional, el consecutiu apareix després del xancro o la blennorràgia quasi sempre apareix en l'engonal, el constitucional es declara al cap de cert temps a conseqüència d'una malaltia antiga que s'ha fet diatètica; normalment apareix en diversos indrets, el coll, les aixelles o els engonals.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Terme que inicialment designà l'adenitis inguinal, i més concretament encara la supurada, i que ara designa qualsevol tumefacció ganglionar, si bé preferentment les específiques (sifilítica, gonorreica, tuberculosa, etc). (gr, *boubón* engonal).

12. BUBONS VENERIS

HURTADO DE MENDOZA 1840

Veneri: de Venus, la deessa del plaer. És el que es refereix als plaers de l'amor, o a les malalties que procedeixen d'ells, s'anomena apetit o desig veneri, virus veneri, malaltia venèria.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Veneri, allò que es refereix a Venus o a les delectacions de l'amor. les malalties originades pels plaers de Venus, no és el mateix sífilis que mal veneri, mals veneris són tots els que procedeixen de l'ús de Venus, mentre que la sífilis és tant sols un d'ells. També es dona el qualificatiu de veneri al virus contagiós que comunica la malaltia del que la te al sa.

E. LITTRÉ 1889

També anomenat, bubó veneri, virulent o de xancre simple. És el que succeeix al xancre simple o xancroide, amb o sense limfangitis xancrosa. Apareix normalment del dia octau al quinze, des d'un a diversos mesos. Apareix amb major freqüència un únic gangli, en l'engonal i presenta els fenòmens d'una adenitis aguda. Abscés amb pus virulent, inoculable, amb una ulceració de bordes desiguals: xancre ganglionar.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Bubó sifilític: El bubó indolent que apareix després d'un xancre dur. Bubó veneri: El que és degut a una malaltia de transmissió sexual.

13. CAQUÈXIA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Cackexia. Paraula grega composta de *cacos*, dolent, i d'*exis*, hàbit. Alteracions de l'hàbit del cos, deterioro general. La caquèxia consisteix en un estat de deterioro general que sobrevé en el curs de moltes afeccions, quan aquestes apleguen al seu grau més alt.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Estat emmalaltís, constituït per un afloquiment, la falta de forces, empobriment de la sang i flacciditat dels teixits.

E. LITTRÉ 1889

Estat en el qual es troba alterat tot l'àmbit del cos. Alteració profunda en la nutrició caracteritzada per la tumefacció i infiltració, una tonalitat groguenca gris, una sang molt serosa, i llanguiment de totes les propietats dels teixits; s'observa especialment després de llargues malalties o cap a la fi de certes afeccions que han adquirit un elevat grau d'intensitat sobretot en el escorbut, càncer i sífilis. És una errada confondre la caquèxia amb la diàtesi.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Alteració profunda de l'organisme que apareix en la fase final de certes malalties. Es caracteritza per un amagriment intens, astènia, anèmia, apatia, edemes mal-leolars i facials, pell seca, rugosa i de color groguenc, i síncope.

14. CARBONCLE

Àntrax, malgrà

HURTADO DE MENDOZA 1840

Carbunculus. *Àntrax*. És una inflamació essencialment gangrenosa del teixit cel·lular subcutani i de la pell que forma un tumor circumscribit de figura com piramidal molt estès en la base i que després de la curació deixa una duresa per la infartació del teixit cel·lular immediat, tarda molt de temps en curar-se.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Inflamació de caràcter gangrenosa produïda per la inoculació o introducció en l'economia, d'elements animals putrefactes.

E. LITTRÉ 1889

Afecció virulenta que es coneix per una alteració profunda de la sang, postració general de forces, com aparició d'un o molt tumors cutanis inflamatoris que constitueixen el carboncle pròpiament dit o tumor carbonclós. Esta afecció és inoculable d'un individu a un altre, en tots els nostres animals domèstics incloent-hi pardalets, animals salvatges i especialment ruminants. Littré comenta que el carboncle és enzoòtic en certes comarques, contagiós per a les espècies animals i també per a l'home; freqüentment és epizoòtic. Moltes causes determinen l'aparició d'aquesta malaltia: aigües salobres, infectades, emprades per a beure els animals, l'ús de pastos de mala qualitat, els canvis sobtats de temperatura, la boira, l'habitatge en estables baixos i humits.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Malaltia infecciosa dels animals, particularment dels bovins i dels ovins, que es pot transmetre pel *Bacillus anthracis* que es troben en el pus de les lesions cutànies, en els esputs i en els excrements. És una afecció endèmica en moltes zones del Perú, l'Uruguai i l'Argentina. Segons la porta d'entrada i l'evolució del bacil, es produeixen diversos tipus de carboncles: *Carboncle agut*: En les formes ràpidament mortals. *Carboncle Cerebral*: Es dona en el cas que una forma pulmonar o intestinal es propagui al teixit nerviós; ocasiona una greu afectació neurològica, amb mal de cap, deliri i hemorràgies meníngies. *Carboncle crònic*: És aquell on hi ha lesions persistents, que solen localitzar-se a la gola i a la llengua. *Carboncle cutani*: També anomenat àntrax maligne o pústula maligna, es presenta després de ferides o picades d'insectes, sovint als avantbraços, les mans, la cara i el coll; apareix una pàpula vermella amb el centre negre, que es transforma en vesícula i posteriorment en escara gangrenosa; pot restar localitzada o bé estendre's i provocar manifestacions de la infecció general. *Carboncle industrial o professional*: Es dona en els casos de les persones, les feines de les quals els exposen al contagi: escorxadors, carnisers, pelleters, etc en manipular els animals afectats o llurs pells. D'aquí que l'afecció sigui anomenada també malaltia dels drapaires, dels cardadors de llana, etc. *Carboncle intestinal*: Aquest carboncle, rar, apareix quan l'home menja carn infectada, i evoluciona en forma de gastroenteritis. *Carboncle pulmonar*: És el que s'origina per la inhalació de pols amb espores del bacil, i evoluciona com una broncopneumònia greu atípica.

15. CÀLCULS

HURTADO DE MENDOZA 1840

Lapis calculus, lithos dels grecs. Amb aquest nom es designen les concrecions que es formen en el cos dels animals, i hi ha moltes espècies: Càlculs articulars o *artricosón* els que es desenvolupen en les articulacions. Càlculs biliars: els que es troben en el conducte crític, en l'hepàtic o en l'hepàtic-cístic, o colèdoc. Càlculs intestinals, els que ocupen la cavitat dels intestins de molts animals i que prenen el nom de *bezoare*; i càlculs pulmonars, salivars, pancreàtics, urinaris, renals etc. que se diferencien pels òrgans o cavitats naturals que ocupen.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Concreció tèrria amb forma de pedra que es forma en les vísceres del cos humà.

E. LITTRÉ 1889

Concreció que es forma accidentalment en el cos dels animals, de vegades es reserva aquest nom als productes inorgànics que es desenvolupen en els conductes i

reservoiris entapissats per una mucosa i s'empra el terme concrecions a les que es troben en altres vies o en els espessors dels òrgans. Littré anomena diversos tipus de càlculs: 1. Artrític. 2. Biliar: cístic, hepàtic i hepatocístic. 3. Intestinal. 4. Empresonat. 5. Prostàtic. 6. Pulmonar. 7. Salivar. 8. Urinari: renal, urèteric, vesical, i uretral. 9. De les vesícules seminals. 10. De les vies lacrimals.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Concreció sòlida de volum i d'aspecte variables, anomenada vulgarment pedra, formada sobretot a costa de sals contingudes en els líquids de l'organisme, especialment la saliva, la bilis i l'orina. Aquestes sals es dipositen al voltant d'un nucli generalment proteic, bé que a vegades, com en els càlculs urinaris, pot ésser al voltant d'un cos estrany; o bé es formen per la interacció de diversos factors, com ara l'estasi biliar, la inflamació o la discòlia, en les afeccions de les vies biliars.

16. CARDIÀLGIES

HURTADO DE MENDOZA 1840

Aquesta veu té l'etimologia de la grega *cardi/cor* i encara que significa dolor de cor es pren en el sentit de dolor de l'orifici cardíac. Aquesta afecció s'anomena també, segons Hipòcrates, cardíac (*morbus cardiacus*); i segons Celso passió cardíaca.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Dolor epigàstric. El que pertany a la cardiàlgia. Segons Cuesta cardíac és allò que es refereix al càrdies i al cor.

E. LITTRÉ 1889

Cardiàlgia substitueix l'anomenada Passió cardíaca, encara que més recentment es coneix com gastràlgia.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Cardiodínia, sensació molesta o dolorosa a l'epigastri (epigastràlgia) o a la regió precordial (precordiàlgia).

17. CATARRO

HURTADO DE MENDOZA 1840

Catarrhus. Veu grega composta de *cata*, cap avall, i de *reo*, jo flueix. Es dona el nom de catarro a tota inflamació aguda o crònica de les membranes mucoses, amb el resultat de secreció abundant de moc, que en l'estat natural envernissa aquestes membranes.

J. CUESTA I CKERNER 1878

La inflamació aguda o crònica de les membranes mucoses.

E. LITTRÉ 1889

En altres temps, flux d'humors que des del cap es dirigia segons les creences d'aquell temps a les membranes mucoses, en l'actualitat augment morbós de la secreció habitual de les membranes mucoses; pot se agut o crònic, localitzat o generalitzat. Entre els catarros locals aguts, la major part van acompanyats d'una vertadera inflamació de la mucosa, vertaderament superficial però prou intensa per alterar l'estat de la membrana (moc i sèrum) que segrega; els catarros generalitzats i els crònics (flux mucós o seromucós) existeixen moltes vegades sense un estat inflamatori concomitant, però el sol fet de la irritació secretòria que caracteritza les hiperdiacrisi, i que presideix també el creixement de les secrecions glandulars o seroses; o si la inflamació existeix, sols presenta un caràcter secundari; açò s'observa particularment en les hipersecrecions

degudes a un estat diatètic (Limfatisme, escròfula i herpetisme). El catarro no ha de confondre's amb la inflamació aguda o crònica de les mucoses, a les quals sol acompanyar, però sense les quals pot existir perfectament.

Catarro auricular- otorrea
Catarro bronquial- broncorrea i coriza
Catarro de l'estomac- gastrorrhea i pituïta
Catarro gutural, catarro de laringe- laringitis crònica
Catarro intestinal- diarrea i enteritis
Catarro nasal- coriza
Catarro de l'oïda- otorrea
Catarro de la faringe- faringitis
Catarro pulmonar- bronquitis i broncorrea
Catarro pituïtós- broncorrea
Catarro sufocant- pneumònia lobular
Catarro uretral. Catarro vaginal- blenorrea
Catarro de l'úter- leucorrea i metritis
Catarro vesical- cistitis
Catarro dels sinus - veterinària

DICCIONARI MÈDIC 2000

1 Inflamació aguda o crònica d'una mucosa, especialment de la nasal i faríngia. L'exsudat que flueix per la superfície de la mucosa procedeix dels vasos i també d'una hipersecreció mucosa de les cèl·lules superficials i de les glàndules de la regió inflamada. Els anomenats catarro nasal, faringi, bronquial, gàstric, intestinal, etc, són inflamacions de la mucosa nasal (rinitis), faríngia (faringitis), bronquial (bronquitis), gàstrica (gastritis), intestinal (enteritis), etc.

2 Tos ferina

18. CATARRO CRÒNIC BUFETA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Sinònim de cistitis i cistirrea.

J. CUESTA I CKERNER 1878

No arreplega el terme.

E. LITTRÉ 1889

Cistitis.

DICCIONARI MÈDIC 2000

No arreplega el terme.

19. CLOROSI

HURTADO DE MENDOZA 1840

Del grec *chlores*, vert. Si es pren en el sentit més lat, consisteix en un canvi del color de la pell, que es posa pàl·lida, descolorida, però en un sentit més general, admès per tots els nosologistes, la clorosi és una malaltia que consisteix en la pèrdua del color de la pell, que acompanya a la retenció de les regles, o a la seua disminució o a la supressió, i segons alguns és produïda per aquests desarreglos.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Malaltia caracteritzada per la decoloració i pal·lidesa de la pell, generalment acompanyada en les dones de falta o escassetesa de regla.

E. LITTRÉ 1889

Malaltia que afecta a les joves sense regla, caracteritzada per la pal·lidesa excessiva, tonalitat groguenca o verdosa de la pell, flacciditat de les carns, decoloració de la conjuntiva, l'anorèxia, la dispèpsia, la pica o malàcia, les nàusees, la baixa intensitat i freqüència del pols, palpitations, dispnea, laxitud espontània, tristesa etc. Hi ha disminució de la quantitat dels glòbuls rojos amb relació al sèrum; el mateix fet s'observa en l'anèmia, que es diferencia de la clorosi per les causes que la produeixen, relacionades amb la dificultat morbosa de la formació i creixement naturals i per la major freqüència en el sexe femení.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Anèmia hipocròmica microcítica que apareix quasi exclusivament en el sexe femení, durant la pubertat o l'adolescència. Sol estar associada a una dieta deficient en ferro i proteïnes, i es caracteritza per una pell pàl·lida i amb una coloració verdosa.

20. CÒLICS

HURTADO DE MENDOZA 1840

Còlica. Prenen aquesta paraula en el sentit que indica la seua etimologia, únicament deu significar una malaltia pròpia i peculiar de l'intestí colon, però l'ús comú li ha donat una accepció molt més estesa, i s'entén per còlic tot dolor de qualsevol part del tub intestinal. És una malaltia de la que es coneixen moltes varietats.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Allò que té relació amb l'intestí Colon. malaltia consistent en dolors intestinals forts, seguits comunament de vòmits i deposicions líquides. També hi ha còlics nerviosos, histèrics, nefrítics etc.

E. LITTRÉ 1889

Etimològicament es tracta d'una afecció dolorosa de l'intestí Colon; això no obstant, es designen amb aquest nom, no únicament els dolors localitzats en l'intestí sinó també els que afecten a altres vísceres de l'abdomen (fetge, ronyó, bufeta i úter).

Còlic convulsiu- V. Còlics espasmòdic.

Còlic de coure- Atribuït a l'absorció de coure. Nogensmenys l'existència d'aquest còlic és dubtosa.

Còlic gàstric- V. Cardiàlgia.

Còlic flatulent- V. Pneumatosi.

Còlic hemorroïdal- Espècie de còlic metastàtic determinat per la supressió del flux hemorroïdal.

Còlic hepàtic- V. Hepàtic.

Còlic histèric- L'observat en les persones histèriques.

Còlic inflamatori- V. Enteritis

Còlic intestinal- L'anomenat pròpiament còlic.

Còlic menstrual- Que acompanya o precedeix a la menstruació, o produït per la supressió d'aquest flux.

Còlic de Madrid- Atribuït a l'ús incontrolat de fruites o begudes gelades o a la mala qualitat dels vins, i per altres als òxids de plom, coure o estany, arrossegat per les aigües al passar per les canonades; i finalment uns altres al fred de la nit contrastat amb el notable calor del dia.

Còlic miserere- Vulgar de l'íleus o vòlvul.
Etc.

DICCIONARI MÈDIC 2000

- 1 Adj: Relatiu o pertanyent al còlon.
- 2 Dolor agut, fluctuant, produït per contraccions violentes de les fibres musculars llises d'un òrgan buit.

21. CÒLIC BILIÓS

HURTADO DE MENDOZA 1840

Còlica bilios. S'anomena biliós el còlic que es deu a l'acumulació de la bilis en els intestins, o en alguns dels seus conductes naturals i propis.

J. CUESTA I CKERNER 1878

No parla.

E. LITTRÉ 1889

Còlic atribuït a la superabundància de bilis.

DICCIONARI MÈDIC 2000

El còlic biliar és còlic hepàtic. Còlic hepàtic: Dolor intens amb exacerbacions fluctuants, localitzat a l'epigastri i hipocondri dret, menys sovint en altres zones de l'abdomen i àdhuc a la regió precordial que es presenta en malalts afectats de colelitiasi, produït per l'obstrucció passatgera del conducte cístic per un càlcul. Pot irradiar-se a la base del tòrax. S'acompanya sovint de vòmits. Si hom no efectua el diagnòstic etiològic, els accessos tendeixen a repetir en el transcurs de setmanes o mesos.

22. CÒLIC SATURNÍ

HURTADO DE MENDOZA 1840

Colica saturnina, és una malaltia produïda per l'acció del plom. Còlic de plom. De vegades el confonen en el còlic de Madrid, *colica matriti* però en aquest té com principal característica l'estrenyiment pertinaç dolors de ventre i una afecció dels ronyons no primitiva com en el còlic de ronyó, sinó consecutiva a altres símptomes i produeix la disminució de l'orina.

J. CUESTA I CKERNER 1878

No arreplega aquest terme com a tal, sí que ens diu que Saturn és el nom donat pels alquimistes al plom, per tant els composts d'aquest metall són anomenats saturnins.

E. LITTRÉ 1889

Littré l'anomena còlic metàl·lic o intoxicació saturnina. És un còlic provocat pel plom i els seus compostos.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Còlic saturní és presenta com un dolor abdominal agut acompanyat de vòmits alimentaris, que apareix en casos greus d'intoxicació per plom. També és anomenat còlic sec, dels pintors o de Devonshire. El còlic sec és una antiga denominació del còlic saturní, dit així pel restrenyiment que l'acompanya.

23. CÒLIC NEFRÍTIC

HURTADO DE MENDOZA 1840

Colica nephritica. Els dolors vius que acompanyen a la nefritis, i particularment a la nefritis calculosa o al trànsit d'un càlcul pels urèters, han rebut el nom de còlic nefrític.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Cuesta l'anomena *Nefrética*. Espècie de còlic ocasionat per un càlcul que es desprèn dels ronyons al travessar els urèters.

E. LITTRÉ 1889

Conjunt de símptomes provocats per la migració d'un càlcul renal de cert volum a través de l'urèter, i que es manifesten bruscament o són precedits durant un temps variable de certa sensació de pes en la regió lumbar.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Dolor agut a la regió lumbar irradiat a l'abdomen (seguint la trajectòria de l'urèter), als genitals amb exacerbacions fluctuants que obliga al malalt a moure's per tal de trobar una posició antiàlgica, sense aconseguir-ho, produït pel despreniment d'un càlcul renal i l'obstrucció passatgera de l'urèter. Pot acompanyar-se de nàusees i disúria i, rares vegades, d'hematúria macroscòpica.

24. CONSTIPAT

HURTADO DE MENDOZA 1840

Constipatus, s'anomena constipat a l'individu afectat de constipació. Constipació, del verb *constipare*, tancar, tapar, la constipació es aquell estat d'un individu, que no pot depositar lliurement el ventre. Alguns autors llatins han utilitzat aquesta paraula en un sentit molt més lat per a expressar el tancament dels conductes.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Estrenyiment accidental i morbós dels conductes naturals, s'aplica més bé a la dificultat d'exonerar el ventre i a la de respirar pel nas.

E. LITTRÉ 1889

Dificultat de defecar.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Refredat.

25. CONVULSIÓ

HURTADO DE MENDOZA 1840

Convulsia, de *convellere*, sacsar. És la contracció violenta i involuntària dels músculs. Aquesta paraula convulsió s'utilitza quasi sempre en plural, siga perquè la contracció violenta i involuntària que la constitueix es reproduïx per intervals curts, siga perquè afecta o interessa a molts músculs al mateix temps.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Sèrie de moviments alternatius i involuntaris de contracció i dilatació.

E. LITTRÉ 1889

Contracció involuntària i instantània dels músculs, suficientment enèrgica per produir un moviment irregular del tronc i dels membres, amb sacsejades més o menys

violentes i brusques com a fenòmens que es produeixen amb diverses interrupcions, amb intervals més o menys llargs de relaxació i calma. Poden ser tòniques o clòniques.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Contracció violenta, involuntària i patològica dels músculs esquelètics que determina moviments irregulars localitzats en un o en diversos grups musculars o bé generalitzats per tot el cos. Sol ésser l'expressió clínica d'una descàrrega neurònica hipersincrònica, bé que pot ésser d'origen psíquic.

26. CORIZA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Coryza Graved. Es dona aquest nom a la inflamació de la membrana mucosa de les fosses nasal i de la dels sinus que s'obren a ella, bé que ocupa tota la membrana pituitària, bé es limite a una porció més o menys gran de la seua extensió.

J. CUESTA I CKERNER 1878

No arreplega aquest terme.

E. LITTRÉ 1889

Rinitis, refredament. Inflamació catarral de la membrana mucosa de les fosses nasals.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Inflamació aguda de la membrana mucosa de les cavitats nasals, catarro nasal.

27. DEBILITAT

HURTADO DE MENDOZA 1840

Debilitas, imbecillitas. Defalliment major o menor, que pot manifestar-se en un individu per moltes causes. No es deu confondre aquest fenomen amb cansament, puix en el primer cas, les forces estan real i permanentment perdudes, sufocades o dissipades, mentre en el cansament es troben deteriorades, només pel moviment excessiu o molt continuat.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Disminució de les forces vitals.

E. LITTRÉ 1889

Falta de forces, disminució general o local, absoluta o relativa de les propietats vitals. Debilitat de la visió és l'ambliopia.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Debilitat: Feblesa, deficiència de força, de vigor, de resolució. Allò en què hom és feble o dèbil.

28. DEBILITATS DE L'ESTÓMAC

HURTADO DE MENDOZA 1840

Debilitat de l'estomac, s'ha de veure cardiàlgia.

J. CUESTA I CKERNER 1878

No parla en concret.

E. LITTRÉ 1889

No arreplega aquest terme.

DICCIONARI MÈDIC 2000

No hi ha definició.

29. DEMÈNCIA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Amencia. Demencia. Morosis. És una espècie d'alienació mental caracteritzada pel desordre dels sentiments i emocions, per la incoherència de les idees i les accions.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Bogeria, alienació mental completa.

E. LITTRÉ 1889

Demència és la pèrdua total o parcial, amb perversió més o menys completa de la intel·ligència, si succeeix a la mania o la monomania és quasi sempre incurable, la que és primitiva es pot curar, la diferència amb l'idiotisme, que és congènit, estriba que el dement ha perdut les seues facultats intel·lectuals mentre l'idiota no les ha tingut mai, i de la malenconia amb estupor perquè en aquesta hi ha una supressió momentània de les facultats intel·lectuals, que poden desaparèixer per complet.

Demència coreica- Corea

Demència paralítica- Poliparesia

Demència senil- Debilitat gradual de les manifestacions intel·lectuals i morals que sobrevé amb l'edat en determinats subjectes. Perden la memòria de les paraules o de les coses actuals; repeteixen amb freqüència les mateixes coses, relatives a actes o esdeveniment dels primers anys; les passions i les afeccions llanguixen, les concepcions intel·lectuals són imperfectes i sols s'expressen mitjançant frases incompletes o també aquelles en les quals el final no guarda harmonia amb el principi. En medicina legal és qualsevol estat mental que priva a l'individu del seu lliure albir.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Síndrome adquirida definida pel deteriorament i la pèrdua de funcions intel·lectuals que determina la desadaptació social de l'individu. Es caracteritza per la pèrdua de memòria, el deteriorament del pensament abstracte, les alteracions del judici i trastorns del llenguatge i de la personalitat, però es preserva el nivell de consciència. És de causa orgànica. Hi ha molts tipus de demència, com la produïda per l'alcohol, l'Alzheimer, epilèptica, esquizofrènica, multiinfàrtica, senil, sifilítica, arteriosclerosa etc.

30. DIARREA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Diarrhaea, del grec *diarreo*, flueix per totes les parts. Malaltia caracteritzada per evacuacions albines, líquides i freqüents, que pareix ser degut a una inflamació superficial de la membrana mucosa dels intestins, o a un augment de secreció, bé de la superfície de la membrana, bé dels òrgans glandular, els quals tenen conductes excretoris que s'aboquen als intestins. veure *Fluix de ventre*.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Evacuació excessiva de materials excrementals per l'anus.

E. LITTRÉ 1889

Evacuació freqüent de dejeccions albines líquides i abundants, constituïdes per matèries alimentaries mal digerides o per productes de secreció hepàtica o intestinal que de vegades contenen sang o trossos de mucosa intestinal. La diarrea és amb freqüència un símptoma de malalties inflamatòries o orgàniques, simples o específiques de l'aparell

gastrointestinal; altres vegades resulta d'un excés d'alimentació o de la mala qualitat de les substàncies ingerides, o bé es manifesta a conseqüència d'un refredament bruscat, d'una emoció moral viva, o pot ser també com símptoma d'algunes malalties generals: tuberculosi, paludisme o sífilis.

Diarrea coleriforme- V. Coleriforme.

Diarrea lientèrica- V. Lienteria.

Diarrea premonitòria- V. Còlera.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Fenomen caracteritzat per major freqüència, major fluïdesa i, sovint, major volum de les deposicions. Tradueix l'acceleració del trànsit intestinal a la qual moltes vegades se suma una hipersecreció mucosa.

31. DIARREA COL·LIQUATIVA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Col·liquatiu. *Collicuativus*. Aquesta paraula és derivada de *colliquescere*, fondre's, dissoldre's, s'aplica a les evacuacions de tota espècie, que són l'efecte d'una fosa, col·liquació o dissolució dels humors i el seu caràcter és el ser excessives; de tal manera que condueixen a una debilitat sempre creixent, que tard o prompte ocasionen la mort. El catarro, la diarrea, la diabetis, gonorrea, hidropesia, leucorrea, leucoflegmasia, salivació, suor, supuració etc poden fer-se o convertir-se en fluxos col·liquatius.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Diarrea de malaltia greu que demacra ràpidament als malalts.

E. LITTRÉ 1889

Col·liquatiu, és un flux que extenua els malalts, i que pareix estar produït per la líquüefacció de les parts sòlides del cos.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Diarrea col·liquativa La que és profusa, que produeix gran deshidratació i desnutrició.

32. DISENTERIA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Dysenteria, veu composta de la grega *dys*, difícilment i de *enteron*, intestí. És una malaltia que consisteix en una diarrea sanguinolenta, deguda a la inflamació dels intestins grossos. Broussai li dona el nom de colitis, perquè la major part de la porció de l'intestí inflammat està format pel colon.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Inflamació intestinal amb evacuacions abundants, freqüents, doloroses, sanguinolentes i purulentes, acompanyades de defecacions i conats de fer més cada vegada.

E. LITTRÉ 1889

Flegmasia intestinal específica, caracteritzada per evacuacions freqüents de matèries mucoses, gleroses, seroses, mesclades amb trossos de membrana mucosa i amb sang; per tenesme, gran tendència a la cronicitat i a les recidives.

Disenteria coleriforme- V. Coleriforme.

Disenteria purulenta- Disenteria dels cafres, *Seringos*.

DICCIONARI MÈDIC 2000

1. Nom donat a diverses malalties que es manifesten pels mateixos símptomes (síndrome disentèrica); gran tenesme i expulsió de nombroses deposicions, poc abundants, amb sang i moc, clàssicament comparades amb l'esput hemoptoic; generalment acompanyada de febre, malestar general i desgana. També és anomenada síndrome disentèrica. 2. Disenteria amèbica: Amebiasi intestinal. 3 Disenteria bacil·lar: Shigel·losi.

33. DOLOR DE COSTAT

HURTADO DE MENDOZA 1840

Veure Pleuresia. Pleuresia de *Pleuritis vel Morbus lateralis*. S'anomena així a la inflamació o flegmasia de la pleura que pot ser aguda o crònica.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Costat, qualsevol de les parts del pit, en alguns llocs vol dir pleuresia.

E. LITTRÉ 1889

Dolor de costat pleurític.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Dolor referent a un hemitòrax, característic de la pneumònia.

34. EDEMATOSI DE L'ESCROT

HURTADO DE MENDOZA 1840

Aedema. S'entén per edema un tumor moll, estès i blanc, sense dolor, ni mutació de color en la pell, que cedeix a la impressió del dit, limitat a una regió del cos i causat per la infiltració de la serositat per la dels restants humors.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Inflor de l'escrot.

E. LITTRÉ 1889

Edema: Infiltració parcial, circumscrita, de teixit cel·lular per un líquid seroalbuminós, transparent, que conté sempre leucocits amb xicoteta quantitat i que contràriament a la serositat d'origen inflamatori, no es coagula amb contacte amb l'aire. Littré quan parla d'Edematosi de l'escrot envia a veure el terme hidrocele.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Edema: Presència d'un excés de líquid a l'espai intersticial. Es produeix sempre que es trenca l'equilibri entre la pressió oncòtica del plasma i la pressió hidrostàtica intravascular (venosa o limfàtica), i també quan augmenta la permeabilitat capil·lar. Quan el líquid s'acumula en una cavitat serosa es forma ascites (peritoneu), hidrotòrax (pleura) o hidropericardi (pericardi). Edema inflamatori: El produït per la inflamació d'un òrgan veí (cel·lulitis, limfangitis, flebitis, erisipela).

La Hidrocele. És una acumulació de líquid en la cavitat, normalment virtual, de la túnica vaginal. Diversos tipus de la hidrocele són: hidrocele adquirida, hidrocele comunicant, hidrocele congènita, hidrocele espinal, hidrocele funicular.

35. ELEFANTIASI

HURTADO DE MENDOZA 1840

Elefancia o Lepra tuberculosa. Elephantiasis. Elephantiasmus. Es designa amb aquest nom una flegmasia crònica de la pell, en la qual, aquest òrgan es presenta dur, tumefacte, amb escames desiguals i informes, arrugat i acaba per ulcerar-se, la qual cosa produeix la caiguda dels pels i de les ungles, la caries dels ossos immediats, etc.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Nom donat a diverses varietats de lepra, malaltia al parèixer diatètica, caracteritzada per tumors voluminosos subcutanis, blancs, o taques i inflors en els peus i en la pell del cos i de la cara, d'aspecte horrible i de naturalesa incurable.

E. LITTRÉ 1889

Malaltia en la qual certes parts del cos en particular els membres inferiors i els òrgans genitals externs, presenten una inflor considerable, que resulta primitivament d'una espècie d'inflamació crònica, amb hipertròfia de la pell i del teixit cel·lular subcutani i dels vasos i ganglis limfàtics.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Malaltia crònica, especialment de les regions tropicals, deguda a l'obstrucció dels vasos limfàtics per un nematode (*Wuchereria bancrofti* o *Brugia malayi*). L'engruiximent de la pell i del teixit subcutani amb fibrosi dóna lloc a un gran augment de volum de les zones afectades, generalment les extremitats inferiors i els genitals externs. La semblança d'aquestes cames, gruixudes i irregularment cilíndriques, amb les potes dels elefants dóna nom a la malaltia. Per extensió, el terme també designa qualsevol afecció que doni engruiximent d'una part.

36. ENCEFALITIS

HURTADO DE MENDOZA 1840

Encephalitis. Paraula que significa inflamació del cervell i que és sinònim de *Cefalitis* que està més en ús. *Cefalitis: Cephalitis.*

J. CUESTA I CKERNER 1878

No arreplega el terme, però sí que arreplega, *Cefalitis* inflamació del cervell i les seues membranes.

E. LITTRÉ 1889

Inflamació de l'encèfal. Segons Littré hi ha diversos tipus d'encefalitis: aguda (meningoencefalitis), crònica (cerebroesclerosi) i en veterinària el vertigen essencial.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Inflamació no supurada d'una part més o menys extensa de l'encèfal. Pot ésser d'origen bacterià, parasitari, micòtic, víric o al·lèrgic; pot ésser primària o secundària a un procés general, i pot presentar-se sola o associada a una afecció meníngia (meningoencefalitis) o associada a una afecció medul·lar (encefalomielitis).

37. EPILÈPSIA

En el Diccionari quan es parla de l'epilèpsia de vegades apareix relacionada amb símptomes, així podem llegir: epilèpsia amb mania furiosa, epilèpsia seguida d'estupidesa, epilèpsia seguida d'un llarg somni.

HURTADO DE MENDOZA 1840

Epilèpsia és una malaltia cerebral primitiva o secundària que es manifesta per accessos més o menys repetits, en els que hi ha abolició completa i sobtada de les funcions dels sentits i de l'enteniment acompanyat de convulsions, normalment l'accés apareix sense que hi haja cap signe que ho anuncie, encara que de vegades és precedit de malestar general, vertígens i entorpiment dels sentits, en ocasions hi ha pèrdua del sentiment, caiguda sobtada, moviments d'ulls, cara roja, púrpura o moradencia, grinyolar de dents, boca espumosa, convulsions dels membres, contorsions del cos, respiració difícil i ranera (estertorosa), i de vegades dejeccions involuntàries. Després dels accessos, els malalts no recorden cosa alguna del que ha passat durant l'atac, presentant: cefalàlgia, pesadesa, laxitud i entorpiment general.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Mal caduc.

E. LITTRÉ 1889

Littré empra tres pàgines del seu diccionari per a parlar de l'epilèpsia. És coneguda per diversos noms, com malaltia hercúlia, malaltia llunàtica, mal diví, mal caduc, mals sants, malaltia sacra. És una malaltia nerviosa, apirètica, crònica, amb accessos caracteritzats per una sobtada de coneixement, convulsions tòniques i després clòniques i coma (Gran mal) o per vertígens de major o menor duració (Xicotet mal). Segons Lasègue l'epilèpsia vertadera, neurosi distinta de les convulsions epileptiformes, depèn d'una asimetria lateral o anteroposteriors del crani, que consisteix en una estretesa del forat occipital, i igualment marcat a nivell de la cara, en la boca. Littré marca com a causes determinants les emocions morals vives, el terror i l'onanisme. Els accessos epilèptics estan provocats per l'excitació dels centres nerviosos, per excessos en menjar, excessos veneris, canvis de temperatura etc. De vegades hi ha un pròdroms amb un aura que anuncia al malalt els accessos. L'atac presenta quatre fenòmens simultanis: la caiguda, la pèrdua de coneixement, el crit i la pal·lidesa de semblant. La caiguda és immediata sense control per part del malalt, acompanyada d'una pèrdua total del coneixement, no n'hi ha voluntat, ni noció cinestèsica del món exterior, ni sensibilitat. Només existeix l'activitat automàtica del sistema nerviós. A continuació el malalt té unes convulsions tònic clòniques. Així l'accés epilèptic presenta quatre fases: la caiguda, el tetanisme, la convulsió clònica i el coma. Littré després d'explicar amb profusió l'atac epilèptic, parla del pronòstic, que segons ell és greu, a causa de les conseqüències, perquè la repetició dels atacs provoca modificacions importants del caràcter i les facultats intel·lectuals, la memòria disminueix, havent una tristesa que alterna amb una gran irritabilitat, podent succeir-se per un deliri, de vegades furios, amb impulsió a l'homicidi i a la violència, ara s'ha passat al deliri epilèptic o bogeria epilèptica.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Síndrome d'expressió clínica variada caracteritzada per l'aparició de fenòmens paroxismals, transitoris, amb pèrdua de consciència o sense, que s'esdevenen en forma de crisis, amb tendència a la repetició. L'enregistrament electroencefalogràfic durant l'atac mostra sempre una hiperactivitat elèctrica neurònica en alguna zona cerebral. També és anomenada mal comicial o caduc o de Sant Joan o de Sant Pau o diví o sagrat o lunar o malaltia de Sant Valentí.

38. ERISIPELA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Erysipela. Paraula grega composta de *erye*, jo arrossega, i de *polios*, cerca de. L'erisipela és un tumor inflamatori de la pell, agut, dolorós, superficial, comunament pla, no circumscrit, d'un color de rosa més o menys encès, que passa momentàniament al blanc en el punt en que es comprimeix amb un dit. Un dels caràcters més notables d'aquesta malaltia és la facilitat amb que la flegmasia abandona el lloc que ocupava per a traslladar-se a altre o s'estén a una major superfície i s'acompanya de febre.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Flegmasia il·limitada de la pell, amb calor, dolor i rubicundesa, que desapareix sota la pressió del dit i torna a presentar-se en quant acaba la compressió.

E. LITTRÉ 1889

Malaltia febril, aguda, general, específica i contagiosa, caracteritzada localment per una inflamació de la pell o de les mucoses. Littré considera que no es pot mantindre la diferència entre erisipela mèdica i la quirúrgica. Per a Littré ambdues presentacions són conseqüència de la penetració d'un verí en el cos, la natura d'aquest verí miasmàtic encara no està determinada, encara que alguns han afirmat que és un *Bacillus* o un *Estreptococo*.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Malaltia infecciosa produïda per estreptococs del grup A, que afecta la pell i el teixit subcutani. Forma una placa vermella, tensa, sensible, de vores netes, que s'estén perifèricament; de vegades s'hi formen vesícules o butllofes. Se sol localitzar en la cara, al voltant d'algun orifici (nas, orelles) on hi ha la porta d'entrada, o bé d'alguna ferida.

39. ERUPCIIONS

En el Diccionari de Madoz es pot llegir: Erupció cutània pels vents càlids, erupcions herpètiques, erupcions psòriques.

HURTADO DE MENDOZA 1840

Erupció. Del vern llatí *eruptere*, rompre, eixir amb força. Aquesta paraula es pren en patologia sota diverses accepcions: 1^a en la d'evacuació sobtada i més o menys abundant d'un fluid qualsevol, com sang, pus, aire, mocs. 2^a en la d'aparició d'un exantema, manifestat per grans, pústules, taques etc. que amb diferents colors i formes es presenten en la pell. 3ª finalment alguns sectors utilitzen la paraula erupció per designar l'exantema mateix.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Aparició en la pell d'una matèria morbífica, sota la forma de grans. Pústules, taques etc., acompanyades de pruija o d'alguns símptomes inflamatoris.

E. LITTRÉ 1889

Desenvolupament en la pell de taques roges, botons, vesícules, etc., amb o sense febre. Veure també exantema.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Aparició sobtada de lesions cutànies. També, el conjunt de les lesions aparegudes, erupció acneiforme, erupció ampul·lar recurrent de peus i mans, erupció de l'estiu, erupció per fàrmacs, erupció fixa, erupció friccional liquenoide, erupció

medicamentosa, erupció de les ovelles, erupció polimorfa de l'embaràs, erupció polimorfa solar, erupció urticant, erupció varicel·lifforme de Kaposi etc.

40. ERUPCIONS PSÒRIQUES

HURTADO DE MENDOZA 1840

Psora és la paraula que antigament tenia altres accepcions, actualment s'usa com sinònim de Sarna. Psòric és sinònim de sarnós. També ens informa que *Alibert* anomena Psoriasi a la sarna pustulosa que no és produïda pel *Acarus scabei*, i que per consegüent es cura de diferent manera, o amb diferents remeis.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Psoriasi: varietat de sarna, que no depèn del àcars, s'avisí, no es cura amb els remeis d'aquesta.

E. LITTRÉ 1889

Erupcions de la naturalesa de la sarna.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Psòric del grec *psóra* que significa pruija. Relatiu o pertanyent a la ronya o sarna.

41. ESCRÒFULA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Scrophulae, de Scrophia, porc o marrà. Inflamació crònica, degeneració tuberculosa dels ganglis subcutanis i dels vasos limfàtics visceralis o subcutanis, que se manifesten en el principi, en un sol punt i després en molts de l'organisme. Aquesta malaltia ha sigut considerada com general en tots els casos i com deguda a una astènia o debilitat específica per la qual, encara sense moltes avantatges l'han combatut amb tònicis i estimulants interior i exteriorment, però en el dia en que es coneix la seua verdadera naturalesa, s'utilitzen emol·lients i derivatius.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Escròfula- malaltia que consisteix en la degeneració dels ganglis o glàndules limfàtiques, principalment del coll, posant-se unflades, dures, indolents, movibles, sense alteració del color de la pell.

E. LITTRÉ 1889

Malaltia constitucional, no contagiosa, en la majoria dels casos hereditaris. Ordinàriament de llarga durada que es manifesta per un conjunt d'afeccions variables, per la localització o per la seua modalitat patogènica, i que tenen com a caràcters comuns: la fixació, la tendència hipertròfica i ulcerosa; i com localització ordinària els sistemes tegumentaris (pell i mucoses), limfàtic i ossi.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Denominació desueta d'un estat morbós, no gaire ben definit, propi d'infants i adolescents, en el qual el més característic era l'adenitis tuberculosa cervical. En les descripcions clàssiques s'hi afegia impetigen, rinitis, otitis, conjuntivitis, etc, que donaven una fàcies especial típica.

42. EXSUDACIONS VENÈRIES

HURTADO DE MENDOZA 1840

Exsudació. Veure *efidrosis*: *Effidrosis*. Veu grega composta de *epi*, sobre i de *idreo*, jo sue. Es designa amb aquest nom una exhalació excessiva o idiopàtica de suor, que origina la debilitat i l'extenuació dels individus.

J. CUESTA I CKERNER 1878

És el mateix que suor, també significa suor crític. Venèries són les malalties que procedeixen originades pels plaers de Venus.

E. LITTRÉ 1889

Traspuament d'un humor a través de les parets del seu receptacle natural, que produeix en la superfície d'aquestes parets un estat d'humitat semblant al que determina la suor. Veneri es diu tot allò que es refereix als plaers de l'amor.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Acció d'exsudar; l'efecte. Exsudar és sortir un fluid d'un òrgan a través dels seus porus, traspuar. Veneri (de Venus, dea de l'amor) és allò que és Relatiu o pertanyent a l'acte sexual, provocat per l'acte sexual.

43. FEBRES

Moltes són les malalties que estan relacionades amb les febres i que apareixen anomenades en el Diccionari: febres gàstriques, febres gastrointestinals, febres gastro-nervioses, febres inflamatòries, febres intestinals, febres nervioses i gàstriques, febres pulmonars.

HURTADO DE MENDOZA 1840

Febre, *Febris*, esta veu que en rigor és llatina, es pren com sinònim de *Febre*. *Calor*, amb aquest nom es designa una malaltia que ataca als marins quan travessen la zona tòrrida. *Febre efemera* no dura mes de 24 hores amb simptomatologia similar a la febre inflamatòria.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Moviment desordenat de la sang, generalment accelerat, amb freqüència de pols, calor augmentat, malestar general i alteració d'una o més funcions de l'organisme.

E. LITTRÉ 1889

En el sentit més general és un estat morbós essencialment caracteritzat per una elevació duradora i patològica de la temperatura, i d'una manera accessòria per altres símptomes menys constants i de menor importància, els quals formen un conjunt anomenat moviment febril. Les febres es poden dividir en tres grups: 1. *Febres efémeras*, són febres continues que duren un o diversos dies i caben ordinàriament per un fenomen crític. 2. *Febres intermitents, remitents o pseudocontinues*. 3 *Febres continues* que comprenen la *dotienenteria*, el tifus, la febre groga, la pesta, el muermo, la febre puerperal, i les piohèmies i a més a més les exantemes febrils, pigota, pallola, escarlatina, vacuna etc.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Augment de la temperatura corporal per damunt de la xifra màxima normal (bucal, 37°C), que manifesta la reacció de l'organisme a algun procés patològic: infeccions, neoplàsies, col·lagenosi, vasculitis, artritis reumatoide, febre reumàtica, malaltia de Still, polimiàlgia reumàtica, malaltia del sèrum, eritema multiforme, sarcoïdosi, febre mediterrània familiar, etc. La febre molt elevada per sobre dels 41,5°C

és anomenada hiperpirèxia. En ambdós casos els mecanismes termoreguladors estan indemnes, per bé que ajustats a un nivell superior d'equilibri tèrmic, sovint amb conservació del descens nictohemeral de la temperatura. La hipertèrmia, a diferència de la febre, és un augment de la temperatura corporal produït per una fallida de la termoregulació. També reben el nom de febres algunes malalties en les quals el símptoma dominant és la febre.

44. FEBRES INTERMITENTS ESTIVALS

HURTADO DE MENDOZA 1840

Malaltia caracteritzada per accessos que desapareixen i tornen a aparèixer en èpoques fixes indeterminades. *Sinoco* de *Synochus*, *Sauvages* i altres anomenen amb aquest nom a un gènere de febres contínues que duren de dues a tres setmanes i que van acompanyades de pols més fort que de costum. Sinoca és la febre que segons Sauvages és contínua, la durada no passa d'un septenari.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Intermitent és una malaltia que es presenta per accessos separats per un interval de temps que desapareix per a tornar a repetir-se. La febre intermitent és aquella que es presenta per accessos en èpoques determinades, deixant un o més dies de descans al pacient.

E. LITTRÉ 1889

Febre que apareix per accessos, amb intervals més o menys remots però ordinàriament regulars i periòdics durant els quals no hi ha cap indicatiu de moviment febril, es caracteritza en tres estadis: 1. Calfred. 2. Calor. 3. Apirèxia. Quan existeixen els tres estadis i es desenvolupen amb l'ordre indicat la febre intermitent s'anomena simple o regular; en cas contrari segons les circumstàncies s'anomena anormal, larvada o perniciosa. D'acord amb la durada dels intervals que separen els accessos la febre intermitent s'anomena: Quotidiana, quan l'accés es manifesta tots els dies, anomenant-se quotidiana simple doble quotidiana o triple quotidiana segons que hi haja un, dos o tres accessos en les 24 hores; terciària quan els accessos es presenten cada dos dies, amb un dia d'apirèxia. Doble terciària, quan els accessos es manifesten tots els dies però no són similars entre sí més que un dia senar a altre (primer i tercer dia) i d'un dia par a altre (segon i quart dia) i així successivament. Quartana, quan els accessos estan separats per dos dies d'apirèxia; s'anomena quartana doble o triple, quan hi ha dos o tres accessos, en compte d'un cada quart dia; doble quartana quan entre quatre dies només el tercer està exempt de febre, i l'accés del quart dia correspon al del primer, l'accés del cinquè dia al del segon i així successivament; *Quintana*, *Sexana*, *Septana*, *Octana* o *Semanal*, *Nonana*, *Decimana*, segons que l'accés es presente cada 5, 6, 7, 8, 9, o 10 dies.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Febre Intermitent: La caracteritzada per accessos separats per intervals d'apirèxia. La més típica és la produïda pel paludisme; altres vegades ho és per una infecció urinària o biliar, o per un abscess.

45. FEBRES REMITENTS MALIGNES

HURTADO DE MENDOZA 1840

No parla en concret de febre remitent, però informa que *Remitent* és un adjectiu aplicat en general a tota malaltia que presenta alternatives marcades de remissió i d'exacerbació de símptomes.

J. CUESTA I CKERNER 1878

No parla

E. LITTRÉ 1889

Es diu en particular de les febres d'origen palúdics en les quals l'interval que separa els accessos pirètics és molt curt comparat amb la durada dels accessos mateix.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Remitent: Caracteritzat (un procés febril o una altra afecció) per remissions.
Febre Recurrent:

1. Febre caracteritzada per accessos separats per alguns dies.
2. Malaltia epidèmica produïda per espiroquetes del gènere *Borrelia* transmesos per polls i altres àcars. Produeix fases d'hipertèrmia que duren de 5 a 7 dies, separades per períodes d'apirèxia d'una durada semblant. N'hi ha una varietat produïda per *B. recurrentis*, transmesa per polls, observada a Europa, el nord d'Àfrica i l'Índia, i una altra produïda per diverses espècies de borrelies transmeses per paparres i xinxes i observable a l'Àfrica, l'Àsia i l'Amèrica del Nord i del Sud.

46. FEBRES TERCIANES

HURTADO DE MENDOZA 1840

Febris tertiana. Nom que es dona a una febre intermitent, l'accés es repeteix cada tres dies, o un dia sí i l'altre no, de manera que el dia que no hi ha febre el malalt es troba completament bé. La terciana pot ser, simple, doble i duplicada. La simple és l'anterior. La doble és aquella en la que el malalt té totes les dies accessos febrils, però de manera que el primer dia es igual al tercer i el segon igual al quart i així successivament. La terciana duplicada o doblada, és la que presenta dos accessos cada dos dies o un dia sí i l'altre no.

J. CUESTA I CKERNER 1878

És la febre intermitent que envaeix per accessos un dia sí i un altre no.

E. LITTRÉ 1889

Envia a intermitents.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Febre terçana. La que apareix cada tres dies, o siga, amb un d'interval. És característica del paludisme produït per *Plasmodium vivax*.

Febre terçana doble. Aquella en la qual l'accés apareix cada dia per la concurrència de dues soques de plasmodi. Coneguda també com a febre quotidiana.

Febre terçana doble. Aquella en la qual l'accés apareix cada dia per la concurrència de dues soques de plasmodi. Coneguda també com a febre quotidiana.

Febre terçana maligna. Paludisme produït per *Plasmodium falciparum*. També rep el nom de febre estivoautumnal, romana o tropical.

47. FEBRES TIFOIDES

HURTADO DE MENDOZA 1840

Tifoïdes. De Thyphodes, és un epítet que es dona a les malalties complicades o acompanyades d'estupor.

J. CUESTA Y CKERNER 1878

Febres o malalties que venen acompanyades de símptomes típics o tifoïdes, és a dir que participa més o menys del tifus.

E. LITTRÉ 1889

Febres que presenten símptomes que caracteritzen les afeccions tifoïdes i que indiquen cert desordre profund de les funcions del sistema nerviós. És un estat d'estupor abatiment físic i depressió intel·lectual en la qual roman el malalt en decúbit dorsal, pareix sumit en contínua somnolència, evita parlar, no respon a les preguntes, es estrany per així dir-ho, a la vida exterior.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Malaltia aguda, infecciosa, produïda per *Salmonella typhi*; és transmesa per l'aigua de beure, la llet, el marisc i per les secrecions dels malalts. Després d'una incubació d'unes tres setmanes apareix la febre progressivament ascendent, astènia, insomni i ensopiment, petites taques rosades al tòrax i abdomen, hepatosplenomegàlia, diarrea, bradicàrdia relativa i, a vegades, hemorràgies i perforacions intestinals. El curs habitual abans de l'antibioteràpia era d'entre 4 i 6 setmanes, amb un període característic amfibòlic a la tercera setmana amb remissions matutines de la febre i millora de l'estupor, propi de la segona setmana. Les recaigudes són freqüents. Les lesions són a les plaques de Peyer i als ganglis mesentèrics. El diagnòstic s'obté per l'hemocultiu i les seroaglutinacions.

48. FLATS

HURTADO DE MENDOZA 1840

Flatus. Nom amb que comunament es coneix vulgarment els paroxismes histèrics, per a Mendoza Histèric és allò que pertany a la Histèria, *Ystera*, matriu, que és una malaltia en la que s'observa una irritabilitat nerviosa excessiva, amb repeticions periòdiques de convulsions, sensació d'estrangulació i suspensió de molts sentits; és el resultat d'una irritació cerebral associada a una irritació dels òrgans de la generació. Per altra banda Mendoza explica que Flatulència és el nom que es dona a les col·leccions de vents que es generen en diferents parts del cos humà i que són més o menys incòmodes segons que la seua expulsió experimente més o menys obstacles, generalment es desenvolupa en l'estomac o en els intestins.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Aire detingut o desenvolupat en qualsevol part o cavitat del cos, ocasionant incomoditats la seua presència.

E. LITTRÉ 1889

Acumulació molesta de gasos en el tub digestiu que de vegades és malaltia. Veure pneumatosi.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Acumulació de gasos a l'interior del cos, especialment a l'estómac o als budells, que produeix una sensació molesta. Rep el nom de flat vaginal l'expulsió sorollosa de gasos de la vagina.

49. FLEGMASIES

HURTADO DE MENDOZA 1840

Veure flegmasia: *Phlegmatia*. Veu derivada de *phlegma*, flema. Nom que donen alguns a la infiltració serosa cutània, que se suposa ser el resultat d'una espècie d'inflamació obscura o blanca des de on naix el nom de leucoflegmasia, amb el que es la coneix més comunament.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Nom genèric donat a totes les inflamacions.

E. LITTRÉ 1889

Paraula que segons Galeno significa tota inflamació amb febre. En l'actualitat es designa particularment amb aquest nom la inflamació dels òrgans interiors. Flegmasies: classe de malalties internes molt freqüents, que consisteixen en una sobreexcitació, que atrau la sang als vasos capil·lars d'un òrgan; d'aquí resulten el dolor, la rubicundesa, el calor, la tumefacció etc. Fenòmens característics de la inflamació.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Inflamació.

50. FLUIXES DE SANG

HURTADO DE MENDOZA 1840

És la metrorràgia. *Fluxus*. És dona en general aquest nom a tota evacuació superabundant dels humors continguts en el cos o promoguts per un estat morbós. Aquestes evacuacions prenen diversos noms, segons l'òrgan que les emana i la naturalesa de l'humor que flueix. Fluxes de ventre és la diarrea, fluxes de sang és la metrorràgia.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Acumulació de sang.

E. LITTRÉ 1889

Eixida ocasional d'un líquid qualsevol a l'exterior. Flux menstrual veure menstuo.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Flux és un vessament abundant i transitori d'un líquid normal o patològic. El terme es refereix habitualment al flux vaginal i és sinònim de leucorrea.

51. FLUXIONS D'ULLS

HURTADO DE MENDOZA 1840

Fluxion. *Fluxió*. Denominació amb que els metges humoristes han designat el moviment que dirigeix la sang o altre humor cap algun òrgan particular amb més força o d'un mode diferent que en l'estat natural; així és que s'anomenen fluxions d'ulls a l'oftalmia.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Acumulació de líquids en els ulls.

E. LITTRÉ 1889

Fluxió és l'arribada d'un líquid al punt en què el crida una causa excitant. Fluxió periòdica dels ulls, Littré envia a veure oftalmia periòdica. L'oftalmia periòdica

també és anomenada com fluxió periòdica dels ulls, oftalmia intermitent, remitent, malaltia llunàtica, llunatisme, lluna i mal de lluna.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Fluxió: Primer estadi de la inflamació, caracteritzat per un augment de volum de la regió inflamada i una gran aportació de sang, congestió activa, hiperèmia activa.

52. FLUXOS HEMORROÏDALS

HURTADO DE MENDOZA 1840

Fluxo, *Fluxus*. Es dóna en general aquest nom a tota evacuació superabundant dels humors continguts en el cos o promoguts per un estat morbós. Aquestes evacuacions prenen diversos noms, segon l'òrgan que l'emet i la naturalesa de l'humor que flueix. Així és que s'anomena flux de ventre a la diarrea, flux de sang a la metrorràgia, flux hemorroïdal a les hemorroides que flueixen.

J. CUESTA I CKERNER 1878

No ho arreplega.

E. LITTRÉ 1889

Hemorroides. Tumors formats per les venes del recte dilatades i que poden donar un flux de sang per l'anús que s'anomena flux hemorroïdal.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Fluxos sanguinis actius.

53. FRACTURES

HURTADO DE MENDOZA 1840

Fractura de *Frango*, trencar. En cirurgia s'anomena així tota solució de continuïtat dels ossos, produïda per una causa externa.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Ruptura o trencament d'un o més ossos.

E. LITTRÉ 1889

Solució de continuïtat d'un o molts ossos, produïda normalment per una violència exterior i de vegades per la contracció forta i sobtada dels músculs que donen inserció al ossos.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Solució de continuïtat d'un o més ossos, consecutiva generalment a un traumatisme o, a vegades, a una contracció violenta dels músculs que s'hi insereixen; també pot ésser deguda a una malaltia de l'os. La fractura esquelètica s'acompanya de lesions més o menys importants de les parts toves del voltant, músculs, vasos i nervis; el conjunt de les parts interessades pel traumatisme s'anomena focus de fractura.

54. GASTRÀLGIES

HURTADO DE MENDOZA 1840

Veü composta del grec *gaster*, estómac i de *algos* dolor, per tant vol dir dolor d'estómac, i en especial nerviós.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Dolor d'estómac.

E. LITTRÉ 1889

Neurosi dolorosa de l'estómac, caracteritzada per un patiment en l'epigastri, o més a sovint per un dolor viu, lacerant amb sensació de punxades, cremor etc. Dolor que s'origina a nivell de l'apèndix xifoides, es propaga als hipocondris i aplega fins a l'esquena. Pot ser prou viu i provocar síncope i convulsions. La pressió en l'epigastri i la ingestió d'aliments calmen la gastràlgia en alguns cassos, en altres l'augmenten.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Dolor a l'estómac o a l'epigastri, gastrodínia.

55. GASTRITIS

HURTADO DE MENDOZA 1840

Gastritis, de *gaster*, estómac i la terminació grega *tis*, que significa inflamació, inflamació de l'estómac en la membrana mucosa.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Inflamació de l'estómac.

E. LITTRÉ 1889

Inflamació de la membrana mucosa de l'estómac que es desenvolupa d'una manera ràpida (gastritis aguda) o lenta (gastritis crònica).

DICCIONARI MÈDIC 2000

Inflamació de la mucosa gàstrica. Les molèsties i trastorns que produeix són molt variats, a vegades molt escassos, i depenen de la vivor del procés.

Gastritis crònica. Malaltia rehabilitada per la fibroscòpia després d'una època de diagnòstic abusiu i d'una altra de menysvaloració. Es manifesta per una dispèpsia de símptomes variables, segons les alteracions anatòmiques.

56. GASTRODÍNIA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Gastrodynia. Dolor de l'estómac i particularment reumàtic.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Dolor de ventre o d'estómac, amb opressió i ansietat i sense febre.

E. LITTRÉ 1889

Sensació d'ansietat i de constricció en l'epigastri, sense amenaça de lipotímia com en la gastràlgia.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Gastràlgia.

57. GASTROENTERITIS

També apareix en el Diccionari: gastroenterohepatitis a causa de les insolacions.

HURTADO DE MENDOZA 1840

Gaster, estómac i *entero* intestí. Inflamació de la membrana mucosa de l'estómac i intestí prim.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Gastro-entèric, que pertany a l'estómac i a l'intestí. Inflamació d'ambdues.

E. LITTRÉ 1889

Inflamació simultània de la mucosa de l'estómac i dels intestins, caracteritzada pels símptomes d'aquesta doble afecció.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Inflamació de la mucosa gàstrica i de la intestinal alhora.

58. GONORREES SIFILÍTIQUES

HURTADO DE MENDOZA 1840

Gonorrhoea. Veu grega formada de *gone*, semen i de *reo*, jo flueix. Flux de semen. Nom impropri donat antigament a la blenorràgia, l'efecte de la qual consisteix en un flux de moc i no de semen. Aquesta última malaltia (gonorrea) ha sigut descrita pels autors moderns amb el nom de espermatorrea (espermacrasia).

J. CUESTA I CKERNER 1878

Flux involuntari de semen sense erecció ni voluptuositat. Sífilis és una malaltia de moltes formes, pareix que procedeix d'un virus contagiós que es transmet pel contacte immediat i sobretot pels òrgans sexuals en l'acte del coit. S'anomena també gèl·lic, mal veneri, napolitana, etc.

E. LITTRÉ 1889

Gonorrea: pròpiament flux de semen, Littré envia a Espermatorrea. Gonorrea també és un nom antic de la blenorrea.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Gonorrea:

1. Vessament d'esperma fora de l'ejaculació. La creença que la hipersecreció de moc uretral era pèrdua d'esperma, ha dut a l'error de considerar el terme com un sinònim de blenorràgia.
2. Impròpiament és la uretritis gonocòccica; especialment, la forma crònica, gonoblenorrea.

59. GOTA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Artritis, *poagre*. Inflamació periòdica de les articulacions unida a una irritació continua o intermitent de les viscères de la digestió. Comença la majoria de les vegades per les articulacions xicotetes dels dits dels peus i en especial per la del dit gros. S'ha dividit la gota en: 1 anòmala, quan la irritació predomina algunes vegades en les viscères i altres en les articulacions. 2 atònica, quan se suposa existeix sense inflamació, o només acompanyada de lleugers dolors en les articulacions amb atonia de l'estomac, anorèxia, dificultat en les digestions, vòmits, dispnea, cefalàlgia etc. units a un estat de debilitat general. 3 gelat, que va acompanyada de sensació de fred i de poc dolor. 4 càlid quan existeix amb calor i molt de dolor. 5 imperfecta amb dolor o sense ell en les articulacions, no havent començat d'un mode regular. 6 incompleta quan sols estan unflades algunes articulacions, o sols s'unflen per la nit, sense dolor i únicament amb dificultat en els moviments. 7 mal situada, quan desapareix, sobtadament de les articulacions i es fixa en les viscères. 8 retropulsió quan succeeix en la mal situada, etc.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Flegmasia crònica del sistema fibrós de les articulacions, amb superabundància d'elements nodridors en la sang i excés d'assimilació en les parts atacades.

E. LITTRÉ 1889

Afecció considerada en un principi com catarral, va rebre el nom de gota perquè es creia que era ocasionada pel dipòsit d'una gota d'algun humor acre en les superfícies articulars. La gota difereix del reumatisme que es localitza en les mateixes zones articulars, per l'existència de l'excés d'urat de sosa en la sang i pel dipòsit d'aquesta sal en les articulacions. Provocada per una pertorbació de la nutrició.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Malaltia produïda per la precipitació de cristalls d'urat monosòdic com a conseqüència de l'augment de la uricèmia. Les manifestacions clíniques inclouen: a) episodis d'artritis aguda (atac de gota), bursitis o tenosinovitis, que tendeixen a ésser autolimitats i recurrents; b) dipòsits d'urat monosòdic (tofus) en les articulacions, al seu voltant o en altres zones allunyades; c) nefropatia crònica, i d) litiasi úrica. La hiperuricèmia és deguda a dos mecanismes: 1) augment de la síntesi d'àcid úric (defectes enzimàtics o augment del catabolisme de les purines), 2) deficiència de l'excreció renal de l'àcid úric. La malaltia s'associa freqüentment amb obesitat, diabetis, hiperlipèmia, hipertensió i arteriosclerosi.

60. HEMATÈMESI

HURTADO DE MENDOZA 1840

Hematèmesis, de *hayma*, sang i de *hemeto*, vomitar. Vòmit de sang exhalada en la superfície de la membrana mucosa de l'estómac. En la nosologia de Sauvages constitueix el gènere quart de la classe *Flujos*. Alibert dona a aquesta malaltia el nom de Hematemesia, i en la seua nosologia natural forma el gènere quinze de l'angiosi.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Igual que gastrorràgia. Hemorràgia que ve de l'estomac.

E. LITTRÉ 1889

Vòmit de sang exhalada en la superfície de la membrana mucosa de l'estómac; hemorràgia gàstrica que s'anomena gastrorràgia.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Vòmit de sang procedent de l'estómac o de la part inferior de l'esòfag. Pot ésser de sang fresca o bé de restes hemàtiques enfosquides (vòmit de pòsit de cafè). V hemorràgia.

61. HEMIPLEGIA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Hemiplegia, de *hemi*, medi i *plexo*, ferir. Amb aquesta denominació es designa la paràlisi d'un dels costats del cos que quasi sempre és simptomàtica d'una afecció cerebral.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Paràlisi d'un costat del cos.

E. LITTRÉ 1889

Paràlisi que ataca una meitat del cos i que ocupa el costat oposat a aquell en el que resideix en el cervell, la lesió que la determina (congestió, hemorràgia, reblaniment i tumor). Com l'hemiparèsia, l'hemiplegia pot acompanyar a una afecció de la medul·la o constituir una de les manifestacions de l'histerisme.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Síndrome neurològica provocada per una lesió dels centres o de les vies piramidals (còrtex cerebral, càpsula interna, tronc encefàlic i medul·la espinal), consistent en la pèrdua més o menys completa de la motilitat d'una meitat del cos. L'hemiplegia d'instauració sobtada acostuma a ésser originada per un accident vascular cerebral, i només rarament és secundària a tumors, traumatismes cranials o esclerosi múltiple. Si l'establiment de l'hemiplegia es produeix de forma subaguda o crònica es tracta generalment d'un tumor cerebral primari o metastàtic, un abscess cerebral o un hematoma subdural. V també diplegia i paraplegia.

62. HEMOPTISI

HURTADO DE MENDOZA 1840

Haemophthisis. Veu grega composta de *haymus*, sang i de *ptusis*, derivat de *ptuo*, escopir, gargallejar. El terme vol dir expectoració de sang. Es tracta de l'hemorràgia que es verifica per la membrana mucosa dels bronquis, de la tràquea, arteria o de la laringe, i segons altres la que depèn de la ruptura o erosió d'alguns vasos del pulmó, acompanyat comunament de tos.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Esput de sang. Hemorràgia procedent de qualsevol punt de les vies respiratòries, que se verifica per la boca.

E. LITTRÉ 1889

Expectoració d'una quantitat determinada de sang roja i espumosa.

La causa més freqüent és la tuberculosi. Es diferencia de l'hematèmesi pel color vermell de la sang mesclada amb l'escuma bronquial.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Expulsió de sang per les vies respiratòries, gairebé sempre produïda per alguna lesió d'aquestes vies (bronquièctasi) o del pulmó (tuberculosi, càncer).

63. HEMORROIDE

HURTADO DE MENDOZA 1840

Haemorrhoides, de hayme, sang i rheo, fluir, és l'hemorràgia que es verifica per l'extrem de l'intestí recte i els tumors particulars que es formen prop de l'orifici de l'anus, en açò es funda la divisió general que es fa de les hemorroides o almorra: flogonica i cegues.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Hemorroide, tumor xicotet i dolorós que sol presentar-se en el cantell exterior i interior de l'anus. Recull el terme hemorroïdal, tant que són les venes i arteries de l'anus, on es fan les hemorroides, i tot allò que pertany a les afeccions d'aquests vasos sanguinis.

E. LITTRÉ 1889

Tumors formats per les venes del recte dilatades, que poden provocar flux de sang per l'anus.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Varicositat dels plexes venosos de la paret del canal anal o del recte, recoberta per la mucosa corresponent, que fa protuberància dins la llum de l'òrgan, especialment quan augmenta la pressió portal i els esfínters són relaxats durant la defecació. Les

venes afectades són principalment les del plexe hemorroïdal intern o submucós, tributària de la vena hemorroïdal superior. No obstant això, llevat de l'estadi molt precoç de les hemorroides internes, el plexe venós hemorroïdal extern o subcutani del segment corresponent del canal anal participa també del procés varicos. A part de l'estructura venosa, el contingut de l'hemorroide inclou una petita branca arterial, procedent de l'artèria hemorroïdal superior. Les hemorroides de llarga duració poden transformar-se en masses fibroses denses. El seu nombre és variable, però gairebé sempre es distribueixen en tres grups principals: hemorroide anterior dreta, hemorroide posterior dreta i hemorroide lateral esquerra. Segons llur volum es classifiquen en hemorroides de primer, segon i tercer grau. Des del punt de vista etiològic poden catalogar-se en dues categories: hemorroides internes consecutives a una obstrucció orgànica de la circulació portal, que interfereix el retorn venós de les venes hemorroïdals (cirrosi hepàtica, trombosi de la vena porta, tumors abdominals, embaràs, carcinoma del recte), i hemorroides idiopàtiques sense evidència d'obstrucció venosa que són les més freqüent. En el darrer cas hom invoca factors hereditaris, el restrenyiment i la sedestació professional. Els signes clínics cardinals són l'hemorràgia i el prolapse, mentre que el dolor local allerat és més aviat un símptoma de complicació (trombosi). Altres manifestacions clíniques són les descàrregues mucoides i la irritació anal. És possible l'establiment d'una anèmia secundària a hemorràgies repetides. També és anomenada popularment morena.

64. HERPES

HURTADO DE MENDOZA 1840

Herpes, Impetigo, *Serpigo*. Inflamació de la pell crònica la majoria de les vegades, que es presenta sota la forma de ampolletes xicotetes, o de pústules acompanyades de pruija, que es trenquen i deixen xorrar un humor icorós, que assecant-se forma crostes o escames. També es presenta algunes vegades amb l'aparença d'una úlcera de la pell, i d'altres no és més que un simple eritema d'aquest teixit. Els diferents caràcters amb que es presenta l'afecció, ha fet que Alibert distingeix moltes espècies, que són les següents:

1. *Herpes crustaci (Herpes crustaceus)*. Crostes de diferents formes i colors que després d'haver caigut al cap d'un cert temps, són de seguida reemplaçades per altres.
2. *Herpes erythemoides*. Grans xicotets, rojos i inflamats que acaben descamant-se.
3. *Herpes furfuraci*. Exfoliació lleugera de l'epidermis, similar al segó.
4. *Herpes flictenoide*. Flictenes plenes de serositat icorosa, que després de assecar-se deixen escames rogenques.
5. *Herpes pustulós (Herpes pustulosus)*. Pústules de volum variable, més o menys distant unes de les altres, que es cobreixen de crostes o escames que deixen després de la seua caiguda taques roges en la pell.
6. *Herpes corrosiu (Herpes exedens)*. Grans pustulosos o úlceres que subministren un pus icorosos, i que estenent-se en latitud i profunditat destrueixen la pell, els músculs i de vegades els cartílags.
7. *Herpes escamós (Herpes Squamesus)*. Exfoliacions de l'epidermis, més amples que en l'herpes furfuraci.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Malaltia de la pell, consistent en plaques de grans agrupats sobre una superfície inflamada, acompanyada de pruija i formant una crosta susceptible d'estendre's més o menys. Caràcter crònic, pareix sostingut per un principi morbós existent en la sang.

E. LITTRÉ 1889

Malaltia de la pell caracteritzada per vesícules. A la vista d'aquesta definició tan genèrica, Littré considera que el terme Herpes hauria de reservar-se a l'herpes febril: facial o labial, i per altra banda a l'herpes genital.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Terme emprat per a designar diverses dermatosis, fonamentalment causades pels virus de la família Herpes viridae (virus de l'herpes simple i virus de la varicel·la-zòster), caracteritzades per l'erupció aguda d'un o més grups de vesícules, sobre una base eritematosa, de localització.

65. HIDROPESIA

Anasarca.

HURTADO DE MENDOZA 1840

Hydrops, de *hidro* aigua i *ops* aspecte. Terme genèric, que comprèn tota acumulació morbosa de serositat en les cavitats o en les arèoles, o en quists o cavitats accidentals. S'ha dividit en activa i passiva, segons les circumstàncies que es desenvolupen i dels símptomes generals que les acompanyen. Per altra banda segons el lloc que ocupen es distingeixen en hidropesies del teixit cel·lular, de les membranes seroses i en enquistades. Veure: Anasarca, Edema, Hidrocèfal, Hidrorraquis, Hidrotòrax, Hidropericardia, Ascites, Hidrocele i Quist.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Tota acumulació morbosa de serositat en qualsevol part del cos.

E. LITTRÉ 1889

Generalment qualsevol vessament de serositat en una cavitat qualsevol del cos o en el teixit laminós.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Acumulació de líquid plasmàtic en determinades cavitats naturals del cos i en el teixit subcutani. Aquest terme és actualment molt poc emprat, mentre que el seu sinònim *hidrop* és usat en alguns casos.

66. HIPOCONDRIA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Hypochondriasis, *Hypochondria*, de *hupo*, baix, i de *chondros*, cartílag. Es dóna aquest nom a una malaltia en la que s'observa una susceptibilitat moral excessiva, desconfiança, temors, tristesa, disgust a la vida, dolors en l'abdomen, alteracions en la digestió, una espècie d'ansietat o inquietud i emocions sobtades causades per sorpresa. Consisteix aquesta malaltia en la coincidència d'una irritació encefàlica crònica amb una irritació gàstrica del mateix tipus. El règim, l'exercici, l'aire lliure i la tranquil·litat d'esperit són els medis que poden curar aquesta malaltia

J. CUESTA I CKERNER 1878

Tristesa, malenconia profunda. Malaltia caracteritzada per desordres digestius, tristor profunda, susceptibilitat moral exaltada, preocupació continua sobre mals imaginaris i salut aparent.

E. LITTRÉ 1889

Trastorn intel·lectual caracteritzat bé per inquietuds perpetues en allò referent a la salut, per tendència a exagerar els sofriments reals o a crear-se'n d'altres imaginaris, en aquest cas es tracta de la hipocondria Simple no vesànica. Bé per al·lucinacions delirants relatives a la personalitat física, en aquest cas es tracta d'una hipocondria vesànica o bogeria hipocondríaca, aquesta pertany únicament als alienats. Per a Littré la Hipocondria no és considerada una malaltia física sinó únicament una malaltia cerebral, una mena de neurosi, el tractament de la qual consisteix quasi exclusivament en l'ús de mitjans higiènics i influències morals.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Trastorn mental caracteritzat per l'ansietat respecte a la salut pròpia i per la tendència a exagerar els sofriments reals o imaginaris.

67. HIPOCONDRÍACS

HURTADO DE MENDOZA 1840

El que està afectat d'hipocondria.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Afectat d'hipocondria.

E. LITTRÉ 1889

Malalt de la Hipocondria.

DICCIONARI MÈDIC 2000

1 adj. Relatiu o pertanyent a la hipocondria.

2 adj. i m i f Afectat d'hipocondria.

68. HISTÈRIA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Hysteria, de *ysteria*, matriu. Malaltia en la que s'observa una irritabilitat nerviosa excessiva, amb repetició periòdica de convulsions, sensació d'estrangulació i suspensió de molts sentits. És el resultat d'una irritació cerebral associada a una irritació dels òrgans de la generació.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Histerisme: Malaltia pròpia de la dona, que al parèixer procedeix de l'úter, manifestant-se per accessos de sufocació, pandiculacions, convulsions i a vegades pèrdua de coneixement, dolors de cap, tristor profunda, etc.

E. LITTRÉ 1889

Histerisme: Malaltia que se suposa que té el seu origen en l'úter. Es manifesta per accessos caracteritzats per la sensació d'un globus histèric que pareix una part de la matriu que puja cap a l'estómac amb calor o fred, continuant després cap al pit o el coll, on produeix una mena de sufocació i estrangulació. Si l'accés és fort aquests fenòmens venen seguits per pèrdua del coneixement i moviments convulsius sovint molt violents que poden provocar paràlisi de circulació, respiració i demes funcions orgàniques. De vegades els malalts es queixen de dolors violents en el cap. L'histerisme es diferencia

de l'epilèpsia per la naturalesa dels moviments convulsius, que no afecta els músculs de la cara i per la falta de saliva escumosa. La duració dels atacs és variable, es presenta quasi sempre en dones de 15 a 30 anys com a conseqüència d'un temperament nerviós exaltat per un desamor, lascívia, la influència de lectures o de conversacions eròtiques; en una paraula tot allò que pot determinar un estímul de l'aparell generador. En l'època es considerava que l'histerisme era un conjunt de símptomes resultants de l'estat d'excitació i sofriment de l'úter o dels ovaris i de la reacció d'aquests sobre el sistema nerviós.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Neurosi complexa, observable especialment en les dones, que no solament altera el curs normal dels processos psíquics, sinó que també és causa de trastorns motors (convulsions, paràlisi, catalèpsia), sensorials (hiperestèsia, anestèsia, al·lucinacions), digestius, vasomotors i d'altres. Tots aquests fenòmens poden ésser provocats per suggestió o autosuggestió.

69. HISTÈRIC

HURTADO DE MENDOZA 1840

Que pertany a la histèria.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Concernent a histerisme.

E. LITTRÉ 1889

Que es refereix a la matriu o a l'histerisme.

DICCIONARI MÈDIC 2000

1 adj. Relatiu o pertanyent a la histèria.

2 adj. i m i f Afectat d'histèria.

70. ICTERÍCIA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Icterus, icteritia. Es dona aquest nom a una malaltia caracteritzada pel color groc dels ulls i de la pell, la blancor de les matèries fecals, l'orina de color roig obscur, un dolor sord en la regió del fetge i un infart o inflor més o menys sensible de tot l'abdomen.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Malaltia caracteritzada pel color groc de la pell dels malalts, l'orina safranada i excrements blancs, sense febre. S'atribueix a obstacles en la secreció de la bilis.

E. LITTRÉ 1889

Coloració especial de diversos teixits i humors del cos que apareix com símptoma morbós i no com a malaltia. Unes vegades el pigment que dona aquesta coloració prové de la bilis (icterícia vertadera, bilifeica) en altres casos prové de la sang (pseudoicterícia, hemaifeica).

DICCIONARI MÈDIC 2000

Anomalia caracteritzada per coloració groguenca de la pell, les mucoses i l'escleròtica produïda per un augment de la bilirubinèmia. Quan és molt lleu (subicterícia) només es detecta a les conjuntives, les mucoses o en zones de pell molt clara, sempre amb llum natural. Pot ésser deguda a un excés de producció de bilirubina o a un defecte de conjugació o d'excreció. Popularment rep el nom de fel sobreixit.

71. IDIOTISME

HURTADO DE MENDOZA 1840

Obliteració normalment congènita i de vegades adquirida de les facultats intel·lectuals i afectives quasi constantment lligada a un defecte del desenvolupament del cervell. Idiota és el que té mancança de les facultats intel·lectuals per formar part de l'estat social ni tampoc per cuidar de la seua pròpia conservació.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Demència originària. Els alienistes col·loquen l'idiotisme, com l'últim període de la demència.

E. LITTRÉ 1889

Malaltia congènita, que prové de la primera infantesa, que consisteix anatòmicament en una falta major o menor d'organització o desenvolupament del cervell; simptomàticament es tracta d'una falta o insuficiència corresponent del desenvolupament de les facultats sensorials, intel·lectuals, morals o afectives. L'idiota es diferencia del dement que aquest ha tingut abans intel·ligència.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Idiotesa. Qualitat d'idiota, manera d'ésser de l'idiota, o també paraula, fet, propis d'un idiota. Idiota és dit de la persona que pateix idiòcia. La idiòcia és un estat de dèficit d'intel·ligència, congènit o adquirit precoçment, en el qual l'individu posseeix un quocient intel·lectual que oscil·la entre 0 i 20 i una edat mental que no sobrepassa els tres anys, i no pot comunicar-se per la paraula ni comprendre les expressions dels altres.

72. IMBECIL·LITAT

HURTADO DE MENDOZA 1840

Imbecillitas ingenii facuitas. Estat d'alguns individus que per la debilitat dels òrgans destinats a la manifestació del pensament són incapaços d'eleva-se als coneixements comuns, als demes individus.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Embadocament, falta de raó.

E. LITTRÉ 1889

Grau atenuat de l'idiotisme. La imbecil·litat és una debilitació de l'esperit produïda per un desenvolupament imperfecte dels òrgans que presideixen les facultats intel·lectuals i afectives, és un grau atenuat d'idiotisme. Totes les facultats existeixen en els imbecils, però la mobilitat de les seues idees, la falta d'energia del seu caràcter fa que no produïsquen res, no perfeccionen res i no puguem elevar-se a idees generals i abstractes, encara que alguns expressen amb facilitat la música i la poesia. La imbecil·litat pot presentar-se en casos accidentals a conseqüència de la febre tifoïdal, en els xiquets. Els imbecils poden rebre de vegades certa educació.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Forma de frenoastènia biopàtica, grau d'endarreriment mental amb QI comprès entre 35 i 50. Rep el nom d'imbecil·litat mongòlica el mongolisme.

73. IMPOTÈNCIA VIRIL

Debilitat viril.

HURTADO DE MENDOZA 1840

Impotentia. Nom que es dona a la ineptitud que té un o altre sexe per a l'acte veneri i a la impossibilitat de poder propagar l'espècie per algun vici que s'oposa a l'execució d'aquesta funció. No es deu confondre amb esterilitat. També hi ha gent que ha utilitzat la paraula impotència com sinònim de debilitat i altres d'adinàmia.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Impossibilitat d'executar l'acte veneri. Es distingeix de l'esterilitat que en la impotència no es pot verificar el coit, mentre que en l'esterilitat es verifica el coit però és infecund. La impotència pot ser: Absoluta, quan depèn de la falta absoluta d'òrgans o de vici de conformació d'aquests i Constitucional quan és el resultat d'un temperament apàtic o d'una debilitat general. Directa és la que consisteix en debilitat especial dels òrgans genitals. Indirecta la que malgrat l'estat vigorós i aptitud física suficient, no es verifica el coit per estar distreta l'acció vital cap a altre punt de l'economia.

E. LITTRÉ 1889

Impossibilitat d'exercir l'acte sexual. Els termes impotència, anafrodisia i esterilitat no són sinònims. Mentre en la impotència hi ha desig sexual, l'anafrodisia no en presenta, i per altra banda mentre que la còpula és impossible o incompleta en la impotència si que existeix en l'esterilitat o agenèsia, però en aquest cas no va seguida de fecundació posterior.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Incapacitat de l'home per a assolir l'erecció. És deguda a una multiplicitat de factors etiològics, tant orgànics com psíquics (aquests, en un 95%).

74. INAPETÈNCIA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Innapetentia. És el defecte o falta d'apetit.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Pèrdua d'apetit.

E. LITTRÉ 1889

Sinònim d'anorèxia.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Manca de gana de menjar, anorèxia.

75. INDIGESTIONS

HURTADO DE MENDOZA 1840

Sinònim de dispèpsia. Dispèpsia de *Dyspepsia*, és una veu grega composta de *dys*, difícilment i de *pepto*, jo coc, jo digereix. Significa aquesta paraula digestió difícil, és a dir la dificultat de realitzar-se la digestió. Normalment és un símptoma d'una malaltia i acompanya a la major part d'afectes morbosos.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Pertorbació sobtada més o menys accentuada de la funció digestiva.

E. LITTRÉ 1889

Desordre passatger i sobtat de les funcions digestives que generalment sobrevé algunes hores després de la ingestió de molta quantitat d'aliments de mala qualitat, àcids, gelats o sota la influència d'una causa estranya, com l'acció del fred o una viva emoció moral.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Trastorn transitori produït per la digestió deficient d'algun menjar, empatx, enfarfec, enfit.

76. INFART

En el Diccionari apareixen denominacions com: infarts de glàndules escrofuloses, infarts de les vísceres intestinals.

HURTADO DE MENDOZA 1840

Infart. *Ingurgitatio*. Encara no estan els metges d'acord, sobre la vertadera significació d'aquesta paraula, perquè si es consulten els diversos autors, es veu que uns l'utilitzen com sinònim d'ingurgitacions, és a dir, d'obstacles que es formen en els vasos sanguinis del cos humà, en els quals no poden córrer fàcilment els fluids, siga per molt espessor. Alguns ho usen com sinònim d'inflamació crònica, altres d'induració, altres d'inflor i altres d'obstrucció.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Infart és el augment del volum d'una part d'un òrgan degut a l'acumulació d'humors en el teixit o parènquima del mateix, faltant per altra banda els demes símptomes propis de les inflamacions o congestions actives, amb les que no deu encara que pot fàcilment confondre's.

E. LITTRÉ 1889

Infartus. Nucli sanguini, format per un teixit a conseqüència de l'obliteració per trombosi o embòlia d'un o molts vasos d'aquest teixit.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Infart: Necrosi localitzada en una porció de parènquima deguda a la manca d'irrigació per obstrucció trombòtica o embòlica de l'artèria o les artèries corresponents. Infart intestinal Necrosi isquèmica de la paret intestinal produïda per una oclusió arterial de l'artèria mesentèrica superior (arteriosclerosi, embòlia, aneurisma aòrtic, vasculitis sistèmica) o bé una trombosi venosa mesentèrica, que produeix un quadre greu d'abdomen agut amb lesions necròtiques transmursals extenses i massives.

77. INFLAMACIÓ

Diverses són les inflamacions que apareixen com malalties en el Diccionari: inflamació abdominals, inflamació dels intestins, inflamació interna, infermetat inflamatòria per l'excessiu oxigen que es respira.

HURTADO DE MENDOZA 1840

Inflamatio de *inflamare*, inflamar. Causa del dolor viu i urent que se sent en una part inflamada. S'ha donat el nom d'inflamació a l'estat d'un teixit orgànic rubicund, calent, entumit i dolorit. Broussais dóna aquest nom a tota exaltació local dels moviments orgànics, prou considerable per torbar o alterar l'harmonia de les funcions i per desorganitzar el teixit que s'ha fixat; després aquest autor, ha estès el nom d'inflamació a les irritacions que no duen implícites la desorganització dels teixits i a les malalties que fins aleshores es denominaven febres. La discussió que sosté gira al voltant de la paraula i dels fets. La discussió sobre les paraules consisteix que uns limiten molt el nom d'inflamacions, mentre que Broussais estén molt la significació. La discussió de fet consisteix en saber si les irritacions no anomenades inflamacions i els

estats morbosos generals anomenats febres, són de la mateixa naturalesa que les inflamacions, a les que tot el mon convé en donar-li aquest nom. Hurtado parla sobre la distinció que s'ha volgut fer entre inflamació i irritació, on es diu que la inflamació pròpiament dita és el més alt grau de la irritació i que no es diferencia d'aquesta sinó per una major persistència, sobre aquesta distinció. Hurtado comenta que és el mode d'eternitzar les discussions i el que és pitjor, l'aplicació de les doctrines terapèutiques perilloses, el fer dues malalties de dos extremitats d'una sola cosa.

J. CUESTA I CKERNER 1878

És l'acte d'inflamar-se un cos provocant flama. En medicina és l'augment en un o més òrgans de la circulació de la sang, amb rubicundesa, tumefacció i dolor.

E. LITTRÉ 1889

Estat morbós caracteritzat per tumefacció, rubicundesa, calor i dolor.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Reacció inespecífica del teixit conjuntiu, com a resposta a una agressió física, química o bacteriana, que serveix per a eliminar, diluir o encerclar l'agent agressiu i els teixits lesionats. L'expressió clínica habitual és constituïda per calor, vermellor, inflor i dolor, i el substrat histològic és la vasodilatació i la presència d'un exsudat, que pot ésser serós, fibrinos o purulent.

78. IRRITACIÓ

Diverses són les malalties designades com irritacions que apareixen en el Diccionari: irritacions cròniques del fetge, irritacions cròniques gastrointestinals, irritacions cròniques de la lleterola, irritacions cròniques de la melsa, irritacions estomacals, irritacions nervioses.

HURTADO DE MENDOZA 1840

Irritatio, de *in* privar, i de *ritas*, mode habitual. És l'estat d'un teixit orgànic, o d'un òrgan, en el qual hi ha excés de moviment vital, manifestat comunament per l'exaltació de la circulació i de la sensibilitat. Broussais defineix la irritació com la sobreexcitació morbosa de la vitalitat. Altres l'han definit com l'excitació vital que excedeix al tipus normal particular al subjecte.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Exaltació morbosa de la irritabilitat que constitueix el primer grau de la inflamació. Irritabilitat és la facultat que tenen els cossos vius de reaccionar al contacte dels cossos estranys.

E. LITTRÉ 1889

És l'estat d'un òrgan en el que l'excitació necessària per l'exercici de les seues funcions ha arribat a adquirir tal intensitat que es trenca l'equilibri resultant de la balança d'aquestes funcions. L'excitació i la irritació són dos graus de la mateixa acció que difereixen en la intensitat, aquesta depèn tant dels òrgans com de la naturalesa de l'excitant de manera que per a un individu o òrgan, una substància pot ser excitant i la mateixa per a un altre individu o òrgan, ser irritant.

DICCIONARI MÈDIC 2000

1. Acció d'irritar o irritar-se; l'efecte.
2. Estat de sobreexcitació o de sensibilitat exagerada, psíquica o física, de tot l'organisme o d'una part.

Irritació cerebral. Segon estadi de la contusió cerebral.

Irritació directa. La que respon a un estímul directament aplicat a una part del cos.

Irritació funcional La que no respon a cap lesió orgànica.

3. Sinònim vulgar d'inflamació.

79. JOVES CLORÒTIQUES

HURTADO DE MENDOZA 1840

Joves afectades de clorosi.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Joves amb clorosi.

E. LITTRÉ 1889

Joves amb clorosi.

DICCIONARI MÈDIC 2000

No hi ha definició

80. LEPPRA ELEFANTÍACA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Lepra. Es dona aquest nom a una malaltia de la pell caracteritzada, unes vegades per tubèrculs durs i insensibles, per la pèrdua de la sensibilitat, la ronquera de la veu etc., i és la lepra tuberculosa o Elefantiasi dels Grecs. Altres vegades la caracteritzen la inflor enorme dels peus, de les cames o de la cara, i és la veritable Elefantiasi o Lepra dels àrabs.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Varietat de lepra, malaltia diatètica, caracteritzada per tumors voluminosos subcutanis, blancs, o taques i inflors en els peus i en la pell del cos i de la cara, d'aspecte horrible i de naturalesa incurable.

E. LITTRÉ 1889

Lepra és una malaltia general endèmica en certs països. Caracteritzada per l'aparició en la pell i certes mucoses de taques, nodositats, vesícules d'evolució ulcerosa amb anestèsia d'aquests punts i trastorn de la nutrició. Hi ha tres tipus de lepra: Tuberculosa o tuberosa, maculosa i anestèsica. La lepra tuberculosa és l'Elefantiasi dels grecs, en la que apareixen inicialment taques circulars per tot el cos, planes i de color variable, aquestes taques desapareixen espontàniament o s'eixamplen del centre a la perifèria; sobre aquestes taques de la pell apareixen nodositats de volum variable, apareixen inicialment en els arcs supraciliars i en la cara estenent-se a la resta del cos, poden donar edema, limfangitis i adenitis.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Lepra: Malaltia infecciosa i contagiosa, crònica, causada per un microorganisme específic, el micobacteri de la lepra (*Mycobacterium leprae*) o bacil de Hansen, que produeix diverses lesions granulomatoses a la pell, les mucoses i el sistema nerviós perifèric. Poc contagiosa, té un període d'incubació que pot durar anys. Se'n distingeixen dues formes principals, la lepromatosa i la tuberculoide, a part d'un grup de casos de característiques poc definides (lepra indeterminada). També és anomenada elefància, llebrosia, mal de mesell, mal de Sant Llätzer i malaltia de Hansen.

Elefantiasi grega és una denominació desueta de la lepra.

81. LEUCOFLEGMASIA GENERAL

HURTADO DE MENDOZA 1840

Leucophematica. Del grec *leuchos*, blanc i *phegma*, flema. Aquesta paraula és generalment sinònim d'anasarca. Però alguns autors l'utilitzen per designar l'emfisema, encara que últimament indica la infiltració que es forma al mateix temps en tota l'economia, i amb el terme d'anasarca només s'utilitza quan comença per les extremitats inferiors.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Hidropesia subcutània o anasarca.

E. LITTRÉ 1889

Per a la major part dels autors, és la infiltració general del teixit cel·lular; l'anasarca és la infiltració que comença per les extremitats inferiors, la leucoflegmasia és la que se forma a la vegada en tota l'economia.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Flegmasia blanca dolorosa.

82. LEUCORREA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Leucorroea, de *leucos*, blanc i *reo*, jo flueix. És dona aquest nom i el de Flors blanques, a un flux més o menys abundant d'un líquid blanquinós, groguenc o verdós, que és produït per una flegmasia aguda o crònica de les membranes interna dels òrgans genitals de la dona.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Flux blanc, o supersecreció mucosa de la vagina en la dona.

E. LITTRÉ 1889

Vulgarment eixida per la vulva de qualsevol líquid distint de la sang que lluny de ser sempre blanc com pareix indicar la paraula leucorrea, varia molt en color.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Secreció genital femenina procedent de l'úter o de la vagina, generalment de color blanc. V flux vaginal. Popularment ha rebut també la denominació de flors blanques i, més literàriament, de sufluitats.

83. LITIASI O VICI CALCULÓS

HURTADO DE MENDOZA 1840

Lithiasis, de *lithos*, pedra. És dona aquest nom a la formació de la pedra o d'un càlcul en les vies urinàries. Alguns han donat també el nom de litiasis a una malaltia dels palpebres que consisteix en un xicotets tumors durs i petrificats que es formen en els seus bordes.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Formació de càlculs o pedres particularment en les vies urinàries. Formació de xicotetes concrecions pètries baix la pell i en els palpebres.

E. LITTRÉ 1889

Formació de xicotetes concrecions pètries sota la pell o en els palpebres, i molt més sovint formació d'areneta o de càlculs en les vies biliars o urinàries.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Formació de càlculs o concrecions en les vies excretores de certs òrgans o glàndules. També és anomenada calculosi.

84. MAL DE PEDRA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Pedra és tot càlcul, especialment els de la bufeta de l'orina.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Tota classe de concrecions calculoses.

E. LITTRÉ 1889

Pedra és el nom vulgar dels càlculs de la bufeta i dels altres òrgans.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Cos mineral sòlid i dur, de composició molt variable, no metàl·lic però que conté sals i òxids metàl·lics.

85. MALENCONIES

Estat anímic caracteritzat per una tristesa vaga, ombrívola, atribuït antigament a la bilis negra, d'ací li ve el nom. Aquest concepte ja era utilitzat per l'escola mèdica hipocràtica per a explicar els estats depressius profunds.

HURTADO DE MENDOZA 1840

Melancholia, de *mélas*, negre, i de *cholé*, bilis. Aquesta paraula en el llenguatge vulgar, significa un estat habitual de tristesa, estat que s'observa particularment en els individus en què predomina el sistema hepàtic.

J. CUESTA I CKERNER 1878

No arreplega el terme.

E. LITTRÉ 1889

Al igual que la paraula mania, la paraula malenconia té diverses accepcions. Vulgarment indica un estat de llanguiment, de deliri, de meditació vaga amb idees estrambòtiques. Antigament la relacionaven amb les afeccions atribuïdes al color negre de la bilis. Actualment es designa malenconia, el deliri parcial, oposat al deliri general, o la bogeria en la que predominen les idees de tristesa i de temor. Per a evitar aquesta confusió Esquirol proposa substituir en el primer dels casos la paraula malenconia per la de monomania, i usar la del segon cas per la de lipemania. Littré informa que les paraules, lipemania i malenconia s'usen indistintament, mentre que bogeria ofereix tres caràcters delirants principals, tristesa, depressió i terror. La malenconia pot se general o parcial. La malenconia general està caracteritzada per una disposició morbosa a la tristesa que s'estén a totes les facultats i manifestacions intel·lectuals. La malenconia parcial és la forma de bogeria en què els desordres sensorials, al·lucinacions, il·lusions, executen el paper principal, aquests trastorns, són els que marquen el principi de la malaltia i donen lloc a idees delirants, però el judici pot conservar-se en qüestions no afectades per ninguna al·lucinació, així la bogeria pot ser parcial.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Estat anímic caracteritzat per una tristesa vaga, ombrívola, atribuït antigament a la bilis negra, d'on li ve el nom. Aquest concepte ja era utilitzat per l'escola mèdica hipocràtica per a explicar els estats depressius profunds.

86. MANIA

Mania amb furor, mania periòdica, monomania.

HURTADO DE MENDOZA 1840

Insania, Furor, Mania. Es dona aquest nom a una lesió de l'enteniment en el que hi ha errada de judici o al·lucinacions que condueixen a actes de furor, a la permanència dels mateixos actes o de la mateixa idea. Quan el deliri no està sobre un mateix objecte es diu mania, però si es fixa en un únic objecte s'anomena monomania.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Alienació mental amb tendència al furor i lesió de l'enteniment, o alteració més o menys general de les funcions intel·lectuals.

E. LITTRÉ 1889

Aquest terme ha rebut diverses accepcions, diferents unes de les altres, el populatxo anomena mania als hàbits rars, les excenricitats que es manifesten sobre tot per una predilecció excessiva cap a una o altra cosa, però des de l'antiguitat els metges han utilitzat la paraula per a designar el furor és a dir la bogeria furiosa. Seguint a Littré, ens diu que en el llenguatge mèdic modern, el terme mania sol ser sinònim de bogeria, així es parla de monomania, lipemania, demonomania, megalomania; finalment Littré acaba dient-nos que la paraula mania utilitzada sola, designa una entitat morbosa especial, que figura en quasi totes les nomenclatures de les malalties mentals, on el símptoma predominant és l'exaltació més o menys violenta, amb incoherència; se desenvolupa sota la influència de diverses causes principalment morals, i al igual que en les altres malalties mentals pot ser produïda d'una manera accidental, per violentes commocions en subjectes no predisposats per l'herència, quasi sempre té un curs agut, franc i acaba de vegades en alguns mesos en curació que pot ser duradora, però altres vegades es pot transformar en crònica i finalment en una demència terminal que conserva quasi sempre certa exaltació, resta de la forma vesànica primitiva.

DICCIONARI MÈDIC 2000

1. Psicosi caracteritzada per una exaltació de les facultats vitals: eufòria exagerada, acceleració del curs de les idees i agitació psicomotora. D'un caràcter cíclic, pot alternar amb fases depressives i pot revestir un doble caràcter: de deliri o obsessiu. Segons el grau d'intensitat de la mania hom parla d'hipomania, o mania menor, i d'hipermania, o mania molt intensa.

2. Afecció desordenada i abassegadora per alguna cosa.

3. Aprensió o aversió injustificada.

4. Tenir manies. Expressió amb que hom designa un cert tipus de malaltia mental, especialment de caràcter neuròtic, en oposició a la malaltia mental pròpiament dita, o folia, de caràcter psicòtic.

87. MELENES

HURTADO DE MENDOZA 1840

Meloena, Morbus niger. Malaltia o símptoma d'una malaltia caracteritzada pel vòmit d'una matèria negra que pareix ser una mescla de sang i de bilis. S'acompanya dels mateix fenòmens de la hematèmesi, essent un símptoma de la gastrorràgia, anuncia sempre un alt grau d'irritació de la membrana mucosa digestiva.

J. CUESTA I CKERNER 1878

En el diccionari no apareix explicat el terme de melena, Cuesta recull el nom de melenorràgia i ens diu que és un vòmit de sang negra procedent de l'estómac.

E. LITTRÉ 1889

Fluix de sang per l'anús que constitueix un símptoma comú a diversos estats morbosos i no una malaltia determinada. La melena és una conseqüència ordinària de la enterorràgia, és a dir d'eixida de sang fóra dels vasos dels intestins i de la seua presència en el conducte intestinal de manera que la melena i la enterorràgia no són sinònims però poden confondre's en una mateixa descripció.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Evacuació per l'anús d'una femta llefiscosa, pastosa, de color negre brillant i que s'assembla al quitrà, com a resultat de la degradació de la sang en el tracte gastrointestinal en una hemorràgia alta. No s'ha de confondre amb l'enfosquiment de la femta per l'ús terapèutic de ferro o bismut. També és anomenada melanorràgia.

88. METRORRÀGIES

HURTADO DE MENDOZA 1840

Metrorrhagia, de *metra*, matriu i de *regnumi*, jo trenque o dilacero. És l'hemorràgia de la matriu, o l'excreció morbosa més o menys abundant de sang per l'úter, acompanyada de dolor, pes en l'hipogastri i en els lloms etc. És la menorràgia dels moderns.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Hemorràgia de la matriu.

E. LITTRÉ 1889

Hemorràgia procedent de l'úter. Quan el període menstrual va acompanyat d'un flux de sang exagerat és diu menorràgia. Pot ser essencial i simptomàtica. És essencial quan no hi ha lesions a la matriu, i simptomàtica si hi ha lesió.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Hemorràgia uterina en absència del cicle menstrual (acíclica). Generalment és produïda per processos neuroendocrins que alteren la regulació del cicle menstrual (hemorràgies uterines disfuncionals). És freqüent en la postmenarquia i la premenopausa.

89. MIASMES

HURTADO DE MENDOZA 1840

Amb aquesta paraula s'utilitza per a designar a tota emanació que es desprèn del cos dels individus malalts, o de les matèries vegetals i animals en putrefacció i que actuen sobre el nostre cos a la manera dels verins.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Gas que es desprèn de les matèries en corrupció i dels cossos malalts que es considera propi per a desenvolupar malalties o servir de vehicle als contagis; també s'anomenen miasmes les emanacions dels cossos animals o vegetals que han entrat en putrefacció.

E. LITTRÉ 1889

Agent que encara que inapreciable moltes vegades pels procediments físics o químics s'estén per l'aire, la presència d'aquesta matèria orgànica és difícil de comprovar, s'adhereix a cossos amb més o menys tenacitat i exerceix sobre l'economia animal una influència més o menys perniciosa. També s'anomenen emanacions miasmàtiques i són conseqüència de les substàncies orgàniques en l'aire, que moltes vegades no es revela per cap olor especial, no obstant això, segons Littré, Pasteur ha demostrat que contenen nombrosos organismes vius, algues, vibrions i bacteris. La influència morbosa dels miasmes que es manifesta per l'aparició d'infeccions s'explica com totes les infermetat sèptiques com a conseqüència de l'alteració qualitativa de l'aire. Distingeix tres tipus de miasmes: 1. Pantans, palúdics. 2. Nosocomials, que es desenvolupen en les sales dels hospitals i llocs amb garberament humà. 3. Tel·lúrics o terrestres que s'eleva de les terres humides o remogudes.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Efluvi nociu que, abans de l'era microbiana, era considerat com la causa de les malalties infeccioses i epidèmiques.

90. NEFRÀLGIES

HURTADO DE MENDOZA 1840

Dolor nefrític. *Nepralgia*, de *nephros*, ronyó, i de *algos*, dolor. És dona aquest nom a un dolor localitzat en el ronyó.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Dolor en els ronyons o en la regió que estos ocupen, amb tremolor, fred general, orina clara i vòmits simptomàtics.

E. LITTRÉ 1889

Dolor de ronyons. Còlic nefrític.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Dolor en un ronyó, nefrodínia.

91. NEUROSI

En alguna ocasió apareix també la neurosi gàstrica.

HURTADO DE MENDOZA 1840

De *neuron*, nervi. Malaltia dels nervis en general o de certs nervis en particular. Amb aquest nom s'han confós algunes hemorràgies internes i inflamacions cròniques.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Igual que neuropatia, malaltia nerviosa. També s'anomena així una lesió de la sensibilitat i del moviment, sense febre, que no deixa senyals apreciables en el cadàver.

E. LITTRÉ 1889

Nom genèric de les malalties que se suposa que tenen la seua base en el sistema nerviós, i que consisteixen en un trastorn funcional sense lesió actualment

apreciable en l'estructura de les parts. La neurosis és un conjunt d'accidents molt diferents d'un subjecte a l'altre, que s'observa sobre tot en les dones febles per clorosi o anèmia; més rar en els homes joves. Els malalts experimenten al principi malestar general que poc a poc es fixa en un punt particular on produeix angúnia, que augmenta sense parar fins a provocar convulsions anomenades vapors o convulsions espasmòdiques que és quan provoquen contraccions involuntàries i moviments desordenats en els músculs amb moviment voluntari. Littré distingeix tres tipus de neurosi: 1. Mobilitat nerviosa i d'espasmes essencials. 2. Estat vaporós d'atacs de nervis, d'histerisme descompost, de neuropatia proteiforme. 3. Atac d'histerisme.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Terme encunyat el 1777 per Cullen, per a designar un conjunt de trastorns de la sensibilitat o de la motilitat que cursen sense febre i sense una alteració local dels òrgans, i depenen d'una afecció general del sistema nerviós. Durant el segle XIX les neurosis eren considerades aquells trastorns en què no hi havia una lesió anatomopatològica i se suposava que depenien d'una alteració del sistema nerviós. El nombre de neurosis disminueix a mesura que té èxit la investigació anatomopatològica, i les neurosis s'identifiquen progressivament amb trastorns associats amb alteracions psíquiques. En tant que es defineix com un estat patològic del sistema nerviós, la neurosi no es contraposa com a categoria diagnòstica a la psicosi: s'afirma, aleshores, que no hi ha psicosi sense neurosi. A partir de la difusió de la psicoanàlisi, el concepte de neurosi es defineix per la seva etiologia, com un trastorn psicogen. Inclou les alteracions emocionals o de la conducta degudes a conflictes intrapsíquics no resolts i manifestades per angoixa de manera directa o mitjançant els diversos mecanismes de defensa contra la mateixa. La distinció amb les psicosis, no sempre fàcil, es basa en el fet que provoquen manifestacions menys importants, no comporten greus distorsions de la realitat i hi ha consciència de malaltia, sovint exacerbada o excessiva. Es manifesten mitjançant un estat de tensió i irritabilitat o nerviosisme, dificultats d'adaptació a les exigències del medi i de les relacions interpersonals, pertorbacions de l'autoestima, inseguretat, pors injustificades, i tota una sèrie de trastorns somàtics molt bigarrats i complexos. El símptoma fonamental, però, és l'angoixa i tots els seus equivalents. En tant que el terme neurosi conserva aquesta connotació teòrica respecte de la seva etiologia, les actuals classificacions dels trastorns mentals que pretenen ser descriptives i ateorètiques tendeixen a rebutjar-ne l'ús.

92. OBSTRUCCIONS

En el diccionari s'anomenen diversos tipus d'obstruccions del cos: obstruccions de la melsa, obstruccions del fetge, obstruccions del ventre inferior, obstruccions mesenteris etc.

HURTADO DE MENDOZA 1840

Obstructio, de *obstruere*, obstruir o tancar. S'ha donat en general aquest nom a tot obstacle que troben els líquids al recórrer els vasos que les contenen, desapareixent la cavitat, per l'adherència de les seues parets o per la presència de qualsevol substància. En altres temps es donava el nom d'obstrucció a l'estat de tot òrgan que s'havia posat molt voluminós, alterat en la textura i que acomplia mal les seues funcions. En el llenguatge vulgar i d'alguns metges, s'aplica el terme obstrucció a malalties molt diferents, a inflamacions cròniques, a tumors tuberculosos, escirrosos, a la mesenteritis crònica o infart de les glàndules del mesenteris etc.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Malaltia causada per l'existència d'algun obstacle que s'oposa al pas dels humors o matèries per alguna part del cos.

E. LITTRÉ 1889

En la patologia humoral i mecànica és la tumefacció, l'obstacle, que se forma en els vasos o en els conductes del cos viu. Littré dona el nom d'obstrucció en el llenguatge vulgar a afeccions molt diferents, i sobretot als infarts crònics de fetge, melsa que es desenvolupen algunes vegades en el transcurs de les febres intermitents prolongades. Obstrucció intestinal veure oclusió.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Acció d'obstruir o obstruir-se; l'efecte.

93. OFTÀLMIA O HUMORS D'ULLS

HURTADO DE MENDOZA 1840

Ophthalmia, de ophthalmos, ull. És la inflamació o catarro de l'ull, pot ser aguda o crònica.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Inflamacions de l'ull.

E. LITTRÉ 1889

Qualsevol alteració inflamatòria del globus ocular amb rubicundesca de la conjuntiva. Quan es limita a aquesta membrana es denomina conjuntivitis, reservant-se el nom d'oftàlmia per indicar les inflamacions que afecten simultàniament diversos teixits oculars però amb existència constant d'inflamació de la conjuntiva. Littré distingeix diversos tipus d'oftàlmies com: 1. artrítica, glaucoma. 2. Blennorràgica. 3. Catarral epidèmica. 4. Ciliar. 5. Diftèrica. 6. De Egipte. 7. Externes. 8. Glandulosa. 9. Granulosa. 10. Internes. 11. Periòdica. 12. Flictenular. 13. Purulenta. 14. Seca.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Denominació genèrica de les malalties oculars; especialment de les que afecten simultàniament diverses parts de l'ull. Terme molt poc emprat actualment.

94. OPILACIÓ

HURTADO DE MENDOZA 1840

Aquesta paraula s'utilitza vulgarment entre els metges com sinònim de clorosi. Alguns autors usen la paraula opilació del verb *opilare*, obstruir o tapar, com sinònim d'obstrucció.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Obstrucció del vasos que tanquen el pas als humors, també es dona aquest nom a la clorosi.

E. LITTRÉ 1889

Obstrucció. Sinònim vulgar d'hidropesia, de retenció menstrual.

DICCIONARI MÈDIC 2000

1 Obstrucció al pas de matèries sòlides, líquides o gasoses per les vies excretores del cos.

2 Estat d'amenorrea de les joves.

95. PARÀLISI

HURTADO DE MENDOZA 1840

Paralysis, del verb grec *paraluo*, resoldre, relaxar. Els antics definien la paràlisi com una relaxació dels nervis que priva les parts del cos de moviment i de sentiments; però en el dia es defineix més exactament, i s'entén per paràlisi una privació o disminució considerable del sentiment i moviment voluntari o d'un dels dos, com a conseqüència de la relaxació de les parts nervioses i musculars, tot seguit algunes vegades de l'atrofia, debilitat del pols i d'altres símptomes.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Abolició del moviment o de la sensibilitat o d'ambdues en qualsevol part del cos.

E. LITTRÉ 1889

Disminució considerable o abolició de la motricitat voluntària o involuntària, que es manifesta per l'aturament de les contraccions dels músculs en general; la disminució o abolició de la sensibilitat s'anomena anestesia. La paràlisi del moviment s'anomena hemiplegia quan ocupat tot un costat del cos; paraplegia quan afecta a la meitat inferior; algunes vegades es limita els nervis d'algun múscul o grup muscular (paràlisi local).

DICCIONARI MÈDIC 2000

Pèrdua de la mobilitat d'un múscul o d'un grup de músculs, produïda generalment per una lesió o alteració patològica del còrtex cerebral motor i les seves vies piramidals eferents, de les neurones de les banyes anteriors de la medul·la espinal, dels nervis cranials o dels nervis perifèrics. Segons la distribució topogràfica de les paràlisis, hom distingeix la tetraplegia, l'hemiplegia, la paraplegia i la monoplegia. Algunes miopaties metabòliques també poden produir paràlisi. Al llarg del temps, també ha estat anomenada lassitud, lassitat, paralis, paralisia i paralítiqua.

96. PARAPLEGIA

HURTADO DE MENDOZA 1840

De *para*, participi diminutiu i de *plesso*, ferir. Nom donat a la paràlisi de la meitat inferior del cos.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Paràlisi de la meitat inferior del cos.

E. LITTRÉ 1889

Es la paràlisi del moviment que afecta a la meitat inferior del cos.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Paràlisi motora d'ambdues extremitats inferiors, produïda per lesió de la via piramidal corticomuscular en la seva neurona central o en la seva neurona perifèrica. En la paraplegia de presentació clínica aguda, si la causa mèdica radica en una lesió medul·lar (compressió per fractura o neoplàsia vertebral, mal de Pott, hemorràgia o infart medul·lar, mielitis transversa aguda, etc) hom observa també incontinència urinària i fecal, i hipoestèsia o anestèsia de les extremitats inferiors o del tronc fins a una zona concreta (nivell sensitiu), acompanyades inicialment (fase d'inhibició medul·lar) d'hipotonia muscular i abolició dels reflexos tendinosos, seguit ulteriorment (fase d'alliberament medul·lar) dels signes de la paràlisi espàstica; mentre que si es tracta d'una lesió cerebral (isquèmia de l'artèria cerebral anterior, trombosi del si longitudinal superior, hidrocefàlia aguda, etc) hi ha símptomes associats de

somnolència, confusió o convulsions sense un nivell sensitiu toràcic. La paraplegia d'instauració subaguda o crònica (medul·lopatia per espondilosi cervical, esclerosi múltiple, siringomièlia, aracnoïditis, etc) és espàstica amb hiperreflèxia i signe de Babinski bilateral. V també paraparèsia i diplegia.

97. PAROXISMES GOTOSOS

HURTADO DE MENDOZA 1840

Paroxismus. Sinònim de Exacerbació segons els moderns. Els antics utilitzaven aquesta paraula com sinònim d'abscess. Paroxític de *Paroxyticus*. Nom que es dóna als dies marcats per l'aparició d'un paroxisme.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Significa el mateix que accés, que és un creixement o nou escometiment de febre o agravació d'un mal.

E. LITTRÉ 1889

Paroxisme, símptomes ordinaris exacerbats d'un accés de febre, d'un atac d'epilèpsia etc. El moment en que aplega a la major intensitat una malaltia. L'exacerbació és el creixement momentani anormal, imprevist dels símptomes; el redoblament és la seua reaparició després d'una disminució o desaparició momentània.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Paroxisme: 1 Exaltació brusca de l'acuitat d'una malaltia, d'un estat morbós.

2 Convulsió, espasme.

98. PERLESIES

HURTADO DE MENDOZA 1840

Paraula usada vulgarment com paràlisi.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Nom vulgar que es dóna a la paràlisi.

E. LITTRÉ 1889

Veure apoplexia i paràlisi.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Paràlisi.

99. PLÈTORA SANGUINA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Plethora, del verb plethò, plenar, colmar. S'entén en general per plètora l'augment de sang, de bilis o d'altre humor en general relativament a l'estat habitual de l'individu. La plètora sanguina és divideix en general i en local, segons que la sang abunde en tot l'organisme o en un òrgan únic. La plètora sanguina local segons la localització rep el nom de cerebral, pulmonar, uterina etc. Els antics que no havien considerat la divisió de general i local, admetien quatre tipus de plètores: Plètora vertadera (phlètora admoem) en la qual hi havia augment de la massa de la sang; Plètora falsa (plètora ad volumen o per rarefacció de la sang). Plètora relativa a l'espai (plètora ad spatium o per disminució de la extensió dels sistema circulatori, a conseqüència per exemple d'una amputació). Plètora relativa a les forces del subjecte

(plètora ad vires). Aquestes són unes distincions frívoles, imaginaries i justament oblidades.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Repleció o plenitud dels vasos que contenen líquids propis de l'economia.

E. LITTRÉ 1889

Superabundància de la sang en el sistema sanguini o en una part d'aquest sistema. Littré distingeix, plètora general i local, segons que afecte a tot el sistema o a una part d'ell. Els caràcters de la plètora local varien segons l'òrgan que la pateix. Els antics distingien: plètora vertadera (*plèthora dels vasos, plèthora ad molem, plèthora ad vasa*) que respon a la distensió dels vasos per una superabundància de sang. Plètora falsa [*plethora spuria*, plètora de les forces (*plethora ad vires*)] que és aquella en la que la quantitat de sang sent considerable no és suficient per distendre els vasos però en canvi és suficient per produir els símptomes de la plètora vertadera. La plètora relativa al volum (*plèthora ad volumen*) a causa de la rarefacció de la sang pel calor. La plètora relativa a l'espai (*plèthota ad spatium*) determinada per una disminució de l'extensió del sistema circulatori, per exemple a conseqüència d'una amputació. Pareix més legítima la distinció entre la plètora produïda per la superabundància de la part líquida de la sang anomenada plètora aquosa, d'aquella que resulta de l'augment del nombre de glòbuls, que sols produeix els símptomes de la plètora general.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Excés de sang o d'altres líquids en el cos o en una part d'ell.

100. PLEURITIS

HURTADO DE MENDOZA 1840

Sinònim de pleuresia. Alibert forma de la pleuritis el setèim gènere de la quinta família de la seua nosologia natural, o les *Pneumoses*. Pleuresia, pleuritis, *Morbus lateralis*, s'anomena així a la inflamació o flegmasia de la pleura, que pot ser aguda o crònica.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Significa el mateix que pleuresia, que significa inflamació de la pleura.

E. LITTRÉ 1889

Sinònim de pleuresia, que és la inflamació de la pleura. Pot ser aguda i crònica.

DICCIONARI MÈDIC 2000

No hi ha definició.

101. PULMONIA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Es dona aquest nom i el de peripneumònia, a una inflamació de pulmó, caracteritzada per dolor profund i fix, tos esput o expectoració de sang al principi, i després de moc espès i puriforme, gran dificultat de respirar, plenitud, freqüència i pols blanet, i calor de la pell.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Inflamació del pulmó.

E. LITTRÉ 1889

Sinònim de pneumònia, que és la inflamació del parènquima pulmonar. Pot ser aguda: peripneumònia, pneumonitis, pulmonia franca, lobular, fibrinosa. Pulmonia

crònica nom amb el que es descriuen dues formes d'inflamació del parènquima pulmonar: lobular crònica i la intersticial o esclerosi del pulmó.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Pneumònia.

102. PÚTRIDES

HURTADO DE MENDOZA 1840

Malalties pútrides s'anomenen a totes aquelles en què s'adverteixen símptomes de la tendència dels humors a la putrefacció i sobretot a les caracteritzades per la fetidesa de les excrecions i d'aquí la denominació errònia de pulmonia pútrida, úlcera pútrida etc. Febres pútrides és el nom que donen els humoristes a un ordre de febres que ells atribuïen a la corrupció dels humors, perquè l'alè i les excrecions del malalt exhalen un olor fètid; són les febres adinàmiques de Pinel i la gastroenteritis greu o violenta de Broussais amb evacuacions fètides. Sinoco o sinochus d'altres. *Tabardillo* és el nom vulgar de la febre pútrida dels antics.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Febre pútrida, és la que els metges humoristes creien produïda per la corrupció dels humors del cos, aquestes febres són les que Pinel anomena adinàmia en la seua nosografia.

E. LITTRÉ 1889

Febre pútrida nom que els humoristes donaven a un ordre de febres que atribuïen a la corrupció dels humors, perquè l'alè i les excrecions del malalt exhalaven un olor fètid.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Pútrida és podrit, completament corromput.

103. REUMA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Sinònim de Reumatisme.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Malaltia caracteritzada per dolors continus o periòdics, vagues i irregulars en els músculs i articulacions i també algunes vegades en les vísceres.

E. LITTRÉ 1889

Vulgarment qualsevol afecció que provoca tos: tals com la bronquitis (reuma de pit) les laringitis i el principi de diverses tisis anomenades reuma descuidat.

DICCIONARI MÈDIC 2000

1 m a) Fluxió d'humor o catarral en alguna part del cos.

b) Reumatisme.

2 f Flegma.

104. REUMATISME

HURTADO DE MENDOZA 1840

Rheumatismus del grec *rheuma*, fluxió, nom que s'ha donat a una flegmasia o inflamació que unes vegades es posa en els músculs i altres en les immediacions de les articulacions.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Significa el mateix que reuma.

E. LITTRÉ 1889

Malaltia diatèsica, hereditària, caracteritzada per la inflamació de les seroses articulars o cerebrals. Reumatisme articular (artritis reumàtica) inflamació del sistema fibroserós de les articulacions, amb alteració particular de la sang; pot ser agut i crònic. El reumatisme cerebral és l'encefalopatia reumàtica que són el conjunt de símptomes que apareixen en l'encèfal en el curs d'un reumatisme articular: deliris, atàxies, apoplexies etc. El reumatisme gotós o artritis reumatoide no és tan fàcilment hereditari com la gota, s'afecten tot tipus d'articulació, però sense concrecions del tipus de tofus. El reumatisme gotós és produït per causes debilitant i sovint pel fred; és menys dolorós que la gota, amb poca febre, no hi ha periodicitat. El reumatisme nodós es caracteritza per l'augment gradual del volum de les extremitats dels ossos, del periosti i dels lligaments, principalment els dels dits. Les articulacions primer desviades estan després deformades, dislocades; la seua mobilitat cada vegada més difícil va acompanyada de esclafits, el mal no remet mai sinó al contrari cada vegada va envaint noves articulacions sense que millore l'estat de les altres.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Nom genèric amb que són conegudes diverses malalties d'etiologia molt diversa, però que tenen en comú el dolor i la impotència funcional d'alguna regió de l'aparell locomotor (articulacions, ossos, músculs). Comprèn l'artritis, l'artrosi, l'osteoporosi, la gota, les col·lagenosis, les vasculitis, etc.

105. RODAMENTS DE CAP O VERTIGEN

HURTADO DE MENDOZA 1840

Es dona aquest nom a aquell estat en el que pareix que tots els objectes donen voltes a l'entorn d'u mateix. Hi ha un que és simple, que consisteix en un gir o volta aparent dels objectes sense que la vista es faça obscura, i un altre anomenat tenebrós que va acompanyat del obscuriment de la vista.

J. CUESTA I CKERNER 1878

És el mateix que vertigen. Vertigen és una espècie de pertorbació passatgera en què pareix que els objectes donen voltes a l'entorn.

E. LITTRÉ 1889

Estat en el qual pareix que tots els objectes donen voltes al nostre voltant, o que el malalt dona voltes sobre sí mateix. S'han distingit dos classes de vertigen: simple o (*vertigen simplex*) moviment aparent dels objectes sense que la vista estiga obscurida, i tenebrós (*vertigen tenebricosa; escotodínia*) en el qual el moviment dels objectes va unit a un obscuriment de la vista que el malalt tan a penes pot conservar l'equilibri.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Sensació il·lusòria de rotació o de desplaçament de l'ambient (vertigen objectiu) o del propi cos respecte de l'ambient (vertigen subjectiu). És el resultat d'una alteració dels òrgans auriculars de l'equilibri, o de les vies o els centres del sistema nerviós central; en el primer cas el vertigen és anomenat perifèric, i en el segon, central.

106. SARNA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Scabies. Flegmasia de la pell que es presenta sota la forma de pústules redones, dures, nombroses, de la grandària d'un gra de mill, lleugerament rubicundes en la base, vesiculars i transparents en la punta. Ataca totes les parts del cos, menys la cara, palma de les mans i plantes dels peus, i ocasiona una pruija major o menor que s'exacerba per la nit amb la calor.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Erupció cutània, contagiosa, caracteritzada per un picor extraordinari i que pareix produït per un paràsit anomenat *acorus scabiei* o *sarcopto*, que nidifica i es reproduceix en la pell.

E. LITTRÉ 1889

Malaltia parasitària de la pell, que poden patir la major part dels animals i que es causada pels acarians. La sarna de l'home es reconeix per la major o menor quantitat de solcs en els quals viu el paràsit que la causa (veure *Sarcopto*). Es manifesta la majoria de les vegades en les mans, els peus, els genitals i les natges etc, però mai en la cara.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Ronya: Malaltia cutània contagiosa, comuna a l'home i a diferents animals, produïda per un àcar del gènere *Sarcoptes*, caracteritzada per unes lesions papulars que causen una forta picor, principalment de nit, situades damunt d'uns solcs que allotgen la femella de l'ectoparàsit i la seva cria, i distribuïdes fonamentalment pels espais interdigitals de les mans, els canells, els plecs dels colzes, les aixelles, els mugrons, la regió periumbilical, el baix ventre, els genitals i les natges. L'agent patogen és l'àcar de la ronya (*Sarcoptes scabiei* o *Acarus scabiei*). La malaltia s'encomana normalment per contacte personal, en dormir i amb menys freqüència per l'ús de tovalloles, robes de llit o vestits contaminats. També rep el nom de sarna i escabiosi.

107. SUPRESSIONS I RETENCIONS D'ORINA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Retenció del verb *retinere*, es dóna aquest nom a tota malaltia produïda per l'acumulació d'una substància sòlida o líquida en la cavitat dels òrgans, Cal distingir la retenció del defecte de flux que resulta de la suspensió o supressió de les secrecions, així és que és quasi sempre inexacte el dir que s'ha retés la menstruació. Retenció d'orina és sinònim d'Iscuria, aquest terme ve de Ischo, jo detinc, i de ouron, orina. Es dóna aquest nom a la retenció completa d'orina. Supressió

J. CUESTA I CKERNER 1878

Supressió és l'acció de suprimir, interrupció sobtada d'alguna secreció, flux o excreció que s'estava verificant o es devia verificar, com el flux menstrual, la transpiració cutània, l'orina etc. Retenció és la detenció dins del cos d'algun humor o matèria que es devia expel·lir.

E. LITTRÉ 1889

Supressió de l'orina és el cessament de la secreció de l'orina que és distingeix de la retenció perquè en aquesta l'orina produïda pels ronyons es deté en la bufeta.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Supressió és una detenció sobtada d'una secreció, una excreció o un flux normal. En psiquiatria, inhibició conscient, en contrast amb la repressió, que és

inconscient. Retenció és la detenció, en el lloc on són formats o continguts, de certs líquids o substàncies destinats a ésser evacuats. En psicologia, efecte consecutiu persistent d'una excitació, experiència o reacció, sobre la base dels quals poden presentar-se, en ocasions successives, reaccions o experiències modificades.

108. TIFUS

HURTADO DE MENDOZA 1840

Typhus, prové de la paraula grega *tuphos*, estupor. És una malaltia aguda i epidèmica caracteritzada per l'estupor, per signes de gastroenteritis i d'encefalitis, moltes vegades de bronquitis, es considerada contagiosa, i freqüentment mortal, sobretot quan es vol combatre amb el mètode tònic. No és doncs el *tifo* un altra cosa que una gastrocefalitis o una pneumocefalitis ocasionada pels miasmes, el mal règim i no poques vegades el fred.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Malaltia epidèmica i contagiosa, anomenada així per la pertorbació que introdueix en tot el sistema nerviós. Pareix dependre d'una infecció o intoxicació miasmàtica que altera tots els humors, deprimeix les forces radicals i trastorna totes les funcions. S'ha donat el nom de Tifus Americà a la Febre Grog, de Tifus Asiàtic al Còlera Morbo i de Tifus del Llevant a la Pesta. També a Europa es desenvolupen epidèmies d'aquesta malaltia en comarques extenses, en ciutats, pobles, establiments, hospitals, presons etc motiu pel qual pren diferents qualificatius.

E. LITTRÉ 1889

Pirexia de tipus continu, contagiosa, produïda sovint pel garberament, la misèria en la qual s'observen desordres del sistema nerviós i una erupció exantemàtica especial. Littré aporta les observacions de A. Flint mitjançant les quals distingeix la diferència entre Tifus i Febres tifoides després d'observar que en Amèrica es presenten simultàniament les dues malalties. En les febres tifoides apareix diarrea, amb dolor i gorgoteix en la fossa ilíaca dreta, mentre en el tifus no apareixen aquests símptomes, més bé hi ha estrenyiment pertinaç. En les febres tifoides s'observa una erupció de taques de color rosa, ovals, lleugerament elevades, la rubicundesa desapareix a la pressió; en el Tifus les taques són de color roig obscur, més menudes, sense elevació; la rubicundesa no desapareix a la pressió. La epistaxi és rara en el Tifus i comú en la Febre Tifoide. Els desordres dels òrgans digestius i toràcics són menys pronunciats en el Tifus els nerviós ho són més. distingeix diversos tipus de tifus: Tifus abdominal, nom que els alemanys donen a la dotienenteria o febre tifoide; Tifus abortiu, nom donat equivocadament a la forma abortiva de la dotienenteria; Tifus groc d'Amèrica, veure *Febre Grog*; Tifus cerebral convulsiu, la corea elèctrica etc.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Malaltia que produeix estupor. Denominació genèrica d'un grup de malalties infeccioses causades per diverses rickettsies, amb símptomes comuns: febre alta, malestar general, cefalàlgia i una erupció macular o maculopapular que es presenta entre el tercer i el setè dia. També és dit febre tifoide. V febre botonosa, mediterrània, de les paparres, etc. Tifus epidèmic ó tifus exantemàtic és una malaltia infecciosa aguda, causant de les epidèmies del segle XVIII i XIX, produïda per *Rickettsia prowazekii* i transmesa pel poll corporal *Pediculus humanus humanus* (*Pediculus vestimentae*). Clínicament caracteritzada per començ brusc, febre alta, contínua, exantema macular i alteracions importants de la consciència (estupor). Sol durar unes dues setmanes i la mortalitat és variable, segons el geni de l'epidèmia i les condicions del malalt: en els

infants és molt benigne, però en els vells mal nodrits i xacrosos pot ésser mortal en un 60%. També és anomenat tifus clàssic, europeu, exantemàtic, històric, febre dels polls, dels presos, dels mariners, de les trinxeres, dermatofus, *tabardillo*. Tifus endèmic benigne és una forma benigna del tifus epidèmic que és considerada com una recaiguda molt tardana del tifus exantemàtic epidèmic clàssic. També és anomenat tifus benigne, malaltia de Brill.

109. TINYA

HURTADO DE MENDOZA 1840

Tinea. És una flegmasia crònica de la pell del crani, que es manifesta sota la forma de pústules o de vesícules plenes d'un humor viscos, rogenic o groguenc, i molt fètid.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Malaltia cutània de multitud de varietats, que formant crostes de caràcter corrosiu destrueix el cutis i el cabell, generalment només s'observa en la pell del cap, on creix el pel.

E. LITTRÉ 1889

Nom vulgar de diferents afeccions cutànies del cap. Afecció parasitària dels cabells, causada pel *Trichophyton tonsurans* i que no ofereix cap analogia amb l'Herpes. Es presenta en forma de plaques i destrueix el cabell per zones, formant tonsures en el cap.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Micosi cutània causada per dermatòfits, paràsits de la capa còrnia de la pell i d'altres teixits queratinitzats (pèls, ungles), pertanyents als gèneres *Microsporum*, *Trichophyton* i *Epidermophyton*. Cada espècie tendeix a produir una manifestació clínica pròpia, però sovint diferents espècies provoquen erupcions idèntiques. Altres vegades, les erupcions són tan distintes i característiques, que llurs trets clínics permeten la identificació de les espècies. També rep el nom de dermatofitosi. Antigament, el terme designava les dermatosis parasitàries del cuir cabellut degudes a fongs del gènere *Trichophyton* fonamentalment. Hom les classificava en tres varietats: favosa, microspòrica i tricofítica. Les dues últimes eren agrupades amb la denominació de tines tonsurants.

110. TISI

HURTADO DE MENDOZA 1840

Aquesta paraula significa pròpiament consumpció, que és la disminució lenta i progressiva del volum de totes les parts del cos, qualsevol que siga la seua causa, així és que s'han admès tisi pulmonar, tisi hepàtica, tisi mesentèrica, etc., segons que la lesió que ocasiona el aflaquiment, es situa en els òrgans pulmonars, en els abdominals etc. En el dia, la paraula tisi designa particularment tota lesió del pulmó que tendeix a produir una desorganització progressiva d'aquesta víscera, provocant una ulceració.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Antigament es donava el nom de tisi a la consumpció que és una destrucció lenta del cos sota l'acció d'una malaltia, qualsevol que fóra la seua causa; així es distingia tisi pulmonar, herpètica, mesentèrica etc. Segons que la lesió orgànica que l'acompanyava, residia en el pulmó, el fetge etc. Cuesta aferma que pareix més concreta la significació de la paraula tisi la que es refereix a la lesió del pulmó que tendeix a

ulcerar-se i desorganitzar-se progressivament. No obstant això s'admet en el llenguatge la tisi laríngia o ulceració crònica de la laringe, la tisi o consumpció dorsal o càries de les vèrtebres, la tisi traqueal o inflamació crònica ulcerosa de la tràquea etc.

E. LITTRÉ 1889

Pròpiament consumpció qualsevol que siga la causa. S'han admès diverses tisi en funció de l'òrgan en el qual radica la lesió. Littré considera que actualment és el nom amb el qual es designa qualsevol lesió del pulmó tendent a produir una desorganització progressiva d'aquest òrgan, a conseqüència de la qual sobrevé la seua ulceració, malgrat que a el nom de tisi aparega relacionat amb altres òrgans. Així Littré parla de Tisi Hepàtica, Tisi Mesentèrica (antracosis), Tisi pupil·lar, Tisi traqueal, Tisi dorsal (mal vertebral de Pot) etc.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Malaltia consumptiva o atrofiant, referida especialment a la tuberculosi pulmonar o a algunes afeccions oculars. La referència a la tuberculosi ha esdevingut actualment en desús, àdhuc en el llenguatge col·loquial. Pel que fa a les afeccions oculars el terme apropiat o, si més no, preferent és el mot savi *ptisi*.

111. TISI PULMONAR

HURTADO DE MENDOZA 1840

En el dia, la paraula tisi designa particularment tota lesió del pulmó que tendeix a produir una desorganització progressiva d'aquesta víscera, provocant una ulceració.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Està definida en tisi.

E. LITTRÉ 1889

Hi ha moltes formes de tisi pulmonar. Littré la tisi anomenada tuberculosa, que l'anomena també tisi pulmonar crònica i tisi comuna. Les causes que la produeixen són: conseqüència de l'aire fred i humit, o que no es renova bé, alimentació insuficient o de mala qualitat, falta d'exercici, masturbació i excessos veneris, en resum totes les causes debilitants. Encara que Klebs, Toussaind i Koch havien descrit un microbi relacionat amb la tuberculosi, Littré comenta que també la inoculació d'altres matèries orgàniques o no, distintes de la matèria tuberculosa provoquen la mateixa simptomatologia que aquesta així doncs considera que es prematur afermar que la tisi tuberculosa siga una malaltia virulenta. Respecte a les inoculacions antituberculosos recomanades pel Dr. Koch com remei adequat per la tuberculosi, a finals de l'any 1890, poden ser considerades en paraules de Littré una gran errada d'un gran home, referint-se al fracàs terapèutic de la tècnica emprada pel Dr. Koch.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Tuberculosi pulmonar de l'adult. Malaltia infecciosa produïda fonamentalment pel *Mycobacterium tuberculosis* (bacil de Koch) i més rarament pel *M. bovis* i *M. africanum*. El contagi s'efectua gairebé sempre per inhalació de gotetes d'excreció expectorada per malalts amb tuberculosi pulmonar activa, poques vegades per ingestió de llet de vaca infectada pel micobacteri boví i, excepcionalment, per inoculació cutània. La tuberculosi pulmonar de l'adult o tuberculosi crònica dels pulmons està caracteritzada generalment per un infiltrat pulmonar localitzat predominantment en els segments posteriors dels lòbuls superiors, per bé que en els sidosos és més freqüent la localització basal. És conseqüència de la reactivació de la forma hematogènica de la primoinfecció tuberculosa i evoluciona vers la fibrosi amb una gran tendència a la

formació de caverne tuberculoses (ulceració, cavitació). Els símptomes clàssics són la tos, l'expectoració sobretot hemoptoica, o l'hemoptisi franca, febrícula o febre i síndrome tòxica, però sovint el diagnòstic s'efectua mitjançant una exploració radiològica, en un individu asimptomàtic, durant un reconeixement sistemàtic. Les imatges radiològiques típiques són les de l'infiltrat infraclavicular amb broncograma aeri o la caverna tuberculosa, per bé que a vegades s'observen sembres broncogèniques acinosonodulars i imatges broncopneumòniques, de vegades més rarament sembres hematogèniques. Les fibrosis ulteriors poden produir retracció d'alguns segments i lòbuls pulmonars dels hils pulmonars i del mediastí, amb insufllació compensadora d'altres àrees dels pulmons, calcificacions, ulceracions associades, etc. Fou anomenada també tisi. El tuberculoma pulmonar o massa arrodonida de vores nítides, d'un diàmetre entre 1 i 3 cm i de creixement molt lent o estàtic, és una varietat de tuberculosi pulmonar actualment poc freqüent.

112. TORTICOLI

HURTADO DE MENDOZA 1840

També l'anomena Obstipicitat, de Obstipitas. Es dona aquest nom al reumatisme del coll a causa de la posició inclinada lateralment o volta cap arrere que ha de conservar aquesta part, segons els músculs afectats.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Dolor muscular espasmòdic o reumàtic dels músculs del coll, que no permet moure el cap vers als costats.

E. LITTRÉ 1889

Inclinació viciosa i més o menys dolorosa del cap vers a un o altre muscle que pot ser deguda a una alteració de la pell o teixit cel·lular subcutani del coll, dels ganglis limfàtics, de la columna vertebral; però que quasi sempre depèn d'una afecció dels músculs del coll. L'esterno-clido-mastoïdal és el múscul que amb més freqüència està compromès en les seues dos porcions.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Inclinació viciosa del cap i del coll, per diverses causes, principalment musculars. El terme és referit, no obstant això, a un quadre clínic peculiar, propi d'individus joves, sobretot dones, caracteritzat per un començament agut en forma de dolor cervical amb gran contractura muscular cervical, limitació extrema i asimètrica de la mobilitat del coll, i autolimitació del procés. Les interpretacions etiopatològiques són molt diverses i qüestionables, incloent-hi lesions discals o interapofisials, per bé que les exploracions complementàries ulteriors (radiologia convencional, tomografia axial computada) no aporten dades significatives. És possible que hi intervingui algun factor psicogènic. La visió popular defensa la intervenció del fred (cop d'aire).

113. TUMOR

HURTADO DE MENDOZA 1840

Tumor de *Tumeo*, jo inflo. Es dona comunament aquest nom a tota eminència circumscripita, de cert volum, i desenvolupada en una part qualsevol del cos. *Tumor Blanc*, alguns li donen aquest nom a la hidrartrosi o hidropesia de les articulacions, però segons Hurtado, *Tumor Blanc* és tota inflor de les grans articulacions, sense canvi de color en la pell, i d'una consistència més o menys sòlida, que depèn de l'alteració de les

parts òssies o de les parts blanques articulars. També distingeix el *Tumor Enquistat*, *Tumor capsulatus*, *vel cystis*, és una col·lecció de líquids més o menys espessos, continguda en un embolcall serós, mucós, fibrós i el algunes ocasions cartilaginós o ossi. *Tumor erèctil* és la tumefacció produïda per un teixit bla, vasculós, susceptible de dilatació i contracció, que Dupuytren a anomenat teixit erèctil; és el *Fungus hematodes* de molts cirurgians moderns. *Tumor fungós*, és una tumefacció formada per una fungositat. Tumor varicos, és una tumefacció ocasionada per la dilatació de les venes o plena de varius en la seua superfície.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Infladura i engruiximent que es forma en alguna part del cos. Tumor blanc, hidropesia de les articulacions. Tumor enquistat el que està rodejat d'un sac membranós. Tumor erèctil, tumefacció en un teixit susceptible de dilatar-se o contraure's, com els llavis, mugrons, membre viril. Tumor fungós, el format per una espècie de carn fungosa. Tumor varicos, el format per l'excessiva dilatació de les venes. Tumor aneurismàtic, el format per la dilatació de les artèries. Tumor purulent, el format per una col·lecció de pus, o abscess per congestió.

E. LITTRÉ 1889

Comunament és tota eminència circumscrita, de cert volum, desenvolupada en una part qualsevol del cos. En anatomia general patològica és tota producció morbosa persistent, de generació nova i caracteritzada per una tumefacció limitada, qualssevol que siguen els seus caràcters físics.

DICCIONARI MÈDIC 2000

1. Tumefacció, inflor; un dels quatre signes cardinals de la inflamació de Cels.
2. Massa de teixit nou que creix per mitjà de la multiplicació progressiva de les seves cèl·lules, de forma autònoma i independent dels teixits normals que l'envolten. Cal distingir-lo d'altres neoformacions cel·lulars, com la del creixement embrionari, la regeneració tissular i la hiperplàsia. També és anomenat neoplàsia.

114. ÚLCERES

En el diccionari apareixen diverses denominacions relacionades amb úlceres: úlceres herpètiques, atòniques, escrofuloses, varicoses etc.

HURTADO DE MENDOZA 1840

Ulcus. És dona aquest nom a tota solució de continuïtat o pèrdua de substància en les parts blanques del cos amb vessament de pus o matèria similar, prové d'una causa interna o d'una ferida que no està encara reunida.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Solució de continuïtat o ferida, de comú antiga, que segrega pus o que està sostinguda per algun vici o causa interna.

E. LITTRÉ 1889

Solució de continuïtat de les parts blanques amb pèrdua de substància, acompanyada de flux de pus i mantinguda per un vici local o una causa general. La ferida es diferencia de l'úlcer, en què aquella és conseqüència d'una acció estranya mentre que la causa de l'úlcer és inherent a l'economia, i a més a més la ferida té tendència a curar, mentre que l'úlcer té tendència a perpetuar-se i a créixer, perquè la seua causa és permanent mentre que la de la ferida és ha sigut instantània.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Solució de continuïtat de la pell o mucosa, amb pèrdua de substància, deguda a un procés necròtic d'escassa o nul·la tendència a la cicatrització. Una pèrdua de substància traumàtica no és una úlcera, però si s'infecta pot convertir-s'hi. També és dita nafra, plaga.

115. VICI

Apareixen diverses denominacions de malalties amb la paraula vici: vici escrofulós, vicis calculós, vici escrofulós sifilític, vici escrofulós herpètic, vici herpètic etc.

HURTADO DE MENDOZA 1840

Vitium. Paraula que te diverses accepcions: en sentit moral, el vici significa els defectes o imperfeccions de l'ànima o del cor. En sentit físic significa la mala conformació d'alguna o d'algunes parts del cos. En sentit patològic, serveix la paraula vici per a indicar els humors formats en el cos humà per certes alteracions morbosos, la majoria de les vegades hereditàries, que circulen en ell i que reproduïxen les mateixes malalties. Vici de Conformació és el nom que es dóna a la disposició de les parts del cos o dels òrgans, contrària a l'estat natural. S'han dividit els vicis de conformació en: deformitats i monstrositats.

J. CUESTA I CKERNER 1878

En anatomia significa la disposició irregular dels òrgans, una conformació que s'aparta de la norma comú. En Medicina es dóna el nom de vici a la presència d'humors morbosos en la sang, que donen lloc a patiments hereditaris, estes malalties formen la classe que es coneix amb el nom comú de diàtesis.

E. LITTRÉ 1889

Defecte o imperfecció. Littré distingeix entre el Vici cancerós i el Vici de Conformació. Vici cancerós és una expressió que segons alguns designa certa qualitat nociva inherent als teixits cancerosos, segons altres indica les propietats de generació de molts punts de l'economia successiva o simultàniament, de nutrició enèrgica i de desenvolupament ràpid que fan que eixos productes determinen la reabsorció dels teixits normals dels llocs que ocupen, aquestes qualitats són per a una mateixa espècie de teixit morbós, més o menys enèrgiques segons la constitució individual i l'estat general dels malalts. Littré remet a veure benigne i maligne. Vici de conformació remet a Emiteria i monstrositat.

DICCIONARI MÈDIC 2000

No hi ha cap definició de vici.

116. VIRUS

HURTADO DE MENDOZA 1840

Virus. Es dóna aquest nom a un verí animal, més bé suposat que conegut, que es considera com agent de transmissió de les malalties contagioses pròpiament tals, és a dir, de les que se comuniquen o transmeten pel contacte immediat, com són el virus vacu, el variolós, el sifilític, el rabiós, etc. Aquest virus o principi desconegut en la seua naturalesa i inaccessible als nostres sentits, pareix ser el resultat d'una secreció morbosa accidental.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Podridura, humor maligne. Principi o element que caracteritza les malalties contagioses i que igual es pot mantindre en l'aire que mesclar-se amb el pus o amb altres productes morbosos, adherir-se a la roba o objectes contumaces i ser transportats per aquest medi a grans distancies. També es coneix com virus els gèrmens de certes malalties, encara que no siguen contagioses.

E. LITTRÉ 1889

El significat de virus és suc i per extensió verí. És un agent deleteri constituït per elements figurats microscòpics, unicel·lular, que tenen per vehicle una substància; agent que per inoculació o contacte reproduïx una malaltia semblant a la que pateix el cos del qual procedeix. Littré parla de virus fix i volàtil. El fix sols pot ser transmès per un líquid purulent o no, o per partícules sòlides, com els fragments de la pústula en que es troba, virus volàtil aquell que es transmès exclusivament pel gas o vapor d'aigua exhalat i per tant passa a l'atmosfera. Així mateix recull diverses discussions científiques sobre la inoculació de virus tant en persones com en animals i l'efecte sobre la malaltia, l'increment o decrement de la seua virulència, sobre la relació entre ells i els microbis; i en particular del estudi de Pasteur sobre l'atenuació dels virus per l'acció de l'oxigen. Littré conclou que aquest estudi explica perquè l'aeració influeix en l'extinció de les epidèmies i disminució de les malalties virulentes.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Membre d'un grup d'agents infecciosos submicroscòpics, històricament units pel fet de no poder ésser retinguts per filtres bacterians. Són paràsits endocel·lulars obligats de plantes, animals i bacteris. Bioquímicament, poden ésser definits com a complexos supramoleculars estables que contenen una molècula d'àcid nucleic i moltes subunitats proteiques organitzades en una ordenació tridimensional característica. Perquè un organisme pugui ésser considerat com a virus, ha d'ésser constituït per RNA o per DNA, però mai per tots dos. No ha de créixer ni multiplicar-se per divisió binària i ha d'ésser un paràsit absolut, perquè per a la seva multiplicació necessita utilitzar ribosomes i composts enzimàtics de la cèl·lula en la qual ha penetrat. Un virus madur totalment format (virió) consta d'un nucli central constituït per DNA o RNA (genoma), envoltat per una coberta proteica o càpsida (amb característiques antigèniques), que en els virus més complexos és constituïda per nombroses agrupacions de subunitats proteiques (antígens) o capsòmers. En la càpsula hom també ha trobat materials de natura lipídica. Les formes i les dimensions dels virus són molt variables, i tot llur sistema de multiplicació és basat en la duplicació de l'àcid nucleic corresponent.

117. VÒMITS

HURTADO DE MENDOZA 1840

Vomitus. Es dóna aquest nom a l'acte en el que l'estómac, auxiliat pels músculs diafragma i abdominals, expulsa les substàncies que conté fent-les pujar a l'esòfag, la faringe i la boca. Vòmit de sang és sinònim de Hematèmesi. Vòmit atapeït és sinònim de Febre Grog.

J. CUESTA I CKERNER 1878

Acte de vomitar, material expel·lit pel vòmit. Vòmit negre nom comú que es dóna a una malaltia que solen patir els europeus quan van a les Antilles, perquè entre altres símptomes greus, presenten vòmit de materials negres, és sinònim de febre groga. Vòmit de sang és sinònim de Hematèmesi que ve de l'estómac distingint-se'n de l'hemoptisi en que a en aquesta la sang prové del pit.

E. LITTRÉ 1889

Acte morbós pel qual les substàncies sòlides i líquides contingudes en l'estómac són llançades a l'exterior. És un símptoma comú a gran nombre de malalties de l'estómac i el conducte intestinal, de vegades passatger i altres es repeteix amb freqüència variable. Hi ha dos tipus de vòmits els simptomàtics i el essencials, els simptomàtics acompanyen a l'alteració d'un òrgan, i el essencials, nerviosos o idiopàtics, són independents de qualsevol lesió en un òrgan.

DICCIONARI MÈDIC 2000

Acció de vomitar; també, les matèries vomitades.

Fig. 149- «La enfermedad de la razón». Dibuix preparatori per a gravat de Goya, «Capricho 50 »

6. INDICADORS DEMOGRÀFICS

1. INTRODUCCIÓ

La importància de la demografia respecte de la sanitat, està fora de tot dubte, sobretot en matèria de salut pública. A partir de la demografia es poden elaborar taxes i indicadors de salut, necessaris per a fer una planificació sanitària o una intervenció en matèria de salut, alimentació etc. També a partir de les dades demogràfiques es realitzen els estudis epidemiològics que són molt importants per a fer una valoració sanitària, poder conèixer i controlar epidèmies, veure el desenvolupament al llarg del temps de determinades malalties, avaluació i control de factors de risc etc. La principal font de la demografia són els censos i padrons, on queda reflectida la població d'un país.

El tema de la població apareix de forma reiterada i tractada de manera molt extensa, al llarg de l'obra de Madoz, aquest és un tema que li interessa molt com a tots els il·lustrats de l'època, per la seua rellevància econòmica i social. Durant el segle XVII i XVIII, i per suposat en el segle XIX, el poder de l'Estat s'identificava amb el nombre d'habitants, per tant l'increment de població s'interpretava com una bona gestió del govern il·lustrat,⁶⁶³ per aquest motiu hi havia molta literatura al respecte. Però malgrat l'interès que suscitava hi havia una gran ignorància respecte de les dades poblacionals, així Madoz es lamentava de la mancança d'informació que repercutia en el país:

"Recientemente hemos visto en las Cortes españolas tomar como dato muy principal para la imposición de una contribución no pequeña, la población que se atribuye á cada una de las provincias. Pero, ¿sabe, el Gobierno cuál sea esta? No por cierto: el Gobierno lo ignora, y lo ha declarado así por medio de uno de los ministros en documento auténtico y solemne. Y sin conocer el estado verdadero de nuestra población; ¿puede el Gobierno imponer con seguridad de acierto contribución alguna metálica, ni menos estar convencido de la bondad de las leyes para el reemplazo del ejército? El Gobierno no conoce la población de las provincias; el Gobierno ignora el número de mozos sorteables; el Gobierno no sabe la proporción de las escepciones. Este es el estado, sensible es decirlo, en que sobre datos de población se halla la Administración pública".⁶⁶⁴

Malgrat l'interès que hi havia en el coneixement i estudi poblacional i la seua repercussió en el millorament del benestar de la societat, les dades sobre la situació demogràfico-sanitària de la població espanyola i en concret de la valenciana, no van aparèixer fins a la meitat del segle XIX, començant a ser sistemàtic a principi del segle XX, amb els treballs de Revenga (1904), Luis de Hoyos Sáiz (1935) i sobretot, Marcelino Pascua (1934 i 1935). Amb anterioritat a aquestes dates, la informació es reduïa a treballs esporàdics de metges higienistes i ambientalistes, o vinculats a les institucions sanitàries locals que s'ocuparen de problemes epidemiològics concrets. Pel que fa a la societat valenciana fou l'Institut Mèdic Valencià⁶⁶⁵ fundat l'any 1841 i posteriorment el Cos Municipal de Sanitat (1882) els que impulsaren l'estudi epidemiològic sobre les malalties.

El Diccionari de Madoz podem considerar que és el punt de referència, o punt de partida, perquè de forma sistemàtica descriu en cada poble, les malalties que més

---

⁶⁶³ Una cita de Capmany sintetitza el pensament de l'il·lustrat respecte de l'estudi poblacional "la población de un país es una de las reglas más sencillas para juzgar de la bondad de su constitución. Cuando la despoblación crece, el Estado camina a su ruina; y el país que aumenta su población, aunque sea el más pobre, es ciertamente el mejor gobernado".

⁶⁶⁴ Madoz (1845-1850) Tom I, pròleg XXI.

⁶⁶⁵ Madoz (facsimil, 1987) Tom II, p 276.

afectaven als seus habitants, així com les condicions ambientals i sanitàries, essent fidels a les idees mèdiques ambientalistes que estaven en boga en l'època, però també dóna tota mena de dades demogràfiques, com és el nombre de veïns i ànimes, o el nombre de xiquets i xiquetes en edat escolar, que hi havia en cada poble. Així encara que hi haja variabilitat en quant a la informació que donen els seus col·laboradors, totes les dades demogràfiques del Diccionari, són per tant esclaridores i d'interès per a conèixer la situació socio-sanitària en la primera meitat del segle XIX. La variabilitat de la informació va a dependre no sols que haja sigut donada per un o un altre informador sinó també va a estar entrebancada i haurà de superar moltes dificultats que es va trobar, en la recollida de dades, com diu Madoz, en moltes ocasions al llarg del Diccionari, així per exemple, ho expressa de forma clara i contundent quan parla de l'avaluació dels consums calculada sobre els drets i despeses anuals per habitant corresponents a la ciutat de València:

"Todos los cálculos que anteceden se refieren a la población oficial de 66.355 almas, que señala la matricula catastral formada en 1842, de orden del gobierno. Pero si se toma por base la que, según las tablas generales de mortalidad y probabilidad de la vida humana, corresponde al número de jóvenes de 18 años alistados en igual fecha para el reemplazo del ejército, se verá que, siendo dicho número de 1.250, les corresponde una población de 159.250 almas, en cuyo caso los resultados que anteceden deben modificarse..."⁶⁶⁶

També hem de recalcar que les dades demogràfiques que dóna el Diccionari presenten una certa variabilitat, perquè són registrades de diverses maneres, Madoz parla de la demografia del Regne de València quan parla de cada província, de cada partit judicial i finalment quan descriu cada poble en particular. En cada una de les tres situacions dóna dades que presenten certa variabilitat, que en part són explicables per la diferència en les fonts que baralla i que al llarg de l'obra dóna constància, i sobretot perquè les dades són arreplegades durant diversos anys.

Des de finals del segle XVIII, es fan diverses divisions territorials a Espanya. La primera va ser la divisió administrativa en corregiments i governacions a la manera castellana duta a terme per José Moñino, comte de Floridablanca el 1789, segons Madoz eren províncies i intendències, aquesta divisió va transformar l'Antic Regne de València en els següents partits o governacions: València, Alzira, Alcoi, Alacant, Castelló de la Plana, Cofrents, Dènia, Montesa, Morella, Oriola, Peníscola, San Felip, Xixona i Vil·les eximides. La divisió d'abril de 1809 va constituir a València com a capital del departament de Guadalaviar Baix, en 1810 es va produir la divisió territorial en prefectures pel Decret⁶⁶⁷ del rei Jose I Bonaparte, mitjançant la qual es declara a València com a capital de la prefectura del seu nom. El 30 de gener de 1822, durant el trienni liberal, es va tornar a dividir Espanya en províncies, seguint la divisió proposada en la Constitució de Cadís de 1812.

---

⁶⁶⁶ *Ibidem*, p 312.

⁶⁶⁷ Pel Reial Decret del 17 de abril de 1810, es va crear una nova organització administrativa y territorial, idèntica al model de departaments francesos, consistia en la divisió del país en una sèrie de prefectures i sub-prefectures que eliminaven les divisions administratives de l'Antic Règim.

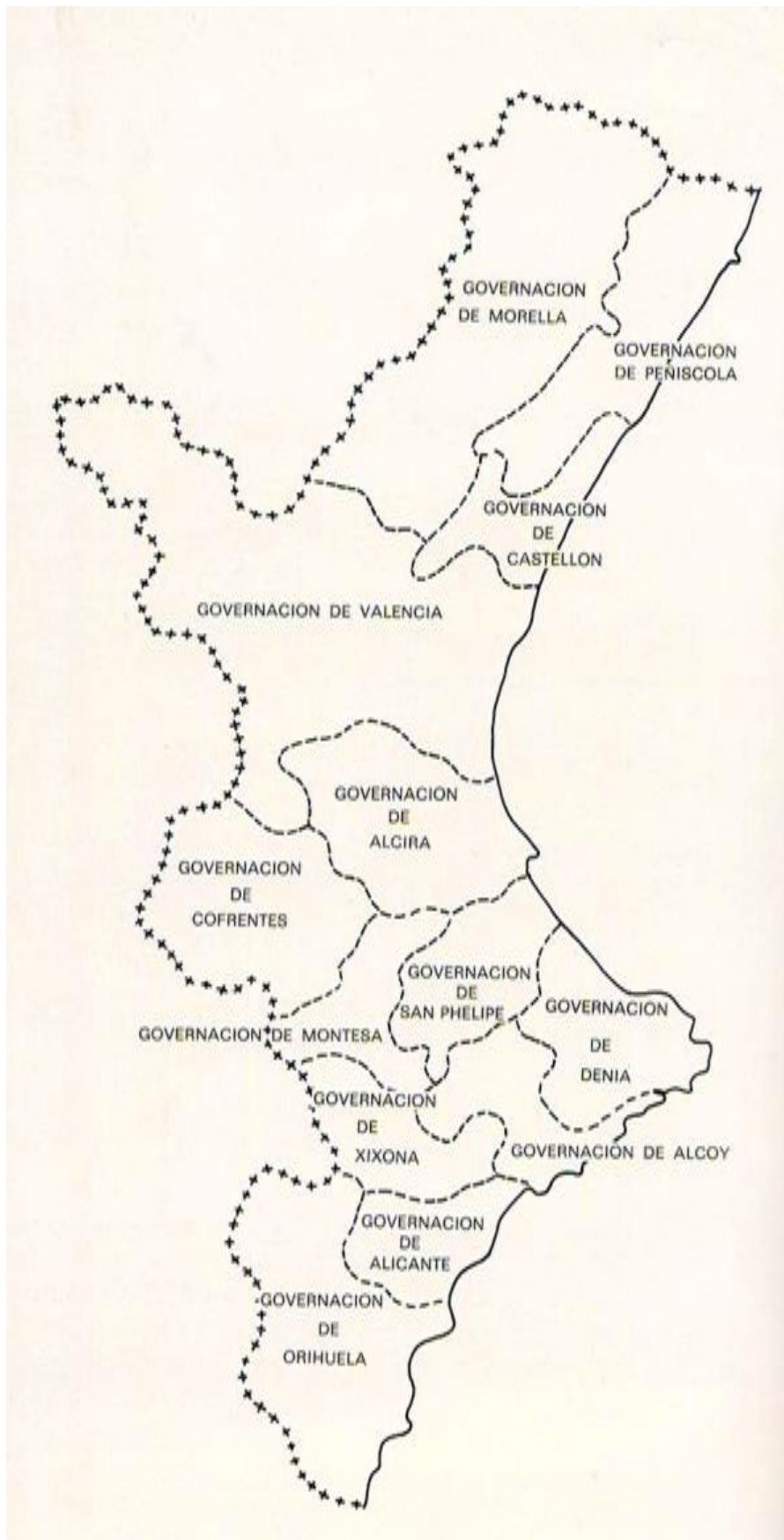

Fig. 150- Demarcació territorial del comte de Floridablanca

La divisió proposada per aquesta Constitució, arplegava els ideals dels il·lustrats, així decretava la supressió de la divisió anterior d'Espanya eliminant els antics regnes d'Espanya, les províncies i intendències i organitzant el país en una nova divisió en províncies. Però aquesta proposta va ser anul·lada el 1823 al pujar al poder els conservadors de Ferran VII, aquesta divisió no va ser represa fins la mort del rei absolutista.

En la primera meitat del segle XIX, es fa a Espanya una nova reorganització territorial que afecta a València, el 30 de novembre de 1833 la regent Maria Cristina de Borbó va ordenar la reorganització territorial del país en províncies, va ser duta a terme sota la direcció del secretari d'Estat de Foment, Javier de Burgos, basant-se en els nous plantejaments liberals però prenent com a base l'antiga divisió en regnes d'Espanya. Es coneix com organització territorial liberal, la reforma ha perdurat al llarg del temps, estant vigent en aquest moment.

Com a conseqüència d'aquesta reorganització, València queda de tal manera que administrativament li redueixen les províncies de quatre a tres: Castelló, València i Alacant,⁶⁶⁸ quedant assimilada la quarta província que havia sigut Xàtiva⁶⁶⁹ des de 1822. La divisió provincial plantejada en el 1813 i aprovada en el 1822 va quedar definitivament introduïda per decret del 30 de novembre de 1833, en el que es delimiten les tres actuals províncies. En el 1836 després d'haver pertanyut prèviament a les províncies de Murcia i Albacete, el marquesat de Villena es va incorporar definitivament a la província d'Alacant, i els partits judicials d'Albaida, Gandia i Ontinyent que pertanyien a Alacant passaren a formar part de la província de València; finalment en l'any 1851 per la R.O. de 26 de juny, s'incorpora a València, el partit judicial de Requena que pertanyia a Conca.

Les poblacions que formaven el partit judicial de Requena no apareixen en el Diccionari, arplegades en la província de València, perquè en aquella data pertanyien a un altra província. Madoz reflexiona sobre les diverses divisions provincials que es varen produir durant la primera meitat del segle XIX, segons el seu parer sense el suficient rigor que requeria tal divisió, amb unes conseqüències poc falagueres que varen ser per entorpir el desenvolupament d'Espanya de forma adequada:

"La creación de nuevas intendencias, hecha en una época en que la guerra civil devastaba las provincias, o no se quiso o no se pudo examinar detenidamente los archivos y enviar a cada provincia los que correspondían a los pueblos de su comprensión. De aquí han resultado graves males para la administración pública y de aquí también se originan graves dificultades para apreciar los datos estadísticos antiguos y modernos"⁶⁷⁰.

En la figura següent podem veure els mapes de les diverses divisions provincials ocorregudes al País Valencià, durant aquells anys de tantes convulsions polítiques, ens referim als anys 1822, 1833 i 1851, extrets de l'obra *Història del País Valencià* dirigida per Pedro Ruíz.

---

⁶⁶⁸ El 5 d'octubre de 1821 les Corts del Regne varen fer a Alacant capital de província, es va nomenar la Diputació de la província d'Alacant i consiguientment, respecte l'ordre civil, Alacant va deixar de dependre de València, fou anomenat Cap polític Francisco Fernández Golfín.

⁶⁶⁹ Xàtiva havia sigut anomenada la quarta província de València per decret de les Corts el 27 de gener de 1822.

⁶⁷⁰ Madoz (1845-1850) Tom I, pròleg.

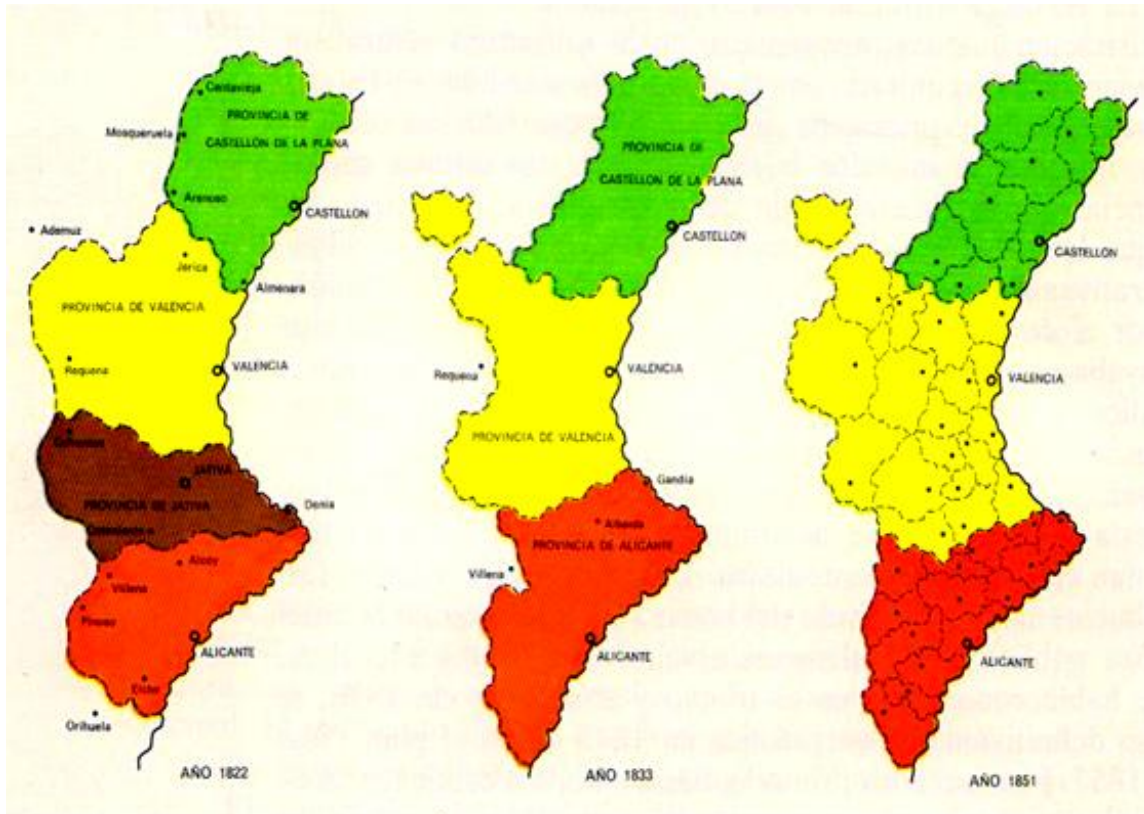

Fig. 151- Divisions provincials en el País Valencià, corresponents als anys, 1822, 1833 i 1851 (Font: *Història del País Valencià*, 1980)

Segons els estudis poblacionals que hi havia, els percentatges de distribució de la població eren de tal manera que la província de Castelló de la Plana representava el 20,59 % , la d'Alacant el 32,62 % i la de València el 46,79 %. Considerable és l'esforç que fa Madoz en el Diccionari respecte la recollida i tractament de les dades poblacionals, recollida plena de dificultats per les grans oposicions que hi es varen trobar els seus col·laboradors, sobre tot a l'hora d'aconseguir informació de diversos indrets, però l'esforç es veurà gratament compensat pel resultat de l'obra, perquè pensa que d'aquestes dades es poden, en un futur extraure conclusions de gran importància per a la modernització i progrés d'Espanya. De la importància que l'autor li dona a l'estadística i la demografia es corroborat per aquestes paraules:

"El conocimiento de la población en sus edades, en sus sexos, en sus condiciones, es el gran dato, es el dato principal para conocer el movimiento de la riqueza pública. Un Gobierno que pudiera decir, que conocía en todos sus pormenores la población de su país, teniendo algunos datos auxiliares sobre industria y sobre comercio, podría desde luego presentar noticias importantísimas, no de uno, sino de todos los ramos principales de la riqueza de un Estado"⁶⁷¹.

Per tant, amb aquestes paraules podem veure perquè dona un tractament tan important a la demografia, perquè per a ell, és fonamental aquest recurs per a l'economia, desenvolupament i progrés d'un país, per aquest motiu, després de parlar de

⁶⁷¹ Madoz (1845-1850) Tom I, pròleg XXI. Aquestes paraules van en la mateixa línia que les de Capmany.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

la nova divisió territorial del Regne de València i com a conseqüència de la Reial Ordre de 21 de novembre de 1847, que fa una lleugera modificació de les províncies,⁶⁷² Madoz s'expressa d'aquesta manera:

"Presentadas las noticias que hemos creído conveniente para despejar, o más bien dicho, para conocer el terreno a que vamos a concretar nuestro estudio, entraremos en el examen de los diferentes elementos que constituyen la riqueza pública, principiando por el más importante de ellos que es la población"⁶⁷³

La informació poblacional, que dóna de l'Antic Regne de València, és en forma d'un quadre sinòptic, on apareixen les tres províncies, en cada província especifica el nombre de veïns i ànimes, també enumera el nombre de partits judicials que té cadascuna, els ajuntaments i les ciutats. Ho resumim a continuació:^{674,675}

Províncies	Ànimes	Veïns	Partits judicials	Ajuntaments	Ciutats
Alacant	317.669	76.392	14	150	5
Castelló	203.069	50.065	10	148	2
València	430.985	104.357	18	281	3
Total	951.723	230.844	42	579	10

Taula 140- Dades poblacionals per províncies segons Madoz: Població total, nombre de partits judicials, ajuntaments i ciutats

Madoz fa un estudi de l'evolució de la població al llarg del temps, raonant les causes dels diversos canvis que hi ha en els pobles més grans, així de cada província, fa una introducció mitjançant un quadre general de l'evolució del nombre de veïns i ànimes des del segle XVI o principis del segle XVII fins a la data de publicació del Diccionari; per fer la comparació poblacional dels diversos segles, utilitza com a fonts els documents oficials que hi havia fins a la meitat del segle XIX, per a cada segle, fa un estudi molt crític, on dóna constància dels seus dubtes respecte de la fiabilitat de les dades enregistrades, parla en tot moment de la procedència de les fonts, comparant i raonant en ocasions dades que entre elles són bastant discordants. Madoz en el pròleg explica els seus dubtes sobre les matricules cadastrals que hi havia i fa la següent advertència a tots els lectors del Diccionari:

"MATRICULAS CATASTRALES: á pesar de la ninguna uniformidad que en su redacción se observa, y de los defectos de mucho bulto que contienen las Matrículas catastrales de 1842, las he adoptado, sin constituirme responsable de su verdad, para fijar la población, la riqueza y el tanto con que contribuye al Estado cada pueblo : 1.º porque es el único dato oficial en que se hallan reunidas estas tres especies de noticias; y

⁶⁷² La nova reorganització de 1847, consistia que els pobles d'Alacant: Oliva, Potries, Font d'En Carrós, Villalonga i Rafelcofer s'agregaven a la província de València, així queda la part proporcional que correspon a València lleugerament modificada, encara que Madoz per a fer els seus càlculs ens diu que no ho va a tindre en compte perquè la variació va a ser poca i les modificacions s'havien fet quan pràcticament el Diccionari ja estava finalitzat.

⁶⁷³ Madoz (facsimil, 1987) Tom II, p 212.

⁶⁷⁴ Madoz (facsimil, 1987) Tom II, p 183.

⁶⁷⁵ Madoz dóna unes altres dades amb una xicoteta diferència respecte dels habitants que hi ha a cada província, quan comença a parlar de València en la pagina 173 del tom II del facsimil: Alacant presenta 368.961 habitants, Castelló 199.220 i València 388.759.

2.º porque presentando las Matriculas relacionadas entre sí la población, la riqueza y los impuestos, los lectores de mi Diccionario tendrán una base de comparación entre los resultados y consecuencias que de aquellos emanan, con los resultados y consecuencias que yo deduzco de los datos estadísticos que poseo, y de los cálculos que después de un estudio profundo, he practicado con la mayor detención, como podrá observarse en el artículo intendencia de cada provincia y en el cuadro general de población, riqueza y contribuciones puesto al fin de la obra. La conveniencia de este pensamiento es palpable, así como lo imposible que ha debido serme el poner en todos los pueblos la riqueza productora, la masa imponible y el tanto de contribución por no abrazar todas las matrículas estos datos"⁶⁷⁶

El tractament i estudi demogràfic que Madoz realitza, resulta molt interessant per a tindre una perspectiva i comprendre la situació política social i sanitària que hi havia en aquella època, els entrebancaments i dificultats que hi havia en un país que intentava enganxar-se a la modernitat, però que no acabava de poder fer-ho, Madoz entén que una de les dificultats més grans que presenta el país és la falta d'informació en dades estadístiques poblacionals, així explica en el Diccionari, amb tota claredat les grans vacil·lacions i mancances que hi havia en les dades poblacionals que es donaven des del segle XV per a Espanya i que eren per altra banda les dades oficials que el govern espanyol utilitzava per dur endavant el país, presentant-se en ocasions dades prou inexactes i contradictòries, que segons Madoz falsejaven la realitat de la riquesa territorial d'Espanya, per tant havien de modificar-se, prenent en consideració la ciència estadística, imprescindible per a ser una nació capdavantera:

"Por hoy me limitaré á presentar algunos datos sobre la población, no tanto para lijar la verdadera que hoy tiene la España, cuanto para indicar las contradicciones que materia tan importante ofrece. Según los datos oficiales que tengo á la vista, bien que yo esté muy lejos de responder de su exactitud, la población de España constaba en los siglos 15 y 16 de 9.680.191 habitantes; en 1767 de 9.159.999; en 1787 de 10.260.357; en 1797 de 10.541.221; en 1822 de 11.661.865; en 1831 de 11.207.639; en 1832 de 11.158.274; en 1833 de 11.962.767; en 1834 de 12.119.739; en 1836 de 11.800.413, y en 1837 de 12.222.872. Estos son los datos estadísticos que sobre población tiene el Gobierno; al menos estos son los que yo he podido examinar, adquiriendo la convicción de que no se han hecho con la fiscalización que es indispensable para obtener un documento tan importante. ¿Debe, pues, fijarse la población en los 12.119.739. habitantes del año 1834, ó en los 12.222.872, dato estadístico obtenido para señalar el número de diputados y senadores que correspondían á cada provincia? Un Gobierno que pudiera decir, que conocía en todos sus pormenores la población de su país, teniendo algunos datos ausiliares sobre industria y sobre comercio, podría desde luego presentar noticias importantísimas, no de uno, sino de todos los ramos principales de la riqueza de un estado. Nada pues debe estrañar que las naciones que hoy figuran como las primeras en los adelantos de la ciencia estadística, procuren con el mayor esmero y la mas esquisita fiscalización averiguar el dato tan necesario del movimiento de la población."⁶⁷⁷

Madoz va a donar al llarg del Diccionari les dades poblacionals en ànimes i veïns a traves de quadres sinòptics, ho va a fer de tres maneres, una és quan parla de la província en aquest cas presenta les dades totals que tenen els partits judicials en cada província, l'altra és quan parla dels partits judicials, en aquest cas dóna la població en cada poble que pertany al partit judicial i finalment dóna la població que té cada poble quan parla específicament d'ell. Nosaltres en el treball anem a seguir la mateixa seqüència que segueix Madoz en el Diccionari.

---

⁶⁷⁶ Madoz (1845-1850) Tom I, pròleg p XXI.

⁶⁷⁷ Madoz (1845-1850) Tom I, pròleg p XXI.

Casa-Ayuntamiento de Alicante.

Fig. 152- Dibuix de l'ajuntament d'Alacant, en el llibre «Crónica de la provincia de Alicante» de Vicente Boix dins de l'obra «Crónica general de España» (Font Boix, 1868, p 49)

2. PROVÍNCIA D'ALACANT

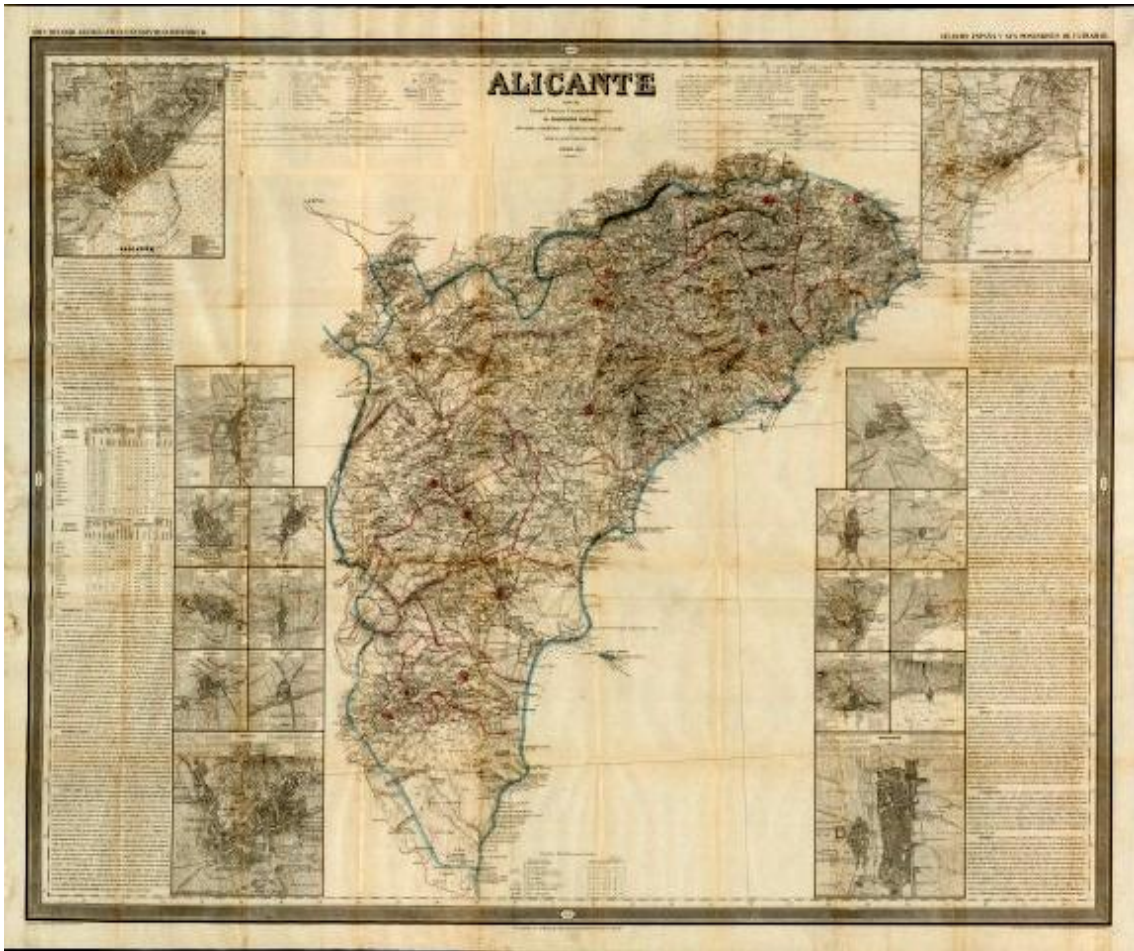

Fig. 153- Plànol de la província d'Alacant a escala 1.200.000, que pertany al «Atlas de España y sus posesiones de Ultramar» realitzat en 1855 per Francisco Coello i Pascual Madoz. (Font: Institut Cartogràfic de Catalunya)

Alacant és una província creada el 30 de novembre de 1833, Madoz es lamenta de la dificultat que hi ha a aquesta província per aconseguir informació, ho atribueix en part a la rapidesa en l'aplicació de la nova divisió territorial, segregant-la de València però no preocupant-se d'esbrinar dels arxius, els documents, les dades i els expedients de la nova província alacantina, la qual cosa provoca que no hi haja informació adients per a poder conèixer la riquesa de la província.⁶⁷⁸

Les dades que el Diccionari dona de les tres províncies de València des del segle XVI fins al segle XIX les presentem tal i com Madoz ho fa, en tres apartats, dedicats cadascun a una província. En cada província col·loquem, en primer lloc una taula on s'arreplega el nombre total d'habitants o ànimes des del segle XVII al segle XIX, les dades corresponents als recomptes o anotacions de diversos anys que per una o altra circumstància es varen fer durant aquests segles, en tots els casos, Madoz dona una explicació adient, en les tres províncies anem a seguir aquest criteri.

⁶⁷⁸ Madoz (1845-1850) Tom I, p 633.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Població: Alacant	Anys	Ànimes
1 ^a	1609	158.815
2 ^a	1787	255.442
3 ^a	1797	269.134
4 ^a	1826	409.738
5 ^a	1828	337.240
6 ^a	1831	273.724
7 ^a	1832	275.929
8 ^a	1834	368.961
9 ^a	1836	365.776
10 ^a	1837	318.444
11 ^a	1840	313.760
12 ^a	1841	220.590
13 ^a	1842	317.669
14 ^a	1843	368.961
15 ^a	1844	294.906

Taula 141- Dades poblacionals de la província d'Alacant des de 1609 a 1844

1^a *Població*. Seguint l'argumentació de Madoz, podem veure les conclusions sobre la fiabilitat de les dades poblacionals del segle XVII a Alacant:

"Apenas puede creerse, por más que así aparezca en relación original, que obra en el Reial archivo de Simancas, sección de la secretaria de Estado, que en el terr. de la ant. prov. de Valencia, en sus partes conocidas de poniente y de levante, solo se hallaran 97.372 casas, las 64.897 pertenecientes a cristianos viejos y las 32.475 correspondientes a cristianos nuevos, formando entre todas una población de 486.860 hab., de ellos 158.815 de los pueblos de la prov. de Alicante. No somos nosotros ciertamente de los que creen en la fabulosa pobl. que tuviera en otro tiempo la nación española: se nos resiste sin embargo mucho el creer que el terr. de la actual prov. de Alicante ya bien cultivado en la época a que nos referimos, solo comprendiera la pobl. de 158.815 hab. que figura en la casilla que nos ocupa. Aun admitido, como aparece de ant. documentos oficiales, que la España a fines del siglo XV, y a principios del XVI, solo tuviera 1.641.358 vec, o sean 8.206.794 hab. no convendríamos en que en aquella misma época el reino de Valencia, donde estaban comprendidos los pueblos de la prov. de Alicante, tuviera la pobl. que en el dato a que nos referimos se designa" i amb resignació acaba dient "tal vez un día podamos ocuparnos en la publicación de importantes noticias que sobre la anterior población española estamos reuniendo, y entonces rebatiremos, en nuestro entender, victoriosamente, los datos que facilitaron las autoridades, y que, como documentos oficiales y al entender de algunos, fehacientes, existen en el ya mencionado archivo de Simancas".⁶⁷⁹

⁶⁷⁹ Madoz (facsimil, 1987) Tom I, pp 81, 82. Madoz (1845-1850) Tom I, pp 633, 634.

2^a *Població*. Les dades del segle XVIII provenen dels treballs del comte d'Aranda les de 1768.⁶⁸⁰ Les dades que apunta Madoz provenen del cens de 1787 fet pel comte de Floridablanca,⁶⁸¹ ara dona una població per a la província d'Alacant de 255.442 habitants, xifra que Madoz dona com a més pròxima a la realitat que les anteriors. També perquè Madoz considera que els factors són ciutadans eminents, corporacions zeloses, bisbes il·lustrats, autoritats amb reconegut prestigi. Amb aquest últim cens, Madoz fa notar la gran diferència de dades amb les anteriors, confirmant les seues sospites.

3^a *Població*. Continuant els treballs desenvolupats per Floridablanca, i millorant i completant els qüestionaris emprats fins aleshores, es publicà l'últim cens de 1797. Aquest cens manat per Manuel Godoy,⁶⁸² és el darrer del segle XVIII i el que utilitza Madoz en la tercera població, que és de 269.134 ànimes. Durant aquesta època varen ser fets els treballs de Cavanilles qui en les seues *Observaciones del Reyno de Valencia*, la població que dona de la província d'Alacant és de 270.932 ànimes com poden veure hi ha una xicoteta variació respecte de la xifra que Madoz dona, que és perfectament assumible per la diferència en la recollida de dades.

4^a *Població*. Tota la resta de dades que apareixen a partir d'aquesta 4ª població, no són degudes a censos oficials, perquè fins a 1857 no es va fer cap cens, probablement degut a la guerra d'Independència contra Napoleó i la gran inestabilitat política de l'època. Els recomptes de la població que es varen fer s'anomenen els cens de policia, encara que són de poca fiabilitat, són els únics que hi ha. Les investigacions cadastrals de la policia de 1826 augmentaren la població de l'Antic Regne de València a 1.256.095 habitants dels quals 409.738 pertanyien a la província d'Alacant, d'un total de 13.939.235 habitants per a tota Espanya.

5^a *Població*. En 1828 Miñano havia donat una població per a Alacant de 337.240 ànimes, com es veu la població és inferior a l'anterior sense que hi haguera cap causa originària. Aquesta diferència únicament és imputable a les dades proporcionades pels municipis, d'acord amb l'objectiu pel qual es demanen aquestes informacions.

---

⁶⁸⁰ Segons el cens del comte d'Aranda la població espanyola era de 9.159.999 habitants.

⁶⁸¹ El comte de Floridablanca (José Moñino i Redondo), nomenat ministre de Carles III per Reial Ordre de 25 de juliol de 1785, càrrec que va ostentar des de 1785 fins a 1787, va ser l'artífex del cens conegut com *Cens de Floridablanca*. Moñino després del fracàs que havia representat l'intent del comte d'Aranda, va ordenar confeccionar un cens per a tota Espanya (incloent les possessions d'ultramar). La recollida de dades es va iniciar en 1786 ordenants als intendants de cada província que feren aplegar a les autoritats civils un qüestionari únic molt similar al que havia utilitzat el comte d'Aranda en 1768, amb l'obligació de emplenar-lo. Amb el cens es pretenia tindre dades poblacionals per a poder donar una nova visió d'Espanya front a Europa, intentant eliminar la visió d'endarreriment que el país tenia, i al mateix temps valorar els resultats que hi havia després de l'actuació del govern així com fer una programació per a millorar el país. El cens de Floridablanca és considerat el primer cens en el que es varen utilitzar tècniques estadístiques modernes, probablement l'èxit del cens es deu perquè les autoritats deixaren ben clar que no anava a ser utilitzat amb finalitats fiscals, motiu pel qual no arrellegà el nombre de veïns sinó que desglossà la població per sexe i edat, utilitza com a element censal l'habitant, deixant clar el seu caràcter merament demogràfic. Segons els cens del comte de Floridablanca la població espanyola ascendia a 10.268.110 habitants.

⁶⁸² Sobre les dades d'aquest cens, segons l'INE només coneixem els resultats globals per províncies, publicats en 1801, població total d'Espanya 10.541.221 habitants.

6^a *Població*. En 1831 la mateixa policia passa a donar la dada de 273.724 ànimes, que contrasta fortament amb la donada en 1826 de 409.738 ànimes. Segons Madoz:

"Ni debe estrañar esta reducción, que mas bien consideramos resultado indispensable de los mismos datos obtenidos en 1826, porque era natural que los pueblos se alarmasen y obrasen influencias, que se consideraban legítimas, pero que no por eso dejaban de ser perniciosas y que á su vez los hombres encargados de esta clase de trabajos cedieran a la fuerza de la opinión estraviada sin duda por un interés mal entendido".⁶⁸³

7^a *Població*. Correspon a 1832 amb 275.929 ànimes. Madoz deixa ben clar que la causa d'aquesta xifra tan baixa no és altra més que la ocultació voluntària per part de les autoritats civils de la província.

8^a *Població*. La nova divisió territorial de 1833 configura un territori diferent per a la província d'Alacant, com podem observar en els plànols anteriors. En 1834 està ja feta la nova demarcació territorial i per primera vegada apareix Alacant amb el seu terreny propi, el recompte poblacional dóna xifres més elevades de 368.961 ànimes, Encara que en 1822 apareix Alacant com a província, amb 255.170 habitants no tenia els mateixos límits ni els mateixos pobles.

9^a *Població*. Amb 365.776 ànimes és inferior a l'assignada a 1833.

10^a *Població*. Correspon a l'any 1837 i és de 318.444 habitants, nombre que comparat amb el de 1834 i 1836 resulta ser inferior, però l'explicació es deguda a la segregació d'Albaida, Gandia i Ontinyent d'Alacant que passaren a la província de València amb un total de 62.132 habitants. Per altra part s'agregaren a la província d'Alacant, Villena i Sax, que sumaven una població de 10.419 habitants, resultant del total una disminució de la població de 51.713 habitants.

11^a *Població*. L'any 1840 la Diputació Provincial d'Alacant va emetre unes dades procedents dels ajuntaments municipals, la corresponent a Alacant era de 313.760 ànimes. La Diputació Provincial estava interessada en no augmentar el nombre d'habitants, perquè les dades havien sigut confeccionades amb motius fiscals.

12^a *Població*. En 1841 un grup de personatges importants d'àmbits diversos (Cap polític, Societat d'Amics del País, l'Intendent, els diputats provincials, il·lustrats, i gent de coneixements locals) varen fer un estudi poblacional, estimant que la població d'Alacant era de 220.590 ànimes, xifra que contrastava notablement amb la donada l'any anterior que era de 313.760, la disminució de 93.170 habitants havia ocorregut sense cap causa aparent. Madoz va a estar totalment disconforme amb aquestes dades, motiu pel qual va a fer un estudi econòmic del treball de la Junta de 1841, per a la seua avaluació. Així Madoz, contrasta les dades econòmiques de Cavanilles que corresponen a l'any 1794 que són de 121.389.642 rs, les del cens de 1799, que són 89.691.763 rs, i les que dóna la Junta de 1841 que ascendeixen a 5.268.548 rs. Totes aquestes dades corresponen només a la producció agrícola, és evident que una disminució tan dràstica en la riquesa territorial agrícola d'Alacant és incongruent amb la realitat del país i únicament podria explicar-se, per l'excessiu zel dels governadors de la província que Madoz respecta però que al mateix temps critica d'aquesta manera:

---

⁶⁸³ Madoz (1845-1850) Tom I, p 634.

"Pero este respeto no impide el que nosotros manifestemos, que un celo exagerado por el país en que se vive, ha sido causa de que á un territorio de producciones variadas, de especies importantes, de suelo en muchos puntos fertilísimo, se le haya presentado como el mas miserable, como el mas abatido, sin recursos siquiera para procurar el sustento necesario a los habitantes que contiene"⁶⁸⁴

A més a més, prenent les dades donades per la Junta en 1841, que corresponen a la riquesa territorial, adés esmentada i afegint la pecuària, la industrial i la comercial, dóna un total d'utilitats de tota mena de 7.721.273 rs, amb aquesta renda fa un càlcul⁶⁸⁵ dividint la riquesa total pel nombre d'habitants, bé considerant els habitants donats per la Junta que són 220.590, aleshores els correspondria a cada habitant per dia 3 24/100 mrs, bé considerant els habitants donats per la redacció del Diccionari que són 363.219 habitants, aleshores els correspondria a cadascun una renda per dia d'1 rs 98/100 mrs, la qual cosa està en contradicció amb la situació real del país. Finalment també aplega a la mateixa conclusió a través de l'anàlisi de les contribucions al tresor públic de la província d'Alacant, així per exemple, la contribució de l'any 1841 fou de 7.644.465 rs 33 mrs, que equival pràcticament a la riquesa total d'utilitats declarada que és de 7.721.273 rs. Per tant Madoz considera que:

"La cantidad satisfecha sobre las contribuciones ordinarias, cuando el país estaba fatigado de otras exacciones ilegales y violentas, están demostrando por sí mismas, sin más estudio, sin más examen, que no hay exactitud en el dato de la Junta. ¿Ni cómo era posible que la hubiese, si aparece, que aún en tiempos normales las contribuciones ordinarias producen con corta diferencia la misma cantidad que se señala como riqueza imponible? No creemos deber insistir más en el examen de este documento, porque está bien al alcance de nuestros lectores su poco valor, su ninguna fuerza"⁶⁸⁶

13^a *Població*. En 1842, sota l'ordre del ministre d'Hisenda, es va formar una junta composta per un grup d'il·lustrats, ben coneixedors del país, varen donar unes xifres de 317.669 ànimes, segons la veu, molt més pròximes a la realitat existent al país. Aquest és el cens anomenat de la Matrícula Cadastral, actualment és considerat el primer cens que presenta el conjunt complet dels municipis que hi havia a Espanya en aquella època.

14^a *Població*. El ministre de Gracia i Justícia al presentar l'estadística criminal de 1843, donava com vàlides 368.961 ànimes. Aquestes dades sembla que són errònies, en part explicades pel tipus de treball, perquè són en tot idèntiques a les presentades en 1834, quan es va fer la nova demarcació territorial. Aquest mateix any la Diputació Provincial, fixava el nombre d'habitants en 304.632 ànimes, d'acord amb la llei de reemplaçament.

15^a *Població*. Novament en 1844 les dades oficials són a la baixa, motiu pel qual Madoz s'expressarà d'aquesta manera:

"Un nuevo censo de población⁶⁸⁷ hecho con ligereza si se quiere, y sin ningún género de fiscalización, señala a esta provincia 294.906 hab. Nos referimos al trabajo

---

⁶⁸⁴ Madoz (1845-1850) Tom I, p 642.

⁶⁸⁵ Segons la veu "las utilidades que cada habitante tendría al año".

⁶⁸⁶ Madoz (1845-1850) Tom I, p 643.

⁶⁸⁷ Madoz es refereix a les dades de 1844.

practicado para plantear las disposiciones adoptadas por el Gobierno en su nuevo sistema de municipalidades"⁶⁸⁸

Madoz presenta l'estat de la població alacantina en un quadre sinòptic desglossat pels partits judicials d'Alacant:

- En la primera columna presenta les dades oficials de l'allistament a l'exèrcit dels joves de 18 anys de 1842, en aquest cas l'índex transformador és de 127,4.
- En la segona columna presenta els butlletins oficials de la població dels anys 1840 i 1841 per tal d'aconseguir els allistaments, com veiem hi ha molta discordança de xifres.
- En la tercera columna presenta les dades oficials de 1842 en ànimes i veïns.
- En la quarta columna les dades del butlletí oficial d'allistament corresponent a 1843.
- En la quinta columna presenta les dades totals de la província corresponents a l'estadística criminal de 1843.
- La sexta columna correspon a les dades de l'estadística municipal de 1844 i finalment la setètima i última columna Madoz dóna les dades elaborades pròpiament per la redacció del Diccionari.⁶⁸⁹

En la part superior del quadre, "Estado demostrativo de la pobl..." indica de quina manera ha treballat la informació per a elaborar les dades totals que proporciona, a més a més es fonamenta en estudis sobre la renda per càpita de la província d'Alacant, per demostrar la inconsistència de les dades oficials.

Madoz una vegada ha analitzat les 15 poblacions, extrau una mitjana de 303.870 habitants. Està en gran desacord amb aquestes dades oficials donades en 1844, així doncs, ell en el seu treball no es limita a les dades oficials donades per les autoritats de la província d'Alacant perquè segons diu "es una de aquellas en que más resistencia hemos hallado para la adquisición de datos estadísticos". Aleshores, utilitza altres fonts per, com ell expressa "hemos procurado por todos los medios posibles saber hasta qué punto podían llegar las ocultaciones de los pueblos".

Aquestes dades provenen dels reemplaçaments militars amb les correccions adients, per tal de conèixer més aproximadament la realitat. Per altra banda també empra les dades donades per corporacions populars o el mateix treball de Sebastian Miñano, d'aquesta manera dóna per a la província d'Alacant una xifra de 416.471, quasi el doble que la que donaven els documents oficials. Amb aquest estudi, vol convèncer els lector que saber les dades correctes, lluny de ser un dany per a la població, serà un benefici que evitarà les enveges i desconfiances entre les diverses províncies, perquè totes han augmentat la població respecte de les dades oficials que estaven manipulades minvant la població real de totes les províncies.

---

⁶⁸⁸ Madoz (facsimil,1987) Tom I, p 83.

⁶⁸⁹ Madoz (facsimil,1987) Tom I, p 83.

ESTADO demostrativo de la pobl. que corresponde á cada uno de los 14 part. jud. en que se divide esta prov. calculada sobre el número de jóvenes varones que entraron en el alistamiento de 1842 para el reemplazo del ejército; comparada con la que resulta 1.º, del estado de la diputacion prov. para la quinta de 1840; 2.º de los trabajos hechos por la junta creada en 1841 para conocer la riqueza de esta prov. en virtud de orden espedida por el ministerio de la Gobernacion; 3.º de los datos oficiales de 1842 remitidos al ministerio de Hacienda; 4.º de otro estado de la diputacion prov. de 1843 para el sorteo de aquel año; 5.º de las noticias reunidas por el ministerio de Gracia y Justicia para la estadística judicial del referido año de 1843; 6.º de la rectificación hecha á la pobl. indicada por el mismo ministerio de Gracia y Justicia, señalando un penado por 400 hab., en lugar de los 314 que arrojan los datos estadísticos reunidos; 7.º del registro municipal de la gefatura política formado en el año de 1844; 8.º y último de los datos fidedignos que nosotros poseemos.

PARTIDOS JUDICIALES.	POBLACION que corresponde al número de alistados.		BOLETINES oficiales para los ali- tamientos y utilida- des de		DATOS OFICIALES de 1842.		BOLEIN oficial para el alistamiento.	ESTADIS- tics judicial de 1843.	REGISTRO municipal de 1844.		DATOS que posee la re- dacion.	
	Jóvenes de 18 años de edad.	Número de almas que le corresponden.	1840	1841	Vecinos.	Almas.	1843	Número de almas (*).	Vecinos.	Almas.	Vecinos.	Almas.
			Número de habitantes	Número de almas.			Número de almas.					
Alcoy.	287	36564	23879	17380	4383	24068	21543	368961	4183	17390	7871	32729
Alicante.	320	40768	31339	21436	7853	32273	28635		4988	20740	7853	32273
Callosa.	274	34908	28107	18541	7085	27716	27353		7114	29580	7417	30839
Concentayna . . .	255	32487	29593	15054	5298	20856	20736		4747	19738	5641	23457
Dénia.	228	29047	22017	16735	5359	21740	20354		5132	21339	7246	30129
Dolores.	209	26627	23010	15739	5806	22123	20649		5499	22865	6394	26588
Elche.	290	36946	27265	18649	5986	27509	27249		5786	24058	5986	27509
Jijona.	169	21531	18098	12865	4594	17535	18334		4816	20025	4920	18708
Monóvar.	185	23569	16385	11907	4222	16985	18030		4187	17410	4660	19378
Novelda.	225	28665	21247	14987	5014	21611	19317		4501	18715	5014	21611
Orihuela.	230	29302	25674	16464	6086	25444	25171		6063	25210	8067	33543
Pego.	246	31340	21625	15835	5352	23230	21521		5325	22141	5835	24261
Villajoyosa. . . .	205	26117	19927	13652	5152	20213	20173		4441	18468	5608	23316
Villena.	146	18600	15594	11346	4197	16366	15567		4143	17227	4540	18876
TOTALES. . .	3269	416471	313760	220590	76392	317669	304632	368961	70925	294906	87052	363219

(*) La estadística jud. de 1843, da á la de Alicante una pobl. de 368,961 alm., pero debe tener presente que en este número está incluida la pobl. de los tres part. jud. de Albayda, Gandia y Onteniente, que pasaron despues á la prov. de Valencia, y asciende á 62,132 alm.; pero habiendose agregado por otra parte á la de Alicante, los dos pueblos de Villena y Sax, con una pobl. de 10,419 alm., resulta solo una disminucion de 51,713 alm., que reduce el guarismo á que ha de referirse esta estadística á 317,248. Y siendo 847 el número de penados en proporción con aquel es de 1 por 375 hab.; en cuyo caso si se admite la relación de 1 por 400, que el Ministro dice deber existir con la verdadera pobl. del reino, la de esta prov. deberá ser de 338,398 hab.

Fig. 154- Pàgina 83 del Tom I del Diccionari, edició facsímil de 1987, presenta l'estat poblacional de la província d'Alacant

Fig. 155- Aigua fort de Jean Baptiste Reville que representa l'Arc de Triomf de la ciutat de Cabanes, amb detalls geomètrics de l'Arc dins de l'obra d'Alexandre Laborde «Voyage pittoresque et historique de l'Espagne» Tom I, 2ª part (Font : Bivaldi, grab 65-1)

3. PROVÍNCIA DE CASTELLÓ

Fig. 156- Plànol de la província de Castelló a escala 1.200.000, que pertany al «Atlas de España y sus posesiones de Ultramar» realitzat en 1852 per Francisco Coello i Pascual Madoz (Font: l'Institut Cartogràfic de Catalunya)

Pel que fa a Castelló de la Plana,⁶⁹⁰ les dades poblacionals que corresponen als diversos anys al llarg dels segles VXI al XIX i que apareixen en el Diccionari són les que presentem a continuació:

⁶⁹⁰ La província de Castelló també s'anomena Castelló de la Plana. Juan A. Balbas en el seu llibre *El libro de la provincia de Castellón*, ens presenta el cens de la població relatiu als anys: 1565, 1794 i 1887. Les dades que corresponen a l'any 1565, Balbas les obté d'un manuscrit del Duc d'Osuna que està publicat en la Revista *El Archivo* tom IV, quadern VIII. Pel que fa a les dades de 1794, ens relata que són la conseqüència d'un estudi que anava encaminat a aconseguir informes sobre la situació econòmica i poblacional d'Espanya en aquell any, prèviament s'havien fet estudis estadístics en 1768 que junt amb el treball del comte de Floridablanca havien produït el cens de 1787 conegut com de Floridablanca, el cens de 1794 està recolzat a més a més dels estudis anteriors, en el que fa Cavanilles en les seues *Observaciones sobre el reyno de Valencia*. El cens de 1887, fou publicat pel *Instituto Geográfico y Estadístico*.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Població: Castelló	Anys	Habitants	Habitants
1 ^a	1596	100.244	136.233
2 ^a	1768	147.607	-
3 ^a	1787	161.237	172.804
4 ^a	1794	191.929	-
5 ^a	1797	169.880	174.984
6 ^a	1822	198.884	193.589
7 ^a	1826	258.630	234.962
8 ^a	1826	214.700	227.387
9 ^a	1831	172.776	186.046
10 ^a	1832	174.168	185.227
11 ^a	1833	199.220	198.581
12 ^a	1841	184.667	-
13 ^a	1842	203.069	-
14 ^a	1843	199.220	253.786
15 ^a	1844	203.978	-
16 ^a	"	218.365	-
17 ^a	1847	247.741	-

Taula 142- Dades poblacionals de la província de Castelló des de 1596 a 1847

Madoz analitza l'estat poblacional de la província de Castelló de la Plana al llarg del segle XVI fins a la primera meitat del segle XIX, de tal manera que presenta per a cada any, dues dades en sengles columnes, la primera prové d'aplicar el percentatge que té Castelló de la Plana respecte de la població total de València i la segona de fer la mateixa operació però amb el percentatge de la província respecte de la població total espanyola. El tractament de les dades en dues columnes és perquè segons l'autor hi ha molta variabilitat i poca fiabilitat amb l'ús d'una única font. Després d'examinar diferents documents Madoz aplega a la conclusió que la relació poblacional de Castelló de la Plana respecte de les tres províncies era 20,59%, i respecte de tota Espanya, era de 1,66%, amb aquests percentatges partint del nombre total d'habitants de l'Antic Regne de València i de la població que hi havia a tota Espanya en cada època, aconseguix el nombre d'habitants en cada una de les columnes.

1ª Població 1596. Comença en les dades de 1596, si es fixem en la primera columna resulta d'aplicar el percentatge provincial de 20,59% sobre la població del Regne de València en aquest any, que era de 486.860 habitants, donant una població de 100.244 habitants, en canvi la segon columna resulta d'aplicar el percentatge que Castelló de la Plana té sobre el total de la població espanyola en 1596, és a dir, el 1,66% sobre tota la població espanyola 8.206.791 habitants donant un valor de 136.233 ànimes que com es veu és diferent a l'anterior. Madoz fa notar que la població que es dona per a l'Antic Regne de València és molt baixa, i que està fora de tot dubte, que hi ha un fort

biaix, sobretot es corrobora al agafar la població total d'Espanya i aplicar el percentatge que li corresponia a cada província.

2^a *Població* 1768. Sobre les dades de 1768 de 147.607 ànimes, també hi ha moltes dificultats per a tractar-les perquè foren arreplegades per diòcesis bisbals, i presenten veritables dificultats en la comparació per províncies. En aquest cas Madoz no utilitza les dades poblacionals del cens del comte d'Aranda de 1768 que donava una població total per a Espanya de 9.159.999 habitants, dels quals aplicant el percentatge de 1,66% corresponien a Castelló 152.055 habitants.

3^a *Població*. En 1787 es baralla el cens de Floridablanca, ja s'havia reconegut que el treball demogràfic de 1768 estava farcit d'errades, en aquest any es pren la tasca de rectificar les dades, de tal manera que es considera que València tenia una població total de 783.084 habitants, és a dir hi ha un augment respecte del segle XVI d'un 60%, així sobre la base de 20,59 % Madoz dóna una població de 161.237 habitants, i sobre la base de 1,66% respecte del total de la població espanyola, dóna un total de 172.804 ànimes.

4^a *Població*. Les dades de 1794 les agafa dels estudis que en la primavera de l'any 1791 comença a fer Cavanilles plasmant-los en 1795 en les seues observacions sobre el regne de València. Madoz recull la següent cita de Cavanilles "El número de pueblos incluso el Rayo y Rato, anejos de Castelfabib es de 628; el de vecinos de 207.145, que calculados a 9 personas cada dos vecinos forman 932.150 alm.",⁶⁹¹ d'aquesta manera suposant que la població de l'Antic Regne de València fóra el que Cavanilles havia donat de 932.150, el 20,59% que li corresponia a Castelló de la Plana dóna un resultat de 191.929 ànimes, però encara que Madoz considera prou bones les dades que Cavanilles dóna, fa notar que podia haver un biaix d'informació perquè Cavanilles era un comissionat del Govern, front al que la gent és molt cauta i tendeix a ocultar la veritat de les dades estadístiques.

5^a *Població*. Correspon a 1797. En la quinta fila, apareixen les dades del cens que va manar Godoy en 1797, sobre aquest cens llegim en el Diccionari:

"Aludimos en esta ocasión al censo de 1797, último trabajo por desgracia en materia de población que consintieron las contiendas de Europa y nuestras propias calamidades. En este trabajo figura el reino de Valencia con 825.059 hab. o sea con 41.975 más que en el año de 1787; sobre los 825.059 hab. pertenecen a la provincia de Castellón de la Plana por el 20,59% 169.880. Contaba entonces la España 10.541.221 hab. y el 1,66% señala al territorio que hoy describimos 174.984 individuos".⁶⁹²

6^a *Població*. De l'any 1822. Per a fer el càlcul d'aquesta població pren en consideració les quatre províncies d'Alacant, Castelló, València i Xàtiva, i d'acord amb el càlcul previst li corresponen a Castelló de la Plana 198.884 habitants i prenent en consideració la població total d'Espanya li'n corresponen 193.558 individus. Sobre aquestes dades, Madoz els aplica una correcció donat que les Corts consideraven que les dades oficials estaven rebaixades en una quinta part, de la qual cosa deriven unes poblacions de 238.660 amb les dades del Regne de València i de 232.306 amb les dades de l'Estat Espanyol.

---

⁶⁹¹ Madoz (facsimil, 1987) Tom I, p 254.

⁶⁹² Madoz (1845-1850) Tom VI, p 145.

7^a *Població*. Les primeres dades de 1826 corresponen als censos de policia, amb uns valors de 258.630 ànimes procedent del 20,59% sobre la població del regne de València, i de 234.962, que correspon al 1,66% de 14.154.341 de l'estat espanyol.

8^a *Població*. Són les segones dades donades el 1826, que corresponen al treball de Sebastian Miñano i en les que el Regne de València apareix amb 213.355 habitants, menys dels que va fixar la policia el mateix any. D'acord amb ells, el 20,59% sobre la població del Regne de València és de 214.700 ànimes, i de 227.387 habitants, que correspon al 1,66% de 13.698.029 de l'estat espanyol.

9^a *Població*. Les següents dades són les de l'any 1831, 172.776 habitants, corresponen als treballs de policia, que no aporten res nou tot el contrari, donen inconsistència a les dades que es donaven en 1826.

10^a *Població*. Són les dades de l'any 1832. També corresponen als treballs de policia. Se li assigna al Regne de València una població de 845.889 habitants i a tota Espanya 11.158.274 habitants, així doncs a Castelló li corresponen 174.168 en el primer cas, i 185.227 en el segon cas.

11^a *Població*. La població de 1833 correspon a la nova divisió territorial, en aquest cas les dades que s'extrauen de València i del total de la població d'Espanya són molt semblant. En aquest any Madoz ens informa que a Espanya es compta amb una població de 11.962.767 ànimes, de les quals li corresponen a Castelló 198.581 habitants.

12^a *Població*. De les dades de 1841, que són inferior a 1833, Madoz relata:

"En Castellón como en las demás provincias se reunieron también las autoridades, los diputados y comisionados de partidos judiciales, para formar el resumen de la población y utilidades de la provincia... los mismos que le firmaron, manifestaron la poca fe que merecía este trabajo, y la misma intendencia supo huir su responsabilidad, declarando que por falta de datos, no podía combatirle. En este documento aparece la provincia con 184.667 hab., esto es, 14.553 menos que los que señaló el decreto de noviembre de 1833, la guía del Ministerio de la Gobernación y la misma ley electoral de 1837, de estos dos últimos datos nada hemos dicho, ni hemos presentado la población correspondiente a su época, porque es absolutamente la misma que se tuvo presente al procederse a la división territorial".⁶⁹³

13^a *Població*. Les dades de 1842 són les que corresponen a la matrícula cadastral de la província, amb data 16 d'octubre de 1842, presentant un augment respecte de l'any anterior de 18.402 ànimes.

14^a *Població*. Però en 1843 el ministre de Gracia i Justícia, el Sr Mayans al donar les dades d'estadística criminal va donar com a població total d'Espanya 15.439.158 habitants i de Castelló de la Plana 253.786 habitants.

15^a *Població*. Per a l'any 1844 es pren l'estadística municipal de Castelló, però, aquesta es donada en nombre de veïns, 50.2141. Aquest número ha de ser corregit per aconseguir el total poblacional, que correspon a 203.978 habitants. La transformació de veïns a habitants, en Cavanilles es feia, aplicant la següent relació: 2 veïns per cada 9 habitants, Madoz ens diu que ha sigut necessari buscar una relació actual de veïns i

---

⁶⁹³ Madoz (facsimil, 1987) Tom I, p 255.

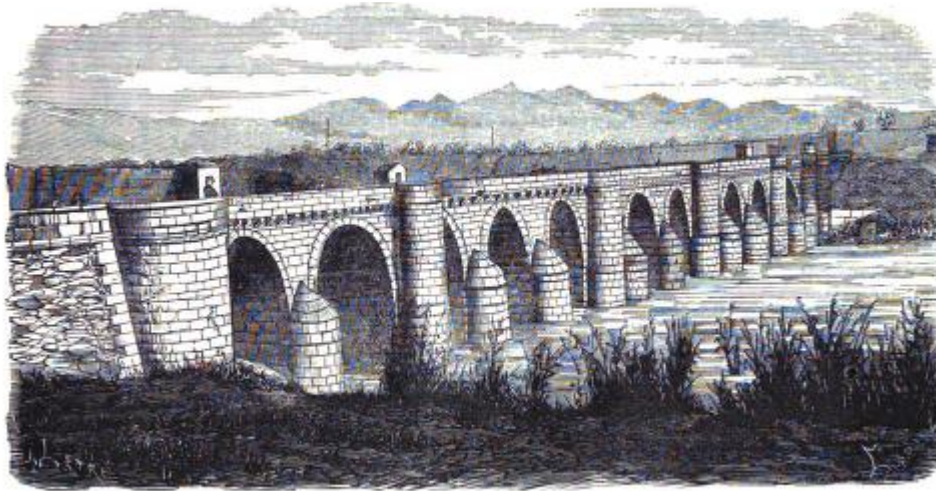

ànimes en els document recents, que és de 4,059, mitjançant la seua aplicació ens dona el nombre total d'ànimes en 203.978.

16^a *Població*. També és de 1844, però la població està calculada basant-se en les diferents sèries del sorteig dels joves barons en l'edat militar de 18 anys, donant una xifra de 1.744 joves a la que li corresponen 218.365 habitants. En el cas de Castelló es presenta la circumstància particular que aquests números coincideixen amb els obtinguts a partir de la matrícula cadastral de 1842 i de l'estadística municipal de 1844.

17^a *Població*. Finalment l'última fila que correspon a l'any 1847, és confeccionada amb les dades que aportaren els informadors de Madoz com a resultat de les seues investigacions i relacions amb els amics, però malgrat que la xifra és més alta que les anteriors per a Madoz és insuficient:

"Y es de notar que lejos de aumentada la población con nuestras noticias, la creemos disminuida, porque es sabido el interés que todos tienen, o al menos que todos demuestran en ocultar la verdad de los datos estadísticos".⁶⁹⁴

Puente sobre el río Millars, entre Villaresal y Castellón de la Plana.

Fig. 157- Vista del pont del riu Millars entre Vila-real i Castelló. Dibuix de l'obra de Miralles «Crónica de la provincia de Castellón»⁶⁹⁵ dins de «Crónica general de España, historia ilustrada y descriptiva de sus provincias» (Font: Miralles, 1868, p25)

A continuació presentem el quadre sinòptic de l'estat poblacional corresponent a Castelló de la Plana, on Madoz presenta les dades que hi té per partits judicials i les compara:

- En la primera columna presenta les dades oficials de l'allistament a l'exèrcit dels joves de 18 anys de 1842 i utilitza el factor 127,4 per aconseguir la població total.
- En la segona columna presenta les dades provinents del decret del 30 de novembre de 1833.
- En la tercera columna dona les dades obtingudes a través dels treballs fets per la junta en 1841, amb motius fiscals, per tal d'assabentar-se de la riquesa de la província.
- En la quarta columna apareixen les dades oficials de 1842.

⁶⁹⁴ Madoz (facsimil, 1987) Tom I, p 256.

⁶⁹⁵ Miralles (1868) p 17.

- La quinta columna confecciona el nombre d'habitants tenint en compte l'estadística criminal de 1843 sobre la base de 400 habitants per penat.
- La sexta columna, està confeccionada segons les dades de l'estadística municipal de 1844.
- Finalment la sèptima i última columna presenta les dades elaborades pròpiament per la redacció del Diccionari.⁶⁹⁶

ESTADO demostrativo de la poblacion que corresponde á cada uno de los 10 part. jud. en que se divide esta provincia, calculada sobre el número de jóvenes que entraron en el alistamiento de 1842 para el reemplazo del ejército, y comparada con la que resulta, primero: del decreto de 30 de noviembre de 1833; segundo, de los trabajos hechos por la junta creada para conocer la riqueza de esta provincia en virtud del decreto de la regencia provisional del reino de 7 de febrero de 1841; tercero, de los datos oficiales de 1842, reunidos en el Ministerio de Hacienda; cuarto, de la estadística judicial de 1843, formada por el ministro de Gracia y Justicia; quinto, de los documentos reunidos por las gefaturas políticas para formar el registro municipal de 1844; sexto y último, de las importantes noticias que posee la redaccion.

PARTIDOS JUDICIALES.	POBL. QUE CORRESPONDE AL NUMERO DE ALISTADOS.		DECRETO DE 30 DE NOVIEMBRE DE 1833.		TRABAJOS DE LA JUNTA DE 1841.		DATOS OFICIA- LES DE 1842.		EST.ª DE 1843 SOBRE LA BASE DE 400 HAB. POR 1 PENADO.		REGISTRO MU- NICIPAL DE 1844.		DATOS QUE PO- SEE LA REDAC- CION.	
	Jóvenes varones de 18 años de edad.	Número de almas que les corres- ponde.	Vecinos.	Almas	Vecinos.	Almas	Vecinos.	Almas.	Vecinos.	Almas	Vecinos.	Almas.	Vecinos.	Almas.
Albacacer.	134	17072	4229	16416	4307	16268	4661	17791	5387	20911	4507	18298	5040	20414
Castellon de la Plana.	222	28283	5690	26411	5892	24011	5778	27316	7249	33654	6297	24566	8109	32843
Lucena.	210	26754	5884	23808	5913	22365	5939	24133	7496	30332	5767	23414	7310	29607
Morella.	138	17581	4140	16857	3319	13597	4317	17868	5273	21474	4090	16605	5176	20963
Nules.	209	26627	5357	20393	5017	19292	5389	20641	6825	25983	5640	22898	6262	25360
San Mateo.	112	14269	4242	19946	4067	16215	4241	16025	5403	20314	4088	16597	4896	19830
Segorve.	165	21021	5007	20127	4108	16210	5222	20241	6379	25640	4854	19707	6180	25029
Villarcad.	169	21531	4502	17989	4478	17950	4539	18226	5735	22896	4585	18575	5523	22370
Vinaroz.	173	22040	4671	20793	4889	20891	4796	21169	5950	26493	5147	21898	6384	25857
Vivé.	182	23187	5707	20480	5121	17868	5183	19659	6888	26089	5266	21420	6288	25468
TOTALES	1714	218365	49129	199220	47111	184667	50065	203069	62385	253786	50241	203978	61168	247741

Fig. 158- Pàgina 694 del Tom I del Diccionari, edició facsímil de 1987, presenta l'estat poblacional de la província de Castelló

⁶⁹⁶ Ibídem.

4. PROVÍNCIA DE VALÈNCIA

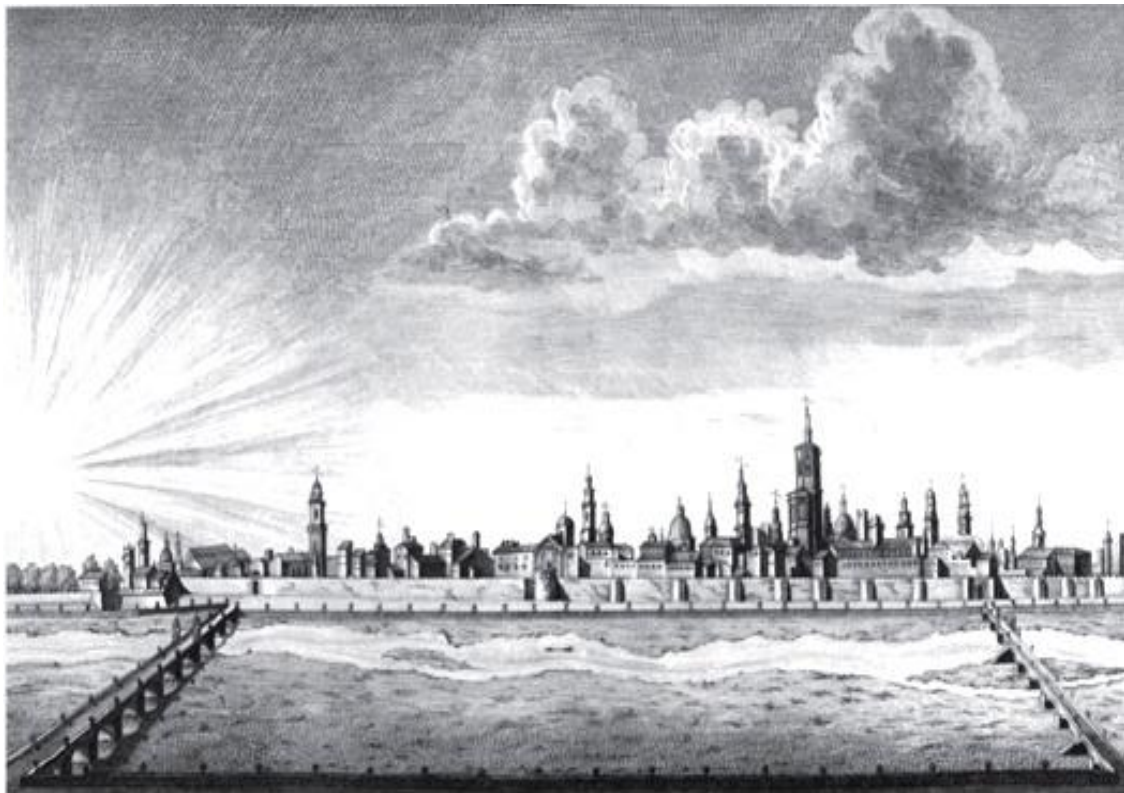

Fig. 159- Vista de la ciutat de València des del Col·legi Sant Pius V. Gravet de «Las Observaciones» de Cavanilles (1795-1797)

De la mateixa manera que són tractades les dades poblacionals d'Alacant i les de Castelló de la Plana, van a ser tractades les de la província de València, així Madoz confecciona una taula, on es contemplen dues columnes per a cada any.

En la primera fa el càlcul de la població de la província, prenent per base la població total de l'Antic Regne de València i aplicant el percentatge provincial que li correspon respecte del total del Regne. La segon columna correspon també a la població de la província, però en aquest cas, fa el càlcul utilitzant la xifra poblacional que correspon al total de la població d'Espanya i la multiplica pel percentatge que li correspon a la província respecte del total d'Espanya. Després de fer diversos estudis Madoz havia extret la conclusió que el percentatge que li corresponia a la província de València respecte del total poblacional del Regne de València era de 46,79 %, i respecte del total de la població espanyola era de 3,42 %.

A partir d'aquests percentatges i prenent com a base les dades de població que hi havia per a tota Espanya i per a València en cada època, va a elaborar el quadre següent, seguint els mateixos criteris que feia en les altres dues províncies. La província de València segons les dades que Madoz baralla, tenia per a cada any un determinat nombre d'habitants que apareixen recollits en el següent quadre:

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Població: València	Anys	Habitants	Habitants
1 ^a	1594	227802	280672
2 ^a	1768	335430	-
3 ^a	1787	366405	356017
4 ^a	1794	436153	-
5 ^a	1797	386045	360510
6 ^a	1822	353760	398840
7 ^a	1826	587726	484078
8 ^a	1826	487898	458473
9 ^a	1831	392628	383301
10 ^a	1832	395651	381636
11 ^a	1833	388759	413886
12 ^a	1837	451685	418022
13 ^a	1842	430985	400667
14 ^a	1843	495240	-
15 ^a	1844	430127	-
16 ^a	"	563745	-
17 ^a	1850	500000	-

Taula 143- Dades poblacionals de la província de València des de 1594 a 1850

1ª Població. Correspon als segles XV i XVI, segons els treballs realitzats per una Reial Ordre a càrrec de Tomás González, estan en l'arxiu de Simancas. La població del regne de València, està calculada sobre la quantitat del nombre de cases que hi havia de cristians vells i nous. Així hi havia al regne de València, un total de 97.372 cases, que corresponen a 97.372 veïns i 486.860 ànimes. Segons aquestes dades, li corresponen a la província de València el 46,79%, és a dir 227.802 habitants. En aquella època la població total d'Espanya segons el cens de Tomás González era de 8.206.791, calculant el 3,42% correspon una xifra de 280.672 habitants, que es superior a l'anterior.

2ª Població. En 1768 li corresponia al Regne de València una població de 716.886 habitants, dels quals 335.430 individus eren de la província de València.

3ª Població. Prové del treball del Comte de Floridablanca fet en 1787, on la població del Regne de València ascendeix a 783.084 ànimes, dels quals corresponen a la província de València uns 366.405. La població total d'Espanya era de 10.409.879 ànimes,⁶⁹⁷ el 3,42% era de 356.017 ànimes, lleugerament inferior a la calculada a partir de la població del regne de València.

⁶⁹⁷ En les dades donades per l'INE la població total espanyola segons el cens de Floridablanca era de 10.268.110 habitants, Madoz en canvi dóna la xifra de 10.409.879 habitants, cosa que no és rara per l'inexactitud de les dades que es barallaven a l'època.

4ª Població. És la població que dóna Cavanilles en 1794, en la seua obra d'observacions del regne de València, el nombre d'habitants totals per al Regne de València és de 932.150, per tant la província tenia 436.153 habitants.

5ª Població. Correspon al cens de 1797, que dóna per al Regne de València 825.059 habitants, xifra que està francament disminuïda, corresponent a la província una quantitat de 386.045. Com que la població total d'Espanya era de 10.541.221 individus, a la província de València li correspon 360.510.

6ª Població. A pesar de la memòria presentada a les Corts sobre el projecte de la divisió territorial en la segon època constitucional 1820-1823, en la qual la província de València tenia una població de 383.215 habitants, les Corts decretaren el 27 de gener de 1822 una població per a la província de València de 353.760 habitants. La segona població calculada d'acord amb la població d'Espanya que en aquells moments era de 11.661.980 habitants, el 3,42% fa un total de 398.340 habitants.

7ª Població. Correspon a les dades procedents dels cens de policia de l'any 1826, que són les preferides per a Madoz, i que donava per al Regne de València una població de 1.256.095 individus, dels quals li corresponien a la província de València, 587.726 individus. La població total d'Espanya era de 14.154.341, el 3,42% de la qual representava una xifra de 484.078 individus per a la província de València. En aquesta ocasió ocorre en 1826 el mateix que a Castelló, un augment molt significatiu de la població

8ª Població. També corresponen a l'any 1826. Procedeixen del treball de Sebastian Miñano. Les dades que dóna Miñano estan dràsticament disminuïdes, front a les que dóna el cens de policia, per al mateix any, així de manera sorneguera comenta Madoz:

"Muy disminuida aparece en el trabajo del Sr Miñano correspondiente al mismo año de 1826, y a la verdad no adivinamos el motivo. Parece que el esfuerzo de la policía de 1826 agotó las fuerzas de esta institución y hubiera prestado el más grande, el más importante de todos los servicios, si inflexible hubiera continuado su tarea a despecho de poco patrióticas contradicciones e ilegítimas influencias".⁶⁹⁸

Segons Miñano el Regne de València tenia 1.042.740 individus dels quals li corresponien el 46,79% a València, és a dir 487.898 individus. La població d'Espanya era de 13.698.029, dels quals el 3,42% li corresponien a la província de València 458.473 individus.

9ª Població. Seguint en la línia de la ocultació de les vertaderes dades poblacionals la policia va a presentar unes xifres francament baixes i que Madoz ho recrimina i atribueix al triomf de les recomanacions dels que estan interessat en disminuir la verdadera població d'Espanya. Així el Regne de València tenia en 1831 una població de 839.130, que donava per a la província de València una quantitat de 392.628 habitants. Per altra banda la població total d'Espanya era de 11.207.639 habitants que corresponien a la província de València 383.304 habitants.

10ª Població. Correspon a les dades donades per la policia l'any 1832, i són inferiors a les donades per la mateixa policia l'any 1826. El Regne de València tenia

---

⁶⁹⁸ Madoz (facsimil, 1987) Tom II, p 213.

845.589 habitants, dels quals li corresponien a la província de València 395.651 habitants. La població d'Espanya era 11.158.952 habitants, que donaven a València un població de 381.636 habitants.

11ª Població. Correspon a la divisió territorial del 30 de novembre de 1833. En aquest document figura la província de València amb una població de 388.759. Els habitants d'Espanya eren 12.101.952, que donaven per a València 413.886 habitants.

12ª Població. És la de la llei electoral de 1837, que assenyala una població de 451.685 ànimes per a la província de València. D'acord amb la població d'Espanya que era de 12.222.872 individus, li pertocaven a la província de València 418.022.

13ª Població Provenen de la matrícula cadastral de 1842 presentada per l'Intendent D. Francisco Molada. De 1841 no obté el nombre d'habitants perquè es va donar el cas que la província de València al igual que havien fet altres províncies,⁶⁹⁹ no va complir l'ordre del govern i no va donar les dades a la Junta de 1841. Respecte de 1842, la població baixa sensiblement, Madoz recull l'explicació del Govern:

"El censo de población actual, según los datos suministrados por la Diputación provincial y que han servido de base para la presente quinta, asciende a 430.985 alm., censo que comparado con el de 451.685, que tuvo lugar en 18 de julio de 1837 y sirvió de tipo en la ley electoral, ha sufrido una baja de 10.700 alm. (deberán ser 20.700). Esta diferencia en tan poco tiempo, no solo es un error de consideración, sino que es mucho mayor si se tiene presente que la pobl. actual se aproxima al medio millón de alm. En 1837 la pobl. era, como hemos dicho, de 451.685 alm y al presente resulta de 430.985 de modo que aun en esta parte, en que conocidamente hay un aumento evidente, ha producido un resultado negativo, y que hace conocer la tendencia de los pueblos a la ocultación. La pobl. En lugar de ir en aumento ha disminuido, dando crédito a los estados; pero solo distan de la exactitud estos resultados, sino que la pobl. actual de esta prov., se aproximan con muy poca diferencia al medio millón de alm." ⁷⁰⁰

La població total de les 49 matricules d'Espanya era de 11.745.413 habitants, donant per a València 400.667 habitants.

14ª Població. El ministre de Gracia i Justícia Sr Mayans acceptant el cens de 1833 i aplicant-li un factor d'augment del 27,39% que guardava relació amb el nombre d'acusats per habitant, li va assignar a la província de València 495.240 habitants.

15ª Població. És la del registre municipal de 1844, presenta 104.147 veïns que amb la proporció de 4,12/veí fa un total de 430.127 habitants.

16ª Població. Es tracta d'un altre càlcul de la població per a l'any 1844 que està fonamentat en el nombre de barons majors de 18 anys, que era 4.425, aquesta xifra es corresponia, aplicant el factor 127,4, a 563.745 individus. Si la comparem en la donada anterior 430.127, veiem que hi ha una diferència considerable, sense explicació alguna.

17ª Població. Finalment la població de 1850 que apareix en el quadre és el resultat de les notícies que han arreplegat els informadors, fent les correccions que

---

⁶⁹⁹ Entre altres foren també, Madrid, Sevilla i Barcelona.

⁷⁰⁰ Les paraules pertanyen a la memòria de la matrícula de 1843, siguent intendent D. Francisco Molada.

6. Indicadors demogràfics

creuen més adient amb la finalitat de poder superar el entrebanc de les ocultacions. Li assigna a la província de València una població superior a 500.000 habitants

ESTADO demostrativo de la poblacion que corresponde á cada uno de los 18 partidos judiciales de que se compone esta provincia, calculada sobre el número de jóvenes que entraron en el alistamiento de 1842 para el reemplazo del ejército, y comparada con la que resulta: primero, de los datos oficiales de 1842 reunidos en el Ministerio de Hacienda; segundo, de la estadística judicial de 1843, formada por el Ministerio de Gracia y Justicia; tercero, de los documentos reunidos por las gefaturas políticas para formar el registro municipal de 1844; cuarto y último, de las importantes noticias que posee la redaccion.

PARTIDOS JUDICIALES.	POBLACION que corresponde al núm. de alistados		DATOS oficiales de 1842.		ESTADISTICA judicial de 1843.		ESTADISTICA municipal de 1844.		DATOS QUE posee la redaccion.	
	Jóvenes va- rones de 18 años de edad	Número de alm. que les corresponde	Vecinos.	Almas.	Número de almas.	Correspon- den á 400 por 1 penado	Vecinos.	Almas.	Vecinos.	Almas.
Albayda	242	30,830	5,298	22,961	388,759	495,240	5,298	22,915	6,853	28,234
Alberique.	459	20,257	3,816	15,754			3,816	15,712	4,516	18,606
Alcira.	324	41,278	6,162	29,694			6,162	29,640	5,603	23,084
Ayora.	435	17,199	3,877	13,267			3,877	13,240	4,370	18,005
Cárlet.	170	21,658	4,098	16,659			4,073	16,626	4,634	19,092
Chelva.	207	26,372	5,703	20,304			5,945	20,263	6,354	26,179
Chiva.	187	23,824	4,413	16,309			4,413	16,276	4,978	20,509
Enguera.	199	25,353	5,182	18,281			5,182	18,244	5,896	24,292
Gandia.	195	24,843	4,355	18,846			4,355	18,808	7,014	28,898
Játiva.	294	37,456	5,881	24,904			5,881	24,854	6,963	28,688
Liria.	193	24,588	4,602	18,870			4,798	18,832	5,314	21,894
Moncada.	232	29,557	4,813	21,241			5,467	21,199	5,327	21,947
Murviedro.	242	30,830	5,866	22,926			5,866	22,880	6,601	27,196
Onteniente.	203	25,862	4,926	20,325			4,926	20,284	5,526	22,767
Sueca.	194	24,716	4,912	19,799			4,912	19,760	7,267	29,941
Torrente.	241	30,703	6,145	24,316			5,107	24,267	6,968	28,708
Valencia.	882	112,367	20,907	95,288			20,720	95,098	23,230	95,707
Villar del Arzobispo.	126	16,052	3,401	11,241			4,347	11,219	3,945	16,253
Totales.	1,425	563,745	104,357	430,385	388,759	495,240	104,147	430,127	121,359	500,000

Fig. 160- Pàgina 214 del Tom II del Diccionari, edició facsímil de 1987, presenta l'estat poblacional de la província de València

Madoz continua el seu treball amb l'anterior quadre sinòptic, on presenta les dades que ha donat en els últims anys. Són les dades demogràfiques que hi té per partits judicials, on especifica el nombre de veïns i ànimes en cada partit judicial i el total de la província. Madoz en aquesta taula presenta les dades oficials que hi havia de la província:

- En la primera columna presenta el nombre dels joves de 18 anys que estan registrat en l'allistament a l'exèrcit durant l'any 1844, a partir d'aquestes dades multiplica per 127,4 per aconseguir el total de la població de 1844.
- En la segona columna registra les dades oficials de 1842.
- En la tercera columna, dona les dades de l'estadística criminal de 1843, però en aquest cas no ho especifica per partits judicials sinó que dona un còmput general de la província.
- En la quarta columna presenta les dades de l'estadística municipal de 1844.
- En la quinta columna exposa totes les dades elaborades pròpiament per la redacció del Diccionari fetes pels seus col·laboradors.

Com podem veure, al comprovar el total de veïns i ànimes la vacil·lació que hi ha és important. Pel que fa a les dades donades respecte dels partits judicials, Madoz fa un quadre sinòptic en el que recull tots els ajuntaments que pertanyen al partit judicial del que parla, on fa referència a la població de cada municipi així com també parla de la estadística municipal, el reemplaçament de l'exèrcit i la riquesa imposable; Madoz ens diu que les dades provenen de la matricula cadastral de 1842, encapçalant el quadre sinòptic corresponent a la província de València es llig "Estado de la población, riqueza imponible, contribuciones y renta líquida anual y diaria que aparecen en la memoria remitida por el intendente de la provincia de Valencia al ministerio de Hacienda en cumplimiento de Real orden en 24 de octubre de 1842". Aquest rètol és similar al que precedeix en la província d'Alacant i en el cas de Castelló simplement fa referència a la matricula cadastral de 1842. Finalment la tercera manera de presentar les dades poblacionals és a través de l'estudi detallat quan fa la descripció de cada poble, on sistemàticament al final de la descripció del poble dona sempre el nombre de veïns i ànimes.

Fig. 161- València vista des de Burjassot. Gravet d'Alexandre Louis Joseph, comte de Laborde en el llibre «Voyage pittoresque et historique de l'Espagne» (Font: Bivaldi)

5. MUNICIPIS

En aquest apartat hem confeccionat un llistat dels pobles valencians en dues taules poblacionals, en una comparem les dades de la població que dona Madoz amb la població actual; en l'altra comparem les dades poblacionals de Madoz amb altres dades, unes anteriors a Madoz que són les de 1797, que dona Cavanilles en *Las Observaciones* i les altres posteriors, que provenen del cens de 1857 i de 1887.

5.1 POBLACIÓ DE MADOZ 1845. POBLACIÓ ACTUAL CENS 2009

En el Diccionari s'informa sistemàticament de la població que tenien tots els pobles, amb aquestes dades realitzem un resum on apareixen arreplegats en una taula, tots els municipis que hi havia en l'època de Madoz i que són recollits pels seus informadors. Aquests municipis els col·loquem en la primera columna per ordre alfabètic, al costat de cada municipi en sengles columnes, posem la província i la comarca que pertanyen actualment, a continuació en la següent columna donem la població total (ànimes és el nomenclàtor que usa Madoz, d'acord els costums de l'època) i la població activa (veïns) tal i com es recull en el Diccionari, finalment en l'última columna donem la població actual segons el cens de l'any 2009.

Plaza de San Agustín de Alcoi.

Fig. 162- Plaça de Sant Agustí d'Alcoi, en el llibre de Vicente Boix «Crónica de la provincia de Alicante» dins de l'obra «Crónica general de España» (Font: Boix, 1868, p33)

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Municipi	Província	Comarca	Població	Madoz 1845	P-2009
ADEMÚS	València	Racó d'Ademús	veïns 724 ⁷⁰¹ ànimes 3033	3033	1286
ADOR ⁷⁰²	València	Safor	-	Palma	1474
AGOST	Alacant	L'Alacantí	veïns 560 ⁷⁰³ ànimes 1969	1969	4810
AGRES	Alacant	Comtat	veïns 400 ànimes 1644	1644 ⁷⁰⁴	619
AGULLENT	València	Vall d'Albaida	veïns 320 ànimes 1107	1107	2449
AIACOR ⁷⁰⁵	València	Costera	veïns 98 ànimes 340	340	Pedania Canals (1642)
AIELO DE MALFERIT	València	Vall d'Albaida	veïns 527 ànimes 2709	2709	4679
AIELO DE RUGAT	València	Vall d'Albaida	veïns 48 ànimes 233	233	189
AIGÜES DE BUSOT	Alacant	L'Alacantí	veïns 256 ànimes 1250	1250	1064
AÍN	Castelló	La Plana Baixa	veïns 94 ànimes 399	399	141
AIÒDER	Castelló	Alt Millars	veïns 165 ànimes 667	667	234
AIORA	València	Vall de Cofrents	veïns 1033 ànimes 3785	3785	5444
ALACANT	Alacant	L'Alacantí	veïns 4462 ànimes 19021	19021	334757

6. Indicadors demogràfics

ALQUÀS	València	Horta Oest	veïns 454 ⁷⁰⁶ ànimes 1773	1773	30392
ALBAIDA	València	Vall d'Albaida	veïns 845 ànimes 3130	3130	6449
ALBAL	València	Horta Sud	veïns 222 ⁷⁰⁷ ànimes 1090	1090	15443
ALBALAT DE LA RIBERA ⁷⁰⁸	València	Ribera Baixa	veïns 366 ànimes 1431	1431	3590
ALBALAT DELS SORELLS ⁷⁰⁹	València	Horta Nord	veïns 140 ànimes 720	720	3849

⁷⁰¹ Madoz en el quadre sinòptic que presenta quan parla del partit judicial de Xelva on pertanyia Ademús dóna com a població d'Ademús 980 veïns i 3.033 ànimes, com podem veure hi ha una gran discrepància en el nombre de veïns que dóna quan parla del poble, que és prou inferior de 724, coincidint en el nombre d'ànimes.

⁷⁰² L'ajuntament d'Ador es va crear amb posterioritat a 1842, separant-se de Palma de Gandia, motiu pel qual Madoz inclou la població així com la riquesa al municipi de Palma.

⁷⁰³ La població d'Agost que el Diccionari dóna en el quadre sinòptic dels ajuntaments que pertanyien al partit judicial de Novelda, és de 559 veïns i 1951 ànimes.

⁷⁰⁴ Madoz en el quadre sinòptic que presenta quan parla del partit judicial d'Alcoi, dóna com a població d'Agres 418 veïns i 1538 ànimes.

⁷⁰⁵ Aiacor va ser municipi independent fins al 1879 que passa a formar part de Canals.

⁷⁰⁶ El nombre de veïns d'Alaquàs és de 384, en el quadre sinòptic que presenta el Diccionari quan parla del partit judicial de Torrent.

⁷⁰⁷ La informació que hi ha en el partit judicial de Torrent és prou diferent de la que el Diccionari dóna quan parla del poble d'Albal, en el quadre sinòptic del partit judicial presenta les següents xifres: 284 veïns i 1.374 ànimes, en canvi quan parla del poble d'Albal en l'apartat de població, les xifres són: 222 veïns i 1.090 habitants.

⁷⁰⁸ Madoz també l'anomena Albalat de Pardines.

⁷⁰⁹ Madoz també l'anomena Albalat de Mossèn Sorell. Pel que fa al nombre d'habitants hi ha certa divergència d'informació, perquè el Diccionari quan informa de la població d'Albalat dels Sorells en el quadre sinòptic que conté els pobles del partit judicial de Montcada, li adjudica una població de 157 veïns i 837 ànimes, com veiem és diferent de la que apareix en la informació que dóna quan parla de la població en particular.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

ALBALAT DELS TARONGERS ⁷¹⁰	València	Camp de Morvedre	veïns 183 ànimes 846	846	1113
ALBATERA ⁷¹¹	Alacant	Baix Segura	veïns 605 ànimes 1934	1934	11745
ALBERIC	València	Ribera Alta	veïns 597 ànimes 3101 ⁷¹²	3101	11175
ALBOCÀSSER	Castelló	Alt Maestrat	veïns 522 ànimes 1834	1834 ⁷¹³	1447
ALBOI ⁷¹⁴	València	Costera	veïns 16 ànimes 64	64	Pedania de Genovés
ALBORAIA	València	Horta Nord	veïns 825 ànimes 3301	3301	22405
ALBORAIG	València	Foia de Bunyol	veïns 172 ⁷¹⁵ ànimes 579	579	1209

⁷¹⁰ Madoz l'anomena Albalat de Segart. Aquest municipi es va conèixer com Albalat de Segart fins al cens de 1950. En 1845 el municipi de Segart d'Albalat ja havia sigut annexionat a Albalat dels Tarongers. El Diccionari en el quadre sinòptic que arreplega els pobles que pertanyen al partit judicial de Morvedre o Sagunt, dona com a població d'Albalat dels Tarongers la xifra de 215 veïns, és a dir lleugerament diferent de la que es donada quan es parla del poble en concret.

⁷¹¹ Del municipi d'Albatera s'ha segregat, San Isidre, des del 1993, actualment, San Isidre en l'INE 2009, té 1.561 habitants.

⁷¹² En el quadre sinòptic que Madoz presenta quan parla del partit judicial d'Alberic, dona com a població d'Alberic la xifra de 3.001 ànimes.

⁷¹³ En el quadre sinòptic que Madoz presenta quan parla del partit judicial d'Albocàsser, dona com a població d'Albocàsser la quantitat de 1716 ànimes.

⁷¹⁴ Alboi va ser incorporada a Genovés el 1845, per no tindre el mínim de veïns necessaris per llei per a poder constituir-se en poble.

⁷¹⁵ En el quadre sinòptic que Madoz presenta quan parla del partit judicial de Xiva, dona com a població d'Alboraxe, 200 veïns i 598 ànimes.

6. Indicadors demogràfics

ALBUIXECH	València	Horta Nord	veïns 176 ⁷¹⁶ ànimes 880	880	3880
ALCALÀ DE LA ⁷¹⁷ JOVADA	Alacant	Marina Alta	veïns 87 ànimes 339	339	186
ALCALÀ DE XIVERT	Castelló	Baix Maestrat	veïns 1284 ànimes 4954	4954	7926
ALCALALÍ	Alacant	Marina Alta	veïns 100 ⁷¹⁸ ànimes 450	450	1507
ALCÀNTERA DE XÚQUER	València	Ribera Alta	veïns 45 ànimes 136 ⁷¹⁹	136	1444
ALCÀSSER	València	Horta Sud	veïns 274 ànimes 1066	1066 ⁷²⁰	9103
ALCOI	Alacant	Alcoià	veïns 5600 ànimes 27000	27000 ⁷²¹	61552

⁷¹⁶ En el nombre d'habitants de la població d'Albuixech, hi ha certa divergència d'informació, perquè el Diccionari quan informa de la població d'aquest poble, poble li adjudica 220 veïns i 866 ànimes, com veiem és diferent de la que apareix en la informació que dona quan parla de la població en particular.

⁷¹⁷ Actualment Alcalà de la Jovada i Beniaia formen el municipi de la Vall d'Alcalà. Madoz també parla de la Vall d'Alcalà.

⁷¹⁸ En el quadre sinòptic que Madoz presenta quan parla del partit judicial de Denia, dona com a població d'Alcalalí, unes dades lleugerament diferents, 96 veïns i 472 ànimes.

⁷¹⁹ En el quadre sinòptic que Madoz presenta quan parla del partit judicial d'Alberic, dona com a població d'Alcàntera de Xúquer, 42 veïns i 214 ànimes.

⁷²⁰ La població que dona el Diccionari per a Alcasser, en el quadre sinòptic dels ajuntaments que pertanyien al partit judicial de Torrent, és de 1.070.

⁷²¹ En el quadre sinòptic que Madoz presenta quan parla del partit judicial d'Acoi, dona com a població d'Alcoi la quantitat de 3.282 veïns i 19.697 ànimes.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

ALCOLEJA	Alacant	Comtat	veïns 251 ⁷²² ànimes 1000	1000	206
ALCORA	Castelló	Alcalatén	veïns 1347 ànimes 5609	5609	11150
ALCOSSEBRE ⁷²³	Castelló	Baix Maestrat	-	-	Alcalà de Xivert
ALCOSSER DE ⁷²⁴ PLANES	Alacant	Comtat	veïns 67 ànimes 758	758 ⁷²⁵	228
ALCUBLES LES	València	Serrans	veïns 510 ⁷²⁶ ànimes 1895	1895	818
ALCÚDIA DE CARLET	València	Ribera Alta	veïns 530 ⁷²⁷ ànimes 1759	1759	11378
ALCÚDIA DE CRESPINS	València	Costera	veïns 151 ⁷²⁸ ànimes 626	626	5230
ALCÚDIA DE VEO ⁷²⁹	Castelló	Plana Baixa	veïns 103 ànimes 343	343	211
ALDAIA	València	Horta Oest	veïns 431 ⁷³⁰ ànimes 1975	1975	29914

⁷²² En el quadre sinòptic que Madoz presenta quan parla del partit judicial de Cocentaina, dóna com a població d'Alcoleja i Beniàfer la quantitat de 212 veïns i 923 ànimes.

⁷²³ Madoz parla de les cases de banys d'Alcossebre que pertany a Alcalà de Xivert.

⁷²⁴ Madoz també el coneix com Alcocer de Gayanes.

⁷²⁵ En el quadre sinòptic que Madoz presenta quan parla del partit judicial de Cocentaina, dóna com a població d'Alcosser de Planes la quantitat de 66 veïns i 259 ànimes, aquesta última xifra està en clara discordança amb la xifra que dóna quan parla de la població, sembla que la que dóna en el quadre del partit judicial és la més fiable, i l'altra pot ser una errada de transcripció.

⁷²⁶ La població que Madoz dóna per Les Alcubles en el quadre sinòptic dels ajuntaments, corresponent al partit judicial de Villar de l'Arquebisbe, és de 540 veïns i 1.983 ànimes.

⁷²⁷ En el quadre sinòptic que Madoz presenta quan parla del partit judicial de Carlet, dóna com a població d'Alcúdia de Carlet i Montortal, la quantitat de 412 veïns.

⁷²⁸ En el quadre sinòptic dels ajuntaments, corresponent al partit judicial de Xàtiva, Madoz dóna per al poble d'Alcúdia de Crespins la xifra de 167 veïns i 626 ànimes.

⁷²⁹ L'Ajuntament d'Alcúdia de Veo està format per 4 nuclis urbans: Alcúdia de Veo que és el més gran, Veo, Benitandús i Jiquer que està despoblat. Pertany a la mancomunitat Espadà Millars.

⁷³⁰ En el quadre sinòptic dels ajuntaments, corresponent al partit judicial de Torrent, es dóna com a població d'Aldaia la xifra de 416 veïns i 1.575 ànimes.

6. Indicadors demogràfics

ALFAFAR	València	Horta Sud	veïns 299 ànimes 1448	1448 ⁷³¹	20853
ALFAFARA	Alacant	Comtat	veïns 129 ànimes 597	597	413
ALFARA D'ALGÍMIA ⁷³²	València	Camp de Morvedre	veïns 100 ànimes 484	663	538
ALFARA DEL PATRIARCA	València	Horta Nord	veïns 167 ànimes 726	726	3032
ALFARB	València	Ribera Alta	veïns 210 ànimes 852	852	1543
ALFARRASÍ	València	Vall d'Albaida	veïns 82 habitants 552	552	1296
ALFÀS DEL PI	Alacant	Marina Baixa	veïns 223 ⁷³³ ànimes 941	941	21011
ALFAUIR	València	Safor	veïns 46 ànimes 193	193	451
ALGAR	València	Camp de Morvedre	veïns 185 ànimes 604	604	558
ALGEMESÍ	València	Ribera Alta	veïns 1300 ⁷³⁴ ànimes 4492	4492	28308
ALGÍMIA D'ALFARA ⁷³⁵	València	Camp de Morvedre	veïns 168 ànimes 663	663	1086
ALGÍMIA D'ALMONESIR	Castelló	Alt Palància	veïns 220 ànimes 888	888	328

⁷³¹ En el quadre sinòptic dels ajuntaments, corresponent al partit judicial de Torrent, es dona com a població d'Alfafar la xifra de 1.405 ànimes.

⁷³² Aquest poble és conegut com Alfara de Torres Torres, així com també és conegut pel nom d'Alfara de la Baronia.

⁷³³ En el quadre sinòptic que Madoz presenta quan parla del partit judicial de Callosa d'En Sarrià, dona com a població d'Alfàs la quantitat de 216 veïns.

⁷³⁴ En el quadre sinòptic que Madoz presenta quan parla del partit judicial d'Alberic, dona com a població d'Algemesí la quantitat de 1.215 veïns.

⁷³⁵ Actualment també és coneguda com Algímia de la Baronia. Madoz l'anomena indistintament com Algímia d'Alfara o Algímia de Torres Torres.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

ALGINET	València	Ribera Alta	veïns 452 ànimes 1893	1893	13226
ALGORFA	Alacant	Baix Segura	veïns 33 ànimes 172	172	4346
ALJORF ⁷³⁶	València	Vall d'Albaida	veïns 65 ànimes 290	290	Albaida
ALMÀSSERA	València	Horta Nord	veïns 274 ànimes 1229	1229	7135
ALMASSORA	Castelló	Plana Alta	veïns 1238 ànimes 3636	3636 ⁷³⁷	24963
ALMEDÍXER	Castelló	Alt Palància	veïns 161 ànimes 737	737	252
ALMENARA	Castelló	Plana Baixa	veïns 326 ànimes 1270	1270	5926
ALMISERÀ	València	Safor	veïns 46 ànimes 203	203	301
ALMOINES	València	Safor	veïns 103 ànimes 420	420	2395
ALMORADÍ ⁷³⁸	Alacant	Baix Segura	veïns 619 ànimes 3095	3095 ⁷³⁹	19147

⁷³⁶ Actualment està absorbida per Albaida, on constitueix la part Nord de la ciutat.

⁷³⁷ La població que apareix en el quadre sinòptic del partit judicial de Castelló de la Plana és de 906 veïns i 4.023 ànimes.

⁷³⁸ Los Montesinos es va segregar d'Almoradí l'any 1990 pel Decret 140/90 del Consell de la Generalitat Valenciana. Actualment (INE 2008) té 4.736 habitants.

⁷³⁹ En el quadre sinòptic del partit judicial de Dolores, Madoz dona per Almoradí un nombre d'ànimes de 2.351, bastant inferior al que dona quan parla del poble que és de 3.095 ànimes.

6. Indicadors demogràfics

ALMUDAINA ⁷⁴⁰	Alacant	Comtat	veïns 69 ànimes 403	403	129
ALMUSSAFES	València	Ribera Baixa	veïns 192 ànimes 814	814	8300
ALPONT ⁷⁴¹	València	Serrans	veïns 501 ⁷⁴² ànimes 2356	2356	805
ALQUERÍA D'ASNAR	Alacant	Comtat	veïns 34 ànimes 118	118	508
ALQUERÍA DE LA COMTESSA	València	Safor	veïns 122 ànimes 414	414	1492
ALQUERIETA DE GUARDAMAR ⁷⁴³	València	Safor	veïns 26 ànimes 102	102	358
ALTEA	Alacant	Marina Baixa	veïns 1450 ànimes 5502	5502	23780
ALTURA	Castelló	Alt Palància	veïns 541 ànimes 1905	1905	3920
ALZIRA	València	Ribera Alta	veïns 3100 ànimes 13000	13000 ⁷⁴⁴	44690
ANDILLA	València	Serrans	veïns 238 ànimes 822	822	316
ANNA	València	Canal de Navarrés	veïns 317 ànimes 884	884	2774

⁷⁴⁰ Es va segregar de Planes en 1842.

⁷⁴¹ El terme d'Alpont en l'època de Madoz comprenia diverses aldees, que són enumerades en el Diccionari: Hortichuela, Carrasca, Campo de Abajo, Campo de Arriba, Baldozar, Cañadilla, Berandia, Las Heras, El Chopo, Cañadaseca, Las Cuebarruces, La Canaleja, La Almeza, Cañada Pastores, Las Torres, El Collado, El Ontanar, Vizcotas, Benacatazara, i Corcolilla.

⁷⁴² Encara que Madoz quan parla del poble d'Alpont informa que té 501 veïns posteriorment en el quadre sinòptic del partit judicial de Xelva, on pertanyia Alpont en aquella època, dona com a població d'Alpont 671 veïns i 2.356 ànimes.

⁷⁴³ Actualment s'anomena Guardamar de la Safor.

⁷⁴⁴ Madoz en el quadre sinòptic que presenta quan parla del partit judicial d'Alzira, dona com a població d'Alzira, 11.287 ànimes i 2.080 veïns.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

ANNAUIR ⁷⁴⁵	València	Costera	veïns 36 ànimes 105	105	Xàtiva (76)
ANTELLA	València	Ribera Alta	veïns 200 ànimes 652	652	1498
ARANYEL	Castelló	Alt Millars	veïns 130 746, ànimes 408	408	199
ARES DEL BOSC ⁷⁴⁷	Alacant	Comtat	Benasau	Benasau	Benasau
ARES DEL MAESTRAT	Castelló	Alt Maestrat	veïns 240 ⁷⁴⁸ ànimes 1125	1125	216
ARES DELS OMS ⁷⁴⁹	València	Serrans	veïns 239 ànimes 858	858	435
ARGELETA	Castelló	Alt Millars	veïns 130 ⁷⁵⁰ ànimes 507	507	111
ARTANA	Castelló	Plana Baixa	veïns 555 ànimes 2077	2077	1969
ARTESA ⁷⁵¹	Castelló	Plana Baixa	veïns 68 ànimes 300	300	Onda
ASP	Alacant	Vinalopó Mitjà	veïns 1413 ⁷⁵² ànimes 7029	7029	20180

⁷⁴⁵ Annauir va ser incorporada a Xàtiva l'any 1883.

⁷⁴⁶ La població d'Aranyel que apareix en el quadre sinòptic del partit judicial de Viver és de 88 veïns i 420 ànimes.

⁷⁴⁷ Ares del Bosc forma part del poble de Benasau. Madoz presenta la població d'Ares del Bosc junt amb la de Benasau.

⁷⁴⁸ La població d'Ares del Maestrat, que el Diccionari dona en el quadre sinòptic del partit judicial de Morella, on pertanyia aquest poble en l'època de Madoz, és de 218 veïns i 953 ànimes.

⁷⁴⁹ Madoz l'anomena simplement Aras. Fins a l'any 2001 s'anomenava Ares d'Alpont. Està formada pels nuclis: Ares i Losilla.

⁷⁵⁰ La població que dona Madoz per Argeleta en el quadre sinòptic del partit judicial de Lluçena on pertanyia, és de 144 veïns i 547 ànimes.

⁷⁵¹ El municipi d'Artesa va ser annexionat a Onda després del cens de 1860. En el cens de 1877 ja no apareix com a municipi independent.

⁷⁵² La població d'Asp, que el Diccionari dona en el quadre sinòptic dels ajuntaments que pertanyien al partit judicial de Novelda, és de 1.607 veïns i 7.029 ànimes.

6. Indicadors demogràfics

ASSUÉVAR	Castelló	Alt Palància	veïns 203 ànimes 540	540	336
ATZENETA D'ALBAIDA	València	Vall d'Albaida	veïns 285 ànimes 1204	1204	1282
ATZENETA DEL MAESTRAT	Castelló	Alcalatén	veïns 368 ànimes 1224	1224	1424
BALONES	Alacant	Comtat	veïns 62 ànimes 254	254	163
BANYERES DE MARIOLA	Alacant	Alcoià	veïns 559 ànimes 2236	2236	7240
BARRAQUES	Castelló	Alt Palància	veïns 55 ànimes 375	375	184
BARX	València	Safor	veïns 76 ⁷⁵³ ànimes 284	284	1477
BARXETA	València	Costera	veïns 47 ànimes 417	417	1669
BEGÍS	Castelló	Alt Palància	veïns 867 ànimes 3155	3155 ⁷⁵⁴	427
BEL ⁷⁵⁵	Castelló	Baix Maestrat	veïns 31 ànimes 120	120	Rossell
BÈLGIDA	València	Vall d'Albaida	veïns 252 ànimes 1042	1042	716
BELL LLOC DEL PLA ⁷⁵⁶	Castelló	Plana Alta	veïns 226 ànimes 944	944	1187

⁷⁵³ Madoz quan parla del partit judicial d'Alzira, en el quadre sinòptic, dóna com a població de Barx, 75 veïns i 271 ànimes.

⁷⁵⁴ Begís compren la població de Canales i Sacanet.

⁷⁵⁵ Pertany des de l'any 1971 a Rossell, població de 1.260 habitants, situada en el Baix Maestrat.

⁷⁵⁶ També coneguda com Benlloch.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

BELLESTAR ⁷⁵⁷	Castelló	Baix Maestrat	veïns 63 ànimes 241	241	Pobla de Benifassà (45)
BELLREGUARD	València	Safor	veïns 256 ànimes 1272	1272	4736
BELLÚS	València	Vall d'Albaida	veïns 46 ànimes 222	222	374
BENAFER	Castelló	Alt Palància	veïns 149 ànimes 547	547 ⁷⁵⁸	180
BENAFIGOS	Castelló	Alcalatén	veïns 65 ànimes 443	443	169
BENAGUASIL	València	Camp del Túria	veïns 872 ànimes 3577	3577	11011
BENAIXEVE	València	Serrans	veïns 71 ànimes 280	280	142
BENASAU	Alacant	Comtat	veïns 138 ànimes 674	674 ⁷⁵⁹	190
BENASSAL	Castelló	Alt Maestrat	veïns 590 ànimes 2108	2108	1340
BENAVITES	València	Camp de Morvedre	veïns 92 ànimes 400	400	637
BENEIXAMA	Alacant	Alt Vinalopó	veïns 437 ànimes 1511	1511	1811
BENEIXIDA	València	Ribera Alta	veïns 39 ànimes 206	206	703

⁷⁵⁷ Actualment Bellestar pertany a la Pobla de Benifassà junt a: Bel, Boixar, Castell de Cabres, Coratxà i Fredes, tots formen la Tinença o Setena de Benifassà. El Bellestar, el Boixar, Coratxà i Fredes s'integren al municipi de la Pobla de Benifassà l'any 1977. Per altra banda, Coratxà, i Fredes es varen segregar del Boixar a mitjan del segle XIX.

⁷⁵⁸ El nombre d'ànimes de Benafér que apareix en el quadre sinòptic del partit judicial de Viver és de 574.

⁷⁵⁹ Població de Benasau amb l'aldea d'Ares.

6. Indicadors demogràfics

BENEJÚSSER	Alacant	Baix Segura	veïns 252 ⁷⁶⁰ ànimes 1260	1260	5467
BENETÚSSER	València	Horta Sud	veïns 118 ànimes 413	413	15313
BENFERRI	Alacant	Baix Segura	veïns 120 ⁷⁶¹ ànimes 520	520	1876
BENIAFALQUI ⁷⁶²	Alacant	Comtat	veïns 28 ànimes 122	122	Planes
BENIARBEIG	Alacant	Marina Alta	veïns 130 ⁷⁶³ ànimes 520	520	1997
BENIARDÀ	Alacant	Marina Baixa	veïns 240 ⁷⁶⁴ ànimes 1012	1012	238
BENIARJÓ	València	Safor	veïns 112 ànimes 457	457	1783
BENIARRÉS	Alacant	Comtat	veïns 220 ànimes 864	864	1323
BENIATJAR	València	Vall d'Albaida	veïns 118 ànimes 576	576	256
BENICALAF ⁷⁶⁵	València	Camp de Morvedre	veïns 41 ànimes 150	150	Benavites
BENICALAP ⁷⁶⁶	València	Horta	casa de València	-	València Dist.16 (44.684)

⁷⁶⁰ La dada que Madoz dona quan parla dels pobles inclosos en el partit judicial de Dolors discrepa lleugerament, en aquest cas Benejússer presenta una població de 322 veïns.

⁷⁶¹ La població de Benferri que apareix enregistrada en el quadre sinòptic del partit judicial d'Oriola, és de 108 veïns i 520 ànimes.

⁷⁶² Beniafalqui segons el Diccionari era una aldea que pertanyia a Planes, formava part de la Baronia o Vall de Planes.

⁷⁶³ En el quadre sinòptic que Madoz presenta quan parla del partit judicial de Dénia, dona com a població de Beniarbeig, una dada de veïns lleugerament diferent, 140 veïns.

⁷⁶⁴ En el quadre sinòptic que Madoz presenta quan parla del partit judicial de Callosa d'Ensarrià, dona com a població de Beniardà la quantitat de 231 veïns.

⁷⁶⁵ Benicalaf va ser annexionada a Benavites l'any 1856.

⁷⁶⁶ Benicalap és actualment, el districte número 16 de la ciutat de València. Va ser annexionat l'any 1872. Madoz explica que està situada extramurs i el seu carrer s'anomena *de Murviedro*.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

BENICARLÓ	Castelló	Baix Maestrat	veïns 1395 ànimes 6060	6060	26655
BENICÀSSIM ⁷⁶⁷	Castelló	Plana Alta	-	-	18098
BENICOLET	València	Vall d'Albaida	veïns 64 ànimes 272	272	630
BENIDOLEIG	Alacant	Marina Alta	veïns 60 ⁷⁶⁸ ànimes 378	378	1275
BENIDORM	Alacant	Marina Baixa	veïns 806 ⁷⁶⁹ ànimes 4502	4502	71034
BENIFAIÓ ⁷⁷⁰ D'ESPIOCA	València	Ribera Alta	veïns 393 ànimes 1131	1131	12204
BENIFAIRÓ DE VALLDIGNA	València	Safor	veïns 176 ànimes 677	677	1683
BENIFAIRÓ DE LES VALLS	València	Camp de Morvedre	veïns 154 ànimes 450	450	2137
BENIFALLIM	Alacant	Alcoià	veïns 128 ⁷⁷¹ ànimes 544	544	109
BENIFARAIG ⁷⁷²	València	Horta Nord	veïns 105 ànimes 726	726	València Dist17 (1026)

⁷⁶⁷ Madoz inclou la població de Benicassim en la població de Castelló de la Plana.

⁷⁶⁸ En el quadre sinòptic que Madoz presenta quan parla del partit judicial de Dénia, dona com a població de Benidoleig, una dada de veïns lleugerament diferent, 83 veïns.

⁷⁶⁹ El nombre de veïns que apareix reflectit en el quadre sinòptic dels ajuntaments corresponents al partit judicial de Vilajoiosa, la població de Benidorm compta amb 1.148 veïns, com es pot veure hi ha prou diferència amb el nombre de veïns que es dona quan es parla de Benidorm que és de 806 veïns.

⁷⁷⁰ Madoz la coneix com Benifayó de Falcó.

⁷⁷¹ Madoz en el quadre sinòptic del partit judicial de Cocentaina dona com a població de Benifallim 132 veïns.

⁷⁷² Benifaraig va ser independent fins al 1900, transformant-se en una pedania de la ciutat de València. Pertany al districte 17 dels Poblat del Nord. En la informació del nombre d'habitants hi ha certa divergència, perquè el Diccionari quan informa de la població de Benifaraig, en el quadre sinòptic que conté els pobles del partit judicial de Montcada, li adjudica una població de 105 veïns i 570 ànimes, com es pot veure, és diferent de la que apareix en la informació que dona quan parla de la població en particular.

6. Indicadors demogràfics

BENIFATO	Alacant	Marina Baixa	veïns 55 ànimes 253	253	187
BENIFERRI ⁷⁷³	València	València	veïns 50 ànimes 241	241	València Dist.18 (899)
BENIFLÀ	València	Safor	veïns 37 ànimes 142	142	407
BENIGÀNIM	València	Vall d'Albaida	veïns 871 ànimes 2318	2318	6469
BENIGEMBLA	Alacant	Marina Alta	veïns 90 ⁷⁷⁴ ànimes 575	575	589
BENIJÓFAR	Alacant	Baix Segura	veïns 68 ⁷⁷⁵ ànimes 270	270	3976
BENILLOBA	Alacant	Comtat	veïns 318 ⁷⁷⁶ ànimes 1326	1326	839
BENILLUP	Alacant	Comtat	veïns 38 ànimes 171	171	99
BENIMACLET ⁷⁷⁷	València	València	veïns 91 ànimes 324	324	València Dist.14 (30626)
BENIMÀMET ⁷⁷⁸	València	València	veïns 253 ànimes 1170	1170	València Dist.18 (14278)

⁷⁷³ Beniferri va ser annexionat l'any 1872 a València, actualment és una pedania d'aquesta ciutat i forma part junt a Benimamet del districte 18 dels Poblatos de l'Oest. Aquest districte té una població de 14.278 habitants segons l'INE de 2009, ambdues poblats comparteixen alcalde pedani.

⁷⁷⁴ El nombre de veïns que hi ha enregistrat del poble de Benigembla en el quadre sinòptic corresponent al partit judicial de Pego, és de 115.

⁷⁷⁵ La població de Benijófar, que Madoz dona en el quadre sinòptic del partit judicial d'Oriola, és de 102 veïns i 421 ànimes, com podem veure és molt diferent de la que apareix enregistrada quan parla del poble de Benijófar en el Diccionari que és de 68 veïns i 270 ànimes.

⁷⁷⁶ Madoz en el quadre sinòptic del partit judicial de Cocentaina dona com a població de Benilloba 326 veïns i 1226 ànimes.

⁷⁷⁷ Benimaclet passa a formar part de València a partir del 1878. Actualment és una pedania de València i pertany al districte 14.

⁷⁷⁸ Benimàmet forma junt a Beniferri el districte 18 dels Poblatos de l'Oest, va ser independent fins a 1882, any que passa a formar part de València com a pedania.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

BENIMANTELL	Alacant	Marina Baixa	veïns 216 ⁷⁷⁹ ànimes 984	984	490
BENIMARFULL	Alacant	Comtat	veïns 104 ànimes 439	439	440
BENIMASSOT	Alacant	Comtat	veïns 60 ànimes 276	276	123
BENIMELI	Alacant	Marina Alta	veïns 75 ànimes 380	380	402
BENIMODO	València	Ribera Alta	veïns 204 ànimes 751	751	2268
BENIMUSLEM	València	Ribera Alta	veïns 30 ànimes 133	133	618
BENIOPA ⁷⁸⁰	València	Safor	veïns 413 ànimes 1306	1306	Gandia
BENIPARRELL	València	Horta Sud	veïns 62 ànimes 286	286	1949
BENIPEIXCAR ⁷⁸¹	València	Safor	veïns 111 ànimes 351	351	Gandia
BENIRRAMA ⁷⁸²	Alacant	Marina Alta	Vall de Gallinera	Vall de Gallinera	Vall de Gallinera
BENIRREDRÀ	València	Safor	veïns 139 ànimes 373	373	1642
BENISSA	Alacant	Marina Alta	veïns 939 ⁷⁸³ ànimes 3678	3678	13221

⁷⁷⁹ En el quadre sinòptic que Madoz presenta quan parla del partit judicial de Callosa d'Ensarrià, dóna com a població de Benimantell la quantitat de 308 veïns.

⁷⁸⁰ Beniopa pertany a Gandia des de l'any 1965.

⁷⁸¹ Benipeixcar pertany a Gandia des de l'any 1962.

⁷⁸² Benirrama forma part de la població Vall de Gallinera.

⁷⁸³ En el quadre sinòptic que Madoz presenta quan parla del partit judicial de Callosa d'Ensarrià, dóna com a població de Benissa la quantitat de 919 veïns.

6. Indicadors demogràfics

BENISSANÓ	València	Camp de Túria	veïns 115 ⁷⁸⁴ ànimes 673	673	2224
BENISSODA	València	Vall d'Albaida	veïns 62 ànimes 247	247	372
BENISSUERA	València	Vall d'Albaida	veïns 44 ànimes 244	244	193
BENITANDÚS ⁷⁸⁵	Castelló	Plana Baixa	veïns 25 ànimes 120	120	Alcúdia de Veo
BENITATXELL ⁷⁸⁶	Alacant	Marina Alta	veïns 261 ⁷⁸⁷ ànimes 1035	1035	5399
BERFULL ⁷⁸⁸	València	Ribera Alta	veïns 46 ànimes 90	90	Rafel-guaraf
BÉTERA	València	Camp de Túria	veïns 384 ànimes 1838	1838	20740
BETXÍ	Castelló	Plana Baixa	veïns 280 ànimes 1348	1348 ⁷⁸⁹	5902
BIAR	Alacant	Alt Vinalopó	veïns 812 ànimes 2963	2963	3723
BICORP	València	Canal de Navarrés	veïns 262 ànimes 1017	1017	583

⁷⁸⁴ Madoz en el quadre sinòptic del partit judicial de Llíria, dóna per al poble de Benissanó la xifra de 175 veïns.

⁷⁸⁵ En el Diccionari la població de Benitandús apareix unida a la de Veo.

⁷⁸⁶ També s'anomena, El Poble Nou de Benitatxell.

⁷⁸⁷ En el quadre sinòptic que Madoz presenta quan parla del partit judicial de Dénia, dóna com a població de Benitatxell, una dada de veïns lleugerament diferent, 255 veïns.

⁷⁸⁸ Berfull va ser annexionada a Rafelguaraf l'any 1846. En el quadre sinòptic corresponent al partit judicial de Xàtiva, dóna per a Berfull una població de 51 ànimes, està clar que es tracta d'una errada de transcripció perquè el nombre de veïns és superior, ascendeix a 46.

⁷⁸⁹ La població que apareix reflectida per a Betxí en el quadre sinòptic corresponent al partit judicial de Vilareal és de 1.358 ànimes.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

BIGASTRE ⁷⁹⁰	Alacant	Baix Segura	veïns 240 ànimes 1031	1031	6744
BOCAIRENT	València	Vall d'Albaida	veïns 803 ànimes 4074	4074	4541
BOIXAR ⁷⁹¹	Castelló	Baix Maestrat	veïns 56 ànimes 290	290	La Pobla de Benifassà
BOLBAIT	València	Canal de Navarrés	veïns 242 ànimes 879	879	1439
BOLULLA	Alacant	Marina Baixa	veïns 186 ⁷⁹² ànimes 857	857	433
BONREPÒS ⁷⁹³	València	Horta Nord	veïns 77 ànimes 279	279	3358
BORBOTÓ ⁷⁹⁴	València	Horta Nord	veïns 117 ànimes 576	576	València Dist.17 (742)
BORRIANA	Castelló	Plana Baixa	veïns 1685 ànimes 6203	6203	34565
BORRIOL	Castelló	Plana Alta	veïns 480 ànimes 2069	2069	5025
BUFALI	València	Vall d'Albaida	Veïns 54 ànimes 218	218	87
BUGARRA	València	Serrans	veïns 232 ànimes 795	795	867

⁷⁹⁰ Madoz també l'anomena Lloc Nou.

⁷⁹¹ En 1857 s'independitzen de Boixar: Fredes i Coraxar. En 1981 Boixar ja pertany a La Pobla de Benifassà. La població que el Diccionari dona per a Boixar, en el quadre sinòptic del partit judicial de Morella on pertanyia, és de 111 veïns i 491 ànimes.

⁷⁹² En el quadre sinòptic que Madoz presenta quan parla del partit judicial de Callosa d'Ensarrià, dona com a població de Bolulla la quantitat de 195 veïns.

⁷⁹³ Bonrepòs i Mirambell.

⁷⁹⁴ Borbotó pertany als districte 17 dels poblats del Nord de València. És una pedania de València des del 1888, compta amb una població de 742 habitants segons l'INE 2009.

6. Indicadors demogràfics

BUNYOL	València	Foia de Bunyol	veïns 602 ànimes 2473	2473	10062
BURJASSOT	València	Horta Nord	veïns 368 ànimes 1422	1422	38433
BUSOT	Alacant	Alacantí	veïns 335 ⁷⁹⁵ ànimes 1250	1250	3148
CABANES	Castelló	Plana Alta	veïns 457 ànimes 1619	1619	3128
CÀLIG	Castelló	Baix Maestrat	veïns 811 ànimes 3020	3020	2198
CALLES	València	Serrans	veïns 286 ànimes 1027	1027	448
CALLOSA DE SEGURA	Alacant	Baix Segura	veïns 700 ànimes 2904	2904	17924
CALLOSA D'EN SARRIÀ	Alacant	Marina Baixa	veïns 1102 ànimes 4328	4328	8056
CALP	Alacant	Marina Alta	veïns 355 ànimes 1320	1320	29666
CAMP DE MIRRA /CANYADA DE BIAR	Alacant	Alt Vinalopó	veïns 402 ànimes 1473	1473	424 /1231
CAMPANAR ⁷⁹⁶	València	València	veïns 305 ànimes 1614	1614	València Dist. 4 (12147)
CAMPELLO EL	Alacant	Alacantí	veïns 352 ànimes 1763	1763	26511

⁷⁹⁵ Madoz en el quadre sinòptic del partit judicial de Xixona dona per al poble de Busot una xifra de 356 veïns.

⁷⁹⁶ Campanar forma part del districte 4 de València anomenat Campanar des de l'any 1897.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

CAMPOS D'ARENÓS ⁷⁹⁷	Castelló	Alt Millars	Pobla d'Arenós	Pobla d'Arenós	Montanejos
CANALS	València	Costera	veïns 577 ànimes 2150	2150	13941
CANET D'EN BERENGUER	València	Camp de Morvedre	veïns 148 ànimes 531	531	5569
CANET LO ROIG	Castelló	Baix Maestrat	veïns 358 ànimes 1238	1238	882
CANYADA DE BIAR-CAMP DE MIRRA	Alacant	Alt Vinalopó	veïns 402 ànimes 1473	1473	1231/ 424
CARCAIXENT	València	Ribera Alta	veïns 1400 ànimes 7280	7280	21735
CÀRCER	València	Ribera Alta	veïns 64 ànimes 406	406	2109
CARLET	València	Ribera Alta	veïns 901 ànimes 3884	3884	15527
CARPESA ⁷⁹⁸	València	Horta Nord	veïns 140 ànimes 587	587	València Dist.17 (1293)
CARRÍCOLA	València	Vall d'Albaida	veïns 52 ànimes 174	174 ⁷⁹⁹	90
CASES ALTES	València	Racó d'Ademús	veïns 183 ànimes 615	615	192
CASES BAIXES	València	Racó d'Ademús	veïns 170 ànimes 730	730	235

⁷⁹⁷ En el cens de 1857 apareix com Campos, és un municipi que s'ha segregat de Puebla de Arenoso, a partir del cens de 1877 s'anomena Campos de Arenoso. Va ser inundat per l'embassament d'Arenós (riu Millars), en 1974, passant a estar integrat a Montanejos. En el cens de 1981 està integrat en el poble de Montanejos.

⁷⁹⁸ Carpesa forma part del districte 17 dels Poblat del Nord de València. Passa a ser una pedania de València el 1898.

⁷⁹⁹ Madoz quan descriu la població de Carrícola dóna la xifra de 1.374 ànimes, es tracta d'una errada que esmena quan parla de la població en el partit judicial d'Albayda.

6. Indicadors demogràfics

CASAS DEL RIO ⁸⁰⁰	València	Plana d'Utiel	total 35	35	Requena 57
CASES DEL SENYOR ⁸⁰¹	Alacant	Vinalopó Mitja	Total 50	50	Monóver 279
CASES NOVES DE TORRENT ⁸⁰²	València	Horta Sud	veïns 50 ànimes 260	260	Paiporta
CASETES LES ⁸⁰³	Alacant	Vinalopó Mitja	total 24	24	Pinós 61
CASINOS	València	Camp de Túria	veïns 212 ànimes ⁸⁰⁴	Llíria	2585
CASTALLA	Alacant	Alcoià	veïns 819 ànimes 3022	3022	10327
CASTELL DE CABRES	Castelló	Baix Maestrat	veïns 40 ànimes 188	188	18
CASTELL DE CASTELLS ⁸⁰⁵	Alacant	Marina Alta	veïns 230 ànimes 920	920	508
CASTELL DE GUADALEST	Alacant	Marina Baixa	veïns 114 ànimes 486	486	231
CASTELL DE VILAMALEFA	Castelló	Alt Millars	veïns 200 ànimes 866	866 ⁸⁰⁶	109
CASTELLFABIB	València	Racó d'Ademús	veïns 334 ànimes 1336	1336	365
CASTELLFORT	Castelló	Ports	veïns 212 ànimes 831	831	236

⁸⁰⁰ Casas del Rio és una pedania de Requena.

⁸⁰¹ Cases del Senyor és una pedania de Monóver.

⁸⁰² Madoz comenta que Cases Noves de Torrent era un poble independent, i en el moment d'escriure el Diccionari pertanyia a l'ajuntament de Paiporta, des de l'1 de gener de 1841.

⁸⁰³ Les Casetes, Madoz l'anomena Casitas de Ibañez, és una pedania del Pinós.

⁸⁰⁴ La població total de Casinos no apareix en el Diccionari, perquè Madoz la inclou a Llíria, encara que Casinos ja s'havia segregat de Llíria i pertanyia al partit judicial de Villar de l'Arquebisbe.

⁸⁰⁵ També es conegut com Castelles de Serrella.

⁸⁰⁶ En el quadre sinòptic dels ajuntaments que pertanyen al partit judicial de Lluçena, el poble de Castell de Vilamalefa té una població total de 876 ànimes.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

CASTELLNOU DE SOGORB	Castelló	Alt Palància	veïns 385 ànimes 1267	1267	1081
CASTELLÓ DE LA PLANA	Castelló	Plana Alta	veïns 3174 ànimes 16952	16952	180005
CASTELLÓ DE LA RIBERA ⁸⁰⁷	València	Ribera Alta	veïns 469 ànimes 1999	1999	7280
CASTELLÓ DE RUGAT ⁸⁰⁸	València	Vall d'Albaida	veïns 252 ànimes 1062	1062	2433
CASTELLONET DE LA CONQUESTA	València	Safor	veïns 34 ànimes 124	124	153
CATADAU	València	Ribera Alta	veïns 340 ànimes 1917	1917	2729
CATARROJA	València	Horta Sud	veïns 884 ànimes 3580	3580 ⁸⁰⁹	27035
CATÍ	Castelló	Alt Maestrat	veïns 437 ànimes 1660	1660	859
CATRAL	Alacant	Baix Segura	veïns 567 ànimes 2268	2268	8745
CAUDIEL	Castelló	Alt Palància	veïns 429 ànimes 1565	1565	712
CERDÀ	València	Costera	veïns 85 ànimes 254	254	379
CERVERA DEL MAESTRAT	Castelló	Baix Maestrat	veïns 416 ànimes 1496	1496	730

⁸⁰⁷ Castelló de la Ribera antigament s'anomenava Castelló de Xàtiva, més tard ha passat a ser Vilanova de Castelló i oficialment Villanueva de Castellón.

⁸⁰⁸ Segons Madoz també s'anomena Castelló del Duc, en referència al Duc de Gandia. Actualment també és coneguda com Castelló de les Gerres.

⁸⁰⁹ En el quadre sinòptic corresponent al partit judicial de Torrent, Catarroja apareix amb una població de 3.080 ànimes.

6. Indicadors demogràfics

CINC -TORRES	Castelló	Ports	veïns 328 ànimes 1327	1327	498
CIRAT ⁸¹⁰	Castelló	Alt Millars	veïns 339 ànimes 1042	1042	267
COCENTAINA ⁸¹¹	Alacant	Comtat	veïns 1719 ànimes 5972	5972	11467
COFRENTS	València	Vall de Cofrents	veïns 484 ànimes 1624	1624	947
COIX	Alacant	Baix Segura	veïns 309 ànimes 1132	1132	6826
CONFRIDES	Alacant	Marina Baixa	veïns 132 ànimes 628	628	299
CORAXTÀ ⁸¹²	Castelló	Baix Maestrat	-	-	la Pobla de Benifassà
CORTES D'ARENÓS	Castelló	Alt Millars	veïns 341 ànimes 1775	1775	349
CORTES DE PALLARS	València	Vall de Cofrents	veïns 181 ànimes 615	615	909
CORVERA ⁸¹³	València	Ribera Baixa	veïns 262 ànimes 1015	1015	3325
CORVERA DE XÀTIVA ⁸¹⁴	València	Costera	veïns 80 ànimes 325	325	1275

⁸¹⁰ Cirat segons Madoz, inclou la població de Pardiel i de Tormo.

⁸¹¹ En 1845 es va afegir a Cocentaina el poble de Sant Rafel que comptava amb 22 veïns, perquè no tenia 30 veïns que eren necessaris per llei, per a mantenir-se com a poble independent.

⁸¹² Entre el cens de 1857 i l'anterior, apareix aquest municipi perquè se segrega del municipi de Boixar. Entre el cens de 1981 i l'anterior, aquest municipi desapareix perquè s'integra en el municipi de la Pobla de Benifassà. Madoz inclou la població i la riquesa imposable de Coratxà en la de Boixar.

⁸¹³ Madoz explica que Corvera, Fortaleny, Polinyà i Riola es varen segregar l'any 1839 de Villa i Honor de Corvera, passant a formar municipis independents.

⁸¹⁴ El municipi de Rotglà i el de Corberà es varen fusionar l'any 1854 per a constituir el municipi anomenat Rotglà i Corbera.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

COSTUR ⁸¹⁵	Castelló	Alcalatén	veïns 154 ànimes 720	720	574
COTES	València	Ribera Alta	veïns 24 ànimes 140	140	393
COVES DE VINROMÀ	Castelló	Plana Alta	veïns 690 ànimes 2600	2600	2052
CREVILLEN	Alacant	Baix Vinalopó	veïns 1513 ànimes 7226	7226	28609
CULLA	Castelló	Alt Maestrat	veïns 218 ànimes 1405	1405	637
CULLERA	València	Ribera Baixa	veïns 2122 ànimes 7821	7821	24121
DAIA VELLA	Alacant	Baix Segura	Daia Nova	-	674
DAIA NOVA	Alacant	Baix Segura	veïns 50 ànimes 209	209	1942
DAIMÚS	València	Safor	veïns 105 ànimes 339	339	3068
DÉNIA	Alacant	Marina Alta	veïns 582 ànimes 2619	2619	44464
DESAMPARADOS	Alacant	Baix Segura	veïns 380 ànimes 1365	1365 ⁸¹⁶	Pedania d'Oriola 2.056
DOLORS	Alacant	Baix Segura	veïns 694 ànimes 2433	2433	7427
DOMENYO	València	Serrans	veïns 202 ànimes 959	959	735

⁸¹⁵ El Diccionari el presenta unit a Alcora pel que fa a la riquesa i a la població.

⁸¹⁶ Com a curiositat direm que en aquesta població l'informador de Madoz també desglossa la població en 690 homes i 675 dones.

6. Indicadors demogràfics

DOS AIGÜES	València	Foia de Bunyol	veïns 209 ànimes 662	662	434
ELDA	Alacant	Vinalopó Mitjà	veïns 883 ànimes 3846	3846	55168
L'ELIANA	València	Camp de Túria	veïns 22 ànimes 93	93	16552
ELX	Alacant	Baix Vinalopó	veïns 4025 ànimes 18068	18068	230112
EMPERADOR	València	Horta Nord	veïns 27 ànimes 130	130	586
ÉNGUERA	València	Canal de Navarrés	veïns 1513 ànimes 5244	5244	5902
ÈNOVA	València	Ribera Alta	veïns 99 ànimes 569	569	1018
ENSEBRAS ⁸¹⁷	Alacant	Vinalopó Mitjà	veïns 50 ànimes 209	209	Pinós
ESLIDA	Castelló	Plana Baixa	veïns 218 ànimes 1027	1027	915
ESPADELLA	Castelló	Alt Millars	veïns 80 ànimes 317	317	75
ESPIOCA	València	Horta	veïns 12 ànimes 54	54	Picassent
ESTIVELLA	València	Camp de Morvedre	veïns 184 ànimes 812	812	1352

⁸¹⁷ En l'època de Madoz, Ensebras tenia un alcalde pedani, que era anomenat diputat de justícia i el nomenava l'ajuntament de Pinós.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

ESTUBENY	València	Costera	veïns 47 ànimes 196	196	144
EVO ⁸¹⁸	Alacant	Marina Alta	veïns 96 ànimes 417	417	282
FAGECA	Alacant	Comtat	veïns 55 ànimes 249	249	106
FAMORCA	Alacant	Comtat	veïns 45 ànimes 204	204	44
FANZARA	Castelló	Alt Millars	veïns 169 ànimes 667	667	400
FAURA ⁸¹⁹	València	Camp de Morvedre	veïns 200 ànimes 723	723	3535
FAVARA ⁸²⁰	València	Ribera Baixa	veïns 63 ànimes 259	259	2265
FIGUERES	Castelló	Alt Palància	veïns 35 ànimes 140	140	51
FIGUEROLES ⁸²¹	Castelló	Alcalatén	veïns 146 ànimes 508	508	584
FINESTRAT	Alacant	Marina Baixa	veïns 696 ànimes 2633	2633	6137
FOIOS	València	Horta Nord	veïns 215 ànimes 1047	1047	6671

⁸¹⁸ Vall d'Evo, actualment és conegut com Vall d'Ebo o Ebo. En l'època de Madoz estava format per Benixuart, Villans i Evo. El Diccionari informa que Vall d'Evo, antigament estava format per 6 pobles: Benicais, Benisit, Benisuay o Benixuart, Cayrola, Serra i Villain o Villans, dels 6 pobles només havien perdurat després de l'expulsió dels moriscs, Benixuart, Villans i Evo, quedant els tres integrats a Evo.

⁸¹⁹ En 1845 es varen agregar a Faura, Rubau i Llogarets, aquest últim estava format pels barris de Sta. Coloma, Frares i Garrofera. La població de Faura que apareix en el quadre sinòptic dels pobles que pertanyen al partit judicial de Sagunt és de 248 veïns i 1.308 ànimes, com es veu, és prou diferent de la que el Diccionari dóna quan parla del poble.

⁸²⁰ També anomenada Favareta.

⁸²¹ El Diccionari el presenta unit a Llocena quan parla de riquesa i població.

6. Indicadors demogràfics

FONDEGUILLA	Castelló	Plana Baixa	veïns 87 ànimes 388	388	860
FONDÓ DE LES NEUS	Alacant	Vinalopó Mitjà	veïns 253 ànimes 1378	1378	2862
FONT DE LA FIGUERA	València	Costera	veïns 742 ànimes 2659	2659	2224
FONT DE LA REINA	Castelló	Alt Millars	veïns 45 ànimes 191	191	56
FONT D'EN CARRÒS	València	Safor	veïns 335 ànimes 1475	1475	4178
FONTS D'AYÒDER ⁸²²	Castelló	Alt Millars	veïns 48 ànimes 188	188	122
FORCALL	Castelló	Ports	veïns 315 ànimes 1527	1527	527
FORMENTERA DEL SEGURA	Alacant	Baix Segura	veïns 162 ànimes 680	680	4285
FORNA ⁸²³	Alacant	Marina Alta	veïns 60 ànimes 266	266	l'Atzúvia
FORTALENY	València	Ribera Baixa	veïns 54 ànimes 197	197	997
FREDES ⁸²⁴	Castelló	Baix Maestrat	veïns 32 ànimes 150	150	Pobla de Benifassà
GAIANES	Alacant	Comtat	veïns 125 ànimes 496	496	378
GAIBIEL	Castelló	Alt Palància	veïns 341 ànimes 1224	1224	201

⁸²² També s'anomena Fontes.

⁸²³ Forna va ser incorporat a l'Atzúvia l'any 1910.

⁸²⁴ Madoz informa que la matrícula cadastral de Fredes així com la població, estan incloses amb les de Boixar i Coraxà, i dona per a les tres poblacions 111 veïns i 491 ànimes. En el cens de 1857 apareix segregat de Boixar. En el cens de 1981 desapareix perquè s'ha integrat a la Pobla de Benifassà.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

GANDIA	València	Safor	veïns 1087 ànimes 5723	5723	80020
GARROFERA	València	Camp de Morvedre	-	-	Faura
GATA ⁸²⁵	Alacant	Marina Alta	veïns 423 ànimes 1645	1645	6291
GÀTOVA	València (abans de Castelló)	Camp de Túria	veïns 152 ànimes 797	797	448
GAVARDA	València	Ribera Alta	veïns 38 ànimes 261	261	1162
GELDO	Castelló	Alt Palància	veïns 211 ànimes 800	800	706
GENOVÉS	València	Costera	veïns 188 ànimes 699	699	2791
GESTALGAR	València	Serrans	veïns 361 ànimes 1376	1376	718
GILET	València	Camp de Morvedre	veïns 94 ànimes 474	474	2983
GODELLA	València	Horta Nord	veïns 273 ànimes 1244	1244	13240
GODELLETA	València	Foia de Bunyol	veïns 251 ànimes 1069	1069	3329
GORGA	Alacant	Comtat	veïns 133 ànimes 582	582	232
GRANJA	València	Costera	veïns 112 ànimes 387	387	341
GRANJA DE ROCAMORA	Alacant	Baix Segura	veïns 184 ànimes 708	708	2362

⁸²⁵ També és anomenada Gata de Gorgos.

6. Indicadors demogràfics

GUADASSÉQUIES	València	Vall d'Albaida	veïns 44 ànimes 245	245	447
GUADASSUAR	València	Ribera Alta	veïns 289 ànimes 992	992	6163
GUARDAMAR DEL SEGURA	Alacant	Baix Segura	veïns 612 ànimes 2237	2237	16329
HERBERS	Castelló	Ports	veïns 63 ànimes 352	352	59
HERBESET	Castelló	Ports	veïns 18 ànimes 72	72	pedania Morella
HIGUERUELAS	València	Serrans	veïns 116 ànimes 350	350	523
IÀTOVA	València	Foia de Bunyol	veïns 339 ànimes 1110	1110	2199
IBI	Alacant	Alcoià	veïns 747 ànimes 2988	2988	24113
LA IESSA	València	Serrans	veïns 189 ànimes 642	642	260
LA LLOSA ⁸²⁶	Castelló	Plana Baixa	veïns 98 ànimes 447	447	962
LA POBLA DE BENIFASSÀ	Castelló	Baix Maestrat	veïns 343 ànimes 1330	1330	296
LA VALL DE GALLINERA ⁸²⁷	Alacant	Marina Alta	veïns 402 ànimes 1616	1616	664
LA JANA	Castelló	Baix Maestrat	veïns 332 ànimes 1244	1244	820

⁸²⁶ Madoz també l'anomena com Llosa d'Almenara.

⁸²⁷ Durant l'època de Madoz La Vall de la Gallinera estava formada, segons ens diu, per 10 llogarets: Benirrama, Alcúdia, Benimarsoc, Benissiva, Benitaia, Benialí, Alpatró, Carroja, Llombai i Benissili.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

LAGUAR ⁸²⁸	Alacant	Marina Alta	veïns 230 ànimes 1130	1130	987
L'ATZÚVIA	Alacant	Marina Alta	veïns 65 ⁸²⁹ ànimes 227	227	693
LLANERA DE RANES	València	Costera	veïns 176 ànimes 560	560	1107
LLAURÍ	València	Ribera Baixa	veïns 105 ànimes 533	533	1313
LLÍBER	Alacant	Marina Alta	veïns 122 ànimes 543	543	1057
LLÍRIA ⁸³⁰	València	Camp de Túria	veïns 2262 ànimes 8524	8524	22706
LLOCNOU DE LA ⁸³¹ CORONA	València	Horta Sud	veïns 46 ànimes 215	215	124
LLOCNOU DE SANT JERONI	València	Safor	veïns 42 ànimes 180	180	582
LLOCNOU D'EN FENOLLET	València	Costera	veïns 34 ànimes 189	189	854
LLOMBAI	València	Ribera Alta	veïns 342 ànimes 1328	1328	2811
LLOSA DE CAMACHO	Alacant	p.j. Dènia	veïns 45 ànimes 182	182	-
LLOSA DE RANES	València	Costera	veïns 385 ànimes 1383	1383	3968

⁸²⁸ Madoz informa que es compon de tres pobles: Campell, Fleig i Benimaurell, essent el primer el cap. Actualment s'anomena Vall d'Almar.

⁸²⁹ La població de L'Atzúvia que apareix en el quadre sinòptic que hi ha en el Diccionari sobre els ajuntaments del partit judicial de Pego, és de 77 veïns i 302 ànimes.

⁸³⁰ Madoz també inclou en la població de Lliria, la de Casinos, aquest poble es va independitzar de Lliria en 1843.

⁸³¹ També és conegut com Poblenu de la Corona.

6. Indicadors demogràfics

LLOSA DEL BISBE	València	Serrans	veïns 210 ànimes 650	650	557
LLUCENA	Castelló	Alcalatén	veïns 786 ànimes 2903	3903	1585
LLUDIANT	Castelló	Alt Millars	veïns 119 ànimes 509	509	192
LLUTXENT	València	Vall d'Albaida	veïns 250 ànimes 1207	1207	2588
LORIGUILLA	València	Camp de Túria	veïns 154 ànimes 570	570	1433
L'ORXA	Alacant	Comtat	veïns 232 ànimes 875	875	749
LOSILLA DE ARES ⁸³²	València	Serrans	veïns 79 ànimes 300	300	Ares dels Oms
MACASTRE	València	Foia de Bunyol	veïns 231 ànimes 682	682	1331
MANISES	València	Horta Oest	veïns 462 ànimes 1805	1805	30508
MANUEL	València	Ribera Alta	veïns 197 ànimes 1028	1028 ⁸³³	2670
MARINES	València	Camp del Túria	veïns 188 ⁸³⁴ ànimes 579	579	1771
MASCARELL	Castelló	Plana Baixa	veïns 90 ànimes 450	450 ⁸³⁵	Pedania de Nules (255)

⁸³² Losilla d'Ares és un nucli que ja en l'època de Madoz formava part del poble Ares dels Oms, tenia un alcalde pedani.

⁸³³ Madoz inclou a Manuel també la població de: Abat o Labat, Faldeta i Torreta, que varen ser agregats a Manuel en 1836.

⁸³⁴ Aquestes dades corresponen al total de la població de Marines i Olocau, que en 1842 formaven una única municipalitat. En el quadre sinòptic del partit judicial de Llíria es dona per al poble de Marines la xifra de 68 veïns i per al poble d'Olocau 120 veïns. Per aquest motiu tant a Marines com a Olocau posarem el total d'ambdues poblacions, perquè és com ho presenta el Diccionari.

⁸³⁵ La població de Mascarell que apareix en el Diccionari, quan parla del partit judicial de Nules és de 490 ànimes.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

MASSALAVÉS	València	Ribera Alta	veïns 50 ànimes 260	260	1665
MASSALFASAR	València	Horta Nord	veïns 107 ànimes 502	502	2215
MASSAMAGRELL	València	Horta Nord	veïns 300 ànimes 1207	1207	15210
MASSANASSA	València	Horta Sud	veïns 464 ànimes 1915	1915 ⁸³⁶	8968
MASSAROJOS ⁸³⁷	València	Horta	veïns 52 ànimes 235	235	València Dist.17 (2015)
MATA DE MORELLA	Castelló	Ports	veïns 123 ànimes 534	534	192
MATET	Castelló	Alt Palància	veïns 176 ànimes 596	596	113
MAUELLA ⁸³⁸	València	Horta	veïns 32 ànimes 160	160	València Dist.17 (60)
MELIANA	València	Horta Nord	veïns 234 ànimes 1058	1058	10395
MILLARS	València	Canal de Navarrés	veïns 228 ànimes 886	886 ⁸³⁹	502
MILLENA ⁸⁴⁰	Alacant	Comtat	veïns 93 ànimes 384	384	201
MIRAFLOR ⁸⁴¹	València	Marina Alta	veïns 64 ànimes 225	225	Setla

⁸³⁶ El Diccionari dona per a Masanassa la xifra de 1.615 ànimes en el quadre sinòptic dels ajuntaments en el partit judicial de Torrent.

⁸³⁷ Massarrojos forma part del districte 17 dels Poblat del Nord de València des del 1899.

⁸³⁸ Forma part del districte 17 dels Poblat del Nord de València. L'any 1891 va ser annexionada a València.

⁸³⁹ Madoz en el quadre sinòptic, que presenta quan parla del cap de partit de Xarafull, dona per a Millars una població de 826 ànimes.

⁸⁴⁰ Antigament era anomenada Billeneta o Billena del Travadell. Madoz també l'anomena Milleneta.

⁸⁴¹ Miraflor està unit a Setla des de l'any 1971.

6. Indicadors demogràfics

MIRAMAR	València	Safor	veïns 116 ànimes 513	513	2333
MISLATA	València	Horta Oest	veïns 187 ànimes 724	724	43756
MOIXENT	València	Costera	veïns 949 ànimes 3594	3594	4734
MOLINS	Alacant	Baix Segura	veïns 48 ànimes 191	191	Oriola
MONCOFA	Castelló	Plana Baixa	veïns 174 ànimes 875	875	6014
MONFORT DEL CID	Alacant	Vinalopó Mitjà	veïns 793 ànimes 3158	3158	7366
MONÒVER	Alacant	Vinalopó Mitjà	veïns 1960 ànimes 7590	7590	13060
MONSERRAT	València	Ribera Alta	veïns 901 ⁸⁴² ànimes 3884	3884	6421
MONTANEJOS	Castelló	Alt Millars	veïns 76 ànimes 260	260	617
MONTANT	Castelló	Alt Millars	veïns 198 ànimes 899	899	431
MONTAVERNER	València	Vall d'Albaida	veïns 180 ànimes 782	782	1824
MONTCADA	València	Horta Nord	veïns 570 ànimes 2145	2145	21900
MONTESA	València	Costera	veïns 287 ànimes 1050	1050	1390

⁸⁴² En el quadre sinòptic que Madoz presenta quan parla del partit judicial de Carlet, dona com a població de Monserrat la quantitat de 282 veïns i 1.171 ànimes, com veiem en aquest cas la discordança de dades donada pels informadors és gran.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

MONTIXELVO	València	Vall d'Albaida	veïns 143 ànimes 656	656	654
MONTORTAL	València	Ribera Alta	veïns 23 ànimes 72	72	Alcúdia de Carlet
MONTROI	València	Ribera Alta	veïns 295 ànimes 1089	1089	2804
MORELLA	Castelló	Ports	veïns 1315 ànimes 5180	5180	2822
MURLA	Alacant	Marina Alta	veïns 120 ànimes 490	490	612
MURO ⁸⁴³	Alacant	Comtat	veïns 704 ànimes 2876	2876	8893
MUSEROS	València	Horta Nord	veïns 230 ànimes 1011	1011	5623
MUTXAMEL ⁸⁴⁴	Alacant	Alacantí	veïns 974 ànimes 3654	3654	22510
NÀQUERA	València	Camp del Túria	veïns 112 ànimes 483	483	5680
NAVAIXES	Castelló	Alt Palància	veïns 218 ànimes 772	772	787
NAVARRÉS	València	Canal de Navarrés	veïns 467 ànimes 1653	1653	3238
NOVALICHES ⁸⁴⁵	Castelló	Alt Palància	veïns 48 ànimes 199	199	Xèrica
NOVELDA ⁸⁴⁶	Alacant	Vinalopó Mitjà	veïns 1802 ànimes 8095	8095	27135

⁸⁴³ Muro d'Alcoi. Madoz informa que Benamér és una població que tenia antigament ajuntament, però en la seua època pertany a Muro, amb 48 veïns i 150 ànimes.

⁸⁴⁴ Mutxamel en 1846 va absorbir el poble de Penyacerrada, que comptava amb 26 veïns i 113 ànimes.

⁸⁴⁵ A mitjan segle XIX va ser integrat a Xèrica.

⁸⁴⁶ La Romana es va segregar de Novelda l'any 1929. Actualment (INE 2009) té 2.539 habitants.

6. Indicadors demogràfics

NOVETLÉ	València	Costera	veïns 104 ànimes 347	347	832
NUCIA (LA)	Alacant	Marina Baixa	veïns 615 ànimes 1988	1988	17874
NULES	Castelló	Plana Baixa	veïns 871 ànimes 2873	2873	13490
OLIVA	València	Safor	veïns 1401 ànimes 5615	5615	28419
OLLERIA	València	Vall d'Albaida	veïns 914 ànimes 3664	3664	8692
OLOCAU	València	Camp de Túria	veïns 188 ⁸⁴⁷ ànimes 579	579	1479
OLOCAU DEL REI	Castelló	Ports	veïns 114 ànimes 540	540	138
ONDA	Castelló	Plana Baixa	veïns 1111 ànimes 4517	4517	25362
ONDARA	Alacant	Marina Alta	veïns 340 ànimes 1280	1280 ⁸⁴⁸	6546
ONIL	Alacant	Alcoià	veïns 950 ⁸⁴⁹ ànimes 2690	2690	7771
ONTINYENT ⁸⁵⁰	València	Vall d'Albaida	veïns 2472 ànimes 9529	9529	37735

⁸⁴⁷ Aquestes dades corresponen al total de la població de Marines i Olocau, que en 1842 formaven una única municipalitat. En el quadre sinòptic del partit judicial de Lliria es dona per al poble de Marines la xifra de 68 veïns, i per al poble d'Olocau 120 veïns. Per aquest motiu tant a Marines com a Olocau posarem el total d'ambdues poblacions, perquè és com ho presenta el Diccionari.

⁸⁴⁸ En el quadre sinòptic que Madoz presenta quan parla del partit judicial de Dénia on pertany Ondara, dona com a població d'aquest poble 340 veïns i 7.280 ànimes, aquesta última dada sembla una errada, perquè és una xifra molt alta per al nombre de veïns que dona i a més a més, està en alta discordança amb el nombre d'ànimes que dona quan parla concretament del poble d'Ondara que és de 1.280 ànimes.

⁸⁴⁹ En el quadre sinòptic del partit judicial de Xixona, apareix Onil amb 650 veïns.

⁸⁵⁰ Fontanars dels Alforins es va segregar d'Ontinyent el 5 d'agost de 1927, actualment (INE 2009) té 1.024 habitants.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

ORBA	Alacant	Marina Alta	veïns 156 ànimes 636	636	2616
ORIOLA	Alacant	Baix Segura	veïns 4326 ànimes 17452	17452	86164
ORPESA	Castelló	Plana Alta	veïns 76 ànimes 295	295	11188
ORRIOLS ⁸⁵¹	València	Horta	veïns 59 ànimes 312	312	València Dist.15 (18397)
ORTELLS ⁸⁵²	Castelló	Ports	veïns 82 ànimes 369	369	Morella
ORXETA	Alacant	Marina Baixa	veïns 219 ànimes 876	876	870
OTOS	València	Vall d'Albaida	veïns 114 ànimes 603	603	495
PAIPORTA	València	Horta Sud	veïns 333 ànimes 1420	1420	23519
PALAMÓ EL	Alacant	Alacantí	veïns 312 ànimes 1178	1178	Alacant ⁸⁵³
PALANQUES	Castelló	Ports	veïns 53 ànimes 268	268	35
PALMA ⁸⁵⁴	València	Safor	veïns 200 ànimes 721	721 ⁸⁵⁵	1887
PALMERA	València	Safor	veïns 55 ànimes 277	277	947
PALOMAR	València	Vall d'Albaida	veïns 150 ànimes 713	713	572

⁸⁵¹ Orriols va ser un poble independent fins al 1882, any que junt a Benimamet va passar a formar part de València. Pertany al districte 15 de Rascanya.

⁸⁵² En el cens de 1981 apareix integrada a Morella, com a pedania.

⁸⁵³ Annexionada a la ciutat d' Alacant des de 1832.

⁸⁵⁴ També anomenada Palma de Gandia.

⁸⁵⁵ Aquesta població inclou la població d'Ador, separada l'any 1842.

6. Indicadors demogràfics

PARSENT	Alacant	Marina Alta	veïns 130 ànimes 570	570	1081
PATERNA	València	Horta Oest	veïns 343 ànimes 1595	1595	64023
PATRAIX ⁸⁵⁶	València	Horta	veïns 100 ànimes 476	476	València Dist.8 (25781)
PAVIES	Castelló	Alt Palància	veïns 134 ànimes 435	435	61
PEDRALBA	València	Serrans	veïns 415 ànimes 1598	1598	2831
PEDREGUER	Alacant	Marina Alta	veïns 637 ànimes 2635	2635	7602
PEGO	Alacant	Marina Alta	veïns 1213 ànimes 5565	5565	11133
PENÀGUILA	Alacant	Alcoià	veïns 305 ànimes 1280	1280	323
PENÍSCOLA	Castelló	Baix Maestrat	veïns 490 ànimes 1891	1891	7894
PENYALBA	Castelló	Alt Palància	veïns 50 ànimes 191	191	Pedania de Sogorb
PETRER	Alacant	Vinalopó Mitjà	veïns 644 ànimes 2537	2537	34523
PETRÉS	València	Camp de Morvedre	veïns 196 ànimes 797	797	973
PICANYA	València	Horta Oest	veïns 110 ànimes 452	452	11053
PICASSENT	València	Horta Sud	veïns 607 ànimes 2121	2121	19786

⁸⁵⁶ Patraix forma part de València des del 1870, està ubicat al districte 8 anomenat de Patraix.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

PILAR DE LA FORADADA	Alacant	Baix Segura	veïns 208 ànimes 844 ⁸⁵⁷	844	22050
PILES	València	Safor	veïns 218 ànimes 1096	1096	2878
PINA	Castelló	Alt Palància	veïns 106 ànimes 455	455	147
PINET ⁸⁵⁸	València	Vall d'Albaida	veïns 60 ànimes 336	336	194
PINÓS ⁸⁵⁹	Alacant	Vinalopó Mitjà	veïns 547 ànimes 2304	2304	7689
PLANES ⁸⁶⁰	Alacant	Comtat	veïns 296 ànimes 1146	1146	844
POBLA D'ARENÓS	Castelló	Alt Millars	veïns 601 ànimes 2158	2158	202
POBLA DE BENIFASSÀ	Castelló	Baix Maestrat	veïns 94 ànimes 363	363	296
POBLA DEL DUC	València	Vall d'Albaida	veïns 373 ànimes 1603	1603	2561
POBLA DE FARNALS	València	Horta Nord	veïns 203 ànimes 635	635	7340
POBLA DE ROCAMORA ⁸⁶¹	Alacant	Baix Segura	veïns 22 ànimes 80	80	Daia Nova
POBLA DE SANT MIQUEL	València	Racó d'Ademús	veïns 83 ànimes 316	316	97

⁸⁵⁷ L'informador de Madoz desglossa la població en 430 homes i 414 dones.

⁸⁵⁸ L'ajuntament de Pinet va ser creat amb posterioritat a 1842, motiu pel qual Madoz inclou la població, riquesa i contribució a Llutxent.

⁸⁵⁹ Alguenya, està segregada de Pinós des de l'any 1934, actualment (2008) té 1.561 habitants.

⁸⁶⁰ El Diccionari li adjudica 3 llocs: Benialfaquí (28 veïns, 122 ànimes), Cantamarruch (35 veïns, 150 ànimes) i Margarida (60 veïns, 138 ànimes). En cara que quan descriu el poble dona com a població 1.146 ànimes i 296 veïns, quan parla del partit judicial, augmenta el nombre d'ànimes a 1.641 i 416 veïns.

⁸⁶¹ La Poble de Rocamora està inclosa a Daia-Nova des de l'any 1974.

6. Indicadors demogràfics

POBLA DE VALLBONA	València	Camp de Túria	veïns 410 ànimes 2102	2102	20431
POBLA LLARGA	València	Ribera Alta	veïns 144 ànimes 625	625	4577
POBLA TORNESA	Castelló	Plana Alta	veïns 127 ànimes 379	379	1106
POBLE NOU DE LA MAR ⁸⁶²	València	Horta	veïns 766 ànimes 4857	4857	València Dist.11 (21101)
POLINYÀ	València	Ribera Baixa	veïns 156 ànimes 561	561	2492
POLOP	Alacant	Marina Baixa	veïns 494 ànimes 1902	1902	4245
PORTELL ⁸⁶³	Castelló	Ports	veïns 134 ànimes 604	604	254
POTRIES	València	Safor	veïns 118 ànimes 450	450	1028
PUÇOL	València	Horta Nord	veïns 701 ànimes 2493	2493	19018
PUIG	València	Horta Nord	veïns 428 ànimes 1759	1759	8670
PUJOL	València	Ribera Alta	veïns 12 ànimes 56	56	-
QUART DE LES VALLS	València	Camp de Morvedre	veïns 125 ànimes 404	404	1083
QUART DE POBLET	València	Horta Oest	veïns 352 ànimes 1539	1539	25499

⁸⁶² Poble Nou del Mar era el municipi del actual barri del Cabanyal-Canyamelar. Forma part de València des de l'any 1897, està ubicat en el districte 11 dels Poblatos Marítims.

⁸⁶³ També anomenat Portell de Morella.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

QUARTELL DE LES VALLS	València	Camp de Morvedre	veïns 100 ànimes 435	435	1468
QUATRETONDA	València	Vall d'Albaida	veïns 309 ànimes 1490	1490	2513
QUATRETONDETA	Alacant	Comtat	veïns 124 ànimes 481	481	129
QUESA	València	Canal de Navarrés	veïns 213 ànimes 592	592	738
RAFAL	Alacant	Baix Segura	veïns 89 ànimes 382	382	4135
RAFELBUNYOL	València	Horta Nord	veïns 296 ànimes 803	803	8067
RAFELCOFER	València	Safor	veïns 184 ànimes 767	767	1510
RAFELGUARAF	València	Ribera Alta	veïns 47 ànimes 284	284 ⁸⁶⁴	2483
RÀFOL D'ALMÚNIA	Alacant	Marina Alta	veïns 80 ànimes 429	429	697
RÀFOL DE SALEM	València	Vall d'Albaida	veïns 110 ànimes 511	511	449
REAL DE GANDIA	València	Safor	veïns 245 ànimes 630	630	2184
REAL DE MONTROI	València	Ribera Alta	veïns 244 ànimes 812	812	2329
REDOVÀ	Alacant	Baix Segura	veïns 119 ànimes 504	504	7335
RELLEU	Alacant	Marina Baixa	veïns 615 ànimes 2435	2435	1262

⁸⁶⁴ En el quadre sinòptic d'ajuntaments per partit judicial de Xàtiva, Madoz dona per a Rafelguaraf una població de 294 ànimes.

6. Indicadors demogràfics

RIBARROJA	València	Camp de Túria	veïns 428 ànimes 1803	1803	20468
RIBESALVES	Castelló	Plana Baixa	veïns 148 ànimes 689	689	1373
RIOLA	València	Ribera Baixa	veïns 164 ànimes 567	567	1829
ROCAFORT	València	Horta Nord	veïns 73 ànimes 338	338	6640
ROUGLÀ ⁸⁶⁵	València	Costera	veïns 99 ànimes 468	468	1235
ROJALS	Alacant	Baix Segura	veïns 552 ànimes 2224	2224	20510
ROSSELL	Castelló	Baix Maestrat	veïns 392 ànimes 1425	1425	1187
RÒTOVA	València	Safor	veïns 80 ànimes 443	443	1335
RUGAT	València	Vall d'Albaida	veïns 42 ànimes 169	169	186
RUSSAFA ⁸⁶⁶	València	València	veïns 1799 ànimes 9075	9075	València Dist.2 (25134)
SACANYET ⁸⁶⁷	Castelló	Alt Palància	veïns 120 ànimes 436	436	85
SAGRA	Alacant	Marina Alta	veïns 102 ànimes 552	552	444
SAGUNT (MORVEDRE)	València	Camp de Morvedre	veïns 1344 ànimes 5349	5349	66070

⁸⁶⁵ El municipi de Rotglà i el de Corberà es varen fusionar l'any 1854 per a formar el municipi anomenat Rotglà i Corberà.

⁸⁶⁶ Russafa va ser un municipi independent fins al 1877. Pertany al districte 2 de l'Eixample de València.

⁸⁶⁷ Madoz diu que Sacanyet és una aldea depenent de Canals, que té alcalde pedani.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

SAIX	Alacant	Alt Vinalopó	veïns 543 ànimes 2195	2195	10054
SALEM	València	Vall d'Albaida	veïns 110 ànimes 580	580	486
SALINES	Alacant	Alt Vinalopó	veïns 184 ànimes 708	708	1596
SALLENT	València	Ribera Alta	veïns 43 ànimes 128	128	434
SALZADELLA	Castelló	Baix Maestrat	veïns 241 ànimes 911	911	838
SANÇ	València	Ribera Alta	veïns 40 ànimes 175	175	Ènova
SANET I NEGRALS	Alacant	Marina Alta	veïns 70 ànimes 382	382	734
SANT FELIP NERI ⁸⁶⁸	Alacant	Baix Vinalopó	veïns 101 ànimes 397	397	Pedania Crevillent
SANT FULGENCI	Alacant	Baix Segura	veïns 222 ànimes 974	974	12030
SANT JOAN D'ALACANT	Alacant	Alacantí	veïns 930 ànimes 3773	3773	21939
SANT JOAN DE ⁸⁶⁹ L'ÈNOVA	València	Ribera Alta	veïns 37 ànimes 200	200	396
SANT JORDI DEL MAESTRAT	Castelló	Baix Maestrat	veïns 180 ànimes 857	857	1042
SANT MATEU	Castelló	Baix Maestrat	veïns 702 ànimes 2546	2546	2187

⁸⁶⁸ Madoz també l'anomena vulgarment "El Lugarcito".

⁸⁶⁹ El 2 de febrer del 2010, el DOGV núm. 6.197 publicava el Decret 26/2010 de 29 de gener del Consell, pel qual s'aprova el canvi de denominació del municipi de *Sant Joan de l'Ènova* per *Sant Joanet*.

6. Indicadors demogràfics

SANT MIQUEL DE SALINES ⁸⁷⁰	Alacant	Baix Segura	veïns 205 ànimes 994	994	8135
SANT VICENT DEL RASPEIG ⁸⁷¹	Alacant	Alacantí	veïns 1175 ànimes 4657	4657	53126
SANTA FAÇ	Alacant	Alacantí	veïns 40 ànimes 200	200	Alacant i ⁸⁷² Sant Joan
SANTA MAGDALENA DE PULPIS	Castelló	Baix Maestrat	població unida a Alcalà de Xivert		873
SANTA POLA ⁸⁷³	Alacant	Baix Vinalopó	veïns 448 ànimes 2215	2215	31760
SARRATELLA	Castelló	Plana Alta	veïns 63 ànimes 283	283	100
SEDAVÍ	València	Horta Sud	veïns 182 ànimes 834	834	9913
SEGART	València	Camp de Morvedre	veïns en Albalat de Tarongers		134
SELLA	Alacant	Marina Baixa	veïns 451 ànimes 1670	1670	652
SEMPERE	València	Vall d'Albaida	veïns 33 ànimes 163	163	37
SENIJA	Alacant	Marina Alta	veïns 121 ànimes 482	482	636
SENYERA	València	Ribera Alta	veïns 49 ànimes 158	158	1200
SERRA	València	Camp de Túria	veïns 212 ànimes 934	934	3074

⁸⁷⁰ Sant Miquel de Salines es va segregar d'Oriola amb posterioritat a 1842.

⁸⁷¹ Segons el Diccionari el poble de Sant Vicent es va segregar d'Alacant en 1842.

⁸⁷² La Santa Faç és una pedania de dues poblacions, Alacant i Sant Joan. La seua població es reparteix entre Alacant amb 640 habitants i Sant Joan 127 Habitants.

⁸⁷³ L'Ajuntament de Santa Pola és va crear amb posterioritat a 1842, per segregació d'Elx, motiu pel qual Madoz inclou la riquesa de Santa Pola amb la d'Elx.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

SERRA D'ENGALCERAN	Castelló	Plana Alta	veïns 280 ànimes 1105	1105	1039
SET AIGÜES	València	Foia de Bunyol	veïns 321 ànimes 924	924	1427
SETLA ⁸⁷⁴	Alacant	Marina Alta	veïns 122 ànimes 417	417	3288
SETLA DE NUNYES ⁸⁷⁵	Alacant	Comtat	veïns 68 ànimes 325	325	Muro d'Alcoi 172
SILLA	València	Horta Sud	veïns 729 ànimes 2570	2570	18979
SIMAT DE VALLDIGNA	València	Safor	veïns 395 ànimes 1699	1699	3700
SINARQUES	València	Plana d'Utiel	veïns 171 ànimes 515	515	1217
SOGORB ⁸⁷⁶	Castelló	Alt Palància	veïns 1492 ànimes 6005	6005	9244
SOLLANA	València	Ribera Baixa	veïns 180 ànimes 862	862	4913
SONEIXA	Castelló	Alt Palància	veïns 402 ànimes 1640	1640	1525
SORITA	Castelló	Ports	veïns 133 ànimes 649	649	146
SOT DE FERRER	Castelló	Alt Palància	veïns 324 ànimes 1391	1391	460

⁸⁷⁴ Setla-Mirarrosa, eren un únic municipi des del segle XIX, posteriorment es va fusionar a Miraflor en 1971. El 25 de novembre de 1991, pel Decret 216/91 del Consell de la Generalitat Valenciana es va acordar el canvi de denominació del municipi per *Els Poblets*.

⁸⁷⁵ Setla de Nunyez és un nucli de la població Muro d'Alcoi. Aquesta va absorbir el municipi de Setla de Nunyez, a meitat dels segle XIX, Setla tenia 540 habitants en el cens, mentre Muro estava més poblada, tenia 2.946. En el cens de 1857, Muro d'Alcoi (amb Setla) tenia 3.535, dels qual corresponien a Muro 3.001 i a Setla 534. Anteriorment Setla en 1845 havia absorbit el municipi de Turballos per no aplegar aquest al mínim de 30 veïns, només en tenia 23.

⁸⁷⁶ Sogorb té dues pedanies: Penyalba i Villatorcas.

6. Indicadors demogràfics

SOT DE XERA	València	Serrans	veïns 142 ànimes 358	358	405
SUCAINA	Castelló	Alt Millars	veïns 180 ànimes 691	691	182
SUECA	València	Ribera Baixa	veïns 2052 ànimes 8871	8871	28908
SUERA ALTA ⁸⁷⁷	Castelló	Plana Baixa	veïns 14 ànimes 45	45	Suera
SUERA BAIXA	Castelló	Plana Baixa	veïns 235 ànimes 953	953	654
SUMACÀRCER	València	Ribera Alta	veïns 192 ànimes 724	724	1286
SURIÓ ⁸⁷⁸	València	Costera	veïns 12 ànimes 54	54	Xàtiva (28)
TABARCA ⁸⁷⁹	Alacant	Alacantí	veïns 100 ànimes 500	500	Alacant (73)
TALES	Castelló	Plana Baixa	veïns 170 ànimes 740	740	883
TÀRBENA	Alacant	Marina Baixa	veïns 425 ànimes 1973	1973	792
TAVERNES BLANQUES	València	Horta Nord	veïns 66 ànimes 348	348	9351
TAVERNES DE LA VALLDIGNA	València	Safor	veïns 1188 ànimes 5104	5104	18195

⁸⁷⁷ En 1842 apareix Suera Alta (aldea) i Suera Baixa (municipi), però en el cens de 1857 apareixen ambdues juntes amb el nom de Sueras. En el Diccionari la població de Suera Alta apareix annexada a la de Suera Baixa.

⁸⁷⁸ Surió va ser agregat a Xàtiva després de 1844, per no aplegar als 30 veïns mínims que per llei eren necessaris per formar un poble.

⁸⁷⁹ Madoz l'anomena com Isla Plana o Nueva Tabarca, era una illa amb alcalde pedani dependent de la ciutat d'Alacant.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

TERESA DE COFRENTS	València	Vall de Cofrents	veïns 540 ànimes 1554	1554 ⁸⁸⁰	727
TERESA DE VIVEL	Castelló	Alt Palància	veïns 243 ànimes 943	943	297
TERRATEIG ⁸⁸¹	València	Vall d'Albaida	veïns 57 ànimes 278	278	337
TEULADA	Alacant	Marina Alta	veïns 409 ànimes 1638	1638	14620
TIBI	Alacant	Alcoià	veïns 450 ànimes 1571	1571	1719
TÍRIG	Castelló	Alt Maestrat	veïns 177 ànimes 696	696	554
TITAIGUES	València	Serrans	veïns 308 ànimes 808	808	525
TODOLELLA ⁸⁸²	Castelló	Ports	veïns 86 ànimes 380	380	149
TOGA	Castelló	Alt Millars	veïns 107 ànimes 378	378	112
TOISA	València	Serrans	veïns 423 ànimes 1346	1346	1236
TOLLOS	Alacant	Comtat	veïns 56 ànimes 253	253	68
TORÀS	Castelló	Alt Palància	veïns 146 ànimes 576	576	245
TORÍS	València	Ribera Alta	veïns 720 ànimes 2697	2697	6499

⁸⁸⁰ Madoz en el quadre sinòptic, que presenta quan parla del cap de partit de Xarafull, dóna per a Teresa una població de 1.564 ànimes.

⁸⁸¹ El Diccionari informa que Terrateig es va segregar de Gandia per la R.O. de 21 de novembre de 1847.

⁸⁸² El Diccionari presenta juntes, en el quadre sinòptic del partit judicial de Morella, la població de Todolella i l'aldea de Saranyana que depenia de Todolella. L'aldea de Saranyana només tenia 8 veïns i 45 ànimes, així ambdues pobles comptaven amb una població de 94 veïns i 425 ànimes.

6. Indicadors demogràfics

TORMOS	Alacant	Marina Alta	veïns 80 ànimes 438	438	377
TORO (EL)	Castelló	Alt Palància	veïns 254 ànimes 945	945	292
TORRALVA DEL PINAR	Castelló	Alt Millars	veïns 55 ànimes 237	237	62
TORRE BAIXA	València	Racó d'Ademús	veïns 114 ⁸⁸³ ànimes 390	390	444
TORRE DE CERDÀ O DELS FRARES ⁸⁸⁴	València	Costera	veïns 60 ànimes 223	223	Canals
TORRE DE LES MAÇANES	Alacant	Alacantí	veïns 350 ànimes 1106	1106	742
TORRE DE LLORIS ⁸⁸⁵	València	Costera	veïns 19 ànimes 122	122	Xàtiva (126)
TORRE D'EN BESORA	Castelló	Alt Maestrat	veïns 92 ànimes 335	335	185
TORRE DELS DOMENGES ⁸⁸⁶	Castelló	Plana Alta	veïns 68 ànimes 177	177	236
TORREBLANCA	Castelló	Plana Alta	veïns 515 ànimes 1791	1791	6115
TORRELLA	València	Costera	veïns 68 ànimes 218	218	148

⁸⁸³ En el quadre sinòptic on Madoz presenta els ajuntaments que pertanyen al partit judicial de Xelva, dóna per al poble de Torre Baixa la població de 94 veïns i 330 ànimes, però al tindre Torre Alta una població de 20 veïns i 60 ànimes, per llei no aplegava al mínim de 30 veïns, establert per poder constituir un poble, així és que es va agregar a Torre Baixa, les dades que donem per aquest poble, són la suma d'ambdues poblacions.

⁸⁸⁴ Torre de Cerdà va ser incorporada a Aiacor l'any 1856, municipi que posteriorment va ser incorporat a Canals en 1879.

⁸⁸⁵ La Torre de Lloris va ser incorporada a Xàtiva l'any 1857 per no aplegar a 30 veïns que per llei devien tindre els pobles.

⁸⁸⁶ També és coneguda com La Torre d'En Doméneç.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

TORRENT	València	Horta Oest	veïns 1228 ànimes 5022	5022 ⁸⁸⁷	78543
TORRENT DE ⁸⁸⁸ FENOLLET	València	Costera	veïns 37 ànimes 135	135	Llanera de Ranes
TORRES TORRES	València	Camp de Morvedre	veïns 112 ànimes 413	413	588
TORREVELLA	Alacant	Baix Segura	veïns 845 ànimes 3876	3876	101792
TORREXIVA	Castelló	Alt Millars	veïns 42 ànimes 249	249	91
TOSSALNOU ⁸⁸⁹	València	-	veïns 31 ànimes 129	129	Rafelguaraf
TOUS	València	Ribera Alta	veïns 325 ànimes 1235	1235	1260
TRAIGUERA ⁸⁹⁰	Castelló	Baix Maestrat	veïns 410 ànimes 1916	1916	1695
USERES (LES)	Castelló	Alcalatén	veïns 500 ànimes 1900	1900	1005
VALÈNCIA	València	Horta	veïns 14999 ànimes 66355	66355	814208
VALL D'ALMONESIR	Castelló	Alt Palància	veïns 258 ànimes 926	926	267
VALL D'UIXÓ	Castelló	Plana Baixa	veïns 1595 ànimes 5847	5847	32924
VALLADA	València	Costera	veïns 553 ànimes 1973	1973	3463

⁸⁸⁷ El nombre d'ànimes que es dona per a Torrent, en el quadre sinòptic corresponent als ajuntaments del partit judicial de Torrent, és de 5.192.

⁸⁸⁸ També coneguda com La Torre de Fenollet, va ser incorporada a Llanera de Ranes l'any 1838.

⁸⁸⁹ Tossalnou va ser incorporat a Rafelguaraf en 1870.

⁸⁹⁰ En l'època de Madoz Traiguera incloïa a Sant Rafel del riu. Aquesta població es va segregar de Traiguera el 28 de novembre de 1927, actualment (INE 2009) té 551 habitants.

6. Indicadors demogràfics

VALLANCA	València	Racó d'Ademús	veïns 296 ànimes 1030	1030	155
VALLAT	Castelló	Alt Millars	veïns 60 ànimes 240	240	78
VALLÉS	València	Costera	veïns 192 ànimes 591	591	145
VALLIBONA	Castelló	Ports	veïns 224 ànimes 844	844	90
VEO	Castelló	Plana Baixa	veïns 93 ànimes 402	402	Alcudia de Veo
VERGER	Alacant	Marina Alta	veïns 236 ànimes 977	977	4865
VILAFAMÉS ⁸⁹¹	Castelló	Plana Alta	veïns 558 ànimes 1973	1973	2017
VILAFERMOSA	Castelló	Alt Millars	veïns 425 ànimes 1760	1760	429
VILAFRANCA DEL CID	Castelló	Ports	veïns 350 ànimes 1189	1189	2521
VILAJOIOSA	Alacant	Marina Baixa	veïns 2023 ànimes 8097	8097	33797
VILALLONGA	València	Safor	veïns 366 ànimes 1598	1598	4369
VILAMALUR	Castelló	Alt Millars	veïns 49 ànimes 198	198	92
VILAMARXANT	València	Camp de Túria	veïns 267 ànimes 1612	1612	8767

⁸⁹¹ Vilafamés comprenia els pobles: Vall d'Alba i Sant Joan de Moró. El 4 de juliol de 1925 es va celebrar l'acta de constitució del municipi de Vall D'Alba, segregant-se de Vilafamés, actualment (INE 2009) té 2.906 habitants. Sant Joan de Moró està segregat de Vilafamés des de l'any 1990, en les dades de l'INE 2009 té 2.774 habitants.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

VILANOVA D'ALCOLEA	Castelló	Plana Alta	veïns 301 ⁸⁹² ànimes 1071	1071	698
VILANOVA DE LA REINA ⁸⁹³	Castelló	Alt Millars	veïns 40 ànimes 149	149	63
VILANOVA DEL GRAU ⁸⁹⁴	València	València	veïns 647 ànimes 2736	2736	València Dist.11 (9624)
VILAR DE CANES	Castelló	Alt Maestrat	veïns 67 ànimes 268	268	175
VILA-REAL	Castelló	Plana Baixa	veïns 2137 ànimes 8207	8207	51205
VILAVELLA	Castelló	Plana Baixa	veïns 373 ànimes 1839	1839	3397
VILLAR EL ⁸⁹⁵	València	Serrans	veïns 641 ànimes 2191	2191	3894
VILLATORCAS	Castelló	Alt Palància	veïns 22 ànimes 100	100	Pedania de Sogorb
VILLENA	Alacant	Alt Vinalopó	veïns 2022 ànimes 8224	8224	35222
VILLORES	Castelló	Ports	veïns 50 ànimes 218	218	51
VINALESA	València	Horta Nord	veïns 143 ànimes 761	761	3123
VINARÒS	Castelló	Baix Maestrat	veïns 1920 ànimes 9341	9341	28273

⁸⁹² En el quadre sinòptic que Madoz presenta quan parla del partit judicial d'Albocasser, dóna com a població de Vilanova d'Alcolea la quantitat de 201 veïns.

⁸⁹³ També s'anomena, Vilanova de Viver.

⁸⁹⁴ Vilanova del Grau és actualment El Grau de València, pertany als Poblatos Marítims, districte 11 de València. Va ser municipi independent fins a l'any 1897.

⁸⁹⁵ En castellà *Villar del arzobispo*, Madoz també l'anomena Villar de Benaduf.

6. Indicadors demogràfics

VISTABELLA ⁸⁹⁶	València	Horta Oest	veïns 106 ànimes 438	438	Picanya
VISTABELLA DEL MAESTRAT	Castelló	Alcalatén	veïns 321 ànimes 1239	1239	412
VIVER	Castelló	Alt Palància	veïns 553 ànimes 2087	2087 ⁸⁹⁷	1754
XÀBIA	Alacant	Marina Alta	veïns 1005 ànimes 3654	3654	31593
XACARELLA	Alacant	Baix Segura	veïns 60 ànimes 283	283	2096
XALANS	València	Vall de Cofrents	veïns 400 ànimes 1237	1237	1012
XALÓ	Alacant	Marina Alta	veïns 544 ànimes 2276	2276	3235
XARAFULL	València	Vall de Cofrents	veïns 550 ànimes 2078	2078	816
XÀTIVA	València	Costera	veïns 2900 ànimes 13168	13168	29386
XELLA	València	Canal de Navarrés	veïns 289 ànimes 1031	1031	2807
XELVA	València	Serrans	veïns 1066 ànimes 4488	4488	1782
XERA ⁸⁹⁸	València	Plana d'Utiel	veïns 121 ànimes 482	482	611
XERACO	València	Safor	veïns 90 ànimes 490	490	6186

⁸⁹⁶ El municipi de Vistabella va ser incorporat a Picanya l'any 1851.

⁸⁹⁷ Madoz li adjudica a Viver 2.059 ànimes, en el quadre sinòptic del partit judicial de Viver.

⁸⁹⁸ Caserio de Chera.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

XERESA	València	Safor	veïns 158 ànimes 664	664	2221
XÈRICA	Castelló	Alt Palància	veïns 821 ànimes 2979	2979	1672
XERT	Castelló	Baix Maestrat	veïns 498 ànimes 1718	1718	906
XEST	València	Foia de Bunyol	veïns 825 ànimes 3773	3773	8270
XILXES	Castelló	Plana Baixa	veïns 177 ànimes 797	797	2872
XIRIVELLA	València	Horta Oest	veïns 238 ànimes 1020	1020	30691
XIVA	València	Foia de Bunyol	veïns 918 ànimes 2983	2983	14167
XIVA DE MORELLA ⁸⁹⁹	Castelló	Ports	veïns 124 ànimes 399	399	Pedania Morella
XIXONA	Alacant	Alacantí	veïns 1196 ànimes 4795	4795	7516
XODOS	Castelló	Alcalatén	veïns 61 ànimes 350	350	126
XÓVAR	Castelló	Alt Palància	veïns 123 ànimes 556	556	347
XULILLA	València	Serrans	veïns 289 ànimes 986	986	779
ZARRA	València	Vall de Cofrents	veïns 252 ànimes 876	876	551

Taula 144- Població de Madoz 1845. Població actual cens de l'any 2009

⁸⁹⁹ En el cens de 1981 apareix integrada en el poble de Morella. Es va incorporar a Morella l'any 1976.

**5.2 POBLACIONS DEL PARTIT JUDICIAL DE REQUENA.
POBLACIÓ DE MADOZ 1845. POBLACIÓ ACTUAL CENS DE L'ANY
2009**

En tot moment hem respectat la font, anotant les dades que presenta el Diccionari, per tal motiu no hem inclòs en l'anterior llistat les poblacions que quan es va editar el Diccionari no s'havien incorporat a València. És a partir de 1851 quan el partit judicial de Requena amb totes les poblacions que el formaven, passa a pertànyer a la província de València, no sofrint cap modificació fins als nostres dies. La població de tots aquests pobles la presentem en la següent taula:

VALÈNCIA	Província anterior	Comarca actual	Madoz Veïns	Madoz Ànimes	P-2009
CAMPORROBLES	Cuenca	Plana Utiel	261	1037	1439
CAUDETE	Cuenca	Plana Utiel	159	632	800
FUENTERROBLES	Cuenca	Plana Utiel	52	622	733
REQUENA	Cuenca	Plana Utiel	2616	10404	21278
UTIEL	Cuenca	Plana Utiel	1467	6550	12420
VENTA DEL MORO	Cuenca	Plana Utiel	360	1432	1497
VILLARGORDO DEL CABRIOL	Cuenca	Plana Utiel	116	461	685

Taula 145- Població de Madoz 1845. Població actual cens de l'any 2009 en el partit judicial de Requena

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

VALENCIA. (*)	
12	Albayda.
6	6 Alberique.
6	6 4 Alcira.
16	12 40 40 Ayora.
5	7 1 2 11 Carlet.
11.	22 17 17 19 16 Chelva.
5	41 5 6 45 4 7 Chiva.
11	7 5 5 4 6 48 13 Enguera.
9	10 1/2 6 5 11 7 20 11 40 Gandia.
9	3 3 3 7 4 18 13 3 7 1/2 Jativa.
4	46 10 10 20 9 7 5 15 13 13 Liria.
1	13 7 7 17 6 10 5 12 10 10 3 Moncada.
4	46 40 40 20 10 10 9 15 13 5 3 Murviedro.
12	4 6 6 40 7 20 15 4 10 1/2 3 16 13 16 Onteniente.
5	8 3 2 12 4 16 10 7 4 5 9 6 9 8 Sueca.
1	12 6 6 16 5 11 3 1/2 10 1/2 10 9 5 2 5 12 6 Torrente.
8	20 14 14 18 13 3 9 20 17 20 4 7 8 22 13 8 Villar del Arzobispo.
10	22 16 16 26 15 12 15 21 19 19 14 9 6 22 15 11 16 Castellon . . . . .
23	35 29 29 28 13 19 32 32 32 19 1/2 22 19 35 28 23 12 20 Ternel.
29 1/2	35 29 29 1/2 26 27 1/2 19 24 1/2 10 34 1/2 32 1/2 26 30 1/2 33 1/2 10 31 1/2 28 22 35 1/2 16 1/2 Cuenca.
28	24 22 22 11 23 21 22 18 27 1/2 20 26 29 32 18 24 28 24 38 33 1/2 20 Albacete.
22	10 16 16 20 17 32 21 16 13 13 26 24 26 10 18 22 33 32 45 44 24 Alicante .
55 1/2	58 53 1/2 54 1/2 48 52 1/2 43 49 1/2 55 59 1/2 57 1/2 52 1/2 53 1/2 58 1/2 58 56 1/2 55 1/2 58 64 1/2 45 25 1/2 37 61 Madrid.

} Prov. confinantes.

(*) El part. jud. de Valencia está dividido en 4 juzgados de primera instancia.

Fig. 163- Gràfic del Diccionari on Madoz presenta la distància en llegues des de València a diverses ciutats

5.3 POBLACIÓ DE CAVANILLES DE 1795. POBLACIÓ DE MADOZ DE 1845. CENS DE 1857. CENS DE 1887

A continuació hem elaborat una taula, on pretenem fer una comparació poblacional de les dades donades per Madoz, amb dades anteriors i posteriors, així posem per ordre alfabètic, tots el municipis que hi havia descrits en el Diccionari, amb les dades de població en ànimes que dona Madoz en 1845, i les comparem amb la població en veïns que havia donat uns anys abans en 1795 Cavanilles, després donem les xifres de població total que corresponen al primers cens oficial⁹⁰⁰ de l'any 1857, conseqüència de l'estructuració moderna que es va fer en l'època de la Reina Isabel II i finalment el cens de l'any 1887.⁹⁰¹

Fig. 164- Fragment del frontispici dels Toms XII a XVI del Diccionari de Madoz, aquest apareix en la pàgina 3 del Tom XII

⁹⁰⁰El cens de 1857 donava per Alacant unes dades de 378.958 habitants, per Castelló de 260.919 habitants i per València de 606.608 habitants. Des de 1857 segons fons de l'INE, s'han realitzat 16 censos, durant els següents anys: 1857, 1860, 1877, 1887, 1897, 1900, 1910, 1920, 1930, 1940, 1950, 1960, 1970, 1981, 1991 i 2001. En el cens de 1857 es va utilitzar per primera vegada la divisió provincial de 1833, és a dir es donaven les dades per províncies, però encara que va ser el primer cens oficial amb mètodes de modernització importants, va estar farcit d'errades, els mateixos responsables del cens encara que consideraven important l'avanç aconseguit, recomanaren que es fera un nou cens, tan prompte com es poguera per tal d'aprofitar l'experiència que s'havia adquirit amb l'elaboració del cens de 1857, així en 1860 es va fer un nou cens, de forma més curiosa i amb xifres més fiables però també seguint el mètode anterior de presentar les dades per províncies, en un principi es pretenia fer el cens als 5 anys però amb l'abdicació de la Reina i el període revolucionari que va succeir en aquell temps es va paralitzar el projecte i no és fins a 1877 quan es feia un nou cens, a partir d'aquest any els censos es realitzaren cada deu anys fins a 1897 que fou l'últim del segle XIX. Cens de 1857 (15.464.340) Cens de 1860 (15.645.072), Cens de 1877 (16.622.175), Cens de 1887 (17.534.416) i Cens de 1897 (18.065.635).

⁹⁰¹El cens de 1887, fou publicat pel *Instituto Geográfico y Estadístico*.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

Municipi	Comarca	Província	Cavanilles 1795 veïns	Madoz 1845	1857	1887
ADEMÚS	Racó d'Ademús	València	700	3033	2732	3272
ADOR	Safor	València	94	Palma de Gandia	591	749
AGOST	Alacantí	Alacant	440	1969	2425	2505
AGRES	Comtat	Alacant	280	1644	1524	1081
AGULLENT	Vall d'Albaida	València	290	1107	1137	1016
AIACOR	Costera	València	60	340	475	693
AIELO DE MALFERIT	Vall d'Albaida	València	442	2709	2513	2746
AIELO DE RUGAT	Vall d'Albaida	València	35	233	266	261
AIGÜES DE BUSOT	Alacantí	Alacant	150	1250	1200	1081
AÍN	Plana Baixa	Castelló	72	399	482	525
AIÒDER	Alt Millars	Castelló	100	667	912	848
AIORA	Vall de Cofrents	València	1300	3785	4825	4935
ALACANT	Alacantí	Alacant	5000	19021	28847	40115
ALQUÀS	Horta Oest	València	400	1773	1846	2062
ALBAIDA	Vall d'Albaida	València	800	3130	3163	3528

6. Indicadors demogràfics

ALBAL	Horta Sud	València	190	1090	1500	2203 ⁹⁰²
ALBALAT DE LA RIBERA	Ribera Baixa	València	400	1431	2061	2272
ALBALAT DELS SORELLS	Horta Nord	València	130	720	852	927
ALBALAT DELS TARONGERS	Camp de Morvedre	València	200	846	989	862
ALBATERA	Baix Segura	Alacant	200	1934	3253	3844
ALBERIC	Ribera Alta	València	560	3101	6332	4924
ALBOCÀSSER	Alt Maestrat	Castelló	300	1834	2262	3320
ALBOI	Costera	València	13	64	Genovés	Genovés
ALBORAIA	Horta Nord	València	560	3301	3679	4168
ALBORAIG	Foia de Bunyol	València	100	579	818	1178
ALBUIXECH	Horta Nord	València	110	880	1123	1295
ALCALÀ DE LA JOVADA	Marina Alta	Alacant	100	339	650	644
ALCALÀ DE XIVERT	Baix Maestrat	Castelló	800	4954	5684	5751
ALCALALÍ	Marina Alta	Alacant	96	450	812 ⁹⁰³	1278
ALCÀNTERA DE XÚQUER	Ribera Alta	València	34	136	404	656

⁹⁰² Aquesta població inclou la de Beniparrell, el municipi s'anomenava Albal i Beniparrell.

⁹⁰³ L'augment de població d'Alcalalí, entre 1857 i el cens de 1887, és degut a la incorporació de Llosa de Camatxo. Alcalalí i Llosa de Camatxo l'any 1857 tenien un total de 1.042 habitants.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

ALCÀSSER	Horta Sud	València	200	1066	1779	2535
ALCOI	Alcoià	Alacant	3000	27000	25315	30373
ALCOLEJA	Comtat	Alacant	150	1000	998	907
ALCORA	Alcalatén	Castelló	1200	5609	5052	3827
ALCOSSEBRE	Baix Maestrat	Castelló	Alcalà de Xivert	Alcalà de Xivert	Alcalà de Xivert	Alcalà de Xivert
ALCOSSER DE PLANES	Comtat	Alacant	60	758	326	347
ALCUBLES LES	Serrans	València	437	1895	2543	2640
ALCÚDIA DE CARLET	Ribera Alta	València	530	1759	2335	2786
ALCÚDIA DE CRESPINS	Costera	València	80	626	825	1140
ALCÚDIA DE VEO	Plana Baixa	Castelló	71	343	460	478
ALDAIA	Horta Oest	València	350	1975	2050	2326
ALFAFAR	Horta Sud	València	225	1448	1911	2227
ALFAFARA	Comtat	Alacant	130	597	660	618
ALFARA D'ALGÍMIA	Camp de Morvedre	València	120	484	733	674
ALFARA DEL PATRIARCA	Horta Nord	València	170	726	904	1176
ALFARB	Ribera Alta	València	256	852	941	1013
ALFARRASÍ	Vall d'Albaida	València	80	552	593	672

6. Indicadors demogràfics

ALFÀS DEL PÍ	Marina Baixa	Alacant	193	941	1035	1200
ALFAUIR	Safor	València	50	193	280	400
ALGAR	Camp de Morvedre	València	130	604	851	749
ALGEMESÍ	Ribera Alta	València	1100	4492	5984	7441
ALGIMIA D'ALFARA	Camp de Morvedre	València	160	663	1034	829
ALGIMIA D'ALMONESIR	Alt Palància	Castelló	166	888	1008	1239
ALGINET	Ribera Alta	València	450	1893	2306	3950
ALGORFA	Baix Segura	Alacant	-	172	241	345
ALJORF	Vall d'Albaida	València	115	290	377	420
ALMÀSSERA	Horta Nord	València	214	1229	1309	1426
ALMASSORA	Plana Alta	Castelló	1000	3636	5136	6070
ALMEDÍXER	Alt Palància	Castelló	161	737	874	823
ALMENARA	Plana Baixa	Castelló	400	1270	1354	1190
ALMISERÀ	Safor	València	50	203	320	321
ALMOINES	Safor	València	108	420	779	897
ALMORADÍ	Baix Segura	Alacant	700	3095	3905	4162
ALMUDAINA	Comtat	Alacant	80	403	468	498

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

ALMUSSAFES	Ribera Baixa	València	250	814	1202	1721
ALPONT	Serrans	València	400	2356	2513	2872
ALQUERÍA D'ASNAR	Comtat	Alacant	40	118	178	248
ALQUERÍA DE LA COMTESSA	Safor	València	86	414	979	1209
ALQUERIETA DE GUARDAMAR	Safor	València	26	102	153	116
ALTEA	Marina Baixa	Alacant	1200	5502	5193	5790
ALTURA	Alt Palància	Castelló	500	1905	2381	2669
ALZIRA	Ribera Alta	València	2100	13000	14022	18448
ANDILLA	Serrans	València	115	822	1166	1382
ANNA	Canal de Navarrés	València	172	884	1660	2109
ANNAUIR ⁹⁰⁴	Costera	València	21	105	172	Xàtiva
ANTELLA	Ribera Alta	València	186	652	1037	1192
ARANYEL	Alt Millars	Castelló	100	408	910	854
ARES DEL BOSC	Comtat	Alacant	37	Benassau	Benassau	Benassau
ARES DEL MAESTRAT	Alt Maestrat	Castelló	200	1125	1536	2010
ARES DELS OMS	Serrans	València	200	858	1064	1173

⁹⁰⁴ En el cens de 1887 Annahuir pertanyia a Xàtiva.

6. Indicadors demogràfics

ARGELETA	Alt Millars	Castelló	83	507	629	545
ARTANA	Plana Baixa	Castelló	600	2077	2631	2670
ARTESA	Plana Baixa	Castelló	-	300	270	Onda ⁹⁰⁵
ASP	Vinalopó Mitjà	València	1350	7029	7185	7297
ASSUÉVAR	Alt Palància	Castelló	90	540	845	755
ATZENETA D'ALBAIDA	Vall d'Albaida	València	270	1204	1418	1178
ATZENETA DEL MAESTRAT	Alcalatén	Castelló	400	1224	2268	2846
BALONES	Comtat	Alacant	60	254	406	401
BANYERES DE MARIOLA	Alcoià	Alacant	497	2236	2447	3553
BARRAQUES	Alt Palància	Castelló	80	375	589	476
BARX	Safor	València	24	284	342	560
BARXETA	Costera	València	44	417	570	884
BEGÍS	Alt Palància	Castelló	225	3155	1084	1161
BEL	Baix Maestrat	Castelló	18	120	178	188
BÈLGIDA	Vall d'Albaida	València	192	1042	965	1066
BELL LLOC DEL PLA	Plana Alta	Castelló	250	944	1287	1811

⁹⁰⁵ El municipi d'Artesa va ser annexionat a Onda després del cens de 1860. En el cens de 1877 ja no apareix com a municipi independent, l'últim cens és de 1860 amb 285 ànimes.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

BELLESTAR	Baix Maestrat	Castelló	86	241	368	430
BELLREGUARD	Safor	València	200	1272	1780	2269
BELLÚS	Vall d'Albaida	València	49	222	238	310
BENAFER	Alt Palància	Castelló	100	547	593	462
BENAFIGOS	Alcalatén	Castelló	55	443	535	756
BENAGUASIL	Camp del Túria	València	700	3577	4239	4932
BENAIXEVE	Serrans	València	70	280	488	569
BENASAU	Comtat	Alacant	93	674	682	678
BENASSAL	Alt Maestrat	Castelló	500	2108	2589	2908
BENAVITES	Camp de Morvedre	València	112	400	581	398
BENEIXAMA	Alt Vinalopó	Alacant	357	1511	1813	2336
BENEIXIDA	Ribera Alta	València	28	206	405	409
BENEJÚSSER	Baix Segura	Alacant	412	1260	1620	1804
BENETÚSSER	Horta Sud	València	107	413	504	805
BENFERRI	Baix Segura	Alacant	160	520	819	972
BENIARBEIG	Marina Alta	Alacant	120	520	897	1073
BENIARDÀ	Marina Baixa	Alacant	150	1012	991	827

6. Indicadors demogràfics

BENIARJÓ	Safor	València	141	457	688	915
BENIARRÉS	Comtat	Alacant	240	864	1189	1388
BENIATJAR	Vall d'Albaida	València	126	576	596	528
BENICALAF	Horta	València	68	150	Benavites	Benavites
BENICALAP	Horta	València	-	casa de València	València	València
BENICARLÓ	Baix Maestrat	Castelló	1300	6060	6989	7916
BENICÀSSIM	Plana Alta	Castelló	38	Castelló	715	1059
BENICOLET	Vall d'Albaida	València	40	272	412	527
BENIDOLEIG	Marina Alta	Alacant	60	378	667	714
BENIDORM	Marina Baixa	Alacant	600	4502	3720	3181
BENIFAIÓ D'ESPIOCA	Ribera Alta	València	260	1131	2814	3709
BENIFAIRO DE VALLDIGNA	Safor	València	230	677	853	1044
BENIFAIRO DE LES VALLS ⁹⁰⁶	Camp de Morvedre	València	180	450	783	Vil·la de la Unió
BENIFALLIM	Alcoià	Alacant	120	544	630	596
BENIFARAIG	Horta Nord	València	74	726	598	669
BENIFATO	Marina Baixa	Alacant	80	253	335	328

⁹⁰⁶ En el cens de 1887 aquest municipi desapareix, perquè s'uneix al municipi Vil·la de la Unió. Tornant a aparèixer en el cens de 1910 perquè, se segrega de nou del municipi Vil·la de la Unió.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

BENIFERRI	València	València	50	241	250	València
BENIFLÀ	Safor	València	27	142	155	166
BENIGÀNIM	Vall d'Albaida	València	800	2318	3263	3242
BENIGEMBLA	Marina Alta	Alacant	80	575	809	879
BENIJÓFAR	Baix Segura	Alacant	56	270	518	666
BENILLOBA	Comtat	Alacant	350	1326	1308	1392
BENILLUP	Comtat	Alacant	20	171	237	213
BENIMACLET	València	València	72	324	419	València
BENIMÀMET	València	València	280	1170	1322	València
BENIMANTELL	Marina Baixa	Alacant	180	984	1012	977
BENIMARFULL	Comtat	Alacant	80	439	735	793
BENIMASSOT	Comtat	Alacant	60	276	383	366
BENIMELI	Marina Alta	Alacant	60	380	435	527
BENIMODO	Ribera Alta	València	165	751	776	993
BENIMUSLEM	Ribera Alta	València	29	133	218	314

6. Indicadors demogràfics

BENIOPA	Safor	València	343	1306	1658	2021
BENIPARRELL	Horta Sud	València	32	286	272	Albal ⁹⁰⁷
BENIPEIXCAR	Safor	València	90	351	438	560
BENIRRAMA	Marina Alta	Alacant	38	Vall de Gallinera	-	-
BENIRREDRÀ	Safor	València	130	373	418	554
BENISSA	Marina Alta	Alacant	800	3678	4231	5288
BENISSANÓ	Camp de Túria	València	140	673	796	868
BENISSODA	Vall d'Albaida	València	75	247	287	324
BENISSUERA	Vall d'Albaida	València	60	244	279	258
BENITANDÚS	Plana Baixa	Castelló	22	120	Alcúdia de Veo	Alcúdia de Veo
BENITATXELL	Marina Alta	Alacant	127	1035	1244	1652
BERFULL	Ribera Alta	València	8	90	Rafel-guaraf	Rafel-guaraf
BÉTERA	Camp de Túria	València	400	1838	2059	2607
BETXÍ	Plana Baixa	Castelló	320	1348	1696	1791
BIAR	Alt Vinalopó	Alacant	738	2963	3017	3251
BICORP	Canal de Navarrés	València	140	1017	1361	1435

⁹⁰⁷ En el cens de 1887 Beniparrell forma part del municipi d'Albal que l'ha integrat, en el cens de 1897 torna a separar-se d'Albal apareixent els dos municipis independents.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

BIGASTRE	Baix Segura	Alacant	201	1031	1469	1602
BOCAIRENT	Vall d'Albaida	València	1300	4074	4399	3978
BOIXAR	Baix Maestrat	Castelló	70	290	484	560
BOLBAIT	Canal de Navarrés	València	136	879	1216	1647
BOLULLA	Marina Baixa	Alacant	130	857	923	891
BONREPÒS	Horta Nord	València	42	279	413	590
BORBOTÓ	Horta Nord	València	150	576	680	577
BORRIANA	Plana Baixa	Castelló	1400	6203	7813	10237
BORRIOL	Plana Alta	Castelló	520	2069	2777	3070
BUFALI	Vall d'Albaida	València	50	218	207	288
BUGARRA	Serrans	València	160	795	1285	1425
BUNYOL	Foia de Bunyol	València	450	2473	3447	4504
BURJASSOT	Horta Nord	València	320	1422	1981	2942
BUSOT	Alacantí	Alacant	326	1250	1170	1306
CABANES	Plana Alta	Castelló	360	1619	2477	3190
CÀLIG	Baix Maestrat	Castelló	530	3020	3612	3632
CALLES	Serrans	València	320	1027	1234	1113

6. Indicadors demogràfics

CALLOSA DE SEGURA	Baix Segura	Alacant	850	2904	3876	4451
CALLOSA D'EN SARRIÀ	Marina Baixa	Alacant	830	4328	3889	4205
CALP	Marina Alta	Alacant	237	1320	1667	2008
CAMP DE MIRRA/CANYADA DE BIAR	Alt Vinalopó	Alacant	-	1473	682+ 656 ⁹⁰⁸	916+748
CAMPANAR	València	València	300	1614	1730	2152
CAMPELLO EL ⁹⁰⁹	Alacantí	Alacant	-	1763	Alacant	-
CAMPOS D'ARENÓS ⁹¹⁰	Alt Millars	Castelló	70	Pobla d'Arenós	716	754
CANALES ⁹¹¹	Alt Palància	Castelló	55	-	561	608
CANALS	Costera	València	600	2150	2604	4443 ⁹¹²
CANET D'EN BERENGUER	Camp de Morvedre	València	100	531	760	626
CANET LO ROIG	Baix Maestrat	Castelló	342	1238	1583	2185
CANYADA DE BIAR-CAMP DE MIRRA	Alt Vinalopó	Alacant	-	1473	656+682	748+916
CARCAIXENT	Ribera Alta	València	1300	7280	9255	12503
CÀRCER	Ribera Alta	València	62	406	681	855

⁹⁰⁸ En aquest cens s'han separat els dos municipis de manera que Camp de Mirra té 682 habitants i Canyada de Biar té 656 habitants.

⁹⁰⁹ Apareix com municipi independent d'Alacant en el cens de l'any 1910.

⁹¹⁰ En el cens de 1857 apareix com Campos, és un municipi que s'ha segregat de Puebla de Arenoso, a partir del cens de 1877 s'anomena Campos de Arenoso.

⁹¹¹ Sacanyet i Canales.

⁹¹² Canales en el cens de 1887 incorpora el municipi d'Aiacor.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

CARLET	Ribera Alta	València	1000	3884	4221	5015
CARPESA	Horta Nord	València	162	587	661	586
CARRÍCOLA	Vall d'Albaida	València	47	1374	182	203
CASES ALTES	Racó d'Ademús	València	-	615	655	711
CASES BAIXES	Racó d'Ademús	València	-	730	917	1108
CASAS DEL RIO	Plana d'Utiel	València	-	35	-	-
CASES NOVES DE TORRENT	Horta Oest	València	-	260	Paiporta	Paiporta
CASINOS	Camp de Túria	València	-	Llíria	1118	1490
CASETES LES	Vinalopó Mitja	Alacant	-	24	Pinós	Pinós
CASTALLA	Alcoià	Alacant	750	3022	2944	4127
CASTELL DE CABRES	Baix Maestrat	Castelló	32	188	341	434
CASTELL DE CASTELLS	Marina Alta	Alacant	200	920	1213	1293
CASTELL DE GUADALEST	Marina Baixa	Alacant	100	486	544	441
CASTELL DE VILAMALEFA	Alt Millars	Castelló	63	866	1038	1278
CASTELLFABIB	Racó d'Ademús	València	260	1336	1738	2148
CASTELLFORT	Ports	Castelló	167	831	1289	1492
CASTELLNOU DE SOGORB	Alt Palància	Castelló	400	1267	1415	1214

6. Indicadors demogràfics

CASTELLÓ DE LA PLANA	Plana Alta	Castelló	3400	16952	19945	25193
CASTELLÓ DE LA RIBERA	Ribera Alta	València	500	1999	3434	3513
CASTELLÓ DE RUGAT	Vall d'Albaida	València	230	1062	1095	1468
CASTELLONET DE LA CONQUESTA	Safor	València	40	124	221	218
CATADAU	Ribera Alta	València	315	1917	1480	1610
CATARROJA	Horta Sud	València	700	3580	4422	5541
CATÍ	Alt Maestrat	Castelló	400	1660	1815	2165
CATRAL	Baix Segura	València	470	2268	3078	2604
CAUDIEL	Alt Palància	Castelló	311	1565	1858	1698
CERDÀ	Costera	València	56	254	448	382
CERVERA DEL MAESTRAT	Baix Maestrat	Castelló	300	1496	1944	2428
CINCTORRES	Ports	Castelló	250	1327	1454	1941
CIRAT	Alt Millars	Castelló	200	1042	1523	1638
COCENTAINA	Comtat	Alacant	1200	5972	7369	7758
COFRENTS	Vall de Cofrents	València	300	1624	1975	1738
COIX	Baix Segura	Alacant	350	1132	1285	1764
CONFRIDES	Marina Baixa	Alacant	110	628	822	823

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

CORATXÀ ⁹¹³	Baix Maestrat	Castelló	Boixar	Boixar	171	211
CORTES D'ARENÓS	Alt Millars	Castelló	260	1775	1629	1691
CORTES DE PALLARS	Vall de Cofrents	València	80	615	949	1248
CORVERA	Ribera Baixa	València	250	1015	1173	1904
CORVERA DE XATIVA	Costera	València	80	325	Rotglà	Rotglà
COSTUR	Alcalatén	Castelló	100	720	806	961
COTES	Ribera Alta	València	34	140	150	193
COVES DE VINROMÀ	Plana Alta	Castelló	400	2600	3096	3981
CREVILLENT	Baix Vinalopó	Alacant	1800	7226	7787	9972
CULLA	Alt Maestrat	Castelló	220	1405	1766	2598
CULLERA	Ribera Baixa	València	1200	7821	9814	11713
DAIA VELLA	Baix Segura	Alacant	19	Daia Nova	76	107
DAIA NOVA	Baix Segura	Alacant	60	209	472	521
DAIMÚS	Safor	València	85	339	519	738
DÉNIA	Marina Alta	Alacant	500	2619	6616	11591

⁹¹³ Entre el Cens de 1857 i l'anterior, apareix aquest municipi perquè se segrega del municipi Boixar. Entre el Cens de 1981 i l'anterior, aquest municipi desapareix perquè s'integra en el municipi de la Pobla de Benifassà.

6. Indicadors demogràfics

DESAMPARADOS	Baix Segura	Alacant	-	1365	Oriola	Oriola
DOLORS	Baix Segura	Alacant	640	2433	3176	2078
DOMENYO	Serrans	València	168	959	815	945
DOS AIGÜES	Foia de Bunyol	València	200	662	963	1070
ELDA	Vinalopó Mitjà	Alacant	1000	3846	4504	4437
ELIANA LA	Camp de Túria	València	-	93	-	-
ELX	Baix Vinalopó	Alacant	4700	18068	19533	23854
EMPERADOR	Horta Nord	València	-	130	153	175
ÉNGUERA	Canal de Navarrés	València	1000	5244	6657	6256
ÉNOVA	Ribera Alta	València	36	200	687	1159
ENSEBRAS	Vinalopó Mitjà	Alacant	-	209	Pinós	Pinós
ESLIDA	Plana Baixa	Castelló	170	1027	1315	1452
ESPADELLA	Alt Millars	Castelló	200	317	357	335
ESPIOCA	Horta	València	-	54	Picassent	Picassent
ESTIVELLA	Camp de Morvedre	València	200	812	1386	1272
ESTUBENY	Costera	València	25	196	310	263

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

EVO	Marina Alta	Alacant	80 ⁹¹⁴	417	628	746
FAGECA	Comtat	València	50	249	414	369
FAMORCA	Comtat	Alacant	30	204	257	265
FANZARA	Alt Millars	Castelló	170	667	689	699
FAURA	Camp de Morvedre	València	250	723	1099	Vil·la de la Unió ⁹¹⁵
FAVARA	Ribera Baixa	València	20	259	426	579
FIGUERES	Alt Palància	Castelló	35	140	329	341
FIGUEROLES	Alcalatén	Castelló	100	508	664	802
FINESTRAT	Marina Baixa	Alacant	476	2633	2531	2502
FOIOS	Horta Nord	València	224	1047	1179	1530
FONDEGUILLA	Plana Baixa	Castelló	40	388	710	953
FONDÓ DE LES NEUS	Vinalopó Mitjà	Alacant	-	1378	1973	2910
FONT D'EN CARRÒS	Safor	València	260	1475	1781	2140
FONT DE LA FIGUERA	Costera	València	500	2659	3641	3858
FONT DE LA REINA	Alt Millars	Castelló	50	191	463	467

⁹¹⁴ Evo comprèn les poblacions de Benissui amb 30 habitants i Villans amb 50 habitants.

⁹¹⁵ En el cens de 1887 apareix annexionat a Vil·la de la Unió, segregant-se posteriorment, de manera que en el cens de 1910 apareix com municipi independent. En aquest cens vil·la de la Unió té 1.804 ànimes.

6. Indicadors demogràfics

FONTS D'AYÓDER	Alt Millars	Castelló	20	188	448	430
FORCALL	Ports	Castelló	270	1527	2001	1935
FORMENTERA DEL SEGURA	Baix Segura	Alacant	96	680	819	853
FORNA	Marina Alta	Alacant	35	266	313	309
FORTALENY	Ribera Baixa	València	30	197	340	498
FREDES	Baix Maestrat	Castelló	12	150	144	145
GAIANES	Comtat	Alacant	100	496	507	616
GAIBIEL	Alt Palància	Castelló	250	1224	1359	1155
GANDIA	Safor	València	1400	5723	6785	8723
GATA	Marina Alta	Alacant	239	1645	2393	3398
GÀTOVA	Camp de Túria	València	260	797	1240	1058
GAVARDA	Ribera Alta	València	22	261	319	543
GELDO	Alt Palància	Castelló	171	800	826	715
GENOVÉS	Costera	València	140	699	856	1052
GESTALGAR	Serrans	València	260	1376	1516	1699
GILET	Camp de Morvedre	València	130	474	798	674
GODELLA	Horta Nord	València	200	1244	1668	1858

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

GODELLETA	Foia de Bunyol	València	160	1069	1224	1654
GORGA	Comtat	Alacant	126	582	694	678
GRANJA	Costera	València	100	387	431	491
GRANJA DE ROCAMORA	Baix Segura	Alacant	200	708	1066	1092
GUADASSÉQUIES	Vall d'Albaida	València	52	245	294	248
GUADASSUAR	Ribera Alta	València	440	992	1349	2096
GUARDAMAR DEL SEGURA	Baix Segura	Alacant	600	2237	2696	2554
HERBERS	Ports	Castelló	60	352	706	706
HERBESET	Ports	Castelló	18	72	Morella	Morella
HIGUERUELAS	Serrans	València	71	350	455	449
IÀTOVA	Foia de Bunyol	València	260	1110	1514	1819
IBI	Alcoià	Alacant	800	2988	3004	3600
LA IESSA	Serrans	València	-	642	871	880
LA LLOSA	Plana Baixa	Castelló	134	447	393	166
LA POBLA DE BENIFASSÀ	Baix Maestrat	Castelló	54	1330	528	684

6. Indicadors demogràfics

LA VALL DE GALLINERA ⁹¹⁶	Marina Alta	Alacant	372	1616	1919	2007
LA JANA	Baix Maestrat	Castelló	340	1244	1705	2104
LAGUAR	Marina Alta	Alacant	200 ⁹¹⁷	1130	1511	1551
L'ATZÚVIA	Marina Alta	Alacant	30	227	429	554
LLANERA DE RANES	Costera	València	105	560	693	809
LLAURÍ	Ribera Baixa	València	83	533	772	931
LLÍBER	Marina Alta	Alacant	103	543	896	857
LLÍRIA	Camp de Túria	València	2000	8524	8920	9089
LLOCNOU DE LA CORONA	Horta Sud	València	-	215	225	233
LLOCNOU DE SANT JERONI	Safor	València	30	180	294	463
LLOCNOU D'EN FENOLLET	Costera	València	20	189	268	346
LLOMBAI	Ribera Alta	València	328	1328	1655	1704
LLOSA DE RANES	Costera	València	291	1383	1869	2106
LLOSA DEL BISBE	Serrans	València	170	650	780	794
LLUCENA	Alcalatén	Castelló	400	3903	3155	3715

⁹¹⁶ La Vall de Gallinera comprèn com hem dit abans, diversos nuclis urbans, els arregats per Cavanilles amb el nombre d'habitants són: l'Alcúdia de Gallinera 15, Beniaia 20, Benialí 74, Benimarsoc 12, Benirrama 38, Benissili 23, Benissiva 33, Benitaia 41, la Carroja 39, Llombai 13, Patró 64.

⁹¹⁷ La Vall de Laguar comprenia tres poblets: Benimaurell 60 veïns, Campell 100 veïns i Fleix 40 veïns.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

LLUDIANT	Alt Millars	Castelló	64	509	1352	1204
LLUTXENT	Vall d'Albaida	València	170	1207	1121	1514
LORIGUILLA	Camp de Túria	València	100	570	632	768
L'ORXA	Comtat	Alacant	-	875	1328	1274
LOSILLA DE ARES	Serrans	València	40	300	Ares dels Oms	Ares dels Oms
MACASTRE	Foia de Bunyol	València	140	682	788	826
MANISES	Horta Oest	València	260	1805	2576	3249
MANUEL	Ribera Alta	València	66	1028	1388	1888
MARINES	Camp del Túria	València	38	579	637	796
MASCARELL	Plana Baixa	Castelló	125	450	333	-
MASSALAVÉS	Ribera Alta	València	60	260	453	684
MASSALFASAR	Horta Nord	València	130	502	520	663
MASSAMAGRELL	Horta Nord	València	230	1207	1631	1922
MASSANASSA	Horta Sud	València	329	1915	2225	2812
MASSAROJOS	Horta	València	43	235	566	712
MATA DE MORELLA	Ports	Castelló	100	534	779	537
MATET	Alt Palància	Castelló	140	596	668	605

6. Indicadors demogràfics

MAUELLA	Horta	València	74	160	186	200
MELIANA	Horta Nord	València	250	1058	1505	2145
MILLARS	Canal de Navarrés	València	150	886	879	738
MILLENA	Comtat	Alacant	70	384	465	401
MIRAFLOR	Marina Alta	València	Benaflor 20	225	360	383
MIRAMAR	Safor	València	105	513	744	789
MISLATA	Horta Oest	València	225	724	1116	1296
MOIXENT	Costera	València	800	3594	4400	3984
MOLINS	Baix Segura	Alacant	72	191	321	Oriola
MONCOFA	Plana Baixa	Castelló	200	875	1113	1411
MONFORT DEL CID	Vinalopó Mitjà	Alacant	820	3158	3898	3234
MONÒVER	Vinalopó Mitjà	Alacant	2000	7590	8640	8795
MONSERRAT	Ribera Alta	València	164	3884	1647	2257
MONTANEJOS	Alt Millars	Castelló	140	260	1073	903
MONTANT	Alt Millars	Castelló	230	899	1388	1302
MONTAVERNER	Vall d'Albaida	València	175	782	780	904
MONTCADA	Horta Nord	València	500	2145	2933	2944

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

MONTESA	Costera	València	200	1050	1216	1257
MONTIXELVO	Vall d'Albaida	València	110	636	845	970
MONTORTAL	Ribera Alta	València	22	72	Alcúdia de Carlet	Alcúdia de Carlet
MONTROI	Ribera Alta	València	140	1089	1272	1346
MORELLA	Ports	Castelló	960	5180	6896	6812
MURLA	Marina Alta	Alacant	103	490	725	858
MURO	Comtat	Alacant	540	2876	3001	3397
MUSEROS	Horta Nord	València	230	1011	1016	1247
MUTXAMEL	Alacantí	Alacant	1100	3654	3690	3063
NÀQUERA	Camp del Túria	València	110	483	900	1105
NAVAIXES	Alt Palància	Castelló	200	772	1155	968
NAVARRÉS	Canal de Navarrés	València	350	1653	1917	2434
NOVALICHES	Alt Palància	Castelló	110	199	Xèrica	Xèrica
NOVELDA	Vinalopó Mitjà	Alacant	1686	8095	7927	9654
NOVETLÉ	Costera	València	75	347	468	539
NUCIA (LA)	Marina Baixa	Alacant	400	1988	1977	2088
NULES	Plana Baixa	Castelló	1000	2873	4437	4513

6. Indicadors demogràfics

OLIVA	Safor	València	1206	5615	6984	8779
OLLERIA	Vall d'Albaida	València	880	3664	3889	3733
OLOCAU	Camp de Túria	València	60	579	900	1131
OLOCAU DEL REI	Ports	Castelló	120	540	579	482
ONDA	Plana Baixa	Castelló	1000	4517	5325 ⁹¹⁸	5673
ONDARA	Marina Alta	Alacant	300	1280	2598	3386
ONIL	Alcoià	Alacant	600	2690	2631	2689
ONTINYENT	Vall d'Albaida	València	2100	9529	10489	11165
ORBA	Marina Alta	Alacant	100	636	1194	1067
ORIOLA	Baix Segura	Alacant	5000	17452	25826	24364
ORPESA	Plana Alta	Castelló	83	295	630	688
ORRIOLS	Horta	València	-	312	348	València
ORTELLS	Ports	Castelló	62	369	662	746
ORXETA	Marina Baixa	Alacant	223	876	791	845
OTOS	Vall d'Albaida	València	116	603	742	780
PAIPORTA	Horta Sud	València	218	1420	1628	1996

⁹¹⁸ Onda total 5325, Onda 5055+ Artesa 270.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

PALAMÓ EL	Alacantí	Alacant	300	1178	1297	1255
PALANQUES	Ports	Castelló	60	268	395	388
PALMA	Safor	València	84	721	618	899
PALMERA	Safor	València	52	277	304	388
PALOMAR	Vall d'Albaida	València	155	713	853	653
PARSENT	Marina Alta	Alacant	108	570	1223	1418
PATERNA	Horta Oest	València	250	1595	2361	3125
PATRAIX	Horta	València	-	476	467	València
PAVIES	Alt Palància	Castelló	80	435	703	529
PEDRALBA	Serrans	València	270	1598	780	2540
PEDREGUER	Marina Alta	Alacant	400	2635	4175	5053
PEGO	Marina Alta	Alacant	1100	5565	5847	6507
PENÀGUILA	Alcoià	Alacant	250	1280	1499	1494
PENYALBA	Alt Palància	Castelló	50	191	Sogorb	Sogorb
PENÍSCOLA	Baix Maestrat	Castelló	500	1891	2506	2916
PETRER	Vinalopó Mitjà	Alacant	500	2537	2889	3402
PETRÉS	Camp de Morvedre	València	170	797	979	635

6. Indicadors demogràfics

PICANYA	Horta Oest	València	89	452	855	1009
PICASSENT	Horta Sud	València	381	2121	2643	3313
PILAR DE LA FORADADA	Baix Segura	Alacant	-	844	Oriola	Oriola
PILES	Safor	València	245	1096	1251	1504
PINA	Alt Palància	Castelló	60	455	559	523
PINET	Vall d'Albaida	València	30	336	261	326
PINÓS	Vinalopó Mitjà	Alacant	300	2304	4613	6726
PLANES	Comtat	Alacant	260	1146	1878	1829
POBLA D'ARENÓS	Alt Millars	Castelló	280	2158	2010	1868
POBLA DE BENIFASSÀ	Baix Maestrat	Castelló	100	363	528	667
POBLA DEL DUC	Vall d'Albaida	València	372	1603	1826	1873
POBLA DE FARNALS	Horta Nord	València	170 ⁹¹⁹	635	924	937
POBLA DE ROCAMORA	Baix Segura	Alacant	16	80	238	248
POBLA DE SANT MIQUEL	Racó d'Ademús	València	120	316	465	505
POBLA DE VALLBONA	Camp de Túria	València	329	2102	2634	2900
POBLA LLARGA	Ribera Alta	València	109	625	994	1672

⁹¹⁹ Les dades de Cavanilles per a La Poble de Farnals comprèn la població de la Creu del Puig i Moratall.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

POBLA TORNESA	Plana Alta	Castelló	70	379	649	788
POBLE NOU DE LA MAR	Horta	València	-	4857	8179	11291
POLINYÀ	Ribera Baixa	València	213	561	886	1460
POLOP	Marina Baixa	Alacant	296	1902	1789	1588
PORTELL	Ports	Castelló	150	604	936	1071
POTRIES	Safor	València	144	450	765	810
PUÇOL	Horta Nord	València	666	2493	3113	3043
PUIG	Horta Nord	València	350	1759	1814	1780
QUART DE LES VALLS	Camp de Morvedre	València	130	404	730	827
QUART DE POBLET	Horta Oest	València	310	1539	1674	1921
QUARTELL DE LES VALLS	Camp de Morvedre	València	126	435	831	807
QUATRETONDA	Vall d'Albaida	València	350	1490	1628	1934
QUATRETONDETA	Comtat	Alacant	60	481	613	552
QUESA	Canal de Navarrés	València	100	592	847	907
RAFAL	Baix Segura	Alacant	184	382	577	424
RAFELBUNYOL	Horta Nord	València	220	803	1340	1439
RAFELCOFER	Safor	València	138	767	1266	1593

6. Indicadors demogràfics

RAFELGUARAF	Ribera Alta	València	42	284	724	1052
RÀFOL D'ALMÚNIA	Marina Alta	Alacant	55	429	437	508
RÀFOL DE SALEM	Vall d'Albaida	València	76	511	656	671
REAL DE GANDIA	Safor	València	148	630	830	1203
REAL DE MONTROI	Ribera Alta	València	160	812	1081	1387
REDOVÀ	Baix Segura	Alacant	124	504	1159	1493
RELLEU	Marina Baixa	Alacant	531	2435	2521	3018
RIBARROJA	Camp de Túria	Valencia	270	1803	2436	3258
RIBESALVES	Plana Baixa	Castelló	130	689	1056	974
RIOLA	Ribera Baixa	València	150	567	822	995
ROCAFORT	Horta Nord	València	57	338	441	477
ROJALS	Baix Segura	Alacant	332	2224	2218	2014
ROSSELL	Baix Maestrat	Castelló	280	1425	1963	2415
ROTGLÀ	Costera	València	80	468	856	869
RÒTOVA	Safor	València	90	443	590	869
RUGAT	Vall d'Albaida	València	36	169	185	196
RUSSAFA	València	València	1684	9075	12832	València

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

SACANYET ⁹²⁰	Alt Palància	Castelló	40	436	561	608
SAGRA	Marina Alta	Alacant	66	552	590	591
SAGUNT (MORVEDRE)	Camp de Morvedre	València	1515	5349	6915	6466
SAIX	Alt Vinalopó	Alacant	10	2195	2952	4099
SALEM	Vall d'Albaida	València	100	580	663	841
SALINES	Alt Vinalopó	Alacant	80	708	973	1181
SALLENT	Ribera Alta	València	24	128	224	334
SALZADELLA	Baix Maestrat	Castelló	250	911	1069	1568
SANÇ	Ribera Alta	València	50	175	197	Ènova
SANET I NEGRALS	Marina Alta	Alacant	Sanet 40 Negrals ²⁰	382	590	496
SANT FELIP NERI	Baix Vinalopó	Alacant	110	397	497	-
SANT FULGENCI	Baix Segura	Alacant	270	974	866	685
SANT JOAN D'ALACANT	Alacantí	Alacant	900	3773	3267	2973
SANT JOAN DE L'ÈNOVA	Ribera Alta	València	43	200	260	349
SANT JORDI DEL MAESTRAT	Baix Maestrat	Castelló	150	857	1378	1692
SANT MATEU	Baix Maestrat	Castelló	600	2546	3050	4136

⁹²⁰ Sacanyet per a Madoz comprèn la població de Canales.

6. Indicadors demogràfics

SANT MIQUEL DE SALINES	Baix Segura	Alacant	300	994	1051	1243
SANT VICENT DEL RASPEIG	Alacantí	Alacant	800	4657	3566	4013
SANTA FAÇ	Alacantí	Alacant	45	200	Alacant	Alacant
SANTA MAGDALENA DE PULPIS	Baix Maestrat	Castelló	40	Alacalà de Xivert	1054	1437
SANTA POLA	Baix Vinalopó	Alacant	180	2215	2759	4383
SARRATELLA	Plana Alta	Castelló	50	283	369	657
SEDAVÍ	Horta Sud	València	185	834	1501	1617
SEGART	Camp de Morvedre	València	-	Albalat de tarongers	238	862
SELLA	Marina Baixa	Alacant	400	1670	1694	1856
SEMPERE	Vall d'Albaida	València	40	163	184	161
SENIJA	Marina Alta	Alacant	121	482	623	607
SENYERA	Ribera Alta	València	46	158	334	442
SERRA	Camp de Túria	València	160	934	1257	1331
SERRA D'ENGALCERAN	Plana Alta	Castelló	220	1105	1692	2285
SET AIGÜES	Foia de Bunyol	València	260	924	1417	1605
SETLA	Marina Alta	Alacant	Selda20	417	1694	607
SETLA DE NUNYES	Comtat	Alacant	74	325	534	Muro d'Alcoi

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

SILLA	Horta Sud	València	450	2570	3200	4057
SIMAT DE VALLDIGNA	Safor	València	370	1699	1776	2473
SINARQUES	Plana d'Utiel	València	150	515	852	1035
SOGORB	Alt Palància	Castelló	1100	6005	7803	7440
SOLLANA	Ribera Baixa	València	200	862	1322	1674
SONEIXA	Alt Palància	Castelló	285	1640	2008	1903
SORITA	Ports	Castelló	200	649	1198	1240
SOT DE FERRER	Alt Palància	Castelló	200	1391	1260	1018
SOT DE XERA	Serrans	València	150	358	588	682
SUCAINA	Alt Millars	Castelló	150	691	1265	1333
SUECA	Ribera Baixa	València	1225	8871	11510	13613
SUERA ALTA	Plana Baixa	Castelló	Suera: 165	45	Suera Baixa	Suera Baixa
SUERA BAIXA	Plana Baixa	Castelló	Suera: 165	953	1096	1282
SUMACÀRCER	Ribera Alta	València	200	724	1009	1013
SURIÓ	Costera	València	13	54	Xàtiva	Xàtiva
TABARCA	Alacantí	Alacant	-	500	-	-
TALES	Plana Baixa	Castelló	150	740	1017	1237

6. Indicadors demogràfics

TÀRBENA	Marina Baixa	Alacant	301	1973	1702	1604
TAVERNES BLANQUES	Horta Nord	València	80	348	482	580
TAVERNES DE LA VALLDIGNA	Safor	València	900	5104	5771	6529
TERESA DE COFRENTS	Vall de Cofrents	València	500	1554	1898	1940
TERESA DE VIVEL	Alt Palància	Castelló	200	943	988	1059
TERRATEIG	Vall d'Albaida	València	60	278	381	492
TEULADA	Marina Alta	Alacant	460	1638	2448	2933
TIBI	Alcoià	Alacant	340	1571	1623	1508
TÍRIG	Alt Maestrat	Castelló	50	696	1101	1430
TITAIGUES	Serrans	València	225	808	1090	1127
TODOLELLA	Ports	Castelló	66	380	615	648
TOGA	Alt Millars	Castelló	110	378	382	357
TOISA	Serrans	València	500	1346	1857	1741
TOLLOS	Comtat	Alacant	40	253	326	247
TORÀS	Alt Palància	Castelló	120	576	733	760
TORÍS	Ribera Alta	València	482	2697	4011	4063
TORMOS	Marina Alta	Alacant	55	438	475	473

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

TORO (EL)	Alt Palància	Castelló	130	945	1204	1198
TORRALVA DEL PINAR	Alt Millars	Castelló	26	237	393	268
TORRE BAIXA	Racó d'Ademús	València	65	390	772	830
TORRE DE CERDÀ O DELS FRARES	Costera	València	-	223	269	Aiacor
TORRE DE LES MAÇANES	Alacantí	Alacant	240	1106	1541	1666
TORRE DE LLORIS	Costera	València	15	122	Xàtiva	Xàtiva
TORRE DELS DOMENGES	Plana Alta	Castelló	40	177	354	514
TORRE D'EN BESORA	Alt Maestrat	Castelló	40	335	347	458
TORREBLANCA	Plana Alta	Castelló	260	1791	2304	2827
TORRELLA	Costera	València	66	218	227	268
TORRENT	Horta Oest	València	1200	5022	6092	7539
TORRENT DE FENOLLET	Costera	València	40	135	88	Llanera de Ranes
TORRES TORRES	Camp de Morvedre	València	168	413	777	553
TORREVELLA	Baix Segura	Alacant	106	3876	6947	7724
TORREXIVA	Alt Millars	Castelló	50	249	511	477
TOSSAL NOU	Ribera Alta	València	31	129	167	Rafelguaraf
TOUS	Ribera Alta	València	215	1235	1375	1534

6. Indicadors demogràfics

TRAIGUERA	Baix Maestrat	Castelló	400	1916	2580	2931
USERES	Alcalatén	Castelló	430	1900	2738	3116
VALÈNCIA	Horta	València	25000	66355	137960	170763
VALL D'ALMONESIR	Alt Palància	Castelló	253 ⁹²¹	926	978	830
VALL D'UIXÓ	Plana Baixa	Castelló	1200	5847	7229	8506
VALLADA	Costera	València	440	1973	2438	2582
VALLANCA	Racó d'Ademús	València	200	1030	1083	1039
VALLAT	Alt Millars	Castelló	40	240	232	185
VALLÉS	Costera	València	46	591	297	268
VALLIBONA	Ports	Castelló	142	844	1261	1584
VEO	Plana Baixa	Castelló	57	402	406	347
VERGER	Marina Alta	Alacant	150	977	1287	1921
VILAFAMÉS	Plana Alta	Castelló	450	1973	3938	5789
VILAFERMOSA	Alt Millars	Castelló	350	1760	2080	2544
VILAFRANCA DEL CID	Alt Maestrat	Castelló	350	1189	2001	2717
VILAJOIOSA	Marina Baixa	Alacant	1200	8097	9110	8763

⁹²¹ Cavanilles inclou en aquesta població, 3 habitants que són de Xinquet.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

VILALLONGA	Safor	València	289 ⁹²²	1598	2071	2306
VILAMARXANT	Camp de Túria	València	191	1612	2123	2770
VILANOVA D'ALCOLEA	Plana Alta	Castelló	240	1071	1572	1960
VILANOVA DE LA REINA	Alt Millars	Castelló	50	149	294	323
VILANOVA DEL GRAU	València	València	1136	2736	3287	5619
VILAR DE CANES	Alt Maestrat	Castelló	40	268	461	718
VILA-REAL	Plana Baixa	Castelló	1500	8207	10208	13750
VILAVELLA	Plana Baixa	Castelló	248	1839	2077	2086
VILAMALUR	Alt Millars	Castelló	30	198	520	557
VILLAR EL	Serrans	València	500	2191	2807	3467
VILLATORCAS	Alt Palància	Castelló	24	100	148	Sogorb
VILLENA	Alt Vinalopó	Alacant	-	8224	10178	14450
VILLORES	Ports	Castelló	40	218	408	480
VINALESA	Horta Nord	València	129	761	814	1156
VINARÒS	Baix Maestrat	Castelló	2000	9341	9795	9851
VISTABELLA	Horta Oest	València	71	438	Picanya	Picanya

⁹²² Vilallonga de la Safor inclou quatre pobles que són: L'Alcúdia de Vilallonga amb 70 ànimes, Buixerques amb 35, Caís amb 80 i Plaça amb 104.

6. Indicadors demogràfics

VISTABELLA DEL MAESTRAT	Alcalatén	Castelló	398	1239	2075	2337
VIVER	Alt Palància	Castelló	500	2087	2746	2392
XÀBIA	Marina Alta	Alacant	1000	3654	5785	7441
XACARELLA	Baix Segura	Alacant	47	283	402	554
XALANS	Vall de Cofrents	València	200	1237	1694	1781
XALÓ	Marina Alta	Alacant	375	2276	3220	3261
XARAFULL	Vall de Cofrents	València	500	2078	2234	1976
XÀTIVA	Costera	València	3100	13168	15919 ₉₂₃	14099
XELLA	Canal de Navarrés	València	136	1031	1598	2019
XELVA	Serrans	València	1600	4488	4499	4898
XERA	Plana d'Utiel	València	-	482	645	819
XERACO	Safor	València	125	490	742	1253
XERESA	Safor	València	170	664	971	1215
XÈRICA	Alt Palància	Castelló	800	2979	3597	3113
XERT	Baix Maestrat	Castelló	350	1718	2072	2566
XEST	Foia de Bunyol	València	700	3773	4732	5548

⁹²³ Xàtiva tenia una població total de 15.919 desglossada així: Xàtiva 15.747+ Annauir 172.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

XILXES	Plana Baixa	Castelló	200	797	955	602
XIRIVELLA	Horta Oest	València	196	1020	1374	1325
XIVA	Foia de Bunyol	València	800	2983	4365	5073
XIVA DE MORELLA	Ports	Castelló	80	399	606	654
XIXONA	Alacantí	Alacant	1176	4795	6028	6198
XODOS	Alcalatén	Castelló	70	350	654	815
XÓVAR	Alt Palància	Castelló	80	556	738	762
XULILLA	Serrans	València	230	986	1355	1449
ZARRA	Vall de Cofrents	València	300	876	1024	887

Taula 146- Població de Cavanilles de 1795. Població de Madoz de 1845. Cens de 1857. Cens de 1887

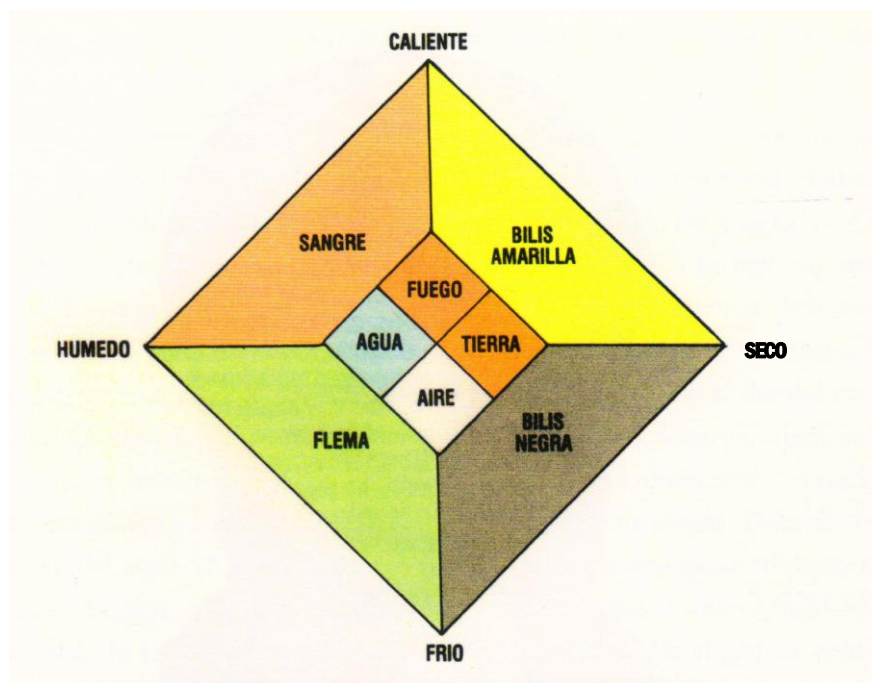

Fig. 165- Esquema de l'associació hipocràtica dels quatre elements, humors i qualitats

**5.4 POBLACIONS DEL PARTIT JUDICIAL DE REQUENA.
POBLACIÓ DE MADOZ DE 1845. CENS DE 1857. CENS DE 1887**

Llistat de les poblacions que no s'havien incorporat a València quan es va editar el Diccionari, en aquest cas no hi ha dades de Cavanilles perquè en el segle XVIII no pertanyien a València.

VALÈNCIA	PROVÍNCIA ANTERIOR	COMARCA ACTUAL	Madoz 1845	1857	1887
CAMPORROBLES	Cuenca	Plana Utiel	1037	1253	1653
CAUDETE	Cuenca	Plana Utiel	632	796	1364
CAUDETE DE ALBACETE	Albacete	Plana Utiel	5502	6413	5485 5329
FUENTERROBLES	Cuenca	Plana Utiel	622	772	1079
REQUENA	Cuenca	Plana Utiel	10404	12029	14457
UTIEL	Cuenca	Plana Utiel	6550	7072	10638
VENTA DEL MORO	Cuenca	Plana Utiel	1432	2165	3168
VILLARGORDO DEL CABRIOL	Cuenca	Plana Utiel	461	939	1038

Taula 147- En el partit judicial de Requena: Població de Madoz de 1845. Cens de 1857. Cens de 1887

7. CONCLUSIONS

PASCUAL MADDOZ I EL DICCIONARI

1. Pascual Madoz fill d'una família humil, des dels catorze anys va pertànyer al moviment liberal, la qual cosa va provocar que els governants espanyols el dugueren per dues vegades a la presó. Al llarg de la seua vida hagué d'exiliar-se a França tres vegades (1831, 1844, i 1857) per motius de repressió política. Amnistià per Mª Cristina en 1832, treballa en Espanya com traductor i es fa càrrec de la publicació dels tres darrers toms del *Diccionario Geográfico Universal*. Dirigí el periòdic *El Catalán* de tendència liberal exaltada, presentant la dimissió per l'abandó per part de la publicació de l'ideari liberal que ell propugnava, iniciant una prova d'integritat que seria una constant en el seu comportament polític. Fou Diputat de les Corts per Lleida, Barcelona, Tremp i Alcoi sent anomenat President de les Corts en 1854. A més a més, en la seua carrera política fou Governador civil de Barcelona i de Madrid i va tindre un paper rellevant en el conflicte de les Selfactines, afavorint el diàleg entre obrers i patrons, així mateix renovà l'Ajuntament i la Diputació de Barcelona d'acord amb el nou Règim polític. En 1855 fou anomenat Ministre d'Hisenda i presentà a les Corts el projecte de llei de Desamortització, aconseguint la seua aprovació. En 1868 fou anomenat President de la Junta Provisional Revolucionària, passant a ser el 56 President d'Espanya. Polític de caràcter i fortes conviccions liberals, fou contrari al lliurecanvisme, per considerar que atacava els interessos dels espanyols, lo que el va enemistar amb Espartero. Finalment fou comissionat per a comunicar a Amadeu de Savoia el seu nomenament com a Rei d'Espanya, encàrrec que no va poder concloure per faltar a Gènova el 13 de desembre de 1870.
2. *El Diccionario Geográfico, Estadístico, Histórico de España y sus Posesiones de Ultramar*, va ser editat en 16 volums des de 1845 a 1850, a Madrid. És una obra monumental i enciclopèdica que arreplega en ordre alfabètic tots els ajuntaments i llocs, l'obra dóna informació detallada de la instrucció pública, de la beneficència, de la criminalitat, de la indústria, del comerç, de la navegació, de l'extensió del territori, de la població, de la riquesa territorial i de les contribucions. Podem dir que el Diccionari és una font geohistòrica amb la intencionalitat de retratar l'Espanya del seu temps perquè tracta temes que interessaven molt en l'època. La publicació respon perfectament a l'orientació que el propi Madoz va concebre per a aquest treball. A través de les pàgines del Diccionari, Madoz retrata d'una manera molt realista les condicions de vida de la població durant la primera meitat del segle XIX. Com tota obra monumental arreplega més informació de la inicialment prevista en la plantilla que havien d'emplenar els informadors entre les quals ens ha interessat particularment els temes sanitaris i el nostre estudi l'hem centrat exclusivament en el País Valencià. Cal dir que les noves divisions provincials ocasionades posteriorment a la publicació del Diccionari, ens han obligat a considerar la Plana de Utiel, que no pertanyia antigament al País Valencià.

INSTITUCIONS SANITÀRIES

1. El Diccionari de Madoz ens dóna una visió de com estava l'assistència sanitària en la seua època. En tant que liberal i reformista, el seu objectiu no

és donar una visió idíl·lica, sinó descriure la realitat social. Per això descriu les institucions assistencials i no sols parla dels edificis que es destinaven a atendre els malalts, sinó que també aborda altres temes que eren molt importants per a un liberal reformador, com ara l'activitat econòmica de les institucions de la Beneficència. Presenta sistemàticament els ingressos i les despeses dels diversos centres existents, el que permet la comparació de les institucions assistencials de les tres províncies. Les dades econòmiques en valors absoluts eren molt baixes, indicatives de l'estat tan lamentable que presentaven les institucions assistencials. La província de València era la que tenia més ingressos i major dèficit (650.609 rs) seguida per la d'Alacant (136.693 rs) i Castelló (54.912 rs). Respecte els ingressos totes les províncies presenten les mateixes partides però diferents valors. Les despeses principals estaven produïdes pels queviures, utensilis i combustible, seguides pels sous que es destinaven a pagar els serveis dels infermers i els servents que estaven a càrrec del manteniment dels centres assistencials. En els tres casos podem veure que hi havia un dèficit important, perquè els ingressos no cobrien ni de lluny les despeses València en presentava el 32,86 %, Castelló el 32,58% i Alacant el 41,24%.

2. L'Hospital General, en paraules de Madoz era un dels millors d'Europa, i per això li dedica un apartat específic on recull tota la comptabilitat del quinquenni 1844 - 1848. Desglossa exhaustivament ingressos i despeses, incloent-hi un llistat de professions i sous que cobraven els diversos professionals que hi treballaven, i també la dieta i el seu cost, (taula 50) per exemple el director de bojos havia cobrat l'any 1848 un total de 3.633 rs, el porter 2.049 rs i el capellà administrador d'expòsits 1.464 rs. Les dades aportades per Madoz ens han servit per a fer una comparació amb dades de quinquennis provinents d'altres fonts històriques, els resultats estan recollits en el gràfic 15, així podem veure l'evolució econòmica de l'Hospital General en els primer 50 anys del segle XIX a través de 4 períodes (1830-36, 1838-42, 1844-48, i finalment 1849-53). De la gràfica 15 podem concloure que el total de rendes que tenia l'Hospital General, amb certes fluctuacions, presentava una tendència a augmentar. Pel que fa a les rendes fixes (cens i lluíisme, lloguer de cases i arrendament de terres) es mantenien per davall de les rendes eventuais (fons pius beneficional, pensions de les mitres, llegat testamentari, almoines de particulars, diversions públiques i altres rendes eventuais) fins al quinquenni 1838-42. Després comencen a repuntar, augmentant durant el quinquenni de 1844-48, tornant a invertir-se el quinquenni 1849-53. Malgrat la guerra civil -Guerra Carlista- també les rendes eventuais corresponent a aquest període es mantingueren per damunt de les rendes fixes. En el quinquenni 1844-48, es fa càrrec la Junta de Beneficència canviant la tendència passant les rendes fixes a ser superiors a les rendes eventuais. De nou en el quinquenni 1849-53 torna a invertir-se la tendència passant a ser superiors les rendes eventuais front a les rendes fixes. Així doncs els establiments benèfico-assistencials es varen mantindre gracies a les rendes eventuais, la qual cosa els donava inestabilitat perquè estaven sotmesos a les eventualitats econòmiques.
3. Balanç econòmic de l'Hospital General (taula 51) durant el quinquenni 1844-1848, que és el que presenta el Diccionari, en paraules de Madoz "Cuenta de

Caudales" va ser variable, presentant dèficit tres anys (1844, 1845 i 1847) destacant l'any 1844 amb 51.611 rs de saldo negatiu, i dos anys en superàvit, destacant l'any 1848 amb 27.381 rs.

4. Respecte dels pobles més menuts, podem observar que no hi havia cap tipus d'assistència sanitària organitzada institucionalment. Encara que el metge rural prestava assistència domiciliària al Diccionari de Madoz només s'arreplega aquesta tasca en vuit poblacions (taula 149) on dóna constància de l'existència d'un metge en la majoria de les vegades pagat pels veïns. Madoz dóna una visió negativa de com hi estava organitzada l'assistència hospitalària, visió que coincideix amb les altres fonts històriques consultades.
5. En les grans ciutats l'assistència sanitària, s'assemblava més aviat a una beneficència. En les poblacions on hi havia atenció hospitalària, aquesta era molt deficitària. Per exemple, a Castelló ens diu que la situació era molt deplorable i en altres ciutats com Xàtiva on hi havia cinc centres assistencials, tots eren deficitaris i sotmesos a la bona voluntat dels veïns, transformant-se en establiments de captaires malalts o abandonats. Especial importància tenen les dades sobre el moviment de malalts a l'Hospital General, que Madoz presenta per al quinquenni de l'any 1844 a l'any 1848, tant d'homes, de dones, d'expòsits com de militars i dementis i que hem contrastat amb altres fonts, confeccionant la taula 57 on podem veure l'evolució dels diversos malalts ingressats en l'Hospital General, en la primera meitat del segle XIX. El nombre de malalts atesos en l'Hospital General va anar en augment (gràfic 17) de manera que en 1800 eren atesos un total de 4.593 malalts i en 1853 el nombre de malalts ascendia a 5.470, mentre que la mortalitat es va mantenir més o menys estable, la qual cosa ens indica que al llarg del temps, va haver en l'Hospital un augment de persones curades, el nombre de curats va passar de 3.569 en 1800 a 4.510 en 1853. En tot moment es va mantenir similar el nombre de malalts que passaven d'un any a l'altre. Aquestes xifres són indicatives d'una millora assistencial en l'Hospital General.
6. Respecte els malalts dementis podem establir l'evolució al llarg de la primera meitat del segle XIX (taula 61) veiem que el total de malalts atesos en 1800 era 197, aquesta xifra va anar en augment al llarg del segle fins al punt que el 1853 el total de dementis que hi estaven atesos ascendia a 525, passant en 1860-61 a 664 dementis. Aquest increment en el nombre de dementis ingressats no va conduir a una ampliació de la capacitat de les dependències de l'Hospital General dedicades a atendre als dementis. El resultat final fou un garberament de tots els malalts, on s'havia quasi triplicat el nombre d'ingressats, sense haver modificat les dependències de l'Hospital, provocant una situació insostenible. La quantitat d'homes dementis atesos era en tots els anys quasi el doble que el nombre de dones dementis ateses.
7. Les dades de Madoz representen una excel·lent aportació a la demografia sanitària de la ciutat de València i al funcionament reial de l'Hospital General. El període estudiat permet establir la diferència que es va produir en les institucions assistencials al canviar, el seu control per l'església al control de les Juntes de Beneficència com a conseqüència dels canvis polítics i socials que hi hagueren al morir Ferran VII. Aquest canvi, representa un punt

d'inflexió en el tractament econòmic, assistencial i social, perquè calia reorientar aquest tipus d'institucions, ja foren sanitàries, benèfiques, assistencials, educacionals etc. Així en el Diccionari es fa una comparació dels pressuposts de l'Hospital General, que hi hagueren entre l'any 1847 i l'any 1848 (taula 54) que és el primer any que es fa càrrec la Junta de Beneficència, on es pot observar segons Madoz un millor control total dels ingressos i de les despeses.

BALNEARIS

1. Madoz fa una descripció exhaustiva de les institucions balnearies de meitat del segle XIX a les comarques valencianes. Es nota la influència de la medicina ambientalista pròpia de l'època, de la teràpia hidrotermal. Madoz considera que els balnearis s'han de potenciar, per millorar la salut de la població. En algunes ocasions, fa crides a una possible construcció d'edificacions en brolladors d'aigües amb suposades característiques curatives de les malalties, i en altres aconsella millorar les edificacions que hi ha. Considera que és una riquesa que hi ha al país i que no s'ha d'oblidar.
2. Partint de l'estudi de Madoz, contrastem i ampliem la informació que l'autor ens dona a través d'altres fonts de l'època, especialment de les memòries dels Directors dels balnearis, del treball de Cavanilles i dels Tractats d'Hidroteràpia i d'Hidrologia, del segle XVIII i XIX. Presentem els balnearis fent una exposició exhaustiva d'alguns centres, parlem de la seua trajectòria, les qualitats de les aigües i la seua aplicació mèdica, així com de les malalties sobre les que poden tindre efectes curatius, abordant la part econòmica, la concurrència anual als centres així com les despeses que hi es feien, i els Directors que estigueren a càrrec dels diversos centres.
3. Els balnearis foren un recurs sanitari, econòmic i social de primer ordre per a la població valenciana, en el segle XIX. Suposaren un impacte econòmic i demogràfic en les poblacions on es varen obrir, incidint de forma positiva en tota la zona on estaven ubicats. Al llarg del segle XIX en el País Valencià va canviar el concepte de balneari medicinal a medicinal-centre d'oci. De manera que els balnearis foren motor de canvi de les diverses infraestructures de transport i turisme canviant la forma d'entreteniment de la burgesia de l'època.
4. Cal assenyalar la importància donada a la composició química de les aigües mineromedicinals, per tal de procedir a la seua classificació, tal i com s'extrau dels diversos Tractats d'Hidrologia que hem consultat. Durant aquest segle es va considerar prioritari estudiar la composició dels mineralitzadors de les aigües hidrotermals, perquè es correlacionava les propietats medicinals amb la qualitat i quantitat d'aquests mineralitzadors. Tot açò va ser possible gràcies al desenvolupament de la ciència química i les seues tècniques d'anàlisi. El nostre estudi demostra que les anàlisis de les aigües hidrotermals eren moltes vegades motius de polèmica entre els diversos especialistes. Per altra banda, era el que calia esperar en una època en la que les anàlisis clíniques d'aigües estaven començant i en molts casos no existien procediments estandarditzats.

5. En el treball hem estudiat els diversos brolladors d'aigües mineromedicinales que tenien interès mèdic i que apareixen en el Diccionari de Madoz. La distribució per províncies dels brolladors era 6 a Alacant, 6 a Castelló de la Plana i 7 a València.
6. Utilitzant el criteri de qualitat de les aigües que presenta Madoz, podem classificar les aigües dels principals brolladors del País Valencià de la següent manera:

Província d'Alacant

Benimarfull: sulfuroses fredes
Busot: sulfatades termals o termosalines
Calp: aigua marina
Monòver: fredes i sulfuroses
Salinetas de Novelda: sulfuroses fresques
Penàguila: sulfuroses fresques

Província de Castelló

Benassal: bicarbonatada mixta, oligometal·lica, càlcica
Catí: salino fresques
Montanejos: salino túbies/ carbonatades fredes
Navaixes: ferruginosa-magnèsiana-templada
Toga: cristal·lina, temperatura era quasi gelada
Vilavella: acídulo-carbòniques amb ferro, molt calentes

Província de València

Bellús: salino-termals, sulfato-magnèsiques i carbonatocàlciques
Cofrents: aigua hidrosulfurosa a 28°R
Estivella: carbonatada, sulfatada, magnèsica i ferruginosa
Requena: fresques per la temperatura i salines
Santa Ana (Llosa de Ranes): Sulfuroses càlciques.
Set Aigües: acídulo-ferruginoses termals
Xulilla: alcalino-sulfuro-gaseosas dèbilment termals

7. La Vilavella i Busot són els establiment més important de tots els estudiats, tant des del punt de vista econòmic com sanitari, en 1850 eren classificats de tercera categoria per la seua concurrència (superior a 500 banyistes). Busot al llarg del segle XIX no sols era un dels millors balnearis valencians sinó que tenia renom que traspassava les fronteres, és l'únic anomenat per Gómez de Bedoya en el segle XVIII. Madoz considerava que eren uns banys dels més importants d'Espanya, cal assenyalar que va ser el primer balneari valencià amb direcció mèdica (1817) però al llarg del segle XIX la concurrència va anar disminuint fins al punt que de 832 banyistes de 1849 passaren a 325 en 1898. En canvi, els banys de la Vilavella, es varen transformar en el referent termal valencià, passant de tercera categoria de 1849 amb 715 banyistes, a 2ª categoria en 1880 amb 1.718 banyistes. Respecte la resta de balnearis es va mantindre una concurrència prou més baixa, no aplegant en cap cas a la tercera categoria
8. L'estudi realitzat de les memòries anuals dels Directors dels balnearis ens demostra la influència de la medicina ambientalista del segle XIX. També ens ha permès a través de les històries clíniques confeccionar un llistat de

malalties i malalts que es beneficiaven de l'ús de les aigües mineromedicinales. Malgrat la pèrdua de part d'aquesta documentació hem aconseguit fer un llistat de la major part dels Directors i de l'estudi econòmic del funcionament dels establiments hidrotermals. L'abundant informació donada per Madoz i altres fonts històriques que hem analitzat, indica la gran importància higiènica i sanitària d'aquests establiments.

EPIDEMIOLOGIA. MALALTIES

1. El tractament que Madoz fa de les malalties que pateix la població, és molt limitat. En l'obra de Madoz, està clar que hi ha una restricció gran al referir-se als tipus de processos mòrbids, perquè no és el seu objectiu, ressaltant les malalties febrils i sobretot una malaltia infecciosa endèmica, les febres tercianes. El informadors no disposaven de dades epidemiològiques, donada la inexistència de qualsevol sistema de recollida i a més no existia un sistema universalment acceptat de denominació de les malalties. Les valoracions són qualitatives i intuïtives, encara que permeten deduir que les malalties infantils provocaven una gran mortalitat entre els xiquets, sobretot els primers anys de vida. Sorpren la manca de referències a malalties socials dominants com ara les venèries, ni les epidèmiques, tot i que el còlera va adquirir una importància creixent durant les dècades posteriors.
2. Madoz dedica una especial atenció a les febres tercianes, una preocupació epidemiològica característica de la Il·lustració, descriu amb tota claredat la incidència i prevalència d'aquesta malaltia en els pobles on hi ha conreu d'arròs. Madoz té interès en recollir-lo perquè el tractament podia abordar-se des d'un punt de vista polític, aquí es podrien fer polítiques sanitàries, controlant el cultiu de l'arròs. Cavanilles en *las Observaciones* els anys 1795 i 1797, proposava assecar basses i canviar els tipus de conreus i sanejar les terres.
3. Encara que Madoz quan parla clarament de les febres tercianes, les relaciona amb el conreu de l'arròs, cal que tinguem en compte que el sistema de denominació i classificació de les febres no sempre és clar i a vegades trobem referències a les febres intermitents, febres remitents, tercianes, quartanes etc., ací hem de pensar que hi ha un biaix d'identificació de la malaltia propi de l'època que el Diccionari és escrit, perquè amb la denominació de febres intermitents o remitents de vegades s'inclouen altres tipus de febres mortals. No obstant això, la informació del Diccionari serveix per a fer-nos una idea de la salubritat que hi havia en els pobles valencians, i la forta mortalitat que hi havia en altres com el famós poble d'Alberic o el de Massalavés, que ja venien denunciats des del segle XVIII per veus com Cavanilles i que Madoz arreplega en el Diccionari, donant bon compte del proverbi que anomena Cavanilles respecte d'Alberic *sepulcro de la especie humana* i que ho expressa amb aquestes paraules «si vols viure poc i fer-te ric veste'n a Alberic», o el proverbi de Massalavés que començava igual que l'anterior «si vols viure poc i fer-te ric veste'n a Alberic, si en vols mes, á Massalavés». Finalment nosaltres hem elaborat un llistat de les malalties que segons el diccionari eren les més comunes en les poblacions.

4. Cas a banda és quan exposa en els centres d'hidroteràpia, les diverses malalties que poden trobar milloria amb l'ús de les aigües mineromedicinales, els informadors de Madoz, que en la majoria de les vegades són els propis directors dels centres hidrotermals, presenten tot un ventall de noms de malalties que hi tractaven. Aquesta nomenclatura en algunes ocasions no es correspon amb els termes científics actuals de les malalties, per tant, calia fer un glossari que hem confeccionat a partir d'un llistat de malalties que s'anomenen en els diversos establiments hidrotermals, basant-nos en tres diccionaris representatius del segle XIX, el *Vocabulario Médico* d'Hurtado de Mendoza, el *Vocabulario de Medicina* de CUESTA I CKERNER i el *Diccionario* de Littré, i contrastant-los amb el Diccionari Mèdic de l'Enciclopèdia Catalana de l'any 2000.
5. Només de passada anomena les epidèmies de còlera que hi haveren en l'època, i que el mateix Madoz pateix a Barcelona en 1854, probablement perquè, el Diccionari s'escriu en la primera meitat del segle XIX, i quan varen ser especialment dramàtiques és en la segona meitat de la centúria.

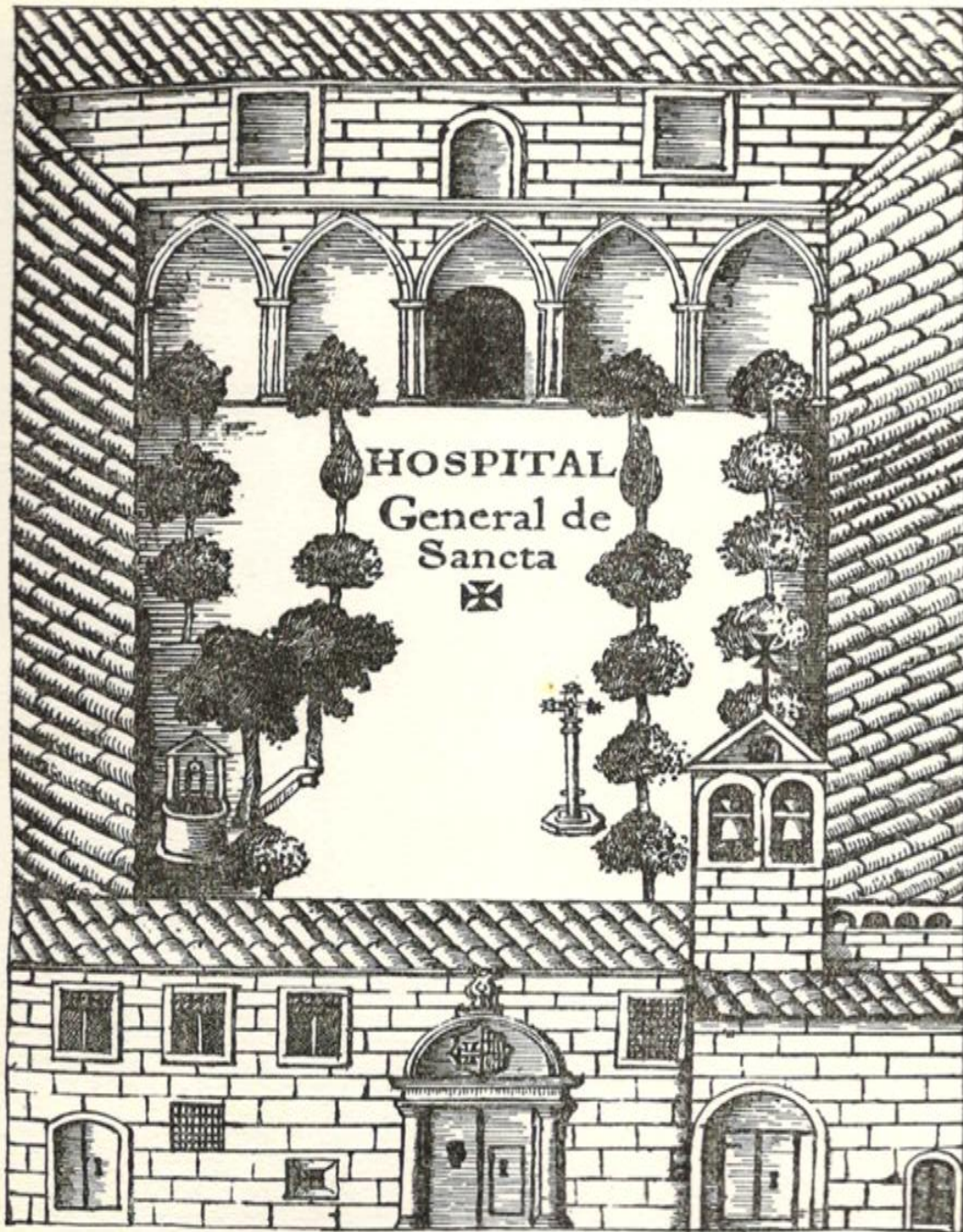
DEMOGRAFIA

1. Amb aquesta obra, es fa d'una forma exhaustiva i prou fiable el primer cens total d'Espanya i les seues possessions d'Ultramar, s'havien intentat fer amb anterioritat, tal i com ho arrebplegem en el treball, però no són tant exhaustius, com en el cas del Diccionari de Madoz. Amb aquesta finalitat Madoz vol tindre ben diferenciada la població activa, que és la que treballa i produeix riquesa, respecte del nombre d'habitants. Així en tots els pobles, els informadors arrebplegaran, sense oblidar-se'n cap el nombre de veïns, referint-se als homes que treballen i el de les ànimes per quantificar la població total. El cens de Madoz com a prototip del liberalisme reformista, elaborà un cens que marcà un inici o principi en el tractament de la demografia espanyola, i servirà de guia o punt de referència en els successius estudis poblacionals i censos.
2. Madoz després de contrastar que moltes de les dades poblacionals no responien a la realitat, observant ocultacions, vacil·lacions i incongruències en les dades i preocupat en saber la població real del país, fa un estudi crític, analitzant de forma retrospectiva les diverses dades que disposava, comença en el segle XVI, i va analitzant els diversos recomptes poblacionals que s'havien fet al llarg dels segles XVII i XVIII i primera meitat del segle XIX. Segons Madoz les dades anteriors falsejaven la realitat de la riquesa territorial d'Espanya, per tant havien de modificar-se, prenent en consideració la ciència estadística, imprescindible per a ser una nació capdavantera. En el treball hem arrebplegat tots els estudis que Madoz va realitzar, perquè considerem que és una anàlisi crítica i il·lustrativa de les mancances que hi havia fins a la publicació del Diccionari.
3. A partir dels dos llistats que hem confeccionat de les dades de Madoz, podem observar l'evolució que va haver en la població del país Valencià. En el primer llistat veiem l'evolució poblacional entre 1845-50 i l'evolució dels pobles valencians fins a l'actualitat amb les dades del cens de 2009. En el

segon llistat reflectim l'evolució de la població des de finals del segle XVIII amb les dades poblacionals de Cavanilles, i les comparem amb les que es donen en el Diccionari, i posteriorment veiem els canvis que hi hagueren al fer contrastació de les dades de Madoz i els cens de 1857 (primer cens oficial d'Espanya) i el cens de 1887. Per completar hem afegit la comarca i la província de cadascun dels pobles. Amés a més, hem confeccionat els llistats de la Plana d'Utiel en els que no s'inclouen les dades de Cavanilles per la seua inexistència.

4. Hem de recalcar que les dades demogràfiques que dona el Diccionari presenten una certa variabilitat, perquè són registrades de diverses maneres, Madoz parla de la demografia del Regne de València quan parla de cada província, de cada partit judicial i finalment quan descriu cada poble en particular. En cada una de les tres situacions dona dades que presenten certa variabilitat, que en part són explicables per la diferència en les fonts que baralla i que al llarg de l'obra dona constància, i sobretot perquè les dades són arreplegades durant diversos anys.
5. Considerable és l'esforç que fa Madoz en el Diccionari respecte la recollida i tractament de les dades poblacionals, recollida plena de dificultats per les grans oposicions que hi es varen trobar els seus col·laboradors, sobre tot a l'hora d'aconseguir informació de diversos indrets, però l'esforç es veurà gratament compensat pel resultat de l'obra, perquè pensa que d'aquestes dades es poden, en un futur extraure conclusions de gran importància per a la modernització i progrés d'Espanya.

8. ANNEX

ANNEX 1 : Institucions Assistencials en els 50 Municipis més poblats en 1842

A continuació, oferim un esquema representatiu de les institucions benèfico-assistencials en els 50 municipis més poblats en l'època que Madoz feu el Diccionari (1845), ordenat pel nombre d'habitants, de major a menor, no repetirem la informació que ja hem donat en els apartats anteriors, de forma més exhaustiva. Les caselles en blanc vol dir que no hi ha constància assistencial.

Institucions Assistencials en els 50 Municipis més poblats en 1842				
Municipi	Província	Comarca	Ànimes	Hospital. Institució Assistencial
VALÈNCIA	València	Horta	66355	Hospital general, en formen part els: d'en Bou, en Conill i el d'Estudiants pobres Hospital de sacerdots pobres Casa de la Beneficència Casa de Ntra. Sra. de la Misericòrdia Germanor Ntra. Sra. del Zel Associació de Caritat
ALCOI	Alacant	Alcoià	27000	Hospital de Nra. Sra. dels Desemparats per a pobres
ALACANT	Alacant	Alacantí	19021	Hospital de Sant Joan de Déu Hospital de Caritat Casa de la Misericòrdia Hospitalitat domiciliaria Borderia o Casa de maternitat Hospital militar. Establiment banys públics
ELX	Alacant	Baix Vinalopó	18068	Hospital de Caritat i Casa de Beneficència
ORIOLA	Alacant	Baix Segura	17452	Hospital de Caritat i Hospital de Sant Joan de Déu, s'han reunit en un únic Hospital Casa de Misericòrdia Casa de Maternitat Dues cases de xiquets expòsits
CASTELLÓ DE LA PLANA	Castelló	Plana Alta	16952	Hospital civil Casa dels infants orfes de Sant Vicent Casa de Beneficència

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

XÀTIVA	València	Costera	13168	Hospital fundat pel rei Jaume I Casa de la Beneficència Hospici de Sant Josep Hospici per a vídues Hospici per a vídues pobres
ALZIRA	València	Ribera Alta	13000	Hospital de Santa Llúcia
ONTINYENT	València	Vall d'Albaida	9529	Hospital de Caritat
SAIX	Alacant	Alt Vinalopó	9399	-
VINARÒS	Castelló	Baix Maestrat	9341	Hospital de Caritat
RUSSAFA	València	València	9075	-
SUECA	València	Ribera Baixa	8851	Hospital ubicat en l'antic convent de Franciscans
LLÍRIA	València	Camp de Túria	8524	Hospital de Caritat antic Hospital de Caritat al exconvent de Sant Francesc Casa de Beneficència
VILLENA	Alacant	Alt Vinalopó	8224	Hospital de Caritat del segle XVI, fundat per Sancho de Medina
VILA-REAL	Castelló	Plana Baixa	8207	Hospital amb una renda de 3000 rs/any, de les terres
VILAJOIOSA	Alacant	Marina Baixa	8097	-
NOVELDA	Alacant	Vinalopó Mitjà	8095	Hospital per a pobres malalts socorreguts per la caritat pública.
CULLERA	València	Ribera Baixa	7821	Hospital de Caritat
MONÒVER	Alacant	Vinalopó Mitjà	7590	Hospital de transeünts
CARCAIXENT	València	Ribera Alta	7280	Hospital general 12 llits assistit pels metges de la vil·la
CREVILLENT	Alacant	Baix Vinalopó	7226	-
ASP	València	Vinalopó Mitjà	7029	Hospital per a malalts pobres
BORRIANA	Castelló	Plana Baixa	6203	Hospital dotat amb 1.000 rs
BENICARLÓ	Castelló	Baix Maestrat	6060	Hospital de Caritat

SOGORB	Castelló	Alt Palància	6005	Hospital civil fundat en 1466 amb 19.015 rs Casa de Misericòrdia o d'expòsits
COCENTAINA	Alacant	Comtat	5972	Hospital que se sosté d'algunes mandes-pies i almoines. Part de l'edifici del convent de franciscans en mal estat val d'Hospital
VALL D'UIXÓ	Castelló	Plana Baixa	5847	-
GANDIA	València	Safor	5723	Hospital familiar ⁹²⁴ dels Borja. Casa de Misericòrdia
ALCORA	Castelló	Alcalatén	5699	Hospital de caritat
OLIVA	València	Safor	5615	Hospital amb poques rendes
PEGO	Alacant	Marina Alta	5565	Hospital per a pobres amb 3.042 rs 17 mrs
ALTEA	Alacant	Marina Baixa	5502	-
SAGUNT	València	Camp de Morvedre	5349	Hospital de pobres i un Hospital de pelegrins que s'han reunit després com l'Hospital de Sant Miquel i Namarcena
ÉNGUERA	València	Canal de Navarrés	5244	-
MORELLA	Castelló	Els Ports	5180	Beneficència descuidada Un hospici l'Hospitalet de Sant Nicolau Un Hospital anomenat de Sant Antoni per a pobres Un Hospital militar
TAVERNES DE LA VALLDIGNA	València	Safor	5104	-
TORRENT	València	Horta Oest	5022	-
POBLE NOU DE LA MAR	València		4857	-
XIXONA	Alacant	Alacantí	4795	Hospital per a pobres malalts amb 90 rs de rendes
SAN VICENT DEL RASPEIG	Alacant	Alacantí	4657	-
ALCALÀ DE XIVERT	Castelló	Baix Maestrat	4594	Hospital i alberg per a transeünts

⁹²⁴ Madoz, P. ed. facsímil, 1987, tom 1, p 356.

La Sanitat Valenciana en l'època de Madoz

ONDA	Castelló	Plana Baixa	4517	Hospital per a pobres
BENIDORM	Alacant	Marina Baixa	4502	-
ALGEMESÍ	València	Ribera Alta	4492	Hospital de Sant Jaume
CALLOSA D'EN SARRIÀ	Alacant	Marina Baixa	4328	Una Casa-Hospital de Beneficència patrocinada per l'Ajuntament amb 6.810 rs
BOCAIRENT	València	Vall d'Albaida	4074	Hospital de pobres malalts amb almoines i 300 rs
LLUCENA	Castelló	Alcalatén	3903	Hospital de caritat amb 655 rs i 32 mrs
CARLET	València	Ribera Alta	3884	-

Taula 148- Institució Assistencial en els 50 municipis més poblats en 1842

Fig. 166- Quadre a l'oli de Charles L.L. Mulle que representa a Philip Pinel, en el moment que allibera de les cadenes als bojos reclosos al manicomi

ANNEX 2: Unitats antigues utilitzades en el Diccionari

Arrova. És una mesura de massa equivalent a la quarta part d'un quintar, és a dir 25 lliures. L'arrova valenciana equivalia a trenta lliures subtils. A Catalunya i a Balears equivalia a 26 lliures. Madoz informava que en la província de València:

"La arroba tiene 36 libras; la libra 12 onzas; la onza 4 cuartos; el cuarto 4 adarmes, y el adarme 36 granos; equivaliendo 31 arrobas valencianas á 34 arrobas 14 libras de Castilla. Para la venta de ciertos art. de consumo al por menor se usa la libra de 16 onzas, sin que por ello sufra alteración alguna el tipo general del peso, ó sea la onza, y en cuyos casos se compra ó vende 1 libra y 1/3 de otra. Para las carnes en general, cuya compra se hace siempre por libras, son estas de 36 onzas, según fuero especial; pero tampoco sufre por ello alteración el sistema de pesos, puesto que una libra carnicera equivale exactamente á 3 libras ordinarias."⁹²⁵

Actualment l'arrova valenciana equival aproximadament a 13 kilograms.

Cafís. És una mesura de capacitat que era utilitzada antigament a Espanya, i servia per a mesurar els grans. Com totes les mesures antigues, no era una unitat territorial, i el seu valor era variable, depenia de la zona on era utilitzada. Així existia el cafís a Castella que tenia un valor de 12 fanegues que equivalien a 666 litres, i en el Regne d'Aragó un cafís equivalia en general a 32,64 litres. En el Diccionari es refereix al cafís en el Regne de València, el seu valor era variable, depenia de la zona, així a Alacant un cafís equivalia a 4 fanegues i a València a 3 fanegues i 8 almuds llargs o també a 12 barcelles (barchillas en castellà). Un almud o quartó equivalia a un mesuró que corresponia a 1/6 de mesura (celemín en castellà). Madoz informava que l'equivalència del cafís valencià era de 3 fanegues 8 4/13 almuds o quartons castellans. Per a fer una aproximació a les mesures actuals direm que un cafís valencià equivalia a 201,04 litres.

Fanecada. També anomenada faneca d'horta, és una mesura d'àrea utilitzada per a mesurar els camps, equival a l'extensió de terra que hom pot sembrar amb una faneca de gra. Una faneca és una mesura de capacitat per a àrids, dividida de 8 a 12 almuds. Una fanecada valenciana equival a 831,08 m², però és una mesura variable segons el lloc. Es considera que està dividida en 4 quartons i és la dotzena part d'una hectàrea, així equival a 833,3 m². Equival a 200 brases.

Gra. Antiga mesura de pes, 1 gra = 1/4 quirat = 0,05 g. Altres variacions són 1 gra = 1/24 part del escrúpol i també s'usa per a matèries = 0,049923 g i pedres precioses = 0,051375 g . 1 quirat equival a 4 grans. El quirat equival a 205,4 mg.

Llegua. És una unitat de longitud que indica la distància que una persona o cavall poden caminar en una hora. Atès que una persona recorre a peu una distància variable, la llegua es manté també variable segons les convencions del país o el tipus de terreny. Carles IV per R. O de 26 de gener de 1801 va establir que

⁹²⁵ Madoz (1845-1850) Tom XV, p 327.

la llegua era el camí que regularment s'anava en una hora. La llegua equivalia a 20.000 peus que passades al sistema mètric decimal equivalien a 5.572,7 metres.

Lliura. La lliura era una moneda d'intercanvi que era utilitzada a València. Segons ens explica Madoz, en la província de València:

"Se cuenta, trata y contrata por libras, sueldos y dineros, moneda imaginaria: la libra, á que también se da el nombre de *peso*, se divide en 20 sueldos, y el sueldo en 12 dineros; 1 libra vale 15 rs. 2 mrs. vellón, teniendo todo su valor la moneda de Castilla y la de Cataluña".⁹²⁶

Lliura medicinal. També anomenada lliura farmacèutica. És una unitat de pes, que era utilitzada pels farmacèutics i en general en la farmacologia espanyola, actualment està obsoleta. Existien dues lliures: la lliura farmacèutica anglosaxona que equivalia a 373,2417 216 grams, i també l'anomenada lliura farmacèutica castellana que equivalia a 345,06975 grams. Ambdues equivalien a 12 unces medicinals. En el segle XIX, a més a més de la unça i la lliura medicinal també s'utilitzava en farmacologia el gra com unitat de mesura, de manera que 1 lliura medicinal equivalia a 5.760 grams.

Pam valencià. Era una mida antiga de longitud, que va ser substituïda amb la implantació en el segle XIX del sistema mètric decimal. Un pam valencià equivalia a 23 cm. Altres mesures eren la vara i la polzada. Una vara equivalia a 4 pams i un pam equivalia a 9 polzades. Segons Madoz la vara valenciana estava dividida en 2 mitges vares que eren 4 pams, i aquests eren 4 quarts. Hi havia una proporció de 8 per 100 d'augment sobre la vara castellana.

Ral. És la denominació de la moneda circulant a Espanya la primera meitat del segle XIX. Era una moneda de plata de 3,35 grams, que va començar a circular a Castella el segle XIV i posteriorment, es va transformar en la base del sistema monetari espanyol, fins a mitjans del segle XIX que es passa a utilitzar la pesseta com moneda oficial. L'any 1497 es va establir un valor de 34 morabatins per ral. Aquest mateix any, els Reis Catòlics a través de la Pragmàtica de Medina Campo, establiren el pes en plata del ral i les diverses normes d'encunyat. L'altra moneda era l'escut d'or que equivalia a 16 rals de plata.

Ral de billó. És una moneda encunyada durant el regnat de José I Bonaparte, realitzada amb un aliatge d'argent i de coure. Aquests anys hi havia dos sistemes monetaris paral·lels basat en el ral com unitat monetària: el ral espanyol de plata i el ral de billó. Un Ral espanyol de plata equivalia a 2,5 Rals de Billó, i un escut d'or equivalia a 40 rals de billó. Varen continuar convivint fins al regnat d'Isabel II on només es va encunyar el ral de billó. A meitat del segle XIX desapareix el ral com moneda oficial implantant-se la pesseta. L'equivalència en pessetes era 4 rals una pesseta, és a dir un ral 25 cèntims de pesseta.

---

⁹²⁶ *Ibíd.*

ANNEX 3: Pobles on Madoz anomena que hi ha metge

El nombre de pobles on Madoz anomena explícitament que hi havia un metge a càrrec de la sanitat del poble, és francament insignificant, només ho fa en 8 pobles, que són els que presentem a continuació en la taula:

ALBAIDA	València	Vall d'Albaida	metge, cirurgia i també dos farmacèutics
ALBAL	València	Horta Sud	metge i cirurgia pagats pels veïns
ALCÀSSER	València	Horta Sud	metge i cirurgia pagats pels veïns
CASTELLÓ DE LA RIBERA	València	Ribera alta	cirurgia titular
ELDA	Alacant	Vinalopó Mitjà	metge i cirurgia pagats pels veïns, amb 10.000 rs
HERBERS	Castelló	Ports	metge i cirurgia pagats pels fons municipals
MORELLA	Castelló	Els Ports	metge i cirurgia en l'hospital militar
SAGUNT (MORVEDRE)	València	Camp de Morvedre	metge i cirurgia en l'hospital

Taula 149- Pobles on Madoz anomena que hi ha metge

DICCIONARIO
GEOGRÁFICO-ESTADÍSTICO-HISTÓRICO
DE
ESPAÑA Y SUS POSESIONES DE ULTRAMAR.

9. BIBLIOGRAFIA

1. FONTS HISTÒRIQUES

FONTS D'INTERÉS PER A INSTITUCIONS ASSISTENCIALS

- Balbas Cruz, J.A. (1884): *Casos y cosas de Castellón*: estudios históricos premiados en los Juegos Florales de Lo Rat-Penat, celebrados en Valencia el 29 de julio de 1883.
- Balbas Cruz, J.A. (1892): *El libro de la provincia de Castellón*, Castellón, Imprenta y librería de J. Armengot, Enmedio, 77.
- Boix, V. (1845): *Historia de la ciudad y Reino de Valencia*. Valencia. Imprenta de D. Benito Monfort.
- Boix, V. (1849): *Manual del viajero y guía de los forasteros en Valencia*, Valencia, Imprenta de José Rius.
- Boix, V. (1855): *Apuntes históricos sobre los fueros del antiguo reino de Valencia*, Valencia, Imprenta de D. Mariano de Cabrerizo.
- Boix, V. (1857): *Xàtiva, memorias, recuerdos y tradiciones de esta antigua ciudad*, Xàtiva, Imprenta y Librería de Blas Bellver.
- Boix, V. (1862-63): *Valencia Histórica y Topográfica*, Valencia, Dos tomos, Imprenta de José Rius.
- Boix, V. (1867): *Crónica general de España: Crónica de la provincia de Valencia*, Madrid, Rubio y compañía.
- Boix, V. (1868): *Crónica general de España: Crónica de la provincia de Alicante*, Madrid, Rubio, Grilo y Viturri.
- Cavanilles, A.J. (1795): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, I, Madrid, Imprenta Reial.
- Cavanilles, A.J. (1797): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, II, Madrid, Imprenta Reial.
- Constituciones que se mandan observar en la Casa y Hospital de Nuestra Señora de la Misericordia y todos los Santos de esta ciudad de Valencia*, Valencia, 1815, Oficina de D. Benito Monfort.
- Ensayo sobre el modo de establecer los principios de la higiene pública*. Real Isla de León: En la Oficina de Francisco de Paula Periu, 1811.
- Feijoo, B. (1769): *Discurso sobre la erección de los hospicios en España*. En *cartas Eruditas*, T III, Carta 23, Madrid.
- Indalecio Caso, J. (1860): *Guía legislativa H-V*. Madrid.
- Jiménez Valdivieso, E. (1907): *El Hospital de Valencia: informe emitido acerca de su origen, carácter y derecho exclusivo al disfrute de sus bienes: cuyo reparto solicitan las Diputaciones de Alicante y Castellón de la Plana*. Valencia. Establecimiento Tipográfico Doménech.
- Llei de Beneficència del 20 de Juny de 1849. Reglament de 1852.*
- Llistar Escrig, Arcadio (1887): *Historia de la provincia de Castellón de la Plana, Valencia*, Imprenta de Francisco Vives y Comp.^a.
- Mellado, Francisco de Paula (1845): *España geográfica, histórica, estadística y pintoresca: descripción de los pueblos mas notables del reino é islas adyacentes*, Madrid, Mellado-Editor, Gabinete literario.
- Mellado, Francisco de Paula (1846): *Guia del viajero en España*. Tercera edición, Madrid, Establecimiento tipográfico, calle Santa Teresa nº 8.

- Miralles de Imperial, Adolfo (1868): *Crónica general de España: Crónica de la provincia de Castellón de la Plana*, Madrid, Rubio, Grilo y Viturri.
- Muñoz Romero, Tomás (1858): *Diccionario bibliográfico histórico de los antiguos reinos, provincias, ciudades, villas, iglesias y santuarios de España*, Madrid, imprenta y estereotipia de M. Rivadeneyra
- Murcia, P. J (1798): *Discurso político sobre la importancia y necesidad de los hospicios, casas de expósitos y hospitales*. Madrid.
- Orellana de Mochoy, Marcos Antonio (1924): *Valencia antigua y moderna*, tres toms, Valencia, Acció bibliogràfica valenciana.
- Peset Vidal, Juan Bautista (1879): *Topografía médica de Valencia y su zona*, Valencia, Imprenta de Ferrer de Orga.
- Reglamento del hospital de San Juan de Dios de Alicante*. Diputación provincial de Alicante. 1925. Imp de Josefa Esplà.
- Revest Corzo, L. (1947): *Hospitales y pobres en el Castellón de otros tiempos*, Castellón de la Plana, Sociedad castellonense de cultura.
- Rodrigo Pertegás, J. (1922): *Ensayo sobre topografía preurbana de Valencia*. Madrid
- Rodrigo Pertegás, José (1927): *Los hospitales de Valencia en el siglo XV. Su administración, régimen interior y condiciones higiénicas*. Madrid, Tip. de la rev. de archivos, bibliotecas y museos.
- Rovira Bou, Manuel (1792): *La pobreza del hospital de En-Bou, doliente, por acusada en posesión, esforzada por escusada en propiedad*. Valencia, Martín Peris.
- Settier, J.M. (1866): *Guía del viajero en Valencia*, Valencia, Imprenta de Salvador Martínez.
- Tramoyeres Blasco, Luis (1889): *Instituciones gremiales, su origen y organización en Valencia; con un prólogo de Eduardo Pérez Pujol*, Valencia, Imp. Doménech.
- Viravens i Pastor, Rafael (1876): *Crónica de la muy ilustre y siempre fiel ciudad de Alicante, 1876*. Imprenta de Carratalá y Gadea.

FONTS D'INTERÉS PER A BALNEARIS

- Abad Monzó, José (1920): *Topografía Médica de Villavieja de Nules (Castellón)*, Instituto Médico Valenciano, imprenta valencianista. (Premio de la Fundación Röel en el concurso del año 1916).
- Alcon, A. (1815): *Análisis Química de las aguas termo-potables de los baños de Busot. Hecha a expensas de la Junta Municipal de Sanidad de la ciudad de Alicante. Dedicada al Excm o Sr D. Francisco Xavier Elío*, Valencia: Imprenta de Manuel Muñoz y Compañía-. Plaza de San Agustín.
- Aleixandre Aparici, Joaquín María (1890): *Memoria de los baños de Benimarfull, 1890*.
- Aleixandre Aparici, Joaquín María (1891): *Memoria de los baños de Benimarfull, 1891*.
- Álvarez Alcalá, F. (1850): *Manual de las aguas minerales de España y principales del extranjero*, Madrid, Librerías de D. Ángel Calleja, Editor. Imprenta de D. Alejandro Gómez Fuentenebro.
- Anuario oficial de las aguas minerales de España*, 1859. Madrid.
- Anuario oficial de las aguas minerales de España*, 1883. Madrid.
- Arnús y Borrell (1873): *Hidrología Mineral Médica*, Madrid.
- Auban Bonell, Carlos (1859): *Tratado de aguas minero-medicinales*, Madrid, Imprenta de D. Pedro Montero.

- Balneario de Salinetas de Novelda (Alicante) (1868): *Baños minerales sulfurosos de las Salinetas de Novelda: memoria que se acompaña al plano que se pide en el reglamento orgánico de 1868*. Propietario: Francisco Antonio Lavandero.
- Barraca, José M^a. (1860): *Memoria sobre las virtudes de las aguas minero-medicinales de Villavieja*.
- Barraca, José M^a. (1872): *Memoria sobre las virtudes de las aguas minero-medicinales de Villavieja*.
- Bataller y Constantí, A. (1878): *Guia del bañista o reglas para tomar con provecho los baños de mar*, Barcelona, Imprenta de la Renaisenssa.
- Batlles y Torres Amat (1838): *Memoria sobre las aguas minerales de Busot*.
- Bejarano, E. (1888): *Aguas azoadas. 36-Valverde-36*, Madrid, Sucesores de Rivadeneyra.
- Bergez, Ildefonso (1858): *Apuntes sobre los baños minerales sulfurosos de las Salinetas de Novelda*, Alicante, Imprenta y litografía de José Marcili.
- Carreras Candi, F.(dir) (1920-27): *Geografía general del Reino de Valencia*, 5 volums, Barcelona, Alberto Martín.
- Carretero Muriel, M. (1894): *Estado de la hidrología médica española en los siglos XVII y XVIII*. Madrid, Tip. Enrique Teodoro.
- Carrió Grifol, J. (1880): *Memoria de los Baños de Benimarfull de la provincia de Alicante*.
- Carrió Grifol, J. (1888): *Memoria del establecimiento de Busot de la provincia de Alicante*.
- Carrió Grifol, J. (1897): *Gran establecimiento de los baños termales de Busot*. Alicante.
- Casares, Antonio (1866): *Tratado práctico de análisis química de las aguas minerales y potables: con indicación de las fuentes de aguas minerales mas notables de España, su composición, enfermedades á cuya curacion se aplican, y número de enfermos que á ellas acuden anualmente*, Madrid, Ángel Calleja editor.
- Cervera Torres, A. (1887): *Memoria de los baños y aguas mineromedicinales de Benimarfull*.
- Cervera Torres, A. (1889): *Memoria del establecimiento balneario de Benimarfull*.
- Corbalan Sevilla, J. (1872): *Balneario de Salinetas de Novelda. Establecimiento de aguas minerales de las Salinetas de Novelda, provincia de Alicante*.
- Chacel, José. (1884): *Memoria sobre los baños de Benimarfull*.
- Chinchilla, Anastasio (1846): *Anales históricos de la medicina en general (1841-1846)*. Valencia.
- Darmanin, Gaspar (1868): *Establecimiento balneario de Siete-Aguas: memoria de la clasificación de sus aguas, número de pilas que contiene, y demás aparatos. Dictamen de la Comissió Central de Medicina i Cirurgia*, Boletín Médico Valenciano, tomo VI, 1856-1859, pp 806 a 809.
- Durand-Fardel M., Eugène Le Bret, Lefort J. (1860): *Dictionnaire général des eaux minérales et d'Hydrologie Médicale*. 2 toms. J.B. Baillière et Fils. Paris.
- Escudero González, I. (1877): *Memoria sobre las aguas minerales termo-sulfatadas cálcicas de Villavieja de Núles. Referente a la temporada balnearia de 1877*.
- Escudero González, I. (1880): *Memoria de las temporadas balnearias de 1880*. Villavieja.
- Escudero González, I. (1885): *Aguas minerales sulfatadas mistas con hierro de Villavieja de Núles provincia de Castellón. Memoria*.
- Fernández Checa, S. (1899-1903): *Memoria de las aguas medicinales de Benimarfull. 1899-1903*.

- Fernández Checa, S. (1904): *Memoria de los aguas medicinales de Benimarfull*.
- Fernández López, J. (1839): *Opúsculos médicos. Aguas minerales de Busot*, Madrid, Número II, Imprenta Amarita.
- Fernández López, J. (1844): *Noticias sobre el establecimiento de baños y aguas minerales de Busot*.
- Fernández López, J. (1847): *Opúsculos médicos. Investigaciones hidrológicas sobre los manantiales sulfurosos de Penáguila y Benimarfull de la provincia de Alicante*, Alicante, Número III. Imprenta de Pedro Ibarra.
- Fernández López, J. (1849): *Opúsculos médicos. Investigaciones hidrológicas sobre los manantiales termales de Busot en la provincia de Alicante*. Número IV, Alicante, Imprenta y librería de Pedro Ibarra.
- Fernández López, J. (1863): *Memoria de los Baños de Busot*.
- Fernández López, J. (1864): *Memoria de los Baños de Busot*.
- Fernández López, J. (1865): *Memoria de los Baños de Busot*.
- Fernández López, J. (1866): *Memoria de los Baños de Busot*.
- Fernández López, J. (1868): *Memoria de los Baños de Busot*.
- Fernández López, J. (1872): *Memoria de los Baños de Busot*.
- Fernández López, J. (1876): *Memoria de los Baños de Busot*.
- Fernández López, J. (1878): *Memoria de los Baños de Busot*.
- Fernández López, J. (1883): *Memoria de los Baños de Busot*.
- Fernández López, J. (1884): *Memoria de los Baños de Busot*.
- Foix Gual, J.B. (1840): *Noticia de las Aguas Minerales más principales de España. Apéndice al curso de materia médica o farmacología*, Barcelona, Imp Joaquín Verdager.
- Forner, Vicente (1829): *Memoria sobre las aguas y baños minerales de Villavieja en el reyno de Valencia*.
- García Castañón, Joaquín (1866): *Monografía sobre las aguas minero-medicinales de Benimarfull*.
- García López, A. (1869): *Tratado de Hidrología Médica con la Guía del Bañista y el Mapa balneario de España*, Madrid, Imprenta y estereotipia de M. Rivadeneyra, calle Duque de Osuna nº 3.
- García López, A. (1875): *Hidrología Médica*. Dos tomos, Salamanca, Imprenta de D. Sebastian Cerezo.
- Gómez de Bedoya y Paredes, P. (1764): *Historia universal de las fuentes minerales de España, sitios en que se hallan*: tomo primero que comprende las letras A y B.
- González Crespo, Mariano José (1842): *Tratado de varias aguas mineromedicinales de España*. Imprenta nacional. Madrid.
- González Rodríguez, D. (1895): *Memoria anual del establecimiento Balneario de Benimarfull. Temporada oficial de 1895*.
- González Villagrasa, J. *Memoria de las aguas sulfurosas de Benimarfull*. 1848.
- González Villagrasa, J. (1850): *Memoria de las aguas sulfurosas de Benimarfull*.
- Huesa, Vicente (1848) *Disertación de las aguas y baños de Villavieja de Nules*.
- Ivorra García, J. (1876): *Memoria de los baños de Salinetas de Novelda, correspondiente a la temporada de 1876*.
- Ivorra García, J. (1879): *Memoria de los baños de Salinetas de Novelda, correspondiente a la temporada de 1879*.
- Informe de la Comissió Central de Farmàcia i Ciències Auxiliars sobre les aigües de Set aigües*. Felipe Ramo i Vicente Greus el 4 de maig de 1859. Boletín Médico Valenciano, tomo VI, 1856-1859, pp 787 a 790; 806 a 810; 835 a 909.

- Lemos, F.J. (1788): *Virtudes Medicinales de las aguas minerales de la Villavieja de Nules en el Reyno de Valencia*, Valencia, Por Josef y Tomás de Orga.
- Limón Montero, A. (1697): *Espejo cristalino de las aguas de España*, Alcalá, Impresor de la Universidad de Alcalá Francisco García Fernández.
- Llorca i Palomero, Antonio (1872): *Memoria de las Aguas sulfurosas de Benimarfull*.
- Martínez Reguera, Leopoldo (1864): *Discurso pronunciado ante el claustro de la Universidad Central*, Madrid, Imprenta a cargo de D. Antonio Pérez Dubrull.
- Martínez Reguera, Leopoldo (1892): *Bibliografía hidrológico-médica española. Sección de impresos*, Madrid, Imprenta y fundición de M. Tello.
- Martínez Reguera, Leopoldo (1896): *Bibliografía hidrológico-médica española. Segunda parte. Manuscritos y Biografías. Tomo I*, Madrid, Establecimiento tipográfico, sucesores de Rivadeneyra.
- Martínez Reguera, Leopoldo (1897): *Bibliografía hidrológico-médica española. Segunda parte. Manuscritos y Biografías. Tomo II*, Madrid, Establecimiento tipográfico, sucesores de Rivadeneyra.
- Mellado, Francisco de Paula (1845): *España geográfica, histórica y pintoresca: descripción de los pueblos mas notables del reino é islas adyacentes*, Madrid, Mellado-Editor, Gabinete literario.
- Mellado, Francisco de Paula. (1846): *Guia del viagero en España*. Tercera edición. Establecimiento tipográfico, calle Santa Teresa nº 8.
- Memoria que en conformidad con lo que dispone el artículo 24 del nuevo reglamento orgánico para los establecimientos de aguas minerales de 11 de marzo del presente año*, elevan los condueños del de las de Benimarfull á la dirección general de Beneficencia y Sanidad del Reyno. / Bautista Moltó Publicación 1868.
- Memoria que se acompaña al plano que se pide en el reglamento orgánico, aprobado por S.M. la Reyna*, circuló en el Boletín Oficial de 11 de Marzo del año actual de 1868. Baños minerales sulfurosos de las Salinetas de Novelda.
- Monasterio Correa, R. (1850): *Ensayo práctico sobre la acción terapéutica de las Aguas Minerales*, Madrid, Imprenta de D. Anselmo Santa Coloma y compañía. calle del Nuncio núm. 19.
- Oms Garrigolas, L. i J. Oriol Ferreras, (1845): *Manual de Materia Médica o sucinta descripción de los medicamentos escrito en francés por los doctores en Medicina Henri. Milne-Edwards y P. Vavasseur*. Traducido corregido y aumentado por D. Luis Oms Garrigolas i D. José Oriol Ferreras, Barcelona, 3ª edición, Imprenta de D. Ramón Martín Indár Tomo I, II.
- Pérez Bernabéu, R. (1882): *Hidrología Médica de Salinetas de Novelda*, Murcia, Establecimiento tipográfico de La Paz.
- Pérez Bernabéu R. (1885): *Monografía de las aguas clorurado-sódico-sulfurosas. Fuertes y atermas de Salinetas de Novelda*, Novelda, Establecimiento tipográfico de A. Cantó.
- Pérez de la Flor, J. i M. González de Jonte (eds) (1853): *Novísimo manual de Hidrología Médica Española*, Madrid, Imprenta librería de V. Matute.
- Pérez Fábregas, Arturo. *Memoria reglamentaria de los baños de Benimarfull*. 1898.
- Pertagás, J. Rodrigo. (1922): *Ensayo sobre topografía preurbana de Valencia*. Madrid.
- Poveda Verdú, Francisco. Boletín Médico Valenciano. Tomo V, 1854-1855. nº 30, 30 de junio de 1854. Breve reseña de las aguas y baños minero-medicinales de Fuen-Caliente de Chulilla, en la provincia de Valencia. pp 93 a 99/ de 108 a 111.

- Riba Cardús, V. (1994): *Villavieja de Nules y sus aguas termales – apuntes históricos* –Impresión facsímil de las ediciones de 1898 y 1906, La Vilavella.
- Romero, M. (1861): *Memoria de las aguas minerales de Salinetas de Novelda durante la temporada de 1861*.
- Romero, M. (1862): *Memoria de las aguas minerales de Salinetas de Novelda durante la temporada de 1862*.
- Rubio Martín, Pedro María (1853): *Tratado completo de las fuentes minerales de España*, Madrid, Establecimiento tipográfico de D.D.R. de Rivera.
- Settier, J.M. (1866): *Guía del viajero en Valencia*, Valencia, Imprenta de Salvador Martínez.
- Torrecilla Toledo, M. (1866): *Memoria sobre las aguas y baños minerales sulfurosas de Salinetas de Novelda: año de 1865*.
- Valenzuela (1897): *Estación Médica de invierno y Sanatorio permanente*. Busot, Alicante.
- Verdú, B. (1607): *Libro de las aguas potables, y milagros de la fuente de nuestra Señora del Auellà, que nace en el termino del lugar de Cati, Reyno de Valencia*. Compvesto por el presentado Fray Blas Verdu, de la Orden de Predicadores, y natural del mesmo lugar. Van con esto una descripcion del desierto, el triumpho del amor y obediencia, y el lucido interualo del loco amante, todo compuesto por el mesmo Autor. Dirigido al Ilustrissimo y Reuerêdissimo señor Don Pedro Manrique, Obispo de Tortosa, y del Consejo de su Magestad. Impresso en Barcelona: por Sebastian de Cormellas.
- Villafranca i Alfaro, Benigno (1864): *Monografía de las Aguas salinas termales de Bellús*, Madrid, Imprenta de Vicente y Lavajos.
- Villafranca i Alfaro, Benigno (1883): *Discurso leído en la sesión de aniversario celebrada por la Sociedad Española de Hidrología Médica en 1883: el pasado y el presente de la Hidroterapia*, Madrid, Minuesa.
- Zapater M. (1882): *Establecimiento Balneoterápico de Santa Ana. Dos manantiales distintos de aguas ferro-sulfurosas frías y aguas ferruginosas premiadas en la exposición regional de Madrid de 1873*, Valencia, Imprenta de la viuda de Ayoldi.

FONTS D'INTERÉS PER A MALALTIES

- Ballano, A. (1805): *Diccionario de medicina y cirugía o biblioteca manual médico-quirúrgica*, 7 tomos, Madrid en la imprenta imperial.
- Cavanilles, A.J. (1795): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*. I, Madrid, Imprenta Reial.
- Cavanilles, A.J. (1797): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*. II, Madrid, Imprenta Reial.
- Cavanilles, A.J. (1797): *Observaciones sobre el cultivo del arroz en el reino de Valencia*, Madrid.
- Cavanilles A.J (1798): *Suplemento a las observaciones sobre el cultivo del arroz en el reyno de Valencia, y su influencia en la salud pública, en respuesta a la contestación de D. Vicente Ignacio Franco*. Madrid en la Imprenta Real.
- Cuesta y Ckerner J. (1868): *Diccionario del diagnóstico por E. J. Woillez*, traducido por Juan Cuesta Ckerner, Madrid, Tomás Alonso.

- Cuesta y Ckerner J. (1878): *Vocabulario de Medicina*, Madrid, Imprenta de Gregorio Juste.
- Hurtado de Mendoza, M. i C. Martínez Caballero (eds), (1820-1823): *Suplemento al diccionario de medicina y cirugía del profesor D. Antonio Ballano*, 3 tomos, Madrid, viuda de Barco López.
- Hurtado de Mendoza, M. (1840): *Vocabulario Médico-Quirúrgico o Diccionario de Medicina y Cirujía*, Boix Editor, Madrid,
- Escolano, Gaspar (1610): *Década primera de la historia de la insigne, y coronada ciudad y reino de Valencia. Primera parte dirigida a los tres estamentos, eclesiástico, militar y real, y por ellos a los diputados*, Valencia, Pedro Patricio Mey.
- Junta pública de la Real Sociedad Económica de Amigos del País Valenciano*, del año 1801.
- Littré E. (1889): *Diccionario de Medicina y Cirugía*. Dos tomos. Librería de Pascual Aguilar, Valencia.
- Piquer Arrufat, A. (1777): *Tratado de Calenturas*, Cuarta edición, Madrid, Joachin Ibarra.
- Sisternes Feliu, Manuel (1786): *Idea de la ley agraria española*, Valencia, Monfort.

FONTS D'INTERÉS PER A DEMOGRAFIA

- Cavanilles A.J. (1795-1797): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, dos tomos, Madrid, Imprenta Reial.
- Censo de la población española 1857*, INE.
- Censo de la población de España según el empadronamiento hecho en 31 de diciembre de 1887*. Instituto geográfico y estadístico 1873-1925. España.
- Censo de la población española, 1897*, INE.
- Censo de la población española, 2009*, INE.
- Espinalt Garcia, Bernardo (1784): *Atlante español o descripción general de todo el Reyno de España, Tomo VIII, descripción del Reyno de Valencia*, parte I, dibujos de Juan Fernando Palomino, imprenta de Hilario Santos Alonso.
- Moreau de Jonnés (1835): *Estadística de España*. Escrita en francés por Mr. Moreau de Jonnés, traducida por el Ldo. Pascual Madoz Ibáñez. Imprenta de M. Rivadeneyra y compañía. Barcelona.

2. BIBLIOGRAFIA SECUNDÀRIA

- Alberola Romá, A. (1983): *Una enfermedad de carácter endémico en el Alicante del XVIII: Las fiebres tercianas*. VII congreso nacional de Historia de la Medicina, Alicante, de 6 a 9 de Abril de 1983.
- Alberola Romá, A. i D. Bernabé Gil (eds), (1998-99): *Tercianas y calenturas en tierras meridionales valencianas: una aproximación a la realidad médica y social del siglo XVIII*, Revista de Historia Moderna nº 17, pp 95-112.
- Alcover, A. M. i F.B. Moll (eds.) (1980): *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Palma de Mallorca, 10 volums
- Almela i Vives, F. (1967): *La Real Sociedad Económica de Amigos del País*. Valencia.
- Andrés i Sinisterra, D. (1980): *El derribo de las murallas de Valencia*. Valencia, París Valencia, (facsimil).
- Arenal de García Carrasco, Concepción (1861): *La beneficencia, la filantropía y la caridad*, Madrid, Imprenta de sordo-mudos y de ciegos.
- Arnau Esteller, M. T.; Gil Vicent, V. (1996): *La documentació dels arxius municipals en l'estudi de la sanitat pública: Vila-real, 1813-1936*. En : Barona, J. L.; Micó, J. *Salut i Malaltia en els Municipis Valencians*. Valencia, S. E. C./Universitat de València, pp 67-76.
- Arribas, M. C.; Perales, M.; Rojas, F.; Ronda, J.(2001): *Estudio de las normativas municipales para el control de las enfermedades infectocontagiosas en la ciudad de Alicante a través de los bandos entre finales del siglo XIX y principios del XX*. En : Barona, J. L.; Perdiguero, E. (eds.) *Medi ambient i salut. Una perspectiva històrica*. Sueca, SEC/Ajuntament de Sueca, 2001.
- Azagra, J. (2001): *La densificación de la ciudad intramuros*. En: Furió, A. (dir.) *Historia de Valencia*. Valencia, Editorial Prensa Valenciana, 2000-2001, pp 431-433.
- Azagra, J. (2001): *La urbanización en la periferia*. En: Furió, A. (dir.) *Historia de Valencia*. Valencia, Editorial Prensa Valenciana, 2000-2001, p. 439-440.
- Azagra, J. (1993): *Propiedad inmueble y crecimiento urbano: Valencia, 1800-1931*. Madrid, Síntesis.
- Báguena, M. J. (1991): *La incidencia en la lucha antituberculosa en la mortalidad de la población valenciana (1882-1914)*. En: Bernabeu, J. *El papel de la mortalidad en la evolución de la población valenciana*, Alicante, I. De Cultura Juan Gil Albert, pp 193-199.
- Báguena, J. M. (1999): *Algunos aspectos de la asimilación de la teoría del contagio animado en la España del siglo XIX*. *Cronos*, 2, pp 285-307.
- Báguena, J. M. (2001): *En el centro de la lucha antipalúdica: de la teoría miasmática a la teoría microbiana de la fiebre de los pantanos. El caso valenciano (1850-1900)*. En Barona, J. L.; Perdiguero, E. (eds.) *Medi ambient i salut. Una perspectiva històrica*. Sueca, SEC/Ajuntament de Sueca.
- Balaguer, E. Et. al., (1991): *La transición sanitaria española durante el período 1879/1919*. En: Livi Bacci, M., *Modelos regionales de transición demográfica en España y Portugal*. Alacant, J. Gil Albert/Seminari d'Estudis sobre la Població Valenciana, pp 137-156.
- Barona, C.; Martínez Pons, M. (1997): *Revisió de la situació higiènica dels cementeris de la província de València*, En: J. Bernabeu; J. X. Esplugues y E. Robles (eds.). *Higiene i salubritat en els Municipis Valencians*. València, Seminari

- d'Estudis sobre la Ciència/Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, pp 175-184.
- Barona, C. (1999): *Organización y profesionalización de la asistencia médica domiciliaria en los pueblos de la provincia de Valencia: 1854-1936*. En: *Políticas de salud en l'àmbit municipal valencià (1850-1936). Professionals, lluita antirràbica, higiene dels aliments i divulgació científica*. València, SEC/Universitat de València.
- Barona, C., Báguena, M.J., Barona, J.L., Lloret, J., Díaz, J.A. (2000): *Políticas de salud en l'àmbit municipal valencià (1850-1936)*, Seminari d'estudis sobre la ciència, València.
- Barona Vilar, C. (2006): *Las políticas de la salud. La sanidad valenciana entre 1855 y 1936*, València, Universitat de València.
- Barona, J.L. (1985): *Medicina i història de la ciència en l'obra d'Antoni Josep Cavanilles*. Revista: 000507 – Ullal, Volum: 7-8, 1985, pp 47-54.
- Barona, J. L. (1991): *El ejercicio profesional de la medicina*. En: *Historia de la medicina valenciana*. Valencia, Vicent García, 19, vol. III, pp 169-179.
- Barona, J.L. i Micó, J.A. (1992): *Cavanilles y los problemas sanitarios de la Ilustración*. Revista: 000470 – Saitabi, Volum: 42, Número: --- pp 117-133, 1992.
- Barona, J. L. (1994): *Ciencia e historia. Debates y tendencias en la historiografía de la ciencia*. Valencia, seminari d'Estudis sobre la Ciència.
- Barona, J. L. i Micó, J. A. (eds.), (1996): *Salut i malaltia en els municipis valencians*. València, Universitat de València/Seminari d'Estudis sobre la Ciència.
- Barona, J.L. i Micó, J. A. (1996): *Salut i malaltia en els municipis valencians*. Seminari d'Estudis sobre la Ciència, Trobades, tom 2, València.
- Barona, J. L. (1998): *Higiene i classe obrera a Espanya (1868-1939). Presentació*. En : *IV Trobades d'Història de la Ciència i de la Tècnica*. Alcoi/Barcelona, SCHCT, pp 267-269.
- Barona, J. L. (1998): *Higiene y sanidad en la sociedad valenciana en torno a 1900*. Congreso Nacional de Historia de la Medicina. Santiago de Compostela.
- Barona, J. L. i Barona Vilar, C. (1998): *L'epidèmia que mai va existir. València davant la febre groga del 1870*. Saitabi, 48, (1998), pp 333-355.
- Barona, J. L. i Lloret, J. (1998): *El moviment higienista i la classe obrera. Fets, valors i ideologia*. En: *IV Trobades d'Història de la Ciència i de la Tècnica*. Alcoi/Barcelona, SCHCT, pp 269-280.
- Barona, J. L. i Lloret, J. (1999): *La higiene dels aliments i els escorxadors. Dos aspectes de la higiene pública a la societat valenciana del període entresigles*. En: *Políticas de salud en l'àmbit municipal valencià (1850-1936). Professionals, lluita antirràbica, higiene dels aliments i divulgació científica*. València SEC/Universitat de València.
- Barona, J. L. (compilador) (1999): *Políticas de salud en l'àmbit municipal valencià (1850-1936). Professionals, lluita antirràbica, higiene dels aliments i divulgació científica*. València. SEC/Universitat de València,
- Barona, J. L. i Micó, J. A. (1999): *Salut i medi ambienten tres topografies mèdiques valencianes: Cavanilles (1795), Peset Vidal (1878) i Guillén Marco (1898)*. En: Bernabeu, J. ; Bujosa, F.; Vidal, J. M. *Clima, microbis i desigualtat social. De les topografies mèdiques als diagnòstics de salut*. Maó, Institut Menorquí d'Estudis.

- Barona, J.L., Bernabeu J., Moncho J. (1999): *Els recursos benefico-assistencials al País Valencià contemporani: una perspectiva espacial*. Trobades, tom IV, p 202.
- Barona, J. L. (2000): *La lotta contro la malattia e la morte nella Spagna mediterranea (1855-1944)*. En: Pozzi, L.; Tognotti, E. *Salute e malattia fra '800 e '900 in Sardegna e nei paesi dell'Europa mediterranea*. Sassari. Editrice Democratica Sarda.
- Barona Vilar, J.L. i altres (2000): *Polítiques de salut en l'àmbit municipal valencià (1850-1936)*, València, Seminari d'estudis sobre la ciència.
- Barona, J. L. i Micó, J. A.(2001): *Higiene i sanitat en la 'Geografia general del Reino de Valencia': la capital i el seu districte judicial*. En: Barona, J. L.; Perdiguero, E (eds.) *Medi ambient i salut. Una perspectiva històrica*. Sueca, SEC/Ajuntament de Sueca.
- Barona, J. L.; Lloret, J. (2001): *Les aigües públiques i la higiene urbana a la societat valenciana (1871-1931)*. En: Barona, J. L.; Perdiguero, E (eds.) *Medi ambient i salut. Una perspectiva històrica*. Sueca. SEC/Ajuntament de Sueca.
- Barona Vilar, J.L. (2002): *Salud, enfermedad y muerte. La sociedad valenciana entre 1833 y 1939*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- Barona, J. L. i Perdiguero, E.; (2002): *Salut i medi ambient: perspectives històriques*. En: Barona, J. L.; Perdiguero, E. (eds.) *Medi ambient i salut. Una perspectiva històrica*. Sueca, SEC/Ajuntament de Sueca.
- Barona Vilar J.L. (2004): *Hacer ciencia de la salud: los diagnósticos y el conocimiento científico de las enfermedades*, Panace@, Vol.V, nº 15, pp 37-44.
- Barona, J.L. i Micó, J.A. (2005): *La Sanidad en tiempos de Cavanilles*. En: *El legado de Cavanilles*. Ed. Ciudad de las Artes y las Ciencias S.A. pp. 135-153.
- Bassols, M. (1973): *Génesis y desarrollo del derecho urbanístico español, 1812-1956*. Madrid.
- Béguin, Émile (1853): *Voyage pittoresque en Espagne et en Portugal*, Paris, Belin-Leprieur et Morizot editeurs.
- Bellver, R. et al.(1993): *Valencia 1991: ciudad, población y sociedad*. Valencia, Ajuntament de València.
- Benavent, M. P. (2001): *Arroz y paludismo a través de la prensa médica valenciana (1880-1936)*. En Barona, J. L. i Perdiguero, E. (eds.) *Medi ambient i salut. Una perspectiva històrica*. Sueca, SEC/Ajuntament de Sueca.
- Beneito, A.(1996): *Aproximació a les fonts documentals per a l'estudi de la higiene i la malaltia dipositades als arxius d'Alcoi. Anys 1813-1936*. En: Barona, J.L., Micó, J. (eds.): *Salut i Malaltia en els Municipis Valencians*. València, SEC/Universitat de València, pp 77-84.
- Beneito, A.; Blay, F. X. (1998): *Influència de la premsa obrera alcoiana en la difusió i reivindicació de mesures higièniques i profilàctiques*. En : *IV Trobades d'Història de la Ciència i de la Tècnica*. Alcoi/Barcelona, SCHCT, pp 281-290.
- Beneito, A.; Blay, F. X.; Lloret, J. (eds.) (1999): *Beneficència i sanitat en els municipis valencians*. Alcoi, SEC/ACAC/CAEHA.
- Beneito, A.(1999): *Evolució dels establiments benèfico-assistencials a Alcoi*. En: Beneito, A. Blay, F. X. Lloret, J. (eds.) *Beneficència i sanitat en els municipis valencians*. Alcoi, SEC/ACAC/CAEHA.
- Beneito Lloris, A (2003): *Condicions de vida i salut a Alcoi durant el procés d'industrialització*. Universitat Politècnica de València.

- Bernabeu, J.; López Piñero, J. M. (1987): *Condicionantes de la mortalidad entre 1800 y 1930: higiene, salud y medio ambiente*. Boletín de la Asociación de la Demografía Histórica, 5, pp 70-79.
- Bernabeu, J. (1991): *El paper de la mortalitat en l'evolució de la població valenciana. Presentació*. En: *El papel de la mortalidad en la evolución de la población valenciana*. Alacant, J. Gil Albert/Seminari d'estudis sobre la població valenciana, pp 193-199.
- Bernabeu, J. (1995): *Enfermedad y Población*. Valencia, Seminari d'Estudis sobre la Ciència.
- Bernabeu, J. (1996): *La modernización demográfica valenciana, siglos XIX i XX*. En: Azagra, J.; Mateu, J.; Vidal, J. (eds.) *De la sociedad tradicional a la economía moderna*. Estudios de la Historia Valenciana Contemporánea. Alicante, Instituto Juan Gil Albert, pp 77-100.
- Bernabeu, J. (1996): *Transición sanitaria y evolución de la medicina (diagnóstico, profilaxis y terapéutica), 1885-1942*. En: *II Convegno dei giovani Studiosi del Problemi di Popolazione. Studi di Popolazione. Temi di Ricerca Nuova*. Roma.
- Bernabeu, J., Esplugues, J., Robles, E. (1997): *Higiene i salubritat en els municipis valencians (1813-1939)*, Seminari d'Estudis sobre la Ciència, Trobades, tom 3, Benissa. Seminari d'Estudis sobre la Ciència/Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta.
- Bernabeu, J.; Bujosa, F.; Vidal, J. M. (1999): *Clima, microbis i desigualtat social. De les topografies mèdiques als diagnòstics de salut*. Maó, Institut Menorquí d'Estudis.
- Bernabeu, J. (1999): *El pensament demogràfic dels higienistes espanyols en els anys de la transició, 1898-1947*. En: Carreras, A. *Et al. La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*. Barcelona, Universitat de Barcelona, Vol. 1, pp 361-371.
- Bernabeu Mestre, J. i D. Ramiro Fariñas, A. Sanz Gimeno, E. Robles González (eds), (2003): *El análisis histórico de la mortalidad por causas. Problemas y soluciones*, Revista de demografía histórica, XXI, I, segunda época, pp 167-193.
- Bernabeu J., Esplugues J., Pascual M., Terol V. (2008): *Salut i societat als municipis valencians: una perspectiva històrica*. Seminari d'Estudis sobre la Ciència, Trobades, Tom 8, Ontinyent.
- Bernat Martí, J.S. i M.A. Badenes Martín (eds), (1994): *Crecimiento de la población valenciana. Análisis y presentación de los censos demográficos (1609-1857)*, València, Edicions Alfons el Magnànim.
- Bernat, J. S.; Martí, R. (1996): *Fonts municipals per a l'estudi de les sèries vitals demogràfiques abans de la implantació del registre civil (1871)*. En: Barona, J. L.; Micó, J. *Salut i Malaltia en els Municipis Valencians*. València, S.E.C./Universitat de València, 1996, pp 27-50.
- Bernat Martí J.S. i M.A. Badenes Martín (eds), (1997): *El pensament demogràfic de Cavanilles: llums població i bon govern*. Cuadernos de Geografía, nº 62, pp 339-360, València.
- Blasco, R. (1983): *La premsa del País Valencià, 1790-1983*. València, Alfons el Magnànim.
- Blesa Duet, I.; Pons Alós, V. (1996): *Documentació i estructura sanitària a Xàtiva a través del fons 'Hospital' i la secció 'Sanitat-Beneficència' de l'Arxiu Municipal de Xàtiva*. En: Barona, J. L.; Micó, J. *Salut i Malaltia en els*

- Municipis Valencians*. València, S.E.C./Universitat de València, 1996, pp 51-66.
- Boira, J. V. (1992): *La ciudad de Valencia y su imagen pública*. Valencia, Universitat de València.
- Boira, J. V. (2001): *Los accesos a la ciudad: caminos, carreteras, estaciones y puertos*. En: Furió, A. (dir.) *Historia de Valencia*. Valencia, Editorial Prensa Valenciana, 2000-2001, pp 533-535.
- Boira, J. V. (2001): *Luz para la ciudad*. En : Furió, A. (dir.) *Historia de Valencia*. Valencia, Editorial Prensa Valenciana, 2000-2001, pp 530-531.
- Bolufer, M. (1993): *La lactancia asalariada en Valencia a finales del siglo XVIII*. *Saitabi*, 43, pp 251-268.
- Calatayud, S. (2001): *El nacimiento de la propiedad*. En: Furió, A. (dir.) *Historia de Valencia*. Valencia, Editorial Prensa Valenciana, 2000-2001, pp 429-431.
- Campos, R. (1995): *La sociedad enferma. Higiene y moral en España en la segunda mitad del siglo XIX y principios del XX*. *Hispania*, 55, pp 1093-1112.
- Campos, R. (1998): *La higiene y el PSOE (1882-1902)*. En: *IV Trobades d'Història de la Ciència i de la Tècnica*. Alcoi/Barcelona, SCHCT, pp 291-298.
- Canet, M. A.; Martínez, F.; Valor, J. (1996): *La institucionalització de la salut pública a València: dels laboratoris químic i bacteriològic a l'Institut Municipal d'higiene*. En: Barona, J. L.; Micó, J., *Salut i Malaltia en els Municipis Valencians*. València, S.E.C./Universitat de València, pp 51-66.
- Carasa, P. (1985): *El sistema hospitalario español en el siglo XIX. De la asistencia benéfica al modelo sanitario actual*, Valladolid.
- Carasa, P. (1990): *La pobreza y la asistencia en la historiografía española contemporánea*, *Hispania*, 176, pp 1475-1503.
- Carrasco, R. (1994): *La prostitution en Espagne. De l'époque des rois catholiques à la I République*. Besançon, Annales Littéraires de l'Université de Besançon.
- Carreras, A. (1991): *Miasmas y Retrovirus*. Barcelona. Fundació Uriach.
- Carreras, A. (1993): *Las leproserías y los hospitales de apestados*. *El Médico*, vol. 489, pp 223-230; vol. 490, pp 235-242.
- Carrillo, J. L. (ed.) (1998): *La crisis de 1998 en la Medicina*. *Dynamis*, 18, pp 21-314.
- Carrillo, J.L.(ed.) (1996): *Entre Sevilla y Madrid. Estudios sobre Hauser y su entorno*. Sevilla, A. Pinelo.
- Carrillo, J. L. (1996): *Problemas de salud. Regeneracionismo y saneamiento en Sevilla: la obra sanitaria de Francisco Laborde y Winthuysen (1853-d.1923)*. En: Carrillo, J. L.(ed.) . *Entre Sevilla y Madrid. Estudios sobre Hauser y su entorno*. Sevilla, A. Pinelo.
- Carrillo, J. L. Personaje: (1996): *Felipe Hauser y Klober*. *Medicina e Historia*, vol. 63.
- Carrillo, J. L.(1998): *La salud en la ciudad: Sevilla ante la crisis finisecular*. *Dynamis*, 18, pp 181-205.
- Castellano, P. L. (1998): *Los modelos explicativos del proceso salud-enfermedad: los determinantes sociales*. En: Martínez, F. et al. *Salud Pública*. Madrid, McGraw-Hill-Interamericana.
- Cerdá, Manuel et als (1988): *Historia del pueblo valenciano*, 3 toms, València, Levante.
- Cerdá, M. (2001): *La conflictividad laboral y los inicios del asociacionismo obrero*. En: Furió, A. (dir.) *Historia de Valencia*. Valencia, Editorial Prensa Valenciana, 2000-2001, pp 539-540.
- Cerdá, M. (2001): *La vivienda popular*. En: Furió, A. (dir.) *Historia de Valencia*. Valencia, Editorial Prensa Valenciana, 2000-2001, pp 542-544.

- Cerdá, M. (2001): *Las clases populares ante el nuevo orden burgués*. En: Furió, A. (dir.) *Historia de Valencia*. Valencia, Editorial Prensa Valenciana, 2000-2001, pp 463-464.
- Cerdá, M.; Trescolli, O. (2001): En: *Las condiciones de trabajo y el nivel de vida*. En: Furió, A. (dir.) *Historia de Valencia*. Valencia, Editorial Prensa Valenciana, 2000-2001, pp 541-542.
- Cid, F. (1988): *La naixença del 'Laboratorio Microbiològic Municipal' en el marc de l'Exposició de Barcelona en 1888*, Metge i Societat, pp 37-38.
- Corbin Ferrer, M^a del Pilar (1980): *La beneficència en Valencia en el siglo XIX. La gran asociació de beneficència domiciliaria de Nuestra Señora de los Desamparados*, Valencia, Ayuntamiento de Valencia.
- Cuendias, MM. i Féréal V. *L'Espagne pittoresque, artistique et monumentale*, Paris, librairie ethnographique.
- Díez Rodríguez, F. (1990): *Viles y mecánicos. Trabajo y sociedad en la Valencia preindustrial*, València, Ed Alfons el Magnànim.
- Díez Rodríguez, F. (1993): *La sociedad desasistida. El sistema benéfico asistencial en la Valencia del siglo XIX*. Diputació de València. València.
- Esplugues, J.X.; Giner, J. (1999): *Descripció de l'evolució històrica de l'assistència benèfica a Benissa (Marina Alta)*. En: Beneito, A.; Blay, F. X.; Lloret, J. (eds.) *Beneficència i sanitat en els municipis valencians*. Alcoi, SEC/ACAC/CAEHA,.
- Esplugues, J.X.; Mengual, A. (2001): *Dénia en la primera meitat del segle XX. Intervencions higièniques i mediambientals en la capital del Marquèsat*. En: Barona, J. L.; Perdiguero, E. (Eds.) *Medi ambient i salut. Una perspectiva històrica*. Sueca, SEC/Ajuntament de Sueca.
- Ferrater, M. A.; Terol, V. (1996): *Malalties i població al País Valencià: la Ribera del Xúquer, 1819-1910*. En: Barona, J. L.; Micó, J. *Salut i Malaltia en els Municipis Valencians*. València, S.E.C./Universitat de València, pp 51-66.
- Figueras Pacheco, F. (1951): *Hospital Provincial de Alicante: pasado presente y futuro de su obra benéfico-asistencial*, Alicante, Mari Montañana.
- Franch Benavent, R. (2005): *La intervenció de la Junta de Comercio de Valencia en la Política arrocera de la monarquia en la segunda mitad del siglo XVIII: Los informes emitidos sobre la naturaleza de las Tierras de la Ribera del Xúquer*. Revista de Historia Moderna, n° 23, pp 391-414.
- Furió, A. (1995): *Història del País Valencià*. València, Edicions Alfons el Magnànim.
- Furió Martínez, E.; Gil Fatás, G. (1996): *Documentación existente en el Archivo Municipal de Valencia, relacionada con la sanidad, en el período comprendido entre 1813 y 1936*. En: Barona, J. L.; Micó, J. *Salut i Malaltia en els Municipis Valencians*. València, S.E.C./Universitat de València, pp 11-26.
- Fuster, J. (1962): *Nosaltres els valencians*. Barcelona, Edicions 62.
- García Gómez, J; Martínez Fernández, J. (1995): *La huerta de Valencia*. Valencia, Ajuntament de València.
- Garrán Martínez, José M^a (2004): *La prohibición de la mendicidad. La controversia entre Domingo de Soto y Juan de Robles en Salamanca (1545)*, Ediciones Universidad de Salamanca.
- Gayano Lluch, Rafael (1948): *Valencia retrospectiva. Estampas de la ciudad*, Valencia, Biblioteca Valenciana de Divulgación Histórica.
- Giralt, E.; Balcells, A.; Termes, J. (1967): *Els moviments socials a Catalunya, al País valencià i a les illes*. Barcelona.
- Gautier, Théophile (1853): *Wanderings in Spain*, London, Ingram Cooke and Co.

- Granjel, L. S. (1972): *Legislación sanitaria española del siglo XIX*. Cuadernos de Historia de la Medicina Española, 11, pp 255-307.
- Guereña, J. L. (1994): *La réglementation de la prostitution en Espagne aux XIXe-XXe siècles*". En: CARRASCO, R. *La prostitution en Espagne. De l'époque des rois catholiques à la I République*. Besançon, Annales Littéraires de l'Université de Besançon, pp 229-257.
- Guía de arquitectura de la provincia de Alicante*. www.ua.es.
- Guillem, I. (1999): *La casa de expósitos de Alicante*. En: Beneito, A.; Blay, F. X.; Lloret, J. (eds.) *Beneficència i sanitat en els municipis valencians*. Alcoi, SEC/ACAC/CAEHA.
- Guillem, I.; Paternina, M. J. (1999): *Los laboratorios de la casa de socorro de Alicante*. En: Beneito, A.; Blay, F. X.; Lloret, J. (eds.) *Beneficència i sanitat en els municipis valencians*. Alcoi, SEC/ACAC/CAEHA.
- Hernández, T. (2001): *El impacto del ferrocarril*. En: Furió, A. (dir.) *Historia de Valencia*. Valencia. Editorial Prensa Valenciana, 2000-2001, pp 456-457.
- Hernández, T. (2001): *El marques de Campo*. En: Furió, A. (dir.) *Historia de Valencia*. Valencia. Editorial Prensa Valenciana, 2000-2001, pp 454-457.
- Hernández, T. (2001): *Los orígenes de la banca valenciana*. En: Furió, A. (dir.) *Historia de Valencia*. Editorial Prensa Valenciana, 2000-2001, pp 453-455.
- Hospital Real y General de Valencia (1948): *Pasado presente y futuro de su obra benéfica social*. Valencia.
- Huertas, R.; Campos, R. (eds.) (1992): *Medicina social y movimiento obrero en España (siglos XIX y XX)*. Madrid, Fundación de Investigaciones Marxistas.
- Huertas, R. (1995): *Organización sanitaria y crisis social en España*. Madrid, Fundación de Investigaciones Marxistas.
- Irles, M. A.; Báguena, M. J. (1996): *La higiene pública municipal en Valencia durante la epidemia de cólera de 1860*. En: Barona, J. L.; Micó, J. *Salut i malaltia en els municipis valencians*. València, S.E.C./Universitat de València, p 141-152.
- Jordá, C.; Bonilla, M. (1988): *Aproximación a las primeras etapas del abastecimiento de aguas potables en Valencia*. En: *I Congrés d'Història de la Ciutat de València*. València, Ajuntament de València.
- Jordá, C.; Bonilla, M. (1988): *Una aportación al estudio de la evolución del alcantarillado en Valencia*. En: *I Congrés d'Història de la Ciutat de València*. València, Ajuntament de València.
- Livi Bacci, M. (1991): *Modelos regionales de transición demográfica en España y Portugal*. Alacant, J. Gil Albert/Seminari d'Estudis sobre la Població Valenciana.
- Livianos L., Ciscar C., García A., Heiman C., Luengo M.A., Tropé H. (2006): *El manicomio de Valencia del siglo XV al XX*. València. Ajuntament de València.
- Llopis, J. (2000): *El concepto de riesgo a través de los textos médico-sanitarios valencianos de finales del siglo XIX y principios del XX (1850-1936)*. Tesis de licenciatura mecanografiada.
- Llorens, S.; Verdú, C. (1996): *Descripción y estudio documental de los fondos de Sanidad 1804-1936 del Archivo Municipal de Alicante*. En: Barona, J. L.; Micó, J. *Salut i malaltia en els Municipis Valencians*. València, S.E.C./Universitat de València, pp 85-114.
- Llorens, S.; Navarro, A. (2001): *Descripción del fondo documental de aguas (1800-1941) en el Archivo Municipal de Alicante*. En: Barona, J. L.; Perdiguer, E. *Medi ambient i salut. Una perspectiva històrica*. Sueca, S.E.C./ Ajuntament de Sueca.

- Lloret, J.; Hernández, V. (1996): *Estudi de la mortalitat a Alcàsser (1875-1936)*. En: Barona, J. L.; Micó, J. *Salut i malaltia en els Municipis Valencians*. València, S.E.C./ Universitat de València, pp 153-166.
- Lloret, J. (1999): *Aspectes benèfic-assistencials en una població de la Ribera Baixa: Cullera durant la segona meitat del segle XIX*. En: Beneito, A.; Blay, F. X.; Lloret, J. (eds.) *Beneficència i sanitat en els municipis valencians*. Alcoi SEC/ACAC/CAEHA.
- López Piñero, J. M. (1984): *Mateo Seoane y la introducción en España del Sistema Sanitario Liberal (1791-1870)*. Madrid, Ministerio de Sanidad y Consumo.
- López Piñero, J. M.; Navarro, J. (1994): *Los estudios sobre la salud pública en la ciudad de Valencia (1880-1900) de Constantino Reig*. Valencia, Ayuntamiento de Valencia.
- López Piñero J. M. (1998): *Orígenes históricos del colegio oficial de médicos de Valencia. Estudios sobre la profesión médica en la sociedad valenciana (1329-1898)*, Ajuntament de València.
- López Piñero J.M. (2003): *Clásicos valencianos de la salud pública*, Valencia, Cátedra de eméritos.
- López Piñero, J.M. (2004): *La medicina y las ciencias biológicas en la historia valenciana*, València, Ajuntament de València.
- López Piñero, J.M. i M.L. Terrada Ferrandis (2005): *Introducción a la terminología médica*. 2ª edición, Barcelona, Ed Masson.
- López Piñero, J.M. (2009): *El Hospital de Ignosents, Folls e orats(1409-1512) y la medicina valenciana durante el siglo XV*, València, Ajuntament de València.
- Madrid, F. *La prensa anarquista y anarco-sindicalista en España desde la I Internacional hasta el final de la Guerra Civil*. Barcelona, Universitat de Barcelona, 1988.
- Maraver Eyzaguirre «*El termalismo y culto a las aguas en la Prensa médica Española*» (1992): Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Hf Antigua, t. V, pp 195-210.
- Marks, H. M., (1994): *Fatal Years: An Introduction to the Symposium*, *Bull. Hist. Med.*, 68, 86-94.
- Martínez Navarro, J. F. (1994): *La salud pública como referencia histórica*. *Rev. San-Hig. Púb.* 68, pp1-4.
- Martínez Gallego, F. A. (2001): *De la ciudad de los campanarios a la urbe de chimeneas*. En: Furió, A. (dir.) *Historia de Valencia*. Valencia, Editorial Prensa Valenciana, 2000-2001, pp 529-530.
- Martínez Gallego, F. A. (2001): *Vientos de progreso: la industria y el comercio a mediados del Ochocientos*. En: Furió, A. (dir.) *Historia de Valencia*. Valencia, Editorial Prensa Valenciana, 2000-2001, pp 460-462.
- Martínez San Pedro, R. (1974): *Historia de los Hospitales en Alicante*, Alicante, Instituto de estudios alicantinos.
- Mateu Tortosa, E. (1987): *Arroz y paludismo. Riqueza y conflictos en la sociedad valenciana del siglo XVIII*, València, Edicions Alfons el Magnànim.
- Méndez Aparicio, Juan Antonio (2008): *Memoria de las aguas minero-medicinales españolas (siglos XIX y XX)*, Madrid, Balnea nº 3, Publicaciones Universidad Complutense de Madrid.
- Micó, J. A. (1996): *Morir a Xert (1852-1884). Aproximación al estudio de los diagnósticos de muerte en una comunidad rural del Baix Maestrat*. En: Barona, J. L.; Micó, J. *Salut i malaltia en els Municipis Valencians*. València, S.E.C./ Universitat de València, pp 239-248.

- Micó Navarro J.A. i A. Soler Sáiz (eds.) (1997): *El balneario de Bellús en los siglos XVIII y XIX, a través de los tratados de Hidrología Médica*, Asclepio, vol XLIX, fasc 1, pp 181-192. Centro de estudios históricos, Consejo superior de investigaciones científicas-Madrid.
- Miranda Montero, M.J. (1984): «*Los balnearios valencianos: el declinar de una forma de ocio*», Cuadernos de Geografía 34, pp 81-96.
- Miranda, M.J. (1997): *Política y práctica del ocio a fines el siglo XVIII*, Cuadernos de Geografía, 62, pp 623-635.
- Modesto Alapont, J.R. (2008): *Tierras y colonos. La gestión agraria del Hospital General de Valencia (1780-1860)*, València, Universitat de València.
- Molero, J.; Jiménez, I. (2000): *Salud y burocracia en España. Los cuerpos de Sanidad Nacional (1855-1951)*. *Revista Española de Salud Pública*, 74 (monográfico), pp 45-79.
- Molero, J. (2001): *Tuberculosis, beneficencia y clase obrera en el Madrid de la Restauración*?. En : Huertas, R. *La higiene madrileña y sus instituciones (1875-1923)*. Madrid, CAM.
- Narbona Arnau, B. i V. Tormo Alfonso (eds.) (2008): *Historia del Santo Hospital General de Valencia (1512-1990)*, Valencia.
- Navarro, J. (1991): *La sanidad municipal*. En: *Historia de la medicina valenciana*. Valencia, Vicent García, 1991, Vol. III, pp159-168.
- Navarro, J. (1996): *La organización de los servicios de higiene municipal en Valencia (1881-1931)*. En: Barona, J. L.; Micó, J. *Salut i malaltia en els Municipis Valencians*. València, S.E.C./ Universitat de València, pp167-182.
- Navarro, F. J. (1998): *Neomalthusianismo y clase obrera en la cultura anarquista española*. En: *Actes de les V Trobades de la Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica*. Alcoi, Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, pp 317-327.
- Nogales Espert, Amparo (1997): *La sanidad municipal en la Valencia foral moderna (1479-1707)*, València, Ajuntament de València.
- Obiol Menero, E.M. (1988): *Los balnearios de Castellón. El primer turismo conocido en el Norte del País Valenciano*. Valencia, Cuad. de Geog- 43- pp 55-81.
- Obiol Menero, E.M. (1994): *Desecaciones, arroz y demografía en el s. XIX. El caso de «els Estanys» de Almenara*. Valencia, Cuad. de Geog -55- pp 109-120.
- Olaso Sendra, V. (1988): *L'Hospital de San Marc de Gandia, una institució per a pobres malalts*, Gandia, C.E.I.C. «Alfons el Vell».
- Oliver, A. (1999): *Els serveis de beneficència municipal a la ciutat d'Alacant (1880-1890). Un estudi de la seua reglamentació*. En: Beneito, A.; Blay, F. X.; Lloret, J. (eds.) *Beneficència i sanitat en els municipis valencians*. Alcoi, SEC/ACAC/CAEHA.
- Oliver, A. (2001): *El sanejament del port d'Alacant: un projecte per a la recuperació del medi ambient de la ciutat*. En: Barona, J. L.; Perdiguero, E. *Medi ambient i salut. Una perspectiva històrica*. Sueca, S.E.C./ Ajuntament de Sueca.
- Paredes Alonso, F.J. (1991): *Pascual Madoz, 1805-1870. Libertad y progreso en la monarquía isabelina*, Pamplona, EUNSA.
- Pascual, M. (2001): *El estado de salud de la población alicantina a partir de los legajos de beneficencia y sanidad del Archivo Municipal de Alicante*. En: Barona, J. L.; Perdiguero, E. *Medi ambient i salut. Una perspectiva històrica*. Sueca, S.E.C./ Ajuntament de Sueca.
- Perdiguero, E. (1988): *Las topografías médicas en la España del siglo XIX. 'Estudio sobre la topografía médica de Alicante' (1883) de E. Manero Molla*. En: *Actas*

- del VIII Congreso Nacional de Historia de la Medicina*. Murcia. Universidad de Murcia, pp 263-279.
- Perdiguero, E. (1995): *Popularización de la Higiene en los manuales de economía doméstica en el tránsito de los siglos XIX al XX* En: Barona, J. L. (ed.) *Malaltia i cultura*, Valencia: Seminari d'Estudis sobre la Ciència, pp 225-250.
- Perdiguero, E. (1997): *Problemas de salud e higiene en el ámbito local*. En: Bernabeu, J. Espluges, J. X. Y Robles, E. (eds.) *Higiene i salubritat en els municipis valencians (1813-1939)*. Benissa, Seminari d'Estudis sobre la Ciència/Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, pp 17-41.
- Perdiguero, E.; Bernabeu, J. (1997): *Burlarse de lo cómico nacido de la tontería humana: el papel otorgado a la población por la divulgación higiéno-sanitaria durante la restauración*. En: Montiel, L.; Porras, I. (eds.) *De la Responsabilidad Individual a la Culpabilización de la Víctima*. Madrid, Doce Calles, pp 55-66.
- Perdiguero, E.; Bernabeu, J. (1999): *La gota de leche en Alicante*. En: Beneito, A.; Blay, F.X.; Lloret, J. (eds.) *Beneficència i sanitat en els municipis valencians*. Alcoi, SEC/ACAC/CAEHA.
- Perdiguero, E. (2000): *Modificando i comportamenti della popolazione: conquiste e resistenze*. En: POZZI, L.; TOGNOTTI, E. *Salute e malattia fra '800 e '900 in Saregna e nei paesi dell'Europa mediterranea*. Sassari, Editrice Democratica Sarda.
- Perdiguero, E. (2001): *Medio ambiente y paludismo: la Vega Baja del Segura en el primer tercio del siglo XX*. En: Barona, J. L.; Perdiguero, E. (eds.) *Medi ambient i salut. Una perspectiva històrica*. Sueca, SEC/Ajuntament de Sueca.
- Pérez, F. (1927): *La Villa y Corte de Madrid en 1850, Crónica retrospectiva de hace tres cuartos de siglo*. Madrid.
- Pérez Juan, J.A.(2005): *Centralismo y descentralización. Organización y modelos territoriales en Alicante (1812-1874)*, Madrid, Ministerio de administraciones públicas.
- Pérez Ledesma, M. (1986): *La Comisión de Reformas Sociales y la cuestión social durante la Restauración*. En: *Cuatro siglos de Acción Social: de la beneficencia al bienestar social*. Madrid, Siglo XXI.
- Pérez Moreda, V.; Reher, D. S. (1988): *Demografía histórica en España*. Madrid. El Arquero.
- Pérez Puchal, P. (1972): *La población del país valenciano hasta la época estadística*. Cuadernos de Geografía nº 10, pp 1-30.
- Peset M., Peset J.L. (1972): *Muerte en España. Política y sociedad entre la peste y el cólera*, Madrid, Seminario y ediciones, S.A.
- Pons Alós, V. (1987): *Archivo del Hospital «Major de pobres» de Xàtiva*. Arxius valencians 5. València: Conselleria de Cultura, Educació i Ciència.
- Pons, A.; Serna, J. (2001): *El burgués y las clases peligrosas*. En: Furió, A. (dir.) *Historia de Valencia*. Valencia, Editorial Prensa Valenciana, 2000-2001, pp 473-475.
- Pons, A.; Serna, J. (2001): *La casa y la vivienda doméstica*. En: Furió, A. (dir.) *Historia de Valencia*. Valencia, Editorial Prensa Valenciana, 2000-2001, pp 468-470.
- Pons, A.; Serna, J. (2001): *La prensa y los grupos de interés*. En: Furió, A. (dir.) *Historia de Valencia*. Valencia, Editorial Prensa Valenciana, 2000-2001, pp 447-449.

- Pons, A.; Serna, J. (2001): *Ayuntamiento y negocios*. En: FURIÓ, A. (dir.) *Historia de Valencia*. Valencia, Editorial Prensa Valenciana, 2000-2001, pp 444-446.
- Pons, A.; Serna, J. (1984): *La Sociedad Económica de Amigos del País y la Organización de la Beneficencia pública en Valencia: 1801-1815*. En: *Les espagnols et Napoléon*. Aix-en-Provence.
- Pons, A.; Serna, J. (1992): *La ciudad extensa*. Valencia, Diputación de Valencia.
- Prats, Ll. (1996): *La Catalunya rànica*. Barcelona, Alta Fulla.
- Riera, J. (1983): *Estudios y documentos sobre arroz y paludismo en Valencia (s. XVIII)*. Valladolid.
- Riera, J. (1984): *Epidemias y paludismo en la España Ilustrada*. Valladolid, Universidad de Valladolid.
- Riera, J. I J. Grandas-Juevas (1988) *Epidemias y paludismo en la Ribera del Júcar. Una topografía médica del siglo XVIII*, Universidad de Valladolid, Secretariado de publicaciones.
- Ritter, G. *El estado Social. Su origen y desarrollo en una comparación internacional*. Madrid, 1991.
- Roca, A. (1988): *Història del laboratori municipal de Barcelona de Ferran a Turró*. Barcelona.
- Ródenas, C. (2001): *La Caja de Ahorros y el Banco de Valencia*. En: Furió, A. (dir.) *Historia de Valencia*. Valencia, Editorial Prensa Valenciana, 2000-2001, pp 526-528.
- Ródenas, C. (2001): *Las grandes sociedades y la banca*. En: Furió, A. (dir.) *Historia de Valencia*. Valencia, Editorial Prensa Valenciana, 2000-2001, pp 525-526.
- Rodríguez Ocaña, E. (1987): *La constitución de la Medicina Social como disciplina en España, 1882-1923*. Madrid.
- Rodríguez Ocaña, E., (1992): *Por la salud de las naciones. Higiene Microbiología y Medicina Social*. Madrid, Akal.
- Rodríguez Ocaña, E., (1995): *Medicina y epidemias. De la racionalización del mito al mito de la racionalización*. En Barona, J. L. (ed.) *Malaltia i cultura*. València, Seminari d'Estudis sobre la Ciència, pp 207-224.
- Rodríguez Ocaña, E.; Bernabeu, J., (1995): *La introducción de los métodos cuantitativos en la sanidad española: un recorrido desde la higiene a la epidemiología*, En: *V Encuentro Marcelino Pascua sobre la epidemiología y la estadística*. Granada.
- Rodríguez Ocaña, E. (1996): *Una medicina para la infancia*, en: Borràs, J. M. (ed.) *Historia de la infancia en la España contemporánea (1834-1936)*. Madrid, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales/Fundación Germán Sánchez Ruipérez, pp 149-192.
- Rodríguez Ocaña, E. (1999): *La construcción de la salud infantil. Ciencia, medicina y educación en la transición sanitaria en España*, *Historia Contemporánea*, 18, pp 19-52.
- Rodríguez Sánchez, Juan Antonio (2007): *Agua que aún mueve molino: aproximación a la historia balnearia*, *Anales de Hidrología Médica*, vol 2, pp 9-26.
- Ruíz Rodrigo, C, i I. Palacio Lis (1995): *Pauperismo y educación siglos XVIII y XIX. Apuntes para una historia de la educación social de España*, València, Universitat de València.
- Salavert, V. L.; Navarro Pérez, L. (1992): *La sanitat municipal a València (segles XIII-XX)*. València, Alfons el Magnànim.
- Sánchez Ferré, Josep (1992): *Guía de Establecimientos Balnearios de España*, Madrid, MOPT.

- Sánchez Ferré, Josep. (2000): *Historia de los balnearios en España arquitectura-patrimonio-sociedad*, en López (coord.) *Panorama actual de la Aguas Minerales y Minero-medicinales en España*, pp 213-230. Madrid.
- Sánchez Ferré, Josep *Panorama actual de las aguas mineromedicinales en España*, Historia de la arquitectura balnearia IGME.
- Sanchis Guarner, M. (1997): *La ciutat de València. Síntesi d'història i de geografia urbana*. 6ª ed., València, Generalitat Valenciana. Ajuntament de València Universitat de València.
- Sanmartín Arce, Ricardo (1982): *La Albufera y sus hombres*, Madrid, Akal Universitaria.
- Seijó Alonso, F.G. (1978): *Balnearios y aguas medicinales de Castellón, Valencia y Alicante*, Alicante, Ediciones Seijo.
- Sena Alonso, E. (1988): *El pasado el presente y el futuro del abastecimiento de agua a la ciudad de Valencia*. En: *I Congrés d'Història de la Ciutat de València*. València, Ajuntament de València.
- Sempere Corbí, J. (1959): *Cómo nació, cómo era, cómo funcionaba El Hospital dels Folls, de Sancta María dels ignoscents. Discurso leído en su recepción por el académico electo Prof. Dr. D. Jorge Sempere Corbí y contestación por el Ilmo. Sr. Dr. D. Leopoldo López Gómez académico numerario y vice-presidente de la corporación*, Valencia, Real Academia de Medicina de Valencia.
- Serna, J. (1988): *Presos y pobres en la España del XIX. La determinación social de la marginación*. Barcelona.
- Sobrevía Clavera, A. (2004): *El cultivo del arroz de secano en Cataluña (1778-1839). Una propuesta agronómica al problema del paludismo*, Asclepio, Vol. LVI-2, pp 169-196.
- Swaan, A. (1992): *A cargo del Estado*. Barcelona, Ed. Pomares Corredor.
- Teixidor, Mª Jesús (2001): *L'entorn geogràfic del barri de la Universitat*. En: Roselló, V. (ed.) *La Universitat i el seu entorn urbà*, València, Universitat de València.
- Tomas y Valiente, F. (1989): *El marco político de la desamortización en España*. Ariel. Barcelona.
- Trénor, M. (1988): *Las infraestructuras del abastecimiento de agua a la ciudad de Valencia*. En: *I Congrés d'Història de la Ciutat de València*. València, Ajuntament.
- Tuñón de Lara M. (2000): *La España del siglo XIX. Volumen I*, Madrid, Ediciones Akal.
- Urtega, L. (1976): *Miasmas, miseria y microbios. Las topografías médicas y el estado del medio ambiente en el siglo XIX*. Barcelona, Geocrítica.
- Vilar Devís, M. (1996): *El Hospital General en la Valencia Foral Moderna (1600-1700)*, Valencia, Edición del Ayuntamiento de Valencia.
- Villares, Ramón i A. Bahamonde (2003): *El mundo contemporáneo. Siglos XIX y XX*, 2 ed, Madrid, Santillana.

3. BIBLIOGRAFIA ADDICIONAL

Podem trobar més informació sobre els balnearis consultant els fons bibliogràfics de la Universtat Complutense de Madrid:

Bellús:

Memòries de l'establiment de Bellús corresponents als anys: 1838, 1846, 1848, 1855, 1860, 1861, 1863, 1864, 1868, 1871, 1872, 1877, 1878, 1879, 1880, 1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1900, quinquenni 1913 a 1917.

Benimarfull:

Memòries de l'establiment de Benimarfull corresponents als anys: 1848, 1861, 1866, 1868, 1872, 1877, 1878, 1879, 1880, 1883, 1885, 1887, 1889, 1890, 1891, 1895, 1897, 1898, 1900, 1904.

Busot:

Memòries de l'establiment de Busot corresponents als anys: 1838, 1839, 1844, 1848, 1849, 1860, 1861, 1862, 1863, 1864, 1865, 1866, 1868, 1871, 1872, 1873, 1876, 1877, 1878, 1879, 1880, 1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1888, 1894, 1896, 1897, 1898, quinquenni (1894-1898).
Dissertacions de Busot: Agustín Alcon (1815), Carlos Molina (1817), Juan de Mata Casaña (1838), José Ferrer (1838), José Abades Rezano (1838), José Batllesi Torres Amat (1838), Mariano González Samano (1838), Francisco Javaloyes Pico (1838).

Catí:

Memòries de l'establiment de l'Avellà corresponents als anys: 1860, 1871.

Montanejos:

Memòries de l'establiment de Montanejos corresponents als anys: 1867, 1868, 1877, 1880.

Salinetas de Novelda:

Memòries de l'establiment de Salinetas de Novelda corresponents als anys: 1858, 1860, 1861, 1862, 1863, 1865, 1866, 1868, 1869, 1871, 1872, 1876, 1877, 1878, 1879, 1880, 1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1886, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1895, 1896, 1897.

Santa Ana:

Memòries de l'establiment de Santa Ana corresponents als anys: 1871, 1873, 1875, 1877, 1878, 1879, 1880, 1881, 1882, 1883, 1884, 1886, 1888, 1889, 1891, 1893, 1895, 1896, 1898.

Set Aigües:

Memòries de l'establiment de Set Aigües corresponents als anys: 1866, 1868, 1876, 1877, 1879, 1882, 1884, 1886, 1889, 1891, 1897.

Vilavella:

Memòries de l'establiment de Vilavella corresponents als anys: 1822, 1829, 1860, 1861, 1862, 1864, 1866, 1868, 1871, 1872, 1877, 1880, 1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1891, 1892, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1900, 1901, quinquenni de 1919 a 1923. Dissertacions de Vilavella: Luís Bertran (1829), Joaquín Tudela (1829) Juan de Mendoza (1829), Juan Avellan (1829), José Cisternes Margarit (1829), Francisco Diez Serrano (1829), Vicente Huesa (1849).

Xulilla:

Memòries de l'establiment de Xulilla corresponents als anys: 1850, 1860, 1861, 1866, 1878, 1880, 1881, 1882, 1883, 1884, 1899.

ÍNDIX DE TAULES

Taula 1- Comparació de les dades econòmiques de les tres províncies en rs (elaboració pròpia)	60
Taula 2- Taula d'ingressos que tenia la Beneficència, en les tres províncies, expressada en percentatges (elaboració pròpia).....	61
Taula 3- Taula de despeses que tenia la Beneficència, en les tres províncies, expressada en percentatges (elaboració pròpia).....	63
Taula 4- Ingressos i despeses de la Beneficència en els diversos pobles de la província d'Alacant, on Madoz dona constància que hi havia alguna mena d'establiment benèfic (elaboració pròpia).....	66
Taula 5- Ingressos de la Beneficència de la província d'Alacant en % (elaboració pròpia)	69
Taula 6- Despeses de la Beneficència de la província d'Alacant en % (elaboració pròpia)	71
Taula 7- Rendes de l'Hospital de Sant Joan de Déu d'Alacant, que corresponen a l'any 1842 (elaboració pròpia).....	78
Taula 8- Despeses de l'Hospital de Sant Joan de Déu d'Alacant, que corresponen a l'any 1842 (elaboració pròpia).....	78
Taula 9- Rendes de la Casa de la Misericòrdia, que corresponen a l'any 1842, procedents de la taula de la Beneficència provincial d'Alacant (elaboració pròpia)	82
Taula 10- Despeses de la Casa de la Misericòrdia, que corresponen a l'any 1842, procedents de la taula de la Beneficència provincial d'Alacant (elaboració pròpia)	83
Taula 11- Rendes de la Casa de Maternitat, que corresponen a l'any 1842, procedents de la taula de la Beneficència provincial d'Alacant (elaboració pròpia)	85
Taula 12- Despeses de la Casa de Maternitat, que corresponen a l'any 1842, procedents de la taula de la Beneficència provincial d'Alacant (elaboració pròpia)	85
Taula 13- Rendes de l'Hospital de la Ntra. Senyora dels Desemparats d'Alcoi de l'any 1842, segons Madoz (elaboració pròpia).....	89
Taula 14- Despeses de l'Hospital de la Ntra. Senyora dels Desemparats d'Alcoi de l'any 1842, segons Madoz (elaboració pròpia).....	89
Taula 15- Rendes de la Casa-Hospital de Beneficència de Callosa d'En Sarrià, l'any 1842, segons Madoz (elaboració pròpia)	91
Taula 16- Despeses que hi havia en la Casa-Hospital de Beneficència de Callosa d'En Sarrià, l'any 1842, segons Madoz (elaboració pròpia)	91
Taula 17- Rendes de l'any 1842 de l'Hospital d'Elda, segons Madoz (elaboració pròpia)	93
Taula 18- Despeses de l'any 1842 de l'Hospital d'Elda, segons Madoz (elaboració pròpia)	93
Taula 19- Rendes de la Casa de Beneficència d'Elx, reflectides en la descripció de la ciutat d'Elx (elaboració pròpia)	94

Taula 20- Rendes de la Casa de Beneficència d'Elx, reflectides en la taula de la Beneficència de la província d'Alacant, en el Diccionari (elaboració pròpia)	94
Taula 21- Despeses de la Casa de Beneficència d'Elx, l'any 1842, segons Madoz (elaboració pròpia)	95
Taula 22- Rendes de l'Hospital de Caritat Sant Joan de Déu d'Oriola, l'any 1842, segons Madoz (elaboració pròpia)	97
Taula 23- Despeses de l'Hospital de Caritat Sant Joan de Déu d'Oriola, l'any 1842, segons Madoz (elaboració pròpia)	97
Taula 24- Rendes de la Casa de la Misericòrdia d'Oriola, l'any 1842, segons Madoz (elaboració pròpia)	98
Taula 25- Despeses de la Casa de la Misericòrdia d'Oriola, l'any 1842, segons Madoz (elaboració pròpia)	98
Taula 26- Rendes de la Casa de la Maternitat d'Oriola, l'any 1842, segons Madoz (elaboració pròpia)	99
Taula 27- Despeses de la Casa de la Maternitat d'Oriola, l'any 1842, segons Madoz (elaboració pròpia)	99
Taula 28- Relació de pobles de la província d'Alacant on hi ha constància en el Diccionari, de l'existència d'algun establiment anomenat per la veu Hospital (elaboració pròpia).....	102
Taula 29- Ingressos i despeses de la Beneficència en els diversos pobles de la província de Castelló de la Plana, on Madoz dóna constància que hi havia alguna mena d'establiment benèfic (elaboració pròpia)	105
Taula 30- Ingressos de la Beneficència de la província de Castelló en % (elaboració pròpia)	109
Taula 31- Despeses de la Beneficència de la província de Castelló en % (elaboració pròpia)	112
Taula 32- Rendes anuals de l'Hospital Civil de Caritat de Castelló (elaboració pròpia)	121
Taula 33- Rendes de la Casa dels infants orfes de Sant Vicent Ferrer de Castelló (elaboració pròpia)	122
Taula 34- Despeses de la Casa dels infants orfes de Sant Vicent Ferrer de Castelló (elaboració pròpia)	122
Taula 35- Rendes anuals de l'Hospital militar de Morella, per a l'any 1846, especificant el mes i el nombre total d'estades dels militars ingressats (elaboració pròpia)	125
Taula 36- Despeses anuals de l'Hospital militar de Morella per a l'any 1846 (elaboració pròpia)	126
Taula 37- Moviment anual de malalts en l'Hospital militar de Morella l'any 1846 (elaboració pròpia)	126
Taula 38- Relació de pobles de la província de Castelló, on hi ha constància en el Diccionari, de l'existència d'algun establiment anomenat per la veu Hospital (elaboració pròpia).....	131

Taula 39- Ingressos i despeses de la Beneficència en els diversos pobles de la província de València, on Madoz dona constància que hi havia alguna mena d'establiment benèfic (elaboració pròpia).....	135
Taula 40- Ingressos de la Beneficència de la província de València, expressats en una columna en els valors absoluts de la moneda de l'època Rs vn i en l'altra columna els valors es presenten com a percentatges (elaboració pròpia).....	136
Taula 41- Despeses de la Beneficència de la província de València, expressats en una columna en els valors absoluts de la moneda de l'època Rs vn i en l'altra columna els valors es presenten en percentatges (elaboració pròpia).....	138
Taula 42- Rendes fixes de l'Hospital General en rs vn, corresponents al quinquenni 1844 a 1848 ambdós inclosos (elaboració pròpia).....	156
Taula 43- Rendes eventuais de l'Hospital General en rs vn, corresponents al quinquenni 1844 a 1848 ambdós inclosos (elaboració pròpia).....	157
Taula 44- Altres rendes eventuais de l'Hospital General en rs vn, del quinquenni 1844 a 1848 ambdós inclosos (elaboració pròpia).....	158
Taula 45- Rendes totals en rs vn de l'Hospital General durant el quinquenni de 1844 a 1848 ambdós anys inclosos (elaboració pròpia)	159
Taula 46- Comparació de les rendes fixes de l'Hospital General en la primera meitat del segle XIX per quinquennis (elaboració pròpia)	160
Taula 47- Comparació de les rendes eventuais en rs vn de l'Hospital General en la primera meitat del segle XIX per quinquennis (elaboració pròpia).....	161
Taula 48-Comparació de les rendes totals en rs vn de l'Hospital General, en la primera meitat del segle XIX per quinquennis (elaboració pròpia).....	162
Taula 49- Despeses de l'Hospital General en rs vn, corresponents al quinquenni 1844 a 1848 ambdós inclosos (elaboració pròpia).....	164
Taula 50- Despeses de l'Hospital General en rs vn durant l'any 1848	167
Taula 51- Balanç de rendes i despeses de l'Hospital General durant el quinquenni 1844-48 (elaboració pròpia).....	168
Taula 52- Crèdits a favor de l'Hospital General corresponents als anys del quinquenni 1844 al 1848.....	172
Taula 53- Deute de l'Hospital General corresponent als anys del quinquenni 1844 al 1848.....	172
Taula 54- Comparació de les dades econòmiques administratives de l'Hospital General: 1847 Vs 1848 en rs mrs (elaboració pròpia)	173
Taula 55- Malalts (Homes/Dones) ingressats en l'Hospital General, durant els anys 1844, 1845, 1846 i 1847(elaboració pròpia).....	174
Taula 56- Malalts (Presos/Militars) ingressats en l'Hospital General, durant els anys 1844, 1845, 1846 i 1847(elaboració pròpia).....	174
Taula 57- Malalts ingressats en la primera meitat del segle XIX en l'Hospital General (elaboració pròpia)	175
Taula 58- Taula de moviment de malalts d'homes i dones l'any 1848 en l'Hospital General de València (elaboració pròpia)	176

Taula 59- Nombre de dementes, desglossats en homes i dones, que estigueren ingressats durant els anys 1844 al 1848 ambdós inclosos (elaboració pròpia)	177
Taula 60- Nombre de dementes i relació home/dona, atesos en l'Hospital General durant els anys 1844 a 1847 (elaboració pròpia)	177
Taula 61- Dementes atesos en l'Hospital General, durant la primera meitat del segle XIX (elaboració pròpia)	179
Taula 62- Dementes homes/dones, atesos l'any 1848 en l'Hospital General (elaboració pròpia)	183
Taula 63- Expòsits que hi havia en l'Hospital General durant els anys 1844 a 1848 (elaboració pròpia)	184
Taula 64- Expòsits atesos en l'Hospital General, durant la primera meitat del segle XIX (elaboració pròpia)	185
Taula 65- Rendes en rs mrs, de la Casa de la Misericòrdia de la ciutat de València, corresponents a l'any 1850 (elaboració pròpia)	195
Taula 66- Despeses de la Casa de la Misericòrdia de València en rs mrs, que corresponen a l'any 1850 (elaboració pròpia)	195
Taula 67- Balanç total per a l'any 1850 del pressupost de la Casa de la Misericòrdia de València (elaboració pròpia)	196
Taula 68- Relació dels empleats de l'establiment de la Casa de la Misericòrdia en 1850, amb els sous en rs vn (elaboració pròpia)	197
Taula 69- Relació dels empleats encarregats dels tallers, en 1850, amb els sous que cobraven en rs vn (elaboració pròpia)	197
Taula 70- Relació dels empleats encarregats del mercat, en 1850, amb els sous que cobraven en rs vn (elaboració pròpia)	198
Taula 71- Rendes anuals en rs vn, que disposava la Casa de la Beneficència de València (elaboració pròpia)	200
Taula 72- Relació d'empleats que tenia la Casa de la Beneficència de València amb els sous que cobraven (elaboració pròpia)	200
Taula 73- Relació de malalts atesos en la Casa de la Beneficència de València, en juny de 1849 (elaboració pròpia)	201
Taula 74- Ingressos i despeses anuals de l'Hospital de Xàtiva en rs vn (elaboració pròpia)	215
Taula 75- Despeses anuals en rs vn dels empleats de l'Hospital de Xàtiva, en la columna central queda especificat el sou que cobrava cadascun, en uns la veu registra el sou per dia i en altres el sou per any, en la columna de la dreta apareix la despesa total que representava durant un any per a l'establiment (elaboració pròpia)	215
Taula 76- Ocupació anual, curació i mortalitat en l'Hospital de Xàtiva (elaboració pròpia)	216
Taula 77- Nombre de malalts ingressats en l'Hospital de Xàtiva (malalts pobres) el dia de la inspecció de l'informador de Madoz. Dels 50 malalts pobres que hi havia ingressats 30 provenien de l'any anterior	218

Taula 78- Relació de pobles de la província de València, on hi ha constància en el Diccionari, de l'existència d'algun establiment anomenat per la veu Hospital (elaboració pròpia).....	223
Taula 79- Propietat dels establiments de banys en 1850, amb el percentatge que representava cadascun (elaboració pròpia)	234
Taula 80- Càlcul numerari de les despeses expressades en rs vn, per a l'any 1849, realitzat per Pedro María Rubio.	235
Taula 81- Brolladors d'aigües mineromedicinals que tenien interès mèdic segons Pedro María Rubio en 1850 (elaboració pròpia).....	237
Taula 82- Establiments hidrotermals valencians amb direcció mèdica en 1853 (elaboració pròpia)	237
Taula 83- Resultats analítics de l'assaig realitzat per González Villagrasa en 1845	250
Taula 84- Anàlisis de l'aigua de Benimarfull, realitzades en 1847 per Fernández López, les mateixes dades analítiques utilitzant altres unitats en el Dictionnaire général des eaux minérales et d'Hydrologie Médicale de Durand-Fardel	251
Taula 85- Anàlisis de les aigües de Benimarfull, realitzades per cada lliura d'aigua, que presenta en la memòria de 1872, el metge interí Antonio Llorca	252
Taula 86- Anàlisis de les aigües de Benimarfull, que presenta Anastasio García López, en el seu Tractat d'Hydrologia Mèdica de 1875. Les dades corresponen per cada 1000 grams (un litre) d'aigua.....	253
Taula 87- Anàlisi de les aigües de Benimarfull, segons la memòria de l'any 1877, realitzada pel metge Juan Carrió Grifol. Les dades de l'anàlisi són per litre d'aigua.....	253
Taula 88- Anàlisis de les aigües de Benimarfull que apareixen en "Geografia General del Reyno de Valencia" (1927) corresponen a les anàlisis del metge Juan Carrió Grifol (1877) afegint el Bicarbonat sòdic i indicis d'Òxid fèrric	254
Taula 89- Concurrencia de malalts, durant la segona meitat del segle XIX, en l'establiment de Benimarfull.....	259
Taula 90- Llistat de Directors mèdics de l'establiment hidrotermal de Benimarfull	262
Taula 91- Anàlisis de les aigües de Busot, realitzades en 1815 per Agustín Alcon.....	276
Taula 92- Anàlisis de les aigües de la Font del Colladed (Busot).....	278
Taula 93- Anàlisis de les aigües de la Font dels Banys (Busot).....	279
Taula 94- Anàlisis de les aigües de la Font de la Mina o Caba (Busot).....	279
Taula 95- Anàlisis de les aigües de la Font de la Cogolla (Busot) realitzades en 1897 pel metge Carrió Grifol	280
Taula 96- Les dues primeres columnes són les dades de concurrència donades per Pedro María Rubio, les dades de les altres columnes provenen de les memòries dels directors i de l'Anuari	286
Taula 97- Processos morbosos pels que foren atesos els malalts que anaren a l'establiment de Busot l'any 1838, primer any de Joaquín Fernández López com a director del balneari.....	288
Taula 98- Procedència dels malalts del balneari de Busot, l'any 1888	288
Taula 99- Directores mèdics de l'establiment de Busot.....	291

Taula 100- Anàlisi de les aigües de Salinetas de Novelda, realitzades per Joaquín Fernández López, l'any 1851, expressades en grans per lliura d'aigua.....	302
Taula 101- Anàlisi de les aigües de Salinetas de Novelda, realitzades per Manuel García Baeza, catedràtic de química de la Universitat Central, en 1858, expressades en grams per litre d'aigua.....	302
Taula 102- Anàlisi de les aigües de Salinetas de Novelda, realitzades per José M ^a Sarget en 1881, expressades en grams per litre d'aigua	304
Taula 103- Anàlisi de les aigües de Salinetas de Novelda, realitzades per l'Escola de Mines en 1882, expressades en grams per litre d'aigua.....	305
Taula 104- Concurrencia de malalts als banys de Salinetas de Novelda.....	307
Taula 105- Activitat econòmica produïda per la despesa del tractament mèdic en el balneari de Salinetas l'any 1879	308
Taula 106- Activitat econòmica produïda per la despesa de l'allotjament i la manutenció en el balneari de Salinetas l'any 1879.....	309
Taula 107- Activitat econòmica produïda per la despesa en el desplaçament al balneari de Salinetas l'any 1879	310
Taula 108- Activitat econòmica relacionada amb la despesa general total del balneari de Salinetas l'any 1879	310
Taula 109- Directors mèdics del balneari de Salinetas de Novelda	311
Taula 110- Anàlisi de les aigües de Penàguila, realitzades per Joaquín Fernández López en 1847, expressades en grans per lliura d'aigua.....	315
Taula 111- Concurrencia als banys de Catí.....	328
Taula 112- Directors mèdics del balneari de Catí	328
Taula 113- Anàlisi de les aigües de Montanejos que aporta Anastasio García López en el seu Tractat d'Hidrologia Mèdica de l'any 1875, expressades en grams per litre d'aigua	331
Taula 114- Anàlisi de les aigües de Montanejos que aporta Sarthou Carreres en 1927, expressades en grams per litre d'aigua	331
Taula 115- Concurrencia als banys de Montanejos.....	333
Taula 116- Directors mèdics del balneari de Montanejos	333
Taula 117- Anàlisi de les aigües de la Font del Bany de Navaixes, realitzades per Faustino Vázquez en 1849	336
Taula 118- Anàlisi de les aigües de la Font de Mossèn Miguel Aucejo de Navaixes, realitzades per Faustino Vázquez en 1849.....	338
Taula 119- Anàlisi de les aigües de la Font Calda de la Vilavella, realitzades per José Menchero en 1837, expressades en grans per lliura d'aigua.....	352
Taula 120- Comparació de les anàlisis de les aigües de la Font Calda de la Vilavella, aportades per Menchero i per Durand-Fardel	353
Taula 121- Anàlisi de les aigües de la Font Calda de la Vilavella, realitzades per José Monserrat en 1867, expressades en grams per litre d'aigua	354
Taula 122- Anàlisi de les aigües de la Font Calda de la Vilavella, realitzades per Peset Cervera i Greus Martínez, expressades en grams per litre d'aigua	355
Taula 123- Concurrencia als banys de la Vilavella	362

Taula 124- Directors mèdics del balneari de la Vilavella	365
Taula 125- Anàlisis de les aigües del pou de la casa de Leandro Fernández de la Vilavella, realitzades per José Monserrat en 1867, expressades en grams per litre d'aigua	371
Taula 126- Anàlisis de les aigües de Bellús, realitzades per Serafín García Clemencín en 1840, expressades en grans per lliura d'aigua.....	384
Taula 127- Anàlisis de les aigües de Bellús, realitzades per Victoriano Usera en 1848, expressades en grans per mil parts d'aigua.....	385
Taula 128- Anàlisis de les aigües de Bellús, en grans cada 1000 parts, de Victoriano Usera i en grams cada litre, de Durand-Fardel.....	386
Taula 129- Anàlisis de les aigües de Bellús, realitzades per Benigno Villafranca en 1864, expressades en grams per litre d'aigua	387
Taula 130- Concurrencia de malalts als banys de Bellús	391
Taula 131- Directors mèdics del balneari de Bellús.....	394
Taula 132- Anàlisis de les aigües del balneari de Santa Ana, realitzades pel catedràtic Gabriel de la Puerta i Ródenas i el Sr Fajardo en 1867, expressades en grams per litre d'aigua	405
Taula 133- Directors mèdics del balneari de Santa Ana	407
Taula 134- Anàlisis de les aigües de Set aigües que donava Anastasio García en 1875.	411
Taula 135- Concurrencia de malalts en l'establiment de Set Aigües	413
Taula 136- Directors mèdics del balneari de Set Aigües.....	413
Taula 137- Concurrencia de malalts a l'establiment de Xulilla	420
Taula 138- Directors mèdics de l'establiment de Xulilla.....	421
Taula 139- Malalties que apareixen reflectides en el Diccionari que es pateixen en els diversos pobles.....	428
Taula 140- Dades poblacionals per províncies segons Madoz: Població total, nombre de partits judicials, ajuntaments i ciutats	586
Taula 141- Dades poblacionals de la província d'Alacant des de 1609 a 1844	590
Taula 142- Dades poblacionals de la província de Castelló des de 1596 a 1847	598
Taula 143- Dades poblacionals de la província de València des de 1594 a 1850.....	604
Taula 144- Població de Madoz 1845. Població actual cens de l'any 2009	660
Taula 145- Població de Madoz 1845. Població actual cens de l'any 2009 en el partit judicial de Requena.....	661
Taula 146- Població de Cavanilles de 1795. Població de Madoz de 1845. Cens de 1857. Cens de 1887	700
Taula 147- En el partit judicial de Requena: Població de Madoz de 1845. Cens de 1857. Cens de 1887.....	701
Taula 148- Institució Assistencial en els 50 municipis més poblats en 1842.....	718
Taula 149- Pobles on Madoz anomena que hi ha metge	721

ÍNDIX DE FIGURES

Fig. 1- Frontispici de l'obra de Moreau de Jonnés, traduïda per Madoz.....14

Fig. 2- Il·lustració de M. Boix; Les quatre estacions (1992) de J. Palàcios 16

Fig. 3- Frontispici del llibre «Observaciones» Tom I de Cavanilles (1795) 20

Fig. 4- Dibuix de l'edifici del Congrés de Diputats que apareix en el Tom que Madoz dedica a Madrid, i que va freqüentar durant tota la seua etapa de diputat 23

Fig. 5- Fragment del frontispici dels Toms I a l'XI del Diccionari de Madoz, aquest apareix en la pàgina 3 del Tom I de l'edició facsímil, que correspon a Alacant, Castelló i València.....24

Fig. 6- Retrat de Madoz realitzat per Esquivel.....29

Fig. 7- Litografia de Madoz. Corts de 1847 Obra de J.Vallejo 31

Fig. 8- Il·lustració de Pascual Madoz, realitzada per J. Vallejo en 1854. Lit. de J. Donón. Corts Constituents 32

Fig. 9- Retrat de Pascual Madoz pintat en 1873 per José Nin i Tudo. El quadre es troba en el Congrés dels Diputats. 34

Fig. 10- Pascual Madoz en la maduresa 35

Fig. 11- Portada del primer Tom del Diccionari publicat en 1845.....37

Fig. 12- Escut de la Casa de la Beneficència de València.....59

Fig. 13- Alegoria de la ciutat de València de Rafael Gayano Lluch (Font: Gayano, 1948) 62

Fig. 14- Pobres deambulants per la ciutat (Font: Historia del pueblo valenciano, Tom II, p 629).....64

Fig. 15- Gravat de la ciutat d'Alacant, publicat en el periòdic THE ILLUSTRATED LONDON NEWS en l'edició del dissabte 19 d'octubre de 1844 (Font: Alicantevivo.org) 67

Fig. 16- Gravat de F.G. Sargent que mostra el port d'Alacant en 1844 (Font: Alicantevivo.org) 72

Fig. 17- Pàgina 631 del Tom I del Diccionari, corresponent a les Rendes de la Beneficència dels diversos establiments que hi havia en la província d'Alacant.....73

Fig. 18- Pàgina 632 del Tom I del Diccionari, corresponent a les Despeses de la Beneficència dels diversos establiments que hi havia en la província d'Alacant.....74

Fig. 19- Vista oriental de la ciutat d'Alacant, dibuix realitzat per Juan Fernando Palomino en 1784 per al llibre «Atlante español o descripción general de todo el Reyno de España, Tomo VIII. Descripción del Reyno de Valencia. Parte I» (Font: BNE).....75

Fig. 20- Hospital de Caritat d'Alacant. Convent del PP Caputxins dins de l'obra de Viravens, «Crónica de Alicante» (Font: Biblioteca Valenciana Digital).....80

Fig. 21- Casa de la Misericòrdia i Palau Episcopal d'Alacant segons l'obra de Viravens, «Crónica de Alicante» (Font: Biblioteca Valenciana Digital).....81

Fig. 22- Hospital Militar del Rey, segons Viravens en «Crónica de la ciudad de Alicante» (Font: Biblioteca Valenciana Digital)	86
Fig. 23- Hospital Civil d'Oliver en la ciutat d'Alcoi. Cromolitografia de 1879 (Font: Història de València, grabadoantiguo.com).....	88
Fig. 24- Vista meridional de la ciutat de Dènia, dibuix realitzat per Juan Fernando Palomino en 1786 per al llibre «Atlante español o descripción general de todo el Reyno de España». L'Hospital General de Dénia, és el nº 5, està indicat per un cercle roig (Font: BNE)	92
Fig. 25- Dibuix d'Oriola en «Crónica de la provincia de Alicante» de Vte Boix dins de l'obra Crónica general de España. Madrid. Ed. Rubio, Grilo y Vitturi (Font: Boix 1868, p 25).....	95
Fig. 26- Vista meridional de la ciutat d'Oriola, dibuix realitzat per Juan Fernando Palomino en 1784 per al llibre «Atlante español o descripción general de todo el Reyno de España, Tomo VIII. Descripción del Reyno de Valencia. Parte I»(Font: BNE).....	96
Fig. 27- Portada de l'obra «la Beneficencia en España» de Fermín Hernández Iglesias, cap de la Secció de la Beneficència en el ministeri de la governació. Any 1876.....	100
Fig. 28- Frontispici del llibre «Historia de la fiel, leal y constante ciudad de Castellón» obra d'Arcadio Llistar Escrig (1887).....	107
Fig. 29- Vista de la Vall d'Uixó, dibuix realitzat per Tomás Enguidanos en el llibre de Cavanilles «Observaciones» (1795-1797). a) parròquia de l'Assumpci. b) parròquia de l'Àngel. c) Moncofa.....	113
Fig. 30- Pàgina 134 del Tom VI del Diccionari, corresponent a les Rendes de la Beneficència dels diversos establiments que hi havia en la província de Castelló	114
Fig. 31- Pàgina 135 del Tom VI del Diccionari, corresponent a les Despeses de la Beneficència dels diversos establiments que hi havia en la província de Castelló	115
Fig. 32- Pàgina 136 del Tom VI del Diccionari, corresponent a les Rendes de la Beneficència dels diversos establiments que hi havia en la província de Castelló	116
Fig. 33- Pàgina 137 del Tom VI del Diccionari, corresponent a les Despeses de la Beneficència dels diversos establiments que hi havia en la província de Castelló	117
Fig. 34- Vista de Castelló de la Plana. Dibuix de Francisco de Paula Mellado en el llibre «España geográfica, histórica, estadística y pintoresca» (1845, p 298)	118
Fig. 35- Postal antiga de l'Hospital de Castelló, 1890	119
Fig. 36- Fotografia antiga de l'Hospital de Trullols.....	120
Fig. 37- Vista de la ciutat de Morella, segons un dibuix d'Antonio Josef Cavanilles en 1795, en «Observaciones sobre la Historia Natural, Geografia, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia», Tom I.....	124

Fig. 38- Vista de Morella des de la carretera d'Aragó (1845). Gravat atribuït a Domingo Martínez Aparaci, dins de l'obra de Dámaso Calbo i Rochina de Castro «Historia de Cabrera y de la guerra civil en Aragón, Valencia y Murcia». Madrid (1845, p 7). (Font: Bivaldi, Grab/46).....	126
Fig. 39- Vista oriental de la ciutat de Sogorb, dibuix realitzat per Juan Fernando Palomino en 1784 per al llibre «Atlante español o descripción general de todo el Reyno de España, Tomo VIII. Descripción del Reyno de Valencia. Parte I» (Font: Bivaldi).....	127
Fig. 40- Vista de Vila-real, dibuix de l'obra de Miralles «Crónica de la provincia de Castellón de la Plana»dins de «Crónica general de España. Historia ilustrada y descriptiva de sus provincias».....	128
Fig. 41- Vista septentrional de la ciutat de Peníscola, dibuix realitzat per Juan Fernando Palomino en 1786 per al llibre «Atlante español o descripción general geográfica, cronológica, e histórica de España», Tomo XI, n°8, de Bernardo Espinalt i García (Font: Bivaldi)	131
Fig. 42- Frontispici de l'obra de Vicente Boix «Crónica de la provincia de Valencia»	132
Fig. 43- Gravat dins del llibre «Wanderings in Spain» de Théophile Gautier, publicat a Londres l'any 1853 (p 297) on Gautier conta el viatge que va realitzar a Espanya l'any 1840	142
Fig. 44- Pàgina 201 del Tom II, de l'edició facsímil del Diccionari de l'any 1987 que correspon a la pàgina 289 del Tom XV del Diccionari, corresponent a les Rendes de la Beneficència dels diversos establiments que hi havia en la província de València.....	143
Fig. 45- Pàgina 329 del Tom XV del Diccionari, corresponent la meitat a les Rendes i l'altra meitat a les Despeses de la Beneficència dels diversos establiments que hi havia en la província de València	144
Fig. 46- Pàgina 330 del Tom XV del Diccionari, corresponent a les Despeses de la Beneficència dels diversos establiments que hi havia en la província de València	145
Fig. 47- Vista septentrional de la ciutat de València, dibuix realitzat per Juan Fernando Palomino en 1784 per al llibre «Atlante español o descripción general de todo el Reyno de España, Tomo VIII. Descripción del Reyno de Valencia. Parte I» (Font: Biblioteca Valenciana).....	146
Fig. 48- Quadre pintat a l'oli per Joaquim Sorolla, representa el moment que el Pare Joan Gilabert Jofré defèn a un dement de la violència de la gent del carrer. (Font: Ajuntament de València)	148
Fig. 49- Imatge del setgell de l'Hospital General de València, l'any 1814, en el llibre de Carreras Candi (1927): «Geografia General del Reino de Valencia»	149
Fig. 50- Dibuix de la porta que donava accés a l'església de l'Hospital dels folls de València, vista des d'un dels patis interiors de l'Hospital (Font: Sempere, 1959)	150

- Fig. 51- Secció del plànol del pare Tosca, la zona de l'Hospital General, està delimitada per una línia que té forma triangular, un dels costats és tota la murada.....151
- Fig. 52- Dibuix de la porta que donava accés a l'Hospital General de València, en el pati s'observa l'estàtua del Pare Jofré (Font: Sempere, 1959).....154
- Fig. 53- Vista de València des de l'entrada de l'Albereda (1806-1820). Dibuix de Frederich Greissler dins del Tom I, 2ª part del llibre «Voyage pittoresque et historique de l'Espagne» d'Alexandre Laborde (Font: Bivaldi).....166
- Fig. 54- Pàgina 388 del Tom XV del Diccionari, corresponent a les rendes de l'Hospital General de València. "Cuenta de caudales de los años 1844 al 47 inclusives" 169
- Fig. 55- Pàgina 389 del Tom XV del Diccionari, amb el rètol "Estado del hospital en fin de los años 1844, 45, 46, 47 y 48."corresponent la primera meitat del full a les dades econòmiques de l'Hospital General de València. La resta del full, Madoz presenta el nombre de malalts, dementis i expòsits ingressats en l'Hospital General durant els anys 1844-45-46-47 170
- Fig. 56- Pàgina 390 del Tom XV del Diccionari "Cuenta de caudales de 1848". Dades econòmiques de l'Hospital General corresponents a l'any 1848.....171
- Fig. 57- Pàgina 391 del Tom XV del Diccionari, continuació de "Cuenta de caudales de 1848". Dades econòmiques de l'Hospital General corresponents a l'any 1848 172
- Fig. 58- Escut antic de l'Hospital General de València (Font: Sempere, 1959) 173
- Fig. 59- Pàgina 392 del Tom XV del Diccionari "Cuenta moral. Dementes. Espòsitos". Corresponen a les dades assistencials de l'Hospital General de l'any 1848.....187
- Fig. 60- Hospital d'En Bou segons el plànol del Pare Tosca (Font: Arxiu municipal de València) 188
- Fig. 61- Hospital d'En Conill segons el plànol de Manceli (1608), situat enfront de la porta anomenada del Coix (Font: Ajuntament de València).....189
- Fig. 62- Plànol del Pare Tosca per A. Bordazar (1738), encerclat en blau amb el número 69 és l'Hospital d'estudiants pobres; encerclat en roig amb el número 50 és l'Hospital de sacerdots pobres, a més el número 1 és la catedral i el número 54 la Universitat (Font: Ajuntament de València).....190
- Fig. 63- Hospital de Sant Llàtzer, situat en el carrer Sagunt, fotografia de 1987 (Font: López Piñero, 2009) 192
- Fig. 64- Secció del plànol del Pare Tosca (1704) on podem veure la Casa de la Misericòrdia assenyalada per una línia blava, en la part central inferior està ubicada l'església de Sant Miquel 193
- Fig. 65- Casa de la Misericòrdia a principi del segle XX. Fotografia d'Andrés Fabert, on s'observa el pati interior de l'entrada de la Casa de la Misericòrdia de València (todocoleccion.net) 196
- Fig. 66- Gravat de la Casa de la Beneficència de València que apareix en la publicació "La Ilustración Española y Americana". Es tracta d'una fotografia que va enviar Pablo Solano i Viton, mestre de l'escola de

l'establiment, a la revista, per tal d'informar de la inauguració de la nova escola, que havia sigut el 8 de desembre de 1886. En la il·lustració apareixen diverses estampes de com era l'escola dels xiquets, en la part superior es representa el gimnàs, en la part central la façana de l'edifici, destacant en la part esquerra l'escut d'armes de la Diputació i el de la Casa de la Beneficència, i finalment en la part inferior l'aula on rebien classe els xiquets (Font: La Ilustración Española y Americana, nº III, p 61, Madrid 22 de Enero de 1887) 199

Fig. 67- Hospital militar de Sant Pius V en la primera meitat del segle XIX, gravat d'autor anòmin, basat en la litografia de Bicheboise (Font: Biblioteca valenciana, grab/5) 202

Fig. 68- Col·legi Imperial de Sant Vicent Ferrer. Foto de José Cabrelles Sigüenza (cap a 1940) xiquets en l'escola, (Font: foto del fons de Nicolau Primitiu, Biblioteca Valenciana). Col·legi de Sant Vicent Ferrer. Foto de José Cabrelles Sigüenza (Font: jdiezarnal.com) 203

Fig. 69- Mènula en pedra, amb l'escut de la família Conill, es troba en el museu de Belles Arts de Sant Pius V (Font: jdiezarnal.com) 204

Fig. 70- Plànol del segle XVIII, on apareixen reflectits els establiments de la Beneficència que estaven entorn de la Universitat: Hospital dels estudiants pobres, Col·legi dels xiquets orfes de Sant Vicent Ferrer, Col·legi de l'Assumpció i Hospital de sacerdots pobres (Font: M^o Jesús Teixidor, 2001) 205

Fig. 71- Fotografia antiga de la Facultat de Medicina, a meitat del segle XX (Font: miscallesdevalencia.com) 207

Fig. 72- Vista meridional de la ciutat de Gandia, l'edifici amb el número 7, correspon a l'Hospital General. Gravats de 1784, de Juan Fernando Palomino en el llibre «Atlante español o descripción general de todo el reyno de España» de Bernardo Espinalt i García (Font: BNE, biblioteca digital hispánica) 208

Fig. 73- Sala d'homes de l'Hospital de Sant Marc de Gandia 211

Fig. 74- Plànol que indica la ubicació de l'Hospital a Xàtiva (Font: Pons Alós, 1987) 213

Fig. 75- Plànol d'una planta de l'Hospital de Xàtiva (Font: Pons Alós, 1987).....214

Fig. 76- Vista de l'Hospital de Xàtiva, dins del llibre de V. Boix (1857): «Xàtiva, memorias, recuerdos y tradiciones de esta antigua ciudad» 217

Fig. 77- Vista actual de l'Hospital de Xàtiva. (Font: panoramio-marathoniano, foto seleccionada per Google Earth) 217

Fig. 78- Dibuix de Xàtiva d'Anton Van Wyngaerde (any 1563) conegut a Espanya com Antón de Brussel·les o Antonio de la Viña, conservat a Viena, encarregat per Felip II (Font: Wikipedia) 219

Fig. 79- Vista de la ciutat de Xàtiva segons un gravat de Juan Fernando Palomino en el llibre «Atlante español o descripción general de todo el reyno de España» de Bernardo Espinalt i García (Font: Pons Alós, 1987) 220

Fig. 80- Xilografia d'Albrecht Dürer del segle XVI, "Els Banys dels homes" 224

Fig. 81- Malalts del «Doctor del agua» Vinzenz Priessnitz en el «lavado de cuello sin secarse al aire libre» (Font: publicació Philo vom Waldes, Berlin, 1898)	228
Fig. 82- Fotografia que presenta l'aspecte lúdic d'un balneari a principi del segle XX.....	233
Fig. 83- Secció del mapa dels balnearis d'Espanya, que correspon al País Valencià, del Tractat d'Hidrologia d'Anastasio García López de 1875, on es veu la ubicació geogràfica dels balnearis de planta que hi havia en l'època. Cada establiment va acompanyat d'una icona que representa la classificació oficial de les aigües (Font: García López, 1875)	239
Fig. 84- Signes indicatius de les qualitats de les aigües, que apareixen en cada establiment hidrotermal, en el mapa balneari d'Anastasio García, amb el seu significat.	240
Fig. 85- Gravats del port d'Alacant del llibre d'Alexandre Louis Joseph, comte de Laborde «Voyage pittoresque et historique de l'Espagne» de 1806.....	241
Fig. 86- Vista general del balneari de Benimarfull. Fotografia de principi del segle XX (Font: «La Geografía General del Reino de Valencia» (1927), dins del volum que correspon a Alacant, escrit per Francisco Figueras Pacheco)	245
Fig. 87- Còpia del plànol de " Establecimiento de los Baños de Benimarfull", signat a Alcoi, el 5 de maig de 1868, per Francisco Gisbert Payá. En tela. Escala 1:500. 29 x 40 cm.(Font: Biblioteca de la Universidad Complutense de Madrid, ucm.es)	246
Fig. 88- Fotografia actual de l'edifici del Balneari de Benimarfull (Font: Juan Serrano. Alicantevivo)	248
Fig. 89- Dibuix de Pedro Gómez de Bedoya Paredes de 1764, que apareix en el seu Tractat d'Hidrologia, anomenat segons l'autor: "HISTORIA UNIVERSAL DE LAS FUENTES MINERALES de España, sitios en que se hallan, principios de que constan, analyses, y virtudes de sus aguas, modo de administrarlas, y de ocurrir a los accidentes que suelen nacer de su abuso; todo deducido de la observacion, y la experiencia; descripcion de los Lugares de su situación, con una buena parte de la Historia natural del termino de cada Pueblo, y explicacion de las curiosidades que contiene. TOMO PRIMERO QUE COMPREHENDE LAS LETRAS A, y B".....	266
Fig. 90- Frontispici de l'obra del metge Alfonso Limon Montero que va ser publicada en 1697 amb el títol "Espejo cristalino de las aguas de España". És una de les obres més antigues que descriu les fonts i els banys d'aigües amb virtuts medicinals que hi havia a Espanya	268
Fig. 91- Situació topogràfica dels banys de Busot segons Agustín Alcon. 1815	269
Fig. 92- Plànol de l'establiment de Busot a principi del segle XIX..... (Font: 3bp.blogspot.com).....	271
Fig. 93- Façana que donava al jardí del Gran Hotel Miramar de Busot a principi del segle XX (Font: Panoramio)	274

Fig. 94- Vista general de la façana principal de l'Hotel Miramar dels banys de Busot.	289
Fig. 95- Els Banys de la Reyna de Calp, segons un dibuix de Cavanilles en «las Observaciones»	294
Fig. 96- Dibuix que presenta els Banys de Salinetas, recreant una escena lúdica (petreraldia.com)	297
Fig. 97- Balneari de Salinetas de Novelda (Alacant). Banys minerals sulfurosos de "las Salinetas de Novelda" plànols que anaven en la memòria que va ser enviada segons les normes del reglament orgànic de 1868. Signat pel propietari Francisco Antonio Lavandero	300
Fig. 98- Cartell de propaganda del balneari de Salinetas de Novelda especificant la classificació de les aigües i l'obertura de la temporada oficial (petreraldia.com)	303
Fig. 99- Cartell que anuncia el balneari de Salinetas de Novelda de 1920 a 1930 (Petreraldia.com).....	309
Fig. 100- Banyista de Valpinçon de Dominique Ingres (1808). Museu de l' Louvre	313
Fig. 101- Foto actual de la Font Major de Penàguila, està formada per 29 canelles.....	317
Fig. 102- Xilografia d'Albrecht Dürer del segle XVI , "Els banys de les dones"	318
Fig. 103- Cartell modernista de propaganda de l'aigua de Benassal (Font:Benassal.es).....	320
Fig. 104- Cartell modernista de propaganda de l'aigua de Benassal. Litografia Ortega de Valencia (Font:Benassal.es)	321
Fig. 105- Gravat de l'any 1685 que representa a la Mare de Déu de la Misericòrdia de la Font de l'Avellà de Catí (Font: Geografia General del Reyno de València, Sarthou (1927)	323
Fig. 106- Fotografia de la Casa de Banys de l'Avella en la «Geografia general del reino de Valencia» volum de Castelló escrit per Carlos Sarthou Carreres (1927).....	324
Fig. 107- La font de Montanejos, targeta postal de principi del segle XX (Font: Repositori, Universitat Jaume I de Castelló)	329
Fig. 108- Gravat de 1867 que il·lustra la Font del Bany de Navaixes.....	336
Fig. 109- Frontispici del llibre de Francisco Josef de Lemos escrit en 1788:	341
Fig. 110- Plànols de la Font Calda (Font: Abad Monzó, 1920)	342
Fig. 111- Plànol del Balneari de Cervellón de la Vilavella. Façana principal i lateral, Escala 1:100 (Font: Abad Monzó, 1920).....	345
Fig. 112- Plànol del Balneari de Cervellón o Baños Nuevos de la Vilavella. Planta Baixa, en la part dreta està l'edifici dels banys amb les piques de marbre, en la part esquerra està l'hotel. Escala 1:100 (Font: Abad Monzó, 1920)...	346
Fig. 113- El balneari de Cervellón de la Vilavella. (Font: Todocoleccion.net)	347
Fig. 114- Plànol del balneari de Cervellón, primera i segona planta, Escala 1:100	348
Fig. 115- Establiment de la Verge de l'Estrella de la Vilavella (Font: Abad Monzó, 1920)	350
Fig. 116- Plànol del balneari «La Estrella de Vilavella». Planta baixa. Escala 1:100 ..	350
Fig. 117- Claustre de les columnes de l'establiment de l'Estrella a la Vilavella	357

Fig. 118- Pati del claustre de l'establiment de l'Estrella a la Vilavella.....	361
Fig. 119- Pati i claustre de l'hotel Cervelló a la Vilavella	363
Fig. 120- Plànol de la població de la Vilavella, Escala 1:100. Es pot observar la ubicació dels diversos establiments que hi havia en el poble: Hotel Cervellón, Fonda l'Estrella, Banys de Miramar i els diversos pous. (Font: Abad Monzó, 1920)	368
Fig. 121- Balneari de la Vilavella en l'actualitat.....	373
Fig. 122- Riu Túrria a Xulilla. Gravat d'Alexandre Louis Joseph, comte de Laborde en el llibre «Voyage pittoresque et historique de l'Espagne».....	374
Fig. 123- Xulilla. Gravat d'Alexandre Louis Joseph, comte de Laborde en el llibre «Voyage pittoresque et historique de l'Espagne».....	375
Fig. 124- Balneari de Bellús segons Benigno Villafranca en 1864.....	377
Fig. 125- Balneari de Bellús, targeta postal que presenta un dia de mercat, al fons s'observa l'edifici dels banys (Font: Todocoleccion.net)	379
Fig. 126- Balneari de Bellús a principi del segle XX (Font: Todocolección.net)	381
Fig. 127- Targeta de propaganda del Balneari de Bellús, on s'especifiquen les característiques i virtuts de les aigües de l'establiment (Font: Todocolección.net).....	383
Fig. 128- Targeta de propaganda del Balneari de Bellús, on s'especificaven les característiques i virtuts de les aigües, així com la temporada de l'establiment (Font: Todocolección.net)	389
Fig. 129- Avinguda principal del parc que donava accés a l'establiment de Bellús (Font: Todocolección.net).....	390
Fig. 130- Balneari de Bellús en el segle XX (Font: Todocolección.net)	392
Fig. 131- Fullet del balneari de Bellús (principi del segle XX) que indica les tarifes en pessetes, que es pagaven en l'establiment pels diversos serveis que hi s'oferien	393
Fig. 132- El bany turc de Dominique Ingres (1862). Museu de l' Louvre.....	399
Fig. 133- Dibuix del balneari de Santa Ana que apareix en la memòria de Miguel Zapater l'any 1882	404
Fig. 134- "Plano de la casa de Baños de la Villa de Siete Aguas", signat a Buñol, 8 de juny de 1868, per l'arquitecte Vte. C. Marzo. A tres tintes. Escala 1:500. 50 x 30 cm (Font: UCM)	410
Fig. 135- Dibuix del poble de Xulilla dins del llibre de Cavanilles en 1797	415
Fig. 136- Gravat de l'obra de Juan Calvo de 1580, tres metges atenen a un malalt.....	425
Fig. 137- Frontispici de la 4ª edició del llibre d'Andrés Piquer «Tratado de calenturas»	433
Fig. 138- Primera descripció feta per Laveran dels paràsits causants de la malària (1881) (Font: Crónica de la Medicina, 2004, p 322)	443
Fig. 139- Vista de l'estany d'Almenara, segons un gravat del Tom I, 1ª part de l'obra d'Alexandre Laborde «Voyage pittoresque et historique de l'Espagne» Paris: Pierre Didot, l'ainé 1806-1820 (Font: Biblioteca valenciana digital, Grab/76-2)	444

Fig. 140- Vista d'Almenara des de la carretera de Murviedro, segons un gravat del Tom I, 1 ^a part de l'obra d'Alexandre Laborde «Voyage pittoresque et historique de l'Espagne» Paris: Pierre Didot, l'ainé 1806-1820 (Font: Biblioteca valenciana digital, Grab/76-2)	446
Fig. 141- Gravat de l'Albufera de l'any 1845, segons Fco de Paula Mellado dins de l'obra "España Histórica, Geogràfica i Estadística" (p 835).....	450
Fig. 142- Dibuix de l'obra de Cavanilles «Las Observaciones» on apareixen les terres que eren regades pel riu Xúquer i la Reial Sèquia d'Alzira que començava a Antella a partir del riu Xúquer (Font: Las observaciones de Cavanilles dos-cents anys després, ed Bancaixa)	453
Fig. 143- Gravat de 1795, la Vall de Càrcer, el riu Xúquer i la Sèquia Reial d'Alzira, dins de l'obra de Cavanilles «Las Observaciones» (Font: Las observaciones de Cavanilles dos-cents anys després, ed Bancaixa).....	462
Fig. 144- Dibuix de l'Albufera dins del llibre «El Atlas zoológico, el megaterio y las técnicas de pesca valencianas 1742-1799» de Juan Bautista Bru de Ramón	473
Fig. 145- Penyal d'Ifach. Gravat d'Alexandre Louis Joseph, comte de Laborde en el llibre «Voyage pittoresque et historique de l'Espagne»	483
Fig. 146- Frontispici del:	513
Fig. 147- Frontispici del:	515
Fig. 148- Frontispici del «Diccionario de Medicina y Cirugía» de E. Littré	517
Fig. 149- «La enfermedad de la razón». Dibuix preparatori per a gravat de Goya, «Capricho 50 »	578
Fig. 150- Demarcació territorial del comte de Floridablanca.....	583
Fig. 151- Divisions provincials en el País Valencià, corresponents als anys, 1822, 1833 i 1851 (Font: Història del País Valencià, 1980).....	585
Fig. 152- Dibuix de l'ajuntament d'Alacant, en el llibre «Crónica de la provincia de Alicante» de Vicente Boix dins de l'obra «Crónica general de España» (Font Boix, 1868, p 49).....	588
Fig. 153- Plànol de la província d'Alacant a escala 1.200.000, que pertany al «Atlas de España y sus posesiones de Ultramar» realitzat en 1855 per Francisco Coello i Pascual Madoz. (Font: Institut Cartogràfic de Catalunya).....	589
Fig. 154- Pàgina 83 del Tom I del Diccionari, edició facsímil de 1987, presenta l'estat poblacional de la província d'Alacant.....	595
Fig. 155- Aigua fort de Jean Baptiste Reville que representa l'Arc de Triomf de la ciutat de Cabanes, amb detalls geomètrics de l'Arc dins de l'obra d'Alexandre Laborde «Voyage pittoresque et historique de l'Espagne» Tom I, 2 ^a part (Font : Bivaldi, grab 65-1)	596
Fig. 156- Plànol de la província de Castelló a escala 1.200.000, que pertany al «Atlas de España y sus posesiones de Ultramar» realitzat en 1852 per Francisco Coello i Pascual Madoz (Font: l'Institut Cartogràfic de Catalunya)	597
Fig. 157- Vista del pont del riu Millars entre Vila-real i Castelló. Dibuix de l'obra de Miralles «Crónica de la provincia de Castellón» dins de «Crónica	

general de España, historia ilustrada y descriptiva de sus provincias» (Font: Miralles, 1868, p25)	601
Fig. 158- Pàgina 694 del Tom I del Diccionari, edició facsímil de 1987, presenta l'estat poblacional de la província de Castelló.....	602
Fig. 159- Vista de la ciutat de València des del Col·legi Sant Pius V. Gravat de «Las Observaciones» de Cavanilles (1795-1797).....	603
Fig. 160- Pàgina 214 del Tom II del Diccionari, edició facsímil de 1987, presenta l'estat poblacional de la província de València	607
Fig. 161- València vista des de Burjassot. Gravat d'Alexandre Louis Joseph, comte de Laborde en el llibre «Voyage pittoresque et historique de l'Espagne» (Font: Bivaldi).....	608
Fig. 162- Plaça de Sant Agustí d'Alcoi, en el llibre de Vicente Boix «Crónica de la provincia de Alicante» dins de l'obra «Crónica general de España» (Font: Boix,1868, p33)	609
Fig. 163- Gràfic del Diccionari on Madoz presenta la distància en llegues des de València a diverses ciutats	662
Fig. 164- Fragment del frontispici dels Toms XII a XVI del Diccionari de Madoz, aquest apareix en la pàgina 3 del Tom XII	663
Fig. 165- Esquema de l'associació hipocràtica dels quatre elements, humors i qualitats	700
Fig. 166- Quadre a l'oli de Charles L.L. Mulle que representa a Philip Pinel, en el moment que allibera de les cadenes als bojos reclosos al manicomi.....	718

ÍNDIX DE GRÀFICS

Gràfic 1- Representació en un gràfic de barres, de les dades econòmiques en valors absoluts, corresponents a la Beneficència de les tres províncies..	60
Gràfic 2- Representació de la procedència dels diversos ingressos que tenia la Beneficència, en les tres províncies, les dades econòmiques estan expressades en percentatges	61
Gràfic 3- Representació de la procedència de les diverses despeses que tenia la Beneficència, en les tres províncies, les dades econòmiques estan expressades en percentatges	63
Gràfic 4- Ingressos de la Beneficència de la província d'Alacant en %	69
Gràfic 5- Despeses de la Beneficència de la província d'Alacant en %.....	71
Gràfic 6- Ingressos de la Beneficència de la província de Castelló en %	109
Gràfic 7- Despeses de la Beneficència de la província de Castelló en %	112
Gràfic 8- Ingressos de la Beneficència de la província de València en %	137
Gràfic 9- Despeses de la Beneficència de la província de València en %	141
Gràfic 10- Gràfic de les rendes fixes en rs vn de l'Hospital General.....	156
Gràfic 11- Gràfic de les rendes eventuais en rs vn de l'Hospital General.....	158
Gràfic 12- Gràfic de les rendes totals en rs vn de l'Hospital General.....	159
Gràfic 13- Evolució de les rendes fixes en rs vn de l'Hospital General, en la primera meitat del segle XIX.....	160
Gràfic 14- Evolució de les rendes eventuais en rs vn de l'Hospital General, en la primera meitat del segle XIX.....	162
Gràfic 15- Evolució de les rendes totals en rs vn de l'Hospital General, en la primera meitat del segle XIX.....	163
Gràfic 16- Balanç de rendes i despeses de l'Hospital General durant el quinquenni 1844-48.....	168
Gràfic 17- Evolució de malalts ingressats en l'Hospital General en la primera meitat del segle XIX	175
Gràfic 18- Relació de dement, homes/dones, de l'Hospital General, atesos durant els anys 1844 a 1847 (elaboració pròpia)	178
Gràfic 19- Evolució de dement atesos en l'Hospital General, durant la primera meitat del segle XIX	179
Gràfic 20- Dement homes/dones, atesos l'any 1848 en l'Hospital General	184
Gràfic 21- Expòsits que hi havia en l'Hospital General durant els anys 1844 a 1848	185
Gràfic 22- Evolució d'expòsits de l'Hospital General durant la primera meitat del segle XIX.....	186

ÍNDIX GENERAL

1. INTRODUCCIÓ.....	11
1. OBJECTIU DEL TREBALL	13
2. MATERIALS I MÈTODE.....	17
2.1 MATERIALS	17
2.2 MÈTODE	18
2.3 ESTRUCTURA DE LA INVESTIGACIÓ	21
2. PASCUAL MADDOZ I EL DICCIONARI	25
1. PASCUAL MADDOZ.....	27
2. EL DICCIONARIO GEOGRÁFICO, ESTADÍSTICO, HISTÓRICO DE ESPAÑA Y SUS POSESIONES DE ULTRAMAR (1845 – 1850).....	37
2.1 ANTECEDENTS	38
2.2 L'ESTRUCTURA INTERNA DEL DICCIONARI DE MADDOZ	41
a. Poblacions.....	42
b. Partits Judicials	43
c. Província	44
d. Béns del clero	45
2.3 ALGUNES CONSIDERACIONS SOBRE EL DICCIONARIO GEOGRÁFICO, ESTADÍSTICO, HISTÓRICO DE ESPAÑA Y SUS POSESIONES DE ULTRAMAR (1845-1850).....	46
3. INSTITUCIONS SANITÀRIES	49
1. INTRODUCCIÓ. BENEFICÈNCIA PÚBLICA	51
2. COMPARACIÓ DE LA BENEFICÈNCIA DE LES TRES PROVÍNCIES	59
2.1 INGRESSOS	61
2.2 DESPESES	62
3. PROVÍNCIA D'ALACANT	65
3.1 INGRESSOS	68
3.2 DESPESES	70
3.3 ALACANT	75
Hospital de Sant Joan de Déu	76
Introducció.....	76
Edificació.....	77
Rendes i despeses	77
Organització.....	78
Hospital de Caritat	79
Introducció.....	79
Edificació.....	80
Organització.....	80
Casa de la Misericòrdia	81
Introducció.....	81
Edificació.....	81
Organització.....	83
Hospitalitat domiciliaria	84
Borderia o Casa de Maternitat	84
Introducció.....	84

Rendes i despeses	84
Organització.....	85
Hospital Militar	85
Introducció.....	85
Edificació.....	86
Organització.....	87
Establiment públic de banys	87
3.4 ALCOI.....	88
Hospital per als pobres veïns i naturals	88
Introducció.....	88
Edificació.....	89
Rendes i despeses	89
Organització.....	90
3.5 CALLOSA D'EN SARRIÀ	90
Casa-Hospital de Beneficència.....	90
Introducció.....	90
Rendes i despeses	90
3.6 DÉNIA.....	92
Hospital de Caritat	92
Casa de Vives	92
3.7 ELDA	93
Hospital de pobres malalts.....	93
Introducció.....	93
Rendes i despeses	93
Casa pels pobres transeünts	93
3.8 ELX	94
Casa de Beneficència.....	94
Introducció.....	94
Rendes i despeses	94
Organització.....	95
3.9 ORIOLA	96
Hospital de Caritat Sant Joan de Déu	96
Introducció.....	96
Rendes i despeses	97
Organització.....	97
Casa de Misericòrdia	98
Introducció.....	98
Edificació.....	98
Rendes i despeses	98
Casa de Maternitat	99
Introducció.....	99
Edificació.....	99
Rendes i despeses	99
3.10 POBLES RESTANTS	100
4. PROVÍNCIA DE CASTELLÓ	103
4.1 INGRESSOS	108
4.2 DESPESES	110
4.3 CASTELLÓ.....	118
Hospital Civil de Caritat	118
Introducció.....	118

Edificació.....	120
Rendes i despeses	120
Casa dels infants orfes de Sant Vicent Ferrer.....	121
Introducció.....	121
Edificació.....	122
Rendes i despeses	122
Organització.....	122
Casa de Beneficència.....	123
Introducció.....	123
Rendes i despeses	123
Organització.....	123
4.4 MORELLA.....	124
Beneficència	124
Hospital de Sant Antoni.....	124
Hospitalet de Sant Nicolau	124
Hospital militar.....	125
4.5 SOGORB.....	127
Hospital Civil.....	127
Casa de Misericòrdia o d'expòsits	128
4.6 VINARÒS	128
Hospital de Caritat	128
4.7 POBLES RESTANTS	129
5. PROVÍNCIA DE VALÈNCIA	133
5.1 INGRESSOS	136
5.2 DESPESES	138
5.3 VALÈNCIA.....	146
Hospital General.....	146
Introducció.....	146
Edificació.....	150
Organització.....	152
Dades econòmiques	155
A) Rendes	155
Rendes Fixes.....	155
Rendes Eventuals.....	157
Rendes totals.....	159
Comparació de les rendes de l'Hospital General en la primera meitat del segle XIX per quinquennis	160
Rendes Fixes.....	160
Rendes Eventuals.....	161
Rendes Totals	162
B) Despeses	163
C) Balanç econòmic de l'Hospital General	168
D) Comparació de l'estat administratiu de l'Hospital General: 1847 Vs 1848	173
Part assistencial de l'Hospital General	174
1. Malalts	174
Moviment malalts l'any 1848.....	176
2. Dements	177
3. Expòsits	184
Hospital d'En Bou	188

Hospital d'En Conill.....	189
Hospital d'Estudiants Pobres.....	190
Hospital de Sacerdots Pobres	190
Introducció.....	190
Edificació.....	191
Organització.....	191
Hospital de Sant Llàtzer	192
Casa de Nostra Sra. de la Misericòrdia.....	193
Introducció.....	193
Edificació.....	194
Rendes i despeses	194
Organització.....	196
Casa de la Beneficència	198
Introducció.....	198
Edificació.....	198
Rendes i despeses	199
Organització.....	201
Germanor de Ntra. Sra. del Sant Zel	201
Hospital Militar de Sant Pius V.....	201
Associació de Caritat	202
Col·legi del Refugi.....	202
Col·legi de Sant Vicent Ferrer	203
Introducció.....	203
Edificació.....	204
Rendes i despeses	204
Organització.....	204
Llatzeret	205
ALTRES INSTITUCIONS	206
Acadèmia de Medicina i Cirurgia.....	206
Institut Mèdic València	206
Caixabanc	206
5.4 ALBERIC	207
Hospital per als veïns del poble.....	207
Hospital de 24 hores.....	207
5.5 GANDIA	208
Casa de Misericòrdia	208
Hospital de Sant Marc	209
Introducció.....	209
Edificació.....	211
Rendes i despeses	211
Organització.....	211
5.6 LLÍRIA	212
Hospital de Caritat antic	212
Hospital de Caritat	212
Casa de Beneficència.....	212
5.7 SAGUNT	212
Hospital de Sant Miquel i Namarcena.....	212
5.8 XÀTIVA.....	213
Hospital.....	213
Introducció.....	213

Edificació.....	213
Rendes i despeses	214
Organització.....	215
Casa de la Beneficència.....	218
Introducció.....	218
Edificació.....	218
Rendes i despeses	219
Organització.....	219
Hospici de Sant Josep.....	219
Hospici per a pobres vídues de la Sagrada Família.....	219
Hospici per a vídues pobres.....	220
5.9 POBLES RESTANTS	221
4. BALNEARIS I AIGÜES MEDICINALS	225
1. INTRODUCCIÓ.....	227
2. PROVÍNCIA D'ALACANT	241
2.1 BENIMARFULL.....	242
1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari.....	242
2. Edifici i estructura del balneari.....	244
3. Característiques i propietats de les aigües	249
Propietats físiques.....	249
Propietats químiques	249
Propietats medicinals.....	254
4. El funcionament del balneari i l'ús medicinal de les aigües	257
Contraindicacions	257
Posologia	257
Temporada	258
Concurrència als banys.....	259
5. Activitat econòmica.....	260
Preus	260
6. Directors mèdics del balneari	261
2.2 BUSOT	265
1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari.....	265
2. Edifici i estructura del balneari.....	270
3. Característiques i propietats de les aigües	274
Propietats físiques.....	275
Propietats químiques	275
1. Font del Colladed	278
2. Font dels Banys	278
3. Font de la Mina o Caba.....	279
4. Font de la Cogolla	280
5. Font dels Romans o Bassa Nova	280
Propietats medicinals.....	281
4. El funcionament del balneari i l'ús medicinal de les aigües	283
Contraindicacions	283
Posologia	283
Propietats medicinals del bany i forma d'ús.....	284
Precaucions higièniques	285
Temporada	285

Concurrència als banys	286
5. Activitat econòmica	289
Preus	289
Transports als banys	290
6. Directors mèdics del balneari	291
2.3 CALP	293
2.4 MONÒVER	294
2.5 NOVELDA	295
1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari de Salinetas de Novelda	295
2. Edifici i estructura del balneari	299
3. Característiques i propietats de les aigües	301
Propietats físiques	301
Propietats químiques	301
Propietats medicinals	306
4. El funcionament del balneari i l'ús medicinal de les aigües	306
Contraindicació	306
Temporada	307
Concurrència als banys	307
5. Activitat econòmica	308
Preus	310
6. Directors mèdics del balneari	311
2.6 PENÀGUILA	314
1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari de Penàguila	314
2. Edifici i estructura del balneari	314
3. Característiques i propietats de les aigües	314
Propietats físiques	315
Propietats químiques	315
Propietats medicinals	315
4. El funcionament del balneari i l'ús medicinal de les aigües	316
Contraindicacions	316
Posologia	316
2.7 TEULADA	318
3. PROVÍNCIA DE CASTELLÓ	319
3.1 BENASSAL	320
1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari de Benassal	320
2. Edifici i estructura del balneari	321
3. Característiques i propietats de les aigües	321
Propietats medicinals	321
3.2 CATÍ	322
1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari de Catí	322
2. Edifici i estructura del balneari	324
3. Característiques i propietats de les aigües	324
Propietats físiques	324
Propietats químiques	325
Propietats medicinals	326
4. El funcionament del balneari i l'ús medicinal de les aigües	327
Contraindicacions	327
Posologia	327

Temporada	327
Concurrència als banys	327
5. Directors mèdics del balneari	328
3.3 MONTANEJOS	329
1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari de Montanejos	329
2. Edifici i estructura del balneari.....	329
3. Característiques i propietats de les aigües	330
Propietats físiques.....	330
Propietats químiques	330
Propietats medicinals.....	332
4. El funcionament del balneari i l'ús medicinal de les aigües	332
Temporada	332
Concurrència als banys	333
5. Directors mèdics del balneari	333
3.4 NAVAIXES.....	334
1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari de Navaixes	334
2. Edifici i estructura del balneari.....	334
3. Característiques i propietats de les aigües	335
Font del Bany	335
Propietats físiques.....	335
Propietats químiques	336
Propietats medicinals.....	336
Font de Mossèn Miguel Aucejo.	337
Propietats físiques.....	337
Propietats químiques	337
Propietats medicinals.....	338
Posologia	338
4. Directors mèdics del balneari	338
3.5 TOGA	339
1. Introducció.....	339
2. Característiques i propietats de les aigües	339
Propietats físiques.....	339
Propietats químiques	339
3.6 VILAVELLA	341
1. Introducció: Les aigües de la Vilavella	341
A. Font Calda.....	342
1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari de la Vilavella	342
2. Edifici i estructura del balneari.....	345
3. Característiques i propietats de les aigües	351
Propietats físiques.....	351
Propietats químiques	351
Propietats medicinals.....	355
4. El funcionament del balneari i l'ús medicinal de les aigües.....	359
Posologia	359
Contraindicacions	360
Temporada	361
Concurrència als banys	362

5. Activitat econòmica.....	363
Preus	364
6. Directors mèdics del balneari	364
B. Pous de banys.....	368
1. Introducció: Fonts històriques, ubicació.....	368
2. Característiques i propietats de les aigües	370
Propietats físiques.....	370
Propietats químiques	370
Propietats medicinals.....	372
3. El funcionament dels pous i l'ús medicinal de les aigües	372
Contraindicacions	372
Posologia	372
Concurrència als banys	372
4. Activitat econòmica.....	373
4. PROVÍNCIA DE VALÈNCIA	375
4.1 BELLÚS	376
1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari de Bellús	376
2. Edifici i estructura del balneari.....	377
Banys de Bellús	378
3. Característiques i propietats de les aigües	382
Propietats físiques.....	384
Propietats químiques	384
Propietats medicinals.....	388
4. El funcionament del balneari i l'ús medicinal de les aigües	389
Contraindicacions	389
Posologia	390
Temporada	390
Concurrència als banys	391
5. Activitat econòmica.....	392
Preus	393
6. Directors mèdics del balneari	393
4.2 COFRENTS.....	400
4.3 ESTIVELLA.....	400
1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari d'Estivella..	400
2. Edifici	400
3. Característiques i propietats de les aigües	400
Propietats físiques.....	400
Propietats químiques	400
Propietats medicinals.....	401
4.4 REQUENA	401
1. Introducció.....	401
2. Edifici	401
3. Característiques i propietats de les aigües	401
Propietats físiques.....	402
Propietats químiques	402
Propietats medicinals.....	402
4.5 SANTA ANA (LLOSA DE RANES)	403
1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari de Santa Ana	403
2. Edifici i estructura del balneari.....	403

3. Característiques i propietats de les aigües	404
Propietats físiques.....	405
Propietats químiques	405
Propietats medicinals.....	405
4. El funcionament del balneari i l'ús medicinal de les aigües	405
Temporada	405
Concurrència als banys.....	405
5. Activitat econòmica.....	406
Preus	406
6. Directors mèdics del balneari	407
4.6 SET AIGÜES	409
1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari de Set	
Aigües.....	409
2. Edifici i estructura del balneari.....	410
3. Característiques i propietats de les aigües	411
Propietats físiques.....	411
Propietats químiques	411
Propietats medicinals.....	412
4. El funcionament del balneari i l'ús medicinal de les aigües	412
Contraindicacions	412
Posologia	412
Temporada	413
Concurrència als banys.....	413
5. Directors mèdics del balneari	413
4.7 XULILLA.....	415
1. Introducció: Fonts històriques, ubicació i orígens del balneari de Xulilla ...	415
2. Edifici i estructura del balneari.....	417
3. Característiques i propietats de les aigües	417
Propietats físiques.....	418
Propietats químiques	418
Propietats medicinals.....	418
4. El funcionament del balneari i l'ús medicinal de les aigües	419
Contraindicacions	420
Posologia	420
Temporada.....	420
Concurrència als banys.....	420
5. Activitat econòmica.....	420
Preus	420
6. Directors mèdics del balneari	421
5. EPIDEMIOLOGIA: LES MALALTIES.....	423
1. INTRODUCCIÓ.....	425
1.1 RESTRICCIÓ DE MALALTIES	427
1.2 ABSÈNCIA DE MALALTIES	427
2. FEBRES TERCIANES I EL CONREU DE L'ARRÒS.....	429
2.1 PROVÍNCIA D'ALACANT	439
ALACANT.....	439
DÉNIA.....	440
BENEJÛSSER.....	440

PIES FUNDACIONS	441
DOLORS	442
2.2 PROVÍNCIA DE CASTELLÓ.....	444
ALMENARA	444
CABANES	447
VILA-REAL.....	448
2.3 PROVÍNCIA DE VALÈNCIA.....	449
RIBERA DEL TÚRIA	449
ALBUFERA	450
ESPIOCA	451
RIBERA DEL XÚQUER	452
1. RIBERA ALTA.....	455
ALBERIC. PARTIT JUDICIAL	455
ALBERIC	459
GUADASSUAR.....	461
MASSALAVÉS	461
ALGEMESÍ.....	461
LA VALL DE CÀRCER.....	462
CÀRCER	466
CASTELLÓ DE LA RIBERA	466
2. RIBERA BAIXA.....	468
CORVERA	468
PARTIT JUDICIAL DE SUECA.....	469
XÀTIVA.....	470
NORD DE VALÈNCIA	470
2.4 DEFINICIÓ DE PALUDISME	471
3. DISTRIBUCIÓ DE LES MALALTIES.....	473
3.1 PROVÍNCIA D' ALACANT	474
3.2 PROVÍNCIA DE CASTELLÓ.....	484
3.3 PROVÍNCIA DE VALÈNCIA.....	493
4. GLOSSARI.....	511
4.1 VOCABULARIO MÉDICO-QUIRÚRGICO o diccionario de Medicina y Cirujía de MANUEL HURTADO DE MENDOZA	512
4.2 VOCABULARIO DE MEDICINA. Vocabulario tecnológico de Medicina, Cirujía, Farmacia y Ciencias Auxiliares de JUAN CUESTA y CKERNER	514
4.3 DICCIONARIO DE MEDICINA Y CIRUGIA farmacia, veterinaria y ciencias auxiliares de E. LITTRÉ.....	515
4.4 TERMES MÈDICS	518
6. INDICADORS DEMOGRÀFICS	579
1. INTRODUCCIÓ.....	581
2. PROVÍNCIA D' ALACANT	589
3. PROVÍNCIA DE CASTELLÓ	597
4. PROVÍNCIA DE VALÈNCIA	603
5. MUNICIPIS	609
5.1 POBLACIÓ DE MADOZ 1845. POBLACIÓ ACTUAL CENS 2009.....	609
5.2 POBLACIONS DEL PARTIT JUDICIAL DE REQUENA. POBLACIÓ DE MADOZ 1845. POBLACIÓ ACTUAL CENS DE L'ANY 2009	661

5.3 POBLACIÓ DE CAVANILLES DE 1795. POBLACIÓ DE MADOZ DE 1845. CENS DE 1857. CENS DE 1887	663
5.4 POBLACIONS DEL PARTIT JUDICIAL DE REQUENA. POBLACIÓ DE MADOZ DE 1845. CENS DE 1857. CENS DE 1887	701
7. CONCLUSIONS.....	703
PASCUAL MADOZ I EL DICCIONARI	705
INSTITUCIONS SANITÀRIES	705
BALNEARIS.....	708
EPIDEMIOLOGIA. MALALTIES	710
DEMOGRAFIA	711
8. ANNEX.....	713
ANNEX 1 : INSTITUCIONS ASSISTENCIALS EN ELS 50 MUNICIPIS MÉS POBLATS EN 1842	715
ANNEX 2: UNITATS ANTIGUES UTILITZADES EN EL DICCIONARI.....	719
ANNEX 3: POBLES ON MADOZ ANOMENA QUE HI HA METGE	721
9. BIBLIOGRAFIA	723
1. FONTS HISTÒRIQUES.....	725
FONTS D'INTERÉS PER A INSTITUCIONS ASSISTENCIALS.....	725
FONTS D'INTERÉS PER A BALNEARIS	726
FONTS D'INTERÉS PER A MALALTIES	730
FONTS D'INTERÉS PER A DEMOGRAFIA	731
2. BIBLIOGRAFIA SECUNDÀRIA.....	732
3. BIBLIOGRAFIA ADDICIONAL	744
ÍNDEX DE TAULES	745
ÍNDEX DE FIGURES.....	753
ÍNDEX DE GRÀFICS	763
ÍNDEX GENERAL	765